Ager Tarraconensis

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Volum 5

Ager Tarraconensis 5

Paisatge, poblament, cultura material i història

Actes del Simposi internacional

Landscape, Settlement, Material Culture and History

Proceedings of the International Symposium

Marta Prevosti
Jordi López Vilar
Josep Guitart i Duran
(editors)

Abstracts in English

DOCUMENTA 16

Institut d'Estudis Catalans
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Tarragona, 2013

Biblioteca de Catalunya - Dades CIP

Ager Tarraconensis. – (Documenta ; 16)
Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / Diana Gorostidi Pi -- 5. Paisatge, poblament, cultura material i història : actes del simposi internacional. – Text en català, alguns capítols també en anglès, italià, castellà i francès
ISBN 9788493773434 (o.c.)
I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Institut d'Estudis Catalans V. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VI. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16
1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana 4. Camp de Tarragona (Catalunya) – Població – Fins al 1500
904(467.14)

Aquesta obra recull les comunicacions presentades al Simposi internacional «L'*ager Tarraconensis*. Paisatge, poblament, cultura material i història», celebrat a Tarragona el 27 i 28 d'octubre del 2010, organitzat per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica a la seu de l'Institut i a la Diputació de Tarragona. Ha estat possible publicar-lo gràcies a l'ajut de la Diputació de Tarragona. El Simposi ha gaudit d'ajuts del Ministeri de Ciència i Innovació: d'Accions Complementàries (HAR2010-10790-E) i del Projecte R+D (HAR2009-10752).

Ager Tarraconensis és un projecte de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el finançament d'Acesa-Abertis. El projecte s'emmarca dins la línia de recerca de l'ICAC «Arqueologia del paisatge, poblament i territori» i del projecte Forma Orbis Romani de l'Institut d'Estudis Catalans, promogut per la Unió Acadèmica Internacional. Aquesta recerca també s'ha inserit en el marc dels projectes del Ministeri de Ciència i Innovació HUM2006-06886: «Evolució del paisatge i implantació territorial de la ciutat antiga en el nord-est de la Tarraconensis entre el període ibèric i l'alta edat mitjana» i HAR2009-10752: «Interacció i articulació *urbs-territorium* en el *conventus Tarraconensis.* Anàlisis intrínseca i comparada de tres zones significatives».

Comitè editorial
Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Georg-August-Universität Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Université de Paris-Sorbonne [Paris IV], França), Francesco D'Andria (Università del Salento, Itàlia), Pierre Gros (Université de Provence, França), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana-Mallart (Université Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovraintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a http://creativecommons.org/licences/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© d'aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: Juny del 2013
Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC
Correcció: Pere Farrando Canals (català) i Paul Turner (anglès)
Disseny de la col·lecció: Dièdric
Coberta: Pixel Sònic Estudi

Fotografia de la coberta: Detall del mosaic de la cúpula de Centcelles (foto: Marta Prevosti)
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-588-2013
ISBN de l'obra completa: 978-84-937734-3-4
ISBN del volum 5: 978-84-940565-2-9

TAULA GENERAL DE L'OBRA AGER TARRACONENSIS

Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural

1. Plantejament i precedents del treball
2. La ciutat de *Tarraco*, entre nucli urbà i territori
3. El paisatge de l'*ager Tarraconensis*
4. Les centuriacions de l'*ager Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai
5. El marc natural

Ager Tarraconensis 2. El poblament

1. Metodologia de l'estudi del poblament
2. Les prospeccions extensives
3. Les prospeccions intensives
4. Els materials arqueològics de les col·leccions
5. Estudi dels materials
6. El poblament
7. Els recursos econòmics
8. Treballs de camp centrats en jaciments

Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)

1. La documentació epigràfica
2. Epigrafia i societat de l'*ager Tarraconensis.* Monuments i reflex social. Propietaris de *fundi* al territori: identificació a partir de l'epigrafia. Prosopografia i societat al territori. Taula sinòptica.
3. Catàleg epigràfic. Conté epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona
4. Índexs analítics

Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona

1. Introducció. La dissortada vil·la dels Antigons
2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978)
3. El nimfeu dels Antigons dins del panorama de les fonts decoratives de les vil·les de l'àrea catalana
4. La escultura
5. Les ceràmiques. Un exemple per al coneixement de l'activitat comercial a l'*ager Tarraconensis* des de l'època romana republicana fins l'antiguitat tardana (segles II-I aC - VI/VII dC)
6. Altres estudis ceràmics
7. L'epigrafia
8. La numismàtica
9. Els objectes metàl·lics
10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil
11. El vidre
12. Valoració general i conclusions

Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional

Ager Tarraconensis 6. Catàleg de jaciments, conclusions i índexs

LLISTA D'AUTORS

Isaías Arrayás Morales, UAB
isaias.arrayas@uab.cat
Marta Bru Virgili, Codex – Arqueologia i Patrimoni
mbru@hotmail.es
Joan Canela Gràcia, ICAC
jcanela@icac.cat
Helena Carvalho, Universidade do Minho
hcarvalho@uaum.uminho.pt
Judit Ciurana i Prast, ICAC
jciurana@icac.cat
Joan Francesc Clariana i Roig, Museu de Mataró
jfclariana@ajmataro.cat
Marc Dalmau Viñals, ICAC
lananfree@hotmail.com
Moisés Díaz García, Codex – Arqueologia i Patrimoni
moisesu@msn.com
Ignacio Fiz Fernández, URV-ICAC
ifiz@icac.cat
Marta Flórez Santasusanna, Université Blaise Pascal
mflorez@icac.cat
M. Gemma Garcia Llinares, ICAC
ggarcia@icac.cat
Arnau Garcia Molsosa, ICAC
agarcia@icac.cat
Montserrat Garcia Noguera, Codex – Arqueologia i Patrimoni
mgnoguera@codex.cat
Margarida Genera i Monells, Generalitat de Catalunya
mgenera@gencat.cat
Diana Gorostidi Pi, ICAC
dgorostidi@icac.cat
Josep Guitart i Duran, ICAC-UAB
jguitart@icac.cat
Ricardo Hernández Pérez, UV
ricardo.hernandez@uv.es
Ramon Járrega Domínguez, ICAC
rjarrega@icac.cat
Maria Teresa Lachin, Università degli Studi di Padova
mariateresa.lachin@unipd.it
Albert López Mullor, Diputació de Barcelona
lopezmullor@gmail.com
Jordi López Vilar, ICAC
jlopez@icac.cat
Ramon Marrugat i Cuyàs, filòleg
ramonmarrugat39@yahoo.es
Jaume Massó Carballido, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca
jmasso.museus@reus.cat
Joan Carles Melgarejo i Draper, UB
joan.carles.melgarejo.draper@ub.edu
Mònica Mercado Pérez, arqueòloga
monimp@hotmail.es
Joan Menchon Bes, Ajuntament de Tarragona
jmenchon@tarragona.cat
Josep M. Nolla i Brufau, UdG
josep.nolla@udg.edu
Francesc Olesti Prats, col·laborador del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca
folesti@comavic.com
Oriol Olesti Vila, UAB
oriol.olesti@uab.cat
Lluís Palahí Grimal, UdG
lluis.palahi@udg.edu
Marta Prevosti i Monclús, ICAC
mprevosti@icac.cat
Josep M. Puche Fontanilles, ICAC
jpuche@icac.cat
Esther Rodrigo Requena, ICAC-UAB
erodrigo@icac.cat
M.ª del Carmen Rodríguez Sánchez, Convenio GMU-UCO
mcrodriguez@arqueocordoba.com
Josep Francesc Roig Pérez, Codex – Arqueologia i Patrimoni
jfroig@tinet.org
Guido Rosada, Università degli Studi di Padova
guido.rosada@unipd.it
Maxime Scrinzi, Université Paul Valéry, Montpellier III/ UMR 5140
maxime.scrinzi@yahoo.fr
Jaime Siles Ruiz, UV
jaime.siles@uv.es
Immaculada Teixell i Navarro, Ajuntament de Tarragona
iteixell@tarragona.cat
Frédéric Trément, Université Blaise Pascal
frederic.trement@wanadoo.fr
Arnau Trullén Fernández, ICAC
arnautrullen@gmail.com

ICAC: Institut Català d'Arqueologia Clàssica
UAB: Universitat Autònoma de Barcelona
UB: Universitat de Barcelona
UdG: Universitat de Girona
URV: Universitat Rovira i Virgili
UV: Universitat de València

SUMARI

Pròleg. *Josep Guitart i Duran* 9

I. El paisatge

Paisatge, poblament, cultura material i història de l'*ager Tarraconensis*. Resultats i comparacions. *Marta Prevosti*. 13

Assetti centuriati romani. Problemi di metodo a partire dai casi della *Venetia et Histria*. *Guido Rosada* e *Maria Teresa Lachin* 23

Bibliografia d'interès sobre l'arqueologia ibèrica i romana del sector occidental del Camp de Tarragona, per ordre cronològic, fins a l'any 1976. *Jaume Massó Carballido* . . 37

L'*ager Tarraconensis* i les muntanyes de Prades. Un espai colonial mal conegut. *Oriol Olesti Vila* i *Francesc Olesti Prats*. 45

De l'*ager Tarraconensis* a la marca extrema d'Al-Andalus. Algunes reflexions entorn al (des)poblament del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal. *Joan Menchon Bes*. 57

Apunts sobre la utilització dels topònims medievals per al coneixement del món antic: el cas del Camp de Tarragona. *Ramon Marrugat i Cuyàs* 75

II. El poblament

El poblament preromà en el marc de l'*ager Tarraconensis*: el cas de les valls fluvials del Francolí i del Gaià. *Joan Canela Gràcia* 91

El poblament en època antiga a l'Argilaga i els seus voltants (segles v aC-v dC). *Marc Dalmau* 105

Les àrees funeràries de *l'ager Tarraconensis* (segles i-iii dC). *Judit Ciurana i Prast*. 119

Paisatge i poblament a la conca minera del Priorat. *Margarida Genera i Monells* i *Joan Carles Melgarejo* 141

El paisatge del *suburbium* de *Gerunda*. *Josep Maria Nolla i Brufau* i *Lluís Palahí Grimal* . . . 157

El poblament tardoantic al sector meridional de la *Tarraconensis* (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitàncies i diferències. *Ramon Járrega Domínguez*. 167

Aportacions de la prospecció arqueològica a l'estudi diacrònic de les dinàmiques del poblament rural antic al Vallès Oriental (segles v aC-v dC). *Marta Flórez, Arnau Trullén* i *Arnau Garcia* 183

L'estructuració del territori i evolució del poblament i de la xarxa viària de l'*ager Iessonensis*. *Esther Rodrigo Requena* 201

El jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana. *Esther Rodrigo Requena, M. Gemma Garcia Llinares, Mònica Mercado* i *Josep Guitart i Duran* 217

El *ager Cordubensis*: aproximación al *territorium* de *Colonia Patricia Corduba*. *M. del Carmen Rodríguez Sánchez* 231

Romanisation et développement : Approche comparée des territoires de la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* (Tarraconaise) et de la *Civitas Arvernorum* (Aquitaine). Une perspective de longue durée (IIe s. av. J.-C.-IIe s. ap. J.-C.). *Frédéric Trément* et *Helena Carvalho* 247

Archéologie de la haute et moyenne vallée du Vidourle, de l'âge du Fer à l'an mille. *Maxime Scrinzi* 269

III. Jaciments de l'*ager Tarraconensis* i cultura material

Darreres aportacions en l'estudi de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp): l'edifici septentrional. *Montserrat García Noguera, Josep Francesc Roig Pérez* i *Immaculada Teixell i Navarro* 281

El *balneum* de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils): una nova interpretació. *Jordi López Vilar* i *Josep M. Puche* 295

La bòbila romana del Vila-sec (Alcover, Alt Camp). *Josep Francesc Roig Pérez* 303

El jaciment del Barranc de Sales (la Selva del Camp, Baix Camp). *Marta Bru Virgili* 339

El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la *Tarraco* republicana. *Moisés Díaz García* 355

Evolució constructiva i material arqueològic de la casa núm. 3 del poblat ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú), segles II-I aC. *Albert López Mullor* 367

Un *skyphos* de *terra sigillata* itàlica de Monterols. *Joan Francesc Clariana i Roig* 393

IV. L'epigrafia

Propietaris de vil·les de l'*ager Tarraconensis* (meitat occidental del Camp de Tarragona). Proposta per a un catàleg. *Diana Gorostidi, Jordi López Vilar, Marta Prevosti* i *Ignasi Fiz* 401

Tarraco, *omphalós* del món grecoromà. L'ambaixada de Mitilene a *Tarraco*. *Isaías Arrayás Morales* 425

El epitafio dialogado *RIT* 668: nueva lectura e interpretación. *Jaime Siles* y *Ricardo Hernández* 437

PRÒLEG

Aquest llibre recull les contribucions fetes al Simposi internacional organitzat amb motiu de l'edició dels primers resultats del projecte de recerca «L*'ager Tarraconensis.* Estudi del paisatge arqueològic antic a la dreta del riu Francolí». Un projecte ambiciós iniciat el 2005, que va desenvolupar durant cinc anys un intens treball de camp en aquest territori amb resultats densos i importants, i que a partir del 2010 s'ha anat plasmant en diverses publicacions i especialment en els volums d'aquesta sèrie editada en el número 16 de la col·lecció Documenta de l'ICAC.

El 2010, coincidint amb la celebració d'aquest Simposi, es van presentar dos volums: un dedicat als aspectes històrics i al marc natural, en el qual l'aplicació dels mètodes d'estudi propis de l'arqueologia del paisatge va donar resultats significatius i innovadors, i l'altre amb el recull i l'estudi de les inscripcions romanes, que en aquest cas no es va limitar a la part de l'*ager Tarraconensis* analitzat exhaustivament en el projecte, sinó que inclou tota l'epigrafia documentada a la totalitat del territori de l'antiga *Tarraco*.

L'any següent, el 2011, va veure la llum un tercer volum, aquest dedicat a l'estudi del poblament, que publicava l'anàlisi metòdica i minuciosa de les dades arqueològiques proporcionades per les prospeccions extensives i intensives realitzades sobre el terreny i per les excavacions puntuals portades a terme en el marc del projecte. A partir dels resultats d'aquesta recerca el volum s'endinsa en l'estudi del poblament antic mitjançant l'explotació del sistema d'informació geogràfica en el qual s'havia anat integrant tota la informació recollida, i posa també l'accent en l'estudi de les dades arqueològiques que ens donen llum sobre algunes de les activitats productives desenvolupades en aquest territori en època antiga: terrisseries, llocs de producció de vi o d'oli, molins, estructures i elements per emmagatzemar cereals, vestigis d'activitats tèxtils i metal·lúrgiques, etc.

En el moment que surten editades aquestes actes està en preparació un quart volum dedicat a l'estudi monogràfic de la vil·la romana dels Antigons, un jaciment notable que va ser excavat en condicions precàries el 1978, però del qual el Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus guarda una gran quantitat de materials que s'han estudiat en el marc del projecte i que resulten molt significatius com a punt de referència per al conjunt del territori analitzat. I finalment també s'està treballant en el darrer volum de la sèrie, que inclourà les conclusions generals del projecte i el catàleg de tots els jaciments documentats a la zona estudiada a la dreta del riu Francolí, de 345 km². Aquest volum serà alhora el corresponent de la *Forma Conventus Tarraconensis*, que constitueix la contribució catalana al programa internacional «*Tabula Imperii Romani – Forma Orbis Romani*» promogut per la Unió Acadèmica Internacional.

Amb aquest conjunt de publicacions s'haurà completat un projecte que va néixer amb la voluntat d'apropar l'estudi arqueològic del territori de *Tarraco* al nivell digne que ha assolit la recerca arqueològica del nucli urbà d'aquesta important capital provincial del món romà. És evident que la brillantor i les potencialitats de l'arqueologia de la ciutat han acaparat l'atenció i la dedicació dels arqueòlegs, i que els avenços en l'estudi han donat, sobretot en les darreres dècades, resultats espectaculars, malgrat que la gestió del valuós patrimoni arqueològic de què disposa Tarragona no hagi trobat encara el seu punt òptim d'eficàcia.

En el territori, en canvi, encara que alguns jaciments ja s'havien treballat de forma exemplar, calia un estudi arqueològic de conjunt mitjançant una aproximació multidisciplinària i des d'una perspectiva diacrònica que combinés estudis de geologia, recursos hídrics i minerals, evolució de sòls, clima, flora, fauna, de morfologia del territori, dels antics assentaments humans i de l'evolució del poblament. Calia combinar la metodologia de l'estudi dels vestigis arqueològics pròpiament dits, amb les metodologies de l'arqueologia del paisatge. El paisatge concebut com la suma de natura i cultura, en transformació en el temps, que pot ser utilitzat com un instrument vàlid per a l'estudi de les societats que hi han viscut, i que el projecte ha volgut focalitzar conscientment en el món antic.

Els resultats han estat molt satisfactoris, tant des del punt de vista científic, ja que el coneixement arqueològic del territori de *Tarraco* ha fet un avenç considerable, com en l'aspecte patrimonial, ja que s'han proporcionat els elements necessaris per fer possible que al costat dels valors potents de l'arqueologia de la ciutat també es pugui començar a plantejar l'explotació dels valors patrimonials d'aquest paisatge arqueològic tan culturitzat que va constituir l'*ager Tarraconensis*.

La decisió de convocar aquest Simposi es va prendre el 2009, quan s'iniciava la preparació de la publicació dels resultats de la recerca desenvolupada els anys anteriors, ja que es va considerar molt oportú generar una plataforma de trobada i debat oberta a tots els investigadors que treballaven o havien treballat sobre l'arqueologia de l'*ager Tarraconensis*, i també a aquells

grups de recerca implicats en estudis de casos relacionables amb aquesta temàtica i que utilitzen les mateixes metodologies o semblants a les emprades en aquell projecte.

El Simposi va comptar amb la presència d'una quarantena d'investigadors que hi van participar amb la presentació de comunicacions i van contribuir a l'enriquiment de les reflexions sobre les problemàtiques metodològiques i les conclusions generades per aquests tipus de recerques.

La publicació d'aquestes actes ens ofereix, d'una banda, un ampli ventall de casos d'estudi del paisatge arqueològic i del poblament dels territoris de diverses ciutats romanes del *conventus Tarraconensis* i també d'altres indrets d'Hispània, d'Itàlia i de la Gàl·lia, que ens donen interessants punts de referència i de comparació amb la problemàtica interpretativa de l'estudi del territori de *Tarraco*, i, d'altra banda, una sèrie de comunicacions que completen i enriqueixen el coneixement del mateix *ager Tarraconensis* amb la presentació de diverses intervencions arqueològiques dels darrers anys en alguns dels seus jaciments. Resulta molt útil llegir el primer article de les actes, en què Marta Prevosti ha elaborat una síntesi interpretativa que procura posar en comú tots aquests elements comparatius que es desprenen de les diferents aportacions, i relacionar-los amb les primeres conclusions del projecte *ager Tarraconensis*, en un exercici que dóna resultats ben aclaridors i invita a nombroses i interessants reflexions.

Em referiré aquí breument i només a tall d'exemple a alguna d'aquestes reflexions. Així, la comparació de la dinàmica del poblament en territoris de diverses ciutats permet afirmar que no hi ha un model únic d'evolució del poblament, com s'havia tendit a pensar quan disposàvem de poques dades per a la interpretació, però sí que hi ha algunes tendències que marquen determinades situacions. Constatem com al *conventus Tarraconensis* és recurrent en els diversos territoris estudiats, la considerable proliferació de poblament rural dispers que es va produir en època republicana a partir del segle II aC. Un fenomen que l'arqueologia ha permès documentar bé a l'*ager Tarraconensis*, a la Laietània, al territori de *Gerunda*, i també, a les terres de l'interior de Catalunya, al territori de *Iesso*, i que queda ben il·lustrat en diverses comunicacions d'aquestes actes. La interpretació que ja havíem avançat en el sentit que probablement cal relacionar aquesta tendència a la gran dispersió del poblament en aquells anys amb la dissolució ràpida de les estructures, probablement febles, de les societats indígenes presents en aquests territoris, sembla que troba en certa manera una confirmació quan fem la comparació amb l'*ager Cordubensis*, objecte d'una de les comunicacions del Simposi, on aquest fenomen no es produirà fins a l'inici de l'època imperial; una dada que porta a pensar que durant l'època republicana les estructures socials del món indígena, més sòlides probablement en aquella zona, es van mantenir, i van resistir fins al moment en què es va portar a terme a *Corduba* l'assentament colonial d'època d'August. Una reflexió que certament obligarà a afinar les interpretacions sobre el món ibèric de Catalunya i el grau de solidesa de la seva realitat política i social en els moments en què s'iniciava la presència romana després de la segona guerra púnica.

En època altimperial probablement sí que es va produir una certa homogeneïtzació del model de poblament, però també aquí l'arqueologia permet intuir algunes diferències substancials, com per exemple l'absència a les terres de l'interior de l'actual Catalunya de vil·les romanes amb residència senyorial d'una certa entitat fins a un moment molt avançat, probablement ja en època baiximperial, en clara contraposició amb la proliferació d'aquest tipus de jaciment arqueològic en els territoris de les ciutats romanes de la zones litorals i prelitorals.

Només un darrer comentari per remarcar la importància que adquireix el que avui ja hem començat a nomenar «l'arqueologia del vi» quan es porta a terme un estudi aprofundit d'aquells territoris que en van ser productors i exportadors a l'antiguitat. La combinació de l'estudi topogràfic i arqueològic de les instal·lacions productores, tant del vi com de les àmfores que s'utilitzaven per transportar-lo, amb l'estudi de l'epigrafia i de l'epigrafia amfòrica, es revela amb unes potencialitats considerables, que ens poden donar múltiples informacions sobre l'organització social, l'economia i les relacions comercials de la ciutat corresponent. L'estudi de l'*ager Tarraconensis* n'ha estat un bon exemple, i potser aquest és un dels resultats més suggestius del projecte, que es reflecteix bé en els volums ja publicats i també en aquest llibre.

L'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans fan, amb l'edició de les actes d'aquest Simposi, un pas més en l'explotació científica i cultural dels resultats d'aquest projecte, que s'ha portat a terme amb el suport de la Diputació de Tarragona, de la Universitat Rovira i Virgili, dels consells comarcals del Baix Camp i del Tarragonès i de tots els ajuntaments de l'àrea estudiada, i ha comptat amb el finançament de l'empresa Acesa-Abertis. Una collaboració entre institucions de recerca, corporacions polítiques locals i el món de l'empresa, que ha fet en aquest cas que la dedicació dels investigadors i la collaboració ciutadana que s'ha generat en el transcurs del projecte hagin pogut maximitzar els resultats dels seus esforços en pro del nostre desenvolupament científic i cultural.

Josep Guitart i Duran
Institut d'Estudis Catalans
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

I. EL PAISATGE

PAISATGE, POBLAMENT, CULTURA MATERIAL I HISTÒRIA DE L'*AGER TARRACONENSIS*. RESULTATS I COMPARACIONS

Marta Prevosti

Resum

Síntesi dels primers resultats del Projecte Ager Tarraconensis i de les aportacions al simposi, de les quals s'extreuen reflexions i coneixements nous sobre el tema de l'estudi entorn del conjunt de l'espai de la ciutat romana, del paisatge, tractat com un sistema. Les aportacions se centren en la varietat de les primeres estratègies de control romà del territori, de les tipologies i evolució dels establiments, dels aspectes econòmics i de la dinàmica del poblament. Tot plegat fa referència molt especialment al territori de *Tarraco*, per bé que es fan nombroses comparacions amb altres territoris de l'àrea catalana i saguntina i també d'altres províncies romanes. *Tarraco* es va perfilant com una ciutat amb un *territorium* molt productiu, no sols en agricultura, sinó també en indústries, producció tèxtil, explotacions de recursos minerals com les pedreres i el ferro, i amb un comerç molt actiu que la devia convertir en un port important de la Mediterrània occidental romana. La jerarquia dels hàbitats rurals també s'està demostrant més complexa gràcies al coneixement de noves aglomeracions. L'evolució posterior al període romà també ha entrat en discussió, especialment pel que fa a l'època islàmica, sobre la qual es discuteix si el camp va quedar poblat o despoblat, tema que resol en sentit positiu el diagrama pol·línic realitzat dins del marc del projecte.

Paraules clau: Projecte Ager Tarraconensis, establiments rurals, dinàmica del poblament, economia, viticultura, tèxtils, ferro, període islàmic.

THE LANDSCAPE, SETTLEMENT, MATERIAL CULTURE AND HISTORY OF THE *AGER TARRACONENSIS*; RESULTS AND COMPARISONS

Abstract

This is a summary of the first results of the Ager Tarraconensis project and the contributions to the symposium, plus conclusions and new ideas concerning the environmental study of the entire area of the Roman city and the landscape taken as a whole system. The contributions focus on the variety of the first Roman territorial control strategies, the typologies and evolution of sites, economic aspects and population dynamics. All this refers especially to Tarraco, although many comparisons are made with other regions in the Catalan area, Saguntum and other Roman provinces. Tarraco emerges as a very productive city *territorium*, not only in agriculture, but also in industry, textile manufacture and the exploitation of resources such as stone and iron. It also had a very active trade that turned it into a major port in the western Roman Mediterranean. The hierarchy of rural sites is proving to be more complex as we learn of new settlements. Developments subsequent to the Roman period have also come under discussion, especially focusing on the Islamic period. It was discussed whether the *Camp* was deserted or not, an issue that was positively resolved by the pollen diagram undertaken as part of the project.

Keywords: Ager Tarraconensis project, rural sites, population dynamics, economy, viticulture, textiles, iron, Islamic period.

Als resultats del *Projecte Ager Tarraconensis (PAT). Estudi del paisatge arqueològic antic a la dreta del riu Francolí* hem de sumar-hi ara les valuoses aportacions al Simposi internacional «L'*ager Tarraconensis*. Paisatge, poblament, cultura material i història». Aquestes contribucions a la temàtica que ens ocupa mouen a reflexió, amplien el coneixement o fins i tot qüestionen alguns dels plantejaments a què havíem arribat. Resulta doncs, extraordinàriament interessant de relacionar les diferents dades i reflexionar sobre els nous resultats que es plantegen al voltant de l'*ager Tarraconensis*.

El PAT té el seu punt de partida a la fi de 2005, gràcies a un ajut de l'empresa Acesa-Abertis. En els darrers trenta anys, s'ha anat fent cada cop més usual l'aplicació de diferents tècniques d'anàlisi del paisatge, que convergeixen en la recreació del seguit de condicions i realitats que en conformen la dinàmica. En el cas del PAT, hem abordat la recerca dins d'aquestes teories i tècniques. L'estudi de la dinàmica del poblament, en relació amb la ciutat romana en què s'integra, s'ha tractat essencialment mitjançant les tècniques de prospecció superficial, prospeccions geofísiques i excavacions arqueològiques. L'estudi de la morfologia del territori ha tingut un paper fonamental a l'hora de conèixer-ne l'articulació. Tot plegat ha necessitat també els estudis paleoambientals, així com els dels biòlegs, geòlegs i geògrafs, que han ajudat a entendre el funcionament del sistema. L'espai ha esdevingut un factor nou de reflexió i d'anàlisi. Totes aquestes dades han estat sistematitzades en una gran base de dades, que ha estat l'eina clau del projecte, i s'han reflectit en mapes, que s'han gestionat des de l'aplicació d'un sistema d'informació geogràfic, que permet anar seguint l'evolució del paisatge com en una successió de fotogrames a través del temps.

Això no obstant, el plantejament del treball ha estat molt integrador, i ha volgut tenir en compte no solament els estudis esmentats, que fan referència directa al paisatge, sinó també les diferents àrees de coneixement que tenen a veure amb la cultura material, amb tots els matisos que se'n deriven, ja siguin de tipus econòmic, comercial o social, i molt singularment també els estudis històrics i socials de base epigràfica, a l'hora d'aproximar-nos al coneixement sobre el territori de *Tarraco* en l'antiguitat. De forma inusual i per tant innovadora, s'ha integrat l'epigrafia, tant la lapidària com la de l'*instrumentum domesticum*, dins la base de dades del projecte, preparada per a l'estudi del territori, cosa que ha permès cartografiar-ne la informació, posar en relació alguns epígrafs amb els jaciments estudiats i, en conseqüència, conèixer alguns noms de propietaris, sovint relacionats amb l'epigrafia del nucli urbà de *Tarraco*, així com obtenir una visió de conjunt de l'ocupació dels espais d'explotació econòmica i d'*otium* per part de les famílies de les elits tarraconenses.

Els resultats del projecte es poden començar a consultar en els tres primers volums publicats,[1] als quals encara n'han de seguir dos més, ultra les actes d'aquest simposi. Considerem totes les aportacions a aquest fòrum de debat com elements que es van complementant, d'una rica comunitat d'arqueòlegs i historiadors que treballem al voltant de l'*ager* de *Tarraco*, on cada peça representa un element singular i a tenir en compte. Tots són elements d'un sistema i per tant tots són necessaris per a la comprensió del conjunt. Els estudis de paisatge es caracteritzen, doncs, per una gran interdisciplinarietat i, en conseqüència, calia també establir un diàleg amb els arqueòlegs i historiadors no integrats en el projecte que estan treballant al voltant de la temàtica que ens ocupa. Amb aquesta finalitat es va convocar el simposi de l'octubre de 2010.

A partir d'ara, qui vulgui endinsar-se en els estudis de l'arqueologia romana del sector occidental del Camp de Tarragona, tindrà el magnífic punt de partida del recull exhaustiu de la bibliografia antiga, des dels orígens fins al 1976, deguda a Jaume Massó (en aquest mateix volum). També disposem de les importants aportacions sobre els principals jaciments excavats en els darrers anys, que van constituint la base fonamental per conèixer el detall de la vida al territori.

La reflexió del simposi, però, gira entorn del conjunt de l'espai de la ciutat romana, del paisatge, tractat com un sistema. Per això també hem gaudit d'aportacions referents a altres territoris de comparació pertinent amb l'*ager Tarraconensis*. Així, per exemple, en el PAT ha estat fonamental l'estudi de Palet i Orengo (2010), que han definit les quatre implantacions centuriades del *territorium* de la ciutat, i en contrast, Maria Teresa Lachin (en aquest mateix volum) ens ofereix la reinterpretació de la centuriació d'Altino. Cal endinsar-se en la reflexió sobre l'espai, sobre el paisatge i sobre el territori, com a marc físic i conceptual del ciutadà romà, entenent sempre la ciutat com a nucli urbà i territori. Per Guido Rosada (en aquest mateix volum):

> «Il cittadino romano nel momento in cui si rapportava a quanto lo circondava distingueva da un lato la *natura loci*, intesa come paesaggio morfologico, fisico, spazio spesso condizionante la presenza dell'uomo, dall'altro il *territorium*, inteso con implicazione giuridica, confinaria e in ogni caso come area soggetta a uno *ius*. Grazie alle tecniche dell'agrimensura si dava forma alla *natura loci* che veniva bonificata, divisa e assegnata, diventando così *territorium*, attraverso le centuriazioni, di cui a partire dalla metà dell'800 sono state individuate le prime tracce in particolare nell'Italia nord-orientale (*decima regio*, in seguito *Venetia et Histria*). Tuttavia quello che oggi possiamo riconoscere sul

1. *Ager Tarraconensis* volums 1, 2 i 3.

terreno spesso non è altro che il frutto, nei secoli, di continue riorganizzazioni e risistemazioni, più o meno consapevoli, degli antichi disegni agrari che restano e dovranno restare, in futuro, memoria del passato e monumento della storia del paesaggio.»

1. Testimonis del primer control romà del territori

El *castellum* de Puigpelat, estudiat per Moisés Díaz (en aquest mateix volum), se situa en el context de la primera implantació del domini romà de la regió de *Tarraco*, el del control militar necessari en els dos primers segles de presència romana al país, i fa palesa la pacificació general en època d'August. Al corredor del Vallès, Can Tacó es data en aquest mateix període de primera implantació romana sobre el territori, per bé que amb un caràcter ben diferent. Segons els seus investigadors, Esther Rodrigo, Gemma Garcia, Mònica Mercado i Josep Guitart (en aquest mateix volum), es mostra com un assentament de caràcter doble, de residència i representació oficial alhora que de defensa i control del territori, que consideren ocupat per un important membre de l'administració romana, probablement de l'exèrcit romà. Tenim, doncs, en dos punts diferents de l'àrea catalana, dos models divergents de control del territori per part dels romans nouvinguts.

En la zona del PAT, no s'han localitzat, per ara, establiments d'aquest caràcter i cronologia. Fiz (2010) destaca que els punts de control visual del territori d'estudi del PAT d'època ibèrica no perviuen en època romana. Més enllà d'aquesta àrea d'estudi, en la zona del Camp de Tarragona i les muntanyes que l'envolten, es coneixen restes o materials d'època republicana a l'esmentat *castellum* de Puigpelat, al Puigcabrer o a la Mola de Colldejou, emplaçaments, però, que de ben segur formaven part d'un xarxa de vigilància militar sobre el territori de primera època del domini romà i que de moment coneixem de manera incompleta.

2. Els establiments rurals

Pel que fa als establiments rurals que explotaven el territori, un cas molt important és el de l'edifici septentrional de la vil·la de la Llosa (Cambrils), interpretat per Montserrat García i Josep Francesc Roig (en aquest mateix volum) com una àrea d'allotjament dels treballadors, datable entre el darrer terç del segle II i mitjan segle III. Es tracta d'una aportació especialment important per anar caracteritzant les tipologies dels establiments de l'*ager* de *Tarraco*, ja que era un edifici rústic i no de residència del propietari; és a dir, significa una aportació als aspectes més desconeguts dels establiments rurals romans. A més, l'excavació no n'ha descobert solament un petit fragment, com sol ser tan habitual, sinó que l'ha posat al descobert al complet. Es tracta d'un edifici de planta rectangular, dotat de pati central, amb les estances distribuïdes al seu voltant, que respon, doncs, a una tipologia ben romana. L'edifici sofreix un incendi cap a mitjan segle III i també s'hi ha exhumat un petit amagatall de monedes que es data entre el 250 i el 260. Els autors del treball mantenen la prudència de no atribuir-ho a les invasions franques, com seria la solució arquetípica per a les nombroses destruccions d'establiments tant de l'*ager* com del nucli urbà datades en aquest període. En aquest cas, també disposem, doncs, del tresor monetari magníficament estudiat per Imma Teixell (en aquest mateix volum), que creiem que, tot i la controvèrsia que ha suscitat la interpretació dels dipòsits monetaris, no cal dubtar que confirma la situació d'incertesa i de guerra que es va viure en l'etapa central de la crisi del segle III que va induir a l'ocultació de tresors. Aquest fet és ben característic no solament d'aquest episodi bèl·lic, sinó que també ha estat ben constatat en altres moments de guerra molt més recents i ben documentats històricament. Ramon Járrega (en aquest mateix volum) fa una bona síntesi d'aquesta problemàtica a l'àrea compresa entre l'*ager Tarraconensis* i Sagunt. Amb tot, després de la desfeta del segle III, com passa en altres edificis rurals, la Llosa es refà en el segle IV.

Ara bé, de la vil·la de la Llosa també se n'han estudiat en detall els banys (Jordi López Vilar i Josep M. Puche, en aquest mateix volum), amb una nova proposta interpretativa, que hi identifica una planta lineal simple, de recorregut retrògrad, és a dir, l'esquema més senzill i alhora més comú en els banys hispànics d'àmbit domèstic. Això confirma que la Llosa, tot i ser una vil·la marítima, va tenir unes instal·lacions relativament senzilles, que no permeten pas parlar d'un palau rural.

3. Aspectes econòmics

Al Camp de Tarragona, a la dreta del Francolí, s'ha avançat molt en l'estudi de les terrisseries i de les produccions d'àmfores (Járrega i Prevosti 2011). Ha estat especialment revelador l'estudi de les marques de terrisser, realitzat per Piero Berni (2010), que ha convertit un panorama que semblava de poca incidència en l'epigrafia amfòrica en una realitat prou rica en segells. En els darrers temps, s'ha anat coneixent un nombre de terrisseries creixent, de gran envergadura, que permeten parlar d'instal·lacions industrials de primer ordre, dos exemples magnífics de les quals són la del Vila-sec (Alcover), estudiada per Josep Francesc Roig (en aquest mateix volum) i la del Barranc de Sales (Selva del Camp), estudiada per Marta Bru (en aquest mateix volum). En el primer jaciment s'ha excavat una primera fase d'activitat industrial amb set forns, d'època d'August-Tiberi a Claudi-Neró, i una segona fase,

datada entre la meitat del segle I i la fi del segle II o l'inici del III, amb quatre grans forns i la construcció d'un gran magatzem de 23,95 per 6,44 metres, amb un rengle de pilastres central, característic de les grans instal·lacions industrials i de transformació agrària del món romà. En el segon jaciment, encara no s'hi han pogut excavar els forns; ara bé, s'hi ha localitzat una sèrie important de basses de decantació d'argila i d'aigua, una de les quals fa 16,05 per 11,55 metres; per tant, es tracta també d'una indústria terrissera de gran volum.

Si en algun moment s'havia pensat que l'economia del nucli urbà de *Tarraco* havia estat essencialment dependent del seu paper de capital i sense gaire bona dotació d'explotacions dels recursos naturals del territori, ara es va veient que més aviat hem de pensar el contrari. Per Carreté, Keay i Millett (1995, 278), *Tarraco* és una ciutat agrària, una *agro-town*. Scheidel (2007) discuteix el sentit d'establir la dicotomia entre ciutats agràries i ciutats amb població no agrària per a les ciutats romanes, ja que no resulta gaire clar com s'ha d'establir aquesta distinció, i de fet observa que és perfectament possible que la proporció de la població no rural d'una ciutat excedeixi de manera destacada la població no agrària sense que representi una majoria del total de la població. Ara bé, més enllà d'això, Carreté, Keay i Millett (1995, 278) apunten: «The archaeological and epigraphic evidence suggests that Tarraco, like other provincial capitals and major towns, was primarily a political centre and a place of elite consumption.» Amb tot, a la vista de les noves descobertes, com a mínim a la zona del Camp de Tarragona a la dreta del Francolí, s'està dibuixant una agricultura molt desenvolupada, amb centres molt nombrosos i importants de transformació agrària i indústries de productes de gran valor afegit, com el vi tarraconense envasat en àmfores Dressel 2-4. De fet, ja es coneixia prou l'esment que en fan diversos autors clàssics, que el descriuen com de màxima qualitat (Járrega i Prevosti 2011), per bé que no se'n podia deduir si la quantitat de la producció era gaire alta. Els testimonis arqueològics que van aflorant, doncs, fan pensar que de fet es tractava d'una producció també de gran volum.

Efectivament, el panorama econòmic que es desprèn de l'estudi del PAT dóna una riquesa molt important en els 345 quilòmetres quadrats estudiats. Hi ha testimonis de grans edificis de magatzems rectangulars dividits en naus mitjançant rengles de pilastres, presents en la terrisseria del Mas d'en Corts (Reus) i a la vil·la de l'Hort del Pelat (Riudoms), als quals ara hi hem d'afegir el de la terrisseria del Vila-sec. Es tracta d'infraestructures típicament romanes presents en les instal·lacions agràries i industrials de gran envergadura, d'Itàlia i de l'Imperi (Prevosti 2011, 431-434), que resulten, doncs, indicadors d'indústries que sobrepassen la talla mitjana o baixa.

També s'han detectat edificis de graners importants, nombroses instal·lacions de premsa, sales de *dolia* i dipòsits de líquids (vegeu la taula a Prevosti 2011, 418, fig. 33), i 12 terrisseries segures més 10 de possibles (vegeu la taula a Járrega i Prevosti 2011, 469, fig. 21). A tot plegat, però, hi hem de sumar els testimonis de producció tèxtil (Prevosti 2011, 446-450), especialment del lli que s'elaborava a les ribes del riu Francolí, que Plini (*Nat*. 19.9) indica que era molt apreciat i de gran qualitat. Així doncs, la ciutat de *Tarraco* es va perfilant com un centre important de producció i comercialització de productes per al mercat d'ultramar, que la devia convertir en un actiu i important port de la Mediterrània romana i no pas en una ciutat passiva i receptora d'injeccions econòmiques foranes.

A més d'aquests productes per a la comercialització en el mercat de llargues distàncies, a les terrisseries també es produïen béns de consum locals, com les ceràmiques d'ús comú, el material constructiu o la *terra sigillata*. I també tenim algun testimoni de trulls d'oli que fan pensar en una producció per al consum regional.

A l'esquerra del Francolí, a l'Alt Camp, l'estudi aprofundit de la zona de l'Argilaga, degut a Marc Dalmau (en aquest mateix volum), ha posat en evidència una riquesa i abundància d'assentaments insospitada, que fa pensar que l'estudi d'aquella comarca també pot donar sorpreses el dia que s'emprengui globalment i amb profunditat. Segurament les explotacions reposaven en uns recursos econòmics diferents dels del Baix Camp, per bé que també devien ser prou remuneratius, i de romanitat força antiga, com indica la presència de restes d'*opus signinum* tessel·lat al Mas de la Banyeta. Al terme de Torredembarra, també s'està estudiant la vil·la del Moro, amb paviments d'aquest tipus i cronologia de la primera vil·la en la meitat del segle I aC (Remolà 2003). Tot plegat fa pensar en una ocupació antiga de l'Alt Camp, en relació amb la centuriació estudiada per Palet i Orengo (2010). Tot i que no es tracta d'una zona agrícolament tan agraciada com la del Baix Camp, cal no oblidar l'abundància de pedreres en aquesta comarca, entre les quals destaquen les del Mèdol, el Llorito i la Salut, que produïen la pedra de Santa Tecla i el llisós (Álvarez *et al*. 2009). Com tampoc hem d'oblidar les de la Lloera, a Mont-ral, d'on es treia la pedra d'Alcover, i que, tot i pertànyer a la comarca de l'Alt Camp, és a la dreta del Francolí. La comercialització d'aquestes pedres és essencialment local, per bé que la pedra de Santa Tecla va tenir un mercat ampli, que arriba fins a *Barcino*, *Baetulo*, *Iluro*, Caldes de Montbui, Granollers, Terrassa, *Sigarra*, *Iesso* i fins a *Labitolosa* (Osca), *Caesar Augusta* o *Carthago Nova*.

Pel que fa a la producció de ferro, en altres parts més allunyades de l'*ager* de la ciutat de *Tarraco*, al Baix Penedès i al Garraf, hi ha el testimoni de la dinàmica

activitat d'aquesta producció en el barri dels artesans de Darró (Vilanova i la Geltrú), i concretament també a la casa número 3, que estudia Albert López Mullor en aquest volum d'actes. La seva producció de ferro s'inicia en el segle IV aC i s'estén fins als segles II i I aC. Altres centres productors coetanis, propers, són el jaciment de les Guàrdies (el Vendrell) (Morer *et al*. 1998; Morer i Rigo 1999; Rigo i Morer 2003), o bé el taller del Vilarenc (Calafell) (Pérez Suñé *et al*. 1995; 1996; 1998; Revilla *et al*. 1996; 1997). A la zona d'estudi del PAT (Prevosti 2011, 443-446), s'han trobat també testimonis de fabricació de ferro en època ibèrica, a la plaça de Sant Andreu de la Selva de Camp; d'inici del domini romà a Enagàs Posició 12 (Reus) i a Molins Nous (Riudoms); d'època altimperial, en el context de les vil·les romanes, tallers de ferrer a la vil·la de la Canaleta (Vila-seca), Centcelles (Constantí), els Masos (Cambrils), Mas d'en Bosch I (Constantí), la Burguera (Salou), Cal·lípolis (Vila-seca) i els Antigons (Reus). Aquests darrers no sabem si solament eren ferreries d'elaboració i reparació d'eines o bé si s'hi duia a terme la cadena siderúrgica completa de producció de ferro. Ja d'època més tardana, al jaciment dels Voltants de la Torre Bargallona (Cambrils), d'època tardoromana, es detecten forns metal·lúrgics de l'estil dels de la Solana (Cubelles) (Morer *et al*. 1998). Segurament hem de pensar que aquesta va ser una activitat econòmica que, a les terres planes de l'*ager Tarraconensis*, havia estat important a l'època ibèrica i fins potser a l'època republicana. Però en el període altimperial, no sabem si les ferreries detectades a les vil·les eren veritables indústries generadores de productes o bé eren simples tallers casolans per a l'autoconsum i el manteniment de l'instrumental de ferro de la vil·la, situació per la qual de moment ens hem de decantar, mancats de testimonis més explícits. Potser el dinamisme econòmic d'aquest territori del període altimperial, a més d'aportar un gran valor a les planes agrícoles, va esperonar també la producció de ferro a les àrees muntanyenques. Olesti (en aquest mateix volum) fa un seguit d'hipòtesis suggeridores respecte de les muntanyes de Prades, on destaca la riquesa de minerals com la pirita, el ferro, el coure i la plata. Sense cap mena de dubte, l'arqueologia de la muntanya està encara en gran part per fer, però com ha anat demostrant J. M. Palet en els seus estudis dels Pirineus, és altament prometedora, i el dia que s'emprengui de segur complementarà la visió del conjunt del sistema econòmic de l'*ager* de *Tarraco*, que sens dubte havia d'explotar els recursos forestals, miners i de prats per a la cria d'animals de les muntanyes del Montsant, Prades, l'alt Gaià, les serres de Miramar, Brufaganya i Ancosa.

Aquí podríem entrar en la llarga polèmica, que arrenca de Max Weber, sobre si la ciutat romana és un centre de consum, és a dir, parasitària del camp. De fet, com ja vaig expressar en un altre lloc (Prevosti 2005, 293-294), considero que s'ha de prendre la ciutat romana com un sistema que integra nucli urbà i territori, i que per tant no té gaire sentit la discussió sobre si el nucli urbà és parasitari del camp o no. Més aviat, dins del sistema tardorepublicà i altimperial, cal considerar que el nucli urbà té un paper dinamitzador de l'economia global de la ciutat, ja que les classes alliberades del treball directe del camp, la noblesa urbana, els comerciants i els lliberts enriquits representen una força de treball de valor afegit, intel·lectual i comerciant, que potencia enormement el moviment econòmic i que en fa arribar el benefici a totes les classes socials. Com vaig escriure en un altre lloc (Prevosti 2008, 175), les vil·les de la fi de la República i de l'alt Imperi, justament perquè van actuar de petits nuclis d'urbanitat dins del camp, també van activar un sistema econòmic capaç de dinamitzar el conjunt de la població. Molt significativament, a partir de l'entrada en el període tardoromà, la situació va canviar radicalment, i el nou sistema econòmic que es va instaurar va restringir enormement la quantitat de propietaris (i de grans vil·les) i els va distanciar cada cop més de la resta de la població, amb el conseqüent empobriment de les classes populars.

A la vista de les noves descobertes, en el període altimperial, *Tarraco* es va dibuixant com un exemple de dinamisme entre el nucli urbà i el camp, especialment pel que fa a la zona interior del Baix Camp, de Reus i Riudoms, on es detecta una forta implantació de centres terrissers i d'elaboració de vins de gran envergadura. També allí l'epigrafia permet relacionar aquesta activitat amb personatges de l'*ordo* eqüestre o lliberts enriquits, impulsors d'una activitat econòmica, productiva i comercial, de gran abast, durant l'etapa altimperial, com estudien Gorostidi, López Vilar, Prevosti i Fiz (en aquest mateix volum). La regió del Camp de Tarragona va mantenir el negoci del vi fins al segle III, a alt nivell, de negoci d'ultramar, com demostra la producció d'àmfores vinàries Dressel 2-4, que evoluciona fins als perfils quadrats característics de l'etapa més avançada, fet estudiat per Pedro Otiña (2005) i Ramon Járrega (Járrega i Otiña 2008). Com s'exposa al Col·loqui *De vino et oleo Hispaniae*[2] eren els rics propietaris de les vil·les els que constituïen el veritable motor del negoci del vi, i com a exemple podem esmentar el que hem identificat a la zona de Riudoms, *Marcus Clodius Martialis*, un personatge de l'elit de *Tarraco*, d'on va ser *IIvir*, a més de tenir el títol de *praefecto insularum Baliarum*, càrrec important que demostra la seva pertinença a l'*ordo* eqüestre (*RIT* 168). A partir d'ell hem relacionat quatre jaciments i un possible cinquè, que han d'indicar la propietat de

2. Prevosti 2011-2012.

diferents *fundi* i terrisseries en mans dels *Clodii Martialis*. Es tracta d'un exemple magnífic de personatges que no es limitaven a la producció de vi, sinó que també estaven implicats en l'envasament i possiblement en la comercialització del producte. Impulsaven negocis característics del sistema de la vil·la, de caràcter mercantil, basats en una agricultura racional i progressiva, que situen els seus protagonistes en un escenari de modernitat relativa al seu temps.

D'altra banda, les vil·les de l'*ager Tarraconensis* no són ni de bon tros comparables a les d'Itàlia; més aviat resulten molt senzilles, al seu costat, tot i que d'una profunda romanitat (Prevosti 2008). L'estudi de les àrees funeràries que ha realitzat Judit Ciurana (en aquest mateix volum) confirma també la tònica força senzilla dels enterraments, tret de quatre torres funeràries i algunes restes lapidàries que indiquen una certa monumentalitat. De fet, resulta interessant comprovar com l'autora constata que les restes responen a un sistema ideològic i religiós perfectament romà, sense cap rastre de pervivència ritual indígena. Per tant, en resulta una imatge de profunda romanitat semblant a la que es desprèn de l'estudi dels establiments. D'altra banda, com hem vist, hom detecta una activitat econòmica molt intensa a l'*ager*. Tot fa pensar, doncs, que la riquesa que generava el Camp de Tarragona de la mà de les famílies propietàries més riques no revertia tant en les vil·les d'*otium* de la zona, sinó que molt possiblement una part important dels beneficis anava a parar a Itàlia. És prou conegut que les grans fortunes provincials de l'Imperi havien d'invertir en terres a la vora de Roma per poder progressar en el seu ascens social i polític. Així doncs, les famílies riques hispàniques tenien les seves millors cases rurals al camp italià.

I a la inversa, els escriptors clàssics informen sobre un seguit de personatges de les classes dirigents romanes, que tenien terres en el litoral de la Tarraconense, i en alguna ocasió, ja d'època altimperial avançada, fins i tot precisen que eren dominis dedicats a la producció de vi (Prevosti 2009, 255). Això pot reflectir també l'existència de propietat agrària en aquesta zona costanera en mans de poderosos romans absentistes, que, per tant, havien de tenir les terres al càrrec d'esclaus o colons.

4. Dinàmica del poblament

L'estudi de l'evolució del poblament a l'*ager Tarraconensis* (López Vilar *et al*. 2011) mostra una dinàmica que es pot posar en paral·lel amb la de moltes altres àrees del litoral català (Prevosti *et al.* en premsa). Resulta sorprenent, de manera ja recurrent, l'extraordinari canvi del poblament que introdueixen els romans, amb una multiplicació extraordinària de la dispersió de pagesies pel pla en època republicana. En trobem exemples no solament a la zona del PAT, sinó també a la zona de l'Argilaga, a l'Alt Camp, estudiada per Marc Dalmau (en aquest mateix volum), al Baix Penedès (Guitart *et al*. 2003), al Vallès Oriental, fenomen que estudien Marta Flórez, Arnau Trullén i Arnau García (en aquest mateix volum), o a les planes del *suburbium* de *Gerunda*, que presenten Josep M. Nolla i Lluís Palahí (en aquest mateix volum). Però no solament és així a les àrees properes a la costa, sinó que una zona ben estudiada per Esther Rodrigo (en aquest mateix volum) de les planes interiors de Catalunya, com és el cas del territori de *Iesso*, també mostra aquesta multiplicació dels establiments rurals en època republicana. Es tracta d'una evolució pròpia d'aquestes àrees de conquesta romana antiga, que ha d'estar relacionada amb el procés de romanització i la fundació de les ciutats republicanes. A la vall del Vidourle, a l'*ager Nemausensis*, que estudia Maxime Scrinzi (en aquest mateix volum), també s'observa un increment del poblament en el segle I aC, per bé que la veritable explosió de la dispersió del poblament rural pel territori es produeix en el segle I dC, és a dir, a partir de la fundació augustiana de la colònia de *Nemausus*. El panorama és encara més diferent a l'*ager Cordubensis*, per exemple, presentat per M. del Carmen Rodríguez (en aquest mateix volum), on la gran explosió dels establiments rurals dispersos es produeix no pas en l'etapa republicana sinó en època altimperial, i l'autora ho posa en relació amb la nova situació jurídica de la ciutat a partir d'August i la *deductio* de veterans de cap al 15-12 aC. Aquí resulta interessant observar la persistència de les estructures de poblament indígenes durant l'etapa republicana de la ciutat de *Corduba*.

D'altra banda, el territori de *Bracara Augusta* (província de la Tarraconense) i el dels arverns (Aquitània), estudiats per Frédéric Trément i Helena Carvalho (en aquest mateix volum), són dos espais no mediterranis que presenten una dinàmica de poblament ben diferent de la que hi ha a la zona del PAT, començant per una conquesta romana molt més tardana, d'època d'August en el primer cas i de Cèsar en el segon cas, i per uns precedents de l'edat del ferro ben diversos. A partir d'època d'August, amb la fundació de les ciutats, al territori de *Bracara Augusta* s'implanta el sistema de la vil·la, però també es funden un bon nombre d'aglomeracions, interpretades com el resultat del desplaçament dels antics habitants dels centres preromans fortificats, articulades en forma de *vici* en relació amb les vies, que fins de vegades arriben a exercir funcions administratives. Al territori dels arverns, al voltant del nucli urbà d'*Augustonemetum*, es detecta un gran buit d'aglomeracions secundàries, que en canvi apareixen sistemàticament a partir d'un radi de dotze quilòmetres, associades als eixos viaris. A la vall del Vidourle també es mantenen aglomeracions que ja existien a l'etapa republicana, per bé que també se'n

creen de noves. Resulta molt interessant observar que al territori de l'*ager Tarraconensis* també estem començant a detectar algunes aglomeracions (Prevosti i Abela 2010) que semblen el fruit del desplaçament cap al pla de la població procedent de poblats ibèrics propers, situats dalt de turons. És el cas de la zona de la Buada, el Polvorí i els Cinc Camins, sota el poblat ibèric de Santa Anna de Castellvell del Camp; del jaciment de Sota la Timba del Castellot, al peu del poblat ibèric de la Timba del Castellot (Riudoms); el jaciment 1.6, a la vora de Constantí, va ser interpretat també com una aglomeració per Carreté *et al*. (1995). Com al país dels arverns, on la major part d'aglomeracions estan lligades a produccions artesanals, com la terrissa o la metal·lúrgia, les dues primeres citades a l'*ager Tarraconensis* també produïen ceràmica. Tant al territori dels arverns com al de *Bracara Augusta*, les aglomeracions estan associades a eixos viaris. Efectivament, també és el cas de les que hem detectat al territori de *Tarraco*. Ara bé, aquest és un tema encara poc posat en relleu a l'àrea catalana, a diferència de l'àrea francesa,[3] sobre el qual tot just comencem a fer llum gràcies a les prospeccions superficials sistemàtiques i que està enriquint el coneixement de l'estructura jeràrquica dels establiments de l'*ager*.

En el període altimperial, en canvi, en totes les àrees estudiades els jaciments rurals són molt nombrosos i mostren una riquesa més gran, des del cas de les vil·les del *suburbium* de *Gerunda* fins a l'*ager Cordubensis*. I en tots els territoris també es detecta un descens notable del poblament en el període tardoromà. Com ja s'ha estudiat en altres treballs (Prevosti 2005; Prevosti *et al*. en premsa), i com també remarca Járrega en aquest mateix volum, les proporcions del descens del poblament varien molt d'unes regions a unes altres. Creiem que cal interpretar aquestes diferències en funció de les particularitats de les dinàmiques regionals de la propietat de la terra. Ara bé, la tendència a la baixa ben generalitzada és el tret significatiu del procés.

La meitat del segle V es mostra com un punt d'inflexió en moltes vil·les. Amb tot, a l'*ager Iessonensis* algunes vil·les arriben fins al segle VI, com també passa a l'*ager Tarraconensis*, a l'*ager Bracarensis* o a l'*ager* d'*Augustonemetum*. A l'*ager Cordubensis* sembla que aquesta etapa tardana és la de les grans vil·les, fruit d'una gran concentració de la propietat.

A l'època tardoantiga, el *castellum* de Sant Julià de Ramis representa un jaciment exemplar de l'evolució sota el domini visigot, convertit en un punt clau de control del territori, que absorbeix el territori de l'antiga vil·la del Pla de l'Horta i perviu com una unitat territorial fins a la baixa edat mitjana (Nolla i Palahí, en aquest mateix volum). El coneixement per al període de trànsit entre la tardoantiguitat i l'edat mitjana en aquestes àrees de la Catalunya Vella resulta força més ferm que per a la Catalunya Nova.

El coneixement que tenim de l'evolució tardoantiga i especialment de l'etapa sarraïna a l'*ager* de *Tarraco* és molt més precaria, fins al punt que hom discuteix si el Camp de Tarragona va quedar despoblat o no. Joan Menchon (en aquest mateix volum) presenta la seva visió, rica i encertada, sobre les comarques del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat, entre la conquesta islàmica i la conquesta feudal. Basant-se en la documentació diplomàtica i arqueològica i en la toponímia, arriba a la conclusió que el Camp, la Conca i el Priorat mai no van quedar veritablement despoblats. Tot i que admet que van passar a una situació de marginalitat, no creu pas que es pugui pensar que no hi seguís una certa activitat agrícola i ramadera, com indiquen tot un seguit de dades i reflexions.

Dins del PAT, Riera *et al*. van estudiar una columna pol·línica procedent de la llacuna de la Sèquia Major de la Pineda, a Vila-seca, on, en els estrats datats en el període entre el 600 i el 1050 dC, els cultius augmenten i els arbres disminueixen.

> «A partir del s. VII cal dC, la Sèquia Major mostra que els alzinars, les rouredes, els llentiscles i els boscos de ribera es veuen ara afectats per un procés ampli d'obertura, mentre que les pinedes són ara pràcticament inexistents als sectors litorals. S'evidencia així que les desforestacions, que havien estat en l'època romana més restringides als sectors litorals, s'estenen progressivament per la plana interior i pels peus de mont de les serralades litorals» (Riera *et al*. 2010, 170-171)

Segons Riera *et al*. (2010) aquest és un fenomen àmpliament detectat a les planes costaneres, des de Barcelona fins a Amposta. Per tant, pensem que ha de ser degut a l'efecte de les pràctiques agrícoles i ramaderes pròpies d'aquella època. La tendència de la corba de la Sèquia Major que representa els taxons de plantes cultivades augmenta des del període romà, de forma progressiva, al període tardoantic i fins a l'etapa islàmica i medieval. És a dir, no hi ha cap descens dels cultius que pugui indicar un abandó del camp. Aquesta constatació es va posar a debat en el simposi i va provocar discussió. Jaume Massó, que defensa l'abandó del Camp en època islàmica, va considerar que l'augment dels taxons conreats d'*Olea* i *Cerealia t*. es podria deure justament a l'abandó del camp, que sense el control humà podrien haver-se expandit. Ara bé, el descens del pol·len arbori dels boscos fins a valors d'un 40 per cent és més difícil de justificar sense

3. Com explica Maxime Scrinzi (en aquest mateix volum), la jerarquia d'establiments del camp romà ha estat un dels temes ben estudiats de fa anys a la zona del Llenguadoc i el baix Roine, a través del programa Archaeomedes.

la intervenció humana en el sentit d'un increment de les terres de conreu.

A l'interior de les planes de Catalunya, a la Segarra, Esther Rodrigo (en aquest mateix volum) també constata un tall important arran de la invasió sarraïna i la instal·lació de la línia de frontera a la zona de la ciutat de *Iesso*. També allà es planteja la qüestió de si la zona va quedar deserta fins a la conquesta en el segle XI per part del bisbe Ermengol d'Urgell.

Conclusions

El PAT s'ha plantejat com un estudi global del paisatge de l'*ager* de *Tarraco*. Les aportacions al simposi que hi fan referència i les comparacions amb altres àrees han permès avançar en la línia interpretativa sobre com hi va cristal·litzar el sistema de la ciutat romana.

La primera ocupació romana del territori devia ser controlada per una sèrie de guarnicions militars establertes en llocs estratègics de la regió, que devien formar una xarxa ben cohesionada, que de moment coneixem molt poc. El *castellum* de Puigpelat en forneix el primer exemple ben estudiat. Si el comparem amb Can Tacó, al Vallès Oriental, hem de concloure que respon a un model de control ben diferent. Caldrà seguir investigant al conjunt de l'*ager* de *Tarraco*, més enllà de l'àrea de recerca del PAT, per descobrir com es va dissenyar el control del territori d'època republicana d'aquesta regió, segurament estretament lligat tant amb la situació precedent ibèrica com amb el nou model d'ocupació del poblament establert pels romans.

El poblament rural d'època altimperial es va caracteritzant per tipologies i jerarquies complexes, on hem d'anar incorporant aglomeracions, detectades en les campanyes de prospeccions superficials sistemàtiques. Pel que fa a les vil·les, els seus orígens antics destaquen un altre cop a la zona de l'Alt Camp, a la zona de l'Argilaga, on s'han trobat restes d'*opus signinum* tessel·lat i una densitat de poblament important des d'època republicana. Fins i tot en les fases més avançades, es va confirmant que les vil·les de la regió eren instal·lacions de caràcter força més senzill que les seves homòlogues italianes. N'és un exemple clar la Llosa, que tot i ser una vil·la marítima, presenta uns banys del tipus més senzill i comú dins dels àmbits domèstics hispànics. L'edifici d'allotjament de treballadors dels segles II-III de la vil·la de la Llosa representa una novetat important per a la tipologia dels establiments. També cal destacar que pateix un incendi a la meitat del segle III i que presenta un tresor monetari que es data en els anys 250-260, fet que relaciona molt possiblement el jaciment amb els testimonis de la inestabilitat del període central d'aquest segle i de les invasions dels francs.

Com a superació de l'opinió de Carreté, Keay i Millett (1995, 278) que *Tarraco* va ser essencialment un centre polític i un centre de consum de l'elit, es va veient que es tracta d'una capital amb un *ager* econòmicament molt dinàmic, amb un seguit de potents centres de producció de vi entre l'època d'August i l'època dels Severs i amb una fabricació de lli d'alta qualitat, dos productes que es venien en el comerç d'ultramar i que devien fer de *Tarraco* un actiu port de la Mediterrània occidental. Més enllà d'aquests dos productes líders, altres elements d'explotació, com la pedra de Santa Tecla, també devien tenir un cert volum i rendiment. La resta de produccions conegudes a través de l'arqueologia semblen de consum local, com l'oli, les terrisses d'ús comú, la *terra sigillata*, el material constructiu, el ferro o les pedres del Mèdol i d'Alcover. Els testimonis de fabricació de ferro són massa febles per inferir-ne una producció més enllà de tallers de producció i reparació d'estris per al consum local.

La dinàmica del poblament rural planteja el problema de la gran unitat d'evolució de les ciutats republicanes de l'àrea catalana, totes elles amb una dispersió accentuada de pagesia per la plana, fet que contrasta amb l'evolució de l'*ager* de *Corduba*, on el període republicà representa una continuïtat considerable respecte del poblament preromà. Aquest tema és molt suggeridor, ja que sembla que reflecteix el pes de les diferències de les estructures preromanes en els diferents territoris, així com les divergències en les estratègies d'implantació romana de control i estructuració del poblament de la primera etapa del domini romà. També es tracta d'un tema en el qual hem d'aprofundir més, i en què especialment cal establir comparacions amb altres territoris ben treballats i de cronologies similars.

De la mateixa manera, el contrast amb l'evolució d'altres territoris també enriquirà molt la reflexió i comprensió sobre la dinàmica del poblament de l'etapa altimperial i baiximperial, així com del període tardoantic. La desintegració del sistema de la ciutat romana va portar en molts llocs a una recuperació d'estructures de poblament i d'explotació del territori que es poden posar en relació amb l'etapa preromana.

Finalment, el simposi va tornar a posar a debat el tema del poblament d'època islàmica al Camp de Tarragona, en què es discuteix si el territori va quedar despoblat o no. En aquest sentit, el PAT ha fet un pas definitiu, ja que els resultats de les anàlisis pol·líniques demostren un progrés de l'agricultura en aquell període, no solament per l'expansió dels taxons d'*Olea* i *Cerealia*, sinó especialment pel retrocés important dels boscos, processos que indiquen una obertura, d'altra banda àmpliament documentada en el litoral català des de Barcelona fins a Amposta. Per tant, han posat de manifest que no es pot continuar interpretant aquell període com de despoblament, sinó que cal pensar que el Camp de Tarragona va continuar dotat d'una població de base que es va dedicar a l'agricultura

i la ramaderia pròpies de la seva època, com a la resta del litoral català.

Aquest és, doncs, l'elenc dels resultats del PAT que s'han posat en discussió durant el simposi o bé sobre els quals s'han fet aportacions que han induït a plantejaments nous. Queda encara més recerca per fer per acabar de reflexionar amb propietat sobre aquest ric i suggeridor camp de treball, que es presentarà en el sisè volum de l'*Ager Tarraconensis*.

Bibliografia

Àlvarez, A.; García-Entero, V.; Gutiérrez, A.; Rodà, I. 2009: *El* marmor *de* Tarraco. *Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana* / Tarraco *Marmor. The Quarrying, Use and Trade of Santa Tecla Stone in Roman Times*, Hic et Nunc 6, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Berni, P. 2010: «Epigrafia sobre *amphorae, tegulae, imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona / Epigraphy on *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* and *dolia* in the western area of the Camp of Tarragona», a: Gorostidi, D., *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 153-218.

Carreté, J. M.; Keay, S.; Millett, M. 1995: *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 15, Ann Arbor, Oxford.

Fiz, I. 2010: «La visibilitat com a estudi del poblament de l'*ager Tarraconensis*», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 296-360.

Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 129-157.

Járrega, R.; Otiña, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos ii-iii): la Dressel 2-4 evolucionada", *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala - Empúries*, Marsella, 281-286.

Járrega, R.; Prevosti, M. 2011: «El sistema econòmic dels establiments de l'*ager Tarraconensis*», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 455-489.

López Vilar, J.; Prevosti, M.; Fiz, I. 2011: «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies / A Study of the Population by Chronological Periods and Typologies», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 372-403.

Morer, J.; Rigo, A.; Barrasetas, E. 1998: «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt», *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 67-98.

Morer, J.; Rigo, A. 1999: *Ferro i ferrers en el món ibèric*, Aucat i Generalitat de Catalunya, Barcelona.

Otiña, P. 2005*: La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber 1, Tarragona.

Palet, J. M.; Orengo, H. 2010: «Les centuracions de l'*ager Tarrconensis*: organització i concepcions de l'espai / The Centuriations of the *Ager Tarraconensis*. Spatial Organisation and Conceptualisation», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 121-154.

Pérez Suñé, J. M.; Revilla, V.; Gómez, J.; Pou, J.; Simón, J. 1995: «The production of Roman rural ironworkers in the northeast of Hispania Tarraconensis», *The Importance of Ironmaking, Technical innovation and Social Change*, Estocolm, 107-114.

– 1996: «Trabajo especializado y semiespecializado en el *fundus:* la siderurgia como actividad complementaria de la agricultura», *II Congreso Nacional de Historia Social (Córdoba, abril 1995)*, Centro de Estudios Históricos, Madrid, 61-68.

Pérez Suñé, J. M.; Revilla, V.; Gómez, J.; Simón, J.; Marsal, M.; Plana, F. 1998: «Función de la siderurgia en la Cataluña romana», a: Feugère, M.; Serneels, V. (dir.), *Recherches sur l'économie du fer en Méditerranée nord-occidentale*, Monographies «Instrumentum», 222-250.

Prevosti, M. 2005: «L'època romana», a: Giralt, E. (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. 1, Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, p. 293-480.

– 2008: «Las *villae* del *ager Tarraconensis* II», *Actes del Simposi: Les villes romanes a la Tarraconense*, vol. I, Monografies 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 145-162.

– 2009: «L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarraconense. Una reflexió», a: Prevosti, M.; Martín, A. (ed.), *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 249-259.

– 2010: «La ciutat de *Tarraco*, entre nucli urbà i territori / The city of *Tarraco*, between an urban centre

and a territory», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 25-111.

– 2011: «El sistema econòmic dels establiments de l'*ager Tarraconensis*», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 405-454.

– 2011-2012: «Instalaciones oleícolas y vinícolas estudiadas en el marco del proyecto Ager Tarraconensis (PAT)», *Coloquio De Vino et Oleo Hispaniae*, *Anales de Prehistoria y Arqueología,* 27-28, Múrcia, 97-111.

Prevosti, M., Abela, J. 2010: «Prospeccions superficials sistemàtiques», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 37-111.

Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.) 2010: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

– 2011: *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Prevosti, M.; López, J.; Fiz, I. en premsa: «Paysage rural et formes de l'habitat dans l'*ager Tarraconensis*», *Colloque AGER IX (Barcelona, 25-27 de març de 2010)*, Mondes Anciens, Presses Universitaires de la Méditerranée de Montpellier i Universitat de Barcelona.

Remolà, J. A. 2003: «Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)», *Butlletí Arqueològic*, Tarragona, 57-87.

Revilla, V.; Pérez Suñé, J. M.; Gómez, J.; Pou, J. 1996: «Estructuras y funcionamiento de una herrería rural romana del siglo i d.C.», *Revista de Arqueología* 182, Madrid, 22-29.

Revilla, V.; Pérez Suñé, J. M.; Gómez, J.; Simón, J. 1997: «Notes sobre la siderúrgia romana a Catalunya», *Cota Zero* 13, 85-92.

Riera, S.; Miras, Y.; Giralt, S.; Servera, G. 2010: «Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca)», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 163-173.

Rigo, A.; Morer, J. 2003: «Les Guàrdies (el Vendrell, Baix Penedès): un assentament metal·lúrgic d'època ibèrica», a: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, el Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001*, Generalitat de Catalunya, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 327-338.

Scheidel, W. 2007: «Roman population size: the logic of the debate», *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, Universitat de Stanford, 1-37.

ASSETTI CENTURIATI ROMANI. PROBLEMI DI METODO A PARTIRE DAI CASI DELLA *VENETIA ET HISTRIA*

Guido Rosada
Maria Teresa Lachin

...at rudis enituit impulso vomere campus
Verg., *Georg*., II, 211

Riassunto
Il cittadino romano nel momento in cui si rapportava a quanto lo circondava distingueva da un lato la *natura loci*, intesa come paesaggio morfologico, fisico, spazio spesso condizionante la presenza dell'uomo, dall'altro il *territorium*, inteso con implicazione giuridica, confinaria e in ogni caso come area soggetta a uno *ius*. Grazie alle tecniche dell'agrimensura si dava forma alla *natura loci* che veniva bonificata, divisa e assegnata, diventando così *territorium*, attraverso le centuriazioni, di cui a partire dalla metà dell'800 sono state individuate le prime tracce in particolare nell'Italia nord-orientale (*decima regio*, in seguito *Venetia et Histria*). Tuttavia quello che oggi possiamo riconoscere sul terreno spesso non è altro che il frutto, nei secoli, di continue riorganizzazioni e risistemazioni, più o meno consapevoli, degli antichi disegni agrari che restano e dovranno restare, in futuro, memoria del passato e monumento della storia del paesaggio.

Parole chiave: Paesaggio, *territorium*, *natura loci*, centuriazione, *Venetia*, *Histria*.

ROMAN CENTURIATION SYSTEMS. METHODOLOGYCAL ISSUES: THE *VENETIA ET HISTRIA* CASE STUDY

Abstract
When relating to his surroundings, on the one hand a Roman citizen distinguished the *natura loci*, understood as a morphological and physical landscape, a space often conditioned by the presence of man, and on the other, the *territorium*, understood with its legal and boundary implications and in any event as an area subject to a *ius*. Thanks to land surveying techniques, the *natura loci* was shaped, reclaimed, divided and assigned, becoming a *territorium* through the use of centuriations, of which the first traces were identified in the middle of the 19th century, in particular in north-eastern Italy (*decima regio*, later *Venetia et Histria*). However, what we can recognise on the ground today is often no more than the result of centuries of continuous and more or less conscious reorganisations and rearrangements of the ancient agrarian systems, which are still and will have to remain in the future a memory of the past and a monument to the history of the landscape.

Keywords: Landscape, t*erritorium*, *natura loci*, centuriation, *Venetia*, *Histria*.

Paesaggio, ambiente e *territorio* sono tre termini che spesso in Italia, nel linguaggio comune, ma non solo, sono usati come fossero sinonimi. Più correttamente, invece, credo sia giusto intendere *paesaggio* (per capirci senza equivoci) come un esclusivo riferimento a fattori fisici e naturali, caso mai con l'aggiunta di un denominatore geografico di omogeneità: *paesaggio alpino*, *paesaggio lagunare*, *paesaggio planiziale* etc). *Paesaggio* è quindi la *natura loci*, senza che vi sia stato in essa un intervento antropico. Con *ambiente* si dovrebbe invece intendere la dialettica che intercorre tra fattori naturali (il *paesaggio fisico* dunque) e fattori antropici (l'*uomo* dunque) e che viene a costituire la caratteristica di un determinato comprensorio (così *l'ambiente lagunare veneziano, l'ambiente della costa catalana*, *l'ambiente alpino svizzero* etc). Con *territorio* infine si introduce un criterio giuridico, dove un certo *paesaggio* e/o un certo *ambiente* sono posti sotto una precisa giurisdizione ampia o ristretta che sia (il *territorio* della Spagna, il *territorio* dell'Ajuntament de Tarragona, il *territorio* della Regione Veneto etc).

E' interessante notare, a proposito di queste definizioni, che gli agrimensori romani (cioè quelle figure che avevano un concreto rapporto istituzionale e di mestiere con la terra) conoscevano solo, di fatto, da una parte la *natura loci* (fig. 1), intesa come paesaggio morfologico, fisico, spazio spesso condizionante la presenza dell'uomo, dall'altra il *territorium*, inteso proprio con implicazione giuridica, confinaria e in ogni caso come area soggetta a uno *ius* (*Gromatici veteres*, *passim*, Lach. e segnatamente *Dig.*, L, 16, 239, 8: *territorium est universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis* / «il territorio è costituito dalla totalità delle terre comprese all'interno dei confini di ogni città»). Il «territorio», in sostanza, viene così a definirsi, ieri non diversamente da oggi, come quell'area più o meno ampia che da un punto di vista amministrativo e giuridico afferisce a un determinato centro direzionale: oggi dunque, come si è detto, il territorio del Comune di Padova nella stessa misura che anticamente il *territorium* del *municipium* di *Patavium*; oggi il territorio della Regione Veneto, come ieri il *territorium*, sebbene ben più ampio, della *decima regio* o *Venetia et Histria*, oggi il territorio dell'Ajuntament di Valencia, ieri il *territorium* della *colonia* di *Valentia* etc.

Figura 1.

In realtà ora le specificazioni del *paesaggio* si sono allargate al punto da comprendere, con una serie infinita di attributi, un poco tutto: si pensi al *paesaggio urbano*, al *paesaggio industriale*, al *paesaggio antropico* (che è una espressione che sembra antitetica), al *paesaggio rurale*, addirittura al *paesaggio umanistico* o *estetico* (che è quello suggerito in generale dagli artisti, non solo di penna) e a molto altro ancora. Tutte specificazioni interessanti, suggestive e utili, se si tiene però sempre presente il significato originario del termine. Anche l'uso di *ambiente* è molto «flou» e ha oggi acquisito di fatto il valore di una *vox media*, usata in numerose accezioni, dove solo sullo sfondo si riesce marginalmente a intravedere ancora le presenze di un contesto e di una partecipazione dell'uomo. Pertanto la parola *territorio* è l'unica che ha mantenuto in pieno il suo valore antico e la sua fisionomia originaria richiamando sempre il concetto di *ius*.[1]

Ma se il *paesaggio* attraverso le sue variate attribuzioni, a cui abbiamo fatto cenno, diventa anche, impropriamente, *paesaggio antropico*, questo stesso, per naturale deriva, viene quasi sempre ad assumere il ruolo di *paesaggio economico* e di *paesaggio pianificato* ovvero termine di relazione che sta a significare uno sfruttamento intensivo e un ricavo di rendita economica; questione che passa necessariamente attraverso una pianificazione/manomissione che può mantenere (quasi mai) o trasformare o cancellare il precedente paesaggio.

Se attualmente vi è, per lo più, almeno una qualche coscienza legislativa del valore del paesaggio (cfr. sulla carta, in Italia, i Piani Paesaggistici Territoriali) che considera positivamente da parte delle istituzioni preposte i costi per mantenerlo «naturale», nell'antichità, al di fuori del *topos* del *locus amoenus*, il paesaggio e la

1. Per una serie di considerazioni sul paesaggio e la sua complessa indivisibilità, cfr. Turri 1974 e Turri 1998. Su questo tema, considerato attraverso la voce e gli occhi degli scrittori antichi, colleghi di Filologia classica hanno recentemente organizzato all'Università di Padova un interessante convegno (Regionis forma pulcherrima. *Percezioni, lessico, categorie del paesaggio nella letteratura latina*, Padova 15-16 marzo 2011). Si sono potuti così apprezzare, una volta di più, il valore delle fonti anche a riguardo del paesaggio e l'opera attenta di «scavo» degli specialisti sul significato delle frasi e delle parole dei testi; al contrario, ascoltando gli ultimi interventi in quel convegno di qualcuno a cui è stata data qualche fama, si è avvertita la vacuità delle parole artefatte sul nulla. Cfr. per alcune famose considerazioni fumose Farinelli 1991 e 2003; Bonesio 2002; per la concretezza del confronto e del governo delle cose, Azzena 2009.

sua conservazione contavano poco a fronte del concetto di *utilitas* e dell'*utilitas necessaria.*[2]

Così è noto che allorché i Romani nella seconda metà del III sec. a.C. superarono l'Appennino tosco-emiliano, la Pianura Padana che si presentò loro davanti con la sua distesa di terre fu una novità assoluta non solo per gli orizzonti di molto allargati, ma anche per le implicazioni che quel tipo di terreno ebbe nella tattica militare (che nella manovra doveva abbandonare l'abitudine agli spazi ristretti medio italici). In questo senso Polibio (II, 14,7 e 15,1-7) dimostra di essere impressionato dalla grandezza di questa pianura, la più grande in Europa secondo le sue conoscenze, ma a una simile caratteristica affianca subito la strabiliante fertilità dell'area, utile alla popolazione civile e all'esercito (oltre al frumento, orzo, vino e altro ancora, segnatamente cita il gran numero di querceti e quindi la grande produzione di ghiande, fondamentale per l'allevamento dei maiali, la cui carne era una base importante «per l'alimentazione dei privati e dell'esercito»).

Sulla stessa lunghezza d'onda è anche Strabone, che sottolinea che «la fertilità della regione è testimoniata sia dal numero degli abitanti, sia dalla grandezza delle città e dalla loro ricchezza…la terra coltivata offre frutti copiosi di ogni genere e i boschi forniscono una così grande abbondanza di ghiande che la città di Roma si nutre per lo più di maiali allevati qui» (V, 1, 12, C218).[3]

Sempre Strabone, quando descrive l'asprezza delle Alpi e le difficoltà dei loro passaggi, non sembra spinto tanto da un gusto descrittivo, quanto da una finalità ben precisa, quella di esaltare le iniziative del principe come *curator viarum*, la cui continua manutenzione diventava concreto baluardo contro il brigantaggio che infestava i percorsi più difficili e fuori mano (IV, 6, 6, C204; 9, C207).

Anche Livio, e con lui molti altri autori (per es. Polyb.,III, 47,9; 48, 5-7; Horat., *Carm*., IV, 14, 10-12), vede nelle Alpi soprattutto i «bastioni non solo dell'Italia, ma della stessa Roma (XXI, 35,8-9; lo spunto viene probabilmente ancora da Polibio –III, 54, 2-3– che le indica come «l'acropoli dell'Italia»).

Quindi gli aspetti di paesaggio naturale vengono sempre intesi nel mondo romano in quanto utili e/o necessari (*utilitas necessaria*) e/o pericolosi fattori per l'uomo, per la sua sussistenza e per le sue attività.

Ugualmente si sa che Vitruvio è attento al contesto ambientale e astronomico, alla qualità delle terre, per la semplice ragione che le realtà architettoniche di cui egli tratta devono inserirsi in una natura già predisposta in termini «amichevoli» e non contrastanti.[4]

In questo quadro e in questo contesto l'agrimensura romana e la centuriazione che ne è l'esito principale rappresentano, come è noto, un sistematico intervento di trasformazione e di regolamentazione, se non talora addirittura distruttivo, della *natura loci*. Ne è testimone, un poco colpevole per la sua vicinanza al principe, Virgilio, quando descrive l'abbattimento di foreste intere e di boschi e il contadino che sradica le dimore degli uccelli per creare spazi aperti e coltivabili (infatti «la terra incolta tornò fertile sotto l'impulso dell'aratro»).[5] Ma ancora più diretta è la testimonianza di Stazio, che descrive i lavori di stesura della via Domiziana (diramazione della via Appia presso Mondragone, all'altezza delle foci del Volturno in Campania, voluta da Domiziano per raggiungere più rapidamente Pozzuoli). Egli infatti, dopo aver dato sommari cenni sulla preparazione della massicciata e sulla pavimentazione stradale (l'unica fonte latina tecnicamente congrua in merito alla stesura di strade), così si esprime: *O quantae pariter manus laborant! / Hi caedunt nemus exuuntque montes, / hi ferro scopulos trabesque levant; / illi saxa ligant opusque texunt / cocto pulvere sordidoque tofo; / hi siccant bibulas manu lacunas / et longe fluvios agunt minores* («Quante braccia insieme al lavoro! Alcuni abbattono il bosco e privano delle loro risorse i monti, alcuni con il ferro lisciano le pietre e le travi, alcuni connettono insieme le pietre e tessono l'opera stradale con calce e scuro tufo, alcuni prosciugano con la forza delle braccia le depressioni acquitrinose e deviano lontano i corsi d'acqua più piccoli»).[6] Sembra proprio di assistere a un cantiere che in qualche misura potrebbe ben assimilarsi a quelli moderni, nonché a quelli che nella prima fase di intervento governavano gli agrimensori.

Queste considerazioni vanno nella direzione di un avvertimento forte per una attenzione non solo sulla terminologia che noi utilizziamo nel nostro approccio con il mondo e il "territorio" antichi, ma anche su tutte le fasi storiche che «nei campi» si sono poi succedute sino ai nostri giorni e che possono aver avuto momenti di coincidenza e momenti di grande differenziazione tra loro. Un'attenzione che in questi ultimi tempi ha pure inventato dei neologismi per marcare in particolare l'attenzione che bisogna porre alla storia degli assetti agrari che oggi ancora si conservano evidenti, con le loro misure e le loro

2. Qualche noterella sul paesaggio e la percezione degli antichi si trova in Rosada 1998; Rosada, Rodà 2008 e Rosada 2011.

3. Si ricordi in proposito che, secondo Livio (V, 33, 2-3), la fertilità e la ricchezza dei prodotti agricoli e degli allevamenti dell'area padana sarebbero stati fattori di forte attrazione per i Galli, all'epoca delle loro incursioni e stanziamenti nell'Italia settentrionale (*Eam gentem* -si intende *Gallos*, ndr- *traditur fama dulcedine frugum maximeque vini nova tum voluptate captam Alpes transisse*...).

4. Cfr. in termini generali, Vitr., *De arch*., VI, 1, 1 e VIII, *passim* (per la presenza delle acque).

5. Verg., *Georg*., II, 207-211.

6. Stat., *Silvae*, IV, 3, 40-55, in part. 49-55. Cfr. Rosada 2006.

delimitazioni «di origine» romana. Per questo alcuni studiosi hanno speso pagine certamente interessanti e documentate sulle «segmentazioni» e sulle «transformissions»[7] della storia territoriale e sulla necessità di ricostruirle per cogliere appieno il significato dei segni conservati.

Come ho avuto modo di ricordare in un recente Convegno sui sistemi centuriali,[8] queste analisi e queste verifiche sono da tempo ben note in ambito archeologico in generale e non soltanto topografico,[9] secondo quanto ci ribadiscono da trent'anni anche alcune considerazioni di Salvatore Settis.[10] Ma già molto prima, verso la metà dell'Ottocento, uno dei padri degli studi sulla centuriazione, Pietro Kandler, aveva la consapevolezza piena di quanto oggi alcuni di noi pensano di aver inventato. Tutto ciò traspare evidentissimo dalle stesse parole dell'erudito triestino a riguardo dei "segni" della centuriazione nel paesaggio: «Le opere materiali a delimitazione e scompartimento *subirono* nella decorrenza dei secoli, nelle mutazioni di dominio e di popolo, nelle mutazioni dell'indole e delle ragioni delle proprietà, nel passaggio dal culto idolatra al cristiano, nella incuranza di conservare segni che non si compresero...nelle *alterazioni* per effetto fisico della superficie, *subirono* grandi *alterazioni*».[11] E si tenga conto che le sottolineature delle ripetizioni sono nel testo dello stesso Kandler che così ancor più evidenziava il contenuto delle sue riflessioni.

Ora, dunque, sappiamo bene e da tempo che i segni sul terreno sono sopravvissuti e/o si sono alterati profondamente attraverso le normali vicende storiche e le scelte che si sono via via fatte: così, per esempio, da una parte la terra poteva essere tolta per arrivare *ad solidum* e/o spianata per dar posto agli insediamenti, dall'altra poteva essere accumulata, depurandola per utilizzarla come suolo agrario o, talora quando le sue componenti erano adatte, come materia prima per i prodotti ceramici. Tutto ciò comporta, come si può capire, una serie di riscontri territoriali che possono essere non univoci e spesso confusi o addirittura intersecati in un palinsesto complesso e quindi poco leggibili per rapportarli a un assetto antico. Può anche essere che la diversa conservazione dei *limites* antichi possa derivare da una diversa realtà geologica o meglio pedologica del terreno: infatti si può notare che alcuni tratti più conservati e ancora attivi della centuriazione coincidano con caratteristiche pedologiche che sono più adatte alla coltivazione di cereali in genere o dell'orzo in particolare o che sono invece più favorevoli alla coltivazione di cereali maggiori, come il frumento, o di importanti essenze arboree, quali le vigne e gli ulivi. «Entrambe queste classi pedologiche sono connotate da un primo carattere comune che è lo spessore ragguardevole della terra (in particolare, in Istria, la cosiddetta "terra rossa"-ndr) e, quindi, sembrerebbero confermare l'idea di una connessione tra predisposizione agronomica specifica e insistenza dei segni centuriati…le colture favorite da questi suoli comportavano un grande investimento iniziale, ma risultavano anche di grande effetto stabilizzante…».[12] Questa realtà pedologica, magari rinnovatasi nel tempo, può essere all'origine della perfetta conservazione non solo di segni sepolti a poca profondità (come nel caso di Padova Nord Est), ma anche di lineazioni romane che si trovano coperte da 8-9 metri di depositi e che si ripropongono inalterate in superficie (come nel caso di Lugo presso Ravenna).[13]

Ma la conservazione dei segni antichi può però derivare non soltanto (sebbene sia il riferimento più importante) dall'asse qualità della terra-qualità dei coltivi: non si deve infatti dimenticare che la centuriazione rappresenta una rete fondamentale per i collegamenti territoriali locali e tra questi e la viabilità principale. In questo senso «la centuriazione nel suo insieme…, prima ancora di essere un'opera di organizzazione agraria e catastale, si propone come un'opera più semplicemente di assetto territoriale…» dove «la fitta trama di incroci dei *limites*…» può essere «presentata come soluzione ottimale per assicurare un reticolo di strade e vie, che non solo consentono accessi facili ai singoli appezzamenti…, ma costituiscono una vera ossatura infrastrutturale per assicurare i movimenti su medie e…sulle lunghe distanze»,[14] ma anche, come l'esempio istriano insegna, in rapporto agli impianti commerciali dislocati sulla costa (vuoi semplici moli, vuoi ville produttive complesse che diventano veri e propri terminali marittimi degli assi centuriati terragni) (fig. 2).

In conclusione di questa prima parte dell'intervento segnalo una novità proprio dal territorio della

7. Cfr. Chouquer 2007; Chouquer 2010 e Brigand 2008.

8. Rosada 2009.

9. Cfr. Bosio 1965-1966, dove il nostro Maestro, ancora negli anni Sessanta del secolo scorso, mise in evidenza i legami stretti con l'originaria centuriazione romana delle superfici agrarie («ciamp a la grande» e «ciamp al pizzule») nell'attuale Friuli. Quindi Topografia Antica dell'Università di Padova è da almeno cinquant'anni che fa «storia» del territorio attraverso le sue «segmentazioni» dinamiche.

10. Settis 1982.

11. Pietro Kandler in Ramilli 1973, 38.

12. Cfr. Marchiori 2010, in part. 55.

13. Cfr. in merito il volume di Franceschelli, Marabini 2007.

14. Su questi temi, cfr. anche Marchiori 2009 (2010), 73.

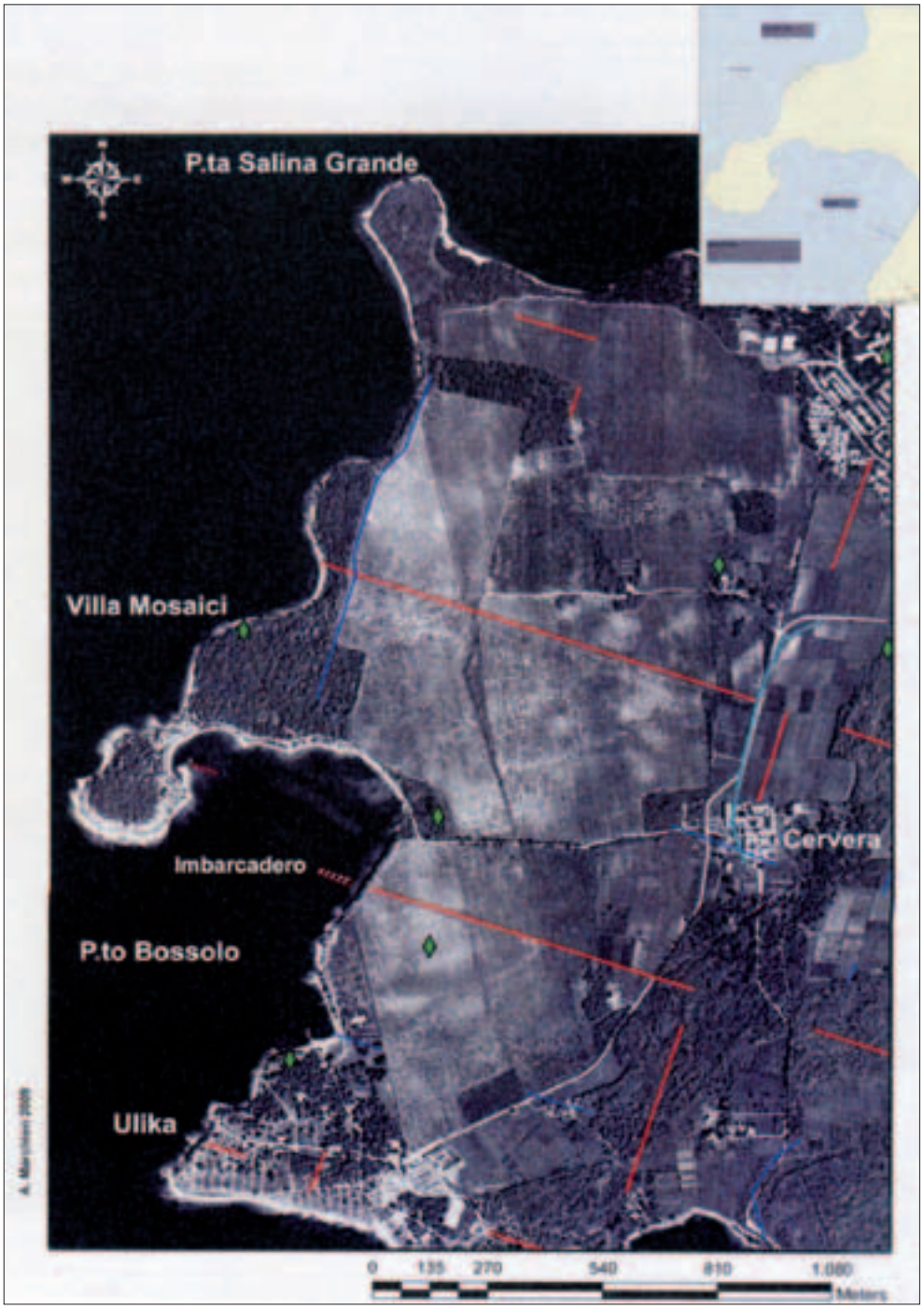

Figura 2.

Venetia da poco riconsiderato con una nuova e diversa attenzione. Si tratta dell'agro di Altino, di cui ancora farà cenno in seguito Maria Teresa Lachin. Come è noto la centuriazione (almeno quella che ancora oggi rimane visibile) dell'antico centro prima dei Veneti antichi e poi romano ha un orientamento quasi astronomico (solo declinato di 5° a NE), ben differenziandosi da quello vicino patavino, ma presenta un modulo che è sempre stato ritenuto anomalo e perciò poco spiegabile, ma comunque per lo più ribadito in 30 x 40 *actus*.[15] Tuttavia questo modulo non aveva mai convinto e tantomeno le spiegazioni che si davano per la sua utilizzazione. Così un mio allievo, Matteo Frassine, ha ripreso in considerazione la cartografia storica dell'IGM (scala 1:25.000) datata tra il 1887 e il 1903 (una sola levata risaliva al 1910) (fig. 3). «Tali supporti sono stati tutti georeferenziati (UTM WGS84, fuso 333) e importati come immagini raster nel sistema informatizzato GIS OpenJump, appartenente alla gamma dei program-

15. Cfr., per il punto sulla situazione, Frassine 2003-2004.

Figura 3.

mi *Foss* (Free and Open Source Software)». E' stato possibile in seguito «creare e poi ruotare una maglia di 30 x 40 *actus*, fino a ottenere il miglior grado di sovrapposizione con i segni leggibili in carta». Questo ha consentito di "testare" una serie di possibili soluzioni diversificate rispetto al modulo di partenza e definire in conclusione, che anche nel territorio altinate, come del resto in quello contiguo di Padova, si poteva, con buona probabilità, riconoscere un modulo canonico di 20 x 20 *actus*.[16] La cosa curiosa è che quei segni macroscopici sul terreno (rilevabili, come si diceva, ancora oggi) che si pensavano *limites* principali e che avevano portato al modulo di 30 x 40 *actus*, ora si rivelano per lo più *limites* mediani o intercisivi e viceversa quei *limites* che sembravano secondari diventano ora principali. Questo vuol dunque dire che l'apparenza molte volte inganna e come abbiamo visto per la centuriazione di Lugo, non tutto quello che brilla al sole è oro originario, ma è piuttosto il frutto di quella storia a cui sopra si accennava, che può mantenere, modificare, alterare, pur all'interno di un ingannevole assetto conservato.

G.R.

16. Cfr. Frassine, Primon 2010 (2011).

Per essere ancor più chiari in queste considerazioni che siamo andati facendo, segnalo due casi di cui ci si è occupati in tempi più o meno recenti e che corrispondono nel concreto a una metodica applicata e poco parlata. Riguardano in particolare due aspetti diversi di problemi centuriali che si sono affrontati nell'area della *decima regio*.

Una prima area di cui si è occupato Guido Rosada oltre un decennio or sono,[17] è il territorio di Concordia perché risultati di alcune prospezioni da «remote sensing»[18] avevano proposto nel concreto problemi interpretativi di un certo peso sul versante del metodo. Dalle immagini prodotte (fig. 4) erano infatti evidentissimi sulla destra idrografica del Tagliamento, tra questo e il corso del Réghena (che rappresenta un'antica linea di deflusso del fiume principale) e a cavaliere del Lemene, antico *Reatinum*, i *limites* correlati più in generale all'agro concordiese e già individuati da Bosio (inclinazione dei cardini N39°O);[19] ma sovrapposte a questi erano in questa stessa fascia territoriale altre lineazioni che sembravano costituire, a nord di Concordia, moduli centuriali (che sono state definite «orientali») simili ai precedenti (20 x 20 *actus*) e tuttavia con ben diverso orientamento (inclinazione dei cardini circa N5°O). Ma c'era qualcosa in più. Insieme alle linee citate, in un areale più ridotto attorno all'abitato di Sesto al Réghena e nelle sue immediate vicinanze (su una superficie che non sembrava superare i 4.000 m^2), ne erano state rilevate altre (che sono state difinite divisione «sestese») i cui possibili cardini sembravano orientati ancora diversamente, circa N20°O (il modulo non era rilevabile con certezza).

Come si possono valutare in senso storico questi segni che la terra ci restituisce attraverso le prospezioni satellitari? In realtà in questo caso alcuni elementi di carattere cronologico sembrano venire in aiuto all'archeologo-topografo proprio nella direzione della «storicità» dinamica e instabile di tutte le cose. Infatti le lineazioni cosiddette «orientali» sembrano essere state di riferimento per orientare in modo del tutto omologo la primitiva chiesa di S. Maria in Sylvis, i cui resti sono stati messi in luce e sono oggi ben visibili.[20] Ora, sebbene sulla puntuale definizione temporale di questa fabbrica la discussione sia al momento ancora sostanzialmente aperta, per quanto

Figura 4.

17. Cfr. Rosada 1999.

18. Mi riferisco alle immagini e alle interpretazioni fornite da Baggio, Sigalotti 1999, in part. tavv. 7 e 9.

19. Cfr. Bosio 1965-1966.

20. Per queste considerazioni e per la bibliografia in relazione al sito abbaziale, cfr. Rosada 1999, 54 ss. e relative note. Un tentativo di verifica sul terreno attorno all'abbazia in relazione alle lineazioni rilevate da satellite è stato fatto con risultati tuttavia deludenti, per l'inconsistenza delle tracce superstiti, da Brugnolo 2004-2005.

ci riguarda è già importante una datazione che comunque si situa in epoca altomedioevale, con più verosimile riferimento, come del resto è stato avanzato, intorno all'VIII secolo. Per quanto riguarda invece la divisione detta «sestese», in questa, quasi in una sorta di isola, si inserisce perfettamente il successivo complesso abbaziale, ancor oggi in funzione, che si data al X/XI-XIII secolo (fig. 5; inoltre le stesse lineazioni sembrano definire anche aree del borgo che si sviluppa a meridione degli edifici religiosi, oltre ad allargarsi nel territorio circostante per poche migliaia di metri.

In tale quadro si possono avanzare alcune proiezioni interpretative. Come abbiamo detto, la divisione «concordiese» doveva estendersi almeno fino all'antico corso del Tagliamento. Tuttavia quest'area in sinistra Réghena doveva essere, come sappiamo anche da studi recenti,[21] un comprensorio idraulicamente difficile, perché ricco di acque sia di risorgenza, sia derivate dal corso del vicino fiume maggiore, la cui linea di deflusso in epoca romana (addirittura tra X sec. a.C. e X d.C.) attraversava Arzenutto, Arzene, Gleris, Cordovado, Teglio, Vado, Lugugnana, Baseleghe.[22] Non sarebbe pertanto azzardato pensare che, in tempi successivi, il primo disegno della centuriazione di Concordia (che è colonia triumvirale del 42-40 a.C.) si fosse rivelato inadatto, per riscontri oggettivi derivati dalla sua stessa inclinazione, in un contesto idrografico dove i molti corsi d'acqua presenti erano prevalentemente orientati nord-sud. Di qui, probabilmente da una poca considerazione iniziale della *natura loci* e da una volontà successiva di correggere, in termini di *utilitas*, un intervento di divisione agraria altrimenti non destinato a durare, poté forse avere origine l'impianto cosiddetto «orientale», dettato dalle condizioni del terreno e pertanto orientato con i suoi cardini più vicino all'asse nord-sud, sebbene con una significativa declinazione di circa N5°O.[23]

Ora, la recenziorità della divisione «orientale» rispetto a quella «concordiese» sembrerebbe suggerita dalla sua stessa cospicua persistenza sulla sinistra Réghena rispetto alle relativamente più diradate tracce rimaste della seconda, nonché dall'adeguarsi alle sue maglie, ancora con ogni probabilità in evidenza molti secoli dopo, della primitiva fabbrica abbaziale. In questo caso sarebbero stati i Benedettini a scegliere un contesto territoriale dalle ben definite valenze logistico-ambientali, quali la prossimità di corsi d'acqua e

FIGURA 5.

lagune con la loro portualità, di tracciati viari da gran tempo collaudati (*Annia-Postumia*), la presenza di un agro già in precedenza interessato da bonifiche e divisioni a scopo agricolo.[24] In sostanza, come spesso accade in analoghi contesti, i Benedettini avrebbero usufruito di un impianto e di un assetto territoriale se non perfettamente in funzione, tuttavia ancora riconoscibile nella sua trama fondamentale, funzionale alla realtà geo-idromorfologica del sito. Solo più tardi allora, con la costruzione della chiesa in forme romaniche, dopo gli avvenimenti dell'ultimo scorcio del primo millennio (come la stabilizzazione del corso del Tagliamento e dell'intero comprensorio nelle forme attuali), si dovette riorganizzare nuovamente anche l'assetto territoriale, almeno quello a ridosso dell'edificio di culto, impostandolo sulla nuova fabbrica e su nuove linee di orientamento.

In un contesto così definito, non si può neppure escludere, tuttavia, che i due assetti «orientale» e «sestese» siano invece entrambi frutto degli interventi della *curtis* benedettina, prima nel corso del VIII secolo,[25] poi, mutate le situazioni ambientali, nel X/XI-XIII seco-

21. Cfr., anche su tutta l'area concordiese, Fontana 2004: Fontana 2006 e Fontana 2009, oltre che Bondesan *et alii* 2010.

22. Cfr. Rosada 1979, 222 e ora Fontana 2004 con una nuova lettura secondo i riscontri geomorfologici (ripresa in Fontana 2009).

23. In situazioni idrauliche di tal genere, infatti, si consigliava che l'orientamento centuriale non fosse ortogonale alla linea di deflusso, ma nemmeno troppo inclinato, per evitare che la forza delle acque potesse rovinare l'assetto dei *limites*. Cfr. Boeth., *Quae fertur geometria*, 408-409, Lach.)

24. Sulle scelte benedettine, in termini generali, cfr. Jandolo 1963 e Penco 1963.

25. Qualche perplessità in questo senso viene dalla cospicua estensione territoriale della divisione cosiddetta «orientale».

Figura 6.

lo, in concomitanza con la seconda costruzione ecclesiale. In questo caso le lineazioni osservate avrebbero un'origine altomedioevale-medioevale.

Un altro caso, di cui mi sono occupata personalmente, muove da un lavoro pionieristico di telerilevamento datato al 1978.[26] In quell'occasione Marcolongo e Mascellani, basandosi su immagini Skylab 1973, evidenziarono limiti di centuriazione (fig. 6 omogenei a quelli dell'agro nord orientale di Padova (circa N13/14°E) estesi fino a toccare la linea Stigliano-Martellago-Mogliano Veneto.[27] Oltre a questo, il rilievo satellitare aveva segnalato lo «sconfinamento» a settentrione del Sile della centuriazione altinate (orientata N3°E)[28] e insieme altre lineazioni a nord di Treviso (alcune anche a sud est della città) con orientamento di N8°E.[29]

Su questo comprensorio sono ritornati nel 1999 Paolo Baggio e Giobatta Sigalotti con l'analisi di più recenti immagini da satellite.[30] In particolare questi studiosi, se da una parte non sembrano rilevare (e questo è gia un fatto che sembrerebbe assai strano)[31] la centuriazione altinate a settentrione del Muson Vecchio, dall'altra segnalano quella di Padova NE o di Camposampiero estesa addirittura fino al corso del Piave con una inclinazione (rilevata solo sulla carta pubblicata e quindi suscettibile di un errore fors'anche consistente) di circa N18°E, cioè di circa 4/5° superiore a quanto rilevato da Marcolongo-Mascellani e riscontrabile anche sul terreno. Ad Altino gli autori in questione attribuiscono invece una serie cospicua di lineazioni, pur non omogenee, presenti, secondo la lettura fornita, tra i corsi dello Zero e del Dese, Mogliano e Altino

26. Marcolongo, Mascellani 1978.

27. Gli studiosi indicano un'inclinazione di N13° E. Cfr. anche Mengotti 1979, 88. Per un quadro riassuntivo sulla centuriazione di Padova NE ancora valido è il lavoro di Mengotti 1984a; cfr. Brigand 2008 e la tesi di dottorato di Lachin 2003-2005 e la bibl. ivi riportata.

28. Sulla centuriazione di Altino, oltre il fondamentale lavoro di Fraccaro 1957 (1940), cfr. Mengotti 1984b e ora la citata tesi di Frassine.

29. Cenni su queste lineazioni sono in Dorigo 1983, I, 53-55 e *Treviso* 1984, 172.

30. Baggio, Sigalotti 1999; cfr. inoltre anche Baggio, Primon 2000 e Bondesan, Calderoni, Mozzi 2002.

31. Una spiegazione (comunque non fornita nel testo dagli autori e solo accennata da Baggio in occasione di uno scambio di idee in proposito) potrebbe essere ravvisata nel fatto che in realtà la lettura delle immagini avviene per lo più su segni sepolti e non su indicatori già visibili sul terreno come strade, canali etc.

stesso (N24/26°E),[32] ma attestate anche oltre il Piave e addirittura oltre il Livenza.[33] Un'altra segnalazione dal telerilevamento riguarda infine la probabile centuriazione trevigiana orientata N43°W e quella opitergina (N50°W) in sinistra Piave (presenti entrambe anche in Marcolongo-Mascellani, la seconda tuttavia con orientamento assai diverso di N28°W).

Senza voler approfondire ulteriormente in questa sede i dati qui prodotti in sintesi,[34] dati che, come si è potuto constatare a partire dalle proposte di diversi orientamenti rilevati, mostrano varie discrepanze, suscitano legittime perplessità e spesso sono poco precisati, tuttavia è possibile considerare in proposito, *sic stantibus rebus*, alcune possibili proiezioni di valenza storico-topografica, desumibili proprio dai segni che sembrerebbero essere stati colti dall'«occhio del satellite». In realtà si sarebbe tentati di leggere nelle lineazioni telerilevate una sorta di stratigrafia che potrebbe suggerire una seriazione relativa (nel senso che una serie di segni possono coprire o essere coperti da altri o essere meno visibili sul terreno perché sepolti etc, indicando così una sequenza temporale). In un'ottica dunque di un «prima» e di un «dopo» (come si è detto per le lineazioni rilevate nel Concordiese) si potrebbe così spiegare almeno in parte la mancata lettura in Baggio-Sigalotti della centuriazione altinate di N3°E rilevabile sul terreno (che sarebbe il «dopo», cioè l'esito stratigrafico più recente) a favore di quella patavina di «oltre Muson Vecchio», non visibile sul terreno (che quindi sarebbe il «prima», cioè la presenza più antica).

Se questo fosse vero, ci si dovrebbe naturalmente porre anche il problema della cronologia della centuriazione di Padova NE nella sua massima estensione (cioè addirittura fino al corso del Piave), che forse potrebbe risultare più alta di quanto la letteratura corrente ci suggerisca (successiva cioè alla *lex Roscia* del 49 a.C. che promosse i Cisalpini a *cives optimo iure*). In realtà, se si ritiene di mantenere fermi i primi decenni del I secolo a.C. come probabile riferimento per l'assetto agrario di Asolo, funzionale, insieme ad altri assetti contermini, anche per la stessa difesa territoriale dopo la brutta esperienza dell'ingressione dei Cimbri,[35] non pare essere irragionevole una proposta di riportare la centuriazione patavina a un periodo collocabile proprio tra la *lex Pompeia de Transpadanis* dell'89 a.C. (che concesse lo *ius Latii* alla Cisalpina) e la legge municipale del 49 a.C. In particolare sembrerebbe plausibile individuare intorno al 75 a.C. un momento favorevole per la prima organizzazione delle terre a nord est di Padova, in concomitanza forse con la stesura di quella strada che dal centro principale dei Veneti si portava ad Asolo e che conosciamo come via *Aurelia*. In realtà è una strada questa che si mostrerebbe incongrua (per il suo tracciato modulato su due segmenti in un contesto di pianura senza ravvisabili difficoltà morfologiche da superare), se non la pensassimo direttamente correlata nel senso di posterità o meglio forse di contemporaneità con le sistemazioni agrarie asolane e patavine.[36]

In questo quadro, all'interno del quale, come si è detto, abbiamo ipotizzato un «prima», si potrebbe dunque vedere la centuriazione di Padova NE, stando alle immagini dal satellite, assai più estesa in origine di quanto abbiamo sempre creduto, fino a raggiungere il corso del Piave, cosa che non sarebbe poi un fatto troppo strano da un punto di vista storico. Sappiamo bene infatti della lunga tradizione di flusso di rapporti patavini con quella valle fluviale, rapporti che si possono certo definire di natura sia culturale, sia soprattutto economici,[37] tali comunque da suggerire anche un qualche controllo territoriale. D'altra parte proprio questo controllo si doveva probabilmente imporre in quella epoca come fondamentale, dal momento che poteva bene inserirsi nella strategia post cimbrica di protezione delle principali direttrici vallive (quale appunto doveva essere la valle del Piave e il Piave stesso) e delle aree più delicate o, come si direbbe ora, più sensibili (quale la fascia appena a sud dei rilievi del Pedemonte trevigiano). Così anche questa centuriazione potrebbe «essere intesa non solo come una stabile presa di possesso della regione, ma anche come larga cintura difensiva, stesa intorno

32. Questo «tipo» di lineazioni sarebbe stato rilevato anche nella laguna centro orientale.

33. Qui l'orientamento sarebbe tuttavia diverso, tra i 18° e i N22°E. Tracce di lineazioni N26°E tra Basso Sile e Piave sono state di recente segnalate anche in *Antiche acque* 2002, 41 ss. e *Geomorfologia* 2004, in part. 253 (nella stessa area Marcolongo e Mascellani indicano invece una serie di allineamenti N14°W).

34. Riprendo qui le considerazioni che ho già proposto in Lachin 2009 (2010).

35. Secondo le valide considerazioni di Bosio 1981, 243-246; Bosio 1984; cfr. Bandelli 1986, 52.

36. Con ciò venendo a modificare in parte l'opinione di Bosio che così in proposito si esprimeva: «la via *Aurelia*... il cui percorso da Padova ad Asolo non rettilineo... può trovare la sua spiegazione in un precedente disegno agrario, impostato sulla *Postumia*, del quale il tratto settentrionale della futura via veniva a far parte come *kardo*... Condizionato da questa direzione precedentemente fissata, il costruttore della strada, per raggiungere Padova, fu poi costretto a piegare il suo percorso, dando alla via stessa un'angolazione che non saprei spiegare altrimenti» (Bosio 1984, 19). Se invece pensiamo a una possibile quasi contemporaneità dei due agri centuriati, di Asolo e di Padova NE, e insieme del tracciato stradale che poté così usufruire della direzione di due cardini, la spiegazione diventa assai più facile. Come è naturale, tutto questo non esclude (anzi ragionevolmente lo prevede) che, dati i rapporti di interesse di lunga data tra Padova e Asolo (cfr. Capuis 1993, 194-197), fosse presente anche molto prima una strada di collegamento tra i due centri (e oltre ancora, fino alla valle del Piave), fors'anche più breve e diretta. Sulla via *Aurelia*, cfr. da ultimo Ranzato 1988.

37. Cfr. Calzavara 1984 e Gambacurta 1999.

38. Come avverte Bosio, riferendosi tuttavia ad Aquileia (Bosio 1984, 18).

alla città».[38] Ritenendo quindi valide le valutazioni di Bosio sul significato anche o soprattutto difensivo delle prime centuriazioni nell'Italia nord orientale («A queste stesse ragioni di carattere strategico-militare penso siano da ricondurre… anche le centuriazioni stese fra Verona e Vicenza… e nel territorio di Cittadella e di Asolo, tutte impostate sul percorso della via *Postumia*…»), sembra insieme logico pensare ad assetti territoriali pedemontani che non fossero isolati, ma in diretta relazione con i centri amici di pianura o rivieraschi e costituenti sistema con essi, giustificando pertanto una precoce organizzazione agraria di questi ultimi.

Di tale organizzazione e di tali processi di evoluzione territoriale verrebbero forse a far parte pure quelle terre divise rilevate con orientamento circa N26°E tra basso corso del Sile, Piave fino e oltre il Livenza, che, come si è accennato, attribuibili ragionevolmente ad Altino, controllerebbero la fascia rivierasca e insieme l'asta meridionale plavense e il suo sbocco a mare. Ciò ribadirebbe di fatto la stretta e naturale correlazione dello stesso centro altinate con la direttrice della via d'acqua che portava al settore prealpino e che diventava da potenziale pericolosa porta di invasione un importante vettore verticale per veicolare prodotti ed economia.[39] In particolare tuttavia i segni tra Piave e Livenza sembrerebbero anteriori "stratigraficamente" al disegno tradizionalmente riconosciuto per l'agro opitergino, se non altro perché essi non sono più visibili in cartografia e sul terreno, ma solo da "remote sensing".

Ora, una tale situazione, dove una divisione agraria attribuita ad Altino si svilupperebbe alquanto oltre il Piave, sembra ragionevolmente ricollegabile a quella appena discussa in relazione con Padova nord est. Ovvero come Padova, Altino potrebbe aver avuto in origine un agro molto più esteso, venendo a controllare, secondo quanto si è detto, non solo l'importante direttrice plavense, ma insieme anche tutto il comprensorio opitergino, con cui ebbe stretti legami culturali e produttivi.[40] Successivamente a questo momento iniziale, che, abbiamo detto, potrebbe essere posto a ridosso della *lex Pompeia*, un quadro di esigenze più articolate e quindi mutate fu forse indotto dagli sviluppi correlati con gli esiti dei tanti avvenimenti della seconda metà del I sec. a.C. (la *lex Roscia*, la battaglia di Filippi –42 a.C.–, la guerra di Perugia –41-40 a.C.–, la battaglia di Azio –31 a.C.–) e con i problemi insorti per la sistemazione dei veterani e in concomitanza con la crescita di altri centri sempre più stabilizzati come romani (*Opitergium*, *Tarvisium* in particolare). In tale contesto non è da escludere che si sia sentita la necessità e si sia provveduto (ultimo quarto I a.C.-inizi I d.C.? epoca tiberiana?) a un riordino territoriale che potrebbe aver coinvolto anche il comprensorio originariamente patavino posto tra Muson Vecchio, Sile e Piave. Qui, abbandonata l'area da Padova, si sarebbe allora insediata una nuova centuriazione altinate ovvero quella che oggi conosciamo. Nello stesso tempo o più tardi Altino avrebbe di fatto "ceduto" una consistente porzione del suo originario agro tra Sile e Piave e tra Piave e Livenza a favore e in relazione allo sviluppo dei *municipia* trevigiano e opitergino e della loro centuriazione. Sarebbe in sostanza sopravvenuta, in concomitanza con la crescita di realtà municipali sempre più stabilizzate in senso romano, la necessità di un riequilibrio degli assetti territoriali, anche con cospicui «dimagrimenti» di realtà precedenti, che tenesse conto del nuovo quadro venutosi a creare, soprattutto nell'ultimo quarto del I sec. a.C., nell'area dei Veneti antichi e delle potenzialità di controllo dei suoli che ciascun municipio era ormai in grado di garantire.

A questo quadro e a questo riordino complessivo dei territori ora tutti «romani» si potrebbero ascrivere anche le trecento centurie concesse da Cesare agli Opitergini per favori resi e testimoniate da uno scolio di Lucano.[41] Come si sa, si è sempre ritenuto che tali centurie costituissero un ampliamento dell'agro, riconosciuto da alcuni a nord di *Opitergium* in corrispondenza dell'assetto cosiddetto del Cenedese o pedemontano,[42] da altri a sud dell'antico centro.[43] Ipotesi queste entrambe possibili se si considera che l'areale occupato da trecento centurie è compatibile sia con l'una, sia con l'altra soluzione. Ma in realtà non sembrerebbe neppure da escludere che tale ampliamento, rispetto a un progetto iniziale, sia da intendere all'interno del riordino territoriale che si è sopra delineato possibile per il comprensorio centrale della *Venetia*.

In ogni caso anche da questa particolare prospettiva Padova e Altino si confermerebbero già in una iniziale fase di romanizzazione e di occupazione strategica dei suoli veneti come due poli meridionali convergenti verso settentrione sul corso del Piave e sul suo solco vallivo.[44]

M.T.L.

39. Che fossero soprattutto Padova e Altino i punti di riferimento logistico per questa strategia di controllo territoriale sembra ragionevole, data la loro posizione topografica e soprattutto le antiche e tradizionali buone relazioni tra Padova e Roma (che avevano permesso il passaggio in terra veneta di strade romane importanti come la *Popillia*, l'*Annia*, attraverso Padova e Altino, e la *Postumia*).

40. Cfr. il rilievo, Marcolongo, Mascellani 1978 e Baggio, Sigalotti 1999, tav. 6.

41. *Comm. Bern. ad Lucan.*, 4, 462.

42. Cfr., con bibl. precedente, Rigoni 1984.

43. Dorigo 1983, I, 52-53.

44. Come starebbero d'altra parte a testimoniare i manufatti collegabili a influssi patavini e altinati rinvenuti in area cadorina e a Villa di Villa. Cfr. in proposito rispettivamente Capuis 1993, 251-264; Capuis, Gambacurta 1998, 116-117; *Lagole* 2001 e Maioli, Mastrocinque 1992; Capuis 1993, 257-258.

Bibliografia

Azzena, G. 2009: *Topografia antica e Pianificazione Urbanistica e Territoriale*, in Palaià Philía. *Studi in onore di Giovanni Uggeri*, a cura di C. Marangio e G. Laudiri, Galatina (Lecce), 193-200.

Antiche acque 2002: Bondesan A., Mozzi P., Primon S., Zamboni C., *Antiche acque e antiche genti: l'indagine geomorfologica tra passato e presente,* in *La Tenuta di Ca' Tron. Ambiente e storia nella tenuta dei dogi*, a cura di F. Ghedini, A. Bondesan, M.S. Busana, Verona, 15-71.

Antichità e altomedioevo tra Livenza e Tagliamento 1999: *Antichità e altomedioevo tra Livenza e Tagliamento. Contributo per una lettura della carta archeologica della Provincia di Pordenone*, a cura di G. Cantino Wataghin, Pordenone.

Baggio, P.; Primon, S. 2000: *Sotto l'occhio del satellite*, in *Il Piave*, a cura di A. Bondesan, G. Caniato, F. Vallerani, M. Zanetti, Verona, 83-86.

Baggio, P.; Sigalotti, G.B. 1999: *Recupero dei sistemi fisico e antropico antichi mediante interpretazione da telerilevamento*, in *Antichità e altomedioevo tra Livenza e Tagliamento*, 11-24.

Bandelli, B. 1986: *Il governo romano nella Transpadana orientale (90-42 a.C.)*, in *Aquileia nella «Venetia et Histria»*, Antichità Altoadriatiche xxviii, Udine, 43-64.

Bondesan, A.; Calderoni, G.; Mozzi, P. 2002: *L'assetto geomorfologico della Pianura Veneta centro orientale: stato delle conoscenze e nuovi dati*, in *Scritti in ricordo di G. Brunetta*, a cura di M. Varotto e M. Zunica, Padova, 19-38.

Bondesan, A. *et al.* 2010: *La geomorfologia del territorio dell'Annia*, in *...viam Anniam*, 25-36.

Bonesio, L. 2002: *Oltre il paesaggio*, Bologna.

Bosio, L. 1965-1966: «La centuriazione di Iulia Concordia», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti* cxxiv, Venezia, 195-260.

– 1981: *Padova in età romana. Organizzazione urbanistica e territorio*, in *Padova antica. Da comunità paleoveneta a città romano-cristiana*, Padova, 231-248.

– 1984: *Capire la terra: la centuriazione romana del Veneto*, in *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Il caso veneto*, Modena, 15-21.

Brendel, O. J. 1982: *Introduzione all'arte romana*, a cura di S. Settis, Torino.

Brigand, R. 2008 : «Identité et morphologie d'une planification antique: la centuriation au nord-est de Padoue (Vénétie, Italie)», *Classica et Christiana* 3, Iaşi, 25-68.

Brugnolo, G. 2004-2005: *Lineazioni centuriali da remote sensing nel Sestese (Pordenone): le verifiche sul terreno*, tesi di laurea, Università degli Studi di Padova, Topografia antica (rel. G. Rosada).

Calzavara, L. 1984: *La zona pedemontana tra Brenta e Piave e il Cadore*, in *Il Veneto nell'antichità. Preistoria e protostoria*, ii, a cura di A. Aspes, Verona, 847-866.

Capuis, L.1993: *I Veneti. Società e cultura di un popolo dell'Italia preromana*, Milano.

Capuis, L.; Gambacurta G. 1998: «Dai dischi di Montebelluna al disco di Ponzano: iconografia e iconologia della dea clavigera nel Veneto», *Quaderni di Archeologia del Veneto* xiv, Treviso, 108-120.

Chouquer, G. 2007: *Quelques scénarios pour l'histoire du paysage. Orientations de recherche pour l'archéogéographie*, Coimbra, Porto.

– 2010: *La terre dans le monde romain: anthropologie, droit, géographie*, Paris.

Dorigo, W. 1983: *Venezia. Origini. Fondamenti, ipotesi, metodi*, i-ii, Milano.

Farinelli, F. 1991: *L'arguzia del paesaggio*, Casabella 575-576, Milano, 10-12.

– 2003: *Geografia. Un'introduzione ai modelli del mondo*, Torino.

Fontana, A. 2004: *Tra Tagliamento e Livenza*, in *Geomorfologia della provincia di Venezia*, 195-216.

– 2006: «Evoluzione geomorfologica della bassa pianura friulana e sue relazione con le dinamiche insediative antiche», *Monografie Museo Friulano Storia Naturale* 47, Udine.

– 2009: *Geomorfologia e paleoambiente lungo la via Annia nella pianura friulana*, in *Via Annia. Adrai, Padova, Altino, Concordia, Aquileia. Progetto di recupero e valorizzazione di un'antica strada romana*, Atti della Giornata di Studio (Padova, 19 giugno 2008), a cura di F. Veronese, Padova, 121-142.

Fraccaro, P. 1957 (1940): *La centuriazione romana dell'agro di Altino*, *Opuscola. Scritti di topografia e di epigrafia* iii, 1, Pavia, 71-91(=in *Studi di antichità classica offerti a E. Ciceri*, Roma, 100-123).

Franceschelli, C.; Marabini, S. 2007: *Lettura di un territorio sepolto. La pianura lughese in età romana*, Bologna.

Frassine, M. 2003-2004: *Sulla centuriazione di Altino. Analisi preliminare per uno studio territoriale*, Tesi di Laurea Università degli Studi di Padova, Topografia antica (rel. G. Rosada).

Frassine, M.; Primon, S. 2010 (2011): *La centuriazione di Altino: nitidezza di segno e labilità di significato*, in *Sistemi centuriali*, ii, 249-255.

Gambacurta, G. 1999: *Considerazioni sul ruolo della valle del Piave: aspetti culturali e cultuali*, in *Protostoria e storia del «Venetorum angulus»* (Atti del xx Convegno di Studi Etruschi ed Italici), Pisa, Roma, 437-452.

Geomorfologia 2004: *Il popolamento preromano e romano nel territorio della provincia di Venezia* e *Il popolamento e le direttrici fluviali nell'area tra Piave e Sile in epoca antica*, in *Geomorfologia della provincia di*

Venezia. Note illustrative della Carta geomorfologica della provincia di Venezia, a cura di A. Bondesan e M. Meneghel, Padova, 178-192, 246-254.

Jandolo, E. 1963: *La bonifica benedettina*, in *La bonifica benedettina*, Roma, pp. 27-49.

Lachin, M.T. 2003-2005: *Il Sistema Informativo Geografico (SIG) come supporto di conoscenza per la storia, l'evoluzione e la tutela dell'assetto agrario romano a nord-est di Padova*, Tesi di Dottorato in Scienze Archeologiche, Università degli Studi di Padova, xviii ciclo (coord. F. E. Ghedini, rel. G. Rosada).

– 2009 (2010): *Una storia della terra: leggere il paesaggio agrario a nord-est di Padova*, in *Sistemi centuriali*, i, 39-52.

Lagole 2001: *Materiali veneti preromani e romani del santuario di Lagole di Calalzo al Museo di Pieve di Cadore*, a cura di G. Fogolari e G. Gambacurta, Roma.

Maioli, M.G.; Mastrocinque, A. 1992: *La stipe di Villa di Villa e i culti degli antichi Veneti*, Roma.

Marchiori, A. 2009 (2010): *Centuriazioni d'Istria: studio evolutivo delle disuguaglianze*, in *Sistemi centuriali*, I, 71-97.

– 2010 (2007-2009): *Infrastrutture territoriali e strutture insediative dell'Istria romana: la divisione centuriale di Pola e Parenzo in rapporto ai grandi complessi costieri istriani. Il caso Nord Parentino*, Tesi di Dottorato di Ricerca, Università degli Studi di Padova, Scuola di Dottorato in Studio e Conservazione dei Beni Archeologici e Architettonici, Indirizzo in Scienze Archeologiche (xxii ciclo), coord. G. Leonardi, G. Rosada.

Marcolongo, B.; Mascellani, A. 1978: «Immagini da satellite e loro elaborazione applicate alla individuazione del reticolato romano nella pianura veneta», *Archeologia Veneta* I, Padova, 131-146.

Mengotti, C. 1979: «L'utilizzazione delle foto da satellite nello studio della centuriazione romana: la centuriazione a nord-est di Padova», *Archeologia Veneta* ii, Padova, 83-98.

– 1984*a*: *Padova Nord-Est (Camposampiero)*, in *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Il caso veneto*, Modena, 159-166.

– 1984*b*: *Altino*, in *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Il caso veneto*, Modena, 167-171.

Penco, G. 1963: *Estensione e diffusione della bonifica benedettina*, in *La bonifica benedettina*, Roma, 51-84.

Ramilli, G. 1973: *Gli agri centuriati di Padova e di Pola nell'interpretazione di Pietro Kandler*, Trieste.

Ranzato, A. 1988: «Un contributo allo studio della via *Patavium-Acelum* (via *Aurelia*)», Quaderni di Archeologia del Veneto iv, Treviso, 304-312.

Rigoni, A.N. 1984: *Oderzo*, in *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Il caso veneto*, Modena, 186-194.

Rosada, G. 1979: «I fiumi e i porti nella Venetia orientale: osservazioni intorno a un famoso passo pliniano», *Aquileia Nostra* l, Udine, 173-256.

– 1998: *Topografia e paesaggio. I modi della percezione tra antichi e moderni*, in *Fare storia con l'archeologia*, a cura di A. Menegazzi, Padova, 63-68.

– 1999: *L'agro concordiese come terra di frontiera*, in *Antichità e altomedioevo tra Livenza e Tagliamento*, 43-58.

– 2006: Hic primus labor inchoare sulcos...*o della confusione nella lettura delle fonti per la tecnica stradale*, in *Tra Oriente e Occidente. Studi in onore di Elena Di Filippo Balestrazzi*, a cura di D. Morandi Bonacossi, E. Rova, F. Veronese, P. Zanovello, Padova, 403-418.

– 2009 (2010): *Eius regiones, limites, confinia/determinabo: ei rei ego sum factus finitor* (Plaut., *Poen.,* 48 s.), in *Sistemi centuriali,* i, 21-38.

– 2011: *Dell'*amoenitas/rusticitas *e dell'*otium/negotium *in* villa*. Paradigmi e suggestioni anche istriani*, in *Tra Protostoria e Storia, Studi in onore di Loredana Capuis*, Antenor Quaderni 20, Roma, 431-453.

Rosada, G.; Rodà de Llanza, I. 2008: «*Otium* e *negotium*. Segni e significati nelle fonti, nella vita, negli spazi dei Romani e non solo», *Histria Antiqua* 16, 13-22.

Settis, S. 1982: «*Ineguaglianze*» *e continuità: un'immagine dell'arte romana*, in Brendel, 161-200.

Sistemi centuriali 2009-2010 (2010-2011): Atti del Convegno *Sistemi centuriali e opere di assetto agrario tra età romana e primo medioevo. Aspetti metodologici, ricostruttivi e interpretativi* (Borgoricco/Padova, Lugo/Ravenna 10-12 settembre 2009), i-ii, a cura di P. L. Dall'Aglio e G. Rosada, *Agri Centuriati* 6-7, Pisa-Roma.

Treviso 1984: *Treviso*, in *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Il caso veneto*, Modena, 172-177.

Turri, E. 1974: *Antropologia del paesaggio*, Milano.

– 1998: *Il paesaggio come teatro. Dal territorio vissuto al territorio rappresentato*, Venezia.

[*...viam Anniam*] 2010: ...viam Anniam influentibus palustribus aquis eververatam...*Tradizione, mito, storia e* katastrophé *di una strada romana*, a cura di G. Rosada, M. Frassine e A. Ghiotto Treviso.

BIBLIOGRAFIA D'INTERÈS SOBRE L'ARQUEOLOGIA IBÈRICA I ROMANA DEL SECTOR OCCIDENTAL DEL CAMP DE TARRAGONA, PER ORDRE CRONOLÒGIC, FINS A L'ANY 1976

Jaume Massó Carballido

Resum

Fins a la segona meitat del segle XIX i l'inici del XX no es van donar a conèixer les primeres obres que hom pot qualificar pròpiament com a bibliografia arqueològica del territori que ara ens interessa. Per capir l'abast de la gran tasca de descripció i àdhuc d'inventari local o comarcal, sempre amb informació aprofitable, portada a terme per diversos estudiosos i coneixedors del territori (com Bonaventura Hernández Sanahuja, Andreu de Bofarull, Cosme Vidal, Agustí Maria Gibert, Guillem Maria de Brocà, Artur Masriera, Ricard Ferraté, Salvador Vilaseca, Pere Rius, Joan Serra i Vilaró, Miquel Carreras Dexeus, Lluïsa Vilaseca o José Sánchez Real), en aquest treball s'inventarien onze manuscrits (del segle XVI ençà, inèdits o ja editats) i prop de dues-centes publicacions (en forma d'articles i llibres), que els investigadors haurien de tenir en compte i consultar per a les seves anàlisis historiogràfiques i intervencions o excavacions *in situ*.

Paraules clau: Bibliografia, articles, manuscrits, llibres, Camp de Tarragona.

BIBLIOGRAPHY OF INTEREST ON IBERIAN AND ROMAN ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN SECTOR OF THE CAMP DE TARRAGONA IN CHRONOLOGICAL ORDER UNTIL 1976

Abstract

It was not until the second half of the 19th and the early 20th centuries that the first works were unveiled that can properly be described as archaeological literature about the territory that now concerns us. To grasp the scope of the task of describing the large local inventory, always with usable information, carried out by various scholars and experts on the territory (such as Bonaventura Hernández Sanahuja, Andreu de Bofarull, Cosme Vidal, Agustí Maria Gibert, Guillem Maria de Brocà, Artur Masriera, Ricard Ferraté, Salvador Vilaseca, Pere Rius, Joan Serra i Vilaró, Miquel Carreras Dexeus, Lluïsa Vilaseca and José Sánchez Real), this paper inventories eleven manuscripts (written since the 16th century and either published or unpublished) and nearly two hundred publications (in the form of articles and books) that researchers should consider and consult for their historiographic analyses and archaeological excavations.

Keywords: Literature, papers, manuscripts, books, Camp de Tarragona.

La gran importància i varietat dels monuments i de les múltiples restes arqueològiques corresponents al recinte urbà de *Tarraco* i al seu espai suburbial immediat ha fet que, durant molt de temps, la recerca arqueològica de l'*ager Tarraconensis* hagi estat molt escassa i, encara, gairebé només limitada als jaciments amb romanalles més vistents o servades (com la vil·la de Centcelles i la dels Munts). Tot i que la toponímia ens indica clarament que els colons catalans dels segles XII i XIII eren prou conscients de l'existència de pobladors anteriors en aquest territori, atesa l'abundància d'elements i de senyals encara molt visibles aleshores (restes de murs, paviments, enterraments, forns, ceràmica, monedes, inscripcions, etcètera), i tot tenint en compte diferents especulacions historiogràfiques sovint desencertades i unes quantes dades o referències eruditeS d'un cert interès (sobretot de caràcter epigràfic) sorgides als segles XVI i XVIII, no serà pràcticament fins a la segona meitat del segle XIX i, principalment, fins a les primeres dècades del segle XX que es donaran a conèixer els primers estudis que ja es poden qualificar pròpiament com a bibliografia arqueològica. No puc fer ara l'estudi exhaustiu que seria necessari per conèixer l'abast real de la ingent tasca de descripció i àdhuc d'inventari local o comarcal, amb informació aprofitable, portada a terme per diversos estudiosos coneixedors del territori, com Bonaventura Hernández Sanahuja, Andreu de Bofarull, Cosme Vidal, Agustí Maria Gibert, Guillem Maria de Brocà, Artur Masriera, Ricard Ferraté, Salvador Vilaseca, Pere Rius, Joan Serra i Vilaró, Miquel Carreras Dexeus, Lluïsa Vilaseca o José Sánchez Real, i em limitaré a seleccionar-ne les referències bibliogràfiques imprescindibles.

Manuscrits

Sobre la qüestió que ara ens ocupa, i a part dels manuscrits conservats en diferents indrets d'Europa, conec un nombre prou considerable de documentació escrita i gràfica –com correspondència, notes, esborranys, croquis, dibuixos o fotografies– guardada en els diferents arxius i museus del Camp, especialment a Reus (arxiu de l'Institut Municipal de Museus de Reus i Arxiu Històric Comarcal del Baix Camp) i a Tarragona (arxius del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Arxiu Històric de Tarragona i Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona). Tot seguit, esmento únicament els manuscrits que em semblen més significatius (amb la referència bibliogràfica corresponent, si ha estat publicada totalment o parcialment).

L. Pons d'Icart, *Libre de las grandesas i cosas memorables de la antiquíssima, insigne i famosa ciutat de Tarragona*, ms. de *ca.* 1570, en català (també n'hi ha un altre, en castellà, utilitzat per a la versió impresa). Arxiu Històric de Valls. [Publicat per E. Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*, Barcelona: Curial, 1984.]

L. Pons de Icart, *Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis* […], ms. de *ca.* 1576. Recull epigràfic: Cod. Guelf. 20.11 Aug 4º de l'Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel (Alemanya); prosopografia: ms. núm. 1779 de la Biblioteca de Catalunya (Barcelona). [Inèdit, però a bastament utilitzat per diversos autors.]

A. de Povillon, *Antiqua Veterum Monumenta* […], ms. de 1585. Ms. núm. 3821 de la Bibliothèque Royale, Brussel·les (Bèlgica). [Inèdit, però a bastament utilitzat per diversos autors.]

I. Boy, *Recopilasion sussinta de las Antiguedades romanas* [que] *se* [h]*allan del tiempo de los Emperadores Romanos en la Ciudad de Tar*[r]*agona y sus sercanias* […], ms. de l'any 1713. Núm. de registre 508 de la biblioteca del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. [Publicat: I. Boy, *Recopilasion sussinta de las Antiguedades romanas se allan del tiempo de los Emperadores Romanos en la Ciudad de Tarragona y sus sercanias*, amb estudi crític de J. Massó, Tarragona: Bibliòfils de Tarragona, 1996.]

[J. Grul (?),] «Recull de transcripcions de làpides romanes i dibuixos de monuments romans de Tarragona. Segle XVIII», ms. de *ca.* 1713. Ms. núm. 742 de la Biblioteca de Catalunya (Barcelona). [Inèdit, però utilitzat per diversos autors.]

C. Vilà, *Descripcion de mi estimada patria la Villa de Reus, ilustrada con varias notas*, ms. de 1787. Arxiu de l'Institut Municipal de Museus de Reus. [Publicat: C. Vilà, *Descripción de mi estimada patria la villa de Reus. Manuscrito inédito del año 1787*, edició i introducció a cura de Lluïsa Vilaseca Borràs, Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1955.]

C. Vilà, *Memorias de Contagis; y de Sementiris, y Hospitals de apestats construhits fora de Reus, que yo Celdoni Vilá hay acopiat*, ms. sense data. Arxiu Històric Comarcal del Baix Camp, Reus. [Publicat per P. A(nguera), «Memorias de contagis y de sementiris y hospitals de apestats construhits fora de Reus, que jo Celdoni Vilá hay copiat», *Reus. Semanario de la Ciudad*, núm. 1154, 25 de maig de 1974, p. 11.]

B. Hernández Sanahuja, *Ruinas del antiguo pueblo de Oleastrum*, ms. de l'any 1865. Signatura 11-1-3 / 8009 / 3 de la biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid. [Publicat: B. Hernández Sanahuja, *Ruinas del antiguo pueblo de Oleastrum*, introducció, edició i notes a cura de J. Massó i J. Menchón, l'Hospitalet de l'Infant: Foment Cultural, 1991.]

S. Babot, *Repertorio para quedar en el Archivo parroquial de Vilaseca*, ms. del segle XIX. Arxiu de la Parròquia de Sant Esteve, Vila-seca. [Publicat per

A. Jordà, *El «Repertorio…» de Mn. Salvador Babot (1796-1874)*, Vila-seca: Agrupació Cultural, 1992.]

P. Rius i Gatell, Diaris de les excavacions portades a terme al Mas de Valls (Reus), a la vil·la de Paretsdelgades (la Selva del Camp) i al poblat ibèric de Santa Anna (Castellvell del Camp, al període 1934-1936). Arxiu de l'Institut Municipal de Museus de Reus. [Els dos primers han estat reproduïts i editats per J. Massó Carballido, *Les excavacions inèdites del Museu de Reus a Porpres i a Parets-delgades (1934-1936)*, Reus: Fundació Privada Liber, 2007.]

S. Vilaseca Anguera, *Contribució a l'estudi del poblament de les comarques tarragonines a l'Antiguitat / Contribución al estudio de la población del Sur de Cataluña (de la prov. de Tarragona) en la Antigüedad*, ms. bilingüe i incomplet, començat a redactar *ca*. 1956. Arxiu de l'Institut Municipal de Museus de Reus. [Inèdit, però utilitzat per uns quants investigadors.]

Impresos

P. A. Beuter, *Primera parte de la Coronica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia*, llibre primer, València 1546.

L. Pons de Icart, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida 1572 [+ nova coberta i full d'errates de 1573; hi ha diverses edicions posteriors].

J. Pujades, *Coronica Universal del Principat de Cathalunya*, Barcelona 1609.

I. Gruterus, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani in absolutissimum corpus redactae*, Amsterdam 1707. [La primera edició, que no he vist, és de 1616].

J. Finestres, *Sylloge inscriptionum romanarum, quae in Principatu Catalauniae vel exstant, vel aliquando exstiterunt, notis, et observationibus illustratarum*, Cervera 1762.

B. Espinalt, *Atlante Español o descripcion general geográfica, cronológica e histórica de España por reynos y provincias*, tom v, Madrid 1781.

A. de Laborde, *Voyage pittoresque et historique dans l'Espagne*, vol. i, París 1806. [En fascicles apareguts fins a 1807; n'hi ha una edició catalana molt posterior: *Viatge pintoresc i hist*òric. El Principat, 2 vol., Barcelona 1974.]

[L. Miquel i Verderol?,] *Diccionario Geográfico Universal*, volum viii, Barcelona 1833.

A. de Bofarull, «Crónica de Reus», *Diario de Reus*, núm. 1, 1 novembre 1844.

A. de Bofarull, *Anales históricos de Reus, desde su fundacion hasta nuestros dias*, tom i, Reus 1845.

J. F. Albiñana & A. de Bofarull, *Tarragona Monumental, ó sea Descripcion histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos*, Tarragona 1849.

B. Hernández Sanahuja, «Arqueología», *El Tarraconense* (Tarragona), any i, núm. 48, 10 de maig de 1859.

[B. Hernández Sanahuja, article sense títol, sobre una troballa de monedes antigues a Constantí,] *Diario Mercantil* (Tarragona), any vi, núm. 227, 16 d'agost de 1859, p. 1780-1781.

B. Hernández Sanahuja, [article sense títol, sobre restes romanes a prop de Maspujols (vil·la del Mas de Gomandí, Riudoms),] *El Tarraconense* (Tarragona), any i, núm. 168, 7 de setembre de 1859, p. 1-2.

[B. Hernández Sanahuja, article sense títol, sobre una inscripció i un sepulcre romans apareguts a la Pobla de Mafumet,] *Diario de Tarragona*, any xiii, núm. 67, 15 de març de 1866.

[B. Hernández Sanahuja,] «Arqueología», *Diario de Tarragona*, any xiii, núm. 185, 12 de juliol de 1866.

B. H[ernández] S[anahuja] & J. M. de T[orres], *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías* […], Tarragona 1867.

E. Hübner, *Inscriptiones Hispaniae Latinae* (vol. ii del *Corpus Inscriptionum Latinarum*), Berlín 1869.

B. H[ernández] S[anahuja], «Numismática», *El Tarraconense* (Tarragona), núm. 19, 19 de gener de 1872.

B. Hernández Sanahuja, «Bronces de Tiberio Cláudio en el Museo Arqueológico de Tarragona. Observaciones críticas sobre el reciente descubrimiento numismático verificado em aquella ciudad» [en realitat, a prop de la Pobla de Mafumet], *Museo Español de Antigüedades* (Madrid), tom ii (1873), p. 145-153 + una làm.

B. Hernández Sanahuja, «Estudio acerca de dos inscripciones romanas de Tarragona», *Museo Español de Antigüedades* (Madrid), tom ii (1873), p. 405-411.

E. Toda, «L'ermita de Paret d'Algada», *La Véu del Camp* (Reus), núm. 38, 4 de juliol de 1886, p. 337-338. [N'hi ha reedició facsímil, del setmanari: *La Veu del Camp. Periódich de la Associació Catalanista de Reus. I, 1885-1886*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1993, p. 353-354.]

S. Rovira, *Opúsculo histórico de la villa de Cambrils, recopilado de varios documentos históricos y muchas notas tradicionales*, Tarragona 1886.

[Autor anònim,] «Novas», *La Veu del Camp. Periódich de la Associació Catalanista de Reus*, núm. 22, 14 de març de 1886, p. 193-195 [reedició facsímil del periòdic, Reus: AER,1993, p. 209-211].

B. Hernández Sanahuja, *El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios histórico-arqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes*, Tarragona 1888. [L'apèndix del llibre, dedicat a la «Basílica bizantina de Centcellas y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona», també es va publicar parcialment als *Anales de la Construcción y de la Industria* (Madrid), any xv, núm. 14, 18, 19 i 24 (1890), p. 213-216, 280-283, 291-294 i 370.]

B. Torroja, «Reus (Reddis)», *L'Avenç* (Barcelona), núm. 2, 30 de novembre de 1889, p. 179.

A. M. Gibert, *Topografia médica de Vilaseca de Solcina*, Barcelona 1891 (reed., Vila-seca - Salou 1977).

B. Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, editada pòstumament per E. Morera, tom i (únic), Tarragona 1892 [apareguda en fascicles fins al 1893].

Á. del Arco y Molinero, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona* […], Tarragona 1894.

J. Piè, *Relación Histórica del Santuario de Paret Delgada, situado en el término de la Villa de la Selva, en el Campo de Tarragona. Su origen y antigüedad* […], Tarragona 1896.

C. Vidal, *Alcover. Monografia histórica*, Alcover 1897 (reed., Alcover 1973).

E. Morera Llauradó, *Tarragona Cristiana* […], vol. i, Tarragona 1897.

Á. del Arco, «Notas arqueológicas de la diócesis de Tarragona, ii», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (Madrid), núm. 4 (1898), p. 180-188.

A. M. Gibert, *Excursions arqueològicas. Ciutats focenses del litoral cosetà*, Barcelona 1900.

M. V[entura], «Lo nom de Reus (Studi Etymologic)», *Revista del Centre de Lectura* (Reus), ii èp., núm. 38, 15 de setembre de 1902, p. 156-158.

F. Gras i Elias, *Historia de los lugares, villas y ciudades de la Provincia de Tarragona*, Reus 1907.

G. M. de Brocà, «Reus: Etimología de su nombre. Recientes descubrimientos», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, any vii, núm. 25 (1907), p. 8-14.

J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera & J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. i, Barcelona 1909 (reed. facsímil: Barcelona 1983).

E. Morera i Llauradó, *Provincia de Tarragona* (vol. iv de la «Geografia general de Catalunya» dirigida per F. Carreras Candi), Barcelona s. a. [1910].

J. Ferraté, «De localisme», *Foment* (Reus), any vii, núm. 60, 10 de març de 1912, p. 1-2.

A. Masriera, «Una necrópolis romana en Reus», *Musaeum* (Barcelona), vol. ii, núm. 4 (1912), p. 121-127.

[Autor anònim,] «Troballes romanes a Reus», *Anuari. Institut d'Estudis Catalans*, vol. iv (1911-1912), Barcelona 1913, p. 680-681.

R. S., «Centcelles», *Butlletí de la* [sic] *Agrupació Excursionista* (Reus), núm. 6-7 (1915), p. 69-72.

R. Ferraté, «L'origen de Reus», *Butlletí de la* [sic] *Agrupació Excursionista* (Reus), núm. 8 i 9 (1915), p. 96-103 i 106-109 (resp.).

J. Ferraté, *Espeleologia de les comarques tarragonines*, Reus 1918.

[J. Fort i Prats,] «Sinopsis de la Historia de Reus», *Heraldo de Cataluña* (Reus), any v, núm. 142, 28 de febrer de 1919, s. p.

S. Vilaseca, «Petites addicions a la història de la Tarragona romana», *Revista del Centre de Lectura* (Reus), iii èp., núm. 15, setembre de 1920, p. 270-271 + una làm.

L. Domènech i Montaner, «Centcelles. Baptisteri y *cellae-memoriae* de la primitiva església metropolitana de Tarragona», a: *Discursos llegits en la «Real Academia de Buenas Letras» de Barcelona en la solemne recepció pública de D. Lluís Domènech i Montaner el día 5 de juny de 1921*, Barcelona 1921.

A. Rovira i Virgili, *Història Nacional de Catalunya*, vol. ii, Barcelona 1922.

Á. del Arco, «La vía romana de Tarragona a Lérida», *Diario de Tarragona*, any lxx, núm. 84-86, 11-13 d'abril de 1923.

J. M. Camacho Padilla, «La lápida romana de Salou», *Revista del Centre de Lectura* (Reus), iii èp., núm. 96, 15 de gener de 1924, p. 15-19 + una làm.

[Autor anònim,] «Troballes al Morell», *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. iii, núm. 17 (1924), p. 176, efemèride núm. 177.

[Autor anònim,] «Troballes arqueològiques», *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. iii, núm. 20 (1924), p. 247, efemèride núm. 198.

Á. Blázquez, «Vías romanas de Cataluña y Valencia», dins *Exploraciones en las vías romanas de Bergido a Astúrica, y de Cataluña, Valencia y Jaén*, Madrid 1925, p. 9-19.

J. Gudiol, «Primeres manifestacions de l'art cristià en la província eclesiàstica tarraconense», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), vol. i (1925), p. 301-329.

J. Serra-Vilaró, *Escornalbou prehistòrich*, Castell de Sant Miquel d'Escornalbou 1925 (imprès als Tallers Vidal, de Barcelona, per encàrrec d'Eduard Toda i Güell).

J. Gudiol, «Centcelles», *Gaseta de les Arts* (Barcelona), vol. iii, núm. 48 (1926), p. 5.

E. Toda i Güell, *Història de Escornalbou*, Tarragona 1926 (conté textos apareguts al *Butlletí Arqueològic*).

L. Rovira, «Una làpida romana a la vila de Cambrils», *La Cruz* (Tarragona), núm. 8375, 23 de febrer de 1927.

P. Beltrán, «Una lápida romana en Cambrils», *Diario de Tarragona*, any lxxiv, núm. 59, 10 de març de

1927 (reproduït a *Obra completa*, vol. I, Saragossa 1972, p. 695-696).

P. Bosch Gimpera, *El Arte en España. Guía de la Sección «España Primitiva» del Museo del Palacio Nacional*, Barcelona 1929.

S. Vilaseca, «Enterraments d'època romana a Reus i el Molar», *Revista del Centre de Lectura* (Reus), III èp., núm. 212, desembre de 1930, p. 324-327 + una làm.

V. Lampérez, *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media según el estudio de los elementos y los monumentos*, segona edició, vol. I, Madrid 1930.

J. P[uig i] C[adafalch], «Monuments funeraris romans. Sepulcres d'Alcover», *Anuari. Institut d'Estudis Catalans*, VII (1921-1926), Barcelona 1931, p. 88-90.

L. Domènech i Montaner, *Centcelles. Baptisteri i* celle-memoria *de la primitiva església-metropolitana de Tarragona*, Barcelona 1931 [edició pòstuma].

L. de Salvador, «Escultures romanes que cal retrobar», *Diari de Tarragona*, 14 d'abril de 1932, suplement.

J. Serra Vilaró, *Excavaciones en Tarragona*, Madrid 1932.

A. Schulten, *Tarraco*, Tarragona 1934.

J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934.

S. Vilaseca, «Les coves d'Arbolí (Camp de Tarragona)», *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època III, núm. 47, 48 i 49, gener-setembre de 1934, p. 317-328, 341-356 i 373-388.

H. Zeiss, *Die Grabfunde aus dem Spanischen Westgotenreich*, Berlín 1934.

R. Carreras i Valls, «El Mas de Valls», *Avui* (Reus), any I, núm. 122, 19 de juliol de 1935, p. 1-2.

F. Rodon, «Excavacions», *Aules. Publicació dels alumnes de l'Institut de Reus*, núm. 10, 28 de febrer de 1935, p. 2-3.

[J. Guitert, nota sense títol,] *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, vol. V, número 4, octubre-desembre de 1935, p. 118.

S. Vilaseca, *La indústria del sílex a Catalunya. Les estacions tallers del Priorat i extensions*, Reus 1936 (reedició: 2011).

[Autor anònim,] «Interessant reunió de la Comissió de Monuments i Societat Arqueològica», *Catalònia* (Tarragona), 8 de gener de 1936, p. 1-2.

[Autor anònim,] «Per un Museu Monogràfic a Paret Delgada», *Catalònia* (Tarragona), 27 de març de 1936, p. 1.

[Autor anònim,] «El santuari de Paret Delgada», *Avui* (Reus), 29 de març de 1936, p. 4.

J. Guitert, «Descobriments romans a Paret Delgada», *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. III, vol. V, núm. 5, gener-març de 1936, p. 137-141.

[Lluís de Salvador,] «A favor de un Museu monogràfic a Paret Delgada», *Diari de Tarragona*, 26 de març de 1936, p. 1.

[Autor anònim,] «Descobriments a Nostra Dona de Paret Delgada. Restauració del santuari», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), núm. 491, abril de 1936, p. 167.

[J. Santasusagna,] «El miracle necessari», *Les Circumstàncies* (Reus), 1 d'abril de 1936, p. 1.

[Autor anònim,] «Aquell Museu Monogràfic de Paret Delgada», *Catalònia* (Tarragona), 9 d'abril de 1936, p. 1.

J. P. M., «Paret Delgada», *Aules* (Reus), núm. 23, 15 d'abril de 1936, p. 5.

[Autor anònim,] «Un cas escandalós. De la Selva han desaparegut diverses peces arqueològiques de gran valor – Cal restituir-les al seu lloc», *Diari de Tarragona*, 19 d'abril de 1936.

[Autor anònim,] «Les restes arqueològiques de Paret Delgada», *Diari de Tarragona*, 21 d'abril de 1936.

[Autor anònim,] «Les troballes arqueològiques de "Paret Delgada". Alguns antecedents interessants», *Diari de Tarragona*, 22 d'abril de 1936, p. 2.

J. Guitert, «Descobriments romans a Paret Delgada», *Diari de Tarragona*, 22 d'abril de 1936, p. 2-3.

E. Fort i Cogul, «El destí d'uns mosaics romans», *Diari de Tarragona*, 25 d'abril de 1936, p. 1.

Quito [pseudònim], «Los mosaicos de Paret Delgada», *La Cruz* (Tarragona), 29 d'abril de 1936, p. 1.

No quito ni pongo [pseudònim], «Réplica al señor Quito» (amb text en català), *La Cruz* (Tarragona), 1 de maig de 1936, p. 2.

E. F[ort i] Cogul, «Les troballes romanes de La Selva del Camp», *La Crònica* (Valls), 9 de maig de 1936.

E. Fort [i Cogul], «Cap a la creació d'un museu monogràfic a la Selva del Camp», *Aires de la Conca* (Montblanc), 23 de maig de 1936, p. 5.

F. Blasi i Vallespinosa, «Descobertes romanes al Camp de Tarragona. Excursió a Paret Delgada, la Selva del Camp i Reus», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Barcelona), núm. 493, juny de 1936, p. 226-229 + làm. XLIII-XLIV.

A. B., «D'una visita a Paret-Delgada», *Foment* (Reus), 13 de juny de 1936.

E. Toda i Güell, «Records d'Antoni Gaudí a Reus, fins l'any 1870», *El Matí* (Barcelona), 21 de juny de 1936, suplement.

F. Magrinyà Soler, «El Museu Municipal de Reus», *Avui* (Reus), núm. 418, 8 de juliol de 1936, p. 1 i 4.

J. B. Masdeu i Banús, «Les troballes romanes de Paret Delgada. Lletra oberta a l'Honorable conseller de Cultura», *Diari de Tarragona*, 16 de juliol de 1936, p. 1-2.

[Autor anònim,] «Pobres de nosaltres! Reus, vist per un tal senyor Masdeu», *Les Circumstàncies* (Reus), 17 de juliol de 1936, p. 1.

[P. Bosch Gimpera (director),] *Memòria 1936-1937*, Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya, Barcelona 1937.

F. Miquel i Rosell, «Epistolario de Antonio Agustín. Ms. 53 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), vol. xiii (1937-1940), p. 121-202.

S. Ventura Solsona, «Museo Arqueológico de Tarragona. Memoria», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales de 1941*, Madrid 1942, p. 128-139.

E. Camprubí, «I mosaici della cupola di Centcelles nella Spagna», *Rivista di Archeologia Cristiana* (Roma), núm. 19 (1942), p. 87-110.

P. Batlle Huguet (editor), *Los monumentos arqueológicos y tesoro artístico de Tarragona y su provincia durante los años 1936-39. Memoria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, Poblet 1942.

F. Mateu i Llopis, «Hallazgos monetarios (ii)», *Ampurias* (Barcelona), vol. v (1943), p. 221-238 + 2 làm.

F. Mateu i Llopis, «Hallazgos monetarios (iii)», *Ampurias* (Barcelona), vol. vi (1944), p. 215-237 + 4 làm.

M. Carreras Dexeus, «Los hallazgos arqueológicos de Pórporas (Reus)», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 1-2 (1945), p. 82-91 + 2 làm.

E. Fort i Cogul, *El santuari de la Mare de Déu de Paret Delgada, a la Selva del Camp de Tarragona. Descripció i Història*, la Selva del Camp 1947.

[S. Vilaseca,] «Nuevas aportaciones al Museo Prim Rull», *Diario Español* (Tarragona), 28 de desembre de 1947.

F. Mateu i Llopis, «Hallazgos monetarios (v)», *Ampurias* (Barcelona), vol. ix-x (1947-1948), p. 55-95.

M. Carreras Dexeus, «Las instalaciones agrícola-industriales íbero-romanas de Pórporas», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 23-24 (1948), p. 65-70.

L. Vilaseca, «La Arqueología de Reus y su término», *Cataluña histórica. Reportaje histórico de Reus y su comarca*, Reus 1948, p. 11.

A. Schulten, *Tarraco*, Barcelona 1948.

J. Sánchez Real, «Fragmento de lápida», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 25 (1949), p. 51 + 1 làm.

L. Vilaseca, «El silo ibérico del Mas del Inspector (Reus)», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 2628 (1949), p. 115-118 + 2 làm.

S. Ventura Solsona, «Las marcas alfareras de la "terra sigillata" hallada en Tarragona», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales 1948-49 (Extractos)*, Madrid 1950, p. 131-165.

J. Sánchez Real, «Lápida», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 30 (1950), p. 92 + 1 làm.

J. Serra Vilaró, «Callípolis», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), any l, època iv, fasc. 31-32 (1950), p. 123-136.

P. de Palol, *Bronces hispanovisigodos de origen mediterráneo, i. Jarritos y pateras litúrgicos*, Barcelona 1950.

Petrófilo [pseudònim de Lluís Maria Mezquida i Gené], «Mosaicos de Paret Delgada», *Diario Español* (Tarragona), núm. 3967, 16 de juny de 1951, p. 3.

J. Sánchez Real, «Pequeña historia de los mosaicos de Pared Delgada», *Diario Español* (Tarragona), núm. 3974, 24 de juny de 1951, suplement «Mirador».

A. P., «Mosaicos de Pared Delgada», *Diario Español* (Tarragona), núm. 3979, 30 de juny de 1951, p. 3.

J. Sánchez Real, [ressenya d'un article de P. Carrillo García titulat «Vía romana del Summo Pyreneo a Cesaraugusta»,] dins «Publicaciones sobre Tarragona», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), any li, època iv, fasc. 34 (1951), p. 104-105.

J. Sánchez Real, «Los mosaicos romanos de Pared Delgada», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), any li, època iv, fasc. 34 (1951), p. 108-109 + dues làms.

L. Vilaseca, «Reus ibérico. Un silo ibérico en la Plaza Isabel Besora», *Revista del Centro de Lectura*, iv èp., núm. 1, 1 de juliol de 1952, p. 28.

J. Sánchez Real, «Actividades arqueológicas en Cataluña», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. xxiv, núm. 83-84 (1951), p. 242-245.

E. Serres, «Callípolis», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 37-40 (1952), p. 13-19.

M. Carreras Dexeus, «De re agrícola hispanoromana tarraconense», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 37-40 (1952), p. 25-30 + 1 làm.

L. Vilaseca, «Lápida romana del "Mas del Bisbe"», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 37-40 (1952), p. 54-57 + 1 làm.

A. Balil Illana & E. Ripoll Perelló, «Actividades arqueológicas en Cataluña durante los años 1950 y 1951», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. xxv, núm. 85 (1952), p. 178-186.

A. García y Bellido, «Una placa de bronce repujado de la villa de "Pared Delgada"», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. xxv, núm. 86 (1952), p. 410-412 + 1 làm.

L. Vilaseca, «Una nueva inscripción romana en Reus», *Revista del Centro de Lectura*, iv èp., núm. 8, 1 de febrer de 1953, p. 87-88.

L. Pericot García, «Reus (Tarragona)», dins «Inventario Nacional de Folios Arqueológicos», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, vol. i (1952), Madrid 1953, p. 208, núm. 243.

S. Vilaseca, [Diverses notes sobre jaciments i troballes arqueològics, a:] «Inventario Nacional de Folios Arqueológicos», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, vol. i (1952), Madrid 1953, p. 208 (núm. 244 i 245), 219 (núm. 322), 228-229 (núm. 407-411 i 414), 231 (núm. 438) i 232 (núm. 443).

[Autor anònim,] «Actividades del Centro», *Revista del Centro de Lectura* (Reus), iv èp., núm. 10 (1953), p. 116-118.

[S. Vilaseca,] «Del Museo Municipal», *Reus. Semanario de la Ciudad*, núm. 58, 23 de maig de 1953, p. 3.

P. de Palol, *Tarraco hispanovisigoda*, Tarragona 1953.

L. Rovira, *Cosetania*, Cambrils 1953.

A. Schulten, *Cincuenta y cinco años de investigación en España*, Reus 1953.

E. Camprubí, *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*, Barcelona 1953.

L. Vilaseca, «Notas de arqueología submarina», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 41-48 (1953-1954), p. 10-11 + 2 làm.

L. Vilaseca, «Baco en el Museo Municipal de Reus», *Revista del Centro de Lectura*, iv èp., núm. 20, febrer de 1954, p. 1519.

S. Vilaseca, *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*, Reus 1954.

[S. Vilaseca,] «Cambrils (Tarragona)», a: «Inventario Nacional de Folios Arqueológicos», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, vol. ii (1953), Madrid 1955, p. 211-212, núm. 667.

J. Sánchez Real, «Callípolis», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 51-52 (1955), p. 97-106.

J. M. Guix Sugranyes, «La última "tupinada"», *Urbs* (Reus), núm. 71, 1 d'abril de 1956, p. 35-44.

M. Carreras Dexeus, «Porpres», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 53-54 (1956), p. 3-8 + 1 làm.

R. Amigó Anglès, *Els topònims de la ciutat i del terme de Reus*, Reus 1957.

E. Fort i Cogul, *Joaquim Guitert i Fontseré. In Memoriam*, Santes Creus 1957.

R. Violant i Simorra, *Etnografia de Reus i la seva comarca. El Camp, la Conca de Barberà, el Priorat*, vol. iii, Reus 1958 [reedició facsímil, Barcelona 1990].

A. Balil, «Las invasiones germánicas», *Anales de Historia Antigua y Medieval*, 1957-1958, p. 49-71.

J. Salceda, «Cipos romanos en nuestra Villa», *Revista Cambrils*, núm. 71, setembre-octubre de 1959.

H. Schlunk, «Untersuchungen im frühchristlichen Mausoleum von Centcelles», *Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*, Berlín 1959, p. 344-365.

E. Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, tom viii, Tortosa 1960.

T. Hauschild & H. Schlunk, «Vorbericht über die Untersuchungen in Centcelles», *Madrider Mitteilungen* (Heidelberg), núm. 2 (1961), p. 119-182 + làm. 13-56.

H. G. Niemeyer & C. B. Rüger, «Vorbericht über dir Arbeiten in Centcelles. 2, Die Keramik der Grabungen 1959-1961», *Madrider Mitteilungen* (Heidelberg), núm. 3 (1962), p. 101-118 + làm. 22.

H. Schlunk & T. Hauschild, *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*, Madrid 1962.

S. Vilaseca & L. Vilaseca, *Museo Municipal de Reus. Guía*, Madrid 1963.

L. Vilaseca, *Los alfareros y la cerámica de reflejo metálico de Reus de 1550 a 1650*, vol. i, Madrid 1964.

T. Hauschild, «Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles. 3, Der spätantike Bau», *Madrider Mitteilungen* (Heidelberg), núm. 6 (1965), 127-138 + làm. 41-52.

H. Schlunk, «Sucinto informe sobre las excavaciones en Centcelles», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, tom vii (1963), Madrid 1965, p. 181-183 + làm. xxxix-xlii.

D. Fletcher Valls, «Tipología de los hornos cerámicos romanos de España», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. xxxviii, núm. 111-112 (1965) [publ. 1966] p. 170-174.

H. Schlunk, «Sucinto informe sobre las excavaciones en Centcelles», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, tom viii-ix (1964-1965), Madrid 1966, p. 166-168 + 1 plànol plegat + làm. xxi-xxv.

T. Hauschild, «Sucinto informe de las excavaciones en Centcelles», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, tom viii-ix (1964-1965), Madrid 1966, p. 169-171 + làm. xxvi-xxviii.

L. Pericot García, «Memoria de la Delegación de Zona de Cataluña y Baleares», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, tom viii-ix (1964-1965), Madrid 1966, p. 265-277.

T. Hauschild, «Die Grabungen in Centcelles», *Archäologischer Anzeiger*, Berlín 1966, p. 86-92.

L. Vilaseca, «Notas bibliográficas de alfareros reusenses», *VI Certamen Literario del Centro de Lectura*, vol. ii, Reus 1966, p. 249-309.

L. Vilaseca, «Un enterramiento de época iberoromana en Reus», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 9396 (1966), p. 1924.

S. Vilaseca & A. Prunera, «Sepulcros de losas, antiguos y altomedievales, de las comarcas tarraconenses», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 9396 (1966), p. 2546.

J. Untermann, «Namenkundliche Bemerkungen zu Constantí und Centcelles», *Madrider Mitteilungen* (Heidelberg), núm. 8 (1967), p. 226-229.

C. Batlle Gallart, «Una estátua de Tarragona en el Museo Marés de Barcelona», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 97-104 (1967-1968), p. 183-184 + 1 làm.

S. Vilaseca, L. Vilaseca & altres autors, «Tarragona» [província], a: «Notas de arqueología de Cataluña y Baleares, iv», *Ampurias* (Barcelona), vol. xxx (1968), p. 348-365.

S. Vilaseca & R. Capdevila, *Las estaciones prehistóricas del Pla del Maset (Cap de Salou) y Les Gavarres (Constantí)*, Reus 1968 [reproduït parcialment –la

part corresponent al jaciment de les Gavarres– a *Estudis de Constantí*, núm. 1 (1985), p. 7-13.]

R. Amigó Anglès, *Els topònims del terme municipal i del poble de Constantí*, Tarragona 1968.

G. Arias, «El triángulo Tarraco-Osca-Caesaraugusta», *El Miliario Extravagante* (París), núm. 14 (1968) [reeditat a *Repertorio de caminos de la Hispania romana*, Madrid 1987, p. 412-415].

M. Bobadilla, «El mosaico de peces de La Pineda (Tarragona)», *Pyrenae* (Barcelona), núm. 5 (1969), p. 141-153 + 5 làm.

C. B. Rüger, «Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles. 4, Dateriende römische Keramik», *Madrider Mitteilungen* (Heidelberg), núm. 10 (1969), p. 251-275.

S. Vilaseca, «Delegación Provincial de Excavaciones Arqueológicas (Tarragona, 1964)», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, tom x-xii (1966-1968), Madrid 1969, p. 259-261.

[S. Vilaseca Anguera,] «Importantes donativos al Museo Municipal», *Reus. Semanario de la Ciudad*, núm. 965, 10 d'octubre de 1970, p. 8.

E. Boada, «Cambrils. Excavaciones en la Torre», *Diario Español* (Tarragona), núm. 9951, 15 de novembre de 1970.

F. Català, «Alcover. Hallazgo de importantes vestigios de un poblado ibérico», *La Vanguardia* (Barcelona), 20 de novembre de 1970.

A. Tchernia, «Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportations au début de l'Empire», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 44 (1971), p. 38-85.

H. Schlunk & T. Hauschild, «Untersuchungen in Monument von Centcelles», *Actes del VIII Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana (Barcelona, 1969)*, Ciutat del Vaticà, Barcelona 1972, p. 333-338 + làm. 145-149.

S. Vilaseca, *Reus y su entorno en la prehistoria*, 2 vol., Reus 1973.

F. Jové & A. Barbarà, *Ampliació de la monografia històrica d'Alcover*, Alcover 1973.

L. Papiol, «Noticias sobre hallazgos romanos en el término de Constantí», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 121-124 (1973-1974), p. 250-256.

M. Sanz, *Pueblos para la Historia* [fascicles inserits al setmanari reusenc *La Voz de la Costa Dorada*], Reus 1974-1975.

P. Anguera, *Reus, panorama*, Reus 1974.

X. Barral i Altet, «Contribución al estudio de la circulación monetaria de los Visigodos: el hallazgo de La Grassa (Tarragona)», *Actas del I Congreso Nacional de Numismática*, Saragossa 1974, p. 331-350.

M. Sanz, «Hallazgos romanos en Reus», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 129-132 (1975), p. 112-115 + 4 làm.

V. Romero, «Hallazgo de cerámica ática de figuras rojas en Riudoms (Tarragona)», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, fasc. 129-132 (1975), p. 116-117 + làm.

V. Romero, «Las villas romanas en el término de Riudoms», *L'Om* (Riudoms), núm. 78, 79 i 80, 15 d'abril, 15 de maig i 15 de juny de 1975, p. 3 (resp.).

V. Romero, «La Timba», *L'Om* (Riudoms), núm. 81, 15 de juliol de 1975, p. 3.

J. Elias Campins, «Riudoms i la seva Història», *L'Om* (Riudoms), núm. 84 i 85, 15 d'octubre i 15 de novembre de 1975, p. 7 i 8 (resp.).

R. Pascual, «Sobre una estampilla anfórica de Ampurias», *Miscelánea Arqueológica*, vol. ii, Barcelona 1975, p. 139-144.

G. Alföldy, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, 2 vol., Berlín 1975.

M. Sadurní, «Cultura ibérica en la provincia de Tarragona», *I Centenari de l'Institut d'Ensenyament Mitjà a Reus. Miscel·lània*, Reus 1976, p. 117-126.

S. Vilaseca, *Epidèmies a Reus (s. xiv-xvi). Notes d'arxiu*, Tarragona 1976.

X. Barral i Altet, *La circulation des monnaies suèves et visigotiques. Contribution à l'histoire économique du royaume visigot*, Munic 1976.

V. Romero, «Las instalaciones industriales de la villa romana de Pórporas», *L'Om* (Riudoms), núm. 97, 15 de novembre de 1976, p. 3.

L'*AGER TARRACONENSIS* I LES MUNTANYES DE PRADES. UN ESPAI COLONIAL MAL CONEGUT

Oriol Olesti Vila
Francesc Olesti Prats

Resum
Les muntanyes de Prades, ubicades a menys d'un dia de camí de *Tarraco*, jugaren sens dubte un paper important en l'aprovisionament de recursos naturals destinats a la capital provincial (fusta, aigua, metalls…). Tanmateix, en els darrers vint anys són molt pocs els treballs dedicats a aquest territori en època romana. Presentem en aquest treball un estat de la qüestió de les dades arqueològiques i històriques d'època romana d'aquesta àrea muntanyenca, aportem alguns materials inèdits i plantegem l'interès d'un estudi més aprofundit.

Paraules clau: Muntanyes de Prades, jaciments romans, toponímia.

THE *AGER TARRACONENSIS* AND THE PRADES MOUNTAINS. AN UNKNOWN COLONIAL AREA

Abstract
The Prades Mountains, less than a day's walk from Tarraco, played an important role in the supply of natural resources (wood, water, metals) to the provincial capital. However, in the last twenty years few works have been devoted to the study of this territory during the Roman period. We present here the current state of the archaeological and historical data referring to this mountain area during Roman times, as well as contributing new information.

Keywords: Prades Mountains, Roman sites, Roman place names.

Les muntanyes de Prades són un conjunt de serres de la Serralada Prelitoral delimitades pel riu Francolí al nord i nord-est, i les serres de Montsant i de Tivissa a l'oest i sud, que ocupen una àrea d'uns 300 quilòmetres quadrats. Es tracta d'un territori amb una forta personalitat, tant en l'aspecte geogràfic, ja que constitueix un conjunt de valls i altiplans força característics, com en l'històric, per haver estat en època medieval la seu del comtat de Prades.

El paisatge de la zona és de tipus tabular, amb algunes moles o tossals que assoleixen els 1.200 metres d'altura, notables cingleres i parets, i una xarxa hidrogràfica molt densa, on neixen els rius Francolí, Brugent, Glorieta i Siurana. De fet, tot i ser una serralada de clima mediterrani, la seva ubicació i altura li confereixen algunes característiques de tipus més continental, com ho testimonia la presència d'algunes espècies de flora –per exemple el roure reboll– més pròpies d'altres latituds. Tot i no tenir una pluviometria gaire alta, entre uns 600 i 700 mil·límetres de mitjana anual, el massís recull prou aigua per convertir-se en la capçalera dels cursos d'aigua del Camp de Tarragona i el Baix Camp, però també de la Conca de Barberà, les Garrigues i bona part del Priorat.

1. Una recerca limitada

Tot i l'interès històric d'aquesta serra, no ha estat un territori gaire afortunat pel que fa a la recerca, especialment si ens centrem en el període romà, el que aquí ens interessa. De fet, els treballs pioners del doctor Salvador Vilaseca (1953, 1973) continuen sent la referència principal per als investigadors, tot i que per al Dr. Vilaseca les troballes d'època romana no eren l'objecte principal d'estudi. Des dels anys vuitanta i noranta han estat diversos els treballs efectuats a la zona, però més que de projectes globals s'ha tractat d'estudis al voltant de jaciments puntuals –com la ciutadella de Siurana (Menchon 2006) o l'assentament de l'edat del bronze de la Mussara (Rovira i Santacana 1982)– i en què tampoc el període romà era l'objectiu preferent.

Alguns treballs recents referents al territori de *Tarraco* recullen algunes dades provinents de les muntanyes de Prades (Arrayás 2005), però en cap cas aquestes dades s'integren en l'estudi de l'evolució territorial de la colònia, i més aviat delimiten una àrea «buida», marginal, que contribueix a crear la sensació d'un territori poc interessant per als habitants de l'època.[1]

Afortunadament, els treballs de catalogació i protecció del patrimoni desenvolupats pel Servei d'Arqueologia, recollits a la carta arqueològica de les comarques afectades (IPAC), així com l'interès d'alguns joves investigadors,[2] ha permès en els darrers anys anar completant la informació respecte d'uns territoris sovint considerats marginals i poc permeables a les intervencions d'època romana (fig. 1).

No pretenem en aquest article aportar grans novetats, ni creiem que el grau de coneixement d'aquesta zona permeti tampoc presentar interpretacions gaire elaborades sobre la seva ocupació en època romana. Més aviat al contrari, pretenem tan sols efectuar un breu estat de la qüestió i plantejar la necessitat de desenvolupar nous treballs en una àrea de gran interès i que, com bona part de les àrees muntanyenques catalanes, presenta força buits en la nostra documentació. El nostre coneixement directe de la zona, i especialment els contactes amb el món del col·leccionisme i dels aficionats locals, ens ha permès accedir a noves informacions que creiem que són d'interès, i a partir d'aquestes dades volem plantejar de manera hipotètica algunes valoracions inicials.

Recollirem les diverses dades conegudes referents a aquest territori en època romana: les modestes fonts literàries antigues, l'epigrafia i l'arqueologia, i finalment les toponímiques, sempre complexes i polèmiques. Pensem que en l'etapa actual de la recerca és necessari encara aquest tipus de treball exhaustiu, tot i ser conscients de les limitacions que presenten els nostres coneixements en algunes d'aquestes disciplines.

2. La muntanya en època romana

És cert que el món romà tenia un interès preferent per les àrees de plana, territoris que no només permetien un elevat aprofitament agrícola, sinó que es corresponien força amb els models d'explotació territorial difosos per Roma arreu del Mediterrani occidental, i que tenien en el model de la *civitas* el seu instrument d'intervenció i transformació més desenvolupat. En altres paraules, les àrees muntanyenques, més impermeables a la difusió del model urbà, no només eren zones d'una producció agrícola més reduïda, sinó que eren zones on l'esforç urbanitzador era més costós, i on calia desenvolupar altres formes d'organització social i territorial que garantissin la seva explotació. Aquesta realitat, però, no implicà l'abandó dels territoris muntanyencs en època romana, ni la seva marginalitat, sinó que foren àrees d'un interès complementari, on els recursos per explotar foren diversos i on, i aquest és el

1. Indirectament, és també el cas dels estudis dedicats a l'*ager Tarraconensis,* entès sobretot com a plana i àrees centuriades, i que de manera involuntària deixen fora les àrees muntanyenques.

2. Volem agrair en aquest sentit les informacions i l'ajuda proporcionada pels investigadors Jordi López Vilar, de l'ICAC, i Josep M. Vergès, de l'IPHES, bons coneixedors d'aquest territori.

Figura 1. Visió general de les muntanyes de Prades i els principals nuclis de població (presentació a partir de Google-Earth-ICCat).

punt més delicat, ens és difícil identificar les formes de control i explotació territorial. De fet, els estudis dels darrers anys de diversos equips estan demostrant com fins i tot les àrees pirinenques més elevades foren no només ocupades, sinó també explotades a partir de pautes territorials diverses, i que se n'explotaren recursos tan diferents com la ramaderia, els metalls o la pega (Palet *et al.* 2008; Rendu 2005; Olesti i Mercadal 2010).

Si aquesta ocupació relativament densa i sorprenent es produí en àrees per sobre dels 2.000 metres d'altura, allunyades dels centres urbans principals i on els costos del transport de les produccions degueren ser molt notables, què no degué passar en un sector com les muntanyes de Prades, a menys de trenta quilòmetres en línia recta de *Tarraco* i de la costa Mediterrània? És a dir, a menys d'un dia de camí, qualsevol habitant de les muntanyes de Prades podia desplaçar-se a la capital provincial, una metròpoli de més de 50 hectàrees i 20.000 habitants, i proveir-la o abastir-se d'aquells productes que eren necessaris. De fet, així s'ha estat fent al llarg de la història medieval i moderna, en què l'anada i vinguda dels pagesos i ramaders de Prades a Reus o Tarragona podia fer-se en un únic dia. És difícil pensar que aquests desplaçaments no s'haguessin produït en època romana, i que des d'aquestes muntanyes no s'hagués proveït la capital de productes provinents del bosc, com la fusta o la caça, o que no s'haguessin aprofitat recursos com les pastures, l'aigua o els metalls, ben documentats en aquesta àrea.

Roma organitzà els seus territoris muntanyencs, més enllà del poc interès manifestat pels autors antics i moderns. Aquesta organització implicà la construcció de vies, la delimitació dels espais i el control dels seus recursos, tant en l'aspecte censal com en el tributari (Fabre 1992). Així, per exemple, és significatiu que les vinyetes del *Corpus Agrimensorum Romanorum* reflecteixin les àrees muntanyenques perfectament integrades a la *pertica* de les ciutats, i lluny de ser espais externs, o limítrofs, quedin inclosos a l'*ager* i constitueixin un espai més del territori de la ciutat. És en especial significativa la vinyeta 36 L del *Codex Arcerianus*, on apareix representat el que sembla un massís fora de l'àrea centuriada de *Suessa*, l'anomenat *mons Aricus*, però que presenta tots els elements de marcatge i de delimitació típics del sistema agrimensor: fites en pedra cilíndriques, línies d'arbres, monuments, etc. En altres paraules, el *mons Aricus* estava perfectament organitzat, i inventariat, com qualsevol altre territori de la ciutat. Aquest creiem que també havia de ser el cas dels territoris pertanyents a les muntanyes de Prades.

3. Alguns indicis a les fonts literàries antigues

No hi ha cap menció específica a les fonts respecte d'aquest territori, més enllà de les referències a l'*ager Tarraconensis* i al riu Francolí, el *Tulcis* que esmenta Mela (*Chor.* 2, 6). Sí que és interessant destacar, però, la referència de Florus respecte de *Tarraco*, a bastament coneguda: «Terra fertilis campis et magis collibus –nam ltaliae vites adfectat et comparat areas– serotino non erubescit autumno» (Florus, *Verg. orator an poeta,* 7 s). Del text de Florus es desprèn que la fertilitat del territori de *Tarraco* no prové només de les planes, *campus* (terres de la plana), sinó dels *collibus*, els turons, que semblen encara més productius que les terres de la plana, i que, com a Itàlia, podrien ser unes àrees especialment dedicades a la producció de raïm. Aquests *collibus* cal localitzar-los en el rerepaís de *Tarraco*, tant vers la serra de Marina com vers la Serralada Prelitoral. Cal destacar, però, que, pel que fa a la façana marítima de l'*ager Tarraconensis*, sovint s'oblida l'existència al nord de la ciutat dels nuclis de *Subur* i *Tolobi*, dos nuclis que, tot i ser desconeguts, apareixen en fonts com Mela (*Chor.* 2, 6, que cita entre els dos nuclis el riu *Maius*, que podria ser el *Gaius* o Gaià) i Plini (3, 21), i que devien limitar l'extensió del territori colonial vers el nord.

No és possible vincular directament els *collibus* de Mela amb l'àrea de les muntanyes de Prades, però sí que és important tenir en compte el valor agrícola i productiu d'aquests tipus de terres, en pendent i elevades, respecte de la nostra tradicional visió d'un món romà interessat exclusivament en les terres de la plana.

4. Les dades arqueològiques

La carta arqueològica dels municipis que integren el nostre territori d'estudi presenta notables mancances, lògiques si tenim en compte la manca de tradició en la recerca, la notable distància d'aquestes àrees rurals respecte dels canals d'informació habituals dels serveis patrimonials i finalment la menor afectació de les grans obres d'infraestructura i de promoció immobiliària en aquests sectors.

Tot i amb això, en els darrers anys ha estat possible anar complementant les troballes realitzades pels primers investigadors, com Salvador Vilaseca, gràcies a les troballes fortuïtes i al desenvolupament d'alguns projectes de recerca en curs, com el dirigit per l'investigador Joan Menchon referent a l'ocupació andalusina, o el de l'equip de Josep M. Vergès, dedicat a la prehistòria (Marta Fontanals, Andreu Ollé, Manuel Vaquero, Xosé Pedro Rodríguez i Josep Vallverdú).

Si analitzem municipi per municipi els jaciments coneguts del període romà, veurem que la seva presència és modesta (fig. 2).

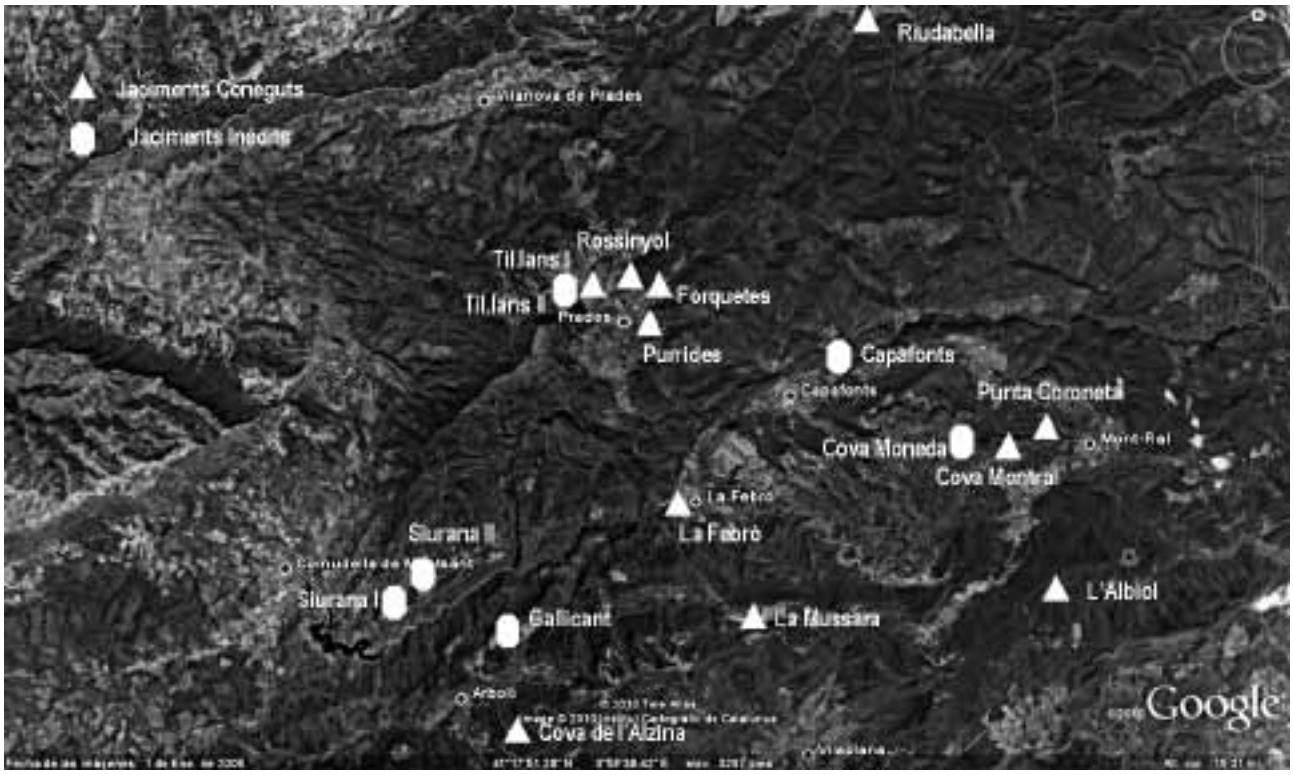

Figura 2. Principals jaciments esmentats al text (presentació a partir de Google-Earth-ICCat).

4.1. Prades (Baix Camp)

1. *Les Purrides (o Espurrides)*. Material trobat en superfície en un petit puig que domina el pla de Prades. Ceràmica de tradició de l'edat del bronze, a mà, ceràmica ibèrica (peça i àmfora), ceràmica comuna romana i fragments de *terra sigillata* (Vilaseca 1953, 33; IPAC).

2. *Les Forquetes*. En aquest punt hi excavà el Dr. Vilaseca un fons de cabana circular, amb ceràmiques a mà de tradició de l'edat del ferro (Vilaseca 1953; 1973, 276).

3. *Els Til·lans 1*. L'any 1964, en fer un clot per plantar-hi un avellaner, va aparèixer un conjunt de ceràmica ibèrica i campaniana A en una parada al costat dels Rebollars, al barranc dels Til·lans, a uns 200 metres de la carretera actual. Es tracta d'un conjunt de 5 plats i 4 copes de campaniana A (plats Morel 2234e, 2252c i 1443c1 i copes Morel 2765a, 2862a1, 2952a1 i 3121) i un *kalathos* pintat dels segles III-II aC. Les peces estaven col·locades formant un cercle, però sense identificar-s'hi estructures constructives (Vilaseca 1953; 1973, 276; Ramon 1989; IPAC).

4. *Els Til·lans 2*. Continuant el mateix barranc dels Til·lans, però en direcció sud-oest, prop de l'actual càmping de Prades, en plantar-se uns avellaners als anys setanta, es van descobrir i destruir un parell d'habitacions rectangulars d'època romana. Les habitacions, separades, presentaven una superfície d'uns 20 metres quadrats cadascuna, i almenys en part estaven pavimentades en *opus signinum*. D'aquestes habitacions es conserven materials recuperats pels aficionats locals, que hem pogut revisar. Es tracta sobretot de fragments de *tegula* plana romana, fragments de paviment de *signinum* i, com a materials ceràmics, una peça de ceràmica comuna romana i dos fragments d'àmfora informes, probablement de procedència itàlica. Els materials recuperats permeten proposar una cronologia republicana i altimperial per al jaciment. De tota manera, sembla que a l'indret hi aparegué també una moneda tardoromana, la qual cosa fa possible pensar en la continuïtat d'ocupació de l'indret. No és descartable que els Til·lans 1 i 2 formin part d'un mateix jaciment. Jaciment inèdit.[3]

5. *El Rossinyol*. En aquesta partida, no gaire lluny dels Til·lans, es localitzaren força pedres amuntegades. Vilaseca ho identificà com una possible llar de foc, per la presència d'una taca a terra. S'hi localitzaren dues moles de molí de mà, *pondera* prismàtics –alguns d'ells amb un grafit en X–, dos asos de bronze d'*Iltirda* i dos fragments metàl·lics informes, un de plom i un de ferro, potser llança. Pel que fa a la ceràmica, es localitzà ceràmica a mà molt grollera local, de tipus edat del ferro, que corresponia a fragments d'una gran peça i tapadora (Arrayás 2003, 658-659; Vilaseca 1953, 33; Sanz 1971-1972, 73).

6. En diversos punts del terme municipal de Prades, aficionats locals han localitzat diversos materials d'època romana, inèdits. Destaca la presència de diverses monedes de bronze d'època altimperial i una possible peça inferior d'un *pilum* o llança romana.

4.2. La Febró (Baix Camp)

Els Clapers. En aquesta partida, a tocar de la carretera T-704, al quilòmetre 32, Salvador Vilaseca va localitzar dues tombes d'inhumació en llosa, amb orientació oest-est. Tot i l'escassetat de materials d'aixovar, la disposició de l'individu masculí més ben conservat, de cúbit supí, i el fet que portés a la primera falange de la mà dreta un anell de ferro circular amb un segell quadrangular, feren pensar als seus excavadors que es tracta d'unes sepultures tardoromanes.

Altres sepulcres d'aquest tipus han estat localitzats en altres indrets del terme, com per exemple a la Roca de l'Alzina, i també Vilaseca va interpretar-les com d'època romana tardana (Vilaseca, Prunera, 1966, 30-31; IPAC).

4.3. Capafonts (Alt Camp)

Camí de l'ermita de les Barrulles. D'aquest punt procedeixen diversos materials de filiació romana localitzats per aficionats locals. No es coneixen estructures constructives. Informació inèdita que agraïm a Josep M. Vergès.

4.4. Mont-ral (Alt Camp)

1. *Punta Coroneta*. En aquest altiplà, a un quilòmetre aproximadament a l'oest de Mont-ral, l'any 1968 Lluïsa Vilaseca localitzà les restes d'un possible *oppidum.* Es conserven les restes d'un mur perimetral i un mur defensiu transversal, d'uns 12 metres, així com parets del que semblen unitats d'habitació. Els materials comprenen materials ibèrics, però també ceràmica campaniana A. Pel que sembla, aquest *oppidum* ibèric podria haver estat ocupat almenys fins ben entrat el segle II aC (IPAC).

2. *Cova de Mont-ral*. Prospeccions de J. de la Vega localitzaren una cova ocupada durant l'edat del bronze final, amb reocupació tardoromana (presència de ceràmica grisa paleocristiana i vidre) (IPAC).

3. *Cova de la Moneda*. Situada a l'extrem sud-est dels Motllats. A la col·lecció Ramon Rodon, dipositada al Museu Municipal d'Alcover, hi ha un petit conjunt de ceràmiques ibèriques procedents d'aquesta

3. Agraïm als veïns de Prades aquesta informació.

cavitat, acompanyades de fragments de ceràmica campaniana i una *fíbula*.[4]

4.5. L'Albiol (Baix Camp)

1. *Jaciment romà de l'Albiol*. Al quilòmetre 10 de la carretera de l'Albiol a la Selva del Camp, a l'indret anomenat Mas Carnisser, en una cota ja força propera a la plana, fou localitzat un conjunt de materials en superfície d'època romana. Hi ha materials de construcció i *tegula*, així com ceràmica comuna romana i àmfora tarraconense i africana. Darrerament s'hi han fet treballs arqueològics que han documentat estructures i una necròpolis, en curs d'estudi (IPAC).

4.6. Arbolí (Baix Camp)

1. *Coves de l'Alzina i del Rufino*. En aquest conjunt de coves excavades per Salvador Vilaseca, es van localitzar diverses fases d'ocupació prehistòrica, però també s'hi identificaren nivells amb presència de material ibèric i vernissos negres (a vegades descrits com a «hellenístics»), que semblen definir un horitzó d'ocupació que podria arribar al període republicà (IPAC).

2. *Gallicant*. Al puig de Gallicant, per sobre del despoblat modern i medieval, han estat localitzats per diversos aficionats locals materials en superfície, inèdits, als quals hem pogut accedir. Es tracta d'objectes metàl·lics diversos, alguns de difícil adscripció cronològica, però que inclouen almenys tres monedes d'època romana. Es tracta en primer lloc de dos asos ibèrics, de la seca de *Kese*, un d'ells en força bon estat de conservació i que permet identificar-lo com un as. Més sorprenent, però, és un denari de plata, perfectament conservat, corresponent a les emissions de *Petillius Capitolinus* (Crawford 487/2a), datable de l'any 43 aC (fig. 3).

Aquests materials en superfície testimonien l'existència d'una ocupació, com a mínim al llarg del segle I aC, d'un indret estratègic com és el turó de Gallicant. Aquest turó és perfectament observable des de la major part de les muntanyes de Prades, i permet observar directament la costa, les vies d'accés cap al Priorat –algunes de les quals passen pel peu del puig– i sobretot tenir un control directe de l'altiplà de Siurana. La seva ocupació en època romana no exclou una pervivència posterior. Pel que fa a les restes constructives, tot i la presència de nombrosa vegetació a l'indret, és possible identificar un mur perimetral que rodeja la part més alta del puig, enderrocat en molts punts, i fins i tot un fossat retallat a la roca a la part superior. Per la presència de monedes i restes d'un mur perimetral, pensem en algun tipus d'ocupació de tipus militar o de control visual, com una torre de guaita o d'un *castellum*, amb una fase d'època romana però possiblement també amb una ocupació posterior.

4.7. La Mussara (Vilaplana, Baix Camp)

1. *Poblat de la Mussara*. Poblat de l'edat del bronze final, ubicat en una petita elevació a l'encreuament de les carreteres T-704 i TV-7092. Es tracta d'un hàbitat rodejat per una muralla perimetral, excavat per J. Rovira i J. Santacana a principis dels anys vuitanta, però que ha aportat també materials en superfície d'altres períodes: es varen trobar en superfície ceràmica ibèrica, concretament 52 fragments d'una cronologia ibèrica antiga, i restes de ceràmica romana. Es tracta de dos fragments de ceràmica comuna i set fragments de *terra sigillata* hispànica que parlen d'una ocupació força modesta de l'indret (IPAC).

2. *Carretera de la Mussara*. A l'encreuament actual de la carretera T-704 amb l'accés asfaltat al poble de la Mussara, s'han localitzat materials superficials d'època

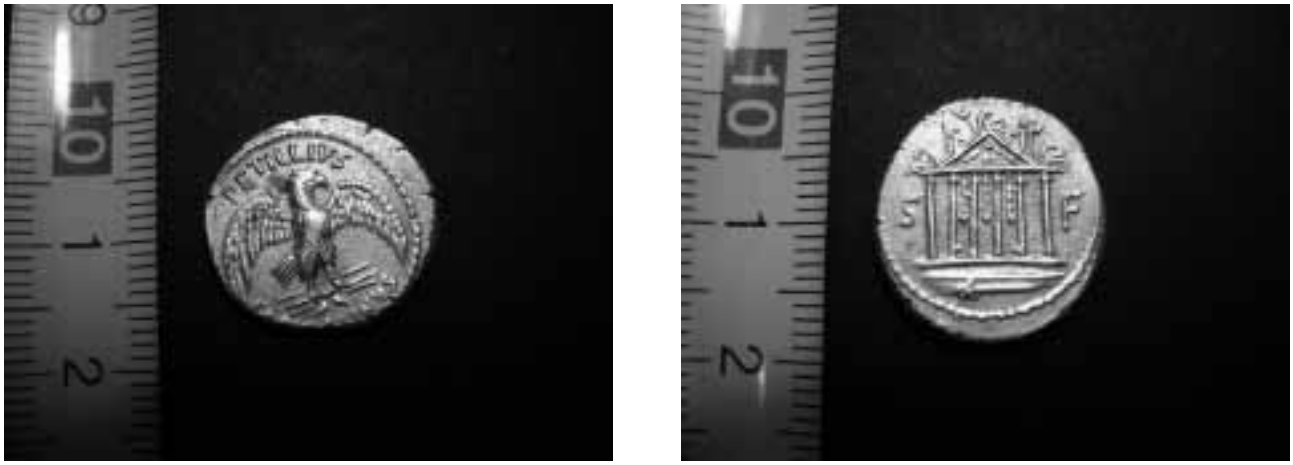

Figura 3. Denari de *Petillius Capitolinus* (Crawford 487/2a), procedent de Gallicant. Col·lecció particular. Foto: F. Olesti.

4. Devem aquesta informació a Josep M. Vergès, a qui l'agraïm.

romana, que inclouen tres monedes baiximperials (notícia aportada per aficionats de Prades). Podria tractar-se del punt d'ocupació que explicaria la presència de material romà al proper poblat de la Mussara.

4.8. Vimbodí (Conca de Barberà)

1. *Riudabella*. Materials en superfície localitzats a la zona, tant al voltant del castell de Riudabella com a la propera Granja Mitjana, al peu de les darreres elevacions de les muntanyes de Prades. Es tracta d'una probable vil·la rústica (IPAC). Ja Eduard Toda destacà la presència de materials romans a la Granja Mitjana, tant d'època republicana (materials ibèrics i campanianes) com altimperial, i fins i tot algunes restes de mosaic (Macias *et al.* 1995, 94). Al castell de Riudabella s'han localitzat materials romans d'època republicana i altimperial (Mayer i Poblet 1992).

2. *Inscripció rural: CIL* II *2, 14, 2299*. Dipositada ja d'antic al casal de Riudabella, però molt probablement provinent de les terres del voltant, es conserva una inscripció rural que s'estudiarà en el capítol referent a l'epigrafia.

4.9. Cornudella (Priorat)

Siurana 1. Localització d'un fragment de *terra sigillata* reutilitzada a les excavacions de la fortalesa islàmica.[5]

Siurana 2. Materials en superfície d'època romana a un quilòmetre del poble actual, seguint la carretera d'accés al poble (informació inèdita proporcionada pels aficionats locals).

5. Les dades epigràfiques

No es coneix epigrafia rupestre, ni monumental, ni sobre *instrumentum domesticum*, en la nostra zona d'estudi, excepte el document excepcional de Riudabella, una inscripció rural estudiada recentment (Mayer i Poblet 1992; 1997; Gorostidi 2010).

Aquesta inscripció fou publicada inicialment per M. Mayer, i reestudiada posteriorment pel mateix autor. Més recentment, G. Alföldy i Diana Gorostidi han reprès la qüestió. Nosaltres en aquest article seguim les interpretacions d'aquests autors, intentant només contextualitzar el document en el seu àmbit territorial.

La complexa lectura d'aquest epígraf, que com tota inscripció rural presenta una factura menys acurada que els documents urbans, és la proposada per G. Alföldy (*CIL* II; Gorostidi 2010, 53).

Ex · be'ne'fi[ci]o <H>adriani · / ego S[-5-? d]escripsi / 'va'l[lis t]rinas a'qu'as. / Su['nt' ad 'te']rga tra<n>s op<p>os[i]-/[ta cad]uca. Vi'nd'icaber[is]/ pri'va'tas.

La traducció de Diana Gorostidi és la següent: «Per benefici d'Adrià, jo, S…(nom del personatge), he establert des de la vall tres fonts d'aigua. Es troben darrere més enllà i són d'aigua excedent (caduca). Es consideraran propietat privada.»

La cronologia de la inscripció ha de coincidir amb el regnat d'Adrià, esmentat a la inscripció, i potser coincidint amb la seva estada a *Tarraco*, els anys 122-123.

La relació d'aquesta inscripció amb les muntanyes de Prades ens sembla força clara. Riudabella és just al vessant nord d'aquestes muntanyes, en el punt d'un gran encavalcament tectònic que separa el massís muntanyenc de la depressió central. Aquesta disposició geològica és el que explica la gran quantitat de surgències d'aigua que apareixen en aquest sector, la més famosa de les quals és la coneguda *Spelunca*, l'Espluga de Francolí, on neix el riu. L'existència de fonts d'aigua és encara una característica del lloc (Juan Villanueva 2009).

Segons la interpretació de Mayer (Mayer 1997), seguida de la d'Alföldy, Adrià va organitzar l'explotació agrícola d'unes terres improductives probablement de propietat imperial o senatorial, mitjançant la privatització d'una part de terreny públic en la qual devien estar incloses les fonts esmentades. El text permet suposar que l'emperador va permetre que l'aigua caduca fos utilitzada pel propietari d'un *fundus* pel qual passava, aplicant la *lex Hadriana de rudibus agris* (Gorostidi 2010, 100).

Alguns elements ens resulten força suggestius. En primer lloc, el nom del personatge que actua en nom d'Adrià, al qual potser pertanyen les terres ara redistribuïdes: presenta la inicial S, i el seu *nomen* hauria de tenir al voltant de cinc lletres. Aquestes característiques podrien coincidir amb un dels possibles noms de propietari d'època romana que coneixem a la zona, que, com veurem en l'apartat següent, és el de *Severiana* (Siurana), i que indicaria la possible existència d'un *Severus* a la zona, si bé en aquest cas es tracta d'un *cognomen.*[6] Creiem possible proposar, si bé lògicament només a títol hipotètic, que es tractés d'un gran propietari de la zona, afectat per la mesura d'Adrià.

La presència de personatges amb *cognomen Severus* no és estranya en l'epigrafia de *Tarraco*, on es coneixen diversos personatges amb aquest *cognomen* (sense ànim d'exhaustivitat podem esmentar *RIT* 164, 188, 225 o 269). És interessant destacar entre aquests *Lucius Caecinus Severus*, duumvir i prefecte de l'*Ora Maritima*,

5. Agraïm a M. Piera i J. Menchon la informació sobre aquest material, encara inèdit.

6. De tota manera, ja en altres indrets ha estat observat com no és estranya la designació de *fundi* no a partir del *nomen* del propietari, sinó a partir del seu *cognomen*, possiblement a causa de la necessitat de distingir *fundi* de la mateixa *gens* però de diferents branques (Olesti 2005).

o els veterans *Aurelius Severus* i *Lucius Valerius Severus* (fill de *C. Iulius Severus*), de la legió VII *Gemina*, o fins i tot *Marcus Cornelius Severus Vergiliensis* (*RIT* 269), originari de *Vergilia*, prop de Jaén, i *flamen* provincial precisament de l'època d'Adrià.

En segon lloc, la referència a unes fonts o conduccions d'aigua a la zona de Riudabella-Poblet és també força interessant, atesa la continuïtat en la utilització d'aquestes aigües que es dugué a terme en època medieval, sobretot per part del monestir de Poblet, i també en època moderna i fins a l'actualitat. En aquest sentit, un treball recent (Juan Villanueva 2009) ha destacat l'existència de fonts canalitzades a la zona que, pel seu topònim, ens semblen significatives. Es tracta de les fonts de Nerola i de Tarantí.

La presència de recs i canals a la zona està ja documentada el 1079 als voltants de l'Espluga (Altisent 1993, 24), i lògicament per la cronologia han de procedir del període anterior a la presència feudal (Juan Villanueva 2009, 15). També el 1090 està documentat el *castrum Avela*, molt probablement el castell de Riudabella (Juan Villanueva 2009, 16-17). Una referència del 1220 parla dels canals de Riudabella, sobre l'acabament de la seva construcció (potser una reforma sobre una estructura anterior).

Aquests canals duien aigua a l'*Hortus Populeti*, als horts del monestir i al mateix monestir, però no només a aquest punt (la font de Nerola canalitza aigua vers Riudabella; vegeu Juan Villanueva, 2009, 43). L'aigua prové de dues fonts, la font de Nerola i la font de l'anomenat sector del Tarantí (barranc de la Pena), si bé també s'ha localitzat la mina Fonda o mina de Girona, propera a la de Nerola. El sistema inclou llargues conduccions subterrànies, amb grans lloses de pedra cobrint els canals, de factura probablement medieval, però que podrien resseguir un curs més antic. En aquest sentit, ens sembla especialment significatiu el topònim de Nerola, que podria provenir d'un terme llatí vinculat a les divinitats aquàtiques, Nereis o Nereus, més un sufix diminitiu.[7] També sorprèn el topònim de font del Tarantí, que podria provenir d'un *cognomen* llatí, com *Terentianus*, documentat a *Tarraco* (*RIT* 487). Malauradament, no coneixem documentació altmedieval que ens pugui ajudar a fixar l'etimologia d'aquests noms, una cosa que lògicament seria molt convenient, però creiem que en qualsevol cas pot ser un indici a tenir en compte.

Evidentment, es tracta només d'una hipòtesi, però no ens sembla casual que la inscripció de Riudabella, referent a una gran propietat i la delimitació de tres fonts d'aigua, coincideixi amb un espai organitzat en època altmedieval, on l'aprofitament de les surgències d'aigua i la seva canalització farà possible l'establiment d'una nova gran propietat, en aquest cas el monestir cistercenc de Poblet i les seves granges associades.

Cal finalment destacar un darrer element que podria també vincular-se a l'epígraf. Sabem que la zona de Vimbodí-Poblet hi ha diversos afloraments de plata (hi ha plata nativa, amb minerals com la plata, la galena, la malaquita i l'atzurita (Rafel *et al*. 2008, 246). De fet, aquesta presència de plata a la zona de Vimbodí-Poblet fins i tot ha donat lloc al topònim de l'Argentera, prop de Poblet (Juan Villanueva 2009). L'extracció de plata en el món romà implicà sovint la utilització d'energia hidràulica en el procés de treball, una aigua que calia proveir, canalitzar i controlar, tal com indiquen les conegudes *Leges* de Vipasca, provinents de les mines de plata i coure d'Aljustrel, datables precisament en època d'Adrià. Així per exemple, el capítol xv de la Tabula II s'ocupa de les condicions dels *cuniculi* d'aigua que abasteixen les mines de plata i coure, i estableix per exemple unes distàncies mínimes dels pous respecte dels canals. Podria ser aquest també el context de la inscripció de Riudabella?

Com hem vist en el cas de Poblet, hi ha certs indicis de canalitzacions a la zona, la qual cosa permet plantejar la hipòtesi, certament provisional, que potser les *fontes* mencionades a l'epígraf, i potser fins i tot també el *beneficium* esmentat a l'inici, fessin referència a una concessió d'aigües vinculades a una concessió minera, assignada al desconegut personatge S(?) per l'emperador Adrià, veritable propietari efectiu de la plata d'aquest districte miner. Es tracta sens dubte d'un simple hipòtesi de treball, però si això fos cert, caldria desvincular aquesta inscripció de la política de distribució de terres per part d'Adrià, per posar-la en relació amb la possible existència d'un districte miner a la zona i l'organització de les concessions de pous d'explotació i dels seus respectius aprovisionaments d'aigua entre els diversos contractistes afectats.

6. Les dades toponímiques

Com acabem de veure, la toponímia també pot ser una font documental important, però cal sempre utilitzar-la com un element a contrastar mitjançant les dades arqueològiques, i tenint en compte la seva contextualització territorial. La toponímia per ella mateixa ha de ser valorada amb prudència, especialment perquè l'estudi de les etimologies no és ni molt menys una ciència exacta i perquè no sempre podem comptar amb la documentació altmedieval que permet una millor filiació de les etimologies. En el cas de les mun-

7. No es pot descartar, però, un topònim originat en el terme *nerus* 'negre', que podria tenir un origen molt posterior, ja medieval, com indica en general Joan Coromines per a aquest tipus de topònims. Més complicat sembla l'origen del topònim en el gentilici sabí *Nero*, que de fet tenim testimoniat a *Tarraco* (*RIT* 66).

tanyes de Prades, l'escassa informació respecte del període antic fa que el recurs de la toponímia com a via de recerca sigui significatiu, i que permeti com a mínim guiar futures estratègies de prospecció territorial.

Una ràpida revisió de la toponímia de la zona ens ha permès identificar diversos topònims que poden tenir el seu origen en època romana i que poden aportarnos informació històrica.

Es tracta, en primer lloc, del topònim de Siurana, d'on com ja hem vist procedeix un fragment de ceràmica *sigillata*, i prop de la qual es coneix un petit jaciment romà. Documentat per primera vegada el 1151 com a *montana Siurane*, Joan Coromines no dubta a considerar-lo derivat d'una *Villa Severiana* d'època romana; per tant, un denominador d'un *fundus*, en aquest cas una possible vil·la, d'un personatge anomenat *Severus* (*On. Cat*. VII, 142). No tenim cap indici de qui podria ser aquest hipotètic propietari, o possiblement gran propietari, de la zona. A *Tarraco*, com ja hem indicat anteriorment, en coneixem alguns casos. Jugant amb el topònim en femení tindríem el cas de *Severiana Alexandriana* (*RIT* 128) i la *flaminica Munnia Severa* (*RIT* 347), però continuen sent millors candidats notables com *L. Caecina Severus* (*RIT* 164), duumvir de la colònia i prefecte de l'*Ora Maritima*, o els veterans *Aurelius Severus* (*RIT* 188) i *L. Valerius Severus* (*RIT* 225), el *flamen provincialis M. Cornelius Severus* (*RIT* 269), *Q. Pontius Severus* (*RIT* 299), *G. Gavius Severus* (*RIT* 280), *M. Aemilius Severus* (*RIT* 329). Com hem vist, alguns d'aquests personatges tingueren una posició força important a la colònia, que es podria ajustar al perfil d'un gran propietari terratinent.

Tampoc és descartable que aquest topònim estigués vinculat a l'existència d'una finca imperial, vinculada potser a Luci Septimi Sever, que de fet fou honorat a *Tarraco* (*RIT* 81), i que sabem que féu importants confiscacions de finques a grans propietaris hispans un cop accedí al poder. Així, per exemple, sabem que el mateix governador que residí a *Tarraco*, *Novius Rufus*, fou executat juntament amb quaranta senadors més per haver donat suport a Clodi Albí en la seva lluita pel poder a Roma (*Vita Severi*, 13). També sabem que a *Tarraco*, a partir del 197, els nous governadors enviats per Septimi Sever elaboraren nous censos i reorganitzaren l'administració provincial (Ruiz de Arbulo 1999, 60-61). En aquest context, no seria estranya la confiscació de grans propietats d'alguns dels antics terratinents de la colònia i la seva transformació en propietats imperials.

Pel que fa al topònim de Gallicant, ja en un altre treball, i referint-nos al Gallissà de la comarca de la Cerdanya (*Chalichano* a la documentació del segle XI), indicarem la possible vinculació d'aquest topònim a la presència militar romana, en concret a la presència de tropes provinents de la Gàl·lia (són ben conegudes per exemple les denominacions com a *Gallicani* de nombroses unitats tardoromanes, com els *auxilia palatina Salii iuniores Gallicani* a *Hispania* (*N. D.* 7, 210), o la *Cohors prima Gallica* (*N. D*. 42, 32) establerta a Veleia). La descoberta per part d'aficionats locals de monedes d'època republicana a l'indret –entre altres materials antics– confirma la presència romana al turó, un punt de control de tot el massís de les muntanyes de Prades, i que especialment sembla vinculat a l'establiment de Siurana, situat a l'altre costat de la vall. Creiem que és possible proposar una ocupació de tipus defensiu a l'indret (del tipus torre de guaita o petita fortalesa), amb una pervivència en època tardoromana que podria explicar l'actual topònim.[8]

Respecte del topònim Prades, l'etimologia no presenta cap dubte, però no així la seva cronologia. Joan Coromines identifica la menció més antiga, Prades (1154), i el fa derivar del llatí *Pratum* (*On. Cat*. VI, 274). Sembla ser un topònim originat per les característiques de l'indret, una zona plana de pastures al capdamunt del massís d'aquestes muntanyes, però no sabem si és un topònim ja pròpiament medieval, o potser seria més antic. De fet, sembla que en el moment de l'ocupació cristiana de l'indret, el topònim i l'indret ja existia, com així ho deixa entendre la carta de població de Ramon Berenguer IV del 1159 (Virgili, en premsa), la qual cosa faria retrocedir el seu origen més enllà del període altmedieval. Per altra banda, *Pratum-Prata* és un terme ben conegut en època romana, documentat per exemple en nombroses fites termenals. Defineix àrees de pastura, sovint vinculades a pastures de l'exèrcit romà i al manteniment de la cavalleria (Abascal 2007, 80). Es tracta d'un espai de pastures de titularitat estatal, sota la responsabilitat del *legatus legionis*, diferenciat per tant del territori de l'administració local, en aquest cas la colònia de *Tarraco*. La presència de personatges de la legió a *Tarraco*, especialment de la *Legio VII Gemina*, està ben documentada en l'epigrafia de la colònia, i no seria estrany pensar que una zona muntanyenca de pastures tan propera, i tan interessant, com la zona de les muntanyes de Prades, pogués ser una zona d'interès estratègic per a la capital provincial. En aquest sentit és de destacar la presència a *Tarraco* d'un *collegium stratorum* vinculat a la *Legio VII Gemina* (*RIT* 43), un terme que designa originàriament els soldats especialistes en la preparació dels cavalls, però que acaba

8. Som conscients que Joan Coromines (*On. Cat*. IV, p. 300) proposa per a aquest topònim un origen en la forma metafòrica *Galli Cantus*, i així explica nombrosos exemples, inclòs el que ens ocupa. Sense descartar que això sigui possible en alguns casos, creiem que per al cas de les muntanyes de Prades, així com per al ceretà o el mateix Sant Pere de Galligants (Girona), la presència en tots ells de materials romans i la seva ubicació estratègica ens porta més aviat cap a una etimologia d'època romana.

també incloent altres tasques, com remuntar, comprar cavalls per a la legió o controlar els cavalls entregats com a impost provincial (Santero 1981, 263). Val la pena destacar que aquesta inscripció es data en època severa, la qual cosa de nou podria vincular aquesta presència de terres públiques en les intervencions de Septimi Sever, ja mencionades per al cas del topònim *Severiana-Siurana*.

A escassos 8 quilòmetres de Prades tenim el topònim i poble de Capafonts. Apareix ja esmentat el 1159 en la carta de població de Ramon Berenguer a Prades com a *Capafontes*. Per Joan Coromines el topònim no prové d'una alteració catalana de *cap de fonts*, sinó del llatí *caput fontis*, lloc on hi ha l'origen d'un riu, d'unes fonts (*On. Cat*. III, 250). L'etimologia lliga perfectament amb l'indret (aquí neix el riu Brugent, i hi ha nombroses surgències d'aigua), però és interessant la menció de Coromines de l'origen antic del topònim, i no pas d'un origen medieval posterior. De fet, aquest topònim de nou vincula les muntanyes de Prades amb les capçaleres dels rius i fonts, és a dir, posa en relleu la seva importància com a garantia de recursos hídrics, tal com ja hem vist en el cas de la inscripció de Riudabella.

Similar seria el cas de l'Albiol, documentat ja el 1158 com a *ipsum Albiol*. Per Coromines, l'etimologia podria partir del llatí *alveolus*, diminitiu d'*alveus* 'conca, llera d'un riu', i podria fer referència a la presència a l'indret d'una petita conca (*On. Cat*. II, 85). Un nou exemple de topònim vinculat als recursos hídrics, de possible origen antic.

Més polèmic és el cas de la Selva del Camp, topònim provinent del terme llatí *silva* 'bosc, selva'. Joan Coromines ja recull com la lectura tradicional parteix d'una *villa Constantina* mencionada a l'arxiepiscopologi del canonge Josep Blanch, que donà lloc a una proposta de *silva Constantina*, sense cap prova documental (*On. Cat*. VII, 97). Coromines es planteja l'escassa relació del terme *silva* amb un territori com el de la Selva del Camp, més vinculada a la plana, i per això proposa una possible etimologia basada en l'àrab *saliba* 'creu'.

Val la pena destacar, però, que segons E. Gort, a l'Arxiu Històric Municipal de Reus un document del 1204 (Pergamins. carp. Castlans, d.n. 3.) esmenta els límits de *Redis* prop de la *silva Constantina* (Gort 1998).

Altres topònims interessants podrien ser la Febró, provinent segons Coromines d'una *villa fabrorum*, que podria ser ja medieval (*On. Cat*. IV, 203); Cornudella, que tanmateix per Coromines no té un origen antic, i sobretot el despoblat dels Domenys, a Alforja (*On. Cat*. IV, 22). Domenys, com en el cas conegut de Sant Jaume dels Domenys, prové del terme *dominium*, propietat del senyor, una finca de domini efectiu, que podem en alguns casos vincular a una gran finca d'època romana. Si bé en el cas d'Alforja això ens queda ja pràcticament fora de la zona que ens ocupa, és interessant destacar que podria ser un nou indici de l'existència de grans propietats a l'àrea de les muntanyes de Prades i al seu voltant.

7. Unes primeres valoracions

Tot i la manca de dades concloents, creiem que és possible entreveure algunes característiques generals de les pautes d'ocupació d'època romana en aquesta àrea muntanyenca.

En primer lloc, lluny de ser una àrea «buida» pel que fa a les dades arqueològiques i històriques, les muntanyes de Prades presenten una modesta però contrastable presència de jaciments i materials d'època romana, la qual cosa indica un control i ocupació efectius d'aquestes àrees. No podia ser d'altra manera, en un territori situat en un radi de menys de 35 quilòmetres de la capital provincial, una metròpoli com *Tarraco*, d'unes dimensions econòmiques i demogràfiques prou importants.

La presència d'un centre urbà tan notable com *Tarraco* explica en bona part algunes característiques del tipus d'ocupació documentat, força dispers i que no sembla implicar nuclis productius o d'habitatge de gran envergadura: de les muntanyes de Prades en podrien provenir la fusta i el carbó necessaris per a l'abastiment de la ciutat i el seu poblament rural; d'aquí devien provenir els recursos hídrics que tan directament, a través de les rieres (Maspujols, etc.), com indirectament, a través del Francolí, aprovisionaven bona part de l'*ager Tarraconensis*, etc. El mateix podem dir de les zones de pastura, tan característiques d'aquesta serralada, i que sens dubte degueren ser aprofitades en època romana com sabem que ho foren en períodes anteriors, com el bronze final (Rovira i Santacana 1982). En aquest sentit, l'ocupació en època romana de nombroses coves del massís, i sovint en cotes força altes i properes a les àrees de pastura d'estiu, sembla indicar una freqüentació d'aquests indrets.

En resum, el tipus de poblament romà documentat al massís podria respondre força bé a un tipus de recursos de caire més aviat extensiu, que no implicaven una elevada demografia, però que responien perfectament a un territori controlat i explotat des de la capital colonial. De tota manera, cal no oblidar el paper agrícola d'algunes d'aquestes zones, especialment les de cotes més baixes, ja que, com ens indica clarament Florus en la seva referència a *Tarraco*, algunes àrees d'altura, *collis*, foren més rendibles en la producció de vinya que no pas les mateixes àrees de plana. A aquest model d'interpretació, però, encara podríem afegir-hi alguns elements més. En primer lloc, els recursos

metal·lúrgics, molt importants no només a la propera comarca del Priorat, sinó també al massís mateix de les muntanyes de Prades (amb minerals com la pirita, el ferro, el coure i la plata), també podrien explicar part d'aquesta presència. Si bé per al Priorat comencem a conèixer alguns dels sistemes d'explotació i de poblament vinculats a la mineria (com el plom i la plata de Bellmunt, vegeu Rafel et *al.* 2008), per al cas proper de les muntanyes de Prades, que formen un mateix conjunt geològic, encara som en una fase molt incipient. Les mines de coure de la zona de la solana d'Ulldemolins, però sobretot la presència a la zona de Vimbodí de plata nativa i altres metalls (Rafel *et al*. 2008, 246)[9] o les mines de pirita de Prades, són indicis d'uns recursos miners prou importants per haver estat susceptibles d'explotació en època romana. També caldria afegir aquí les explotacions de la pedra d'Alcover, a la partida de la Lloera (Alcover i Montral), que apareix distribuïda pel Camp de Tarragona alhora com a material de construcció i com a suport epigràfic (Roig 2001).

Finalment, queda la qüestió de les grans propietats. Els indicis toponímics com *Severiana*-Siurana, Domenys, *Prata*-Prades o el magnífic document epigràfic de Riudabella permeten pensar que almenys una part de l'ocupació del territori muntanyenc s'establí a partir de grans finques, algunes de titularitat pública i qui sap si fins i tot imperial. La presència de grans finques no devia ser estranya en una àrea de muntanya, on alguns recursos com la fusta o el carbó podien explotar-se de manera extensiva i que de segur convenien força a personatges privilegiats en la *deductio* colonial o en el repartiment original. Així, per exemple, una possible presència de *prata* vinculats a l'exèrcit, algunes unitats del qual residien efectivament a *Tarraco*, seria perfectament compatible amb un tipus de poblament dispers i extensiu com el que hem documentat. També el document de Riudabella, que implica un *beneficium* per part d'Adrià (potser per permetre l'ocupació de les terres on posteriorment el propietari establiria les tres fonts d'aigua privada, o les respectives concessions mineres), va en una línia similar, ja que podria constatar l'existència de terres de propietat imperial (potser abandonades?, potser una àrea minera?) que l'emperador permetés ocupar i posar en explotació amb les fonts mencionades.

Evidentment ens movem en el camp de la hipòtesi, però no deixa de ser significatiu el fet que tant aquest document com alguns dels topònims mencionats facin referència a cursos d'aigua, sempre estratègics en la posada en explotació de qualsevol territori, i que puguin vincular-se a finques de dimensions considerables.

8. Epíleg

No voldríem acabar aquesta contribució sense fer referència a la situació actual de la recerca a l'àrea de les muntanyes de Prades pel que fa al període romà. Allunyada de les grans zones de desenvolupament econòmic i dels grans treballs d'infraestructura, la recerca s'ha limitat a treballs molt puntuals o troballes casuals. Tanmateix, la febre de la construcció també s'ha desenvolupat en aquestes zones els darrers anys, i ens temem que força jaciments n'han estat afectats. Cal en aquest sentit valorar la tasca dels aficionats locals, als quals des d'aquestes pàgines volem agrair la tasca de documentació i recull de dades, així com la directa col·laboració en l'elaboració d'aquest treball.

No som en absolut, però, pessimistes, ans al contrari. Creiem que les possibilitats pel que fa a la recerca sobre el període romà al massís de les muntanyes de Prades són notables. Així, la descoberta de materials d'època republicana en un punt tan elevat com el poble de Prades ens indica que l'ocupació del territori fou força antiga, vinculada a uns recursos prou importants. El mateix podem dir del document de Riudabella, que fa referència precisament a fonts d'aigua, i que podria indicar bé l'existència d'una gran propietat a la zona, o potser l'existència de treballs miners. Tots ells són indicis suficients per considerar aquest massís muntanyenc com una àrea perfectament integrada en les pautes socials i econòmiques d'època romana, dedicada a importants activitats complementàries, molt lluny de la visió marginal i perifèrica que sovint ha predominat.

Bibliografia

Abascal, J. M. 2007: «La epigrafía de los límites de las ciudades romanas de Hispania. Una revisión», *Actas de los XVIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*, Reinosa.

Altisent, A. 1993: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet I (960-1177)*, Abadia de Poblet, Barcelona.

Arrayás, I. 2003: *Morfología histórica del territorio de Tarraco*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona.

– 2005: *Morfología histórica del territorio de Tarraco*, CEIPAC, Barcelona.

Fabre, G. (ed.) 1992: *La Montagne dans l'Antiquité: Actes du colloque de la Société des professeurs d'histoire ancienne de l'Université*, Pau.

Gorostidi, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / The Roman Inscriptions*, Do-

9. Aquesta presència de plata a la zona de Vimbodí-Poblet fins i tot ha donat lloc al topònim de l'Argentera, prop de Poblet (Juan Villanueva 2009).

cumenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Gort, E. 1998: «Reus al s. XII», Carrutxa, Reus.

Juan Villanueva, J. 2009: *Hidraulisme històric del monestir de Poblet i del seu hinterland inmediat*, Universitat de Barcelona. <www.poblet.cat/pfw_files/cma/Content/Fundaci_/Hidraulisme_historic_del_monestir_de_Poblet_i_els_seu_hinter.pdf> [Consulta, 15 d'octubre de 2011].

[IPAC] Adserias, M.; Massó, J.; Pallejà, Ll. 1993: *Carta arqueològica del Baix Camp*, Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, Barcelona.

Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. 1995: «*De arqueologia populetana*. A propòsit del suposat visigotisme d'algunes peces del monestir de Poblet», Aplec de Treballs 13, 93-103.

Mayer, M. 1997: *Aspectes de la Catalunya del s. II,* Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

Mayer, M.; Poblet, M. 1992: «Una inscripció romana a Riudabella». Aplec de Treballs 10, 143-150.

Menchon, J. 2006: «Necrópolis y *husun*. Dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquista feudal», *Sautuola* XII, 331-148.

– 2009: «Necròpolis de l'antiguitat tardana a les comarques del camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat», *Arqueologia funeraria al nord-est peninsular. ss. VI-XII*, Barcelona.

Olesti, O. 2005: «Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'*ager Barcinonensis*», *Laietania* 16, 163-175.

Olesti, O.; Mercadal, O., 2010: «L'occupation romaine de la Cerdagne: transformations d'un paysage pyrénéen pendant l'antiquité», a: Vermeulen, F.; Corsi, C., *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean,* Bolonya, 129-140.

Palet, J. M. *et al.* 2008: «Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí - Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs», *Tribuna d'Arqueologia 2006*, Barcelona.

Rafel, N.; Montero, I.; Castanyer, P. 2008: «Plata preromana en Catalunya. Explotación y circulación del plomo y la plata en el I milenio a.n.e.», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, 243-328.

Ramon, E. 1989: «El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix Camp. Estat de la qüestió», *Acta Arqueologica de Tarragona* 2, 56-67.

Rendu, Ch. 2003: *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*, Canet, Perpinyà.

Roig, J. 2001: «Inscripcions romanes sobre pedra d'Alcover», *Recerca*, 22-46.

Rovira, J.; Santacana, J. 1982: *El yacimiento de la Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el Bronce Final de Catalunya*, Barcelona.

Ruiz de Arbulo, J. 1999: «*Tarraco*. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C. - II d.C.)», *Empúries* 51, Barcelona, 31-61.

Santero, J. M. 1981: «*Collegium Stratorum*», *Habis*.

Sanz Martínez, M. 1971-72: «Hallazgo ibérico en Prades», *Boletín Arqueológico* IV, 113-120, 73-77.

Vergès, J. M. 1996: *L'Alt Camp a la prehistòria*, Consell Comarcal de l'Alt Camp, 6.

Vilaseca, S. 1953: *Les indústries del sílex Tarraconense*, CSIC, Madrid.

– 1973: *Reus y su entorno en la Prehistoria*, Reus.

Vilaseca, S.; Prunera, A. 1966: «Sepulcros de losas antiguos y altomedievales, de las comarcas tarraconenses», *Boletín Arqueológico*, vol. I, època IV, fase. 93-96, Tarragona, 25-46.

Virgili, A.: «El camp de Tarragona entre l'antiguitat i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia», *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Tarragona, Juny de 2010.* [En premsa].

DE L'*AGER TARRACONENSIS* A LA MARCA EXTREMA D'AL-ANDALUS. ALGUNES REFLEXIONS ENTORN DEL (DES)POBLAMENT DEL CAMP DE TARRAGONA, LA CONCA DE BARBERÀ I EL PRIORAT ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I LA CONQUESTA FEUDAL

Joan Menchon Bes

Resum
Es presenta un estat de la qüestió sobre el poblament o despoblament de les comarques del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat (província de Tarragona) entre la conquesta islàmica (713-714) i la conquesta feudal (segles XI-XII). A partir de les traces de la documentació diplomàtica, arqueològica i toponímica es planteja que el territori no va estar despoblat, sinó que realment hi havia població, ja sigui d'arrel antiga, andalusina o feudal.

Paraules clau: Antiguitat tardana, conquesta islàmica, conquesta feudal, Al-Andalus, necròpolis, *hisn*.

FROM THE *AGER TARRACONENSIS* TO THE FAR END OF AL-ANDALUS. REFLECTIONS ON THE (DE)POPULATION OF THE CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ AND PRIORAT BETWEEN LATE ANTIQUITY AND THE FEUDAL CONQUEST

Abstract
This paper uses the latest information to describe the population or depopulation of the Camp de Tarragona, Conca de Barberà and Priorat regions (Tarragona province) between the Islamic conquest (713-714) and the feudal conquest (11th-12th centuries). Based on the traces of diplomatic, archaeological and toponymic documentation it is suggested that the territory was not depopulated and was inhabited by peoples either of ancient, Andalusian or feudal origin.

Keywords: Late Antiquity, Islamic conquest, feudal conquest, *Al-Andalus*, necropolis, *hisn*.

1. Plantejaments previs

Al Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat, un dels períodes històrics potser més obscurs, i per això més interessants, és el que hi ha entre els segles VII-VIII i XII. Estem parlant de l'interval entre l'antiguitat tardana, que hom ha volgut veure truncada per la invasió àrabo-berber del 713-714, i l'anomenada «reconquesta», o més ben dit, la conquesta feudal i el consegüent repartiment de les terres per part del comte de Barcelona. Som davant un interval de temps prou ampli, cinc segles, que entenem que no s'ha abordat de forma profunda per una sèrie de causes. En primer lloc, hi ha un escàs coneixement des del punt de vista arqueològic de jaciments que s'han de fixar entre les dues fites temporals, els anys 713-714, quan el berber Tariq ibn Ziyal s'apodera de la ciutat de *Terracona*, i el 1154, just pres el *hisn* de *Xibrana* (Siurana) quan el papa Anastasi IV expedeix la butlla que confirma les possessions de l'Església de Tarragona, que no és més que l'acta de naixement de la parroquialització del territori.

En segon lloc, les fonts escrites, siguin feudals, siguin andalusines, són especialment gasives a l'hora de donar dades, i en cas de donar-les, o són confuses o senzillament tendencioses. Ja fa temps que M. Barceló ens deia, per exemple, que calia malfiar-se d'uns diplomes escrits pels feudals (Barceló 1989). I finalment, hi ha la tradició historiogràfica, que fins fa poc s'ha basat en l'òptica de la «reconquesta» i que ha begut força de la idea que el període islàmic no deixa de ser un entreacte, un lapsus històric.

En aquest context, el procés de conquesta feudal no deixava de ser una gesta de recuperació de territoris manllevats per la funesta invasió islàmica, i en part es veia justificat una expansió i recuperació de les terres que alimenta els mites historiogràfics i polítics de nacions com l'espanyola o la catalana. Cal ser clars sobre aquest punt. Fins no fa gaire, la dinàmica expansionista, en el nostre cas comtal, s'ha endolcit, també cal dir-ho, pel fet que es conquerien terres ermes, buides, poblades de «mala gent» o amb presència dels «malèvols» agarens. Però la realitat possiblement és diferent.

Intentarem, doncs, fer un plantejament, conscients de l'escàs corpus de dades que tenim i del caràcter relliscós del tema, de què podria haver passat en aquestes terres entre el 713-714 i el 1154. Segurament ni era un lloc erm i desocupat ni tampoc era un lloc perfectament estructurat i organitzat. O qui sap…

2. Enquadrament espacial i antecedents d'època antiga: el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat

Ens referirem a unes comarques que formen part d'allò que es coneix com la Catalunya Nova, però amb diferències importants entre elles. El Camp de Tarragona (Alt i Baix Camp i l'artificiós Tarragonès) és una àrea oberta a la mar i limitada per la Serralada Prelitoral, amb les muntanyes de Prades, el bloc del Gaià i la serra de Llaberia, i travessada pels rius Gaià i Francolí. La Conca de Barberà està formada per dues unitats, la comarca geogràfica estricta i la baixa Segarra-alt Gaià. Forma part de la Depressió Central Catalana i és regada pel Francolí, l'Anguera i el Gaià. Envoltada de turons com està, constitueix un altre espai agrícola important (fig. 1).

El Priorat estricte està format per les antigues terres dependents de la cartoixa d'Escaladei, però hi podem diferenciar dues àrees. Una és la zona muntanyenca entre les serres del Montsant i Prades, i l'altra la plana que davalla cap a l'Ebre, envoltada per les serres de la Garranxa i l'Argentera, la mola de Colldejou i la serra de Llaberia. Com a rius, només destaquen el Montsant i el Siurana.

No cal entrar a explicar l'impacte de Roma en el Camp de Tarragona, que formava part del *territorium* de *Tarraco*, i ens remetem a la bibliografia existent (Prevosti i Guitart 2010). Quant a la Conca, es tracta d'un àrea de pas entre el Camp de Tarragona, el Priorat, les Garrigues i l'Urgell, cosa que li dóna un caràcter especial de zona de pas. Està travessada per la via *Tarraco ab Asturica Augusta* seguint el curs del *Tulcis Amnis* (Francolí) i altres vials que devien comunicar amb les comarques limítrofs (Roig 2005). Hi coneixem un important nombre de jaciments d'època romana, però no han estat de moment estudiats de forma exhaustiva. Són bàsicament assentaments rurals a les valls del Francolí, l'Anguera i el Corb. S'ha excavat el de Planes d'en Jori (Montblanc) i s'han fet cales a la

FIGURA 1. Localització de les comarques del Camp de Tarragona (Tarragonès, Alt Camp, Baix Camp), la Conca de Barberà i el Priorat.

de Clots Martells (Solivella). La presència de materials romans a la cova de la Font Major, una espai amb funcions cultuals des de la prehistòria, apunta cap a la seva continuïtat funcional. Coneixem també una inscripció romana procedent de Riudabella (Adserias, Morer i Rigo 2000; Adserias, Muñoz i Sardà 1984; Carta Arqueològica de la Conca de Barberà 1989; Marcet 1983; Mayer i Poblet 1992; Rauret 1962; Sardà i Beltrán 1992; Vilaseca 1957, 1960).

Quant al règim jurídic de la comarca en època romana, fa anys Albert Benet va apuntar un *municipium* rural dispers, com seria *Sigarra* (els Prats de Rei, Anoia) (Benet 1984; Pera 1994). Però l'absència de contrast arqueològic, epigràfic o escrit ho fa difícil de defensar. L'estudi del territori no ha pogut detectar una estructuració centuriada, cosa que pot indicar que realment es devia organitzar pel *mos arcifinius* (cf. Peris, Poblet i Querol 1989). Finalment cal plantejar si la comarca s'ha d'adscriure a l'*ager Tarraconensis* i/o a l'*Ilerdensis,* o potser en part al *municipium Sigarrensis*.

Si poca cosa podem dir de la Conca, encara menys del Priorat. Certament es té constància de troballes de materials ceràmics romans en diferents punts, com al terme de Cornudella o al castell de Siurana, o un possible forn ceràmic a la serra d'Espasa. Es coneixen parcialment la vil·la de Can Montagut (Marçà) i uns enterraments i monedes romans a la Font del Molar. Quant al seu règim jurídic, no seria descartable que la zona oriental depengués de *Tarraco*, mentre que l'àrea de Falset, oberta a la cubeta de Móra, fos dependent de *Dertosa*. Un element important d'aquesta comarca, com també de la zona de muntanyes de Prades a la Conca, és l'explotació minera de plom, galena i ferro des de l'antiguitat (Berges 1969-70; Domergue 1988; Genera 1991).

3. Entre l'antiguitat tardana i la invasió àrab-oberber

L'estudi de l'*ager Tarraconensis* que als anys vuitanta del segle XX va dur a terme l'equip dirigit per S. Keay mostrava que a l'antiguitat tardana hi havia un important descens del nombre de jaciments amb materials ceràmics d'aquest període. El fet apunta, si en fem una lectura senzilla, a una minva d'assentaments, però també a unes altres realitats: la dificultat que aquests productes arribin al camp, o més aviat un descens de la seva demanda. Amb tot, la minva d'assentaments a partir del baix Imperi és menor que en altres punts de Catalunya (Carreté, Keay i Millet 1995; Prevosti 2010).

Tot sembla apuntar que les explotacions agrícoles més grans i properes a *Tarraco*, i en terres de rendiment agrícola més gran, van resistir millor el pas d'aquells temps canviants que no pas altres de més llunyanes o petites. Als segles VI i VII es veu aquesta continuació d'assentaments, que ja no podem definir com a vil·les, tot i que és clara la seva minva en nombre, com també es veu a la ciutat. Caldria plantejar una nuclearització dels establiments rurals més importants, però amb un descens de dimensions i un canvi dràstic d'estructura i organització. Cal pensar també en una disminució de la demografia o la localització d'aquests (per tant, de difícil identificació), per exemple sota poblacions medievals o altres espais no ocupats des d'antic, com serien els llocs en altura (cf. Prevosti 2010).

Un dels testimonis d'aquesta ocupació dels espais rurals imperials és el seu aprofitament amb nous usos en l'antiguitat tardana (espais residencials sobre la *pars rustica*, espais de producció i magatzem sobre la *pars urbana*…), i especialment l'existència de necròpolis associades a habitatges no localitzats, o tan propers que caldria pensar en una clara cohabitació del món dels vius amb el dels morts, cas del jaciment dels Hospitals (el Morell, Tarragonès) (Macias i Menchon 2007; Chavarría 2001). Al seu costat, una sèrie de conjunts funeraris, generalment enterraments de *tegulae*, alguna àmfora i cistes de lloses que s'han datat ceramològicament i carbònica entre els segles V i VII, i que no semblen tenir continuïtat més enllà (Menchon en premsa).

En aquests assentaments rurals existeixen indicis que ens poden fer pensar en espais de culte cristià, cosa que porta a pensar en esglésies de titularitat privada, o potser preparròquies com alguns investigadors han definit. Els elements són escassos i no tenen per què ser forçosament associables a *tituli* rurals, però cal tenir-los en compte: capitell de pilastra a la vil·la de Centcelles, capitell corintitzant de l'ermita de Parets Delgades, fragment de capitell de la partida del Cogoll (Alcover), peu d'altar a Santes Creus, placa decorada visigòtica i capitell de cronologia incerta (però no cistercenca) a Poblet (Macias, Menchon i Muñoz 1996, 1999; Massó 1987; Menchon 2010; Muñoz, Macias i Menchon 1995; Palol 1957; Vives i Gibert 1964).

Al costat de la continuïtat d'ocupació d'espais de *fundi* i d'antigues grans vil·les com els Munts, Centcelles o Cal·lípolis, caldria també pensar en el naixement de nuclis de l'estil dels jaciments de Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages), Puig Rom (Roses, Alt Empordà), el Bovalar (Seròs, Segrià), el Roc d'Enclar (Andorra) o l'Esquerda (Roda de Ter, Osona) (cf. Enrich, Enrich i Pedraza 1988). També hem de pensar en assentaments rurals que han deixat rastres de vegades difícils de veure: enterraments simples (fossa, cista), junt amb camps de sitges, estructures de pedra i fang o de fusta… Estem pensant en la Solana (Cubelles, Alt Penedès) o els documentats al Vallès (Francès 2007), sense oblidar el recentment excavat de la Torre Bargallona (Cambrils, Baix Camp) (Florensa i Corominas 2011).

És interessant la troballa d'algunes sivelles visigòtiques en zona de muntanya, com en els casos del Tossal de les Venes (Rojalons, Montblanc) o la Roca de les Bruixes (Rojals, Montblanc) (Carreras 2000, 2006; Massó 1999*a*, 1999*b*). A la cova del Garrofet (Querol) s'han localitzat materials ceràmics antics junt amb peces preses com a medievals. Som davant una realitat poc coneguda però amb exemples identificats de fa temps, que és l'ocupació de coves i balmes, com el cas de la cova Colomera (Mur, Pallars Jussà) (Padró i Vega 1989; Reyes 1993; Vega 1987). Cal pensar en la possibilitat que ens trobem assentaments estables o estacionals relacionats amb ramaderia transhumant o amb l'explotació dels recursos del bosc i la mineria.

En la zona de muntanya de la Conca, el Priorat i el Camp de Tarragona coneixem una sèrie de necròpolis de lloses, en algun cas excavada a la roca, com a Albarca, que si bé la majoria són excavades d'antic i no se n'han fet datacions de C14 o materials associats, les podem prendre com a zones funeràries tant de l'antiguitat tardana com de l'alta edat mitjana, abans de la conquesta feudal i de la parroquialització del territori, i per tant del control funerari en els fossars de les esglésies, tal com després es comentarà.

4. Entre la conquesta islàmica i la conquesta feudal

El Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat són un ampli espai que es pot prendre com la banda més oriental de la marca superior o extrema d'Al-Andalus, el Tagr al Aqsa. En principi, hauríem de veure el Camp, el Priorat i bona part de la Conca com a part integrant del districte de Tortosa, mentre que les zones prioratines i de la Conca més occidentals podrien estar en l'òrbita de *madina Larida.*

Queda clar que la vida de *Terracona* com a ciutat queda truncada per la conquesta islàmica i els primers anys del seu domini. El fet no obeeix tant a una discutida i improbable destrucció de la ciutat, sinó més aviat a la manca d'un poder urbà, en aquest cas episcopal: la raó de ser de la ciutat als segles VI i VII era la condició de seu metropolitana, atès que el pes polític a partir del 476 era en un altre lloc. Després del 713-714 la ciutat aviat va quedar en una posició marginal en la nova geopolítica del moment i en una zona difícilment controlada de forma efectiva pel poder andalusí, carolingi o feudal fins al tombant de mil·lenni. Per acabar-ho d'adobar, l'arqueologia urbana poc o res ens diu de la ciutat entre els segles VIII i XI. Potser podem parlar d'una certa continuïtat dels espais urbans al segle VIII (Part Alta i port) i acceptem unes datacions més àmplies dels fòssils directors ceràmics (ceràmiques grolleres i comunes, àmfores…), però només això. L'aparició d'un fragment de ceràmica islàmica oriental a les excavacions de la Catedral només és això, un padellàs de terrissa que no pot per si mateix fonamentar la captivadora idea d'una *Tarraquna* andalusina. I el tan esmentat mihrab de la mesquita de la ciutat és una finestra decorativa de Madinat az-Zahra, i altres peces andalusines són posteriors a la conquesta feudal (Aceña 1995; Garcia 1999; Recasens 1975, 30-34; Riera *et al.* 1997-1999). Cal esperar la continuació dels treballs arqueològics a Ca l'Ardiaca, al pla de la Seu, on sembla que s'ha documentat estratigrafia associada a materials del segle X (Salsamendi, Bea i Arola 2011).[1]

Davant d'aquesta realitat, que ara potser ja és canviant, tenim tres opcions: entendre que Tarragona estava totalment deserta, que va continuar com a *madina* islàmica o que va tenir un poblament escàs i desarticulat, oscil·lant i a mercè del context històric de cada moment (cf. Virgili 2011). Per extrapolació en el territori, es podrien plantejar les tres possibilitats. No cal entrar de nou en el debat historiogràfic del despoblament, la desbandada de població cap a la muntanya i cap al nord i l'heroic repoblament del territori just abans i a redós de la conquesta feudal. Un lògic revisionisme historiogràfic, junt amb la recent vindicació del passat islàmic de Catalunya, apunta cap a una realitat diferent (Menchon 1992, 1995*a*, 1995*b*, 1996*a*, 1996*b*, 2006, en premsa).

Cal recordar que la contestació a aquesta imatge de despoblament de ciutat i territori ja ve d'antic, com van fer en el seu moment Mn. Sanç Capdevila Recasens, Gort o Virgili (Balañà 1993*b*, 54; Gort 1989, 34-62; 1995*a*; Recasens 1975, 30-46; Soberanas 1965; Virgili 1984; 1991; 1995). S'ha arribat a parlar de períodes com el segle IX, en què hi podria haver una certa ocupació, però no tenim el contrast diplomàtic o arqueològic suficient.

Si ampliem l'òptica, veurem que la idea de despoblament territorial a Catalunya, i a la península, és un tema cada vegada més posat en qüestió. En el seu moment, M. Barceló plantejava per exemple una colonització àrab i berber al límit sud de la Catalunya Vella, al Penedès (Barceló 1988; Martí 1993). Hom parla de poblament prefeudal al Vallès i al bisbat de Girona. Martí aposta per la continuïtat dels espais de les *villae* com a element bàsic de la propietat senyorial anterior al segle XI (Martí 1988; Menchon 2010). Altres autors, com Salrach, replantegen la lectura de la documentació eclesiàstica i s'inclinen a veure un cert poblament previ a la conquesta i colonització feudals (Salrach 1991; 2004, 41). Cal recordar, per exemple,

1. Els autors ens diuen que han documentat escassos materials ceràmics associats a retalls circulars, una conducció de recollida d'aigua dels segles IX-X i un mur de maçoneria.

que l'arqueologia urbana de Barcelona ens ha mostrat finalment l'ocupació andalusina, com es palesa a les excavacions de l'Arxiu Administratiu o l'antic mercat del Born (Garcia, Miró i Revilla 2003). Tampoc no manquen casos de monestirs i d'esglésies medievals que s'assenten sobre antics espais rurals, cosa que s'ha explicat sovint com una reocupació, però que es pot veure també com la continuïtat del lloc (Menchon 2010). Si aquest debat s'obre a la Catalunya Vella, també s'hauria d'aplicar a la Catalunya Nova, i per tant a les terres que ara ens ocupen.

La presència de poblament en territori de frontera, residual o no, estructurat o no, és acceptada pels historiadors de temps ençà. Iglésies i Bonnassie ens parlen de «mala gent» (Iglésies 1963, 6-11; Bonnassie 1979-81, vol. I, 110; Español 1991, 27-51). Els diplomes ens parlen de pagans, mals homes, «pravae genti», «mala gens» o «perversos christianos»…, que caldria prendre com grups fora del control carolingi, feudal o islàmic a la franja entre les dues realitats geopolítiques. Certament, aquest poblament seria un destorb per a les pretensions feudals de control de territori, terres i recursos. Nouvinguts o no, se'ls havia d'obviar o, altrament, prendre com a infidels, i per tant, sense drets de propietat (Sabaté 1996, 12-31). També en els documents hom insisteix a parlar de desert i de llocs de por i solitud, com en la venda del castell de Queralt, el 975, davant del «loco horroris et vastae solitudines» (Salrach 1991). Però potser hem d'entendre que l'epítet *desert* ens parla més aviat de terra no conreada que no pas deshabitada, o senzillament és una exageració tendenciosa (Sabaté 1996, 18-31).

5. Evidències o indicis en pro d'un poblament prefeudal en el territori?

Cal reconèixer que els indicis que porten a pensar que existeix poblament en aquestes terres són escassos, confusos i fins i tot discutibles, però almenys s'han de tenir en compte.

5.1. La toponímia

Tots sabem que l'explicació de l'origen dels noms de lloc pot ser sovint discutible i qüestionada. La macro i la microtoponímia, però, combinades amb altres disciplines, ens poden il·luminar (Amigó 1989, 31-42).

Al Camp, la Conca i el Priorat hi trobem topònims que s'han identificat com a preromans, romans, islàmics, mossàrabs, germànics i feudals. La seva perduració es pot entendre com la inexistència d'un trencament poblacional absolut, o almenys un coneixement més o menys important del territori sense que això impliqui aquesta continuïtat, com deu passar en els grans noms de lloc, cas de Tarragona o Centcelles, per exemple. Però en altres casos, la microtoponímia apunta a una població que, per petita que sigui, ha fet traspassar de generació en generació el nom del lloc.

No sense altres interpretacions, hi ha una sèrie de topònims que s'han pres com a àrabs o berbers. Al Baix i l'Alt Camp els trobem bàsicament a les faldes de les serralades occidentals: Alcover, l'Aleixar, l'Albiol (o llatí), Benijau (Alcover), Pratdip, Cabra del Camp, l'Almudaina i la Ràpita (la Selva del Camp), Vinyols i els Arcs, l'Arqueria (Alqueria?, Riudoms), la Mussara, les Borges del Camp, Alforja. En altres punts del Camp, altres topònims a estudiar serien Altafulla, Creixell, la Nou de Gaià, Perafort, la Pobla de Mafumet, el Morell, la Riera, Roda de Berà (o germànic), la Secuita, Vespella o Bràfim, la Masó (o llatí), Selma, Botarell… A la Conca, hom parla de Llorac, Lilla, Albió, la Cirera (torre) o Montargull. I òbviament el Priorat, amb topònims com Albarca, Falset, la Morera, Gratallops, el Lloar…, juntament amb d'altres d'arrel llatina com Siurana (*Severianus*) i Marçà (*Martius*). Balañà defensa que un notable percentatge dels topònims és d'origen àrab o berber: Alt Camp, 15,15 per cent; Baix Camp, 20 per cent; Conca de Barberà, 38,88 per cent; Priorat, 41,66 per cent; Tarragonès, 38,70 per cent; prou significatius si els comparem amb territoris clarament andalusins: Terra Alta, 42,10 per cent; Ribera d'Ebre, 47,36 per cent; Baix Ebre, 52,63 per cent; Montsià, 33,33 per cent. Cal ser prudents: hi ha contestació sobre determinats orígens etimològics, com en el cas de Cambrils (Balañà 1993*a*, 30-35; 1993*b*, 137, 203-219; Ballestín 1994, 98; Virgili 2011).

És suggerent la localització de dos topònims, la Riba i la Ràpita (la Selva del Camp), que es podrien relacionar amb *ribats*, com també podria ser-ho Almoster (Brufal 2007, 39). També es interessant la citació documental d'un topònim com «Villas Judaicas», que s'ha identificat amb Puigpelat (Font Rius 1969-1983, doc. 225; Virgili 2011). Sobre aquest punt, cal tenir present la inscripció *RIT* 1074, procedent dels Pallaresos, datada per Alföldy als segles VI-VII, i darrerament per Gorostidi a l'*IRAT* 44, p. 94-95, als segles IV-VII (*RIT* 1074 = *IRAT* 44). La seva localització als Pallaresos fa pensar en l'existència d'explotacions rurals importants en mans de persones d'origen jueu (Menchon en premsa).

No manquen exemples de topònims d'arrel llatina que ens poden indicar aquesta continuïtat. Sans Travé fa referència de la vil·la dels Borrells (Barberà de la Conca), amb materials romans, islàmics i feudals que relaciona amb la residència d'un tal *Barberanus*, que alhora podria donar el nom a la comarca, el «campus Barberanus». La vil·la de Pedrinyà és citada als primers documents medievals com a «villa de Pedrignano», és a dir de Pere. Ara bé, hi ha altres topònims d'arrel llatina que són posteriors a la conquesta (Sans 1995).

5.2. Els textos antics

Ja hem comentat que les fonts literàries islàmiques són poc concretes, confuses o contradictòries. Per exemple, al segle x An'mad ar-Razí cita Tarragona, junt amb Tortosa, Barcelona i els castells de la zona de Lleida. Ibn Gàlib fa referència a regs i aqüeductes que menen aigua a molins i afirma que Tarragona «ha muy buen termino e fermoso, e rregantio e conplido de muchos frutos». Al-Idrissí (circa 1160) la defineix com a «ciutat dels jueus, i era habitada [som en un moment després del repartiment del Camp] però en temps passats era deserta perquè es trobava entre els territoris dels musulmans i dels cristians». Al-H'imiarí (segle xv) ens torna a tocar el tema dels «molins construïts pels antics, que giren quan bufa el vent i paren amb ell». La descripció dels territoris d'Al-Andalus (Biblioteca de Rabat) incideix de nou en això: Tarragona era coneguda pels molins de vent, els castells i la producció de nous, avellanes, castanyes, festucs i raïm per fer vi (Balañà 1981, 1993*b*; Bramon 2000; Virgili 1984).

Les fonts feudals tampoc no acompanyen. Capdevila creia que l'expedició de Lluís el Pietós a Tortosa (809) havia conquerit Tarragona, va destruir els castells i fins aquesta *madina* i havia capturat i dispersat els pobladors, però la lectura del text no implica forçosament que els esmentats castells siguin a Tarragona (Soberanas 1965). La suspecta donació de Centcelles a Ripoll pel comte Sunyer (i no Guifré, si seguim A. Benet) seria fruit de la hipotètica conquesta de la ciutat entre 941 i 942, i indica també un coneixement toponímic del territori (Abadal 1958; Benet 1981; Menchon 1996*c*). Virgili ens recorda que en una butlla de Joan XIII (971) es diu que Tarragona estava en mans musulmanes (Soberanas 1965, 56; Virgili 2011). Però, què vol dir? Ocupada pels agarens o en la seva zona d'influència? O en una terra que no controlen els feudals?

Amb tot, en aquests diplomes hi ha elements que ens fan pensar en l'existència d'una ocupació prèvia, però que no es pot esbrinar si d'arrel antiga, andalusina o senzillament anterior al repartiment. Vegem-ho.

945. El comte Sunyer cedeix a Santa Cecília de Montserrat l'església de Sant Pere d'Ambigats (Barberà de la Conca) «in campo Barberano» amb «suis sevientibus ecclesiam Sancti Petri de Ambigats cum terras cultas et ermas». Cal tenir en compte, però, que es tracta d'un document suspecte (Benet 1981).

959. Dominic dóna a la seu de Barcelona el «castrum Frexanum», a més d'altres viles i «villariumculis» al sud, i una vila que anomenen «ortum de Habrahimus» (Bràfim) (Fàbrega 1995, doc. 54; Miquel 1997).

977. El bisbe Vives de Barcelona dóna a Guitard els castells de Selma i Albà, al territori de Santes Creus, «cum moliendis, cum regis et campis regis et cum omnibus que ad usum homines pertinent», però conserva per a ell la seva «dominicaturam que vocant Sanctas Cruces» (Morera 1897, apèndix cap. xi, doc. 1, I).

980. El comte Borrell II dóna a Ervigi el castell de Cabra, que «vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano» (Morera 1897, apèndix cap. xi, doc. 2, II).

992. Bellaró reparteix els llocs de Montagut i Valldosera entre els seus fills «cum ipsa turre qui ibidem est, et vineas mediatas quattuor» (Morera 1897, apèndix cap. xi, doc. 3, II-III).

1009. Ramon Borrell i Ermessenda venen a Guillem l'alou de «Castro Serras», entre Santes Creus, Vilardida i el camí de Sant Pere de Gaià a Cabra, el reguer de Valls, les «vilas Iudaicas» (Puigpelat) i Nulles (Baucells *et al.* 2006, doc. 131).

1056. Ramon Berenguer I i Almodis donen la quadra de Clarà. Afronta amb la «Palomeram de Setne» (els Munts) «et de occiduo perm ipsam serram ubi est ipsa villa Bentisclosa […] a parte vero circii in ipsa roca fundada ubi dicunt roca de Morisques» (Cartulari de Santes Creus, núm. 15; Morera 1897, apèndix cap. xi, núm. 8).

1059. Ramon Berenguer I dóna el puig d'Ullastrell al cavaller Bernat Amat. Hi figura com a límit l'església de Santa Maria d'Alcover, cosa que ha fet pensar en una població amb habitants cristians i musulmans (Cortiella 1987).

1066-1099. Ramon Berenguer I dóna a Ramon Trasunyer el lloc de Puigperdiguers (la Pobla de Montornès). Afronta a l'est amb la «quadre Sancti Petri dicte de Castseres et in Moriscas en in Clara» (Morera 1897, apèndix cap. xi, doc. 9 i 9b, VI).

1155. Es dóna carta de privilegis per poblar Espinavessa (Valls). Es dóna com a afrontament el «vilar Gros de Vallibus» (Font Rius 1969-1983, doc. 102) i s'esmenta el pont de Goi.

1159. El comte Ramon Berenguer IV atorga carta de poblament al lloc de Prades. Entre els límits diu que «vadit per ipsam viam usque ad rivuram de illo loco; et ab occidente cum ipsa gardia de Coscollots» (Morera 1897, apèndix cap. xi, doc. 23bis, XXVI; Font Rius 1969-1983: doc. 113).

1159. Ramon Berenguer IV dóna a Guillem de Vilagrassa i la seva esposa el molí de Cots, a la Riba (Altisent 1967; 1993, doc. 205; Morera 1897, apèndix cap. xi, doc. 3, II-III; Cortiella 1985). La proximitat de la data a la conquesta de Siurana fa pensar que el molí podria ser andalusí.

1164. L'arquebisbe Guillem de Torroja dóna carta de poblament a la seva vila coneguda com a «Villa Constantina» (la Selva del Camp) excepte la «turrum et fabricam» (Morera 1897, apèndix cap. xvi, doc. 25, XXVIII).

1166. Regest de la donació de carta de privilegis d'Alcover per part d'Alfons I. Esmenta el torrent de les Voltes, el camí de Mont-ral i el mas de Pere Volar (Font Rius 1969-1983, doc. 131).

1171. L'arquebisbe de Tarragona Guillem de Torroja i el comte Alfons I atorguen el lloc de Rocabruna a Pere de Vilagrassa i la seva esposa. S'hi inclouen els molins, que poden ser ja feudals o anteriors a la conquesta (Font Rius 1969-1983, doc. 140).

Certament, al Camp i la Conca, la majoria de diplomes del moment del repartiment no donen elements que ens facin pensar en un poblament anterior. Però, si ens fixem en el Priorat, on és clara la presència andalusina, passa el mateix: les cartes de poblament de Siurana, Cornudella o Falset obvien el poblament andalusí, mentre que l'arqueologia ens mostra un poblament estable anterior a la conquesta feudal en els casos dels castells de Siurana i Falset. El mateix es pot veure en altres punts del Camp, com Prades o Escornalbou. Sabem que la presència islàmica va arribar fins a la conquesta de Siurana o una mica més enllà (Escornalbou el 1170, Font Rius 1969-1983, doc. 138; Vilanova de Prades el 1163, Font Rius 1969-1983, doc. 121).

Anteriorment es comentava que el topònim de l'Albiol s'ha pres igualment com a islàmic o com a llatí. Però el cert és que almenys la torre del castell, i probablement l'edifici adjacent, són islàmics. En canvi, la donació de 1158 de Ramon Berenguer IV i l'arquebisbe Bernat Tort a l'ardiaca Joan de Tarragona és condicionada a fer una fortificació i a poblar el lloc (Morera 1897, 449; Font Rius 1969-1982, doc. 109; Virgili 2011). El més curiós és que ens diu que era dins l'antic terme de Siurana. I al mateix districte islàmic pertany la donació que el 1154 Ramon Berenguer fa a Ramon Gavalgan del lloc de Santa Maria i la vall d'Alforja (Font Rius 1969-1983, doc. 110).

En altres casos, hi ha referències que són clarament d'arrel antiga. És el cas del topònim de Constantí, i costa no pensar en les lletres LC del mosaic del segle IV a la cúpula de la vil·la de Centcelles, que s'han volgut relacionar amb el nom del propietari (cf. Arce 2002). I no deixa de ser interessant que el nom antic de la Selva del Camp sigui la *Silva Constantina*.

5.3. L'arqueologia

Els indicis toponímics i documentals, per ells mateixos, tenen el valor que els vulguem donar, que pot ser més o menys gran. Cal el contrast empíric que ens dóna l'arqueologia.

Hem de reconèixer que ara per ara no tenim suficients elements amb datacions absolutes (radiocarbòniques, ceràmiques, numismàtiques, epigràfiques…) que permetin tancar definitivament la controvèrsia.

5.3.1. Les necròpolis

Més amunt comentàvem l'existència d'agrupacions funeràries datables a partir del segle V en espais rurals d'arrel imperial (*villae, fundi*…) però que ara per ara difícilment poden anar més enllà del segle VII, d'acord amb datacions ceramològiques i especialment radiocarbòniques (Garcia, Macias i Teixell 1999). Ara bé, en altres punts de Catalunya, alguns enterraments que hauríem pres com a tardoromans, realment són posteriors. És el cas d'una inhumació de la vil·la de Santa Tecla-la Gravosa (Santa Margarida i els Monjos). Tipològicament i estratigràficament es podria fitar en l'antiguitat tardana. Però la cronologia del C14 és clara: segle XI. Pot ser una casualitat, una reocupació, però fa pensar en la possibilitat de continuïtat de poblament, una idea extrapolable a les comarques que ens ocupen.

A la vil·la de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp) es va localitzar un enterrament en decúbit lateral que fa pensar en la seva adscripció andalusina (Arola i Bea 2002). A més, el lloc té un topònim eloqüent: l'Arqueria (alqueria?). Ens manca, però, la datació radiocarbònica. Però l'adscripció, si fos certa, ens parla d'una ocupació dels espais rurals romans o tardoromans a l'alta edat mitjana. En el mateix terme de Riudoms, la necròpolis rural de Mas de Barenys va permetre excavar enterraments datats entre els segles VI i VII, tot i que alguns autors pensen que també poden ser medievals (Massó 1984; Massó i Ramon 1994; Menchon i Tosas 1995; Pallejà 1982; 1984; Pallejà i Romero 1993). Quant a l'infant en decúbit lateral de la vil·la del Mas de Pesoler, al mateix municipi, l'adscripció és molt més dubtosa (Sánchez Real 1989).

Però en aquestes comarques hi ha un nodrit conjunt de necròpolis de tombes de lloses, i algunes d'excavades a la roca, que no tenen relació aparent amb antics assentaments rurals romans o tardoantics. Malauradament, la major part de dades procedeix de troballes casuals o excavacions antigues (Vilaseca i Prunera 1966). Gairebé mai no tenen dipòsit funerari o aixovar i hom les ha datat de forma diversa (cf. Dupré i Vilardell 1985). En altres punts de la península s'han anat datant entre l'antiguitat tardana i els primers moments de la conquesta feudal.

Es pot pensar que es tracta de necròpolis associables a un poblament que tant pot ser d'època antiga com d'època andalusina (musulmans o no), artigadors previs a l'organització feudal del territori, o potser tot alhora. El que queda clar és que són zones funeràries prèvies a la implantació de la xarxa parroquial, que comportaria el conseqüent control dels cementiris per part de l'Església.

On són aquestes necròpolis? La major part són en zones de muntanya, a les serralades de la Conca, la serra de Prades, la de l'Argentera, el Montsant i el Priorat, coincidint moltes d'elles amb l'antic districte de *Xibrana*. Es localitzen prop de carrerades, en punts alts, en faldars de turó, la qual cosa ens allunya dels patrons d'assentament al pla d'època antiga. Es podrien relacionar amb activitats agrícoles, però potser millor amb la ramaderia, la mineria i l'explotació del bosc, com es pot intuir en els casos de la zona de Poblet.

També els podem relacionar amb ocupacions estables o estacionals de coves i baumes, com hem apuntat en el cas de l'antiguitat tardana.

Cal destacar les tombes de Mas de la Llaneta (Alcover), amb cistes associades a una estructura de planta quadrada. En una hi havia un anell de ferro (Vergès i Zaragoza 1996). A Tuells o Masos de Forès (Sarral, Conca de Barberà) coneixem més de vint-i-cinc enterraments excavats metòdicament (Batista i Ferrer 1993; Farré 1990*a*; 1990*b*; Gras i Ribas 1978). A la Roca del Grínjol (Prades, Baix Camp) coneixem diverses cistes prop d'un torm de roca vermella, amb evidències d'ocupació humana. Al Mas del Tancat (la Morera de Montsant) es va excavar una cista que es va prendre com a prehistòrica, però que segurament és medieval (Dupré i Vilardell 1985).

Algunes de les necròpolis publicades per Vilaseca i Prunera mostren aixovars o dipòsits funeraris i es poden prendre com a tardoantigues: Mas del Verd o Vert de Farena (Mont-ral, Alt Camp) (Vilaseca i Prunera 1966); i d'altres també poden ser medievals: Collet Blanc i Roca del Migdia (la Febró), Coll de Bellestar (Passanant) (Vilaseca i Prunera 1966) (fig. 2).

La tomba de la Nou, Anové o Anoué (Vilanova de Prades), atesa la posició de l'esquelet en decúbit lateral, es pot prendre com a andalusina (Vilaseca i Prunera 1966; Arbós 1983), com també una d'oberta a la roca a Siurana, a la partida de la Punta (Menchon en premsa). El conjunt de la Prada o Parada de la Guineu (Cornudella) està format per quatre *loculi* i un cinquè a mig obrir, tots ells a la roca, i podrien datar-se entre els segles IX i X (Menchon 1995*b*). La doble protuberància i dimensions d'una de les tombes ens fa pensar en una agrupació de tipus familiar (fig. 3, 4).

5.3.2. Eremitisme?

La tradició, la historiografia, volen veure la frontera i el «desert» com un espai idoni per a l'eremitisme. En aquestes contrades hi ha dos casos eloqüents: la Brufaganya i el Montsant (Bolòs 1995*a*; Lladonosa 1962; Menchon 1995*c*).

I potser un tercer és el mateix monestir de Poblet: la seva fundació es va fer a la partida de l'*hortus Populeti*, que coincideix amb el topònim de les Ermites a la carta de poblament de Vimbodí de 1151 (Finestres 1757; Altisent 1993, doc. 143 i 436). Precisament en

FIGURA 2. Enterraments de cista del Coll de Bellestar (Forès, Conca de Barberà).

FIGURA 3. Enterraments excavats a la roca de la Prada de la Guineu (Albarca, Cornudella de Montsant).

FIGURA 4. Enterrament doble de la Prada de la Guineu (Albarca, Cornudella de Montsant).

el monestir es conserven algunes peces, com una placa visigòtica i un capitell tardoromà o altmedieval, que podrien obrir noves línies d'investigació.

El cenobi cistercenc és en una zona amb assentaments rurals romans distanciats entre si entre 1 i 1,5 quilòmetres, i manté aquesta distància mitjana amb els més propers (Menchon en premsa). A més, el lloc de l'*Hortus Populeti* ens apunta a un ús agrícola determinat en un moment molt primerenc, i som en una zona amb una important riquesa minera, com es palesa al barranc de l'Argentada, prop de Castellfollit, on hi ha una torre andalusina. Encara més, els conflictes per l'aigua a la vall del Codoç, propietat monàstica al terme de Vimbodí, apunten a una clara pugna per la terra i l'aigua entre el monestir i un poblament anterior a la carta de poblament de Vimbodí (1151) que ja cita el lloc (Altisent 1966; Batet 2006, 45-52).

En altres punts de Catalunya, el País Basc i Castella, hom ha identificat o volgut identificar espais eremítics, i tenen suficients indicis que així ho testifiquen: coves artificials, espais de culte, grafits, elements de clara simbologia cristiana… Però tots els eremitoris ho són realment o ens trobem davant un eufemisme per no reconèixer poblament prefeudal?[2] Potser és el miratge del lloc dels Mongons, a Tarragona. Al costat del despoblat medieval hom ha identificat una petita cavitat com un possible eremitori (Bolòs 1995*a*; Fuentes 1995; Menchon 2001). El topònim s'ha relacionat amb la mossarabització del llatí *monachus*, i en aquest lloc hi ha ocupació prehistòrica, una vil·la i una pedrera romanes. El que és cert és que el lloc ja és colonitzat en la primera organització del territori per part de Robert d'Aguiló (Font Rius 1969-1983, doc. 70; Cuadrada 2002).

Figura 5. Torre bastida amb encofrat de *tabiya*, *hisn* de Xibrana (Siurana, Cornudella de Montsant).

Figura 6. Ceràmica de corda seca parcial, excavacions del *hisn* de *Xibrana* (2009-2010).

5.3.3. Husun, burjs, alqueries, rafals…

Els treballs arqueològics al castell de Siurana (*Xibrana*) evidencien el que tots sabíem: un important *hisn* que controlava la unió de les muntanyes de Prades i el Montsant (Adell i Menchon 2005; Menchon 2003; 2006; Piera i Menchon 2011). El topònim, llatí, mostra una ocupació de la zona força antiga, i de fet les excavacions de 2009-2010 hi han localitzat alguns padellassos ceràmics clarament romans (fig. 5 i 6).

Però el castell islàmic de Siurana ens ha permès determinar tipologies constructives clarament andalusines que es repeteixen en altres punts del seu districte. Ens referim a la torre del recinte superior, aixecada amb la tècnica de la *tabiya* o encofrat, però que en lloc d'utilitzar terra, utilitza maçoneria, i fins i tot combina dos colors de morter (blanc i vermell) per donar cromatisme als canvis de tramada dels caixons. Aquesta tipologia constructiva es repeteix en altres punts, com és ara la torre de l'Albiol, una altra fortificació del districte de *Xibrana*, i que apunta que ens trobem davant una altra construcció militar islàmica (fig. 7). A més del topònim, la tipologia d'altres aparells evoca les maneres de construir emirals o califals. I el mateix criteri hem d'aplicar a la torre (*burj*) de Castellfollit (boscos de Poblet), també de *tabiya*, i controlant un accés a les muntanyes de Prades i una zona d'explotació minera segurament d'arrel antiga, al voltant del barranc de l'Argentada (Carreras 1981; 2000).

També es detecta en les estructures del costat est del castell de Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Conca de Barberà). En aquesta impressionant fortificació de l'anomenada frontera del Gaià es conserva un arc escanyat (o de ferradura?) que servia probablement d'accés

2. «Així, per exemple, en l'estudi de l'espai fronterer, s'ha de reconsiderar si els diferents indrets catalogats, sovint mimèticament, com a eremitoris corresponen realment a aquesta definició o si, en realitat, la descripció respon a un convencionalisme que ha impedit, a vegades, percebre hàbitats o construccions antròpiques no gaire conegudes. En el mateix sentit cal qüestionar-ne les datacions, i no sols per als eremitoris sinó per a d'altres restes, com les tombes tallades a la roca» (Sabaté 1996, 43).

Figura 7. Torre bastida amb encofrat de *tabiya*, *hisn* de l'Albiol (Baix Camp).

a la part oriental del castell. Finalment, hem de parlar de la seva coneguda torre triangular, que Cabañero ha pres com una primera construcció dels anys 895-995, que posteriorment es folra entre el 1000 i el 1010 (Cabañero 1996, 316-319). Conserva una porta d'arc escanyat en altura i una sèrie de riostes de fusta perfectament aptes per a analítiques de C14, i la base mostra un aparell de gran carreuat desbastat que recorda tipologies andalusines presents per exemple a *Xibrana* (fig. 8 i 9). El cert és que el lloc de Santa Perpètua es coneix de molt antic, el segle x, i el seu hagiotopònim, com Santa Coloma, fa pensar en una continuació o pervivència des d'antic i que era ocupat a final del segle ix pel comte Guifré (Bolòs 1995d).

Ja als límits del districte de *Xibrana* ens trobem davant una altra construcció identificada com a islàmica, la torre i edifici annex del Mas de Monravà (Alcover). Es tracta d'una torre de planta quadrada, amb base de carreus i un segon cos de tàpia, que funcionava amb un edifici annex de planta rectangular. Per Bolòs es tracta d'una obra andalusina (Bolòs 1995*c*), tot i que per Barbarà és baixmedieval (Barbarà 1978). En aquest context caldria també establir la cronologia absoluta d'altres construccions com la torreta del Mas de l'Hereuet, prop del Molnàs (Tarragona) o les de la partida de Miralbò (la Canonja) i Sant Simplici (Tarragona). Ara bé, ara per ara només ens movem en el territori de la simple conjectura (Bertran 1993, 12; Massó 2003).

Les excavacions i estudis duts a terme als castells de Siurana i Falset també han demostrat la seva ocupació. Per altra banda, en altres punts del territori hi ha elements que fan pensar en aquesta realitat. És el cas de les estructures tallades a la roca al costat de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou (Riudecanyes, Baix Camp). Aquí ens trobem davant una pedrera oberta *ex professo* per bastir el conjunt feudal, que afecta un seguit de reguerons associables a un dipòsit d'aigua. També hi ha una gran sitja tallada per l'actual accés al conjunt. Per postres, el turonet al costat del monestir, on hi ha la capella de Santa Bàrbara, es coneix com la Selòquia. Bolòs, que publica les estructures medievals d'aquest lloc, pensa en una possible torre i les data al segle xii, tot i que obre les portes a una cronologia anterior. És interessant tenir en compte que en aquestes muntanyes, fins al 1170, sembla que hi va haver resistència andalusina (Bolòs 1995*b*; Gort 1995*b*). I tampoc podem oblidar que som al costat de la serra de l'Argentera, que hem de suposar explotada des de l'antiguitat (fig. 10).

5.3.4. Altres elements a considerar

En el *Catálogo* del Museu Arqueològic de Tarragona, B. Hernández i A. del Arco fan esment de monedes islàmiques procedents de Tarragona (Hernández i Del Arco 1894, 312-315). En primer lloc, citen una sèrie de «felons» o felusos de bronze (núm. 1) i una peça de Carlemany (núm. 2). En canvi, sí que donen com a procedents de Tarragona un altre dirhem d'Hixem II (núm. 3 i 4). Per Balaguer, el primer conjunt de peces

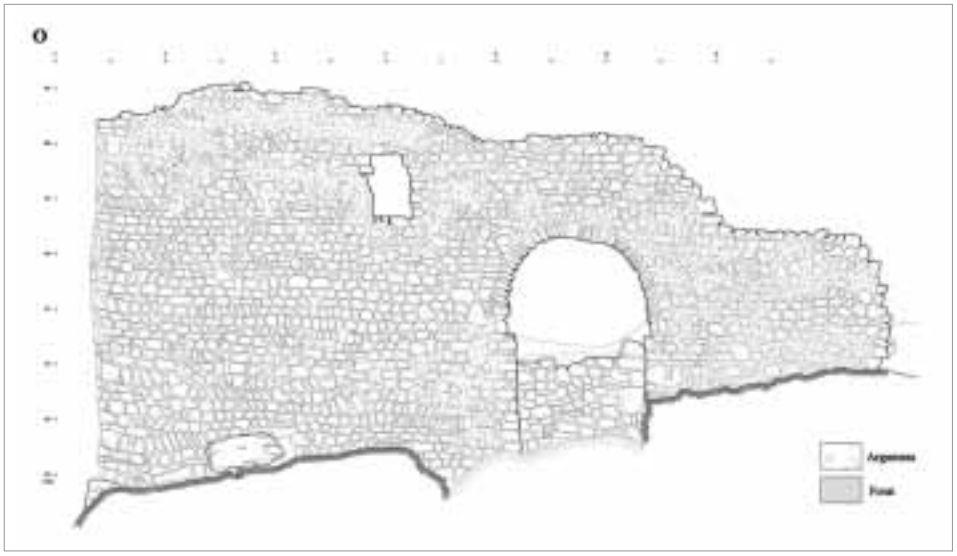

Figura 8. Porta del castell de Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Conca de Barberà). Font: Ajuntament de Pontils-ICAC.

FIGURA 9. Torre del castell de Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Conca de Barberà).

pot correspondre a moneda transicional àrab trobada en moment de conquesta, i les fita entre 103-157 AH (713-767 AD), mentre que el segon seria de 356-392 AH (966-1001 AD) (Balaguer 1990).

A la Pobla de Mafumet es va localitzar un tresoret de dirhems al Mas de la Sínia. Estava format per: 2 dirhems d'Abd al-Rahman I (145-178 AH; 755-788 AD), 1 d'Al-Hakem (186-211 AH; 796-821 AD), 5 de Muhammad I (242-276 AH; 852-886 AD), 1 d'Abd al-Rahman III (312-315 AH; 912-961 AD), 1 d'Al-Hakem II (351-333 AH; 961-976 AD), 1 d'Hixem II (367-398 AH; 977-1008 AD). És plausible relacionar el seu amagatall amb les campanyes d'Al-Mansur (Cortiella 1986; Mateu 1951). També hem de fer esment de la troballa de moneda islàmica a la zona de la vil·la romana i granja cistercenca de Milmanda (Carreras 2006).

Un altre aspecte a tractar seria la superposició d'espais de culte cristians sobre antics establiments rurals d'època romana, així com en cruïlles de la centuriació de l'*ager Tarraconensis.* És una mera coincidència o s'estan cristianitzant espais de culte i punts *significatius*, per la qual cosa no s'ha perdut la seva memòria?, cf. Mare de Déu del Camí, Mare de Déu de la Riera, Parets Delgades… (*RIT* 916; Massó i Ramon 1986; Massó 2007, 51-126).

Finalment, hem de fer esment dels estudis pol·línics. En efecte, la columna sedimentària estudiada el 2007 a l'aiguamoll de la Sèquia Major de la Pineda (Vila-seca) ens ofereix dades a tenir molt en compte (Riera *et al.* 2010).

La zona pol·línica 4 (110-95 centímetres de fondària, datada entre el 600 i el 1050 cal. dC) marca una fase de desforestació amb reduccions del pol·len arbori

Figura 10. Estructures tallades a la roca al costat de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou (Riudecanyes, Baix Camp).

fins al 40 per cent. Els valors de *Pinus* es mantenen molt reduïts, i decauen el *Quercus ilex t*. i el *Quercus* caducifoli *t*. Davallen taxons d'arbres de ribera i *Pistacia*. Hi ha un lleuger augment de taxons conreats (*Olea*, *Cerealia t*.) i creixen els herbacis. Aquesta realitat s'interpreta com l'obertura de boscos i la pràctica inexistència de pinedes al litoral, cosa que s'entén com una activitat de desforestació que no tan sols ha quedat limitada al litoral, sinó que s'estén cap a la serra, com es veu al segle VIII a la zona de Cubelles (Riera 2003), a Amposta (Follieri *et al.* 2000) o al pla de Barcelona (Palet i Riera 1997; 2009). A més, s'observa un relatiu augment de l'agricultura basada en l'olivera i el cereal, cosa que diferencia els resultats de la zona d'Amposta entre els segles VI i VIII i dels de Cubelles, amb presència de ramaderia.

Quant a la zona 5 (95-73 centímetres de fons i 1050-1600 cal. dC) s'observa la continuació d'aquesta activitat agrícola, com seria lògic. Es recuperen els percentatges de *Pinus* i *Pistacia* i els taxons arbustius. Davallen els conreats, tot i que hi ha presència de *vinea* i *Cerealia t*. També es redueixen la majoria de taxons herbacis, excepte *Plantago total* i *Papaver t*. La interpretació per part de Riera *et al.* (2010) apunta a la regeneració de pinedes i l'estabilització d'alzinars i rouredes, amb desenvolupament limitat del cultiu del cereal, inici del conreu del cànem i davallament d'altres conreus com l'olivera, així com la retracció de la ramaderia.

6. Consideracions finals

Cal entendre que per conèixer què va succeir en aquestes comarques entre 713-714 i 1154 hem d'esbrinar quina era la seva situació abans de la conquesta àrabo-berber, especialment en zones de muntanya, així com en bona part de la Conca de Barberà i el Priorat.

El que sembla admissible és que, després de la conquesta de la *madina* de *Tarraquna*, el Camp queda en una posició marginal en la geopolítica peninsular. Cal tenir en compte també que les estratègies defensives andalusines se centren al voltant de medines, precisament *Turtusha* i *Larida*, en gran mesura, de manera que la marginalitat del Camp queda palesa, i en bona part també la de la Conca. L'arqueologia i les fonts escrites islàmiques, carolíngies i feudals fan pensar més aviat en una *Tarraquna* abandonada en el sentit urbà, en el sentit de polis, cosa que no indica pas que sigui forçosament despoblada.

En aquest sentit, parlar d'un Camp o d'una Conca sense poblament queda clar que no és pas admissible. Els indicis així ho apunten. Però parlem de poblament antic? Parlem de clans i grups tribals d'origen berber? De les dues coses? Tornem, doncs, a l'inici: una zona llunyana o al marge de la dialèctica dels poders de l'època no és un mal lloc perquè la vida continuï. A més, les analítiques de pòl·len dels aiguamolls de la Pineda no ens marquen pas una zona abandonada, i per tant amb creixement de bosc, per exemple, sinó que entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal hi havia una certa activitat agrícola i també ramadera. La conquesta feudal i el repartiment de les terres van imposar una nova forma d'organització, d'explotació del territori, de creure, de viure, que poc o gens va respectar els que ja hi eren (cf. Bonet 2006*a*; 2006*b*; Virgili 2011).

Post scriptum

Entre els anys 2011 i 2012 s'han dut a terme treballs de restauració de la torre de Santa Perpètua de

Gaià (Conca de Barberà). En el text comentàvem que és una interessant construcció de planta triangular, amb una primera fase edilícia que hom havia datat a finals del segle x. Posteriorment la torre es folra i augmenta en alçada, amb una obra que s'ha datat a principi del segle xi (Cabañero 1996, 316-319). Es dóna la circumstància que la primera torre utilitza en diferents punts reforços de fusta, com un impressionant enriostament de descàrrega sobre la porta, que no és més que un arc escanyat o de ferradura tot i que molt malmès. Aquesta porta, com diferents finestres i una interessant latrina, té elements de fusta, sobretot llindes que constructivament es corresponen a la fase constructiva. Doncs bé, els resultats de quatre analítiques de carboni 14, realitzades pel CEDAD-Centro di Datacione e Diagnostica de la Universitat del Salento (Bríndisi, Itàlia) han donat la sorpresa.

L'informe tècnic ens diu que les mostres tenen les següents datacions calibrades: 420-620 (95,4 % de probabilitat), 660-870 (95,4 %), 540-640 (95,4 %) i 610-780 (95,4%). Veiem que ens movem entre el segle v i el ix, però totes elles coincideixen en la forquilla del segle vii. Els interrogants s'obren de nou: fusta reaprofitada? Ho podríem dir en un context urbà, però es fa difícil de creure en un de rural, de muntanya i boscós: és més fàcil tallar un roure que no pas reciclar fusta antiga o vella. Mostres contaminades? Però, totes? Un error de les analítiques? En un laboratori contrastat? En totes? Com bé apunta Quirós, la datació radiocarbònica dels segles v, viii, xi i xiv no permet precisar més de dues o tres generacions.[3]

Amb tot, ens movem en un context d'antiguitat tardana o primers temps de la dominació andalusina. Si acceptéssim, potser per prudència, una datació en època paleondalusina o emiral, tindríem un problema històric: què fa aquesta fortificació en aquest punt, però està dominant un espai de comunicació que és la conca alta del riu Gaià. Si acceptéssim la datació a l'antiguitat tardana, ¿es tracta d'una construcció estatal o ens trobem ja en un moment d'organització local del territori, una fase prèvia a la feudalització, per dir-ho d'alguna manera? Qui és el promotor d'aquesta fortificació, ja sigui a l'antiguitat tardana, ja sigui en un període paleoandalusí? L'estat? Els antics *possessores*? Els nouvinguts? Per ara només ens podem fer preguntes en veu alta, des de l'atreviment de la ignorància aristotèlica.

Madinat Tarraquna, octubre del 2012

Bibliografia

Abadal, R. d' 1958: *Els primers comtes catalans*, Barcelona.

Aceña, R. 1995: «El mirhab hispano-musulmà», *Catalunya romànica*, vol. xxi, Barcelona, 196-198.

Adell, J. A.; Menchon, J. 2005: «Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans o les fortificacions de la marca superior d'Al Andalus», *Lambard* 17, 65-85.

Adserias, M.; Morer; J.; Rigo, A. 2000: «La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999*, Tarragona, 199-206.

Adserias, M.; Muñoz, J. A.; Sardà, M. 1984: «El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)», Miscel·lània d'estudis solivellencs 2, 58-60.

Altisent, A. 1966: «Un poble de la Catalunya Nova als segles xi i xii: L'Espluga de Francolí», *Anuario de Estudios Medievales* 2, 131-216.

– 1967: «Notícies socials i econòmiques de Montblanc, la Guàrdia dels Prats i la Roba pels voltants de 1200 en els documents de Poblet», *VIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, *Montblanc 1966*, Montblanc, 49-65.

– (ed.) 1993: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet,* vol. i, *Anys 960-1177*. Barcelona.

Amigó, R. 1989: *Sobre inventaris de noms de lloc*, Reus.

Arbós, A. 1993: «La romanització de la Conca de Barberà. Algunes aportacions», *Arrels* 2 [XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Setembre 1974], Espluga de Francolí, 45-59.

Arce, J. (ed.) 2002: «Centcelles, el monumento tardorromano, iconografía y arquitectura», Roma.

Arola, R.; Bea, D. 2002: «La vil·la romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)», *Butlletí Arqueològic* 24 (època v), Tarragona, 75-95.

Balaguer, A. M. 1990: «Troballes i circulació monetària: corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles viii-xiii)», *Acta Numismatica* 20, Barcelona, 83-109.

Balañà, P. 1981: «Toponímia aràbigo-catalana; Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab de la Biblioteca reial de Rabat», *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària*, vol. ii, Tarragona, 69-91.

– 1992: *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*, Barcelona, 1992.

– 1993*a*: «Alforja: apunts d'història i de toponímia», *Diplomatari. Investigació històrica medieval dels Pa-*

3. Quirós, A. 2009: «Las dataciones radiocarbónicas de yacimientos de época histórica. Problemas y experiencias de análisis en contextos de época medieval», Munibe sèrie Antropologia-Arkeologia, núm. 60, 313-324.

ïsos Catalans i Occitània, Barcelona, núm. 12, 1982-83, 30-35.
– 1993*b*: *Els musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell.
– 1993*c*: «Vestigis de la dominació islàmica a la Conca de Barberà, I: La toponímia del municipi de Llorac». *Aplec de Treballs* 11, Montblanc, 203-219.
Ballestín, X. 1994: «Prosopografia dels fuqahâ' i ulamâ' de la zona oriental del Tagr-al'Alà: Balagà, Lârida, Tûrtusa», a: Marín, M. (ed.), *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus (homenaje a José M. Fórneas)*, vol. VI, Madrid, 55-119.
– 1999: «De la instauració de la *hilâfa* dels Banû Marwân –317 H. / 929 dC.– als Mulûk at-Tawâ'if», a: Barceló, M. (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Barcelona, 79-91.
Barbarà, A. 1978: «La torre de defensa de Mas de Monravà», *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* 6, abril-juny, 30-31.
Barceló, M. 1988: «La invasió àrab-musulmana a Catalunya», *L'Avenç* 117, 14-17.
– 1989: «Los límites de la información documental escrita», a: Barceló, M. *et al.*, *Arqueología medieval. A las afueras del medievalismo*, Barcelona, 73-87.
Batet, C. 2006: *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Barcelona, València.
Batista, R.; Ferrer, M. 1993: «Aportació a l'estudi dels sepulcres de lloses», *Empúries* 48-50, vol. II, Barcelona, 100-107.
Baucells, J.; Fàbrega, A.; Riu, M.; Hernando, J.; Batlle, C. 2006: *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona,* 5 vol., Barcelona.
Benet, A. 1981: «La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà», *Aplec de Treballs, Montblanc* 3, 133-153.
– 1984: «La Conca de Barberà, terme municipal romà?», *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs* 2, Solivella, 61-66.
– 1988: «La donació de Centcelles al monestir de Ripoll», *Quaderns d'Història Tarraconense* VII, Tarragona, 55-61.
Berges, M. 1970: «Cripta tardorromana en Marsá (Tarragona)», *Boletín Arqueológico*, Tarragona, fasc. 105-112, 1969-70, 128-129.
Bertran, D. 1993: *Breu història del Molnàs*, Tarragona.
Bolòs, J. 1995*a*: «Castell i vilatge dels Montgons», *Catalunya romànica*, vol. XXI, Barcelona, 209-210.
– 1995*b*: «Castell d'Escornalbou». *Catalunya romànica*, vol. XXI, Barcelona, 240-241.
– 1995*c*: «Fortificació de Mont-ravà», *Catalunya romànica*, vol. XXI, Barcelona, 324-325.
– 1995*d*: «Castell de santa Perpètua de Gaià», *Catalunya romànica*, vol. XXI, Barcelona, 512-515.
– 1995*e*: «Ermitatges de Sant Martí de la Brufaganya», *Catalunya romànica*, vol. XXI, Barcelona, 522-523.
Bonnassie, P. 1979-81: *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI),* Barcelona, 2 vol.
Bonet, M. 2006*a*: «Las dependencias personales y las prestaciones económicas en la expansión feudal en la Cataluña Nueva (siglo XII)», *Hispania. Revista Española de Historia*, Madrid, vol. LXVI, maig-agost, 425-482.
– 2006*b*: «La Conca de Barberà i Montblanc a la croïlla del segle XII», *Butlletí Arqueològic* 28, època V, Tarragona, 333-370.
Bramon, D. 2000: *De quan érem o no érem musulmans*, Vic.
Brufal, J. 2007: *Les ràpites. Proposta de definició conceptual a partir del cas del nord-est peninsular*, Lleida.
Cabañero, B. 1996: *Los castillos catalanes del siglo X: circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas,* Saragossa.
Carreras, A. 1981: «La torre de guaita de Castellfollit (Serra de Prades). Notes arqueològiques i planimetria», *Butlletí Arqueològic* 3, Tarragona, 65-99.
– 2000: *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*, vol. 1, l'Espluga de Francolí.
– 2006: «A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles V-X)», *Aplec de treballs* 24, Montblanc, 41-72.
Carreté, J. M., Keay, S.; Millet, M. 1995: *A roman provincial capital and its hinterland. The survey in the territory of Tarragona. Spain, 1985-1990*, Ann Arbor.
[Carta Arqueològica] 1989: *Carta arqueològica. Comarca Conca de Barberà*, Barcelona.
Chavarría, A. 2001: «Poblamiento rural en el *territorium* de *Tarraco* durante la antigüedad tardía», *Arqueología y territorio medieval* 8*,* Jaén, 55-76.
Cortiella, F. 1985: «Assaig sobre la historia medieval de la Riba (segles XII-XV)», *Miscel·lània Ribetana* 1, la Riba, 31-60.
– 1986: *Història de la Pobla de Mafumet*, la Pobla de Mafumet.
– 1987: «Alcover medieval», a: Cavallé, J. (ed.), *Alcover, estat de la qüesió*, Alcover, 57-69.
Cuadrada, C. 2002: «Primeros ejemplos de repoblación de Tarragona. El asentamiento de Mongons (desde el siglo XII)», a: Trillo, C. (ed.), *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Granada, 373-389.
Domergue, C. 1987: *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la péninsule Ibérique*, Madrid.
Dupré, X.; Vilardell, R. 1985: «El sepulcre del mas del Tancat (La Morera del Montsant, Priorat», *Informació Arqueològica* 44, Barcelona, 1-4.
Enrich, J.; Enrich, J.; Pedraza, L. 1988: *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Igualada.
Español, F. 1991: *L'arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*, Montblanc.

Fàbrega, A. (ed.) 1995: *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Vol. I: 844-1000*. Barcelona.

Farré, R. 1990*a*: «Les tombes de Tuells», *El Baluard. Revista d'Informació Local* 43, gener-febrer (2a època, any viii), Sarral, 24-25.

– 1990*b*: «Les tombes de Tuells. Els resultats de l'excavació d'una necròpolis medieval a la partida d'Els Masos, Forès», *El Baluard. Revista d'Informació Local* 44, març-abril (2a època, any viii) Sarral, 26-28.

Finestres, J. 1757: *Historia de el real Monasterio de Poblet*, vol. i, Cervera.

Florensa, F.; Corominas, M. 2011: «El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un centre d'emmagatzematge i explotació d'època tardo-romana (Cambrils, Baix Camp)», *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona.

Follieri, N. *et al.* 2000: «Desertification trends in Spain and Italy based on pollen analysis», a: Balabanis, P. *et al.* (ed.), *International Conference on Mediterranean Desertification reseach results and policy implications*, European Comission, 33-44.

Font Rius, J. M. 1969-1983: *Cartas de población y franquicias de Cataluña*. CSIC, Barcelona-Madrid.

Francès, J. (coord.) 2007: *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el Neolític i l'Antiguitat Tardana*, Barcelona.

Fuentes, M. 1995: «Sant Julià dels Montgons», *Catalunya romànica*, vol. xxi, Barcelona, 209-210.

Garcia, J. E. 1999: «L'impacte de la conquesta àrab sobre la societat visigòtica», *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*, Barcelona, 369-372.

Garcia, J. E.; Miró, N.; Revilla, E. 2003: «Un context paleoandalusí a l'excavació de l'arxiu administratiu de Barcelona (1998)», *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès, 18-21 d'abril de 2002. Actes*, vol. i, Barcelona, 363-380.

Garcia, M.; Macias, J. M.; Teixell, I. 1999: «Necròpoli de la vil·la dels Munts», *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*, Barcelona, 278-279.

Genera, M. 1991: *L'Ebre final. Del Paleolític al món romà*, Tortosa.

Gort, E. 1989: «Tarragona i el Tarragonès a l'edat mitjana», a: Olivé, E., *Història del Camp de Tarragona*, vol. i, Tarragona, 34-62.

– 1995*a*: «Conquesta i repoblació», *Catalunya romànica*, vol. xxi, Barcelona, 369-370.

– 1995*b*: «Sant Miquel d'Escornalbou», *Catalunya romànica*, vol. xxi, Barcelona, 241-245.

Gras, J. L.; Ribas, J. 1978: «Dos sepulturas altomedievales en Forés», *Boletín Arqueológico*, època iv, fasc. 141-144, 136-141.

Hernández Sanahuja, B.; Del Arco, A. 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona con la clasificación hecha por…*, Tarragona.

Iglésies, J. 1963: *La Reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, Barcelona.

[IRAT] Goristidi, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Lladonosa, J. 1962: «El Montsant i els ermitans», *Analecta Monserratensia,* vol. ix, *Miscel·lània Homenatge a Anselm Mª Albareda*, vol. i, 325-385.

Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. 1999: «Escultura arquitectònica de Tarragona», *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*, Barcelona, 226-230.

Macias, J. M.; Menchon, J. 2007 (ed.): *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell). Un establiment rural de l'*ager Tarraconensis, Tarragona.

Marcet, R. 1983: «Prehistòria del lloc on va néixer l'Espluga el 1079 i les seves rodalies», *El Francolí* 3, 2a època, abril, 17-18.

Martí, R. 1988: «Tradició i innovació de l'espai agrari medieval», *Segones Jornades de Joves Historiadors i Historiadores*, Barcelona. [Preactes fotocopiades].

– 1993: «Qui són els pobladors», *Catalunya romànica,* vol. xix, Barcelona, 32-35.

Massó, J. 1984: «Les necròpolis i les sepultures medievals», *Reus,* 15 agost, Reus.

– 1987: «El terme d'Alcover a l'Antiguitat», a: Cavallé, J. (ed.), *Alcover. Estat de la qüestió*, Alcover, 37-56.

– 1999*a*: «Bronzes d'indumentària del territori de Tàrraco», *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*, Barcelona, 315-316.

– 1999*b*: «Sobre una placa de sivella visigòtica trobada a Rojals», *Aplec de Treballs* 17, Montblanc, 5-8.

– 2003: «Informe preliminar sobre la torre de la partida de Miralbó», *Treballs Canongins*, la Canonja, 11-20.

– 2007: *Les excavacions inèdites del Museu de Reus a Porpres i a Parets Delgades (1934-1936),* Reus.

Massó, J.; Ramon, E. 1986: «Localització d'una vil·la romana a les Parades de Sant Bartomeu», *La Borja* 8, les Borges del Camp, 12-13.

– 1994: «Història del terme de Riudoms», *Guia nostra. Guia d'informació municipal*, Riudoms, 4-11.

Mateu Llopis, F. 1951: «Hallazgos numismáticos musulmanes IV», *Al Andalus* 46, 207.

Mayer, M.; Poblet, M. 1992: «Una inscripció romana a Riudabella», *Aplec de Treballs* 10, Montblanc, 143-150.

Menchon, J. 1992: «Arqueologia medieval a les comarques tarragonines, estat actual», *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-1992),* Tarragona, 7-30.

– 1995*a*: «Arqueologia medieval i món funerari a les comarques tarragonines», *Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 1, Tarragona, 211-227.
– 1995*b*: «Necròpoli de la Prada de la Guineu. Albarca», *Catalunya romànica,* vol. XXI, Barcelona, 398-399.
– 1995*c*: «Ermitatges del Coll de Mònecs, Ulldemolins», *Catalunya romànica*. vol. XXI, 418-419.
– 1996*a*: *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà. Estat actual,* Montblanc.
– 1996*b*: «Necrópolis altomedievales y despoblación en la provincia de Tarragona, el caso de la Conca de Barberà». *Arqueología y Territorio Medieval* 5*,* Jaén, 5-29.
– 1996*c*: «Sobre el Centcelles medieval. Algunes notes», *Estudis de Constantí* 12, 15-26.
– 1999: «Notes al voltant d'algunes ceràmiques medievals de Centcelles», *Estudis de Constantí* 15, 19-32.
– 2001: «Una església romànica oblidada, Sant Julià dels Montgons», *Estudis de Constantí* 17, Constantí, 65-80.
– 2003: «El *hisn* de Siurana o l'oblit del passat», *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Sant Cugat del Vallès, 18-21 d'abril de 2002*, vol. II, Barcelona, 643-652.
– 2006: «Necrópolis y *husun*. Dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquista feudal», *Sautuola* XII, Santander, 331-348.
– 2010: «Pervivències, continuïtats i discontinuïtats: el Cristianisme a Catalunya entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana. Una visió arqueològica a partir de les necròpolis», a: Gavaldà, J. M.; Muñoz, A.; Puig, A. (ed.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008),* Reus, 529-560.
– 2010: «Estudio histórico arqueológico», a: Portal, J. *et al*., *Plan Director del Monasterio de Poblet*, Poblet. [Inèdit].
– In loco horroris et vastae solitudines? *Necròpolis i poblament al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal.* [En premsa]

Menchon, J.; Tosas, T. 1995: «Annex 1. Necròpolis medievals anteriors al 1300 del Camp de Tarragona, el Priorat i la Conca de Barberà», *Catalunya romànica,* vol. XXI, Barcelona, 590-591.

Miquel, M. 1997: «*Ipsa marcha extrema*. Les terres del Gaià als segles X i XI». *La Resclosa* 1, Vila-rodona, 27-35.

Morera, E. 1897: *Tarragona Cristiana*, Tarragona.

Muñoz, A.; Macias, J. M.; Menchon, J. 1995: «Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona», *Archivo Español de Arqueología*, 68, núm. 171-172, 293-301.

Padró, J.; Vega, J. de la 1989: «Treballs arqueològics a la Cova de la Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de Sarga - Mur, Pallars Jussà)», *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Barcelona, 9-53.

Palet, J. M.; Riera, S. 1997: «Changements du paysage dans la plaine de Barcelone (Catalogne) de la Protohistoire au Moyen Âge», a: Burnouf, J.; Bravard, J.-P.; Chouquer, G. (ed.), *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médievaux et modernes*, CNRS, 259-270.

– 2009: «Activitats agràries i modelació antròpica en el territori de la colònia *Barcino*: aproximació des de l'arqueologia i la palinologia», a: Guitart, J.; Carreras, C. (dir.), *Marques i terrisseries d'àmfores en el Pla de Barcelona*, Barcelona, 131-140.

Pallejà, Ll. 1982: «Noves troballes arqueològiques al Mas de Barenys», *Lo Floc* 40, desembre, Riudoms, 14.

– 1984, «Necròpolis tardo-romana del Mas de Barenys, Riudoms», *L'Om*, 15 març, Riudoms, 18-19.

Pallejà, Ll.; Romero, V. 1993: «Mas de Barenys, Riudoms», *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 52.

Palol, P. de 1957: «Pie de altar de época visigoda de Santes Creus, Tarragona», *Boletín Arqueológico*, 4a època, LVII, 1-2.

Pera, J. 1994: «Reflexions entorn el *Municipium Sigarrensis*», *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. 2, Tarragona, 323-325.

Peris, J.; Poblet, M.; Querol, M. 1989: «Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana», *Aplec de Treballs* 9, Montblanc, 151-168.

Piera, M.; Menchon, J. 2011: «El castell de Siurana (Cornudella de Montsant, Priorat). Treballs Arqueològics dels anys 2009-2010», *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, vol. II, Tarragona, 867-878.

Prevosti, M. 2010: «La ciutat de Tàrraco, entre nucli urbà i territori», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (dir.) 2010: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 25-111.

Rauret, A. M. 1962: «Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la Font Major», *VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960, Zaragoza 1962*, 251-260.

Recasens, J. M. 1975: *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona.

Reyes, T. 1993: «Del Baix Imperi a l'Alta Edat Mitjana», *Catalunya romànica*, vol. XV, Barcelona, 24.

Riera, S. 2003: «Evolució vegetal al sector de Vilanova-Cubelles (Garraf) en els darrers 3.000 anys: processos naturals i transformacions antròpiques d'una plana litoral mediterrània», a: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Barcelona, 303-312.

Riera, S.; Miras, Y.; Giralt, S.; Servera, G. 2010: «Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de la Sèquia Major (La Pineda, Vila-seca)», a: Prevosti, M.; Guitart J. (ed.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 163-173.

Riera, M.; Rosselló Bordoy, G.; Soberats, N. 1997-1999: «Una placa marmòria amb inscripció cúfica procedent de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 19-20, Tarragona, 201-206.

[RIT] Alföldy, G. 1975: *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.

Roig, J. F. 2005: *El tram de la via romana* De Italia in Hispanias/ab Asturica Terracone *entre Tarraco i Ilerda. Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*, Tarragona.

Sabaté, Fl. 1996: *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿conquesta o repoblació?*, Lleida.

Salrach, J. M. 1991: «Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal», *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, Barcelona, 203-211.

– 2004: *Catalunya a la fi del primer mil·leni*, Lleida.

Salsamendi, I.; Bea, D.; Arola, R. 2011: «Intervencions arqueològiques a l'Antiga Casa de l'Ardiaca Major de la Catedral de Tarragona (Tarragonès)», *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, vol. I, Tarragona, 281-290.

Sánchez Real, J. 1989: «Una petita necròpolis prop de Riudoms», *Lo Floc* 197*,* Riudoms, 6-7.

Sans Travé, J. M. 1995: «Els precedents antics de la prehistòria a la fi del món antic», *Catalunya romànica,* vol. XXI, Barcelona, 429-431.

Sardà, M.; Beltrán, J. 2003: «Presa del Barranc de la Salada, Sarral», *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-89*, Barcelona, 131.

Soberanas, A. J. (ed.) 1965: «Sobre la invasió àrab i reconquesta de Tarragona (uns estudis inèdits de Mn. Sanç Capdevila», *Boletín Arqueológico*, fasc. 85-92, 29-63.

Vega, J. de la 1987: «Contribució catalana a l'inventari de les probables coves santuari ibèriques», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 6, 171-190.

Vergès, J. M.; Zaragoza, J. 1996: «Les tombes de "caixa de lloses" i hàbitat medieval de mas de Llaneta (Alcover)», *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp*, 29, 43-52.

Vilaseca, S. 1957: «Noticia de hallazgos de objetos de bronce en la cueva de la Font Major de Espluga de Francolí», *Ampurias* XXI, 266-273.

– 1960: «La cueva de la Font Major», *Trabajos de Prehistoria* I, 117-202.

Vilaseca, S.; Prunera, A. 1966: «Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas tarraconenses», *Boletín Arqueológico*, fasc. 93-96, època IV, Tarragona, 25-46.

Virgili, A. 1984: «La qüestió de Tarraquna abans de la conquesta catalana», *Quaderns d'Història Tarraconense* V, Tarragona, 7-36.

– 1991: *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Altafulla.

– 1995: «Visigots i àrabs. Segles V-XI», *Catalunya romànica,* vol. XXI, Barcelona, 27- 35 i 47.

– 2011: «El Camp de Tarragona entre l'antiguitat tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia», *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, vol. I, Tarragona, 47-66.

Vives, E.; Gibert, G. M. 1964: «Restes precistercenques a Poblet», *Analecta Monserratensia* X, *Miscel·lània Homenatge a Anselm M. Albareda*, vol. II, 191-202.

APUNTS SOBRE LA UTILITZACIÓ DELS TOPÒNIMS MEDIEVALS PER AL CONEIXEMENT DEL MÓN ANTIC: EL CAS DEL CAMP DE TARRAGONA

Ramon Marrugat i Cuyàs

Resum

Aquesta comunicació fa un toc d'atenció sobre la importància dels estudis que relacionen els noms medievals amb els estudis d'història antiga del Camp de Tarragona, ja que aporten informació útil per al coneixement del món antic. El repoblament medieval va aprofitar el substrat anterior, i aquí s'analitza la base de l'etiologia dels topònims i la seva supervivència.

Paraules clau: Toponímia antiga, toponímia medieval, *ager Tarraconensis*, topònim, microtoponímia.

NOTES ON THE USE OF MEDIEVAL PLACE NAMES FOR LEARNING ABOUT THE ANCIENT WORLD: THE CASE OF THE CAMP DE TARRAGONA

Abstract

This communication is a wake-up call to the importance of linking studies of medieval names to regional studies of ancient history, since they contribute useful information to our knowledge of the ancient world. In the case of the *ager Tarraconensis* it should be noted how medieval resettlement treated the vestiges of earlier settlers. Therefore, it is proposed to analyze the basis of the aetiology of the names and show their resistance to change.

Keywords: Ancient toponymy, medieval toponymy, *ager Tarraconensis*, toponym, microtoponymy.

Qüestió prèvia: el territori de l'*ager Tarraconensis*

En parlar de l'*ager Tarraconensis* convindria fer una precisió per establir com s'entén, almenys des d'aquest treball, el territori afectat.

Si ens atenguéssim estrictament a la traducció literal del llatí, 'camp de Tarragona', hauríem de cenyirnos a la regió natural que des del repoblament medieval porta aquest nom, és a dir, la plana encerclada entre la Serralada Litoral i el mar, que va des de Santes Creus i la ciutat de Tarragona al coll de Balaguer, malgrat que en resultés un mapa que hauria de deixar fora la realitat tarraconense dels Munts, la vil·la del Moro i l'arc de Berà.

En canvi, si en el nom hi volguéssim veure una realitat romana, potser hauríem de contemplar en l'*ager Tarraconensis* el territori sobre el qual *Tarraco*, no com la capital de província que era, sinó que com a centre econòmic i comercial, exercia la influència directa. En aquest cas, hauríem de girar els ulls també cap al territori situat al nord-est.

Al propòsit del treball hi encaixa millor aquesta perspectiva, que comprèn la terra de frontera de la part de la Catalunya Nova que va del Llobregat al coll de Balaguer, que enclou el Penedès i el Camp de Tarragona, perquè, tenint com a punt de partida de la recerca la documentació del període comtal, a l'abundància de les imbricacions[1] s'hi afegeix, en el llarg procés d'anades i vingudes d'ocupació i repoblament, el paper de referent que hi va tenir Tarragona. I, sobretot, és un territori que als segles x-xii presenta, com veurem, una trajectòria amb característiques comunes i similitud de problemes d'investigació.

1. Introducció

La comunicació pretén promoure l'interès per trobar traces en la toponímia medieval que ens ajudin a millorar el coneixement del món antic i del tractament que la repoblació medieval del territori de l'*ager Tarraconensis* va donar als vestigis de pobladors anteriors. Per a tal objectiu, és necessari partir de la base de l'etiologia dels topònims i de la resistència que mostren als canvis.

Hauria de resultar més que evident que per accedir al coneixement de les societats i dels espais del passat la toponímia és una via privilegiada. Però, malauradament, el menyspreu cap a la toponímia no és cap novetat, perquè, així com per a l'arqueologia la ceràmica o les monedes es consideren «el fòssil director» que permet dotar de cronologia els estrats i informar sobre les societats enterrades, els noms de lloc (especialment els documentats, però no només aquests) resten sovint marginats. Per això s'ha plantejat la qüestió següent (Arbués i Oliver 2003, 571):

> «[…] igual que la protecció de les restes arqueològiques materials és quelcom d'interès públic i la seva destrucció es troba sancionada per la llei, ¿com és que la pèrdua de topònims més que mil·lenaris, que tenen el mateix valor científic que olles o monedes, quasi bé no preocupa ningú?»

El que és curiós és que la introducció al nostre país de la toponímia com a eina auxiliar de la història va ser per la porta gran, quan la gran figura de Josep Balari i Juvany la va utilitzar a bastament en redactar, al final del segle xix, *Orígenes históricos de Cataluña,* molt poc temps després de la publicació a França, l'any 1890, de l'obra d'Arbois de Jubainville (Arbois 1890), que si no havia encetat el tema en les llengües romàniques, en va representar la gran empenta, i que seguia la petjada d'altres precursors, com ara l'obra de quinze anys abans de l'alemany Wilhelm Arnold (Arnold 1875).

Quan la toponímia esdevé una eina auxiliar, ho fa sovint en un sentit unidireccional: hom poua en els topònims pretèrits –fonamentalment els medievals– per entendre l'evolució d'un indret. Ara bé, si miréssim més enrere, aquests mateixos noms de lloc ens podrien mostrar perspectives d'investigació d'un passat més llunyà si som capaços d'esbrinar-ne les traces.

És el que opinava el tarragoní Amadeu Soberanas fa més de trenta anys (Soberanas 1980, 161):

> «[…] encara no s'ha desvetllat massa entre els investigadors l'interès per un aspecte que caldrà treballar a fons: l'arqueologia toponomàstica o, si voleu, la paleotoponímia: s'han de recollir els topònims antics, a partir, és clar, dels que figuren en els primers documents carolingis, publicats o inèdits. Amb aquest escorcollament, podrem veure com molts dels topònims canviaren de nom, a través del temps, o bé desapareixeren, per mor de diverses circumstàncies, sense deixar cap petjada a la nostra geografia. Aquesta informació que obtindríem ja justifica la necessitat d'aplegar els paleotopònims i identificar-los, sempre que sigui possible. El servei que podria fer un corpus d'aquesta mena a la història, a la filologia i, no fa falta dir-ho, a la geografia, seria incalculable.»

De la poca utilització de la toponímia en l'arqueologia se'n lamentava Massó i Carballido, que és un dels que sí que hi recorre (Massó 1984, 52):

1. P. ex., document de 1023 de la venda que fa el comte de Barcelona a Guillem Amat del castell de Castellví de la Marca, amb uns límits que diuen «de occiduo in rivo prefato Terracone, sive in rivo de Vallibus et revertitur per ipsum castellare de Vallibus per ipsam planam usque in rivum Gallanum» (*LBSC* § 8); o, també, les possessions santescreuïnes (Fort 1972).

> «És ben coneguda la importància dels noms de lloc dins el camp de l'arqueologia. Però sovint els professionals no en valoren justament el valor documental, malgrat que de vegades es resoldrien algunes de les qüestions que mai arriben a arrodonir-se en el moment de redactar les conclusions d'un informe sobre un determinat jaciment arqueològic. Una anàlisi etimològica i històrica ben atenta i acurada ens permetrà d'identificar aquells topònims que realment reuneixen interès per a nosaltres […].»

2. La singularitat del territori de l'*ager Tarraconensis*

Els noms de lloc, tant els que ens hagin arribat per transmissió oral com els que ho han fet per mitjà de documentació, presenten, en el cas del territori del Camp de Tarragona –juntament amb el del Penedès–, unes característiques diferents dels de la resta de Catalunya, perquè, convertit en terra de frontera, tant en el període carolingi com en bona part del període comtal posterior, va haver de veure interrompuda l'estabilitat del poblament.

Hem d'admetre, doncs, que aquest és un territori singular, que contrasta amb la transmissió oral i escrita que proporcionen la documentació carolíngia al nord del Llobregat i la musulmana al sud del coll de Balaguer, en aquest cas continuada pels quatre segles de presència morisca.

La poca documentació altmedieval relativa a aquesta terra de marca permet que la que està publicada en els grans cartularis (*Liber Feudorum Maior*, Sant Cugat, Santes Creus, Poblet…) sigui sovint la primera referència dels topònims majors que ens han arribat i, en el cas de la microtoponímia, ho és amb total seguretat.

En conseqüència, l'estudi d'aquests primers topònims obre possibilitats d'investigació del passat indubtables: arqueologia, vegetació, poblament, xarxa viària, etc.

3. La toponímia heretada

La informació històrica i geogràfica dels noms de lloc ha fet que se'ls qualifiqui de «fòssils lingüístics», i d'aquest plantejament n'és emblemàtic el cas català, atès que, mentre que els primers textos amb traces de la llengua catalana els trobem al segle XI, els documents que contenen topònims clarament catalans són de la darreria del segle IX, perquè l'opacitat que ja tenien molts n'impedia la traducció a la llengua llatina (Rabella 2006, 55). Així ho veia Albert Bastardes (Bastardes 1980, 4):

> «[…] documents dels segles IX i X. La totalitat dels diplomes d'aquesta època són redactats en llatí, però sovint amb grans concessions a la llengua parlada, i això es fa especialment patent en els topònims, que els escrivents no saben llatinitzar, o no volen fer-ho per tal de no desfigurar massa un element tan important en una escriptura.»

Hem de prendre el punt de partida que el territori que ara coneixem com a Camp de Tarragona i Penedès havia d'estar intensament romanitzat. Aplanava aquest camí la proximitat a la capital *Tarraco* i la facilitat de comunicació, tant per a la població costera com per a la interior, situada a la vora de la Via Augusta. Sembla clar que només un daltabaix demogràfic com el que es va produir podia possibilitar la desaparició de la toponímia romana, per a l'estudi de la qual no hauríem de tenir en principi greus dificultats, atès que podem trepitjar el terreny ferm que conformen les dues ben conegudes llengües afectades: la llatina i l'hereva romànica catalana. Això sí, amb l'inconvenient conegut de molts topònims llatinitzats erròniament en els documents medievals.

L'esfondrament toponímic també explica la poca substància relativa dels noms de lloc preromans, perquè, si la presència dels d'origen romà ja és molt minsa, encara és més notòria l'ensulsiada de la toponímia d'origen anterior, fenomen que en el nostre territori devia venir de lluny, perquè, de fet, dels noms de lloc preromans, segons tota la documentació clàssica i l'epigrafia recollida a l'àrea del *Conventus Tarraconensis*, incloent-t'hi l'època visigòtica, en coneixem només 148 (Villar 2002, 67).

La continuïtat de poblament hauria comportat la de la toponímia en la documentació altmedieval, i ens adonem de seguida que, si de cas, l'atribuïble al període preromà està situada majoritàriament en les vores muntanyenques: *Ancosa, Olesa, Olèrdola…* No ens ha d'estranyar, perquè les primeres onades de repobladors anaren a llocs privilegiats des del punt de vista de la defensa. Una conclusió paral·lela obtindrem de les traces musulmanes: *Albarca, l'Aleixar, Alforja, la Mussara, Vimbodí…*[2] I, tant de les unes com de les altres, absència general dels microtopònims, que són el millor testimoni de l'estabilitat de la població.

Precisament l'escassesa de dades hauria de motivar l'esforç investigador de la toponímia, perquè, com retreia Menéndez Pidal (Menéndez 1968, 5):

2. Quan Joan Coromines parlava de l'empremta musulmana deixava clar que hi ha «un límit nord, format per una línia netíssima, més enllà de la qual la toponímia aràbiga pràcticament no existeix, límit que engloba solament el Penedès, la Conca de Barberà, molt poc la Segarra […]» (Coromines 1965-70, I, 24).

> «La toponimia no es sólo la historia de los nombres propios más usuales en un idioma, pues encierra, además, un singular interés como documento de las lenguas primitivas, a veces los únicos restos que de algunas de ellas nos quedan.»

3.1. Estrats anteriors al català?

L'anàlisi dels primers topònims medievals d'aquest territori, alhora que identifica els pocs que són provinents dels substrats anteriors, ens mostra com la gran majoria són una creació transparent de la pròpia llengua catalana, i que molts dels que tenen aparença antiga no eren sinó formats a partir de mots vius del català d'aleshores, que per l'evolució de la llengua han esdevingut opacs o bé tenen una explicació postantroponòmica.

Però, fins i tot en casos aparentment clars de toponímia antiga, hem de parar molt de compte. És el cas conegut dels noms de lloc formats amb el mot *quer*, derivat de *CARIU 'roca', d'origen preromà, que si avui està en desús, devia ser encara viu i tenir creativitat lèxica als segles IX-X, com demostra que, en romandre fossilitzat en alguns topònims documentats de la conca alta del Gaià, com ara en els de *Queralt, Querol, el Quer* (*LBSC* § 264; *DMSC* § 439, etc.), en tots tres s'evidencien trets morfològics catalans: l'adjectivació, el sufix diminutiu, el determinant.

Un altre problema són els topònims d'aparença preromana com *Ardenya*, originat segurament a partir d'*ardenya* 'altiplà', que «devia ésser un mot viu encara a l'alta edat mitjana quan es va aplicar a la toponímia» (Moran 2002, 7). Efectivament, perquè, si aquesta significació del mot escau a les altres *Ardenya* que trobem escampades arreu, no ho fa gens a la del llogaret agregat de la Riera. Ens trobaríem aquí davant el fenomen dels *topònims viatgers,* que caldrà sempre tenir en compte.

Respecte a aquesta qüestió, el qui va ésser el patriarca de la toponímia catalana, Enric Moreu-Rey, tenia una visió prou radical (Moreu-Rey 1986, 29):

> «El principi bàsic portarà a no acceptar com a certament antic (de la pre-Reconquesta), cap nom que no sigui documentat sobre fonts (escrites, epigràfiques) de l'antiguitat, o protomedievals cristianes i aràbigues. No podrà doncs implicar "antiguitat" la presència del nom en fonts només contemporànies de la Conquesta. O sia: caldrà distingir ben clarament entre les certeses (poques: *Maó, Menorca, Eivissa*, etc.), i les simples presumpcions. Un topònim no pot ser considerat antic simplement pel seu aspecte, si només és documentat al segle XIII […].»

Tot ens fa pensar, doncs, en la realitat d'una toponímia catalana brollada de la pròpia llengua, amb les excepcions explicables en noms de lloc que en els primers temps comtals ja eren coneguts i usats, i que determinaven continuïtat de poblament no solament amb l'època romana, sinó que en casos arraconats també amb l'anterior. D'aquesta realitat, *Olèrdola* en podria ésser el paradigma. O bé el cas clar de *Tarraco/Tarragona*, topònim major entre els majors.

Hem de saber treure profit de la necessitat de rebatejar els noms de lloc que tenien els repobladors, tot i que no hem d'oblidar la precaució necessària davant dues realitats dels noms nous, com són el que se n'ha dit *topònims viatgers* i la freqüència de l'hagiotoponímia. En tot cas, és bo sempre de recordar l'asseveració de Moreu-Rey (Moreu-Rey 1981, 12) que «els hagiotopònims són tots, o quasi tots, posteriors a la romanització i al pas visigòtic».

Com reconeix l'estudiós arabista Mikel de Epalza (Epalza 1980, 77), «la presència d'antropònims àrabs a la toponímia és sovint un fet de conquesta cristiana, per necessitats cadastrals dels cristians», que aplicaven noms de persones concretes. Ve a ésser el mateix que apuntava Joan Bastardas (Bastardas 1980, 5), que «gran nombre dels antics topònims catalans descansen en antropònims». Aquesta via d'interpretació de l'origen dels topònims àrabs facilita la comprensió de moltes de les propostes interpretatives de noms de lloc com *Avellà, Calafell, Gelida, Gomar*, *Jafre,* la Pobla de *Mafumet, Vimbodí*… (Balañà 1999, 44-46), llista que pot completar *Bràfim,* topònim que comença a ser citat com la «uilla que uocant ortum de Habrahim» 'l'hort d'Ibrahim' (Balari 1964, 45).

L'empremta antroponímica és substancial en la morfologia dels pocs topònims amb traces germàniques d'aquesta llenca del territori català i els seus voltants: *Albornar, Berà, Fraguerau, Francàs, Francolí, la Geltrú, la Gornal, Masricard, Montbrió, Renau, Vilademàger*, etc., si ja deixem de banda els que són clarament procedents de germanismes incorporats a la llengua catalana: *guàrdia* (*la Guàrdia* de Prats*, Guardiola* de Font-rubí), *blanc* (*Blancafort, Montblanc*), *franc* (*Vilafranca*), etc.

3.2. Les fonts documentals

A l'investigador interessat a treballar a partir dels topònims medievals, se li obren dues vies per a la recerca:

a) Pouar en els fons documentals.

b) Analitzar els reculls de topònims ja publicats.

Encara que resten molts de documents a escorcollar i publicar, ara ja hi comença a haver un corpus diplomatari de consideració, començant pels reculls que han proporcionat els exemples d'aquesta comunicació. És un camp en el qual es comença a notar la intensa i benemèrita activitat editora de la Fundació Noguera.

La recerca en els reculls de topònims representa un camí complementari i necessari, no pas alternatiu. Són ja prop del centenar les monografies locals dedicades a la toponímia, polaritzades singularment en el Camp de Tarragona, on la labor dels estudiosos locals ha tingut una notable intensitat de la mà encoratjadora d'animadors com Moreu-Rey i Ramon Amigó.

En aquests treballs s'hi observa una gran progressió metodològica, amb la incorporació de les dades històriques que subministra la documentació local. L'augment de la fiabilitat ha fet que l'aportació sigui més valuosa per a altres investigadors interessats.

Finalment, s'ha de comptar amb el bon complement, per l'abundància de dades i cites, de l'*Onomasticon Cataloniae* (Coromines 1989-97).

4. L'etiologia dels topònims

No és casual l'augment de microtoponímia que ens mostra el seguiment cronològic dels documents dels segles XI i XIII. Els assentaments humans en el món rural al llarg d'aquells anys van provocar una progressió en el nombre de referents toponímics que ens han d'ajudar a comprendre el desenvolupament de la societat, sobretot si tenim presents les dades relatives a les vies de comunicació, l'aigua, els conreus, etc.

Un cop deixats de banda els escassos topònims anteriors a la repoblació medieval, és més fàcil l'anàlisi del comportament evolutiu dels topònims restants, per a la qual es dibuixen dues opcions: la translació d'un nom de lloc preexistent a la Catalunya Vella –sigui per la procedència del repoblador, sigui per l'analogia paisatgística– o la creació d'un nom nou –que és sempre transparent.

Tot i que ambdues opcions poden donar llum a informació sobre què passava en aquell indret en aquell moment històric, és de la segona de què podrem treure més profit, si per a l'anàlisi ens servim del coneixement dels tres principis metodològics que, junts o per separat, hi conflueixen (Tort 2006, 77-81):

a) Principi de transparència. La toponímia viva tendeix a ésser transparent, és a dir, explicable des de la llengua: *carrer Nou, plaça de l'Oli, era Enrajolada…*

b) Principi d'excepcionalitat. Un topònim incorpora més la raresa que no pas la tipicitat: *Fontscaldes*, *pont de Ferro…* Al *Llibre Blanch* de Santes Creus hi trobem la citació il·lustrativa «in ipso plano de Cabra», el que és avui el Pla de Santa Maria, que mostrava una excepció física en relació amb la resta del terme (*LBSC* § 206).

c) Principi de significativitat territorial. A mig camí entre l'habitualitat i la singularitat: *Montseny* < *Montis signi* 'la muntanya del senyal'; *Flix* < *Flexio* 'curvatura, sinuositat'; *coma Extremera* 'la coma situada més lluny'…

Cal cercar la motivació que tenien els parlants per crear un topònim confegit amb elements de la pròpia llengua que l'havien de fer clar i entenedor, i saber veure que de la mateixa manera que en resten tants que encara són transparents i plenament descriptius, també ho havien estat tots els altres en el moment d'ésser creats, malgrat que l'evolució de la llengua els hagi portat a l'opacitat (Mallorquí 2006, 13).

Per a l'examen dels factors que han permès, afavorit o obligat la generació d'un nom de lloc és inevitable i convenient l'especulació (Tort 2001, 12), i si molts responen a raonaments de caràcter econòmic o institucional, un d'essencial per als nostres interessos és l'aspecte descriptiu d'aquesta toponímia, que fa que equivalgui a un document fotogràfic fet pel repoblador, en la mesura que contingui elements de testimoniatge de l'acció humana anterior. Eugeni Perea (Perea 1998, 42) va fer aquesta reflexió:

> «[…] a l'historiador de qualsevol època o disciplina li serà del tot imprescindible recórrer a les fonts de la toponímia per tal de reforçar o d'aclarir les seves investigacions. Sovint alguns noms com *Vilar, Castellot, Timba* o *Torres*, alerten l'arqueòleg sobre jaciments; el pas de la cultura romana o aràbiga, la influència dels jueus o la feudalització, es troba ben patent en els noms de lloc, bé persistint en la tradició oral […] o bé en la documentació dels arxius […].»

5. La investigació a partir de la toponímia

Els camins oberts als treballs de recerca els podríem classificar en tres camps:

a) L'anàlisi semàntica.

b) L'estudi de la documentació que acompanya els topònims.

c) La investigació des d'una perspectiva general o de síntesi.

5.1. L'anàlisi semàntica

Un gran nombre de topònims conté noms apel·latius, inicialment genèrics: *font, mont, puig, vall, vila*, etc. Altrament, els límits que separen el nom apel·latiu i el topònim són sovint imprecisos, diferència de concepte que no destorba l'objectiu de cercar-hi informació (Bastardes 1980, 5). Però ve un moment en què els apel·latius necessiten transformacions o addicions per adquirir els graus d'excepcionalitat o de singularitat convenients per esdevenir d'utilitat als parlants.

L'excepcionalitat d'un nom transparent com *Vilanova* ve de la indicació d'un origen en el temps, mentre que la d'un altre com el *Castro Vetuli* de l'any 1010 indicia la preexistència, si no d'un assentament humà,

almenys de restes d'una edificació. Però en l'aposició que va precisar el *Castellví* resultant, s'hi reflecteix la singularitat que va assenyalar Xavier Terrado (Terrado 1999, 14):

> « […] la toponímia de reconquesta és clara en aquesta llenca de terreny que durant molt de temps va estar una terra de ningú, el límit de la Marca Hispànica, com indica el nom de *Castellví de la Marca*, una terra que després hagué de ser repoblada amb l'al·licient d'exempcions fiscals per als colonitzadors.»

Quan hi ha aquesta claredat per a la interpretació d'un nom de lloc, ens situem fàcilment en la perspectiva del moment de la nominació, i ens permet d'entendre la causa de noms transparents com *Banyeres, Vilallonga* o *Vila-rodona* i, amb una mica més d'aplicació, d'altres com ara *Montferri* o *Paretdelgada*. Molts dels noms de lloc dits majors (pobles, rius, etc.), com que han estat sempre a la palestra, per poca transparència que mostrin, no ens hauria de costar gaire d'escatir les causes que els originaren.

Del topònim *Antigor* o *Antigó*, en trobem una mica pertot arreu si resseguim les toponímies locals (Amigó 1968; Carbonell 2004, etc.), i de seguida podem veure la relació amb restes d'edificacions anteriors dels noms de lloc batejats amb aquest mot (Massó 1984, 53-54): «*Els Antigons* […] és un altre topònim molt indicatiu […] tenim nombrosos exemples que confirmen la relació […] entre aquest topònim i les ruïnes antigues clarament visibles». Coromines (*DECAT*, I, 328) ens diu que *antigor*: «En terres del Migjorn s'ha conservat amb un sentit que oscil·la entre 'terra habitada o conreada des de molt antic' fins a 'indret amb restes arqueològiques'», i Alcover/Moll (*DCVB*, I, 717) defineixen *antigó* com a «ruïnes d'edificacions molt antigues, sien romanes, sien preromanes».

Sitges és un topònim sobre la procedència del qual durant molt de temps s'havia especulat, sense tenir en compte que res no hi ha de més transparent que la llengua mateixa, com ha posat en evidència que s'hi trobessin dipòsits d'època romana. En aquest cas la qüestió del nom propi *Sitges* és ben senzilla: ha evolucionat de forma paral·lela a la del nom comú català *sitja*. La cronologia documental de l'indret és la següent (Muntaner 1986, 295-96): *cègies* (991) > *cígies* (1011) > *ciges* (1080) > *citges* (1282) > *sitges* (1451).

Altres noms ens portarien a reflexions semblants. Tenim el cas de *Vila-rodona* i la forma *rodona* de la seva part antiga. A la *Villa Rotunda* de la dotzena de referències del *Llibre Blanch* de Santes Creus (*LBSC* § 143, 150, 156, 164, 165, 213, 224, 244, 264, 311, 318 i 367) s'hi contraposa la grafia *Vilaredon* del document núm. 87,[3] en el qual es comprova que el parlar català del moment (*redó* i no pas *rodó*) descrivia el que els parlants hi veien: una *vila* o un *vilar* de forma rodona. És a dir, que la transparència obligava l'adjectiu a concordar d'acord amb la llengua, fins i tot en aquest cas amb el canvi de gènere que demanava el primer element del sintagma. I així ho ha anat fent, perquè l'actual i parcial soldadura del nom del poble de *Vila-rodona,* oblidada la motivació original, segueix conservant la forma que el parlar de la comarca atorga a aquest adjectiu.

De fet, acostuma a estar força a l'abast la comprensió dels noms dels nuclis de població que són portadors de referents de l'habitació humana. És més aviat en la microtoponímia on cal cercar elements propicis a la investigació, tot evitant de caure en els paranys que el temps ens ha anat deixant, com el d'aquell antic camí de la Perafita, de la Selva del Camp, que, perduda la transparència, s'ha convertit ara en el c*amí de l'Aprofita*.

5.2. La informació dels documents portadors de topònims

El recurs a la informació que acompanyava un topònim medieval ja va servir de suport a l'argumentació de Pere Pericay per comentar unes consideracions sobre *Callipolis* basades en zones pantanoses d'un article de Serra Vilaró (Pericay 1952, 59), amb l'aportació d'una cita de la Pineda extreta d'un document de Poblet (*CP* § 59 bis): «illud stagnum meum de Pineta quod est iuxta Salo».

Des del moment que un topònim compta amb la història documental suficient per situar-lo en el mapa, tota informació complementària que li faci costat és de profit per a l'investigador. Ja hem vist que no és infreqüent que els topònims dels primers documents medievals arrosseguin una aposició diferenciadora, amb la informació que no acaba de recollir el nom de lloc. Aquesta necessitat de singularitzar un nom, probablement perquè el temps encara no l'ha fixat, fa que en els documents dels segles IX al XII la frase feta «in locum quem (ubi) dicunt ad» sovint serveixi per introduir l'epítet circumstancial que es dóna a un lloc menor a causa de la vegetació, accidents del terreny o edificacions existents a la vora (Bastardes 1980).

Molts dels documents són portadors de notícies de construccions factibles d'ésser considerades del passat, perquè resultava inevitable que, poc o molt, els documents acabessin fent referència a les restes de la realitat anterior, mitjançant l'ús de mots com *antiquus* i *antiquitas*, tal com es pot veure en la mostra següent: «prope vila antiqua» i «ubi ipsi monumenti

3. En la nova versió que va fer Joan Papell d'aquest document la grafia és *Vilar Redon* (*DMSC* § 84).

sunt antiqui», en un document de l'any 917 que parla de Riudebitlles (*CSCV* § 9); «ad ipsas parietes antiquas», en un document de l'any 987 referit a Olèrdola (*CSCV* § 130); un document de 1076 referent a la quadra d'Ollers prop de Barberà, parla de «per ipsa pared antiga»; en un document de Santes Creus de 1160 es llegeix sobre prop de Cabra «ad illam antiquitatem vocitatam castrum de Frexe» i també «ante ipsam antiquitatem de Vilarredon» (*LBSC* § 87); en un altre document de Santes Creus: «Dominus abbas et conventus decreverunt edificare castrum in illo monte ubi turris antiqua erat iam edificata», en relació amb la Pobla de Rubials del terme del castell de Montornès (Fort 1972), etc.

La informació que ens aporten els documents no és res més que el testimoni que els escassos nuclis de població havien de cercar aixopluc en llocs protegits, que per força havien de coincidir amb molts dels temps preromans, començant naturalment per les grutes i els llocs elevats, d'acord amb la reflexió que va fer Pierre Bonnassie (Bonnassie 1975, 122-123):

> «Après les grottes, les *oppida*. La ré-occupation des sites pré-romains fut une des constantes de l'histoire du peuplement catalan aux IXe et Xe siècles. […] l'exemple le plus important, en même temps que le plus typique, est celui d'Olérdola, pièce maîtresse aux Xe et XIe siècles du système défensif barcelonais en direction du sud-ouest.»

La lògica d'aquest plantejament ens porta a considerar que, per estudiar el poblament dels primers temps de la intervenció comtal, no podem deixar de banda el trogloditisme (Bonnassie 1975, 122):

> «[…] les premiers villages ne sont rien d'autre que des groupements d'abris troglodytes accrochés au flanc des falaises calcaires: si les chartes du Xe siècle ne fournissaient pas à ce sujet des renseignements concordants, la toponymie, à elle seule, suffirait à conserver le souvenir de ces habitats primitifs.»

La visió èpica de la repoblació de Bonnassie, en descriure uns pioners forçats a l'aprofitament de tota ombra d'aixopluc, ens ha d'ajudar a esbrinar el passat a partir dels encreuaments entre el medi físic i la toponímia. Els estudis ja realitzats o en curs sobre el trogloditisme podrien ésser objecte d'anàlisi a partir d'una visió medieval i de tantes traces de *spelunca, balma, cau, cova, gruta…*

No ens pot sorprendre, doncs, la freqüència de referències a cavitats en els cartularis medievals, de vegades en afrontacions com la d'una permuta a Lavit l'any 995 (*CSCV* § 304): «sive in ipsa spellunca», o com, sense que se sàpiga gaire de què ve a tomb, en la donació dels drets de *l'espluga d'Ancosa* l'any 1162 (*LBSC* § 128): «et omnis nostre donationis de illo honore de Ancosa et de ipsa spelunca».

Les referències a construccions ens poden venir de manera indirecta, i així, de vegades, entremig dels habituals horts i vinyes, fem la troballa d'altres noms agrícoles, com el de *llinars* i *canemars* en una donació d'Orpí de l'any 1005 (*CSCV* § 400), en el qual se cita «alaudem meum cum ipsa fonte et cum ipsos linares et cannabares». La constància d'aquests conreus pot tenir interès arqueològic, perquè els pagesos havien de tenir a l'abast bassots o safareigs, una instal·lació necessària per a l'explotació de la fibra d'aquests vegetals.

Efectivament, la naturalesa dels conreus medievals pot aportar informació valuosa, encara que de vegades sigui justament la contrària d'alguna conclusió precipitada que se n'ha tret, com pensar que l'esment d'una vinya testimoniï un assentament previ a una acta d'ocupació, pel desconeixement que es té ara de la persistència de les vinyes anteriors a la fil·loxera.

5.2.1. El lèxic

L'estudiós Elvis Mallorquí (Mallorquí 2006, 16) va constatar la potencialitat del topònim que «converteix l'espai en lloc amb història i contingut humà», després de recordar que (ibid. 15):

> «A través dels topònims, s'ha estudiat l'abast de la romanització en algunes comarques gironines […] i s'han descobert jaciments arqueològics a partir de paraules com *castellar, roca* i *llumeneres* […].»

Evidentment no tot és tan senzill, però hem de restar sempre amatents a la descripció d'un lloc feta pel repoblador medieval, obligat a improvisar un nom apel·latiu en què es reflectís qualsevol tret distintiu que en remarqués l'excepcionalitat, circumstància que acomplia qualsevol traça de l'acció humana, i entre elles, naturalment de manera destacada, les restes d'edificació.

Ens ajuda molt saber que la toponímia il·lustra la forma de poblament, que pot ser agrupat (*vila, vilar*) o dispers (*mas, cabana*). Hem d'esperar trobar relació de les antigues *villae* amb les noves explotacions agrícoles. La identificació del topònim *vilar* amb una antiga vil·la romana no va mai desencaminada (Manent 1995, 9), i Antoni Virgili va analitzar nou vil·les no gaire allunyades de la costa de llevant de Tarragona, totes documentades al principi del segle XI (Virgili 1991, 141-42):

> «Què designen aquests nuclis, que semblen d'una antiguitat ancestral? D'entrada, tots els indicis indiquen que estaven habitats, ja que són ben coneguts i ben comunicats, com es desprèn de l'esment de *stratas* […]. En alguns casos semblen no sobreviure, o almenys, la documentació escrita no els torna

> a esmentar. Les vil·les *Ventós* i *Lentisclosa* són, de moment, il·localitzables. La primera apareix com un dels punts que configuren l'afrontació nord del castell d'Albinyana l'any 1011 […]. La vil·la *Lentisclosa* […] figura com un dels límits de la quadra de Clarà el 1057 […]. La vil·la d'*Oztor*, als confins de Santa Oliva el 1012 […] M. Bofarull la identifica amb el mas d'Astor, actualment al terme del Vendrell. D'altres, en canvi, han deixat rastres en la toponímia […].»

Així, seguint l'estudi que va fer, estan localitzades les vil·les de *Tomabui* l'any 1012 al terme d'Albinyana (*Pobl. Fr.* § 11): *Ortigós* (1011) seria l'Ortigós del terme de la Bisbal; la *Villa Abella ultra Gaianum* hauria originat Vilabella; la *villa Domegno*, Sant Jaume dels Domenys; la *Villa Lorel* de l'any 1088, que atribueix o al més endavant documentat *Mansi Lorens* (Masllorenç) o al més raonable els Llorells, entre Salomó i Bonastre (*CSCV* § 730); i la *Villam Ardidam*, l'actual Vilardida.

Ens adonem que el domini del vocabulari medieval de l'habitatge ens pot facilitar la interpretació d'un text i revelar si la terminologia és important: *casa, domus, mansus, palatium, turris, sala…* També ho és la dels altres elements o parts de la construcció: *arcus, paries*, etc. (Roca 1986). Albert Manent va relacionar oportunament un d'aquests topònims amb l'arqueologia: «A Perafort hi ha la *Parada de les Tàpies*, on descobriren restes d'argamassa romana, *pondus* de teler, *dolliums*, teules de l'època, etc.» (Manent 1995, 9).

Per a una ajustada interpretació del mots apel·latius medievals és una bona ajuda el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (*Gloss.*), instrument que, com diuen en la introducció, està concebut «para el estudio del léxico del latín medieval propio del dominio catalán, durante los siglos IX al XI».

Tot i que els mots que apareixen en els documents puguin estar en llatí o en un català llatinitzat, és la càrrega semàntica del català d'aquells anys la que ha d'ésser determinant per captar-ne el sentit, perquè no sempre coincideix amb l'actual. El pas del temps ha fet inintel·ligibles en la nostra parla molts dels mots llatins o de forma llatina dels documents altmedievals, principalment per tres raons:

a) No s'han transmès al català: *imbres* 'teula', «in ipsas conbas unde aqua discurrit per imbres», document de Riudebitlles (*CSCV* § 9); o bé *oppidum* 'plaça forta', «et concedimus prenotatum opidum et eius baselica Sancta Oliva», de l'any 1012 (*Pobl. Fr.* § 11); i en una afrontació del terme de Querol de l'any 990, «et in termino de opido vocitato Cherolo, et in opido quem dicunt Pignana» (*CSCV* § 246).

b) S'han transmès, però l'ús n'ha restat restringit o prescrit: *boada* 'volta de mig punt', 'construcció coberta de volta': «et sic descendit supra ipsas Buadas qui sunt propre […]».

c) Avui tenen un significat poc o molt canviat: *guardiola* 'lloc de vigilància', com en una afrontació d'Albinyana de l'any 1088: «et ascendit usque in ipsas guardioles et descendit de supradictas guardioles per ipsam chomam qui est […]» (*CSCV* § 730).

La terminologia militar en la toponímia medieval és abundant (*castelar, castellum, castrum, celata, guardiola*, etc.) i sovint el primer indici d'un lloc habitat. L'any 1017, unes instruccions dels monjos de Sant Cugat (*CSCV* § 464) establien que: «[…] necesse est edificare castela et municiones facere in marchiis eremis et in solitariis locis contra paganorum insidias.»

Així com es recorria a la reutilització de restes d'habitatges anteriors, devia passar el mateix amb les installacions per a la conducció i aprofitament de l'aigua, i ens convé de parar atenció al lèxic: «cum rego et capud rego et cum omnibus suis adempriuis, sicut tenet usque ad resclosam», en un document d'instal·lació d'un molí a Vila-rodona l'any 1161 (*Pobl. Fr.* § 117), i en un altre de l'any 963: «donamus ibidem molino cumsuum caput aquis et sua resclausa et regum» (*Gloss.* 390), en els quals hem de veure, respectivament, una presa d'aigua en el *caput rego* i una sèquia en el *caput aquis*.

Convé parar compte tant als apel·latius de noms vinculats a elements de la xarxa viària –*strata publica*, *carraria, via* (*via francisca, via morisca*), *calciata, charrerola, collis, pontis, kale,* etc.– com als que servien per als senyals que permeteren marcar els límits de les propietats.

Ens hem de fixar que en el llatí dels documents dels segles X-XII, a l'allau de germanismes anteriors s'hi suma ja un grup de mots d'origen aràbic incorporats a la llengua catalana, realitat que ha distorsionat més d'un parer i ha fet veure de manera exagerada topònims àrabs arreu. Només hem de pensar que *rambla* és un mot d'origen àrab… En documents cristians trobem noms comuns d'origen aràbic incorporats al català, com *almunia* 'hort', *cechia* 'sèquia', *cenia* 'sínia', *tafulla* 'peça de terra', etc.

Cal parar atenció a complements nominals que poden prendre diferents significats segons la funció en l'oració: *calciata* és un adjectiu que acompanya els substantius *via* i *strata* per indicar que són un 'camí pavimentat de pedra': «et affrontat de orientiis in ipsa via calciata» en un document referit a Olèrdola de l'any 959 (*CSCV* § 114), però alhora veiem com en un altre document del mateix lloc de 978 pot esdevenir substantiu per elisió de *via* o de *strata*: «et vadit per ipsa calciata usquequo […]» (*CSCV* § 130); i, encara, havent esdevingut un topònim genèric, és qualificat al seu torn: «in ipsa calciata Francischa», en un document també d'Olèrdola de l'any 979 (*CSCV* § 134).

Delicatus és un adjectiu sobre la significació del qual no hi ha gaire acord, tot i que s'endevina que ocupa un camp semàntic entre 'esvelt' i 'fràgil', amb l'ex-

tensió d'aquest darrer al sentit d''enrunat'. Valdria la pena prendre en consideració la localització de cadascuna de les *parietes delicatas* dels documents medievals, expressió que, d'altra banda, ja sembla ésser l'ètim més raonable del topònim selvatà *Paretdelgada*.

5.2.2. Exemplificació. La connexió entre toponímia i arqueologia

La informació suplementària que aporta un topònim topa de vegades amb la dificultat de situar-lo en un mapa actual. Milà i Fontanals va poder relacionar una «spelunca qui dicitur Derru» amb l'emplaçament actual que porta el suggeridor nom de *can Ràfols dels Caus* (Milà 1890). En canvi, resta desconegut l'emplaçament d'una «Spelunca qui est a Calaphel»[4] que feia d'afrontació del terme del castell de Cubelles segons un document de l'any 999, una cova que segons va analitzar l'estudiós vilanoví Albert Virella no podia ésser allò que era més fàcil de pensar: que fos la que es troba sota el castell de Calafell (Virella 1986, 28).

La magnitud de les restes romanes dels Munts va fer impossible que no s'hi prestés atenció i, avui, les troballes arqueològiques ens permeten demostrar l'existència de la potent vil·la romana que s'hi havia establert. Però l'evidència de les restes superficials dels Munts han obviat allò que ja ens advertien els documents acreditatius del topònim Setna/Senna, que hi està relacionat.

És aquest un nom de lloc les referències documentals del qual han anat acompanyades constantment de la visibilitat de l'acció humana antiga. Ja en temps de Ramon Berenguer I el Vell, en l'afrontació d'una peça de terra del terme del castell de Tamarit de l'any 1057 (*DSMP* § 11) es consigna el topònim associat a una *palomera*: «et sic pervadit usque ad ipsa palomera de Setme».[5]

Mig mil·lenni després, Pons d'Icard recupera el topònim amb una descripció força més àmplia de les restes antigues (Duran 1984, 256-257):

> «En una montanyeta que és devant Altafulla se mòstran vestigis de grans edificis de temps dels romans; tròban-s'i medallas y trossos de marbres de diversos colós y vetas pintats, que eren de païments o parets ont estaven encrostats lo castell molt enderrocat que allí és encara vuy. Se diu Cemna […]. És la antiquitat molt gran, prop de mar, ont també se troben trossos de columnas relluents […].»[6]

Tot i que avui aquest topònim sembla desaparegut, fa tot just cent anys que encara es coneixia, segons que ens ho confirma l'aportació que ha fet Pedro Otiña d'un manuscrit d'un mossèn d'Altafulla de l'any 1906 (Otiña 2005, 30-31):

> «En un manuscrit del rector d'Altafulla, Mn. Piña, realitzat cap al 1906, es fa referència a les restes romanes dels Munts […]. "En las rocas o promontorio que domina sobre el mar se ven las ruinas de una fortaleza o castillo llamado fortí, levantado en los tiempos romanos por un tal Cenna […]. En la playa que llaman de Semma, hay vestigios de unas termas romanas, aun hoy en dia se ven delineadas varias pilas construidas en la playa […]."»

Vet aquí com, de l'estudi i seguiment d'un topònim i de la informació complementària dels documents que en donen notícia, se'n poden extreure dades de la realitat antiga, com ara es podria pensar d'aquella «ipsam antiquitatem de Vilarredon» del document susdit del *Llibre Blanch* (*LBSC* § 87).

Aquest procediment va ésser útil en un treball sobre l'Arboç de Maria Bonet i Juan Antonio Resino (Bonet i Resina 1989, 120, 128):

> «[…] a les afrontacions de la peça de vinya es parla de […] un pou, *ipso puteo*. Avui encara […] s'hi troba el *Pou Vell* […] que a la documentació del segle XIII s'esmenta amb el nom de *puteo veteris*, situat en aquest indret. La manca de pous a la vila i el fet que s'hagi mantingut al llarg dels segles sense assecar-se fa que creiem que sigui el mateix. […] Document 2. A.C.A. Ramon Berenguer I, perg. 272, 6 d'abril 1061 […]: "Et ipsa terra affrontat: […] et de circi […] vel in ipso puteo […]."»

5.3. Les recerques de caràcter general o de síntesi

5.3.1. La morfologia

La publicació a Itàlia per part del lingüista Giovanni Flechia (Flechia 1871) d'un estudi sobre la *Tabula alimentaria de Velleja*, compilada a la darreria del segle I, en el qual es comptaven fins a tres-cents noms amb el sufix *-iano* que atribuïa a estar originats en un gentilici, va servir a Josep Balari d'estímul per parlar dels noms de lloc catalans compostos a partir del nominatiu *villa* (Balari 1964, 36-41):

4. Del doc. núm. 277 del llibre IV del cartulari de la catedral de Barcelona *Antiquitatum ecclesiae cathedralis* (*apud* Virella 1986, 25).

5. Per referir-se a aquest document, Otiña (Otiña 2005, 29), que es documenta en una cita d'Emilio Morera, també en reprodueix una altra (Morera 1981, 29): «L'any 1067, en un document referent a la venda del Castell de Pontons, s'hi indica que limita "ex occidentali parte affrontat in termino de castro de Cesma"» (*LFM* § 229-230). Resta clar que aquest Cesma no tenia res a veure amb els Munts, sinó que es refereix a l'actual Selma, del municipi d'Aiguamúrcia, el terme del qual sí que limitava amb el de Pontons.

6. Un altre bon exemple de la informació que acompanya els topònims el trobem en la versió castellana d'aquest mateix text, en el qual Pons d'Icard va afegir la postil·la següent: «Cerca de la villa de Constantin se muestra un muy antiquissimo edificio que se dize Censellas y sin duda es obra de los romanos.»

> «Dicha *Tabula*, que fue compilada hacia el año cien de la Era cristiana, contiene, según este autor, más de trescientos nombres locales, que terminan con el sufijo *iano*. Estas denominaciones a su parecer fueron en su origen nombres de fundos, villas y posesiones de diferentes clases, derivados del nombre gentilicio […]. Estos nombres, como adjetivos, se unieron a los substantivos, *vicus, fundum, praedium*, etc. para indicar un centro de población […]. En la Marca de España se siguió idéntico procedimiento. Todavía existen nombres locales que lo confirman, y son resultado de la composición del de *villa* en nominativo y del de su fundador o primer poseedor en genitivo posesivo […]. *Vilacolom* > *Villa Columbi* (974) […], *Vilanant* > *Villa Fedanti* (1017) […], *Vilahut* > *Villa Acuti* (982) […], *Vilanan* > *Villa Abundanti* (978) […], *Vilatorlí* > *Villare Tudelini* (882) […], *Vilatenim* > *Villa Timinii* (982) […], *Vilobí* > *Villa Albini* (1064) […].»

L'historiador continuava amb l'anàlisi del sufixos toponomàstics d'origen llatí *-ano*, *-iano, -liano, -niano, -ciano/-tiano* i seguia amb els originats a partir de les formes gal·loromanes *-acus, -aca, -acum, -iacus, -iaca, -iaca, -iacum*.

També la investigació d'Arbois de Jubainville, que va iniciar un llarg període a França d'utilització de la toponímia (Arbois 1890), partia de la base d'una classificació dels topònims a partir de la sufixació. Així, la localització de les *villae* gal·loromàniques seria possible a partir dels topònims actuals amb sufixos en *-y*, *-ay*, *-ac* o *-é*, els quals podrien tenir un ètim format per un radical amb el nom del propietari i el sufix *-acus*, significant 'propietat de'.

Ja abans havia extret conclusions paral·leles a aquestes, a partir de la sufixació, l'alemany W. Arnold (Arnold 1875), fonamentades en la hipòtesi que els sufixos *-heim*, *-ingen* i *-leben* devien servir per identificar i classificar els llocs d'origen respectiu de les tribus de francs, alamans i turingians.

5.3.2. Els ètims i els estrats

Aquests treballs van propiciar una teoria dels estrats toponímics que se superposaven a semblança dels geològics, que en el cas francès podria tenir quatre estadis principals, tots ells identificats, sigui pel radical, sigui pel sufix:

1. Topònims prellatins.
2. Topònims gal·loromans.
3. Topònims germànics.
4. Topònims romànics.

El procediment va fer molta fortuna, tot i les contradiccions inherents degudes a diversos factors, com ara: *a*) la poca fiabilitat que pot tenir la recerca a partir d'uns topònims actuals si prèviament no han estat despullats de tota contaminació; *b*) la inconsistència de creure un lloc habitat només per l'antiguitat del nom, i *c*) la simplicitat de pensar en l'automatisme de la substitució d'una llengua per una altra, que mai no és un procés simultani al d'una invasió (Zadora-Rio 2001).

També a Catalunya aquesta hipòtesi ha estat sempre molt tinguda en compte, i la successió dels estrats hom l'ha feta principalment en cinc graons:

1. Topònims preromans.
2. Topònims llatins.
3. Topònims àrabs.
4. Topònims germànics.
5. Topònims romànics.

Als mateixos problemes que en el cas francès, a aquesta classificació cronològica s'hi afegeix el del diferent grau d'ocupació que van fer del territori (espacial i temporal) tant els àrabs com els francs.

5.3.3. El treball en els mapes

A partir de documentació del període que va del final del segle VIII a l'any 1000, s'ha produït els darrers anys la publicació de la col·lecció *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*.[7] El trasllat de les dades conegudes sobre un espai geogràfic ha permès de relacionar-les i fer evidents els buits, perquè prop del 40 per cent dels topònims recollits no s'havien pogut identificar amb noms actuals, i ha forçat a fer la recerca dels perquès, alhora que ha resolt algun interrogant sobre els topònims que encara no tenien emplaçament (Mallorquí 2006, 105), atès que la localització d'un nombre elevat de topònims d'un document ens pot permetre també la dels altres que no han perviscut.

No ens ha d'estranyar que tota la col·lecció sigui circumscrita a la Catalunya Vella, perquè ja quan Joan Coromines (Coromines 1965-70) va elaborar uns mapes classificant els topònims per l'etimologia, va resultar evident la concentració que s'hi donava dels compostos a partir d'ètims germànics. En canvi, els pocs noms de lloc germànics que trobem a la Catalunya Nova, situats majoritàriament en el territori de l'antiga marca o frontera, són de caràcter postantroponòmic, producte de la repoblació dels segles X-XI, quan els noms personals germànics encara hi eren molt habituals. En sentit contrari, la situació dels topònims àrabs en àrea contraposada en els mapes que va confegir Coromines evidencia també la parcialitat de l'ocupació musulmana.

7. Jordi Bolòs i Masclans; Víctor Hurtado i Cuevas, diversos anys: *Atles del comtat de Besalú*; *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada*; *Atles del comtat de Girona*; *Atles del comtat d'Osona*; *Atles del comtat de Manresa*; *Atles del comtat d'Urgell*; *Atles dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Rafael Dalmau editor.

5.3.4. Les troballes per deducció

L'arabista Mikel de Epalza va desenvolupar un procediment que li va permetre d'estudiar espais comarcals: va aplegar tots els topònims coneguts d'època islàmica dotats d'una certa estructuració de conjunt i, amb llur confrontació, es va il·luminar la realitat social i històrica del període araboislàmic. Situats, doncs, els topònims coneguts en un marc territorial, el joc consistia a cobrir les mancances amb llurs emplaçaments lògics: les estructures militars i religioses, la xarxa viària, els fluxos comercials…

Els bons resultats obtinguts pel mètode a les terres de l'Ebre i el País Valencià venien facilitats per la persistència de la toponímia, perquè a una població estable musulmana la va succeir un període de quatre segles de presència morisca.[8]

En canvi, l'aplicació del mètode al Penedès no li va resultar tan profitosa, ja que va trobar una base toponímica àrab molt pobra i encara, en alguns casos, prou discutible (Epalza 1980).

5.3.5. La freqüència toponomàstica i el poblament

Les condicions de vida no havien de ser gens fàcils en aquells temps foscos de l'alta edat mitjana en aquesta terra, fins al punt que per referir-s'hi, Francesc Miquel, en el prefaci del *Liber Feudorum Maior* (*LFM* I, XXIII), ha de recórrer a la cita bíblica «locus horroris et vastae solitudinis». Del fet que els primers assentaments cristians tenen lloc en antics poblats ibers ja n'hem parlat: s'hi donaven unes condicions extremes equiparables que obligaven a escollir els mateixos punts estratègics. Així ho veié el medievalista occità Pierre Bonnassie (Bonnassie 1975, 122 i 123).

> «La ré-occupation des sites pré-romains fut une des constants de l'histoire du peuplement catalan aux IXe et Xe siècles.»

> «Les premiers pionniers qui, au début du Xe siècle, au risque constant de leur vie, se hasardèrent dans cette marche, prirent tout naturellement la succession des antiques occupants».

L'acumulació documentada de noms de lloc menors en un indret pressuposa una presència de població estable que els fa possibles. En canvi, la relativa migradesa toponímica musulmana de les àrees penedesenca i camptarragonina resulta, de retruc, símptoma de la discontinuïtat del poblament, que no n'hauria facilitat la transmissió.

Precisament és en aquest punt on els historiadors s'ho demanen: en el moment de l'ocupació i construcció militar de l'època comtal, estaven poblats el Penedès i el Camp de Tarragona? Si hi havia població, com era?, d'on venia?, en quins reductes es refugiava?, era poca gent o molta?

A trobar resposta a aquestes preguntes ens hi pot ajudar la toponímia, perquè la continuïtat de la població hauria de comportar la persistència i abundància de noms de lloc preexistents. És lògic pensar que un topònim es perd quan deixa d'ésser utilitzat perquè el lloc és abandonat; però, tanmateix, de vegades, els noms romanen perquè les alternatives ocupació/desocupació no són massa distanciades en el temps, com es comprova en les vicissituds de *Santa Oliva, Tamarit*, etc., noms que, si persisteixen al llarg dels segles X-XI, és probablement atribuïble només a la constància documental, que fa que ressuscitin una vegada i una altra. Si l'any 1012 ja tenim notícia del castell d'*Albinyana* pertanyent al monestir de Sant Cugat (Coromines 1989-97), l'abat Guitart es veu obligat a fer-ne nova donació l'any 1040 per tal que sigui edificat i repoblat (*CSCV* § 553); empresa que no devia reeixir gaire, perquè un altre document del mateix monestir datat el 1088 (*CSCV* § 730) el torna a descriure com un «kastrum nostrum quem vocant albiniana, qui est destructum, eremum et sine habitatore».

Justament l'excepcionalitat de l'abundància toponímica d'un document d'Olèrdola de l'any 987 és un indici de la regularitat de poblament i, de pas, l'explicació de la conservació del nom de la població (*CSCV* § 213):

> «[…] et sunt ipsas kasas et curte in comitatum Barchinona, infra muros de Olerdula, et ipsas vineas in eius territorio, sive in terminum de supranominatum Kastrum, et afrontant ipsas chasas: de parte circi in terra de Suniefredus, levita, ubi abet suas cigas iusta ipsa cisterna vel in via, et de aquilonis, in via vel in kasa de filios Bellucio, et de meridie in kasas vel in curte de Sanla faber, sive de filios qd. Dadilani, et de occiduo affrontant in kasas de Eroigio, sive in via, et ipsas vineas, super ipso Kastellare, affrontant de parte circi in terra de Apollonio, vel in terra de Tudmir, et de aquilonis affrontat in vinea de Tudmiro, et de altano affrontant in vinea de Sendredo, sive in vinea de Eroigio, et de occiduo affrontant in vineas de Albar, sive in vinea de Apollonio, et ipsas vineas de ipsa torta de parte circi affrontant in vinea de Seniofredus, levita, sive de Isimbardo, et de aquilonis in ipso torrente que discurrit per s. Digna, et de meridie in vinea de Ermegilde, sive in vinea de filios qd. Elisindi, vel in via, et de occiduo affrontant in via que pergit ad s. Digna.»

8. Rubiera Mata, M. Jesús; Epalza, Mikel de 1985: *Els noms àrabs de Benidorm i la seva comarca*, Alacant. Epalza, Mikel de 1994: «L'estructuració comarcal de la Marina d'Ondara en època àrab», a: *Aguaits* 10, Institut Ramon Muntaner, Barcelona, 7-11. Epalza, Mikel de 1994: «L'estudi comarcal dels topònims àrabo-catalans», a: *Miscel·lània Germà Colon* 2, Abadia de Montserrat, Barcelona, 241-270.

La migradesa de la toponímia d'aquest territori de frontera es fa palesa, per contrast, en el document citat per Balari (Balari 1964, 46), d'una donació al monestir de Sant Cugat que va fer Ramon Berenguer II l'any 1097 d'*Arabita* 'la Ràpita', ara Sant Carles de la Ràpita (cinquanta anys abans de la conquesta definitiva!), població que per tant encara era musulmana, en la qual es feia una llista de fins a una vintena de *villulae*: *Baf, Bengalem, Benalcale, Benidurames, Melia, Benimantell, Benimorec, Benicratuli, Benibata, Benialeil, Benimordoc, Benimarvan, Barbaira, Beniobdular, Benjalima, Benicilba, Benimuncella, Benifougia, Benijarip* i *Benijolima*.

5.3.6. Els aplecs de microtoponímia

La utilització de la toponímia en la investigació històrica a casa nostra es troba encara a les beceroles, malgrat l'extraordinari esforç de tants estudiosos locals, amb resultats com el de l'espès entramat de noms de lloc que han teixit al Camp de Tarragona, no solament del que s'ha volgut anomenar toponímia *maior*, sinó, sobretot, de microtoponímia (Amigó 2006). La transmissió toponímica és una excel·lent font de coneixement en tant que –hi tornem a insistir– els topònims porten incorporada molta informació pertinent per als estudis de tres grans branques del saber que hi són properes: la geografia, la història i la lingüística.

Així ho va entendre el Grup Empordanès de Salvaguarda de l'Arquitectura Rural i Tradicional, que ja fa més d'una vintena d'anys que va publicar el resultat d'un ús sistemàtic de la microtoponímia per a uns treballs a la zona empordanesa de l'Albera i la serra de Roses (Bada *et al.* 1988, 91-92):

> «[…] posar en consideració als qui vulguin […] utilitzar la toponímia en la recerca de restes arqueològiques i arquitectòniques, principalment fins a l'Alta Edat Mitjana. Moltes troballes o localitzacions de vestigis […] s'han fonamentat en l'estudi dels topònims, tant els de tradició oral com els documentats en les fonts escrites medievals i posteriors.
>
> »El mètode de treball ha estat orientat en quatre direccions:
>
> 1. L'estudi dels topònims de la documentació que hem pogut recollir (publicada o inèdita), amb una tria prèvia, selectiva, dels més significatius o prometedors.
> 2. L'estudi de la cartografia existent, antiga i moderna.
> 3. Un pacient i constant contacte amb la població de cada indret per aplegar els topònims que es conserven per tradició oral, tasca seguida d'enquestes sobre l'existència de restes materials.
> 4. Finalment, el treball de camp, un cop recollida la informació precedent, per localitzar i identificar els jaciments i restes possibles.
>
> »La nostra experiència en aquest camp ha estat conseqüència dels estudis, que tenim en curs, o que ja hem publicat, sobre la delimitació dels alous o territoris dels grans monestirs de l'Albera i la serra de Roses, a més d'altres temes secundaris, sempre sobre el mateix espai geogràfic empordanès.»

També en aquest nostre territori de l'*ager Tarraconensis* la investigació local sistemàtica ha obert molts camps a partir de l'anàlisi toponímica, com la que va fer Massó i Carballido en inventariar els topònims *Vilar* per relacionar-los amb les *villae* romanes (Massó 1984, 52-54).

La xarxa viària és per la seva mateixa naturalesa un terreny propici als estudis de conjunt, i avui ja hi ha força bibliografia sobre la trajectòria de l'emblemàtica Via Augusta, com ara el treball de síntesi de F. Pallí (Pallí 1985). Però, encara que l'estudi i reconstrucció històrica de les vies de comunicació sigui una tasca ja molt treballada, resta molta terra per eixermar. Entre els estudis d'aquest tema, cal mencionar el que va fer Josep M. Masachs (Masachs 1979).

Amb la base microtoponímica de què ara ja es disposa, els investigadors locals han començat un procés d'agrupació de dades sobre tota mena de qüestions que sembla imparable. Així, podem esmentar els treballs sobre el trogloditisme de Gener Aymamí i Joan Pallarès-Personat (Aymamí i Pallarès 1995-2001); el seguiment que va fer Vicenç Carbonell dels corrents d'aigua del Penedès per elaborar un excel·lent estudi de la presència històrica de molins en aquella contrada (Carbonell 1997), etc. Però no podem deixar de fer menció del treball de Ramon Amigó sobre els pous de gel (Amigó 1987), perquè encara que està fet a partir de documentació del segle XVII, és un treball exemplar de com la utilització sistemàtica dels microtopònims ajuda la recerca, en aquest cas en resseguir tots els pobles del Camp de Tarragona.

6. Conclusió

El procés d'ocupació i colonització de la part de la Catalunya Nova que, *grosso modo*, comprèn el Penedès i el Camp de Tarragona, va tenir unes característiques singulars, sobretot per la discontinuïtat del poblament, que fan que la toponímia medieval que hi trobem registrada estigui formada en la major part des de la llengua catalana.

Per força el poblament escadusser o discontinu s'havia de notar en la transmissió oral d'un territori que havia estat fortament romanitzat i on les traces de les llengües preromanes ja havien de ser molt minses.

D'altra banda, la documentació carolíngia focalitzada al nord el Llobregat i la documentació musulmana, en els antics valiats de Tortosa i Lleida, han deixat

entremig un buit de documentació que afecta la transmissió escrita de la toponímia.

Per això, els esments de topònims dels documents dels segles IX al XII esdevenen els primers i ens mostren com veien els repobladors la realitat que trobaven: paisatge, vegetació i, naturalment, les restes de l'acció humana anterior.

Cal treure avantatges d'aquest esfondrament de la toponímia anterior a aquells segles en el Penedès i el Camp de Tarragona, perquè en la nova toponímia medieval s'hi donen indicis que poden ajudar l'investigador interessat. Es pot dir que la topografia medieval és una fotografia, esbiaixada si voleu, del moment de la repoblació.

Bibliografia

Bibliografia citada

Amigó i Anglès, R. 1968: *Toponímia dels termes i nuclis de població de Castellvell del Camp i d'Almoster*, Rosa de Reus; Associació d'Estudis Reusencs, Reus.

– 1987: *Neveres pre-industrials (pous de neu) al Camp de Tarragona*, Centre de Lectura, Reus.

– 2006: «Els estudis de toponímia a Catalunya: estat de la qüestió i metodologia de treball», a: Mallorquí, E. (coord.), *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*, Universitat de Girona, Girona, 25-46.

Arbois de Jubainville, H. d' 1890: *Recherches sur l'origine de la propriété foncière et des noms de lieux habités en France,* París.

Arbués, C.; Oliver, J. 2003: «Topònims conquerits i documents que conquereixen», a: Turull, A. (ed.), *Aportacions a l'onomàstica catalana. Actes del XXVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica,* Institut d'Estudis Ilerdencs, Universitat de Lleida, Lleida, 567-580.

Arnold, W. 1875: *Ansiedlungen und Wanderungen Deustcher Stämme: Zumeist nach hessischen Ortsnamen,* Marburg.

Aymamí i Domingo, G.; Pallarès-Personat, J. 1995-2001: «El trogloditisme al Penedès», a: *Miscel·lània Penedesenca* vol. 20, 185-200; vol. 22, 45-56; vol. 24, 449-58; vol. 26, 95-108.

Bada i Homs, J. *et al*. 1988: «Consideracions sobre l'ús de la toponímia en la recerca de restes arqueològiques i arquitectòniques fins a l'Alta Edat Mitjana», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 33, Barcelona, 91-98.

Balañà i Abadia, P. 1999: «Semàntica dels arabismes toponímics penedesencs», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 76, Barcelona, 37-54.

Balari i Jovany, J. 1964: *Orígenes históricos de Cataluña,* vol. I, 2a. ed. Instituto Internacional de Cultura Románica, Sant Cugat del Vallès.

Bastardes i Parera, A. 1980: «Notes sobre la toponímia catalana en els documents anteriors al segle XII», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 2, Barcelona, 3-9.

Bonet i Donato, M.; Resina Navas, J. A. 1989: «L'Arboç a través dels seus documents (segles XI-XIII)», a: *Miscel·lània Penedesenca 1988*, Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 115-132.

Bonnassie, P. 1975: *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société,* tom I, Association des Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa.

Carbonell i Virella, V. 1997: «Notícia dels molins fluvials del Penedès (Barcelona)», a: *Miscel·lània Penedesenca 1996*, Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 115-137.

– 2004: *Noms de lloc d'Olivella,* Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès.

Coromines, J. 1965-70: *Estudis de toponímia catalana*, 2 vol., Barcino, Barcelona.

– 1989-97: *Onomasticon Cataloniae*, 9 vol., Curial, Barcelona.

Duran, E. 1984: *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*, Curial, Barcelona.

Epalza, M. de 1980: «Toponímia àrab i estructura comarcal: el Penedès», a: *Butlletí de la Societat d'Onomàstica* 40, Barcelona, 76-82.

Flechia, G. 1871: *Di alcune forme de' nomi locali dell'Italia superiore. Dissertazione linguistica*, Stamperia Reale, Torí.

Fort i Cogul, E. 1972: *El Senyoriu de Santes Creus*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona.

Mallorquí, E. 2006: «Introducció», a: Mallorquí, E. (coord.), *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*, Universitat de Girona, Girona, 9-24.

Manent i Segimon, A. 1995: «Toponímia i història al Camp de Tarragona», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 62, Barcelona, 1-13.

Masachs i Bolet, J. M. 1979: «Els vells camins del Penedès», a: *Miscel·lània Penedesenca 1979,* Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 125-144.

Massó i Carballido, J. 1984: «Toponímia i arqueologia», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 17, Barcelona, 52-55.

Menéndez Pidal, R. 1968: *Toponimia prerrománica hispana,* Gredos, Madrid.

Milà i Fontanals, M. 1890: «Apuntes históricos sobre Olèrdola», a: *Obras completas III: Estudios sobre historia, lengua y literatura en Cataluña,* edició de Marcelino Menéndez y Pelayo, Librería de Álvaro Verdaguer, Barcelona, 125-144.

Moran i Ocerinjauregui, J. 2002: «L'etimologia a la toponímia», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 90, Barcelona, 3-10.

Morera Llauradó, E. 1981: *Tarragona cristiana I*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.

Moreu-Rey, E. 1981: «Protohistòria de la llengua catalana: el recurs a l'onomàstica», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 6, Barcelona, 9-16.

– 1986: «Toponímia de la Reconquesta. Exigències metodològiques», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 26, Barcelona, 29-33.

Muntaner Pascual, I. M. 1986: *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes,* Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges.

Otiña Hermoso, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts*, Fundació Privada Liber, Reus.

Pallí Aguilera, F. 1985: *La Vía Augusta en Cataluña*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra (Cerdanyola del Vallès).

Perea i Simon, E. 1998: «El fil de l'onomàstica en el laberint de la història», a: *Plecs d'Història Local* 75, suplement de *L'Avenç* 226, Barcelona, 41-43.

Pericay, P. 1952: *Tarraco: historia y mito*, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, Tarragona.

Rabella, J. 2006: «Els noms de lloc i la llengua: la toponímia des de la lingüística», a: Mallorquí, E. (coord.), *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*, Universitat de Girona, Girona, 47-68.

Roca i Garriga, P. 1986: «Els pretopònims continguts en el Cartulari de Sant Cugat del Vallès», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 24, Barcelona, 474-481.

Soberanas i Lleó, A.-J. 1980: «De paleotoponímia medieval: "Llentisclell", "Els Estinglells" i altres descendents de lentiscus en català», a: *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària I*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 161-177.

Terrado, X. 1999: «Onomàstica penedesenca en el *Repertori d'antropònims catalans* i en l'*Onomasticon Cataloniae*», a: *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* 76, Societat d'Onomàstica, Barcelona, 7-23.

Tort i Donada, J. 2001: «La toponímia com a camp de coneixement interdisciplinari. Algunes bases teòriques i epistemològiques per a l'estudi dels noms de lloc», a: *Scripta Nova* 86, Universitat de Barcelona, Barcelona.

– 2006: «Els noms de lloc i el territori: la toponímia des de la geografia», a: Mallorquí, E. (coord.), *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*, Universitat de Girona, Girona, 69-99.

Villar, F. 2002: «Indoeuropeos y no indoeuropeos en Cataluña y el Noreste hispano», a: *Els substrats de la llengua catalana: una visió actual*, Societat Catalana de Llengua i Literatura, Barcelona, 53-74.

Virella i Bloda, A. 1986: «L'accés marítim d'Olèrdola en l'alta medievalitat», a: *Miscel·lània Penedesenca* 9, Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 19-46.

Virgili i Colet, A. 1991: *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*, Centre d'Estudis d'Altafulla, Altafulla.

Zadora-Rio, E. 2001: «Archéologie et toponymie: le divorce», a: *Les Petits Cahiers d'Anatole* 8, Universitat François Rabelais, Tours.

Fonts documentals

[*CP*] 1938: *Cartulari de Poblet. Edició del manuscrit de Tarragona*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

[*CSCV*] Rius Serra, J. (ed.) 1945-47: *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, 3 vol., Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

[*DCVB*] Alcover, A. M.; Moll, F. de B. 1978: *Diccionari català-valencià-balear*, 2a ed. (1a ed., 1954-1962), 10 vol., Moll, Palma de Mallorca, <http://dcvb.iecat.net/default.asp>. [Consulta: 1 setembre 2012].

[*DECAT*] Coromines, J. 1980-2001: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vol., Curial, La Caixa, Barcelona.

[*DSMP*] Altisent, A. (ed.) 1993: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Vol. I: Anys 960-1177,* Abadia de Poblet, Poblet (l'Espluga de Francolí).

[*DMSC*] Papell i Tardiu, J. (ed.) 2005: *Diplomatari del monestir de Santes Creus* (*975-1225*), 2 vol., Fundació Noguera, Barcelona.

[*Gloss.*] Bassols de Climent, M.; Bastardas, J. (ed.) 1960-85: *Glossarivm mediae latinitatis Cataloniae ab anno DCCC vsqve ad annvm MC. Vol. I: A-D*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

[*LBSC*] Udina Martorell, F. (ed.) 1947: *El «Llibre Blanch» de Santas Creus* (*cartulario del siglo XII*), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

[*LFM*] Miquel Rosell, F. (ed.) 1945-47: *Liber Feudorum Maior*, 2 vol., Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

[*Pobl. Fr.*] Font Rius, J. (ed.) 1969: *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, 2 vol., Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

II. EL POBLAMENT

EL POBLAMENT PREROMÀ EN EL MARC DE L'*AGER TARRACONENSIS*: EL CAS DE LES VALLS FLUVIALS DEL FRANCOLÍ I DEL GAIÀ

Joan Canela Gràcia

Resum
L'objectiu d'aquest article és presentar una síntesi, un estat de la qüestió, sobre l'evolució del poblament en el curs dels rius Francolí i Gaià entre el bronze final (XII/VII) i l'ibèric ple (V-III a. de la n. e.). Entre altres aspectes, es vol copsar quina va ser la trajectòria històrica de les societats del bronze final i quins van ser els motius que les van portar fins a l'aparició del protoestat ibèric. També ens permetrà conèixer millor el posterior desenvolupament del món romà i de quina manera aquest està vinculat amb la societat ibèrica.

Paraules clau: Poblament, Francolí, Gaià, bronze final, edat del ferro, ibèric antic, ibèric ple.

PRE-ROMAN SETTLEMENT IN THE *AGER TARRACONENSIS*: THE CASE OF THE FRANCOLÍ AND GAIÀ RIVER VALLEYS

Abstract
The objective of this paper is to summarise the evolution of settlement in the area of the Francolí and Gaià rivers between the late Bronze Age (12th – 7th century BC) and the Middle Iron Age (5th - 3rd century BC). Among other aspects the aim is to grasp its historical path and what motives it brought to the Late Bronze Age societies until the appearance of the Iberian protostate. We will know also learn more about the later development of Roman settlement and how it is linked to Iberian society.

Keywords: Settlement, Francolí, Gaià, Late Bronze Age societies, Iron Age, Iberian.

1. Introducció

La importància que va arribar a adquirir *Tarraco* durant l'època romana ha fet que sovint es perdi la noció de l'existència d'un substrat de poblament indígena molt important. Aquesta comunicació vol presentar quina ha estat l'evolució del poblament en les valls del Francolí i el Gaià entre el bronze final (XII/VIII) i l'ibèric ple (V-III a. de la n. e.), just el moment anterior a l'inici de la dominació romana del territori, amb la finalitat d'assolir una visió d'aquesta evolució i les seves causes. Un cop haguem comprès quins van ser els processos que van dur les societats indígenes del bronze a evolucionar fins al protoestat ibèric, podrem comprendre millor com i per què es desenvolupa posteriorment el poblament durant l'època romana, si bé aquest aspecte no ha estat tractat en aquesta comunicació.

L'origen d'aquesta és el treball de recerca que vaig defensar el 2009 en el marc del Màster en Arqueologia Clàssica de l'ICAC, sota el títol *Evolució del poblament i el paisatge en les valls del Francolí el Gaià entre el bronze final i l'ibèric final (segles XII/VIII-II a. de la n. e.)*. El seu principal objectiu era conèixer quina havia estat l'evolució del poblament durant els períodes històrics compresos, i copsar per quins motius es produïen canvis o continuïtats en el poblament d'un moment a l'altre. Creiem que aquesta recerca era necessària perquè existien prou dades per portar-la a terme, sempre sent conscients que el nostre objectiu era fer un estat de la qüestió que s'hauria d'anar posant al dia, a partir de les noves troballes que es poguessin produir en el futur. Aquestes haurien de corroborar les hipòtesis plantejades o, en el cas contrari, provocar-ne el replantejament. Investigacions anteriors havien tractat en part el tema d'estudi, però no havien fet una panoràmica tan completa ni en el marc cronològic ni en el territorial. Destaquem, entre d'altres, els treballs realitzats per l'equip de la UB del catedràtic Joan Sanmartí (Asensio *et al*. 2001), Isaías Arrayás (Arrayás 2005) i la feina feta per l'equip del Projecte Ager Tarraconensis de l'ICAC els últims anys, dirigit pels investigadors Marta Prevosti i Josep Guitart.

La recerca sobre el poblament en el Francolí i el Gaià es va basar en les dades obtingudes en el buidatge del registre de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya), en què quedaren inclosos un total de 346 jaciments de la zona. Per poder-ne fer un estudi més acurat, es va elaborar una tipologia a partir de les característiques dels jaciments i van quedar agrupats dins quatre grans àmbits, que hem seguit per fer aquest article: hàbitat, necròpolis, activitats econòmiques i altres.

El principal problema d'aquesta recerca, i que creiem que hem de remarcar, és el fet que molt pocs jaciments han estat excavats. A més, la gran majoria només els coneixem superficialment o per intervencions arqueològiques molt puntuals. Som conscients que això condiciona en certa manera les hipòtesis plantejades i reafirmem que aquests primers fruits de la investigació desenvolupada el 2009 continuen sent un punt de partida, amb uns plantejaments que es veuran reforçats en el futur o bé s'hauran de reformular a partir de les troballes que es produeixin d'ara endavant.

2. El territori d'estudi

Les conques fluvials dels rius Francolí i Gaià vertebren tot un espai geogràfic molt complex. Entre ells hi ha unes diferències destacables, però, malgrat això, comparteixen alguns aspectes que permeten donar-ne una visió conjunta: els dos segueixen una orientació similar (nord-sud) i neixen en la Depressió Central catalana, travessen la Serralada Prelitoral i desemboquen al mar en una zona relativament propera. És una zona geogràfica de grans contrastos. En relativament poc terreny podem trobar planes fèrtils de cotes baixes i zones muntanyoses que assoleixen altures considerables (1.000 metres). Aquesta peculiaritat fa que hi hagi les condicions idònies per dur a terme una economia mixta que combini agricultura i ramaderia. No és un territori ric en recursos miners; els jaciments minerals més destacables són les mines de plom argentífer de les muntanyes de Prades (fig.1). El Francolí (62 quilòmetres de longitud) neix a la font Major de l'Espluga de Francolí, a la confluència del riu de Milans amb el barranc del Tillar. Travessa l'estret de la Riba i, després de passar pel Camp de Tarragona, desemboca a ponent del port tarragoní. El seu principal afluent és el Brugent, que drena les aigües de les muntanyes de Prades, seguit del Glorieta, que s'ajunta amb el Francolí dins el terme de Vilallonga del Camp. El cabal mitjà a la Riba és d'1,4 metres cúbics per segon. El Gaià (66 quilòmetres de longitud) neix a les serres del Brufaganya i de Queralt, a la Depressió Central Catalana, travessa la Serralada Prelitoral per Querol, entra al Camp de Tarragona i desemboca al Mediterrani sota el castell de Tamarit. El seu tram final ha quedat molt condicionat per la construcció del pantà del Gaià el 1975 (Geografia EC 1994).

3. El poblament

3.1. Hàbitat

3.1.1. El bronze final (segles XII-VIII a. de la n. e.)

L'hàbitat en coves és important durant aquest període, tot i que creiem que es limita a residències estacionals (Maya i Petit 1994, 331-332; Francés i Pons 1998, 33-35). Aquestes estan concentrades sobretot a

Figura 1. Mapa del territori, amb els principals accidents geogràfics senyalats, així com les zones mineres de Vimbodí i l'Albiol/l'Aleixar.

l'entorn de les muntanyes de Prades, al nord-oest del territori d'estudi, tot i que també en localitzem en cotes més baixes. També documentem assentaments a l'aire lliure, cabanes aïllades o agrupacions d'unes poques cabanes. Les trobem al llarg del territori, en zones properes al litoral però també en sectors muntanyosos. Creiem que es tracta de reduïts nuclis familiars que es devien instal·lar en una zona molt concreta, dins la qual probablement es desplaçaven per explotar-lo cíclicament sobre la base de l'agricultura d'artiga, tal com ha estat proposat prèviament per altres autors (Sanmartí i Santacana 2005, 39). L'hàbitat en cabanes arrenca d'una tradició molt anterior, com es desprèn de la localització d'assentaments d'aquest tipus de cronologia neolítica, o de la localització de sitges de la mateixa cronologia o del bronze o el ferro, en teoria associades a aquest tipus d'assentament.

L'ocupació del litoral segurament va estar condicionada per la difícil situació climàtica en aquell entorn; la presència d'aiguamolls i llacunes en devia dificultar l'explotació i l'ocupació. La proliferació i consolidació de l'assentament a l'aire lliure respon possiblement a les necessitats d'una població en augment, que creixia a poc a poc però de manera sostinguda des del bronze mitjà, gràcies a l'adopció de la metal·lúrgia del bronze, que va millorar les eines agrícoles i permeté un rendiment més gran dels cultius (López Cachero 2007, 101).

Els assentaments que hem documentat estan ubicats estratègicament, amb facilitats d'abastament d'aigua (cursos fluvials o torrents), en zones de pas i sovint amb un bon domini visual del territori circumdant. No creiem, però, que hi hagi cap punt o punts des dels quals s'organitzi i es jerarquitzi el poblament en el territori. No hi ha, per tant, una planificació global d'aquest.

Els dos principals jaciments del bronze final en el marc estudiat són l'Era del Castell (el Catllar) i el Castell de Selmella (el Pont d'Armentera) (fig. 2). En el primer cas es van documentar dues cabanes de planta ovalada, que mesuraven a l'entorn de 5 metres de llarg per 3 d'ample, amb una superfície aproximada de 15 metres quadrats i un fogar simple al mig (Fontanals, Otiña i Vergès 2006). L'assentament és molt proper al pas del riu Gaià per la zona. En el segon cas es va localitzar un seguit de forats de pal que delimitaven el lateral d'una cabana (López i Serra 2009), de dimensions similars a les de l'Era del Castell. La gran diferència d'altitud (el castell de Selmella és en una cota de 831 metres, mentre que l'Era del Castell és a 74 metres) reforça la idea que l'hàbitat en cabanes estava generalitzat per tot el territori, tant a la zona més costanera com en la més muntanyosa, i també permet formular la hipòtesi de l'existència de nuclis de població molt petits, de caràcter familiar, ja que a l'Era del Castell només es van documentar dues cabanes i al Castell de Selmella només una.

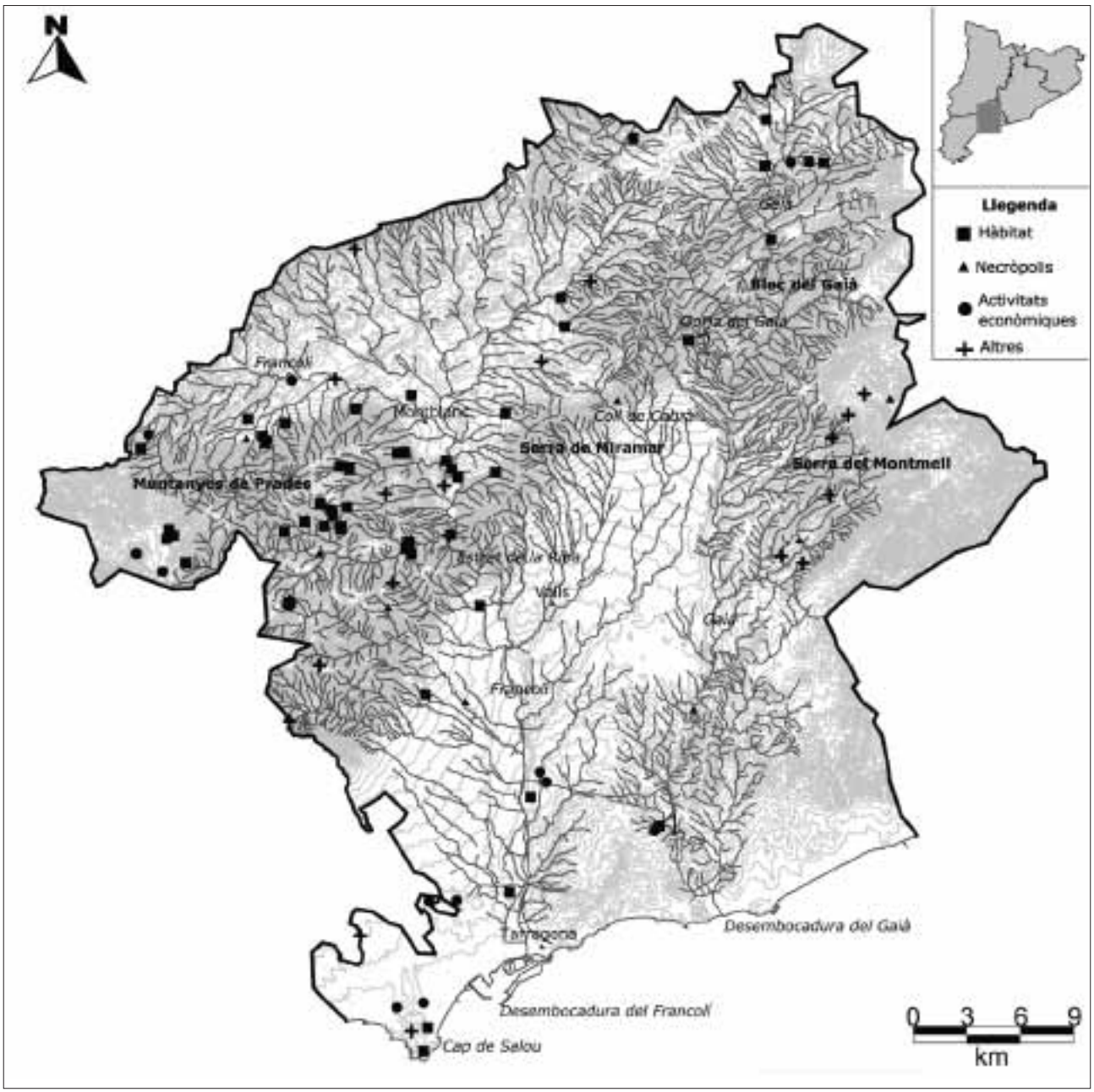

Figura 2. El poblament durant el bronze final (xii-viii aC), amb els jaciments que més informació han aportat d'aquest període. 1. L'Era del Castell (el Catllar); 2. Castell de Selmella (el Pont d'Armentera).

3.1.2. Edat del ferro (segle VII a. de la n. e.)

El principal jaciment d'aquest període és l'Era del Castell (el Catllar), del qual hem vist que tenia una fase anterior del bronze final. Amb el canvi de període històric es produeix una modificació radical en l'hàbitat. Es construeix una gran muralla defensiva (amb gruixos que poden superar els 1,5 metres i arribar als 2) a l'entorn del poblat, amb un esperó rocós en el vèrtex del turó que controla el pas del riu Gaià, on podria haver existit algun tipus de complement de la fortificació, per exemple una torre. L'espai interior s'organitza d'una manera que demostra un incipient urbanisme, amb cases de petites dimensions que presenten una diferenciació dels espais a partir de la funció de les diferents activitats que s'hi desenvolupen. El traçat dels carrers (molt estrets) està plantejat de manera que l'aigua de la pluja no els empantanegui, però, probablement a causa de la inexperiència en aquest tipus de construccions, es va plantejar una reforma de l'urbanisme i es va realitzar un desguàs per poder drenar millor l'aigua de la pluja (Fontanals, Otiña i Vergès 2006).

Si ho comparem amb el període anterior, passem d'un tipus d'arquitectura perible i estacional (la cabana) a un estil de construcció més perdurable fet amb sòcols de pedra i alçat de terra. Això demostra una intenció d'assentar-se en l'indret, explotar-lo i exercir-ne el control. Què porta els grups humans d'aquesta zona a fer un canvi tan dràstic? Segurament tot respon a un cúmul de factors. És factible que la metal·lúrgia del ferro hagués ajudat a augmentar la producció agrícola amb la millora de les eines emprades per conrear, com en el seu moment havia passat amb la metal·lúrgia del bronze. Conseqüentment, es devia produir un increment de la població i la necessitat de reorganitzar l'hàbitat i el poblament en funció d'aquest. Per altra banda, també creiem que hi va tenir lloc un procés de concentració de la població, i que la gran dispersió de petits assentaments del bronze final devia deixar pas a la reducció del nombre de llocs d'hàbitat, amb una densitat de població més gran. És a dir, menys nuclis d'hàbitat però amb més gent habitant-hi. Aquest procés devia anar vinculat a la consolidació d'una classe aristocràtica emergent i a la voluntat per part d'aquesta d'obtenir un control més gran de la població i un millor rendiment agrícola del territori per obtenir més excedents cerealístics, fet que podria estar fortament lligat amb la irrupció del món fenici i l'intercanvi comercial amb aquest, ben documentat a l'Era del Castell (Canela 2009).

Pel que respecta a la seva ubicació, controla la via de pas que es dirigeix vers l'interior remuntant el curs del riu Gaià, però és molt possible que estigués controlant una segona via en direcció oest que probablement l'enllaçava amb el Francolí i que el devia vincular amb les mines d'argent de les muntanyes de Prades; les zones mineres més properes devien ser l'Albiol/l'Aleixar i Vimbodí. La proximitat a la costa (5 quilòmetres) facilitava l'arribada de productes per via marítima, amb diferents possibilitats d'accés, enfilant el riu Gaià o bé a través de petites torrenteres, si bé l'esperó de la muralla, orientat en direcció al riu, suggereix que l'accés principal s'havia de fer des d'aquest. Sense cap mena de dubte, una investigació sobre l'estat de la línia de costa en l'antiguitat, particularment de la desembocadura del Gaià, aportaria una mica més de llum sobre aquesta qüestió.

Partim de la hipòtesi que poblats similars a l'Era del Castell es devien desenvolupar al llarg del territori (fig. 3), amb què es va organitzar una xarxa d'assentaments –en una relació d'igualtat entre ells, sense que cap predominés clarament sobre la resta– que podria enllaçar el litoral amb l'interior, especialment amb les zones mineres localitzades en les muntanyes de Prades. Com a resultat, es devia consolidar una via de comunicació preferent a la vall del Francolí, sobre la qual es podia fonamentar la jerarquització definitiva del territori en època ibèrica i que probablement tingué la màxima expressió en el desenvolupament de dos grans centres ibèrics, l'assentament del Vilar (Valls) i l'assentament de Tarragona (Canela 2009).

3.1.3. L'ibèric antic (segles VI-V a. de la n. e.)

A partir dels pocs indicis de què disposem per a aquest període, treballem amb la hipòtesi que hi hagi una continuïtat respecte del moment anterior; plantegem que es van consolidar certs enclavaments que esdevingueren centres referencials plenament desenvolupats durant l'ibèric ple (fig. 4).

Un d'aquests assentaments que després assoliran molta importància és l'assentament ibèric del Vilar. En unes excavacions d'urgència fetes el 2007 es va localitzar el seu horitzó cronològic, concretament en una sabata de fonamentació (K1) del nou CEIP Eugeni d'Ors. Es tractava d'un estrat que regularitzava el terreny per poder construir un mur, i el dit estrat contenia ceràmica fenícia del Cercle de l'Estret i elements ceràmics de l'ibèric antic, amb què es va fixar una datació que es movia entre el 580 i el 530 a. de la n. e. (Vilalta 2007). Aquesta troballa permet formular la hipòtesi de l'existència d'un petit nucli de població en l'edat del ferro que tigués continuïtat durant l'ibèric antic, i que es podria haver desenvolupat plenament durant l'ibèric ple.

L'altre gran assentament ibèric és el de Tarragona. En aquest també tenim indicis indirectes d'activitat durant l'edat del ferro i l'ibèric antic. Així, doncs, en l'excavació d'un solar del PP16, en nivells de reompliment d'un tram viari del segle II, es va localitzar material ceràmic d'aquesta cronologia (Diloli i Bea 2005, 21), elements que també es van documentar en el solar n. 18 del carrer Jaume I, descontextualitzats

Figura 3. El poblament durant l'edat del ferro (vii aC). Respecte del bronze final, s'aprecia una reducció del nombre d'hàbitats. Creiem que es produeix un augment de la població i que aquesta té tendència a concentrar-se en uns pocs punts del territori. 1. Era del Castell (el Catllar); 2. Assentament ibèric de Tarragona (Tarragona); 3. El Vilar (Valls); 4. El Pla de Santa Bàrbara (Montblanc).

(Díaz 2008). Un altre indret que creiem que va tenir un paper important en aquest període és el poblat de Santa Bàrbara (Montblanc), on també es va documentar ceràmica feta a mà d'aquesta cronologia (Otiña 2007), però també sense un context arqueològic concret. Com en els casos anteriors, podria ser un indici de l'existència d'un assentament de l'edat del ferro que tingués continuïtat posteriorment.

A l'Era del Castell (el Catllar) es van documentar alguns àmbits d'aquesta cronologia (Fontanals, Otiña i Vergès 2006), però de poca rellevància comparant-los amb les restes arqueològiques anteriors.

3.1.4. L'ibèric ple (segles v-iii a. de la n. e.)

Es produeix un important creixement del nombre de jaciments respecte dels períodes de l'edat del ferro i l'ibèric antic, segurament relacionat amb una expansió demogràfica causada per un increment més gran de l'explotació de l'agricultura.

Destaca l'aparició en aquest moment (segons es desprèn de la ceràmica que s'hi ha localitzat) d'un seguit de petits assentaments que assoleixen una extensió considerable, una superfície a l'entorn d'una hectàrea. És el cas dels Manous (el Catllar), la Cella (Salou) i els Garràfols (Vallmoll), i també s'hi podrien afegir, tot i que s'hi hau-

Figura 4. El poblament durant l'ibèric antic (vi-v aC). És un període mal conegut i poc documentat. Creiem que hi va haver continuïtat respecte del poblament de l'edat del ferro. 1. Era del Castell (el Catllar); 2. Assentament ibèric de Tarragona (Tarragona); 3. El Vilar (Valls).

rien de fer excavacions, el puig Ferré (Nulles) i el poblat de la Carretera Vella (Vilaverd), entre d'altres. També apareixen assentaments més petits i encarats cap a la producció i especialització econòmica (granges i centres d'explotació metal·lífera), com s'ha pogut documentar en un territori proper com és el Penedès. Ens referim a les Guàrdies (el Vendrell) i el fondo del Roig (Cunit). De manera hipotètica, creiem que les Planes de la Serra (Vila-rodona), la vil·la de l'Argilaga (la Secuita), el Mas Murillo (la Selva del Camp) i el Rescat de Baix (Salou) podrien haver estat d'aquest tipus d'assentaments. Per últim, creiem que tampoc podem descartar l'existència de punts de guaita o de petites fortificacions instal·lades en punts estratègics, malgrat que no n'haguem documentat cap (Canela 2009).

Els dos grans assentaments coneguts d'aquest període són el localitzat a la Part Baixa de Tarragona i el Vilar (Valls). Les principals restes de l'assentament ibèric de Tarragona s'han localitzat en els carrers Caputxins, Pere Martell i Lleida, i indiquen que com a mínim l'assentament estava habitat des del segle v aC (Adserias *et al*. 1993; Diloli i Bea 2005). També s'han localitzat altres restes del nucli indígena al solar n. 18 del carrer Jaume I (Díaz 2008) i un possible barri de

pescadors proper a l'antiga línia de costa, en els solars de l'UA 15, localitzats entre els carrers Jaume I, Smith i Vapor (Bea 2008). Entrellaçant totes les restes documentades, la superfície mesurada és de 7,5 hectàrees (fig. 6). Aquest gran centre ibèric probablement exercia com a capital del territori i, com a conseqüència, del protoestat cossetà, tal com ja apuntaven investigadors anteriors (Asensio *et al.* 2001; Diloli i Bea 2005).

Hem de dir, però, que no descartem la possibilitat d'una capitalitat compartida amb el Vilar (Valls), tenint en compte que també assolí una gran extensió i que sense cap mena de dubte va ser un nucli ibèric important. Nombroses actuacions han posat al descobert restes del jaciment, sovint sense control arqueològic, fet que ha estat corregit a partir dels anys vuitanta del segle passat. Gràcies a excavacions recents sabem que funcionava com a mínim des del segle v aC, i que arribà a assolir una superfície de 6 hectàrees (Fabra i Vilalta 2008) (fig. 7): un centre de segon ordre, possiblement supeditat a l'assentament de Tarragona (Asensio

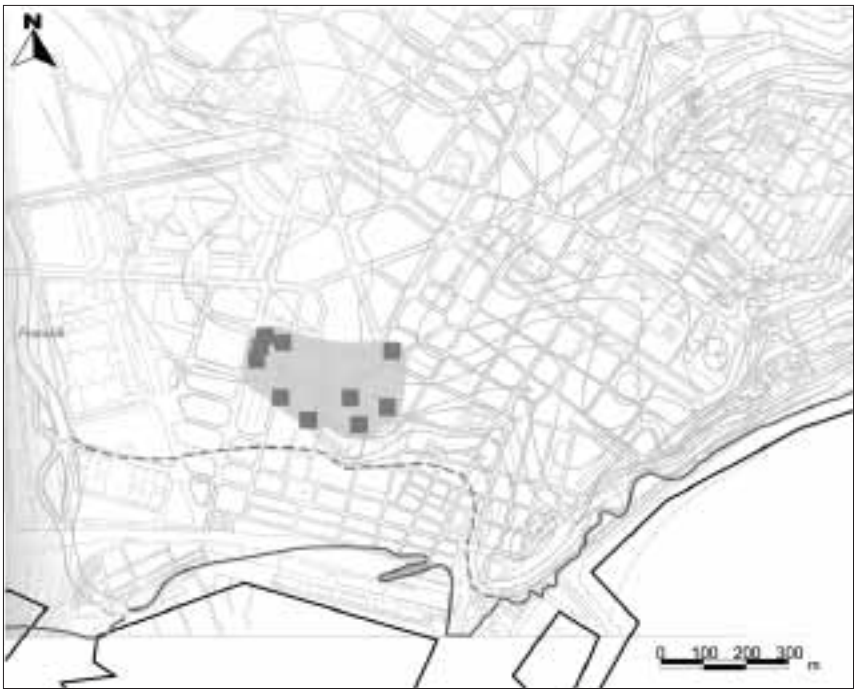

Figura 6. Assentament ibèric de Tarragona. Els punts marquen les intervencions arqueològiques que han documentat estructures de l'assentament, que hem entrellaçat per obtenir la superfície total del conjunt, de manera teòrica. El mapa base reconstrueix l'orografia antiga de la ciutat (Gabriel 2001).

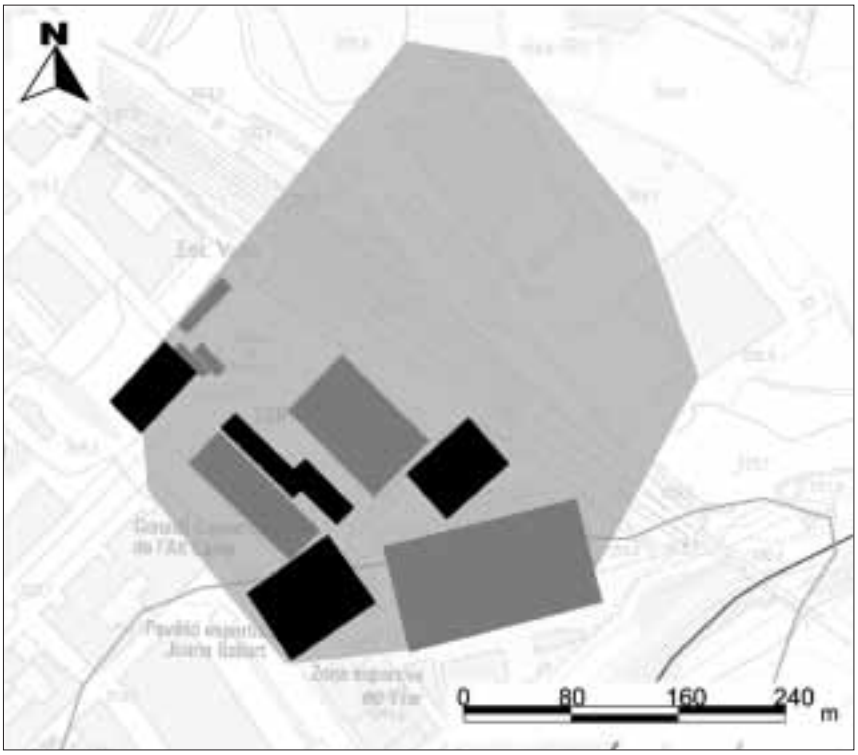

Figura 7. El Vilar (Valls). En el seu moment de màxim desenvolupament podria haver assolit una superfície de 6 hectàrees (Fabra i Vilalta 2008). A banda de la seva extensió, també s'han marcat en negre aquelles zones on es van documentar, sense control arqueològic, estructures de l'assentament, i en gris fosc aquelles en què sí que hi va haver un control.

et al. 2001; Diloli i Bea 2005), o potser en una relació d'igualtat amb aquest.

En aquest període probablement es va consolidar l'estructuració jerarquitzada del poblament, amb un centre de primer ordre ubicat a la Part Baixa de Tarragona (assentament ibèric de Tarragona, 7,5 hectàrees) i un centre de segon ordre ubicat a Valls (assentament ibèric del Vilar, 6 hectàrees), sense descartar una relació d'igual a igual entre aquests dos. Per sota hi devia haver assentaments d'una certa importància però sense les dimensions dels dos mencionats abans. Seria el cas dels Manous (el Catllar, una hectàrea). Altres possibles exemples, malgrat que només es podria comprovar amb excavacions, podrien ser el puig Ferré (Nulles), el pla de Santa Bàrbara (Montblanc) o el poblat de la Carretera Vella (Vilaverd). Per sota d'aquests es devien ubicar petits assentaments especialitzats en la producció agrícola o en altres tipus d'activitats econòmiques, també en citarem uns quants amb possibilitats de serho, de manera hipotètica; les Planes de la Serra (Vilarodona), la vil·la de l'Argilaga (la Secuita), el Mas Murillo (la Selva del Camp), el Rescat de Baix (Salou) o

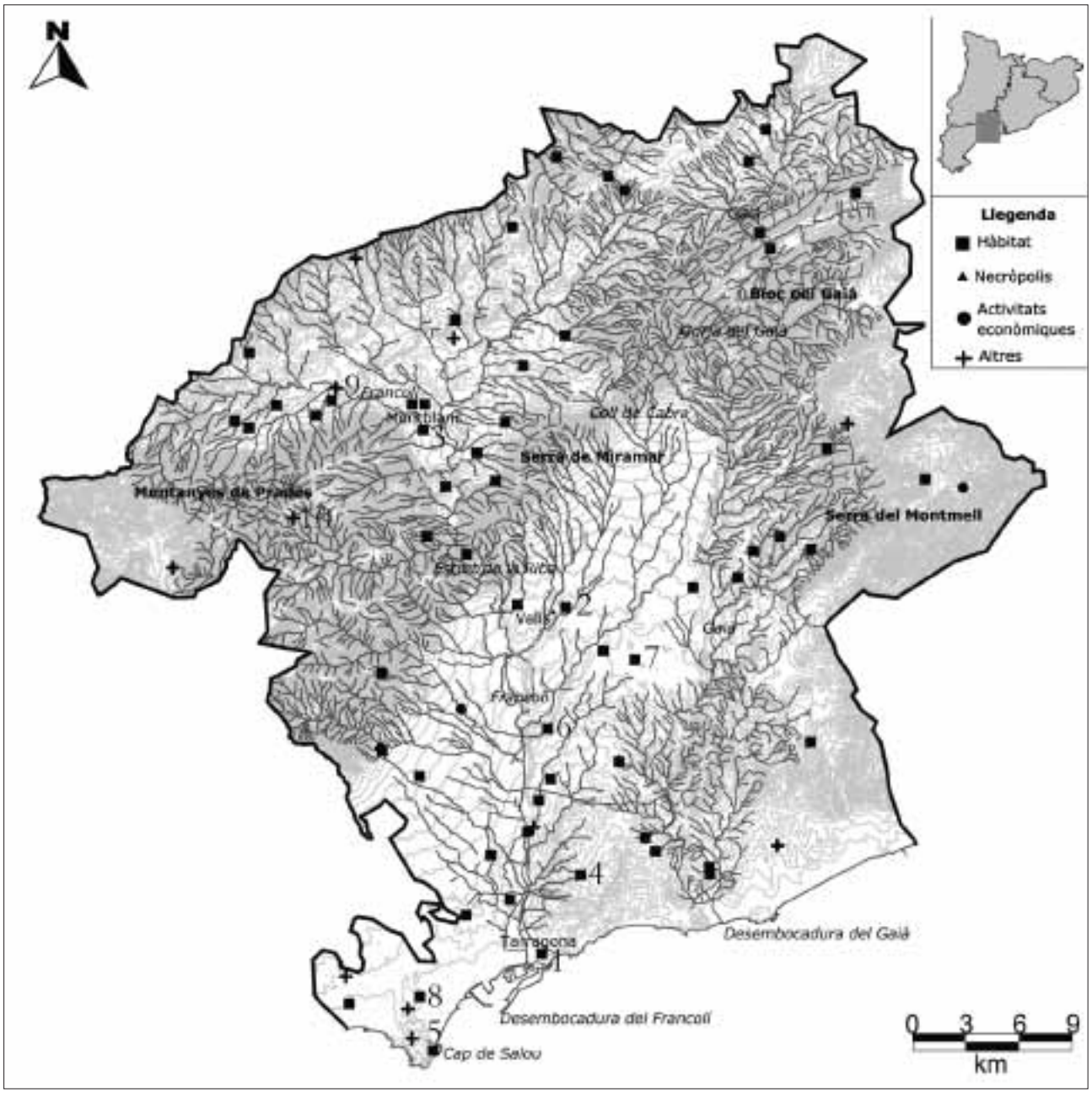

Figura 5. El poblament durant l'ibèric ple (v-iii aC). En aquesta època va culminar probablement el procés de jerarquització del poblament que s'havia gestat durant l'edat del ferro. Dos grans centres devien dominar i explotar el territori: l'assentament ibèric de Tarragona i el Vilar (Valls). 1. Assentament ibèric de Tarragona; 2. El Vilar (Valls); 3. El Pla de Santa Bàrbara (Montblanc); 4. Els Manous (el Catllar); 5. La Cella (Salou); 6. Els Garràfols (Vallmoll); 7. El Puig Ferré (Nulles); 8. El Rescat de Baix (Salou); 9. La Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí); 10. Les Ferradures (Montblanc).

d'altres amb funcions de vigilància i/o militars, talaies o fortificacions de petites dimensions que no coneixem bé en la nostra zona (Canela 2009) (fig. 5).

Si bé l'estructuració jeràrquica del territori en els trams mitjà i baix del Francolí i el Gaià és més o menys clara, s'ha de reconèixer que el curs alt d'ambdós rius presenta més problemes. No tenim notícies de l'existència d'un assentament que pugui ser considerat de segon ordre, que hauria de tenir unes mides semblants a les de l'assentament ibèric del Vilar, tot i que s'ha plantejat que el pla de Santa Bàrbara (Montblanc) podria tenir un paper hegemònic en la zona (Otiña 2007, 39), però no sembla haver assolit dimensions tan considerables com els dos grans centres esmentats abans. La possible situació de frontera entre dues grans ètnies ibèriques com són la cossetana i la ilergeta podria haver condicionat la zona, de manera que no es pogués desenvolupar un gran centre que articulés les dues conques fluvials, mentre que en canvi es devien establir petits assentaments de dimensions considerables (una hectàrea) però sense assolir grans extensions, que podrien controlar les xarxes comercials entre l'interior i la costa (Canela 2009).

3.2. Necròpolis

3.2.1. El bronze final (segles XII-VIII a. de la n. e.)

Les necròpolis no les tenim ben documentades en aquesta època i malauradament pràcticament en cap dels períodes posteriors. Possiblement existeixen necròpolis de camps d'urnes en el territori que no han estat localitzades per diferents motius. Només tenim constància d'algun indici de la seva existència, com la documentació del ritual de cremació (ossos calcinats) en el dolmen de Valldossera (Querol) (Otiña 2008), que podria vincular aquest monument megalític a alguna necròpolis propera de camps d'urnes, del bronze final o de l'edat del ferro.

3.2.2. L'edat del ferro (segle VII a. de la n. e.)

De tots els períodes històrics treballats, la necròpolis que més informació ha aportat i més ben documentada està és la de Milmanda (Vimbodí), on podem comprovar que se segueixen les pautes d'altres cementiris que s'han localitzat al llarg del nord-est peninsular. Està localitzada en un punt d'ampli domini visual, en què actua com a element de control i referència visual respecte de l'entorn. És a prop del pas del Francolí i en un lloc estratègic respecte a la via de comunicació natural que, seguint el riu, s'endinsa cap a l'interior. El seu ric aixovar és excepcional, i està clarament vinculada amb la zona minera de Vimbodí (Graells 2008), que ben segur va ser un punt clau en el territori que estem estudiant. Malauradament, no coneixem a quin hàbitat correspon. Graells planteja la hipòtesi que estigués ubicada en l'actual emplaçament del castell de Milmanda. Creiem que aquestes necròpolis devien estar repartides al llarg del territori i que estaven vinculades a petits poblats d'estructura similar a la de l'Era del Castell.

3.2.3. L'ibèric antic i l'ibèric ple (segles VI-III a. de la n. e.)

Les necròpolis van tenir una continuïtat respecte del període anterior, o almenys això és el que suggereix la necròpolis de Milmanda, amb l'aparició de materials ceràmics de torn (Graells 2008).

A banda del que sabem per aquesta necròpolis, no en tenim localitzada cap més en tot el territori, i per tant no podem anar més enllà. De fet, en tota la zona del nord-est peninsular les necròpolis de l'ibèric ple són molt escasses, només es coneixen els jaciments del Puig de la Serra (Serra de Daró, Baix Empordà), de Can Rodon i del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar, Maresme), la tomba aïllada de Can Miralles / Can Modolell i el grup de tombes de Can Ros, tots ells a la vall de Cabrera de Mar.

A vegades es localitzen en necròpolis de l'edat del ferro indicis de continuïtat o reutilitzacions posteriors d'aquests espais funeraris. Per exemple, a Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre) es van documentar materials superficials relacionats amb una possible necròpolis totalment arrasada de final del segle III aC, superposada a una necròpolis de l'edat del ferro. Un altre cas és la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), on es va recuperar un nombre significatiu d'urnes d'orelletes de torn, datables al segle IV aC (Belarte i Noguera 2007, 65).

Per tant, és possible que existeixin o haguessin existit necròpolis d'aquesta cronologia en el territori estudiat, que serien una derivació de les necròpolis de l'edat del ferro i l'ibèric antic, i que no hagin estat localitzades o bé hagin estat destruïdes per dinàmiques d'erosió natural o per l'activitat antròpica. Hem de tenir en compte que en el paràgraf anterior hem esmentat dos casos (les necròpolis del Coll del Moro i de Santa Madrona) en què els materials corresponents a aquesta cronologia eren superficials, a causa de la destrucció dels estrats superiors d'aquests jaciments per diferents factors.

3.3. Activitats econòmiques

3.3.1. El bronze final (segles XII-VIII a. de la n. e.)

En aquest període es documenten diferents punts d'extracció de sílex, un recurs que continua sent bàsic en aquesta època, concentrats sobretot a les muntanyes de Prades i al cap de Salou. Per altra banda, a la plana es documenta la presència de sitges, amb tot el que això comporta quant a explotació de terres de bon rendiment agrícola i l'obtenció d'excedents (la possibilitat de mantenir una població que anirà creixent a

poc a poc però de manera sostinguda i la de tenir excedents agrícoles per poder fer intercanvis). Aquesta és una tendència que segurament va *in crescendo* des del neolític i que es devia consolidar i generalitzar en aquesta època.

3.3.2. L'edat del ferro (segle VII a. de la n. e.)

A l'edat del ferro els elements arqueològics de producció econòmica que s'han detectat són les sitges. En algunes ocasions lligades clarament amb punts d'hàbitat, per exemple al poblat de l'Era del Castell, on se'n van documentar un gran nombre (Fontanals, Otiña i Vergès 2006), tant dins dels àmbits com fora. Això ens permetria formular la hipòtesi d'una explotació a fons de l'entorn, sobretot amb cultius de cereal, i la concepció del poblat com un gran graner fortificat. Aquesta acumulació d'excedent agrícola permetria per un cantó mantenir la pròpia població i per l'altra facilitaria l'intercanvi comercial entre les mateixes comunitats del ferro i amb les foranes, és a dir, els comerciants fenicis.

També s'han documentat sitges que no estaven associades a llocs d'hàbitat immediats, situades en zones planes relacionades amb un curs d'aigua, com és el cas de la Boella (la Canonja). Un altre exemple és la sitja localitzada a la Masieta de Queralt, vinculada amb l'Era del Castell (el Catllar) i que és a 350 metres de distància d'aquest. Tot i que l'activitat metal·lúrgica també devia ser econòmicament important, no s'ha documentat cap centre especialitzat.

3.3.3. L'ibèric antic (segles VI-V a. de la n. e.)

El registre arqueològic per a aquest període és molt feble. No hem documentat ni un sol jaciment que es pugui incloure dins aquest grup. Malgrat això, creiem que es podria donar una continuïtat a la llarga tradició de la producció cerealística emmagatzemada en sitges, que tenim documentada des del bronze final i que probablement arrenca de períodes anteriors. Ara bé, si en l'edat del ferro sembla que part d'aquesta producció podria anar lligada al comerç amb el món colonial fenici, el marcat descens d'importacions que es produeix en l'ibèric antic, comprovat a partir d'estudis de quantificacions ceràmiques (Sanmartí i Santacana 2005, 122-143), suggereix que potser no es van haver de menester tants elements per conservar el gra i explotar-lo comercialment.

3.3.4. L'ibèric ple (segles V-III a. de la n. e.)

Es continuen detectant sitges aïllades, potser associades a llocs d'hàbitat que han desaparegut a causa de l'erosió natural o de l'acció antròpica. És el cas del Degotall (Alcover) i els Mongons (Tarragona). Es consolida la tendència dels períodes anteriors, encarats a produir més en agricultura, principalment cereals, destinats a la comercialització i a alimentar una població que devia augmentar.

3.4. Altres

Era difícil concretar en molts casos dins quin grup s'havien d'incloure alguns dels jaciments estudiats, per la qual cosa un gran nombre van ser inclosos dins aquesta categoria. També n'hi havia, però, que, malgrat ser força coneguts i treballats, també havien de formar part d'aquest apartat per la seva particularitat. Destaquem els dos més significatius, la Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí) i les Ferradures (Montblanc).

La Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí) és sense cap mena de dubte un dels jaciments més interessants de la zona estudiada. Uns obrers hi van localitzar un dipòsit de bronzes l'any 1957 a 50 metres de l'entrada, en el sector sud-est d'aquesta, en la sala de la Mamella i dins una escletxa. Salvador Vilaseca l'interpretà en el seu moment com un dipòsit antic propi d'un ferroveller. Posteriorment ha estat interpretat com un dipòsit votiu, cosa que ajudaria entendre per què no hi ha més restes del bronze final en la cova. El dipòsit està format per sis peces: una destral de vorells, dues agulles de cap discoïdals, una espasa-punyal i dos fragments de fulla de punyal o espasa de difícil filiació (Graells 2008, 34). Podria ser, doncs, la primera ofrena del santuari hipogeu que hi devia haver a la cova durant el bronze final i els períodes posteriors (Graells, Balsera i Sardà 2008; Graells 2008, 34-35). Segons aquesta interpretació, la cavitat podria tenir un caràcter cultual que comportaria que fos un dels indrets més especials del territori. L'activitat sagrada es devia estendre en el temps, i en el període posterior, l'edat del ferro, es documenten en la sala del Llac un seguit d'urnes fetes a mà, amb vores exvasades ben diferenciades del cos, amb perfils bàsicament ovoides. Per altra banda, també es documenten olles o urnes més petites, de formes esferoïdals o carenades, moltes de les quals amb nanses. Tot i que en un primer moment es va pensar en la possibilitat que fos una necròpolis, el fet que les urnes localitzades siguin diferents de les de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí) i que no s'hi hagi localitzat ossos calcinats reforça la hipòtesi que la cova no tingué un ús funerari, sinó ritual. El registre arqueològic podria demostrar que aquesta activitat cultual es va perllongar des del bronze final fins a l'època tardorepublicana (Graells, Balsera i Sardà 2008, 53-63).

Les Ferradures (Montblanc) és a 1.000 metres d'altura, a prop del naixement d'alguns torrents que drenen l'aigua de les muntanyes de Prades cap al Francolí. El barranc més proper és el de Tous, situat a 250 metres aproximadament en direcció sud-oest.

Allà es localitzaren un seguit de gravats neolítics i recentment s'hi va fer una troballa molt interessant: un epígraf escrit en lletres ibèriques. Són tres signes que d'esquerra a dreta generen la veu TU-HO-KU, de difícil interpretació. Podria estar relacionat amb algun

tipus de culte. També és complicat precisar-ne la cronologia, emmarcada a grans trets dins l'època ibèrica.

4. Conclusions

Durant el bronze final (segles XII-VIII aC) ens trobem davant d'un poblament dispers pel territori i de caràcter familiar, nuclis de població molt reduïts (agrupacions de poques cabanes) que es van movent de manera cíclica per un mateix territori amb la finalitat d'explotar-lo agrícolament. No s'aprecia una jerarquització del poblament.

Amb l'edat del ferro (segle VII aC) es produeix un canvi molt important en l'hàbitat, que comporta el pas de l'arquitectura perible de la cabana a un tipus de construcció perdurable i que denota una voluntat d'establir-se de manera fixa en el territori, edificant amb sòcols de pedra i alçats de terra uns assentaments que ocupen una superfície més extensa i que estan planificats amb un urbanisme premeditat. Creiem que en aquest moment es produeix un procés de concentració de la població en uns pocs nuclis. Pensem que aquest canvi de concepció de l'hàbitat es deu a diferents factors. Per una banda, podria ser conseqüència de l'intercanvi comercial amb el món fenici, que devia requerir unes noves estratègies d'explotació de l'entorn per obtenir un excedent agrícola més gran i comerciar (tant amb el món fenici com entre les mateixes comunitats indígenes del ferro). Un altre factor clau és l'aparició i consolidació d'una aristocràcia indígena que devia cercar nous mecanismes de domini de la població, concentrant-la en un mateix punt o en uns pocs llocs per tenir-hi més control. Pensem que en aquest període comença a donar-se una incipient jerarquització del poblament, sense l'existència d'un centre que predomini respecte a la resta. És a dir, que existirien dispersos en el territori petits poblats semblants al documentat a l'Era del Castell (el Catllar) que probablement controlaven i explotaven el seu entorn més immediat, i que establien una relació d'igualtat entre ells. És en aquest moment quan es fonamenta la jerarquització definitiva del poblament durant l'època ibèrica, amb indicis de la possible existència d'hàbitats de l'edat del ferro a Tarragona, el Vilar (Valls) i el pla de Santa Bàrbara (Montblanc), que esdevindran posteriorment els centres de referència durant l'època ibèrica.

Durant l'ibèric antic (segles VI-V aC) es devia produir una continuïtat respecte de l'edat del ferro, i ja durant l'ibèric ple (segles V-III aC) ens trobem probablement davant un poblament definitivament jerarquitzat, amb dos grans centres predominants: l'assentament ibèric de Tarragona, que exercia la capitalitat sobre el territori, i un centre de segon ordre al Vilar (Valls). En aquest moment devien aparèixer petits poblats (per exemple els Manous, el Catllar) que acabaren de desenvolupar el poblament al llarg del territori, cosa que va permetre una millor explotació d'aquest i va consolidar les xarxes de comunicació. També deu ser en aquest període quan aparegueren petits centres de producció especialitzats, com per exemple granges –possiblement va ser el cas del Rescat de Baix (Salou)–, explotacions metal·líferes i forns de ceràmica –podria ser el cas de Cal Pontarrí (Palet i Prevosti 2003)–. No descartem, malgrat que no ho hem pogut documentar en cap cas, que existeixin també petits punts de guaita o control en indrets estratègics.

Bibliografia

Adserias, M. *et al*. 1993: «L'assentament pre-romà de Tarragona», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, 177-227.

Asensio, D. *et al*. 2001: «Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: Noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I a.C.», a: Martín, A.; Plana, R., *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 253-273.

Arrayás, I. 2005: *Morfología histórica del territorio de Tárraco (ss. III-I a.C.)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Bea, D. 2008: «El port romà de *Tarraco.* Aportacions historiogràfiques i noves interpretacions. La intervenció arqueològica als solars de l'U.A. 15 de Tarragona (Tarragonès)», *Citerior. Ports marítims i ports fluvials: La navegació a l'entorn del Nord-oest Mediterrani durant l'antiguitat*, Tarragona,149-186.

Belarte, C.; Noguera, J. 2007: *La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona*, Hic et Nunc 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Canela, J. 2009: *Evolució del poblament i el paisatge en les valls del Francolí el Gaià entre el bronze final i l'ibèric final* (segles XII/VIII ane-II ane), treball final del Màster en Arqueologia Clàssica (URV, UAB, ICAC). [Inèdit]

Díaz, M. 2008: «Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona», *Tribuna d'arqueologia 2007*, 169-194.

Diloli, J.; Bea, D. 2005: «El món ibèric a les comarques meridionals de Catalunya», a: Mercadal Fernández, O. (coord.), *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, 545-582.

Fabra, M. E.; Vilalta, E. 2008: «El jaciment i la seva seqüència històrica», a: López Vilar, J.; Vergès,

J. M. (coord.): *Valls i la seva història. Prehistòria i història antiga*, vol. 2, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 176-182.

Fontanals, M.; Otiña, P.; Vergès, J. M. 2006: «El poblado protohistórico de l'Era del Castell (El Catllar, Tarragonès)», a: Belarte, C.; Sanmartí, J. (ed.), *Arqueo Mediterrània* 9, Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona, 281-288.

Francés, J.; Pons, E. 1998: «L'hàbitat del Bronze Final i la Primera Edat del Ferro a la Catalunya litoral i prelitoral», *Cypsela* 12, Girona, 31-46.

Gabriel, R. 2001: «Aproximació a la topografia antiga de Tarragona», *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 23, 281-345.

[Geografia EC] 1994: *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 5, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 5-8, 240-244.

Graells, R. 2008: *La necròpolis protohistòrica de Milmanda*, Hic et Nunc 5, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Graells, R.; Balsera, R.; Sardà, S. 2008: «Rellegint la Cova de la Font Major. Un santuari en cova protohistòric al curs alt del Francolí», *Pyrenae* 39, vol.1, 45-66.

López Cachero, J. 2007: «Sociedad y economía durante el bronce final y la primera edad del hierro en el noroeste peninsular: Una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas», *Trabajos de Prehistoria* 64, n.1, gener-juny, 99-120.

López, M.; Serra, R. 2009: «La recerca arqueològica al Castell de Selmella (2003-2006)», *Quaderns de Vilaniu* 56, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 3-26.

Maya, J. L.; Petit, M. A. 1994: «L'Edat del Bronze a Catalunya. Problemàtica i perspectives de futur», a: *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana. Homenatge al Professor Jean Guilaine,* Puigcerdà, Osseja, 327-342.

Otiña, P. 2007: «El jaciment protohistòric del Pla de Santa Barbarà (Montblanc)», *Aplec de Treballs* 25, Montblanc, 31-40.

– 2008: «L'edat del bronze a l'Alt Camp», a: Vergès, J. M.; López, J., *Valls i la seva història. Prehistòria i història antiga*, vol. ii, Valls, 127-137.

Palet, J. M.; Prevosti, M. 2003: «La Cronologia dels jaciments en prospecció: una reflexió a partir dels conjunts de materials conservats en diverses col·leccions», a: Guitart, J. M.; Palet, J. M.; Prevosti, M., *Territoris antics a la Mediterrània i al Cossetània Oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001*, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), Barcelona, 189-194.

Sanmartí, J.; Santacana, J. 2005: *Els ibers del nord*, Rafel Dalmau, Barcelona.

Vilalta, E. 2007: *Memòria dels treballs arqueològics a la plaça de l'Estació n. 2 –CEIP Eugeni d'Ors– Valls, Alt Camp, Tarragona*. [Memòria d'excavació inèdita]

EL POBLAMENT EN ÈPOCA ANTIGA A L'ARGILAGA I ELS SEUS VOLTANTS (SEGLES V aC-V dC)

Marc Dalmau

Resum
És l'estudi d'un territori situat a 12 quilòmetres de la ciutat de Tarragona, a l'interfluvi entre el riu Francolí i el riu Gaià, a partir dels diferents assentaments que el configuren. L'estudi dels assentaments ha permès recrear el poblament d'aquesta zona en quatre fases cronològiques (ibèrica, republicana, altimperial i baiximperial) i estudiar les relacions d'aquests assentaments entre si a partir de la teoria els polígons de Thiessen. A més a més, també ha estat possible estudiar la seva posició sobre el territori a partir de l'anàlisi geogràfica i geològica, la jerarquia que ocupaven a partir de la seva extensió, la seva ubicació a partir de la fertilitat del sòl i l'adopció del model romà d'establiment a partir de les restes constructives conservades. D'aquesta manera s'han obtingut dades que han permès conèixer millor el poblament d'aquesta zona entre els segles que van del v aC al vi dC.

Paraules clau: Assentaments, ibèric, republicà, altimperial, baiximperial, polígons de Thiessen.

THE SETTLEMENT OF L'ARGILAGA AND ITS SURROUNDINGS IN ANTIQUITY (5th C. BC – 5th C. AD)

Abstract
This study of an area located 12 km from the city of Tarragona, between the Francolí and Gaià rivers, is based on the analysis of the various sites that make it up. The study of the sites has allowed us to reconstruct the settlement of this area in four chronological phases (Iberian, Republican, High Empire and Low Empire), as well as to analyse the relationship between these sites in the four periods using the Thiessen Polygons technique. It has also made it possible to study its position on the land through geographical and geological analysis; the hierarchy of the area they occupied; its location based on the fertility of the soil; and the adoption of the Roman model of establishment based on the preserved building remains. All the results and data obtained from the exhaustive research have led us to a much better understanding of this territory from the 5th century BC to the 6th century AD.

Keywords: Settlements, Iberian, Republican, High Empire, Low Empire, Thiessen Polygons.

1. Introducció

Aquest treball és un estudi del poblament en època antiga en una zona situada al Camp de Tarragona entre els rius Gaià i Francolí, uns 12 quilòmetres al nord de Tarragona. Cal dir que aquesta zona queda fora de les prospeccions que ha dut a terme l'equip de l'ICAC del Projecte Ager Tarraconensis des del 2006 i està integrada pels termes de l'Argilaga, la Secuita i Renau i part dels del Catllar, Perafort, Vilabella i Nulles (fig. 1). Com que en època antiga no hi havia les actuals divisions administratives i actualment tampoc hi ha uns límits geogràfics concrets, es va decidir obrir una finestra en el territori en funció de quatre paràmetres: les notícies d'assentaments ja des dels anys vuitanta, la presència de col·leccions de materials inèdits encara per estudiar, les característiques físiques de la zona i la vinculació personal que hi ha mantingut l'autor a través de llargues passejades. Les cronologies estudiades van del segle v aC al v dC.

El territori ha estat estudiat des del punt de vista de la cultura material i del poblament, deixant de banda aspectes com les centuriacions o les vies de comunicació. La majoria d'autors que han treballat aquesta zona des del punt de vista històric han començat a partir del segle xii, després de la reconquesta (Cortiella 1982; Veciana i Cortiella 1982; Aguadé 1990). Això ha fet que l'estudi del món antic hagi vingut de la mà d'investigadors la base científica dels quals era l'arqueologia (Carreté, Keay i Millet 1985; López Vilar 1990; Vergès i Zaragoza 1999; Arrayás 2005).

L'àrea estudiada queda tallada pel transsecte número 2, realitzat per l'equip de l'*ager Tarraconensis* a la dècada dels anys vuitanta. En els segments D i E es van localitzar 5 i 1 jaciments respectivament (Carreté, Keay i Millet 1985). Un impuls important en el seu estudi va venir donat també a la dècada dels anys vuitanta per part d'un equip d'investigadors de la Universitat Rovira Virgili, que es van dedicar a estudiar el subministrament d'aigua a *Tarraco* a través de les restes localitzades de l'antic aqüeducte romà del Gaià. Aquestes han estat les dues principals aportacions a l'estudi del món antic. Cap dels assentaments d'aquest treball han estat excavats excepte el Mas Pujolet (Àtics 2007*a*; 2007*b*), on es van localitzar alguns estrats i unitats negatives amb restes de ceràmica ibèrica i romana, i una intervenció que es va dur a terme a la carretera que va del Catllar a l'Argilaga (Codex 2005; 2006), consistent en l'excavació d'un forn de calç d'època moderna. La resta d'estudis en aquesta zona han estat conduïts per investigadors i afeccionats a la història local que han fet conferències, exposicions i publicacions en diferents revistes d'àmbit local.

2. Metodologia

Primer de tot, s'ha revisat tota la documentació que hi havia a la zona en matèria d'arqueologia; la Carta Arqueològica, les memòries d'excavació i la bibliografia existent. Ha estat de gran ajuda la informació proporcionada per les publicacions i els afeccionats d'àmbit local. Amb tot aquest material s'ha aplegat una

Figura 1. Mapa amb la localització de la zona estudiada.

gran quantitat de dades que han ajudat a determinar els principals assentaments sobre el territori.

En segon lloc, s'han estudiat algunes col·leccions de material inèdites i s'han confeccionat una sèrie d'inventaris, làmines i fotografies que han servit per conèixer millor la cultura material d'aquests assentaments. A través de l'estudi d'aquests materials s'han pogut delimitar les cronologies i les diferents fases d'ocupació (ibèrica, altimperial, republicana i baiximperial). Cal dir que hi ha zones de les quals es disposa d'un gran nombre de dades, mentre que n'hi ha d'altres en què pràcticament no se'n disposa. Només l'excavació arqueològica acompanyada d'un estudi més interdisciplinari pot ajudar a corroborar o refutar les hipòtesis que es plantegen en aquest treball.

En tercer lloc, s'han situat els assentaments. Després de conèixer les seves coordenades UTM, s'han introduït les dades en un sistema d'informació geogràfica (SIG). Això ha permès fer mapes de densitat en les diferents fases i estudiar el territori amb els polígons de Thiessen per veure com va ser l'àrea de captació d'aquests assentaments en les diferents etapes. També s'ha estudiat l'extensió dels jaciments, per veure si existia una jerarquia entre ells; la fertilitat del sòl, per veure quines eren les zones més aptes per establir-se, i els materials constructius, per conèixer millor com va ser l'adopció del model romà d'assentament.

3. Medi físic

Quant a la geografia, la zona presenta un relleu ondulat amb turons que no superen els 140-190 metres sobre el nivell del mar excepte a la zona nord, on el relleu arriba a l'altura de 240-250 metres sobre el nivell del mar. En aquesta zona és on hi ha l'inici de l'elevació coneguda com la costa de la Serra, punt des del qual és possible veure la costa tarragonina. Al pla de les Guàrdies o el Fornot el relleu arriba als 208 metres sobre el nivell del mar. Es tracta d'un punt estratègic important almenys des de l'època medieval, ja que serveix d'enllaç a diferents fortificacions del curs baix del riu Gaià (Vergès i Zaragoza 1999).

Pel que fa a la xarxa hídrica, la zona es troba a l'interfluvi del riu Gaià i del riu Francolí, però cap d'aquestes artèries principals queda dintre de la zona estudiada. Són els eixos secundaris, en forma de torrents o rieres, els que trobem en aquest territori. Al nord-oest hi trobem el torrent del Bogatell (barranc dels Garidells o de Masllong), que desguassa al riu Francolí, i a l'est hi trobem el torrent de Renau, la rasa de Nincles, el torrent dels Panicals, el torrent de l'Úsol, el torrent de Revellar o la Rasota, que desemboquen al riu Gaià. Cal mencionar també altres fondos que reben l'aigua que s'escola de les parades o els turons poc pronunciats i que va a parar als cursos esmentats anteriorment, dels quals no es té cap esment toponímic. Actualment només circula l'aigua de forma regular al torrent del Bogatell, al riu Francolí i al riu Gaià, mentre que la resta mantenen un cabal irregular. Veiem com aquesta zona no és, almenys des de l'època actual, una zona rica en corrents superficials. Per tant, el subministrament d'aigua es devia garantir a través d'altres recursos com cisternes, pous o fonts.

Pel que fa a la geologia, està recoberta per materials del terciari i materials del quaternari. Bona part de la plana està formada per materials de l'Holocè (fa entre 10.000 anys i l'actualitat), mentre que la zona oriental i la zona que delimita el barranc del Bogatell està formada per materials del Miocè (fa entre 23 i 16 milions d'anys).

Per tant, es documenten dues grans àrees: per una banda, una zona de ponent amb sòls de fertilitat baixa, amb materials del Miocè, una zona actualment boscosa i amb penya-segats menys apta per a l'establiment humà i per dur-hi a terme una activitat agrícola extensiva; per l'altra, la zona de llevant, amb sòls de fertilitat alta, amb materials dipositats més recentment, durant l'Holocè, una zona amb un relleu suau que actualment es destina a l'agricultura, amb facilitat de comunicacions entre assentaments i entre els assentaments i la ciutat i que facilita l'establiment de població i dur-hi a terme una activitat agrícola.

Aquest territori ha propiciat des de l'antiguitat l'establiment de grups humans, encara que va ser en època romana quan aquesta ocupació del territori es va fer més patent. La presència de corrents hídrics propers, la suavitat del clima en planes que s'obren al mar, amb sòls fèrtils conreables i aptes per a l'agricultura i amb una topografia poc abrupta que facilita els contactes entre els assentaments i entre aquests amb Tàrraco, van fer que el poblament en època romana arribés a una densitat que en només alguns casos puntuals s'ha tornat a donar al llarg de la història. Recordem el moment de la reconquesta, al segle XII, quan es crearen els nuclis de població actuals i una xarxa de masos que ajudaren a articular el territori.

4. Fonts epigràfiques

Per estudiar aquest territori en època antiga no es disposa de fonts textuals. Només hi ha alguns autors clàssics[1] que parlen del vi que s'extreia al Camp de Tarragona o els tractadistes que fan referència de forma general a l'agricultura i al món rural.[2] Una font

1. Plini (*Historia naturalis* XIV, 71), Sili Itàlic (*Punica* III, 369-370; *Punica* XV, 176-177), Marcial (*Epigrammata* XIII, 118) o Florus (*Vergilus orator an poeta* II, 8).

2. Columel·la (*Res rustica*, *Liber de arboribus*) o Marc Terenci Varró (*Rerum rusticarum).*

important per a l'estudi d'aquesta zona són les fonts epigràfiques, però són molt escasses. Només es disposa de la informació que proporciona la làpida de Renau i el grafit d'*Heraclida,* encara que la procedència exacta d'aquest últim no és clara.

La làpida de Renau (Sánchez Real 1974; Gorges 1979; Veciana 1981; Alföldy 2001; Gorostidi 2010) va aparèixer en el reompliment d'una finestra a la paret de la façana de la plaça de l'església mentre s'estaven fent unes obres. Es tracta de la primera referència directa a un poblador d'aquesta zona: *Primus*, un esclau. La làpida no va ser trobada en el seu lloc original, sinó que havia estat desplaçada, fet que dificulta la seva correcta interpretació. Es tracta d'un esclau que va ser enterrat amb certs honors:

Primus · / Cor(neliae) · Optatae / servos ·
hic ·situ[s e]st / qui · exsitum · parent[i] dederunt

El text ens diu que *Primus* era un esclau de *Cornelia Optata* i que varen ser els seus pares els que li van donar sepultura. Per les seves característiques lingüístiques i estilístiques: les dues primeres línies més grans de mida que les dues darreres, la fórmula habitual *hic situs est*, el nominatiu arcaïtzant *servos*, el nom *exsitum* (per *exitum* o *situm*), la fulla d'heura que decora la peça o la cua de la Q, fan pensar en una datació entre el final de l'I aC i l'inici de l'I dC.

També es disposa d'una segona referència a un poblador d'aquesta zona, *Heraclida*, del qual no sabem la situació social. El grafit (Fabre, Mayer i Rodà 2002; Gorostidi 2010), efectuat sobre un peu de *terra sigillata* itàlica (Drag. 17B), va ser trobat a la dècada dels vuitanta en un assentament ubicat entre la Secuita i Vallmoll durant unes intervencions arqueològiques amateurs. És un grafit *post cocturam* incís de set línies en què el propietari vol mostrar la possessió del vas i restringir-ne l'ús. La seqüència […]*naes* podria identificar un nom femení com *Danaes*, *Antigonaes* o *Helenaes*. La traducció és: «Heraclida té aquest got i a ningú el dóna ni el demana a [nom de dona?] gratuïtament. És datable al segle I dC.

Heraclida / habet / catinum / et neminem /
[h]o[c d]at / […]aes / gratis non rogat

5. L'estudi dels assentaments

A falta de fonts textuals més precises i amb les poques fonts epigràfiques disponibles, només l'estudi dels materials arqueològics localitzats pot ajudar a abordar la problemàtica sobre el poblament d'aquesta zona. L'estudi dels materials arqueològics ha proporcionat un gran nombre de dades que ha permès elaborar una taula interpretativa sobre les fases dels principals assentaments. En total se n'han identificat 30 (fig. 2 i fig. 3). En alguns casos estaven mal emplaçats o no s'han aconseguit identificar de nou a causa de la vegetació o les escasses restes documentades, com en el cas de Mas Llanjo, Mas de Fortuny o Mas de Mercader. Per tant, en total s'han documentat 27 assentaments que han permès crear un gràfic evolutiu que va dels 7 assentaments ibèrics, als 26 assentaments republicans, als 15 assentaments altimperials i als 3 assentaments baiximperials. Si analitzem els resultats per segles, es documenten 7 assentaments en l'ibèric ple (IV i III aC), 23 durant el segle II aC, 26 al segle I aC, 15 al segle I dC, 11 al segle II dC, 3 al segle III dC, 3 al segle IV dC, 3 al segle V dC i sembla que només un al VI dC.

Possibles assentaments ibèrics: l'Argilaga, el Pi Gros, el Bosc del Ferrer, el Casalot, la Costa de la Serra, al Pinar Rodó i el Pontarró 2.

Possibles assentaments republicans: l'Argilaga, l'Airota, el Pi Gros, la Barraca, el Bosc del Ferrer, les Cabeces, el Camí de Mas de Miró, el Casalot, el Cementiri de Renau, les Comes de Dalmau, la Costa de Peralta, la Costa de la Serra, la Guardiola, el Mas de Brulles, el Mas de la Beneta, el Mas de Gerembí, el Mas Moragues, el Mas de Pujals, el Mas del Pujolet, el Mas d'en Sort, el Mas de la Tallada, el Mas de Tocaboires, el Pontarró 1, Sant Roc i la Secuita.

Possibles assentaments altimperials: l'Argilaga, l'Airota, el Pi Gros, les Cabeces, les Comes de Dalmau, la Costa de Peralta, el Mas de Brulles, el Mas de Gerembí, el Mas Moragues, el Mas de Pujals, el Mas d'en Sort, el Mas de la Tallada i la Secuita.

Possibles assentaments baiximperials: les Comes de Dalmau, el Mas de Brulles i la Secuita.

5.1. Tres assentaments en detall: l'Argilaga, l'Airota i el Pi Gros

D'aquests 27 assentaments només tres han estat estudiats en profunditat (el de l'Argilaga, el de l'Airota i el del Pi Gros), mentre que els altres han estat estudiats de forma més superficial a causa de l'escassetat de materials disponibles. El jaciment de l'Argilaga va ser prospectat per Simon Keay entre el 1985 i el 1990 (Carreté, Keay i Millet 1985), mentre que els jaciments de l'Airota i del Pi Gros van ser descoberts per afeccionats locals. Entre aquests tres jaciments existeix contacte visual, ja que estan situats en petits turons. Les principals tècniques d'estudi han estat l'anàlisi de materials i, en el cas de l'Argilaga, Simon Keay (Carreté, Keay i Millet 1985) hi va dur a terme una prospecció geofísica en què va detectar algunes estructures en el subsòl. Els tres jaciments presenten pautes d'assentament bastant similars, però les seves cronologies són diferents. Tant el jaciment de l'Argilaga com el del Pi Gros són emplaçaments d'època ibèrica que es convertiren en assentaments romans ubicats en altura,

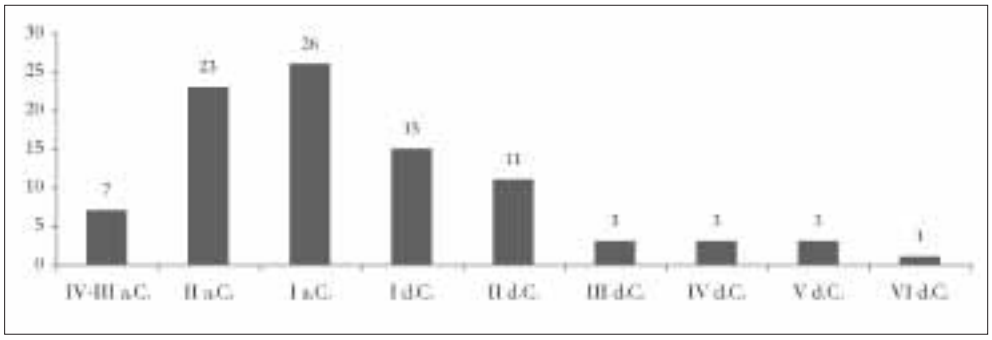

Figura 2. Gràfic evolutiu dels assentaments per segles.

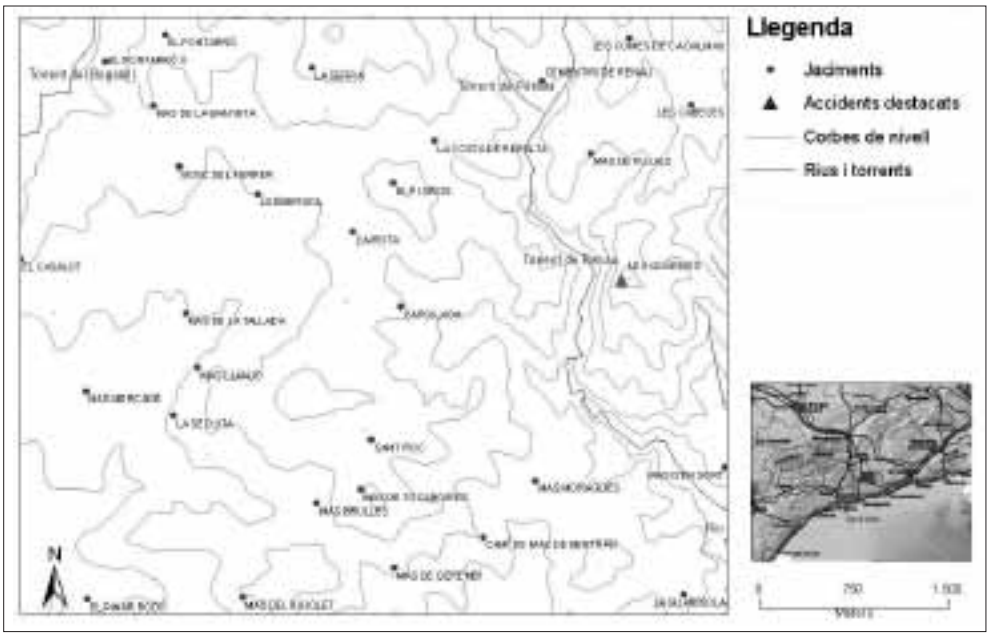

Figura 3. Mapa amb la localització de tots els jaciments.

mentre que l'assentament de l'Airota sembla d'època únicament romana. En tots tres s'han localitzat fragments d'*opus signinum* reutilitzats en parets de pedra seca (l'Argilaga i el Pi Gros) o bé en amuntegaments de pedres (l'Airota).

5.1.1. L'Argilaga

Dels tres assentaments estudiats només en el jaciment de l'Argilaga es van detectar estructures *in situ*, com un paviment d'*opus signinum* i una sitja amb la tapa actualment colgada. El paviment ja va aparèixer en les anomalies de resistivitat durant la prospecció geofísica, però no es va descobrir fins al 1992, quan aparegueren a la superfície uns 2 metres quadrats associats a un possible mur. Actualment el paviment ha estat destruït i la sitja ha quedat colgada (fig. 4). Gràcies a les vores d'àmfora Pascual 1 presents en els fragments del paviment se l'ha pogut datar sobre l'època augustal. A la zona coneguda com l'era de Ca Domingo hi ha tres sitges més excavades a la roca que donen a una cova subterrània de 30 metres de profunditat. La diferència d'altura entre la boca de la cova i la de les sitges és de 2,5 metres. Aquesta cova va ser utilitzada com a femer al segle passat i en dues de les sitges es conserven lloses de pedra. És difícil d'establir si aquestes sitges van tenir una funció d'emmagatzematge de gra anteriorment i si són realment antigues.

Pel que fa a la cultura material d'aquest assentament, Simon Keay (Carreté, Keay i Millet 1985) hi va recollir 4.609 fragments de ceràmica, mentre que en les altres col·leccions s'hi han detectat 1.752 fragments que s'han siglat, inventariat i dibuixat. Pel que fa a la vaixella de taula, es documenta la presència tant de campaniana A com de campaniana B. Cal destacar un fons de campaniana A decorat amb una roseta central en forma de vuit llàgrimes i una palmeta que podria venir dels tallers de Nikia-Ion o del taller de les Tres Palmetes Radials. En ambdós casos és una peça de mitjan segle III aC (Sanmartí 1978; Puig i Martín 2006). També es documenta la presència de ceràmica de parets fines (una d'elles decorada amb escates de pinya) i de *terra sigillata* itàlica. Cal esmentar un segell en un fons de *terra sigillata* itàlica en què es pot llegir «l.te[…]ti/sa[…]ia», que prové del centre productor d'Arezzo. El ceramista és *L. Tettius Samia*, datable entre el 20 aC i el 5 dC. També s'hi detecta *terra sigillata* sud-gàl·lica, hispànica, africana A i un fragment d'africana D. La ceràmica feta a mà, de probable filiació ibèrica, com la vora d'una olla amb perfil en essa amb decoració de cordons al coll

Figura 4. Sitja del jaciment de l'Argilaga.

o uns fragments de ceràmica amb mugrons, també hi és present. A més, s'hi ha trobat ceràmica grisa de la costa catalana i comuna ibèrica oxidada i reduïda. Pel que fa al repertori tipològic de formes ibèriques, hi ha formes amb vora exvasada, motllurada, amb forma de càlat i amb vora coll de cigne. També s'han localitzat dos fragments informes pintats (un d'ells decorat amb semicercles concèntrics) i un petit vas ibèric que va ser trobat al costat de la sitja ibèrica actualment colgada. Pel que fa a la ceràmica comuna romana, destaca la ceràmica itàlica representada amb el roig intern pompeià i un morter campanià, la ceràmica comuna romana oxidada i reduïda de possible producció local i la ceràmica de cuina africana en forma de plats tapadora i de cassoles. Pel que fa a la ceràmica destinada al transport, s'hi troba l'àmfora púnica procedent de Cartago i Tunísia, l'àmfora púnica ebusitana dels tallers d'Eivissa, l'àmfora grecoitàlica i l'àmfora itàlica, l'àmfora bètica, l'àmfora tarraconense i l'àmfora africana. Una de les vores de Dressel 1 presenta un segell imprès en forma d'àncora que també s'ha documentat a Bibracte (CEIPAC 24505), a Gilbertès (CEIPAC 8309) i al fòrum romà d'Empúries (CEIPAC 6289). Pel que fa a ceràmica per a emmagatzematge, ressalta la presència de diferents fragments de *dolia*. De tipus constructiu, s'hi troben *tubuli*, fragments d'*opus signinum*, tègules, ímbrexs i una rajola sesquipedal (de 22,2 per 22,2 centímetres). S'hi ha trobat també una fusaiola per filar i *pondera* de ceràmica i un de plom de forma cònica per teixir. Entre els metalls recuperats hi ha el *pondus* de plom mencionat i diferents fragments d'escòria d'aquest mateix material, que mostren una activitat metal·lúrgica.

La presència de material ceràmic fet a mà, el fons de ceràmica campaniana A amb possible filiació del taller de les Petites Estampilles i la presència de dues vores d'àmfora púnica del tipus T-8.1.2.1 ens donen uns antecedents cronològics entre el final del segle IV i la segona meitat del segle III aC. Tot això indica un assentament de l'ibèric ple que es converteix en un assentament romà i que tindrà continuïtat durant el període republicà i altmperial. El material baiximperial localitzat no sembla que sigui representatiu, i es podria donar per a la fi de l'assentament la data del II dC.

5.1.2. L'Airota

En aquest assentament no s'han localitzat estructures *in situ*, però sí en alguns casos elements constructius reutilitzats en parets de pedra seca. Aquest jaciment va ser descobert a la dècada dels noranta gràcies a les notícies directes dels agricultors que treballaven les terres. Segons referències orals, cap als anys setanta i vuitanta va aparèixer una sèrie d'enterraments tapats amb lloses de pedra que es van obrir per veure'n l'interior. Com que els enterraments no contenien cap tipus d'aixovar, es van tornar a tapar.

Pel que fa a la seva cultura material, s'han localitzat 1.585 fragments de ceràmica que estan repartits en dues col·leccions diferents. Pel que fa a la vaixella de taula, s'hi documenta la campaniana A, la campaniana B (s'han pogut determinar un *kylix* i un *pyxis*). També hi ha parets fines, *terra sigillata* itàlica, *terra sigillata* sud-gàl·lica, *terra sigillata* hispànica i *terra sigillata* africana A en forma de plats, bols i copes. Cal mencionar la troballa d'un grafit en un peu de *terra sigillata* hispànica que no s'ha aconseguit llegir. També es documenta la presència de ceràmica grisa de la costa catalana i de ceràmica comuna ibèrica oxidada. Destaquen els recipients ibèrics amb vora de coll de cigne, vora motllurada o vora exvasada. Pel que fa a la ceràmica de cuina comuna romana hi ha la de procedència itàlica i la de procedència local. Pel que fa a la cuina africana es documenten cassoles i plats tapadores. Respecte dels recipients amfòrics per transportar productes, s'hi troben àmfores púniques produïdes a la zona de Cartago i Tunísia amb cronologies de la primera meitat del segle II aC, l'àmfora punica ebusitana de la zona d'Eivissa, àmfores itàliques, àmfora laietana, àmfora tarraconense i àmfora africana. Ha aparegut un segell al colze de la nansa d'una Dressel 1. Aquest segell és D[…] i es podria llegir com a DE o DL. El segell DE ha estat localitzat a Narni (CEIPAC 8622) i a Pâture du Couvent (CEIPAC 20813), mentre que el segell DL ha

estat localitzat a Le Caylar (CEIPAC 6155) i a Empúries (CEIPAC 17530).

Pel que fa als recipients d'emmagatzematge, cal destacar la presència de grans tenalles i de *dolia*. Respecte del material constructiu, es documenten tègules, ímbrexs, plaquetes de ceràmica i una plaqueta de marbre. En l'apartat tecnològic cal destacar la presència d'un *pondus* de pedra de forma irregular, d'un *pondus* de ceràmica amb una marca circular a la cara superior, un *pondus* de ceràmica decorat a la cara superior amb un asterisc i un fragment d'una gerra de ceràmica comuna romana reutilitzada com a peça de teler. Finalment també s'ha localitzat una moneda ibèrica; es tracta d'un *quadrans* de bronze que presenta a l'anvers una petxina i al revers un dofí amb la lluna creixent. La possible inscripció ibèrica que hi havia sota el dofí és il·legible, encara que s'hi insinuen els caràcters ibèrics. Aquest tipus sembla que només es documenta a les seques d'Arse, Kili, Saitabi i Lauro; de tots aquests, Lauro en va encunyar amb un volum important.

Les dades que hi ha per interpretar cronològicament aquest jaciment són les que aporta el material. Hi ha material ibèric, vores d'àmfora púnica i àmfores grecoitàliques. Per tant, es pot donar a aquest jaciment una cronologia que comença al segle II aC. Les àmfores púniques T-7.4.2.1 i T-7.4.3.3 ens aporten una cronologia de la primera meitat del segle II aC. S'interpreta com un jaciment d'època republicana que presenta continuïtat fins a època altimperial. És complicat establir el final del jaciment, però la presència de cuina africana i *terra sigillata* africana A amb cronologia del segle II dC, sumada a l'absència de *terra sigillata* africana C i D, ens podria marcar el final en la segona meitat del segle II dC.

5.1.3. El Pi Gros

El tercer assentament estudiat ha estat el Pi Gros, on hi ha com a element de referència un gran pi que ha crescut al cim del turó i que és visible des de molts quilòmetres a la rodona. Aquest jaciment també apareix citat en algunes publicacions com el jaciment dels Diumenges o dels Domenges. Es troba en un punt alt amb molt bona visibilitat sobre altres jaciments de l'entorn, com la Costa de Peralta o la Costa de la Serra. No s'hi visualitza cap estructura arquitectònica *in situ*, però en una paret de pedra seca es detecten quatre fragments d'*opus signinum* amb fragments d'àmfora itàlica.

Pel que fa a la cultura material, s'hi han pogut estudiar els materials procedents de dues col·leccions que en total sumaven 570 fragments. Entre la vaixella de taula hi ha la campaniana A i la campaniana B. Entre aquesta ceràmica cal destacar el fons d'una campaniana A decorada amb una roseta, un informe de ceràmica de vernís negre decorat i un *pyxis* fet de campaniana B. També es documenta la *terra sigillata* itàlica, la *terra sigillata* sud-gàl·lica i la *terra sigillata* hispànica. Pel que fa a la ceràmica de cuina destaca la presència de ceràmica de torn. Cal destacar un fragment força curiós de ceràmica grisa de la costa catalana amb forma de colador i diferents formes de ceràmica comuna ibèrica oxidada. Un dels càlats està pintat per la part superior del llavi amb dents de llop. També hi apareixen algunes formes de ceràmica comuna romana oxidada. Quant a recipients amfòrics per al transport, destaca la presència de l'àmfora púnica ebusitana, l'àmfora itàlica per a vi i l'àmfora laietana.

Sembla que es tracta d'un assentament romà ubicat en l'emplaçament d'un antic assentament indígena. La quantitat de material romà que té és molt baixa si es compara amb la dels jaciments descrits anteriorment. La presència d'una vora d'una àmfora púnica ebusitana del tipus T-8.1.2.1 fa pensar en una cronologia ibèrica per a aquest jaciment, datable entre el final del segle IV aC i l'inici del segle III aC. L'absència de material ceràmic de producció africana (tant de sigil·lades africanes com de cuina africana i àmfora africana) fa pensar que aquest jaciment es va abandonar potser a mitjan segle I dC.

5.2. La resta dels assentaments

Pel que fa a la resta d'assentaments, hi ha col·leccions importants de materials en aquells que va prospectar Simon Keay (la Secuita, Mas de la Tallada, Mas d'en Sort), amb l'excepció de dos que no s'han pogut localitzar de nou perquè estaven mal emplaçats (Mas Mercader i Mas Llanjo). Al Mas de la Tallada, segons fonts orals, el besavi de l'actual propietari hi va localitzar unes escales que va excavar i que podrien constituir les restes d'una estructura romana.

Un lloc especialment interessant pel que fa a restes és l'assentament de la Secuita, on s'han detectat un total de 52 fragments d'*opus signinum* reaprofiats en parets de pedra seca. Segons la Carta Arqueològica, un d'ells inclou un fragment d'àmfora africana tardana. A la mateixa paret de pedra seca també hi apareixen dos carreus, un fragment de molí fet de granit i dos molins de granit barquiformes, un d'ells molt similar al trobat al jaciment del Camí de Mas de Miró. També s'ha pogut documentar un carreu amb un possible encaix i un fragment de tègula amb la inscripció L·HER·OP[…], referida al nom *Lucius Herennius Optatus*. Cal mencionar finalment la troballa d'un segell en una àmfora africana amb una cartel·la *in planta pedis*. Aquest tipus de segells sembla que són tardans (dels segles IV i V dC) i es documenten en exemplars de Keay 25 i Keay 35. El segell està fragmentat però sembla que comença per CT[…] i podria fer referència a la colònia de *Thaenae,* situada a prop de la ciutat de Sfax (Tunísia).

També hi ha dues col·leccions privades amb materials del Mas de la Banyeta (també anomenat Mas de

la Beneta), entre els quals cal destacar diferents fragments d'*opus signinum* tessel·lats (fig. 5), *pondera* de ceràmica, fusaioles i un còdol de riu reutilitzat com a fusaiola. En aquest mateix assentament es va recuperar una àrula de 15 per 11 per 11 centímetres feta de pedra el 1956, any en què les gelades van matar els garrofers i es van veure obligats a arrencar-los, ocasió en què aparegué material en molta quantitat. La peça es coneix per un dibuix de M. Berges i per diverses fotografies del MNAT (Montón 1996) (fig.5).

En l'assentament de les Comes del Dalmau les primeres notícies daten dels anys trenta i quaranta del segle XX, quan, segons referències orals, es van descobrir una sèrie de sepulcres orientats cap a una mateixa direcció coberts amb tègules. Els materials que s'hi van recuperar estan dipositats al Museu de Vilabella i s'hi han localitzat dos exemplars sencers de *lateres* i tres petits fragments de molí manual rotatiu.

Dels altres assentaments pràcticament no n'hi ha informació llevat de troballes accidentals, com un fragment de molí barquiforme al Camí de Mas de Miró, un fragment de molí al cementiri de Renau, un carreu associat a fragments d'*opus signinum* a la Costa de la Serra; el *catillus* d'un molí rotatiu i una plaqueta de marbre a la Costa de Peralta, un segell en un *dolium* (L·M[…]) al Mas de Gerembí, un *mortarium* de marbre al Mas Moragues i un fragment d'estuc vermell al Pontarró 1. Cal esmentar també, en el cas del Mas de Fortuny, la troballa aïllada d'un cap d'ocell de terracota. Ja fora de la zona d'estudi i a la població de les Gunyoles, s'ha localitzat un *pistillum* que podria ser d'època romana i que s'ha recollit en el treball per la seva singularitat.

6. El poblament

Amb les dades que s'han obtingut de l'estudi dels materials s'han elaborat una sèrie de mapes de densitat i d'ocupació del territori en les diferents fases històriques i s'hi han aplicat els polígons de Thiessen. Per estudiar els assentaments amb aquest sistema és fonamental que siguin de la mateixa fase històrica. Aquest estudi consisteix a buscar la distància mitjana entre assentament i assentament i a traçar-ne la mediatriu. Així, es defineixen uns polígons que reflecteixen de forma teòrica l'àrea de captació territorial de cada un dels assentaments. És un mètode interessant, perquè permet passar d'estudiar l'assentament aïllat a estudiar-lo de forma conjunta amb el territori que l'envolta i la resta d'assentaments. Malgrat tot, presenta una sèrie de problemes, el principal dels quals és que no té present l'orografia. Això fa que funcioni bé en aquells assentaments ubicats en plana, però no en aquells on els pendents són més acusats, i tampoc té presents les fronteres naturals.

Pel que fa a l'època ibèrica, veiem com la major part dels assentaments s'ubiquen al vessant oest d'aquest territori i com la zona oriental queda pràcticament despoblada. La densitat d'assentaments per quilòmetre quadrat en època ibèrica és d'un assentament per cada 4 quilòmetres quadrats. Aquests assentaments han estat documentats a través de la presència d'àmfora púnica (T-8.1.2.1 o PE15), amb cronologies del final del IV i l'inici del III aC (el Pi Gros, l'Argilaga o la Serra), o la vaixella de vernís negre importada, datable al III aC (l'Argilaga), a través del material ibèric amb absència de material itàlic (el Pinar Rodó o el Pontarró 2) o a

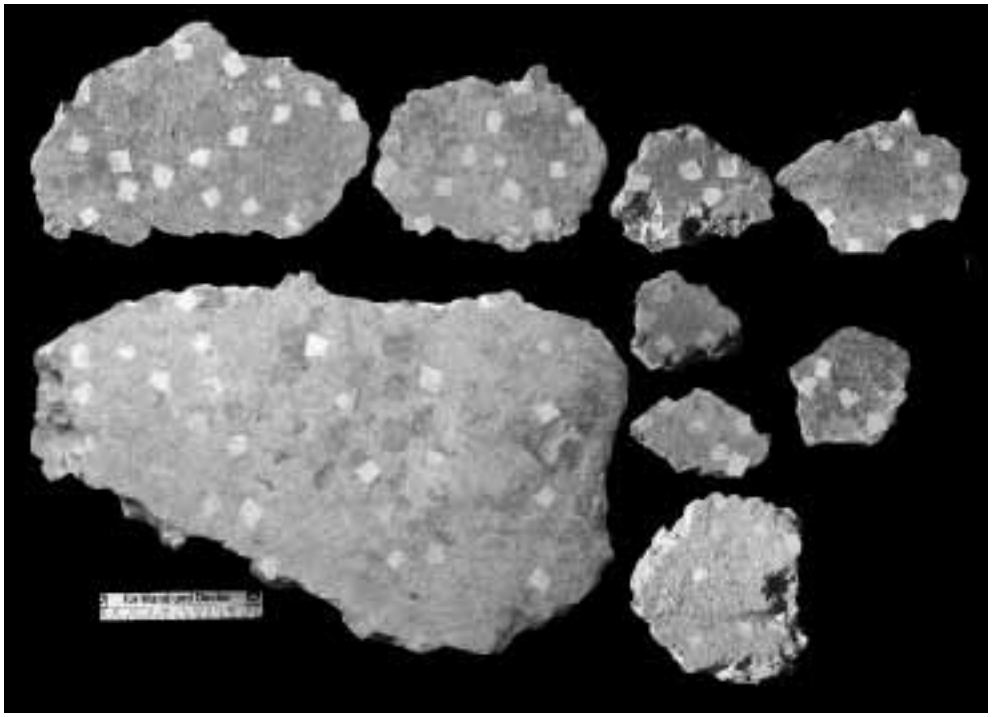

FIGURA 5. Fragments d'*opus signinum* tessel·lats del Mas de la Banyeta.

l'alta concentració de material ibèric davant de la baixa concentració de material de procedència itàlica (el Bosc del Ferrer o el Casalot). A més a més, són assentaments ubicats en altura amb una posició estratègica sobre l'entorn. Segons les fonts orals, la presència de material ceràmic a les Guàrdies podria documentar també un possible punt de guaita d'època ibèrica.

La següent fase és la fase republicana, en què és produeix un reassentament de la població indígena (Arrayás 2005), una colonització itàlica o ambdós processos. Es documenten 26 assentaments. Es tracta d'una concentració d'un jaciment per cada quilòmetre quadrat. A través de l'estudi de les àmfores púniques veiem com al segle II aC ja es documenten 23 assentaments, davant dels 26 del segle I aC. Sembla que el 30 per cent del total d'assentaments ja existien durant la primera meitat del segle II aC (el Pi Gros, l'Argilaga, Mas de Tocaboires, la Costa de Peralta, cementiri de Renau, l'Airota, la Costa de la Serra, el Bosc del Ferrer, Mas de la Banyeta i la Guardiola) mentre que el 60 per cent es van fundar a la segona meitat del segle II aC. D'aquests 26 jaciments, 12 no arribaren al canvi d'era. L'estudi en concret d'aquests 12 jaciments és de gran interès, perquè serveix per veure com eren els primers assentaments republicans sense que existeixi la distorsió provocada per la superposició de les fases altimperial i baiximperial (fig. 6).

Pel que fa a la tercera fase ocupacional, es documenten 15 assentaments altimperials, fet que ens fa parlar d'una densitat d'un assentament per cada 2 quilòmetres quadrats. Es viu una reducció del 50 per cent respecte a la fase republicana. Desapareix una bona part dels assentaments d'època republicana, segurament a favor d'una concentració més gran de la propietat o d'una reestructuració territorial. Els polígons de Thiessen en aquesta fase es fan més grans respecte de la fase anterior, ja que hi ha una densitat menor. És en aquest moment que probablement apareixen les primeres vil·les imperials, de les quals, en l'àrea estudiada, no n'hi ha cap evidència clara (fig. 7). Ara bé, en època republicana es documenta una vil·la al Mas de la Banyeta amb paviments i una àrula d'època romana. En la fase altimperial es projecta i es du a terme el traçat de l'aqüeducte del Gaià, que, seguint les corbes del nivell, creua aquesta zona.

Durant la quarta fase ocupacional, la del baix Imperi, només es documenten 3 assentaments amb una densitat sobre el territori d'un assentament per cada 10 quilòmetres quadrats. Sembla que d'aquests 3 assentaments (la Secuita, Mas de Brulles i les Comes de Dalmau), només el de la Secuita arriba a una cronologia del segle VI dC. Els polígons de Thiessen augmenten considerablement de superfície respecte als de les fases anteriors.

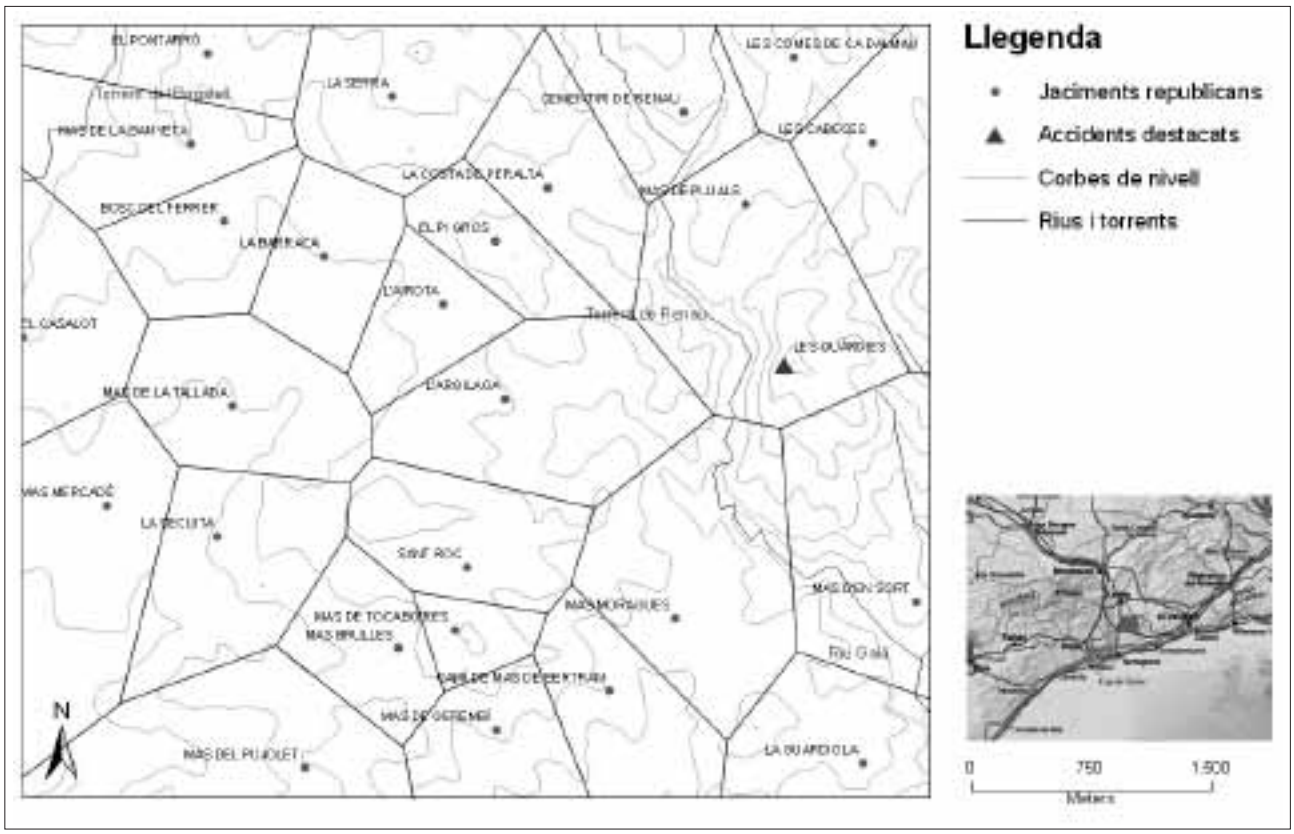

Figura 6. Polígons de Thiessen en la fase republicana.

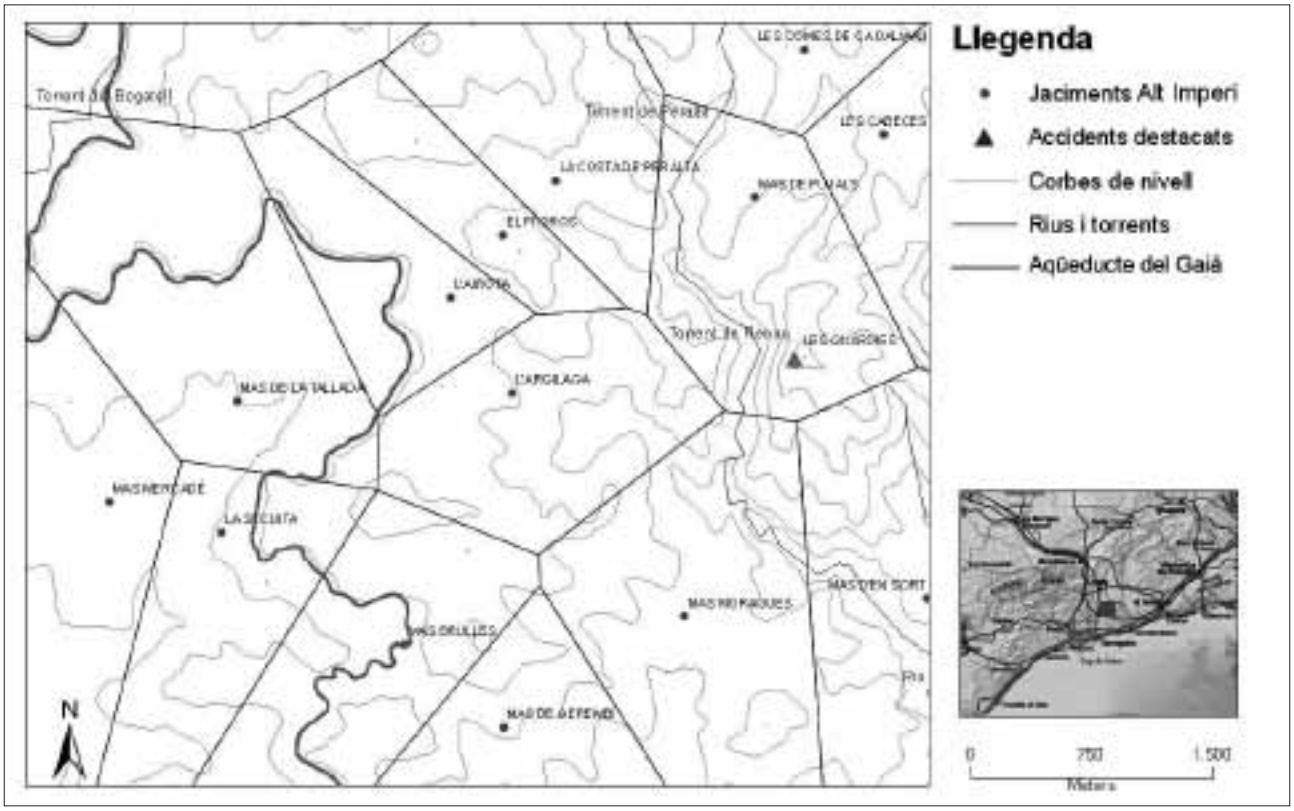

Figura 7. Polígons de Thiessen en la fase altimperial.

L'extensió dels jaciments s'ha estudiat en base a l'índex de dispersió de material sobre els camps i pot ajudar a delimitar la jerarquia (si n'hi ha) dels diferents assentaments. No en podem saber l'extensió real en cada una de les fases històriques perquè en molts casos se superposen. El gràfic resultant ens mostra quatre categories d'assentaments: entre 0 i 9.000 metres quadrats; entre 9.000 i 15.000 metres quadrats; entre 15.000 i 21.000 metres quadrats i entre 21.000 i 35.000 metres quadrats. Els assentaments de més extensió són la Costa de la Serra, el Mas de la Banyeta, les Cabeces, l'Airota, el Casalot, la Costa de Peralta, el Mas de Brulles i l'Argilaga. El resultat del Mas de la Banyeta, d'una superfície de 35.000 metres quadrats, fa pensar en un assentament d'una certa entitat en aquesta zona.

També s'han estudiat els diferents assentaments des del punt de vista dels materials constructius. El resultat ha estat un gràfic que reflecteix com va ser l'adopció de models constructius itàlics i la romanització del món rural. Els assentaments sense restes constructives són més abundants en època republicana (3 amb paviment hidràulic i un amb tègules), davant dels assentaments d'època imperial (8 amb paviment hidràulic davant dels 10 amb tègules). En el cas de l'assentament d'època republicana, es documenta el paviment hidràulic a la Costa de la Serra, al Mas de la Banyeta i al Casalot, i l'ús de la tègula només al Mas de la Banyeta. Al mas de la Banyeta som davant d'un paviment tessel·lat. Això ens porta a concloure que en època republicana coexistia almenys un assentament plenament romanitzat amb assentaments que encara seguien la tradició indígena de les cobertes vegetals i les parets de tàpia. Les restes constructives d'aquests assentaments de tradició indígena no s'han pogut documentar, però en tot cas devien ser materials que no han arribat als nostres dies. La implantació del model romà suposa tres grans canvis, la substitució d'una coberta vegetal per una de tègules, la innovació del paviment hidràulic i la substitució del sistema d'emmagatzematge de sitges als *dolia*. Aquesta adopció de models itàlics es veu ja plenament en la fase altimperial (fig. 8).

Finalment, s'ha analitzat la ubicació dels diferents assentaments en funció de la fertilitat del sòl. El resultat ha estat que la major part d'assentaments s'ubiquen en sòls de fertilitat mitjana, mentre que els sòls de fertilitat baixa (ubicats a la zona de llevant) queden pràcticament despoblats. Inexplicablement, en la zona de fertilitat més alta de tot el territori, situada a l'est de l'actual població de la Secuita, no s'hi ha detectat cap assentament.

7. Conclusions

Pel que fa a la relació espacial dels jaciments amb el seu medi físic, no hi ha una relació clara entre jaciments i recursos hídrics. Són importants els torrents, encara que segurament l'existència de pous i fonts de-

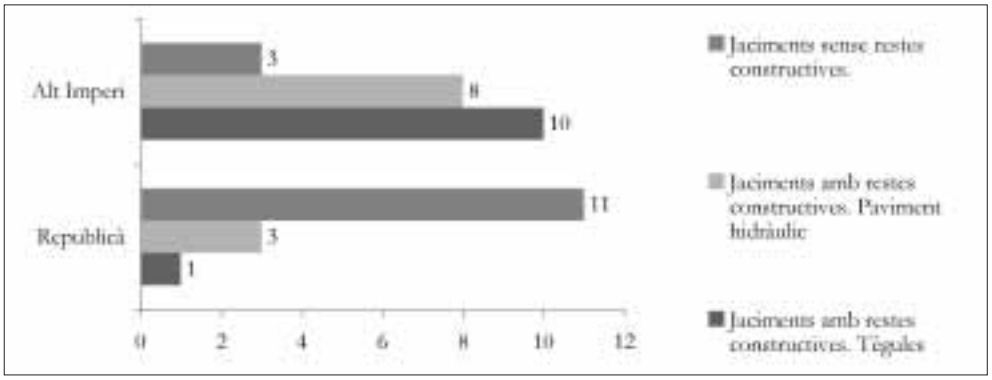

Figura 8.
Taula interpretativa de restes constructives.

via garantir un subministrament hídric regular. Pel que fa a la relació amb el relleu, la major part dels assentaments s'ubiquen en pla o en turons poc pronunciats.

Les inscripcions ens aporten els noms propis dels personatges més antics que van viure en aquest territori. El primer poblador conegut és *Primus*, un esclau de *Cornelia Optata* que va viure entre el final de l'I aC i començament de l'I dC. *Cornelia Optata* devia ser una important matrona del llinatge dels *Cornelii*. *Heraclida* és un altre personatge d'aquesta zona que va viure també cap a l'I dC en una zona situada entre la Secuita i Vallmoll. El nom *Heraclida* és grec i vol dir 'fill d'Hèracles (Hèrcules)'.

El coneixement d'aquest territori ha progressat notablement des dels 3 jaciments que hi havia inventariats abans de les prospeccions dutes a terme per Simon Keay als 9 que va aconseguir identificar l'equip de l'*ager Tarraconensis*, als 16 que es van revisar a la Carta Arqueològica el 2006 i fins als 30 jaciments que s'han aconseguit documentar en aquest treball. La quantitat de 27 jaciments en una superfície de 30 quilòmetres quadrats és una densitat d'un jaciment per cada quilòmetre quadrat. S'han pogut documentar 7 jaciments d'època ibèrica, 26 jaciments d'època republicana, 14 jaciments altimperials i 3 jaciments baiximperials. La densitat de jaciments durant les diferents fases és d'un jaciment per cada 4 quilòmetres quadrats en època ibèrica, de gairebé un jaciment per cada quilòmetre quadrat en època republicana, d'un jaciment per cada 2 quilòmetres quadrats en època altimperial i d'un jaciment per cada 10 quilòmetres quadrats en època baiximperial.

Pel que fa als assentaments ibèrics, és molt difícil determinar quins existien abans de la conquesta romana només a partir de les evidències superficials. En cap d'aquests s'han localitzat restes de ceràmiques àtiques. Per tant, només la informació cronològica de les àmfores púniques i púniques ebusitanes, la vaixella de vernís negre o la ceràmica feta a mà, junt amb la posició geogràfica de l'assentament i amb l'alta concentració de material ibèric davant de l'absència o la baixa concentració de material de procedència itàlica, poden ajudar a identificar aquests assentaments de l'ibèric ple (V-III aC). La presència de sitges en el jaciment de l'Argilaga ens porta a parlar d'una economia basada en l'acumulació de l'excedent agrícola destinat al consum o als intercanvis comercials.

Després del període romà no s'ha pogut documentar una densitat tan important d'assentaments sobre el territori fins al segle XII. Això converteix aquest període en un moment amb unes pautes tan peculiars però a la vegada tan complexes que no es tornen a donar en cap altre moment de la història. Sembla que l'ocupació d'aquest territori s'incrementa ja a la primera meitat del segle II aC, tal com indica la presència de les àmfores púniques i grecoitàliques datables en aquest moment. Almenys el 30 per cent dels jaciments republicans sembla que ja es documenten durant la primera meitat del segle II aC, i aquest nou model sembla que continua durant la segona meitat d'aquest segle, quan es documenten aproximadament el 60 per cent dels jaciments republicans.

La irrupció romana al territori comporta un gran canvi en els patrons d'assentament, que passen d'establir-se en zones elevades amb un control de l'entorn a zones de plana més fèrtils on és més fàcil dur a terme una explotació racional basada segurament en el cultiu del blat, la vinya i l'olivera. Aquesta proliferació en el nombre d'assentaments republicans pot anar lligada al repartiment de lots de terra entre els colons o a un reassentament de la població indígena. El que és difícil és distingir quins assentaments continuen sent indígenes i quins són ja plenament romans durant els segles II i I aC. La seva posició geogràfica podria fernos pensar en assentaments ibèrics en zones altes davant d'assentaments romans en zones baixes durant la fase republicana, encara que molta població indígena podria haver estat desplaçada dels seus emplaçaments originals cap a llocs de la plana (Arrayás 2005).

Els resultats d'aquest treball són coincidents amb els que s'han trobat en altres territoris, com el que es va dur a terme al terme veí del Catllar (Vergès i Zaragoza 1999). Es confirma que hi ha unes pautes en el poblament que poden ser similars a tot el Camp de Tarragona. Si es comparen els resultats obtinguts en la zona del Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti 2003),

sembla que el nombre de jaciments en les diferents fases segueix també, en aquest cas, una proporció similar. Els resultats també semblen confirmar, com en el poblament rural de les comarques interiors de Girona (Castanyer *et al.* 2006), un increment notable en el nombre d'hàbitats rurals durant el segle II aC i possiblement també durant la primera meitat del segle I aC. Els segles I i II dC representen el moment de màxim apogeu de les vil·les imperials, que podria anar molt lligat a un moment de bonança econòmica. Aquest és el moment també de la consolidació del model romà d'establiment, que viu una recessió durant els segles IV i V dC. Els resultats obtinguts en aquest territori situat fora del Camp de Tarragona també són molt similars. Per tant, molt possiblement hi ha unes pautes comunes en tota aquesta zona del llevant peninsular.

L'estudi de materials ens mostra la importància de les rutes i circuits comercials a l'antiguitat. En època romana es dóna una eclosió de les rutes comercials, fruit de la internacionalització de la potència romana en l'àmbit mediterrani i peninsular. Però aquestes rutes comercials ja existien abans de la conquesta, com demostren les àmfores fenícies localitzades al jaciment del Catllar o algunes àmfores púniques anteriors al segle II aC. Es constata en tres d'aquests jaciments la presència d'àmfora púnica amb una cronologia anterior a la dominació romana (segle III aC). Es documenta l'àmfora púnica ebusitana (tipus T-8.1.2.1 o PE15) en els jaciments de la Serra, de l'Argilaga i del Pi Gros. Sembla que ja hi ha unes rutes comercials establertes amb els poblats ibèrics. Els romans van aprofitar i intensificar aquestes vies comercials per exportar productes itàlics i com a mitjà per colonitzar el món rural. Dels circuits mediterranis, es documenten materials procedents del nord d'Àfrica, de la zona de l'estret, d'Eivissa, de Cartago, de la Bètica i de la península Itàlica. També es documenten materials procedents dels circuits interns del territori de *Tarraco*. Tot això ens mostra que hi ha un tràfic important de mercaderies tenint com a màxim catalitzador la producció vitivinícola.

Pel que fa a l'activitat humana sobre el medi, la presència d'una fusaiola i de *pondera* documenten una activitat manual destinada a la manufactura de teixits. Les fusaioles eren fetes servir per filar, mentre que els *pondera* eren utilitzats per teixir. La matèria primera ens és desconeguda, però molt probablement era el lli o la llana amb què es confeccionaven els vestits. Les restes descobertes de plom ens mostren una activitat metallúrgica. La presència de molins rotatius i molins barquiformes ens mostra una activitat domèstica destinada a l'obtenció d'algun tipus de farina. La presència d'una moneda ibèrica també ens parla de transaccions comercials. Al Mas de la Banyeta també s'ha localitzat una àrula que mostra la primera pràctica religiosa de la zona.

La irrupció de la civilització romana a la península suposa un canvi, i això es veu a tots els nivells. Pel que fa a l'evolució dels assentaments rurals hi ha tres grans canvis: la substitució d'un sostre molt possiblement fet de materials peribles per una coberta a base de tègules, la substitució del sistema d'emmagatzematge amb sitges pel de *dolia* i la innovació en el sistema d'emmagatzematge de líquids a través de dipòsits fets amb paviment hidràulic. Cal esmentar també, en l'apartat tecnològic i en alguns d'aquests assentaments, la introducció dels *tubuli* de ceràmica, que eren utilitzats per canalitzar l'aigua. Sembla que aquests canvis ja es comencen a documentar en època republicana, però es multipliquen en època altimperial. La presència de fragments d'*opus signinum* amb tessel·les al Mas de la Banyeta ens fa proposar aquest jaciment com una vil·la romana d'època republicana que ja incorpora el model romà davant dels altres assentaments dispersos sobre el territori, que continuen en la tradició indígena. Aquest assentament devia ser una punta de llança en la romanització d'aquest territori.

La disminució de material baiximperial no sembla que vagi lligada a la desestructuració de les rutes comercials, sinó més aviat a la desaparició de la major part dels assentaments. Dels jaciments que entren en aquest estudi només tres presenten clars indicadors de material baiximperial que testimoniïn una ocupació durant els segles III, IV, V, i sembla que a la Secuita fins al segle VI dC. En aquest, es continua documentant arqueològicament una quantitat important de material d'aquesta època. No es poden extrapolar les dinàmiques comercials actuals a patrons que es van donar en l'antiguitat. Aquesta reducció dels assentaments vindrà donada molt possiblement per un abandonament o una concentració de la propietat. Sembla que un dels jaciments de més entitat d'aquesta zona és el de la Secuita. Almenys en l'aspecte arquitectònic (més de 50 fragments de paviment conservats *ex situ*), per l'extensió del jaciment (17.600 metres quadrats), per la seva perduració al llarg de la història (fase republicana, altimperial i baiximperial) i per la quantitat de material que hi apareix en superfície. Després del segle VI dC, els jaciments són molt escassos i normalment les restes són materials dispersos. Es pot dir que durant aquests segles pràcticament desapareixen les restes arqueològiques. Cal remarcar la falta d'informació sobre els segles VIII i XI, moment de la dominació musulmana. No es torna a disposar d'evidències de poblament fins al segle XII, encara que el despoblament de la zona en els segles que van del VI al XI segurament no va ser total.

Bibliografia

AGUADÉ, J. 1990: *Els orígens. Vilabella. Història i vida d'un poble*, Institut Estudis Vallencs, Valls, 75-78.

ALFÖLDY, G. 2001: «Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de *Tarraco*», a: *Actas del*

I Congreso Internacional de Historia Antigua: La península Ibérica hace 2.000 años, Valladolid, 61-74.

Arrayás, I. 2005: «Morfología histórica del territorio de *Tarraco* (s. iii-i a.C.)», Instrumenta 19, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

Àtics 2007*a*: *Estudi arqueològic. Accés a l'estació del Camp de Tarragona del T.A.V. des de la TP-2031. Tram: la Secuita-el Catllar*. [Memòria inèdita]

– 2007*b*: *Memòria de la prospecció superficial i estudi de l'impacte sobre el patrimoni cultural (arqueològic, paleontològic i arquitectònic). Estudi ambiental nova carretera. Alternativa 2. Terme municipal de la Secuita*. [Memòria inèdita]

Carreté, J. M.; Keay, S.; Millet, M. 1985: *A Roman Provincial Capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Internacional Journal of Roman Archaelogy. Supplementary Series 15, Ann Arbor.

Castanyer, P.; Tremoleda, J.; Dehesa, R.; Puigdevall, I. 2006: «Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona», a: *Rhythms and cycles of countryside romanization. Studies of the rural world in the roman period*, 1, Girona.

Codex, Arqueologia i Patrimoni 2005: *Memòria de la intervenció arqueològica al projecte de condicionament de la carretera TP-2031 entre la carretera d'accés al Catllar i l'Argilaga*. [Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat]

– 2006: *Memòria de les intervencions dins el projecte de condicionament de la carretera TP-2031 entre el Catllar i l'Argilaga*. [Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat]

Cortiella, F. 1982: *Guia de la Secuita*, Els Llibres de la Medusa 12, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Diputació Provincial de Tarragona.

Cortés, R.; Benet, C.; Bermúdez, A. 1989: «Sobre los acueductos de Tarraco», a: *XIX Congreso Nacional de Arqueología, Zaragoza, 1989*, vol. i, 1091-1100.

Fabre, G.; Mayer, M.; Rodà, I. 2002: *Inscriptions romaines de Catalogne V. Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, De Boccard.

Gorges, J. P. 1979: *Les villes hispano-romaines*, París, París, 415.

Gorostidi, D. 2010: «Catàleg epigràfic», a: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. 2003: «La Cossetània Oriental de l'època ibèrica a l'Antiguitat Tardana: ocupació i estructuració del territori», a: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Barcelona, 129-161.

López Vilar, J. 1990: «La vil·la romana de les Comes del Dalmau», a: *Joc Vell i Voltes. La revista de Vilabella*, any xx, núm. 102, tardor, Vilabella, 8-9.

Montón, F. J. 1996: *Las árulas de Tárraco*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.

Puig, A. M.; Martín, A. 2006: *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Museu Arqueològic de Catalunya, Girona.

Sánchez Real, J. 1974: «Hallazgo en Renau», a: *Boletín Arqueológico*, època iv, Tarragona, 249.

Sanmartí, E. 1978: *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona, Barcelona.

Veciana, J. 1981: «Renau», a: *Joc Vell i Voltes. La revista de Vilabella*, any xii, núm. 64, 16-17.

Veciana, J.; Cortiella, F. 1982: *Guia de Renau*, Els Llibres de la Medusa 15, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV; Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona, 14.

Vergès, J. M.; Zaragoza, J. 1999: «Quan el Catllar no hi era», a: *El castell, vila i terme del Catllar. Segles xii-xviii*, Ajuntament del Catllar, 21-40.

LES ÀREES FUNERÀRIES DE L'*AGER TARRACONENSIS* (SEGLES I-III dC)

Judit Ciurana i Prast

Resum

Aquest treball és un estudi de cas sobre les pràctiques i els rituals funeraris a les necròpolis romanes de l'*ager Tarraconensis* durant l'època romana (segles I-III dC). L'objectiu d'aquest article és identificar i analitzar els rituals celebrats *in agro*. En el *territorium* de *Tarraco*, les àrees funeràries eren una part important dels assentaments rurals. Unes foren ubicades a les fronteres dels *fundi*, d'altres al costat de la costa, arran de mar. Cada àrea funerària és un cas particular; per això és necessari estudiar la seva evolució de manera conjunta amb el paisatge rural circumdant. La dinàmica relacionada amb les relacions espacials entre enterraments, vies i assentaments rurals (*villae* o granges) es reflecteix molt clarament en els *monumenta* funeraris. A través d'aquestes construccions, els grans propietaris reforçaren el vincle entre la terra i la família. D'altra banda, també proposem una visió global dels rituals funeraris. S'han estudiat els objectes relacionats amb aquests i hem detectat pràctiques rituals com ara libacions i ofrenes d'aliments.

Paraules clau: Arqueologia funerària, rituals, aixovars, necròpolis rurals, arquitectura funerària.

THE FUNERARY AREAS OF THE *AGER TARRACONENSIS* (1st – 2nd C. AD)

Abstract

This is a case study aimed at analyzing the funerary practices and rituals of the Roman necropolises in the *ager Tarraconensis* during the Roman period (1st – 3rd centuries AD).The aim of this article is to identify and analyze the rituals performed *in agro*. In the *territorium* of Tarraco, funerary areas were an important part of rural settlements. Some were placed on the borders between *fundi*, others next to the coast overlooking the sea. Each funerary area is a particular case, so it is necessary to study its evolution together with rural landscape. The dynamics of the spatial relationship between burials, roads and rural settlements, such as *uillae* and farms, are very clearly reflected in funerary *monumenta*. Through them, major landowners strengthened the relationship between land and family. We also propose an overall picture of funerary rituals. We have studied the objects related to them and ritual practices such as *libations* and food offerings.

Keywords: Funerary archaeology, rituals, grave goods, rural necropolis, funerary architecture.

El propòsit d'aquesta comunicació és aprofundir en un aspecte fins ara inèdit en l'estudi del poblament de l'*ager Taraconensis*: les àrees i els rituals funeraris al territori de *Tarraco* en època altimperial.[1] En general, els nostres coneixements sobre els mecanismes de relació camp-ciutat en època romana es basen encara en poques certeses. Aquest fet es deu sobretot al desconeixement arqueològic del territori de *Tarraco*. Afortunadament, els estudis sobre el territori s'han revigoritzat d'un temps ençà i l'interès de molts investigadors s'ha dirigit cap a l'*ager,*[2] allunyant-se de les grans construccions imperials urbanes que han acaparat la investigació arqueològica tarragonina durant decennis.

A través d'aquest breu estudi de la topografia funerària del territori de *Tarraco* i dels aspectes rituals més rellevants pretenem aportar el nostre granet de sorra a l'estudi de l'*ager Tarraconensis*. La nostra aportació persegueix dos objectius. El primer és ubicar les àrees cementirials *in agro* en un context més ampli. Per tal d'assolir aquest objectiu, hem sistematitzat tota la informació disponible sobre troballes funeràries (epigràfiques, arqueològiques, arquitectòniques) i hem generat un plànol d'ubicació d'aquestes en el territori. El fet de generar un mapa permet posar en context les diverses àrees funeràries i com s'integren en el paisatge. Alhora, és possible concretar els vincles entre necròpolis i assentament, i fins i tot entre les primeres i els elements definidors del paisatge antic, com són vies, camins secundaris, límits parcel·laris, cursos d'aigua (rius i rieres) i la línia de costa.

El segon objectiu de l'estudi és analitzar, en aquells casos que sigui possible, els rituals funeraris. Les evidències que es detecten en el registre arqueològic són l'última romanalla d'un complex sistema ritual a través del qual la societat dels vius gestionà el fet traumàtic de la mort. Efectivament, el ritual és una acció simbòlica que té molt a veure amb la societat que l'ha creat i desenvolupat. Per tant, reconstruir els gestos realitzats durant el *funus* es revela com una eina eficaç per conèixer millor les comunitats que poblaren el territori de *Tarraco*, tant en l'aspecte ideològic com en l'econòmic.

1. Premissa metodològica

El principal escull amb el qual ens enfrontem són els límits de la base documental disponible. Existeixen llacunes importants dins la documentació que, evidentment, repercuteixen directament en les interpretacions. Les dades recollides es poden englobar en categories diverses que presenten un menor o major grau de fiabilitat. Per exemple, són molt abundants les notícies que relaten la troballa fortuïta d'ossos humans o de fragments epigràfics durant tasques agrícoles o urbanitzacions descontrolades. Per la seva indefinició, aquest tipus d'informació només permet establir la presència de restes arqueològiques en un punt i poca cosa més. Aquest és el cas, per exemple dels jaciments de la partida del Torrent (Vinyols i els Arcs, núm. 15), Gas Reusenc (Reus, núm. 28), Camp de Cal Gerxo (Santa Maria de Miralles, núm. 50), la Ratera (Castellví de la Marca, núm. 45) o les Guixeres de Baix (núm. 107).

Més excepcionalment, alguns jaciments del territori han estat objecte d'algun tipus d'intervenció arqueològica, cosa que ha permès assignar tipologies i definir datacions amb més seguretat. No obstant això, al territori s'hi ha excavat poc si ho comparem amb l'activitat arqueològica desenvolupada a Tarragona per qüestions urbanístiques i de desenvolupament territorial.[3] El nombre d'intervencions encara es redueix més dràsticament si només tenim en compte aquelles que han documentat espais de necròpolis de cronologia altimperial.[4] No obstant això, ens serveix de ben poc conèixer a la perfecció les àrees funeràries dels assentaments del *territorium* si desconeixem com s'articulaven en relació amb les granges, *villae* i centres de producció especialitzats més propers. Els espais dels morts dins un territori rural com l'*ager Tarraconensis* han d'ésser estudiats en relació amb els espais dels vius. L'acció antròpica sobre un territori afecta la seva totalitat, des dels punts habitats (els jaciments arqueològics) fins als camps parcel·lats, les zones de pastura, les vies de comunicació i, evidentment, aquells espais sacres i simbòlics com ara les necròpolis o els monuments funeraris. Malgrat tot aquest cúmul de limitacions

1. Treball realitzat a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Amb el suport del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya.

2. Una bona mostra d'aquest renovat interès és el Projecte Ager Tarraconensis, impulsat per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) i que té com a objectiu l'estudi de les formes del paisatge del territori que s'estén a la dreta del riu Francolí.

3. Les xifres absolutes posen en evidència aquesta desigualtat. Mentre que a la ciutat de *Tarraco* s'han documentat un total de 616 unitats funeràries d'època altimperial, l'*ager*, tot i la seva extensió, ha aportat només 105 unitats funeràries. Aquestes dades formen part dels resultats preliminars de la meva tesi, *Pràctiques i rituals funeraris a Tarraco i el seu ager (segles II aC - III dC)*.

4. Intervencions arqueològiques desenvolupades a l'*ager Tarraconensis* que han localitzat restes funeràries: Roques Roges II (núm. 13), l'Esquirol (núm. 12), la Clota (núm. 25), la Parellada (núm. 32), Mare de Déu del Camí (núm. 33), Columbari de Vila-rodona (núm. 37), Santa Tecla-la Gravosa (núm. 69), Mas dels Quarts (núm. 88), vil·la de Mas Sardà (núm. 92), Barranc de Sales (núm. 98).

creiem que és necessari treballar amb tota la informació disponible per generar hipòtesis de treball, potser parcials i limitades, però que poden fonamentar estudis posteriors més amplis. Cal, doncs, posar totes aquestes vagues referències sobre la taula i intentar analitzar-les i sistematitzar-les. Les nostres propostes hauran de ser avaluades i redefinides a mesura que la recerca avanci.

2. Les necròpolis *in agro*

El marc geogràfic d'aquest estudi correspon a les actuals comarques del Baix Camp, l'Alt Camp, el Tarragonès, el Baix Penedès, l'Alt Penedès, el Garraf i l'extrem meridional de la comarca de l'Anoia. No entrarem a discutir els límits teòrics de l'*ager Tarraconensis*, perquè aquest no és l'objectiu de la nostra comunicació. De fet, el debat sobre la definició dels límits del territori de la ciutat de *Tarraco* encara està obert i, de moment, no es disposa d'elements suficients per traçar amb seguretat els seus límits. Hem deixat al marge les comarques del Priorat i la Conca de Barberà per qüestions relacionades amb el desenvolupament de la recerca i no tant per qüestions teòriques.

La tasca de recopilació de dades ha permès documentar un total de 108 jaciments on existeixen evidències directes o indirectes de l'existència d'espais funeraris (taula 1). Hem pres en consideració referències de tot tipus, des d'aquelles que mencionen l'existència d'una o més tombes fins a la presència de restes relacionables amb construccions funeràries de tipus monumental. Per altra banda, també hem considerat convenient aplegar tots aquells elements epigràfics que provenen d'algun punt del territori de l'*ager*, ubicarlos en plànol i relacionar-los amb jaciments arqueològics propers ja coneguts.

Existeixen nombroses referències i descripcions per part dels autors antics sobre els assentaments rústics. Els autors antics es van dedicar, sobretot, a teoritzar sobre les explotacions agrícoles i les *villae* rústiques (Martínez Gázquez 2007). No obstant això, en aquests textos literaris llatins no es troba cap referència explícita a la zona dedicada a la sepultura dels propietaris i de tots aquells que vivien (i morien) a la *villa*. Evidentment, la principal preocupació de tractadistes com ara Cató, Varró o Columel·la fou eminentment econòmica, ja que pretenien optimitzar la producció d'aquestes granges, considerades no només en la seva

Núm.	Jaciment	Municipi	Comarca	Datació	
1	Hort Lluny	Reus	Baix Camp	Segle I	Baix Imperi
2	Vil·la del Antigons	Reus	Baix Camp	Segle III	Segle IV
3	L'Espluga Pobra	Reus	Baix Camp	Segle II	Segle V
4	Vil·la del Mas de Valls	Reus	Baix Camp	Segle I	Segle IV
5	Camí de Tarragona	Reus	Baix Camp	Romà	
6	Forn de Cabalet	Reus	Baix Camp	Romà	
7	Partida de Mas de Pons	Vila-seca	Tarragonès	Segle I	
8	Mas d'en Gras	Vila-seca	Tarragonès	Romà	
9	La Grassa	Constantí-Reus	Tarragonès-Baix Camp	Segle II	
10	Centcelles	Constantí	Tarragonès	Segle I	Segle II
11	Els Tallats	Cambrils	Baix Camp	Romà	
12	L'Esquirol	Cambrils	Baix Camp	Romà	
13	Roques Roges II	Alcover	Baix Camp	Segle II	
14	Regueral-Corregidors	Cambrils	Baix Camp	Romà?	
15	Partida del Torrent	Vinyols i els Arcs	Baix Camp	Romà?	
16	Darró	Vilanova i la Geltrú	Garraf	Romà	
17	La Pedra Encantada	Sant Pere de Ribes	Garraf	Romà	
18	Allò d'en Ros	Sant Pere de Ribes	Garraf	Segle I	Segle V
19	Sant Pau	Sant Pere de Ribes	Garraf	Romà	
20	El Vinyet	Sitges	Garraf	Segle I	Segle V
21	Barri de les Torres	Sant Pere de Ribes	Garraf	Romà?	
22	Mas de Pesoler	Riudoms	Baix Camp	Segle III	Segle V
23	Almoster	Almoster	Baix Camp	Romà	

Núm.	Jaciment	Municipi	Comarca	Datació	
24	Enterrament de Perafort	Perafort	Tarragonès	Romà	
25	La Clota	Creixell	Tarragonès	Romà	
26	Masia Nova	Vilanova i la Geltrú	Garraf	Romà	
27	Sant Pol	Constantí	Tarragonès	Romà	
28	Gas Reusenc	Reus	Baix Camp	Romà	
29	La Catafara	Reus	Baix Camp	Romà?	
30	Cal·lípolis	Vila-seca	Tarragonès	Romà?	
31	Vil·la de la Canaleta	Vila-seca	Tarragonès	Romà	
32	Les Parellades	Salou	Tarragonès	Romà	
33	Mare de Déu del Camí	Cambrils	Baix Camp	Segle I	Segle III
34	Mas de Burguet	Alcover	Alt Camp	Romà	
35	Mausoleu de Vilallonga	Vilallonga del Camp	Tarragonès	Segle I	
36	Vil·la dels Masos	Cambrils	Baix Camp	Segle I	Segle IV
37	Columbari de Vila-rodona	Vila-rodona	Alt Camp	Segle II	
38	Can Ferré de la Cogullada	Vila-rodona	Alt Camp	Romà	
39	Masia Figueras	Valls	Alt Camp	Romà	
40	Torrent de les Voltes	Puigpelat	Alt Camp	Segle IV	
41	Vil·la de les Cavalleries	Vallmoll	Alt Camp	Segle III	
42	Vil·la romana del Vilar	Valls	Alt Camp	Segles II-III	
43	La Vila Vella	Riudecols	Baix Camp	Segle II	Segle IV
44	Mas d'en Toda	Riudoms	Baix Camp	Romà	
45	La Ratera	Castellví de la Marca	Alt Penedès	Romà?	
46	Cal Novançà	Sant Martí Sarroca	Alt Penedès	Segle I	Romà
47	Mas de Santes Creus	Riudoms	Baix Camp	Romà	
48	Parades de Sant Bartomeu	Les Borges del Camp	Baix Camp	Segle III	
49	Mas de Rabassa	Tarragona	Tarragonès	Romà	
50	La Solana	Cubelles	Garraf	Segle III	Segle V
51	La Vinya Gran	Sant Martí Sarroca - Castellví de la Marca	Alt Penedès	Segles I/II	Romà
52	Les Guixeres de Baix	Vilobí del Penedès	Alt Penedès	Segle I	
53	Torre de les Gunyoles	Avinyonet del Penedès	Alt Penedès	Segle I	
54	Can Bas	Subirats	Alt Penedès	Segles I/II	Romà
55	Castell de Pujades	Castellví de la Marca	Alt Penedès	Romà	
56	Mas Quefa	La Bisbal del Penedès	Baix Camp	Romà	
57	El Serral	Pacs del Penedès	Alt Penedès	Romà	
58	Can Llopard	Castellet i la Gornal	Alt Penedès	Romà	
59	La torrota de Mas Pujó	Olèrdola	Alt Penedès	Romà?	
60	Fondos de Cal Cuc	Pacs del Penedès	Alt Penedès	Romà?	
61	Rectoria de Pacs	Pacs del Penedès	Alt Penedès	Romà	
62	El Pla del Penedès	El Pla del Penedès	Alt Penedès	Romà	
63	La Casa Alta del Maset de Bellavista	El Pla del Penedès	Alt Penedès	Romà	
64	Església de Puigdàlber	Puigdàlber	Alt Penedès	Romà	

Núm.	Jaciment	Municipi	Comarca	Datació	
65	Mas Fumet	Sant Martí Sarroca	Alt Penedès	Baix Imperi	
66	Cal Miret	Sant Martí Sarroca	Alt Penedès	Romà	
67	Can Grau	Sant Martí Sarroca	Alt Penedès	Romà	
68	La Muntanyeta	Sant Pere de Riudebitlles	Alt Penedès	Romà	
69	Barranc de Sales	La Selva del Camp	Baix Camp	Alt Imperi	Segle v
70	Fàbrica Ondunova	Santa Margarida i els Monjos	Alt Penedès	Romà?	
71	Puig Celoni	Torrelavit	Alt Penedès	Romà	
72	La Berna	Torrelles de Foix	Alt Penedès	Segle i	
73	Can Cotoliu	Vilobí del Penedès	Alt Penedès	Romà?	
74	Salabret	Vilobí del Penedès	Alt Penedès	Romà	
75	Els Cirerers	Vilafranca del Penedès	Alt Penedès	Romà	
76	Necròpolis entre Can Pau Surià i Can Xic Ferret	Sant Pere de Molanta	Alt Penedès	Romà	
77	Casalot d'Espuny	Vilafranca del Penedès	Alt Penedès	Romà	
78	La Riba	Vilafranca del Penedès	Alt Penedès	Romà	
79	Pont de Ca l'Artigues	Subirats	Alt Penedès	Romà?	
80	El Salinar	Pacs del Penedès	Alt Penedès	Segle i	
81	Vilardida	Montferri	Alt Camp	Baix Imperi	
82	Mas Ravell	Montferri	Alt Camp	Segle ii	
83	Les Cabesses	Vilabella	Alt Camp	Romà	
84	Les Planes de la Serra	Vila-rodona	Alt Camp	Romà	
85	Mas del Barberet	Vila-rodona	Alt Camp	Romà	
86	Mas de Gassol	Alcover	Alt Camp	Segle iii	Segle v
87	Entorns de l'ermita del Roser	Vilallonga del Camp	Tarragonès	Segle iv	
88	Mas dels Quarts	Perafort	Tarragonès	Romà	
89	El Vilar	Sant Pere de Ribes	Garraf	Romà	
90	Enterraments del Coll de Creus	La Pobla de Montornès	Tarragonès	Romà	
91	Necròpolis de la Nou de Gaià	La Nou de Gaià	Tarragonès	Segle iii	Segle iv
92	Vil·la de Mas Sardà	La Pobla de Mafumet	Tarragonès	Segle i	
93	Mas d'en Bertran	La Selva del Camp	Baix Camp	Romà	
94	Vilar de la Font de l'Albelló	La Selva del Camp	Baix Camp	Romà	
95	Necròpolis de Sant Salvador	Tarragona	Tarragonès	Romà	
96	Torre dels Escipions	Tarragona	Tarragonès	Segle i	
97	La Parellada	Cambrils	Baix Camp	Segle iii	Segle v
98	Castell de Castellet	Castellet i la Gornal	Alt Penedès	Segle i	
99	Els Munts	Altafulla	Tarragonès	Segle iii	Segle v
100	Puigmoltó	Sant Pere de Ribes	Garraf	Romà	

Taula i. Jaciments funeraris estudiats.

dimensió econòmica sinó també en la social, com a bastió de les tradicions i baluard dels costums més romans. Les fonts, doncs, ens són de poca utilitat quan volem aproximar-nos als espais funeraris rurals més humils. Efectivament, tot el pes de l'anàlisi recau sobre l'arqueologia.

Allò que evidencia l'arqueologia és que existeix una àmplia variabilitat en la ubicació de les necròpolis *in agro*. La topografia pròpia del lloc, així com les característiques i evolució pròpia de cada assentament, té una clara repercussió en l'emplaçament de les àrees cementirials. Tanmateix, és possible distingir dinàmiques generals, situacions que es repeteixen en menor o major grau en diversos jaciments. Hem establert dues categoritzacions (taula 2) a partir de les quals hem analitzat les relacions topogràfiques existents entre les àrees funeràries de les quals disposem de més dades i el seu entorn immediat.

Relacions topogràfiques (1)		Relacions topogràfiques (2)	
Sense assentament	32	Cursos d'aigua	27
Proximitat hipotètica	31	Vies	18
Proximitat (< 100 m)	22	Límits de parcel·lari	14
Proximitat (> 100 m)	18	Costa	12

Taula 2. Relacions topogràfiques dels jaciments funeraris respecte dels assentaments d'hàbitat (1) i els principals elements del paisatge (2).

En un total de 71 casos, ha estat possible relacionar les evidències funeràries documentades amb un assentament rural. El principal criteri a partir del qual hom atribueix un sepulcre a una determinada vil·la o granja és principalment la distància física i/o temporal que existeix entre aquestes dues unitats. Com ja hem assenyalat en l'apartat anterior, el nostre coneixement dels assentaments rurals del *territorium* de *Tarraco* és limitat, ja que comptem amb molt poques excavacions arqueològiques. Moltes vegades, doncs, el vincle és hipotètic, ja que no existeixen elements que puguin confirmar o negar la contemporaneïtat de necròpolis i d'un punt d'hàbitat o producció agrícola. En 31 casos s'ha establert una proximitat hipotètica a un assentament, a partir de la presència de fragments ceràmics en superfície en un punt pròxim a les tombes. Aquest és el cas, per exemple, de jaciments escassament coneguts com ara el Forn del Cabalet (núm. 6). El juliol de 1947, arran l'extracció de terres de la bòbila Cabalet, es descobriren quatre sepulcres bastits amb *tegulae* i *imbrices* paral·lels entre si i orientats en sentit est-oest. Pels voltants de les tombes es localitzaren fragments de ceràmica romana comuna (Vilaseca Anguera 1973, 30). Un cas semblant el presenta el jaciment de Mas Ravell a Montferri (núm. 82). El jaciment es localitza en una zona plana, que delimita en la seva part est amb la rasa de les Ceguines en un punt molt pròxim i el seu aiguabarreig amb el riu Gaià. S'hi han trobat restes disseminades de material constructiu ceràmic, grans contenidors d'emmagatzematge (*dolia*), àmfora, vaixella de taula i ceràmica comuna que evidencien un punt d'hàbitat. També es documentaren construccions de murs de pedra lligada amb morter de calç. L'any 1969, F. Navarro publicà la troballa en aquesta zona d'una inhumació en *tegulae* a doble vessant (Navarro 1969-70, 127). A pocs metres de la tomba es localitzaren fragments de *terra sigillata* i un tros de *tegula*.

Un altre grup està format per aquells jaciments de tipus funerari ubicats a prop d'estructures arquitectòniques que es corresponen a una vil·la o assentament rústic de tipologia semblant. Aquestes construccions poden trobar-se molt a prop de l'àrea funerària (a menys de 100 metres) o més allunyades (més de 100 metres). Dels jaciments estudiats, 22 formen part del primer grup, mentre que les altres 18 constitueixen el segon grup. Al jaciment de Mas de Valls o Pórpores a Reus (núm. 4) hem documentat aquest fenomen. En aquesta zona, entre l'aiguabarreig dels torrents de l'Escorial i de Peret i el camí de la Pedra Estela, s'han documentat vestigis d'època romana i també ibèrica. Les primeres troballes arqueològiques conegudes corresponen a diversos enterraments excavats entre el desembre de 1934 i el gener de 1935 pel conservador del Museu Municipal de Reus, Pere Rius i Gatell. En total van ser exhumats set enterraments en inhumació[5] i un sarcòfag monolític (Massó 2007). Exploracions posteriors permeteren documentar dos *hypocausta*, una piscina, diversos dipòsits, fragments de ceràmica, objectes d'os i vidre, claus de ferro, fragments de pavimentació de mosaic, fragments de pintures murals i plaques de marbre. En un croquis del jaciment elaborat per Miquel Carreras l'any 1945 (Massó 2007, fig. 1) s'observen dos dels *hypocausta* documentats, i a escassos 25 metres en direcció nord, la necròpolis de la vil·la. L'àrea funerària està formada per set tombes, totes orientades en sentit nord-oest - sud-est i distribuïdes en paral·lel. A l'interior d'una de les tombes es

5. A continuació passem a descriure breument les troballes funeràries de Mas de Valls: inhumació dins de cista en llosa i *tegula* cobert per una capa de morter de calç, pedres i fragments de ceràmica; inhumació infantil dins de fossa amb coberta en *tegula;* inhumació infantil coberta parcialment amb dues teules disposades a doble vessant amb un plat de *terra sigillata* hispànica de forma Mezquíriz 16 al costat del cap; una altra inhumació infantil dins de caixa de *tegulae* amb coberta del mateix material; un sarcòfag monolític de pedra calcària, que havia estat utilitzat com a abeurador; una altra inhumació dins de cista de lloses coberta per un túmul compacte de morter de calç i còdols; un sepulcre sense restes òssies amb caixa de *tegulae* i coberta de lloses. Una última inhumació va ser documentada en un punt més allunyat d'aquesta petita necròpolis, al costat del camí de la Pedra Estela, d'un adult dins de fossa simple (Massó 2007, 152-153).

documentà com a aixovar un «plat de fang Numantí, llis, vermell, de 15,5 cms de boca, 2,30 cms de vora i 3,30 cms de fondària». Aquesta peça es va perdre arran dels bombardejos de l'aviació feixista sobre Reus el 24 gener de 1938. No obstant això, i gràcies a un dibuix del vas conservat al fons del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus, hem pogut identificar-la amb la forma Mezquíriz 16 de *terra sigillata* hispànica amb una cronologia de segona meitat del segle I dC. Un altre objecte que ens pot proporcionar elements de datació és un fragment de placa de pedra de Santa Tecla amb les restes d'una inscripció, possiblement un epitafi, que ha estat datada de la primera meitat del segle I dC.[6] Durant el segle I dC, doncs, és altament probable que l'àrea funerària de la vil·la ja existís i que fos freqüentada al llarg de segles posteriors, ja que alguns dels sepulcres exhumats a Pórpores presenten cobertes en *mensa*[7] que es documenten a les necròpolis de Tarragona entre els segles III i V dC (Amo 1975, 143-147). Aquesta pervivència baiximperial de la necròpolis es veu reforçada per l'existència de sepulcres en cista i un sarcòfag monolític.

En aquells casos on ha estat possible, hem constatat com les àrees funeràries *in agro* disposaven d'espais propis a l'interior dels assentaments rurals, ja fossin aquests últims luxoses vil·les destinades a l'*otium* o explotacions de caràcter productiu. Malauradament, no coneixem gaire la configuració d'aquestes àrees funeràries, ja que ens manquen moltes dades. Sembla, però, que no existeixen unes constants organitzatives i funcionals generals pel que fa a l'organització interna de les àrees funeràries, ja que cada jaciment és un cas únic. Tanmateix, les poques necròpolis que han estat mínimament documentades deixen entreveure que, en alguns establiments, les tombes presentaven una ordenació estricta, en filera, i que es deixaven petits camins enmig de les tombes per facilitar la freqüentació al voltant d'aquestes.

L'any 1976, durant les obres de construcció de la urbanització Sant Salvador (núm. 95), als afores de Tarragona, s'exhumà una àrea funerària formada per 15 sepulcres. Segons la descripció d'E. Ballart (1976), existien quinze fosses excavades a la roca disposades en bateria, totes cobertes amb *tegulae* a doble vessant. Un panorama semblant mostrava l'àrea funerària d'Hort Lluny-Pórpores (núm. 4), on els set sepulcres documentats estaven alineats en dues fileres. Les quatre tombes excavades als jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí a Cambrils (núm. 33) estaven totes elles col·locades una al costat de l'altra i presentaven una orientació única en sentit est-oest (Muñoz 1991). En altres necròpolis no sembla que hagi existit cap tipus d'ordre preestablert a l'hora de dipositar els fèretres, com per exemple a la necròpolis de Darró o a Mas del Pesoler, on els diversos sepulcres presentaven orientacions i disposició divergents (Vilaseca Anguera 1956). En comptades ocasions ha estat possible corroborar la presència de sepulcres més humils al voltant de sepulcres monumentals, com ara a la torre dels Escipions[8] o al mausoleu de Vilallonga.[9]

Tornant a l'anàlisi topogràfica de la necròpolis rural de Mas de Valls, crida poderosament l'atenció el fet que els murs dels espais termals presentin la mateixa orientació que les tombes, cosa que manifesta una ordenació general de l'assentament i una planificació de l'espai. No coneixem l'extensió total de la vil·la de Mas de Valls, però és possible que la necròpolis ocupés un espai perifèric, suficientment distant dels principals edificis del complex, uns espais marginals. En el cas del jaciment de Pórpores, aquest espai marginal/liminar podria estar subratllat per un hipotètic mur de tancament exterior que apareix a les planimetries arqueològiques sota la referència de *muro antiguo* i que separa l'àrea funerària del camí de la Pedra Estela.

Un cas anàleg el presenta el jaciment de Darró (núm. 16). Darró és un dels jaciments més importants de l'àrea del Garraf i ha estat objecte al llarg dels anys d'excavacions més o menys intensives. El jaciment està situat a l'oest del casc urbà de Vilanova i la Geltrú i actualment està limitat al sud per la línia de costa i al nord per la línia ferroviària. Tot i existir notícies sobre la presència en el lloc de vestigis antics, no fou fins a l'any 1880, arran de les obres del ferrocarril, quan sortiren a la llum un capitell i una base de columna. Albert Ferrer va fer els primers estudis arqueològics, que van ser seguits per Antoni Arribas, que va dur a terme dues campanyes d'excavació sistemàtica del jaciment. En aquell moment, només es coneixia la vil·la

6. Es tracta d'un fragment que presenta unes dimensions de 6 per 5-3 per 1,2 centímetres i una altura de lletra d'entre 2 i 2,3 centímetres. El text és del tot inintel·ligible: ------ / [---]LM[---] / [---]TM[---] / [---]+[---] / ------? (Gorostidi 2010, 109, núm. 70).

7. L'enterrament número 2, excavat el desembre de 1934, presentava una coberta de «lloses amb túmul de pedres i la gran tapa de formigó plaçada damunt el túmul, no crec sia temerari suposar-la atenent a la seva forma la taula del àgape funerari tan comú als enterraments romans». Descripció de Pere Rius citada a Massó 2007, 32.

8. Davant la torre dels Escipions, l'any 1802 (citat a Rovira i Dasca 2004, 89): «[…] fue hallado por el arquitecto D. Juan Antonio Rovira un vaso de vidrio bien conservado y tapado herméticamente, como de palmo y medio de elevación y uno de diámetro en su mayor convexidad: estaba encastado entre dos piedras de sillería selladas con plomo, y dentro de él había dos pequeños vasos lacrimatorios, y una medalla del Emperador Augusto, que hoy tiene el Sr. Posada, con la inscripción DIVVS AVGVSTUS PATER y en el reverso, corona de laurel con estas iniciales en el centro: C.V.T.T., que es *Colonia*, *Victrix*, *Togata*, *Tarraco*. El vaso encerraba los huesecitos de un niño.»

9. L'erudit alcoverenc Cosme Vidal (1897, 7-9) esmenta en la seva monografia històrica sobre Alcover que al voltant del mausoleu «és impossible remoure la terra en l'extensió de més de dos kilòmetres cuadrats sense trobar restos de edificacions, sens descobrir llosas de sepulturas, y moltas vegadas trobar sota aquellas llosas ossamentas de persona».

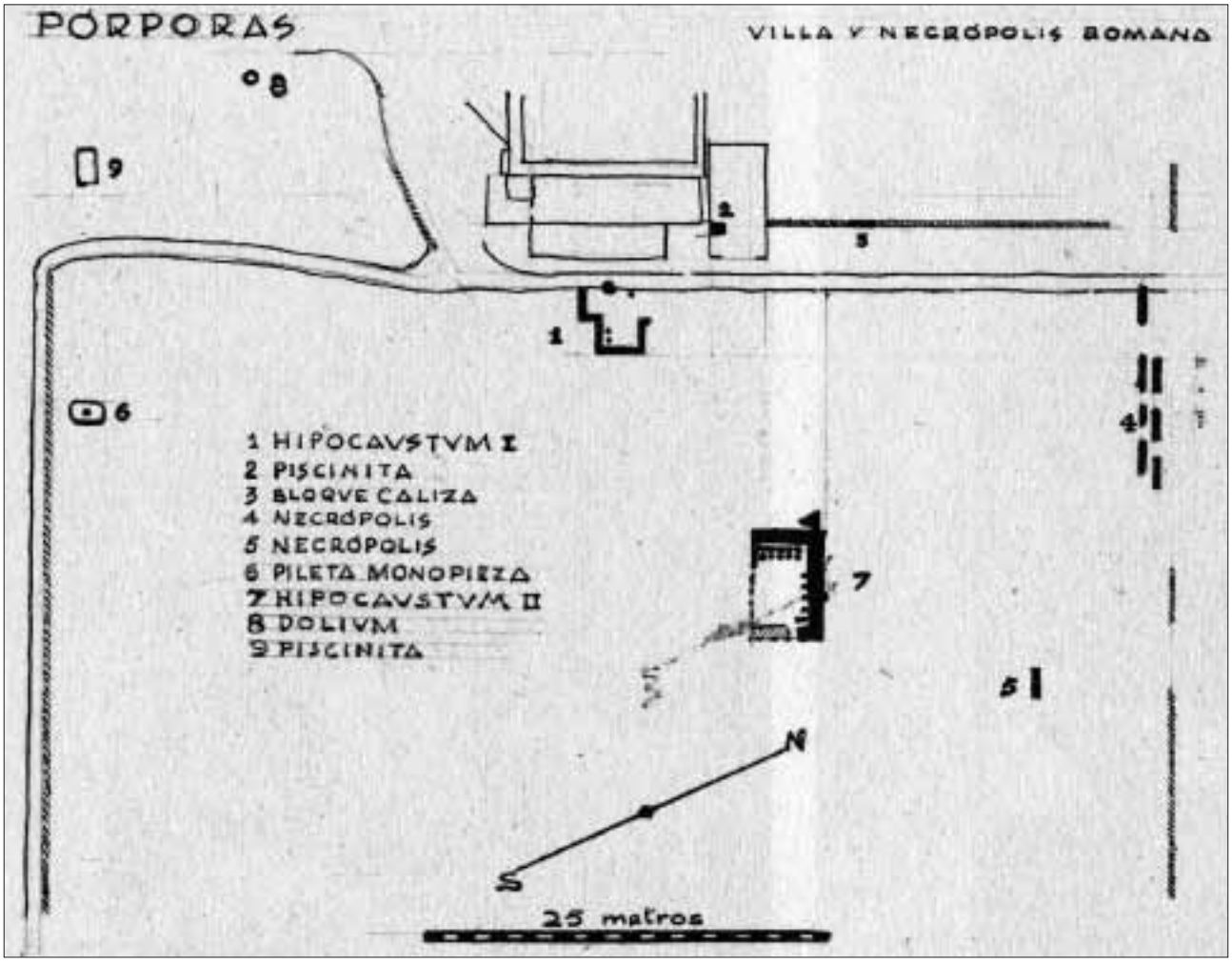

Figura 1. Planta dels vestigis arqueològics documentats al jaciment de Mas de Valls durant els anys vint. Dibuix de Miquel Carreras, publicat a Massó 2007.

romana i els treballs es van concentrar en un indret situat entre el llit del torrent de Sant Gervasi, la platja i la via fèrria, i van servir per delimitar el mur que tancava la *pars urbana* a migdia (Arribas 1956). Després d'anys sense intervenir al jaciment, l'any 1977 es tornà a excavar a Darró. Les excavacions posaren de manifest tres fases d'ocupació diferenciades: iberorepublicana, altimperial i baiximperial. Aquesta última corresponia a una extensa àrea funerària datada entre el final del segle iv i l'inici del v (López Mullor i Fierro 1983, 110). L'any 1983 l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú va sol·licitar a la Diputació de Barcelona un estudi sistemàtic i l'ordenació i restauració de les ruïnes de Darró.

A part de les evidències relacionades amb espais d'hàbitat i producció, a Darró també s'han documentat espais dedicats als morts. L'any 1959 es descobriren un total de sis sepulcres en inhumació a tocar de platja (Bellmunt 1983-85). De fet, les tombes més pròximes a la línia de mar foren afectades per l'erosió de les onades. De la tomba número 1 només se'n pogué recuperar un crani. Les tombes núm. 2, 3, 5 i 6 estaven orientades nord-est - sud-oest, mentre que la tomba núm. 4 presentava una orientació nord-oest - sud-est. El sepulcre núm. 3 proporcionà aixovar, un petit vas dipositat al cantó esquerre del crani del difunt, que podria correspondre's a un cubilet de parets fines si fem cas de l'única representació gràfica existent. Els fèretres estaven col·locats a l'interior de fosses simples, unes, mentre que d'altres estaven cobertes per *tegulae* disposades a doble vessant. Com en el cas de Mas de Valls, aquesta petita àrea funerària altimperial de Darró també es trobava en un extrem de l'assentament, concretament en un dels confins meridionals de la vil·la i a frec de platja. La història de l'ocupació humana de Darró està marcada pels treballs de dessecament i sanejament de terres. La decisió d'establir una àrea sepulcral per als habitants de la vil·la podia tenir la seva justificació econòmica en relació amb l'aprofitament d'uns terrenys insalubres, amb aiguamolls i a tocar de mar. No obstant això, l'elecció també podia estar vinculada al món simbòlic. El mar pot ser considerat com un camí, una via solcada per naus i vaixells, comparable a una via terrestre; així, la necròpolis podia gaudir d'una visibilitat privilegiada des del mar. En la litera-

tura són nombroses les referències al sepulcre a la vora del mar, en un emplaçament visible pels mariners que navegaven al llarg de la costa i que d'aquesta manera assegurava la memòria sempiterna dels difunts.[10]

Per tal d'evitar que el propi es convertís en un *sepulcrum desertissimum* (Cic. *Pro Sest*. 140) i es perpetués la cura de la tomba per part de familiars i amics, es cercava d'ubicar les àrees funeràries al costat de vies i camins fressats. Fins a 18 punts d'interès funerari estan situats molt a prop les vies principals, com ara Mas d'en Gras (núm. 8) o Regueral-Corregidors (núm. 14), que es localitzen en el tram marítim de la Via Augusta. Al costat d'una via probablement de caràcter secundari es desenvolupà l'àrea funerària de la vil·la del Santuari del Vinyet (núm. 20). La partida del Vinyet està situada a l'extrem oest del nucli urbà de Sitges, entre la platja i la riera de Ribes. A la segona meitat del segle XIX es recuperà un sarcòfag estriat en aquest punt (Ferrer 1945-46). Durant el mes de novembre de l'any 1947 es descobrí part d'una necròpolis romana als jardins contigus al santuari del Vinyet. Els treballs arqueològics foren dirigits per Josep Carbonell i Antoni Ferrer, que recolliren una àmplia gamma de restes materials que evidenciaven l'existència d'un assentament de certa entitat arquitectònica: tessel·les, fragments d'estuc pintat, peces de marbre i fragments d'*opus signinum*. Així mateix descobriren les restes d'una estructura que fou anomenada «calzada», formada per una capa de 40 centímetres d'espessor de còdols rodons units amb morter. Les tasques d'excavació també permeteren la documentació d'una canalització que recorria en sentit nord-est - sud-est la necròpolis. Es tractava d'una obra molt sòlida de 3,40 metres d'amplada i estava formada per una capa de 40 centímetres d'espessor de còdols rodons units amb morter. Les tasques d'excavació també permeteren la documentació d'una canalització col·locada en sentit nord-est - sud-est. Pel que fa a les evidències funeràries, s'exhumaren un total de quatre tombes (Ferrer 1951). La primera corresponia a una inhumació infantil dins una àmfora. Les excavacions continuaren i s'exhumà una gran massa rectangular en *opus caementicium*. A l'interior hi havia una cavitat destinada a contenir el fèretre. Les seves parets i el fons estaven revestides per una capa de morter, mentre que la coberta consistia en sis lloses de pedra, quatre de les quals es van trobar encara *in situ*. A l'interior, el cadàver aparegué molt descompost i es constatà la presència d'uns diminuts fragments de vidre i un gran nombre de cargolins. Al costat d'aquest sepulcre se n'excavà un altre amb una estructura semblant però sense protecció de cap tipus que contenia ossos humans barrejats, fet que va fer pensar als excavadors que la tomba havia estat violada ja d'antic. A 1,80 metres aparegué una quarta tomba formada per una fossa de planta. El sòl estava pavimentat amb tres *tegulae*, mentre que les parets no presentaven cap protecció, excepte la dels peus, que estava defensada per una *tegula* en posició vertical i sostinguda per una massa de formigó. La fossa estava tancada per una capa de formigó de 15 centímetres d'espessor. L'esquelet que aparegué dins la fossa estava molt consumit.

No fou fins als anys 2003-2004 que gràcies a una campanya d'excavació es localitzaren les restes d'un complex d'edificis construït durant el segle I dC i que havia estat ocupat, si bé amb importants modificacions i processos d'espoli, fins a un moment avançat del segle V dC (Revilla i García 2007, 61). Es documentaren diversos forns de calç, i a l'interior d'un d'aquests forns es recuperà una placa de marbre de Luni amb un fragment d'inscripció,[11] possiblement de caràcter funerari, datada en el segle I dC. Quedava clar que aquesta vil·la, per la seva proximitat física i cronològica amb les tombes, podia estar-hi relacionada. Els espais del vius quedaven al nord de la «calzada» documentada per J. Carbonell i A. Ferrer. Enmig s'estenia la necròpolis, a poc més de 100 metres de les construccions de la vil·la. L'àrea funerària fou freqüentada a partir del segle III, com palesa el sarcòfag de pedra procedent del santuari del Vinyet (Claveria 2001, núm. 12), i es devia perllongar fins a mitjan segle V, com indica presència de l'àmfora funerària tipus Almagro 52-Keay XXVIIB (García i Revilla 1995, 40). Tot i que no es disposa d'evidències arqueològiques directes, podem formular la hipòtesi de l'existència de sepulcres d'època altimperial a través de la inscripció funerària de *C. Caecilius Inparatus*.

Un altre dels elements que jugaren un paper important en l'ordenació de les necròpolis *in agro* i, en extensió, del poblament rural és la xarxa hidrogràfica. Rieres i barrancs tingueren una important incidència com a font de subministrament d'aigua o lloc de deposició de residus, però també com a accident orogràfic important susceptible de ser utilitzat com a límit. Aquest és el cas de la riera del Burguet, que es troba a cavall dels termes municipals d'Alcover i Vilallonga del Camp. En aquesta àrea existeixen dues construccions monumentals funeràries que es troben a un quilòmetre de distància l'una de l'altra. Ambdues construccions són de la mateixa tipologia i presenten dimensions semblants (Puig i Cadafalch 1921-26). A les proximitats del Mas d'en Burguet s'alcen les restes d'un monument sepulcral turriforme. Es tracta d'una construcció en *opus caementicium* que han estat interpretades com un monument funerari d'època romana, de planta rectangular i 3,40 metres d'amplada per 3,42 de llargada. L'altra estructura funerària és l'anomenat

10. Al costat del mar foren sepultats, segons Homer, Aquileu, Pàtrocle i Antíloc, i també el company d'Odisseu, Elpènor (Hom. II. 23.125-126; Hom. *Od*. 24.74-79; 11.74-75; 12.11-12; 4.584).

11. La inscripció és la següent: «C(aius) · Caec[ilius -f(ilius)] / Inpar[atus] / ------» (Gorostidi 2010, p. 75, núm. 20).

mausoleu de Vilallonga, de planta rectangular (4,49 metres de llargada per 3,30 d'amplada), i com la torre funerària del Burguet, també construït íntegrament en *opus caementicium*. Presenta una alçada conservada de quasi tres metres i encara té *in situ* les cornises de pedra calcària que coronaven el primer cos de la construcció. Els dos edificis, el de Mas d'en Burguet i el de Vilallonga, són a tocar del barranc del Burguet, fet que ens fa pensar que devien formar part de dos *fundi* diferents i que la riera exercia de límit.

Els límits entre propietats eren un lloc usual per ubicar-hi les àrees funeràries, ja que, en convertir-se en terreny sagrat per la presència de restes humanes, en cas de polèmica sobre límits el procés podia complicar-se. Quan un cadàver s'enterrava en un lloc, aquest es convertia automàticament en *locus religiosus* (Dig. 1.8.6.4), i per tant, era la llei pontifical la que el regulava. Aquestes abstraccions, però, xocaven contínuament amb la realitat diària. La possibilitat que algú enterrés un difunt en qualsevol lloc i que el convertís així en un lloc sagrat podia crear més d'un conflicte. Aquí entrava en joc el dret civil, que podia regular l'ús que es feia del lloc sagrat. Com a reflex d'aquesta realitat hem documentat diverses necròpolis rurals que devien estar emplaçades en els límits parcellaris que els *kardines* i *decumani minores* de les trames centuriades defineixen (*vid*. Palet i Orengo 2010, fig. 8). Aquest és el cas dels jaciments Hort Lluny (núm. 1), Camí de Tarragona (núm. 5) i Forn de Cabalet (núm. 6), que estan disposats al llarg d'un mateix eix. Aquesta concentració en un tram tan curt evidencia que aquesta *limitatio* podria correspondre's al recorregut d'una via o camí secundari que atreia l'establiment d'àrees funeràries.

3. Els sepulcres monumentals

Els monuments funeraris del *territorium* han sigut objecte d'una atenció més gran per part de la historiografia pel seu major grau de conservació en alçat. Tot i això, els menys representatius continuen sent bastant desconeguts. Durant la nostra recerca hem documentat un total d'11 estructures arquitectòniques que han estat interpretades com a mausoleus d'època romana altimperial. Algunes d'aquestes construccions encara estan dempeus, com la torre dels Escipions (núm. 96), el Columbari de Vila-rodona (núm. 37), la torre del Burguet (núm. 34, fig. 2, 1), el mausoleu de Vilallonga (núm. 35, fig. 2, 2) i la torre de les Gunyoles (núm. 53). D'altres han estat destruïts i només n'han sobreviscut descripcions o febles vestigis arqueològics, com ara la vil·la de Mas Sardà (núm. 92), Roques Roges II (núm. 13), la torrota de Mas Pujó (núm. 59) o la Muntanyeta (núm. 68). Finalment, figuren aquelles construccions monumentals de les quals s'infereix la seva existència a través de suports epigràfics arquitectònics. Aquests són els casos de Salinar (núm. 80), la vil·la de Mas Sardà (núm. 92) i Centcelles (núm. 10), on s'han recuperat elements arquitectònics amb restes d'inscripcions que bé podrien pertànyer a un mausoleu funerari.

Al *territorium* destaca l'abundància de monuments sepulcrals de tipus turriforme, ja sigui amb planta rectangular (en un total de quatre) com circular (dos exemplars). Sobresurt l'òptim estat de conservació de la torre dels Escipions, que, alhora, ens permet imaginar quina imatge podien presentar a l'antiguitat altres *monumenta* semblants que han arribat fins a nosaltres en un grau de conservació menor. Presenta les següents dimensions en planta: 4,47 per 4,72 per 4,70 per 4,73 metres, amb una altura màxima conservada de 9,18 metres. La construcció presenta tres cossos quadrangulars que disminueixen lleugerament de dimensions a mesura que augmenta en alçada (Rovira i Dasca 2004). Unes dimensions semblants presenta la torre del Burguet, també de planta quadrada i de 3,40 metres d'amplada per 3,42. En aquest cas concret, només ha romàs el nucli en *opus caementicium* del seu interior, mentre que tota la cobertura en carreus ha estat espoliada al llarg dels segles. Una imatge molt semblant presenta el mausoleu de Vilallonga, aquest de planta lleugerament rectangular (4,49 per 3,30 metres) i, com la torre funerària del Burguet, també està construït íntegrament en *opus caementicium*. Presenta una alçada conservada de quasi 3 metres i conserva *in situ* una de les cornises de pedra calcària que coronaven el primer cos de la construcció. No sabem si existia un segon cos elaborat amb elements de pedra o si, al contrari, es tractava d'un monument en dau, com el sepulcre monumental de *P. Verginius Paetus* a Sarsina (Ortalli 1997, 315). Molts més dubtes a l'entorn de la seva restitució arquitectònica planteja la possible torre funerària de Roques Roges II (Cota 64 2004). Les restes documentades corresponen a les fonamentacions d'un edifici de planta quadrangular de 4 metres de costat formada per una gran base en *opus caementicium* construïda «a sac» damunt de diverses capes compactades de terra, pedra i fragments de ceràmica. La superfície exterior d'aquesta gran base presentava marques dels taulons d'encofrar.

A part dels sepulcres turriformes, al territori de *Tarraco* també comptem amb construccions funeràries monumentals que s'adscriuen a altres tipologies. Aquest és el cas de l'anomenat Columbari de Vila-rodona, sepulcre en forma de temple de planta rectangular que presenta unes dimensions de 5,80 metres d'amplada per 8,60 de llargada (Martínez 1980, 7; Gurt i Macias 2002, 97-107). Els quatre murs del mausoleu estan constituïts per una estructura portant en *opus caementicium* i amb una cobertura en *opus vittatum*. Exteriorment, s'observa l'existència d'un *podium* amb arcuacions en relleu sos-

Figura 2. 1. Torre del Burguet (Alcover); 2. Mausoleu de Vilallonga (Vilallonga del Camp).

tingudes per petits maons. El cos superior, que se situa damunt d'aquest *podium*, està decorat amb pilastres llises d'ordre dòric. Les fonamentacions defineixen un edifici que podria constar d'una *cella* de forma quadrangular d'unes dimensions de 4 per 4 metres, més un absis interior i una *pronaos* de la qual desconeixem les dimensions originals, ja que el frontal de l'edifici ha quedat totalment remogut i alterat i, per tant, és difícil establirne una possible composició. En el procés constructiu, un cop bastits els murs que limitaven *cella* i *pronaos*, es reomplí l'interior perquè la pavimentació de l'espai interior quedés sobreelevat. Aquest paquet de terres fou retirat quan el mausoleu fou aprofitat com a masia en època moderna. Pel que fa a la coberta, aquesta estava formada per una volta en *opus caementicium* que, probablement, sostenia una encavallada amb una teulada de *tegulae* i *imbrices* a doble vessant. Interiorment, la *cella* (desconeixem detalls de la *pronaos*) presenta una planta absidal que no es reflecteix a l'exterior. Sens dubte, el detall que més destaca és la presència a cada mur lateral de tres nínxols per dipositar-hi possiblement urnes cineràries. L'any 1983 s'hi van fer treballs de neteja i conservació dels fragments de pintura mural existents a l'interior del columbari (Codex 1993). Les restes de pintures es situen a la part superior de les dues parets laterals i dins de l'absis. Les parets presentaven un revestiment pictòric que imitava un marbre fosc vetat, mentre que els nínxols eren lleugerament més clars.

Una tercera tipologia correspon a la torre circular, que s'inspira en el model tumular gens rar a la península Itàlica i també existent al sud de la península Ibèrica (Hesberg 1993, 168-169). A l'*ager* comptem amb dos exemples, un conservat encara en tota la seva alçària, la torre de les Gunyoles, i una altre que només coneixem a través d'una referència de Pere Giró, la torrota de Mas Pujó. La torre de les Gunyoles és un monument cilíndric en *opus quadratum* (Balil 1976). Mesura 9 metres de diàmetre i 11 d'alçada. El gruix de les parets a la seva part alta és d'un metre amb farciment en *opus caementicium*. A la seva part alta, a 7,25 metres sobre el sòcol, es conserven restes d'una motllura. A les filades desena i onzena s'observa algun carreu encoixinat. En una de les seves publicacions Pere Giró recollia la notícia de l'existència d'una construcció anàloga, la torrota de Mas Pujó, al terme municipal de Sant Pere Molanta. Aquesta construcció de planta circular fou enderrocada i reaprofitada per a la construcció d'una masoveria. A la façana del mas encara es podien observar cortines en *opus quadratum* (Giró 1953-1956).

Pel que fa a la inserció d'aquestes construccions en el paisatge, pel seu caràcter monumental i de prestigi presentaven una alta visibilitat en el paisatge. No és estrany, doncs, que es convertissin en fites en el territori i que ocupessin llocs privilegiats. Un dels emplaçaments més usuals és al costat de les vies. Aquest fenomen es constata clarament a la torre dels Escipions, que està en relació directa amb la Via Augusta. No obstant això, hi ha casos en els quals aquest vincle via-sepulcre no és tan evident i es cerquen altres efectes sobre l'observador. Aquest és el cas de la torre de les Gunyoles i la torrota de Mas Pujó, que estan ubicades en alçada i dominen la plana penedesenca, o el Columbari de Vila-rodona, construït al marge dret del riu Gaià, en una posició preeminent en la vall fluvial però ocult des del camí vell de Vilafranca, que passa a pocs quilòmetres del jaciment.

Aquest tipus de monuments tenien com a objectiu reforçar la connexió entre els propietaris i el seu *fundus*, com així traspua dels versos d'Estaci quan fa referència a la construcció de la tomba del seu pare en una de les seves propietats agrícoles.[12] Els sepulcres

12. «Vix haec in munera solvo / primum animum tacitisque situm depellere curis / nunc etiam labente manu nec lumine sicco / ordior adclinis tumulo quo molle quiescis / iugera nostra tenens, ubi post Aeneia fata / stellatus Latiis ingessit montibus Albam / Ascanius, Phrygio dum pingues sanguine campos / odit et infaustae regnum dotale novercae» (Stat. *Silv*. 5. 3. 33-40).

monumentals eren construïts per ser observats, però potser no tothom hi tenia accés. En certs casos, tot i que és difícil de verificar, degué existir la voluntat de protegir l'apoteosi privada del difunt o difunts restringint l'accés al monument només a parents i amics. El Columbari de Vila-rodona, la torre del Burguet i el mausoleu de Vilallonga són tots ells sepulcres que no queden a prop de les vies principals. No obstant això, es constata que estan relacionats de manera molt directa amb altres edificis de les vil·les de les quals depenien. El mausoleu de Vilallonga estava situat a menys de 100 metres d'uns espais termals, mentre que al jaciment de Mas d'en Burguet encara avui s'hi observen murs i paviments a tocar del monument turriforme. En el cas del Columbari de Vila-rodona, la seva ubicació al costat del riu en relació amb un entorn natural exhuberant del bosc de ribera ens fa pensar en un santuari enmig d'un bosc, com el *fanum* que Ciceró projectà erigir per a la seva difunta filla Túl·lia (Cic. *Ad Att*. 12. 19).

4. Les unitats funeràries i la seva datació

Per tal d'analitzar els comportaments funeraris de la població rural de l'*ager Tarraconensis* durant els segles I aC i III dC, cal tenir en compte tots els elements que integren el ritual: el tractament del cadàver, la seva disposició a l'interior de la tomba, la deposició d'objectes a l'interior o l'exterior del sepulcre, etc. Per fer possible aquesta anàlisi, hem elaborat una base de dades on hem individualitzat un total de 144 unitats funeràries. La unitat funerària és un terme creat pels arqueòlegs amb la voluntat d'unificar tots aquells elements que conformen una deposició funerària, un sepulcre en tota la seva complexitat. La unitat funerària està formada per les restes humanes, pel contenidor que els acull i l'estructura on és dipositat, ja sigui una senzilla fossa o una estructura en obra. També formen part de la unitat funerària aquells objectes que constituïen l'aixovar funerari i que foren dipositats dins la tomba intencionadament durant el sepeli. De la mateixa manera, també es tenen en compte tots aquells ítems que formaven part del dipòsit funerari exterior, és a dir, que havien estat dipositats fora de la tomba intencionadament just després de tancar el sepulcre o en el transcurs de les cerimònies de commemoració del difunt.

D'aquestes 144 unitats funeràries, 54 corresponen a inscripcions funeràries, mentre que les altres 10 són sarcòfags monolítics. Si restem tots aquests elements ens queden tan sols 78 inhumacions i 2 cremacions mínimament documentades al *territorium* de *Tarraco*, un nombre bastant reduït i que ens obliga a ser molt curosos a l'hora d'interpretar les dades. El principal problema a l'hora d'afrontar l'estudi d'aquestes unitats funeràries és la datació. En la gran majoria de casos les tombes no han estat excavades mitjançant un mètode estratigràfic i molt pocs sepulcres han proporcionat aixovars funeraris. En altres casos comptem amb material arqueològic significatiu (com per exemple material epigràfic), però són tots ells objectes sense context i que no es poden relacionar amb cap seqüència estratigràfica. De fet, a un total de 66 unitats funeràries no és possible assignar-los una datació consistent. Tan sols hem pogut datar 15 unitats funeràries: 3 daten del segle I, 8 corresponen als segles I-II, 2 daten del segle II, una és del segle II-III i una altra del segle III. La totalitat d'aquests sepulcres han estat datats gràcies als materials presents al seu interior.

Al llarg de la recerca hem constatat com és de perillós assignar cronologies exclusivament a partir de les tipologies sepulcrals. Freqüentment els sepulcres són datats en el seu conjunt sense tenir en compte que poden pertànyer a fases deposicionals diferents. En molts casos la datació proposada sempre és la mateixa: baix Imperi. Tipologies concretes, com ara les inhumacions dins d'àmfora, sí que poden situar-se eminentment en els segles de la baixa romanitat. El panorama no és tan clar davant els sepulcres bastits en *tegulae*. De fet, les 15 tombes que presenten datacions fiables d'època altimperial (segles I-III) estaven dipositades a l'interior de caixes de *tegulae* o dins de fossa amb cobertes d'aquest mateix material. Un fenomen semblant es produeix a la ciutat de *Tarraco*, on les tombes amb elements constructius ceràmics són també molt abundants en els tres primers segles de la nostra era (Ciurana 2007, 51-52). Un altre aprioriisme que s'aplica en l'estudi de les tombes rurals és la tardana implantació de la inhumació a l'*ager*, però també a la ciutat. Aquest fet, que ja ha estat rebatut per a les necròpolis suburbanes de *Tarraco*,[13] hauria de ser també objecte d'una profunda revisió al *territorium*. Tot i que epitafis i sepulcres monumentals posen en relleu una consistent ocupació funerària a l'*ager* ja en època altimperial, aquesta no té el seu reflex en àrees funeràries, a les quals tradicionalment sempre s'ha assignat una datació tardana. Les restes funeràries dels segles I, II i III dC estan infrarepresentades si les comparem amb els assentaments rurals. Potser és un problema de conservació o potser som davant una peculiaritat ritual pròpia del camp.

13. Les primeres inhumacions a les àrees funeràries de *Tarraco* daten d'època augustal i la seva presència dins de recintes funeraris i mausoleus es reforça al llarg dels segles I i II dC. El ritual de la *humatio*, doncs, té una implantació primerenca a la ciutat i no pot relacionar-se amb el triomf del cristianisme, com tradicionalment s'ha argüit (Ciurana 2007, 46-47).

4.1. El tractament del cadàver i les tipologies sepulcrals

Al llarg de la nostra recerca hem documentat un total de 112 sepulcres, que es distribueixen en 107 inhumacions i 5 incineracions documentats al *territorium* de *Tarraco*, un nombre bastant reduït i que ens obliga a ser molt curosos a l'hora d'interpretar les dades. El principal problema a l'hora d'afrontar l'estudi d'aquestes unitats funeràries és la seva datació (taula 3). En la gran majoria de casos les tombes no han estat degudament excavades i molt pocs sepulcres han proporcionat aixovars funeraris. En altres casos comptem amb material arqueològic significatiu, com per exemple material epigràfic, però són tots ells objectes sense context i que no es poden relacionar amb cap seqüència estratigràfica. De fet, a un total de 68 unitats funeràries no és possible assignar-los una datació convincent. Tan sols hem pogut datar 15 unitats funeràries amb certes garanties: 7 daten del segle I, 10 corresponen als segles I-II, 2 daten del segle II, una dels segles II-III, 4 del segle III i 13 dels segles III i IV. La totalitat d'aquestes tombes ha estat datada gràcies als materials arqueològics presents en el seu interior.

Datació	Total
Indeterminada	68
Segle I	7
Segles I-II	10
Segle II	2
Segles II-III	1
Segle III	4
Segles III-IV	13
Segle IV	5
Segles IV-V	2

Taula 3. Adscripció cronològica de les 112 tombes documentades a l'*ager Tarraconensis*.

Normalment, i malgrat que molts cops no existeixen dades sòlides que ho avalin, a molts sepulcres en context rural se'ls assigna una datació tardana. En alguns casos, els sepulcres ocupen els àmbits de construcció abandonats i hi sembla clara una relació de posterioritat. En d'altres, però, les tombes estan desproveïdes de context i, per tant, és altament arriscat datar-les. Si observem la taula 2, constatem l'alt nombre de sepulcres als quals no hem pogut assignar una datació. De la mateixa manera, les restes funeràries dels segles I, II i III dC hi estan infrarepresentades si tenim en compte el nombre total de punts d'interès funerari localitzats, un total de 98. Potser és un problema de conservació i documentació o potser ens trobem davant una peculiaritat ritual pròpia del camp. Sigui com sigui, es fa palès que no disposem de tota la informació necessària.

En números absoluts, hem documentat un total de 114 unitats funeràries. D'aquestes, només 7 corresponen a cremacions, mentre que la resta són inhumacions. S'ha de tenir en compte, però, l'extrema fragilitat de les incineracions com a estructures negatives. A més, hem de tenir en compte que la gran majoria de troballes de tipus funerari a l'*ager* han estat de caràcter fortuït, i si arribaren mai a deixar rastre en la documentació escrita és sobretot per la perplexitat que generava la visió dels esquelets. El tractament del cadàver dominant a les necròpolis *in agro* és la inhumació. Aquest ritual optava per sebollir el cadàver dins una fossa, un sarcòfag, fragments d'àmfora o un taüt de fusta. Les inhumacions més antigues documentades fora de l'àmbit de l'*urbs* daten del segle I dC o són immediatament posteriors: UF 374, 375, 376, 378 (Darró); 479 (Mare de Déu del Camí) i 764 (Allò d'en Ros). El sepulcre 376 de Darró és una de les poques unitats funeràries que ha proporcionat aixovar. Tot i que la peça en qüestió va desaparèixer després de la seva troballa, tenim un petita secció del sepulcre amb l'objecte en qüestió representat. Per la seva forma creiem que correspon a un cubilet de parets fines forma Mayet III i que, per tant, presenta una datació clara de segle I dC. Pel que fa a la resta de tombes de la mateixa necròpolis, ens movem en el terreny de la hipòtesi, ja que no hi aparegué material associat. Tanmateix, gràcies a la descripció de J. Bellmunt (1983-85) sabem que les fosses dels sepulcres 1 i 5 tallaven estrats caracteritzats per l'abundància de material del període ibèric, com ara ceràmica àtica i àmfora i ceràmica comuna ibèrica. Aquest fet ens indueix a pensar un probable desenvolupament funerari en aquest sector en època altimperial. Aquest extrem podria quedar confirmat pel fet que el jaciment de Darró tenia una altra petita necròpolis, aquesta d'època baiximperial, que s'ubicà allunyada d'aquest primer nucli de tombes però propera als espais de producció de la vil·la del segle II dC (Risch i Carbonell 1983-85). No és estranya la presència d'una petita àrea funerària d'època altimperial en un jaciment com Darró, que gaudí d'una llarga vitalitat ja des del segle II aC. També al final del segle I dC començà a funcionar el petit *sepulcretum* excavat als jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí a Cambrils. La tomba més antiga correspon a la inhumació d'un individu en edat infantil (6-8 anys) de sexe indeterminat dipositat a l'interior d'una fossa coberta per diverses *tegulae*. Al costat del cap del difunt es col·locà una gerra (forma Vegas 38), que és l'objecte que permet la datació aproximada de la tomba.

De la praxi ritual de la incineració, en tenim constància al territori en el mateix moment que la *humatio*, durant el segle I dC. Les dues pràctiques, doncs, foren contemporànies i convisqueren en els mateixos espais

cementirials. Malauradament, només en un jaciment hem pogut documentar aquest fenomen, a la Masia Nova de Vilanova i la Geltrú. L'any 1865 van ser descobertes en una bòbila diverses restes arqueològiques, entre les quals destacaren «dos calaveras, una de hombre y otra de mujer por lo que parece y, entre ambas, una pequeña urna de piedra, de forma oblonga, llena de huesecitos, un vaso lacrimatorio de cristal a la parte de la cabeza y una olla de barro en los pies».[14] La interpretació d'aquesta notícia és difícil, perquè ens manquen moltes dades i, evidentment, els materials ceràmics descoberts s'han perdut. No obstant això, aquesta tomba de la Masia Nova, potser de caràcter familiar, reflecteix la convivència entre cremació i inhumació. Al costat de les inhumacions i els seus elements d'aixovar, hi ha una urna de pedra, probablement una *ostheoteca*, plena de petits ossos, segurament fruit d'haver sotmès el cos del difunt a les flames.

Durant la recerca hem localitzat altres referències sobre la presència de la *crematio* al territori, si bé moltes són notícies aïllades, generades d'antic i que no poden ser comprovades. En jaciments d'època romana com ara la vil·la dels Antigons (Reus), les Parellades (Salou) o Centcelles (Constantí), alguns autors ens transmeten informacions confuses sobre «urnas cinerarias» (citat a Adserias 1998, 87-88) o «una gran amphora cineraria» (Albiñana i Bofarull 1849). En altres casos es pot detectar l'existència d'espais dedicats a acollir incineracions en alguns monuments sepulcrals. Aquest és el cas de l'anomenat Columbari de Vila-rodona. A les parets de la *cella* d'aquest sepulcre templiforme es localitzen fins a sis petits nínxols destinats a contenir urnes cineràries. L'edifici fou construït en un moment indeterminat del segle II dC, fet que posa en relleu el manteniment del ritual de la cremació entre algunes famílies de l'*ager*, en aquest cas de classe alta, en cronologies força avançades.

Tractament del cadàver		Total
Inhumacions		107
Cremacions		5
Tipologia sepulcral		Total
Fossa simple sense coberta		29
Caixa de *tegula*	amb coberta	24
	sense coberta	4
Cista de lloses	amb coberta	6
	sense coberta	7
Fossa simple amb coberta	de *tegula*	17
	de lloses	1
Estructures en obra		5

Contenidor funerari	Total
Àmfora	17
Sarcòfag	12
Taüt de fusta	1
Urna (de vidre, de pedra)	3

Taula 4. Tractament del cadàver, tipologies sepulcrals i contenidors funeraris.

Pel que fa a la disposició del sepulcre i les seves característiques pròpies, el comportament habitual és la realització d'una fossa prou àmplia per acollir el fèretre, i la seva protecció a través de la col·locació d'elements protectors com ara lloses de pedra o material constructiu ceràmic. A través de les dades presentades a la taula 4 es pot corroborar l'ús preferent de la *tegula* i l'*imbrex* en la construcció d'aquests senzills sepulcres. Són aquests elements polivalents els que s'utilitzen tant per definir les parets i el fons de la fossa (caixa de *tegula*) com per al cobriment del fèretre. Per altra banda, també hem documentat l'ús de lloses de pedra local construint cistes o cobrint les fosses a nivell de circulació. En alguns casos, aquestes lloses són collocades imitant la disposició de la coberta de *tegulae* a doble vessant, com en el cas d'una de les tombes de la necròpolis de la Solana a Cubelles (fig. 3, 1). Tradicionalment, a aquests sepulcres en llosa se'ls assigna preferentment una datació tardana sense cap tipus de justificació.

Més escassos són aquells sepulcres que presenten una construcció més complexa i elaborada. Aquestes tombes es caracteritzen per tenir part de la seva estructura construïda, normalment utilitzant morter de calç. Un dels exemplars més humils l'hem documentat a Almoster, on les parets de la fossa estaven folrades per *tegulae* unides amb morter de calç. Uns sepulcres construïts amb més perícia són els de la necròpolis de Barranc de Sales i del Vinyet. La unitat funerària (UF) 1281 correspon a la tomba d'un individu adult que es trobava a l'interior d'una fossa delimitada perimetralment per un mur de morter. Al seu torn, el fèretre estava cobert i protegit de la pressió de la terra per diverses *tegulae* a doble vessant. Altres exemplars que es corresponen amb aquesta mateixa tipologia i que presentaven un millor estat de conservació quan foren descoberts els trobem a l'àrea funerària de la vil·la del Vinyet. La UF 363 (fig. 3, 6) consistia en una gran massa rectangular de quasi 2 metres d'amplada per un metre de llargada en *opus caementicium* que presentava una cavitat interior destinada a contenir el cadàver. Les parets i el sòl d'aquesta cavitat estaven revestides al seu torn per una capa de morter, mentre que la coberta

14. *Diario de Villanueva y la Geltrú* (29 de setembre de 1865).

estava formada per sis lloses de pedra, quatre de les quals es van trobar *in situ*. Cal destacar que totes aquestes unitats funeràries s'enquadren cronològicament entre els segles III i IV dC i que, per tant, aquesta tipologia és força tardana en les necròpolis de l'*ager Tarraconensis*.

Freqüentment, el difunt era dipositat a l'interior d'un contenidor que l'aïllava i protegia. A les necròpolis rurals, i sobretot ja en èpoques avançades (segles III-IV dC), els contenidors amfòrics s'utilitzaren per a aquest fi. En molts casos, a causa de les seves dimensions, les àmfores contenien les restes d'inhumacions infantils o perinatals (UF 361, 374, 437, 438, 1109, 1284, 1285, 1287, 1288). En el cas de les inhumacions d'adults, més d'una àmfora era utilitzada per cobrir el cos (UF 458, 1281); fins i tot s'ha documentat l'ús de cobriments mixtos de *tegula* i àmfora, com en un dels sepulcres excavats a l'Hort Lluny, on «los pies y parte de las tibias de uno estaban metidos en la mitad inferior de una ámfora» (UF 439).

Dins la categoria dels contenidors funeraris destaca la relativa abundància de sarcòfags de pedra amb un total de 12 exemplars.[15] Moltes d'aquestes peces no han estat estudiades amb profunditat, ja que, com que no contenen textos epigràfics o elements decoratius remarcables, han passat desapercebudes. Un important grup d'aquests sarcòfags no ha arribat als nostres dies, tot i que tenim notícies sobre el punt on foren descoberts. Aquest és el cas dels sarcòfags de la vil·la del Mas de Valls (UF 467) i del descobert a Mas d'en Pons (UF 471). Ambdós corresponien a sarcòfags monolítics, treballats en pedra local i d'extremada senzillesa formal. D'altres peces han estat més afortunades i han estat conservades en museus, com ara el sarcòfag del Vinyet (UF 365) o el de la vil·la de les Cavalleries (UF 767, fig. 3, 4), utilitzat durant molts anys com a abeurador per al bestiar. Ambdues peces estan ornades amb elements geomètrics: estries verticals l'exemplar sitgetà, estrígils el sarcòfag de la vil·la de les Cavalleries. L'estudi estilístic ha permès datar aquests sarcòfags com a productes del segle III dC (Claveria 2010, núm. 12; Claveria 2001, 38-98 i 74-75). Pel que fa a l'ús d'aquest tipus de contenidors i el seu context funerari, els sarcòfags que hem documentat al llarg de l'estudi estan integrats en necròpolis rurals més extenses. Aquests comparteixen l'espai funerari amb sepulcres més humils en *tegulae* o en àmfora, com ho hem registrat a les àrees funeràries de la vil·la de Mas de Valls, el Vinyet i la Nou de Gaià.

Dins el grup de contenidors funeraris per a inhumacions, són pocs els exemples de taüts de fusta que haguem pogut documentar. Són escasses les referències a la presència de claus a l'interior de les fosses sepulcrals. No obstant això, és possible constatar la utilització de taüts de fusta a través de la posició de l'esquelet definida per les dinàmiques tafonòmiques. Aquest és el cas, per exemple, de la UF 1291 de l'àrea funerària de Barranc de Sales. La fossa contenia la inhumació d'un individu adult en posició de decúbit supí amb les mans lleugerament recolzades sobre la pelvis (fig. 3, 2). Tot i que durant el procés d'excavació de la tomba en qüestió no es documentaren claus, la posició d'algunes de les parts anatòmiques de l'esquelet denoten la seva descomposició en un espai buit. Per exemple, el crani havia rotat cap a la dreta i la mandíbula havia caigut. La pelvis estava oberta, els coxals aplanats i la símfisi púbica disjunta. Així mateix, es pot observar l'aplanament de la caixa toràcica i la rotació lateral dels fèmurs. Tots aquests indicis evidencien l'acció de la gravetat dins un espai buit. Per tant, quan el cos començà a descompondre's, era a l'interior d'un contenidor funerari, probablement un taüt de fusta.

En dues de les incineracions estudiades també hem documentat dos tipus de contenidor funeraris: urna de vidre i de pedra. El ritual de la incineració consistia a cremar el cadàver en un *bustum* o un *ustrinum* i aplegar-ne les cendres i les restes òssies calcinades per enterrar-les. Prèviament aquestes eren dipositades dins de diversos contenidors (urnes de vidre, de ceràmica, de plom). La UF 1222 consisteix en una incineració descoberta al peu de la torre dels Escipions. Una urna de vidre estava al seu torn tancada per una tapa del mateix material. Aquest estava «encastado entre dos piedras de sillería selladas con plomo» (citat a Rovira i Dasca 2004, 89). El contenidor petri (*osteotheca*) que albergava l'urna de vidre (Torres 48) apareix representat en un gravat d'Alexandre Laborde juntament amb altres objectes arqueològics recuperats (fig. 3, 3). Es pot observar com la tapa presentava un ample superior respecte al cos principal de l'*osteotheca*. Aquest segon cos tenia una rebava que permetia un encaix entre els dos cossos. A més, la punta entre les dues peces s'assegurava mitjançant la inserció de làmines o tascons metàl·lics o lignis en quatre orificis rectangulars presents a la tapa i a la caixa. L'interior de la caixa (la secció de la qual apareix indicada amb la lletra G en la làmina) presentava un orifici de planta circular però amb un desenvolupament poligonal.

Un cop el sepulcre era tancat, es disposava algun tipus d'element de senyalització a l'exterior de la tomba que indiqués la presència del *locus sepulturae*. El fet que es tracti d'elements exteriors que estaven en contacte amb el nivell de freqüentació de la necròpoli ha provocat, en la gran majoria de casos, la seva desaparició. No obstant això, a l'*ager* disposem

15. Un dels sarcòfags documentats presenta inscripció; és el sarcòfag infantil de l'ermita de la Mare de Déu de la Riera a les Borges del Camp (UF 487), que conté el següent text: «------ / [---] ann(is) · XII · m(ensibus) VII / Q(uintus) Clod(ius) / Euangelus nepoti / dulcissimo f(aciendum) c(uravit)» (*RIT* 916 = *IRAT* 22).

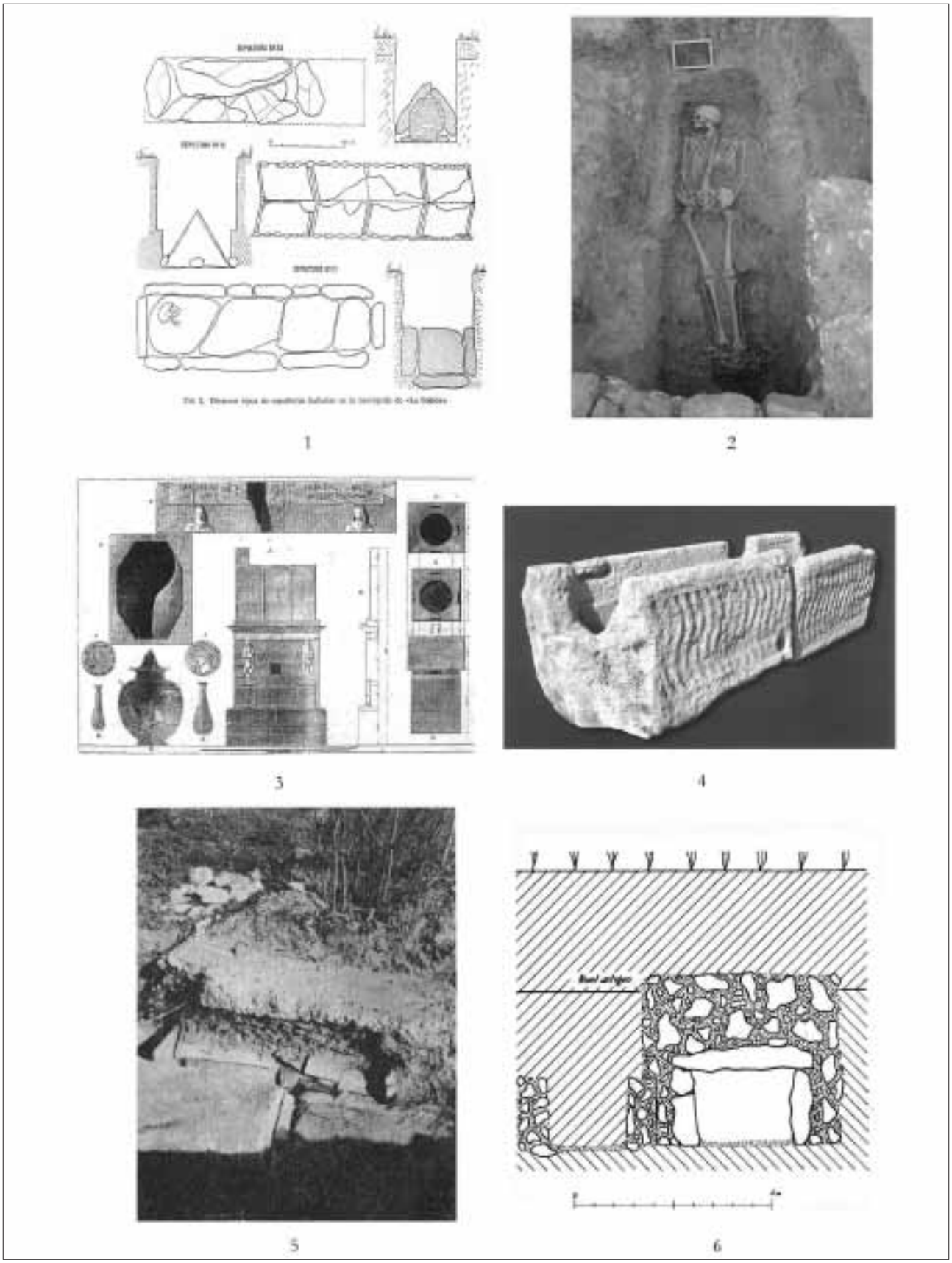

Figura 3. Tipologies sepulcrals de les tombes *in agro*. 1. Sepulcres amb coberta de *tegulae* i lloses disposades a doble vessant i en cista de lloses de la Solana (Bellmunt 1982, fig. 2); 2. Inhumació dins de taüt de fusta de Barranc de Sales, UF 1291 (arxiu Codex); 3. Gravat d'A. Laborde amb la incineració de la torre dels Escipions (UF 1222); 4. Sarcòfag de Vallmoll (UF 767) (MNAT); 5. Coronament tumulari d'un dels sepulcres de la vil·la de Mas de Valls, UF 462 (Massó 2007); 6. Possible *mensa* funerària en una de les tombes del Vinyet (UF 363) (Ferrer 1951).

de nombrosos exemples que il·lustren aquest tipus de component sepulcral (UF 362, 363, 364, 462, 468, 508, 1190, 1286, 1287). La gran majoria corresponen a un mateix model que podríem identificar amb la tipologia de *mensa*.[16] Damunt la fossa, que ja estava coberta per diverses lloses o *tegulae*, es disposava una capa gruixuda de morter de calç barrejat amb pedres de petites dimensions i fragments de ceràmica. Aquesta capa sobresortia en part de la superfície, com es pot observar en la instantània d'una de les tombes documentades a la vil·la del Mas de Valls (fig. 3, 5) o a la secció d'un dels sepulcres de la necròpolis del Vinyet (fig. 3, 6).

4.2. Els materials associats: aixovars i dipòsits funeraris

De les 112 tombes documentades, 27 presenten materials associats, ja sigui a l'interior o a l'exterior del sepulcre. En efecte, aquestes tombes representen tan sols un 24,10 per cent del total. D'aquestes 27 unitats funeràries amb aixovar només una correspon a una incineració (UF 1222), mentre que la resta són inhumacions. Pel que fa a la seva distribució cronològica i geogràfica, del centenar de jaciments documentats, en només 19 s'han documentat sepulcres amb aixovar. Pel que fa a la datació dels sepulcres, a un total de 10 tombes no ha estat possible assignar-los una cronologia. La resta es distribueixen de manera bastant homogènia entre els segles I, II i III dC, tot i que sembla que el moment àlgid correspongui als últims compassos del segle I i l'inici del segle II. No obstant això, la mostra de tombes és tan poc representativa que és perillós extreure'n conclusions i generalitzar-les.

El dipòsit d'elements de vaixella ceràmica a les tombes és un costum que s'inicia a les necròpolis *in fundo* en el segle I i perdura fins als segles III i IV. L'exemplar més tardà documentat correspon a la UF 1290, excavat a la necròpolis de Barranc de Sales. A l'interior de la fossa d'una inhumació infantil es localitzaren dos fragments d'un bol de ceràmica comuna oxidada forma Lamboglia 3b[2] que marcaven una datació posterior al segle III (Bru 2010).[17] Per entendre millor la significació d'aquests objectes dins el cicle ritual, analitzarem un context sepulcral únic, pel seu estat de conservació i també perquè fou documentat exhaustivament durant el seu procés d'excavació. De fet, gran part dels objectes ceràmics que recollim en aquest apartat pertanyen principalment a dues unitats funeràries (UF 480 i 481) que formen part d'aquest conjunt: l'àrea funerària documentada l'any 1990 als jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí (Muñoz 199).

A l'àrea intervinguda arqueològicament, es localitzaren quatre inhumacions, disposades longitudinalment totes una al costat de l'altra. En aquesta petita àrea funerària s'hi havia enterrat una dona adulta, un home adult, un infant de sexe indeterminat i una nena. Aquestes deposicions funeràries es realitzaren durant el segle I dC, a l'inici del segle II i entre el segle II i la segona meitat del III. Els quatre difunts, tot i pertànyer a sexes i edats diferents, estaven acompanyats de diversos objectes. Una de les tombes més interessants en l'aspecte ritual és la UF 481. Per tal de construir la tomba, es cavà una àmplia i profunda fossa rectangular, al fons de la qual es dipositià el cos d'una dona adulta (20-45 anys). Als seus peus es col·locà una llàntia, mentre que damunt l'avantbraç dret de la difunta es col·locà un estrany objecte de ferro de difícil identificació. Posteriorment el fèretre fou cobert amb diverses *tegulae* col·locades a doble vessant.

Abans de cobrir el sepulcre amb terra i farcir la gran fossa, es dipositaren diversos objectes fora de l'estructura en *tegulae*. Aquests estaven agrupats en dues concentracions. La primera era al lateral dret de la fossa, en el punt intermedi de l'estructura de *tegulae*, i estava compost per un plat de *terra sigillata* africana A (Lamb. 3, fig. 4, 4) i una tasseta de parets fines que estava col·locada dins d'aquest plat (fig. 4, 5). Una segona concentració d'elements ceràmics era al cantó esquerre de la fossa, en contacte amb les *tegulae*. En aquest punt es recuperà el marc de plom d'un petit mirall (fig. 4, 11), una gerra de ceràmica comuna de producció local (fig. 4, 1) i dos plats de *terra sigillata* africana (Lamb. 8).

La diversa col·locació d'aquests elements evidencia com el ritual funerari es va desenvolupar en diverses fases. La primera fou la col·locació del cadàver i la deposició de la llàntia i de l'objecte metàl·lic. La *lucerna* (fig. 4, 8) s'ubicà als peus del cadàver, de cara amunt i en contacte directe amb el difunt. Era concebut com un objecte necessari i vinculat directament amb la mort, un símbol del viatge lluminós i esperançador. Després d'aquest gest la tomba fou tancada amb les *tegulae*. Ignorem quant temps passà fins que la resta d'objectes foren emplaçats. Tenint en compte que la gran majoria d'objectes estudiats corresponen a peces de vaixella (3 plats, 2 tasses, una gerra), creiem que aquests foren utilitzats durant l'àpat funerari, o bé exclusivament com a contenidors d'aquells aliments destinats al difunt. De fet, a l'interior d'un dels dos plats es recuperà

16. Aquest tipus d'estructura ha estat àmpliament documentat a la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona, tot i que en alguns casos també ha estat interpretada com a *kline* (Amo 1979, 143-147).

17. En aquest mateix jaciment s'ha documentat una tomba encara més moderna, el sepulcre 8, datada del segle V dC, que presenta aquesta pràctica. Es tracta d'una inhumació infantil protegida per dos grans fragments d'àmfora. Als peus s'hi havia dipositat un gran bol de *terra sigillata* africana C de la forma Hayes 73 (Bru 2010, 56-57). Aquest fet és indicatiu de la pervivència del ritual i el respecte de les formes tradicionals dins una mateixa àrea funerària en context rural.

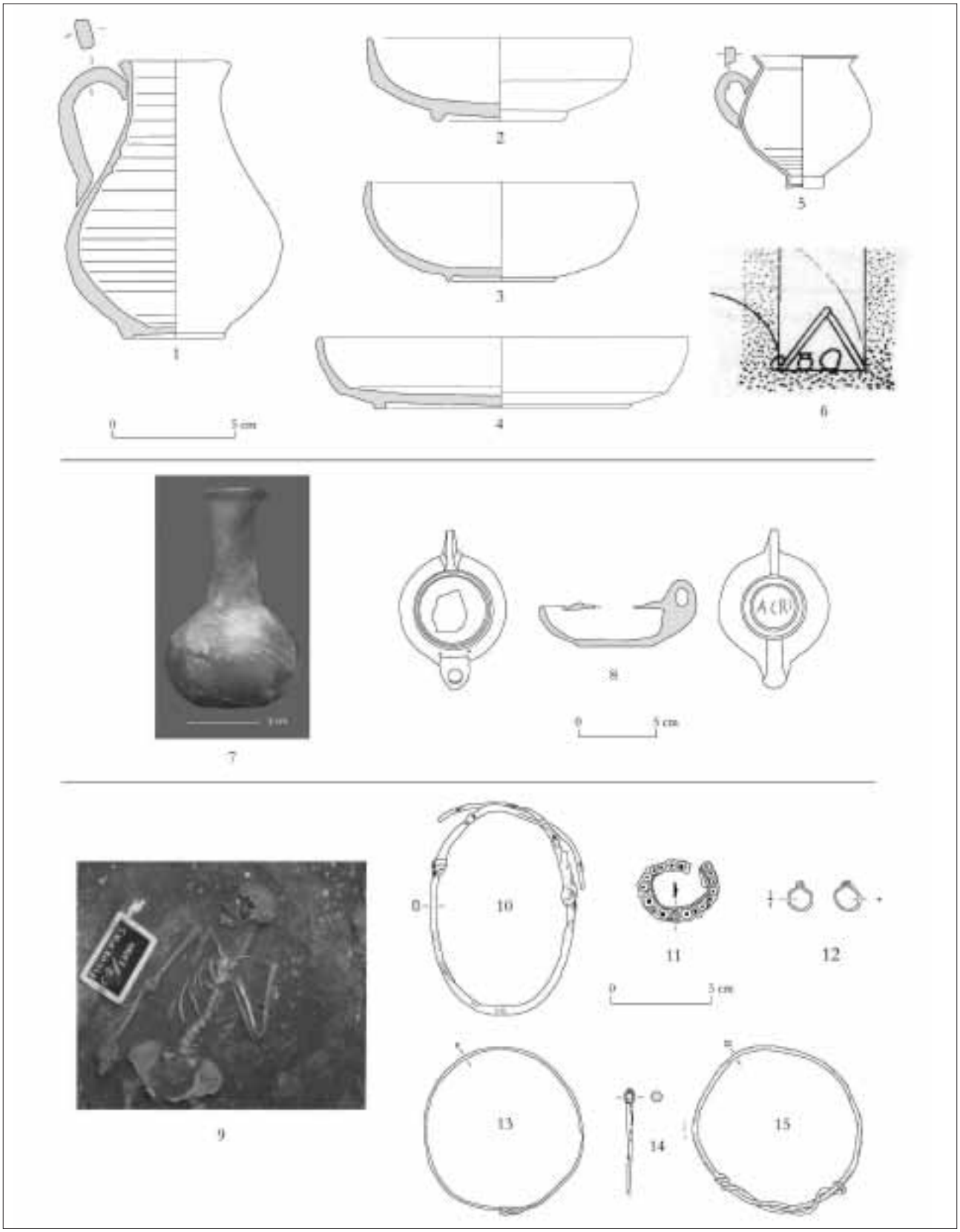

Figura 4. Objectes d'aixovar de les tombes de l'*ager Tarraconensis*. 1. Gerra de ceràmica comuna forma Vegas 44 (UF 481); 2. Bol de ceràmica comuna oxidada forma Lamboglia 3b² (UF 1290); 3. Bol de *terra sigillata* africana forma Lamboglia 8 (UF 481); 4. Bol de *terra sigillata* hispànica forma Mezquíriz 16 (UF 464); 5. Tassa de ceràmica comuna africana Hayes 1313 (UF 481); 6. Secció de la capçalera del sepulcre UF 376, on es poden observar el crani i un envàs ceràmic al lateral (Bellmunt 1983-85); 7. Ungüentari de vidre Isings 6 (UF 1104); 8. Llàntia Dressel 20 (UF 481); 9. Inhumació d'un individu de sexe femení al jaciment de Masia Figueras (Valls, UF 766); 10. Braçalet de bronze filiforme (UF 432); 11. Marc de plom de petit mirall (UF 481); 12. Arracades d'or (UF 480); 13 i 15. Braçalets filiformes de bronze (UF 766); 14. *Acus crinalis* (UF 766).

una petxina. És interessant constatar com existeix una triple associació entre gerra (envàs per servir líquids), tassa (envàs per consumir-ne) i bol (envàs per a sòlids o semilíquids). Podem considerar que es tracta de l'utillatge bàsic per a un banquet. Durant la nostra recerca hem documentat la mateixa combinació en un sepulcre del suburbi oriental de la ciutat de *Tarraco*.

La segona gran categoria dins l'*instrumentum domesticum* està representada per les llànties. Tenim constància de només dues llànties dins el conjunt estudiat. La primera és una Dressel 30 que presenta un ennegriment consistent en el seu bec. Aquesta peça, que aparegué en solitari, era als peus de la inhumació d'un individu adult a l'interior d'una estructura d'obra i un possible contenidor en taüt de fusta (UF 1291). La segona llàntia, una Dressel 20, formava part d'un conjunt més ampli que correspon a la UF 481, que hem descrit en línies anteriors. Com la llàntia anterior, era als peus de l'inhumat.

Tipologia dels objectes	Total d'objectes	Total d'unitats funeràries
Vaixella ceràmica	14	9
Elements d'agençament	9	7
Ungüentaris	9	8
Estris	4	4
Monedes	1	1
Llànties	2	2
Total	38	25

Taula 5. Aixovars i dipòsits funeraris presents a les unitats funeràries estudiades.

Com els objectes ceràmics, els recipients vitris també són freqüents dins els aixovars funeraris de les tombes *in agro*. Se n'ha documentat en un total de 8 sepulcres (UF 363, 368, 369, 459, 1104, 114, 1222). Tots corresponen a ungüentaris, tot i que en algun cas el seu estat fragmentari no n'ha permès la reconstrucció (UF 363, 1114). Com succeeix amb els altres objectes d'aixovar, pocs són els ungüentaris que han arribat als nostres dies o dels quals disposem d'una representació gràfica.

Una altra categoria que hem definit són els objectes que pertanyen a l'àmbit de la vestimenta i l'agençament personal, així com d'altres més difícils de classificar, com són els útils. Molts d'aquests objectes procedeixen de la mortalla del difunt i es documenten també en hàbitat. Recordem que el mort era vestit amb les seves millors gales i exposat a la vista de tothom. Joies, agulles i penjolls podien ser objectes personals del mort o regals dels assistents al funeral. En un total de 7 tombes (UF funeràries 423, 424, 432, 463, 475, 478, 480, 765, 766) s'han detectat objectes relacionats amb la mortalla i preparació del difunt. En general, els objectes estudiats són bastant pobres, així com les tombes on s'han localitzat: agulles d'os, braçalets de bronze molt senzills… Tots aquests elements s'han localitzat *in situ*, cosa que ens fa pensar que eren objectes que pertanyien al difunt i que foren col·locats durant la preparació del cadàver. Per exemple, darrere el crani de la inhumació femenina localitzada a Masia Figueras (UF 766) hi havia l'*acus crinalis* que subjectava el pentinat de la difunta (fig. 4, 14). De la mateixa manera, també es trobaren dos braçalets de bronze que estaven col·locats al seu avantbraç esquerre (fig. 4, 9, 13-15).

Durant la nostra recerca hem localitzat un total de 3 tombes on s'ha detectat la presència de monedes com a ofrenes funeràries (UF 471, 1100, 1222). L'any 1824 quedà al descobert després d'uns grans aiguats un sarcòfag romà a la partida de mas de Pons (núm. 7), al terme municipal de Vila-seca. Les cròniques del moment assenyalen que «se hallaron en él muchísimas monedas desconocidas que se lanzaron por ignorar su mérito» (Adserias 1988, 77). Evidentment, cap d'aquelles monedes ha arribat fins a nosaltres. Tampoc sabem les característiques del sepulcre i de la inhumació que l'ocupava. Malgrat tot, és interessant el fet que es trobés més d'una de moneda a l'interior d'un mateix sepulcre.

5. Consideracions finals: el camp i la ciutat

Un dels objectius que vam fixar quan vam iniciar aquesta recerca fou comparar els contextos i rituals funeraris documentats al camp i a la ciutat. Tot i les àmplies limitacions de la nostra anàlisi, començant per l'escassetat de dades arqueològicament fiables, hem pogut esbossar un panorama general pel que fa als rituals funeraris *in agro*. S'ha pogut constatar com les diferències respecte de les pràctiques funeràries de la ciutat són quasi inexistents (fig. 5). Com a la ciutat, la presència d'aixovars i dipòsits funeraris és molt baixa (24,10 per cent). Per altra banda, el ritual de la *humatio* també és majoritari: dels 112 sepulcres analitzats, només 5 corresponen a incineracions.

Pel que fa a la presència i qualitat de materials associats al sepulcre, les unitats funeràries de l'*ager Tarraconensis* també segueixen la dinàmica de les urbanes. Poc més de la meitat dels sepulcres urbans i rurals han proporcionat aixovar, fet que indica una alta variabilitat en els comportaments funeraris de la població romana rural. Objectes simbòlics com ara monedes, llànties i elements de vaixella ceràmica són comuns als sepulcres de l'*urbs* i del *territorium*. La celebració de *silicernia* només ha pogut ser detectada en dos sepulcres (UF 480 i 481), que a més, formen part d'una mateixa àrea funerària.

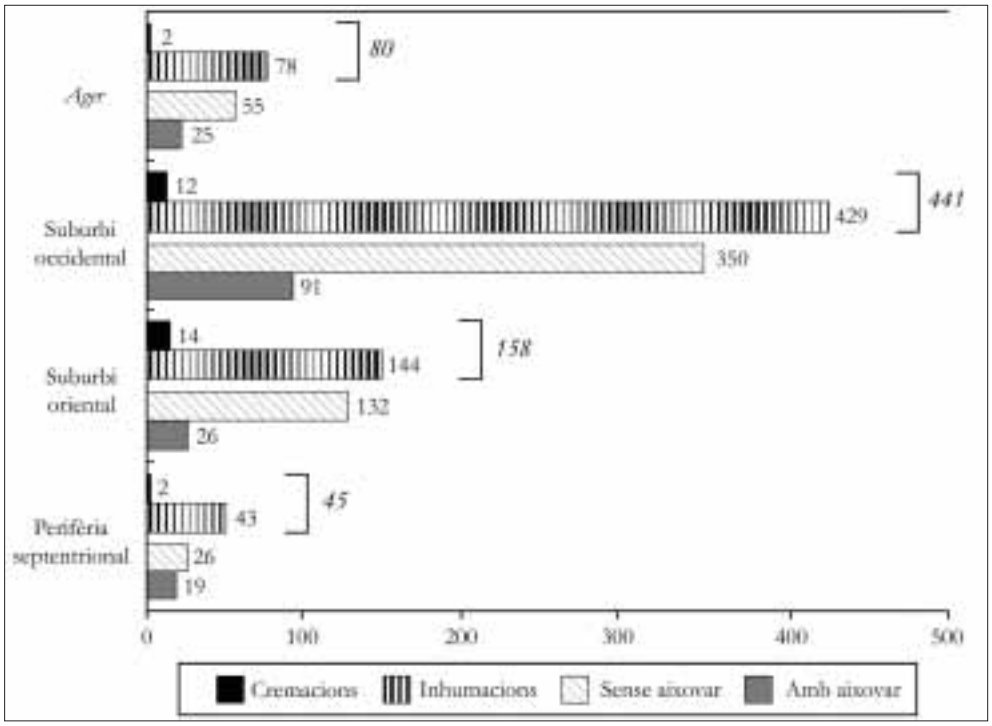

Figura 5. Rituals funeraris (tractament del cadàver, dipòsit d'objectes) al camp i a la ciutat.

Tenim un coneixement molt parcial de la realitat funerària al camp. Són molt poques les àrees funeràries excavades segons el mètode estratigràfic modern, i encara són més escasses aquelles a les quals s'ha pogut assignar una datació plenament altimperial. Les classes propietàries deixaren una empremta ben evident en el territori, gràcies als seus sepulcres i epitafis monumentals. La seva glòria personal i la de la seva família restà així indissolublement vinculada al *fundus*. No fou així per a les capes més desafavorides de la *plebs rustica*. En efecte, les seves àrees cementirials foren molt humils, constituïdes per petites concentracions de sepulcres curosament ordenats en fileres.

Recapitulant, tot i l'escassesa de dades arqueològiques, podem dir que al territori, sobretot en aquelles zones més pròximes a la ciutat de *Tarraco* i a les grans vies de comunicació, es constata com el sistema ideològic i religiós que l'*urbs* irradiava s'implantà entre la població rural. Aquest fet evidencia una dinàmica romanitzadora profunda i absoluta al camp, que també té el seu reflex en l'epigrafia analitzada. Al llarg de la recerca no hem detectat cap rastre de comportaments funeraris atípics que poguessin ser interpretats com a pervivències del ritual indígena o en clau de resistència enfront de la romanització.

Bibliografia

Adserias, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Agrupació Cultural de Vila-seca, Secció de Lletres, Vila-seca.

Albiñana, J. F.; Bofarull, A. 1849: *Tarragona monumental ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Imprenta de Aris y Jurnet, Tarragona.

Amo, M. D. del: 1979: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.

Arribas, A. 1956: «La primera campaña de excavaciones en el poblado ibérico y villa romana de Adarró (Villanueva y Geltrú). Excavaciones de 1956», *Boletín de la Biblioteca-Museo Víctor Balaguer*, 5a època, tom iv, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú, 23-48.

Balil, A. 1976: «El Monumento Funerario Romano de Les Gunyoles», *Zephyrus* XXVI-XXVII, Universitat de Salamanca, 389-399.

Ballart, E. 1976: «Tarragona. Hallazgo de unos posibles enterramientos y restos de dos aljibes romanos en la urbanización de San Salvador», *La Voz de la Costa Dorada* 172 (18 febrer 1976), 17.

Bellmunt, J. 1983-85: «Dades inèdites del lloc d'Aderró: ubicació de la necròpolis de la *villa* romana», *Bulletí de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer*, 6a època, Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú, 9-18.

Bru, M. 2010: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades al jaciment del barranc de Sales, la Selva del Camp, Baix Camp*, Codex, Tarragona. [Memòria inèdita]

Ciurana, J. 2007: *Praxi i rituals funeraris a l'àrea funerària del* suburbium *oriental de Tarraco (segles i-iii dC),* Tarragona. [Treball de màster inèdit]

Claveria, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, vol. 1, fasc. 1: *Corpus Signorum Imperii romani - Corpus de esculturas del Imperio Romano*, Tabularium, Múrcia.

Codex, Arqueologia i Patrimoni 1993: *Memòria dels treballs de consolidació i restauració de les pintures murals del columbari romà de Vila-rodona*, dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Tarragona.

Cota 64 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica a les Roques Roges II, Alcover*, dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Tarragona.

Ferrer, A. 1945-46: «El sarcófago romano de Sitges», *Ampurias VII-VIII*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 366-368.

– 1951: «Hallazgo de una necrópolis romana en el santuario del Vinyet (Sitges)», *Ampurias* XIII, Diputación Provincial de Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 191-195.

Giró, P. 1953-54: *Quadern de camp, 4 (14 gener 1956)*, manuscrit inèdit dipositat al fons documental del Vinseum, Vilafranca del Penedès.

Hesberg, H. V. 1993: «Römische Grabbauten in den Hispanischen Provinzien», a: Trillmich, W.; Hauschild, Th.; Blech, M. (ed.), *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Philip Von Zabern, Mainz, 159-181.

García, J.; Revilla, V. 1995: «Vil·la romana del Vinyet: noves aportacions», *Miscel·lània Penedesenca* 23, Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 36-52.

Gorostidi, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Gurt, J. M.; Macias, J. M. 2002: «La ciudad y el *territorium* de *Tarraco*: el mundo funerario», a: Vaquerizo, D. (ed.), *Espacio y usos funerarios en el occidente romano,* Còrdova, 87-112.

[IPAC] Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

López Mullor, A.; Fierro, X. 1988: «La época ibérica en Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona. Evidencias e hipótesis proporcionadas por las últimas excavaciones (1984-1988)», *Espacio, tiempo y forma*, sèrie ii, *Historia antigua*, tom i, Universitat Nacional d'Educació a Distància, Madrid, 117-141.

Martínez, M. 1980: «El Columbari de Vila-rodona», *El món ibero-romà a Vila-rodona*, vol. 2, Museu de Vila-rodona, Vila-rodona, 7-12.

Martínez Gázquez, J. 2007: «Les *villae romanae* en els textos literaris», a: Remolà, Josep A. (coord.), *El territori de* Tarraco*: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum 13, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 9-21.

Massó, J. 2007: *Les excavacions inèdites del Museu de Reus a Porpres i a Parets-Delgades (1934-1936)*, Biblioteca *Tarraco* d'Arqueologia, Fundació Privada Liber, Tarragona.

Muñoz, A. 1991: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'Ermita de la Mare de Déu del Camí,* Quaderns d'Estudis i Divulgació 2, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.

Navarro, F. 1969-70: «Enterramiento tardorromano en Montferri», *Boletín Arqueológico*, època iv, RSAT, Tarragona, 127.

Ortalli, J. 1997: «Monumenti e architetture sepolcrali di età romana in Emilia-Romagna», *Monumenti sepulcrali romani in Aquileia e nella Cisalpina*, Antichità Altoadratiche XLIII, Centro di Antichità Altoadratiche, Casa Bertoli, Aquileia/Trieste, 313-399.

Palet, J. M.; Orengo, H. 2010: «Les centuriacions de l'*ager Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai», a: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 121-154.

Prevosti *et al.* 2003: «Les vil·les romanes de Mas Quefa i de Tomoví», a: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània occidental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 181-194.

Puig i Cadafalch, J. 1921-26: «Sepulcres d'Alcover», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, Barcelona, 18-19.

Revilla, V.; Garcia, J. 2007: «Poblamiento y sociedad rural en el litoral del Garraf en época romana: una inscripción procedente de la *villa* del Vinyet (Sitges, Barcelona)», *Pyrenae* 38, vol. 1, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 57-77.

Risch, R.; Carbonell, J. 1983-85: «Los enterramientos ibéricos y romanos de Darró (Vilanova i la Geltrú). Estudio osteológico», *Bulletí de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer*, 6a època, Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú, 19-43.

Rovira, J.; Dasca, A. 2004: *La Torre dels Escipions*, Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona.

Vidal, C. 1897: *Alcover. Monografia histórica,* Impremta La Saura, Alcover.

Vilaseca Anguera, S. 1956: *Contribució a l'estudi del poblament de les Comarques Tarragonines a l'Antiguitat*, manuscrit dipositat al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus.

– 1973: *Reus y su entorno en la Prehistoria*, vol. 1, Reus.

Vilaseca Anguera, S.; Prunera, A. 1966: «Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas Tarraconenses», *Butlletí Arqueològic*, època IV, fasc. 93-96, RSAT, Tarragona, 25-46.

PAISATGE I POBLAMENT A LA CONCA MINERA DEL PRIORAT

Margarida Genera i Monells
Joan Carles Melgarejo i Draper

Resum
Ens proposem fer una aproximació al poblament de la conca minera del Priorat en època romana, basant-nos en la informació obtinguda a través de la recerca multidisciplinària, específicament, en els camps de la geologia i l'arqueologia. Es tracta d'un territori encara poc conegut des del punt de vista arqueològic, sobretot pel que fa al món clàssic, en contrast amb altres períodes cronològics. L'existència d'un gran potencial en georecursos en aquest sector de la Tarraconense va contribuir a la instal·lació de diferents grups humans gairebé de forma ininterrompuda des de les primeres fases de la prehistòria, amb què es va configurar un paisatge singular, en un medi predominantment miner, però a la vegada amb grans extensions de terrenys fèrtils, que al llarg de més de dos mil·lennis ha propiciat l'obtenció de productes agrícoles de gran qualitat com són el vi i l'oli, entre molts altres.Amb aquest objectiu, es defineix el marc geològic a partir de les diferents explotacions mineres de la zona i s'analitzen els possibles circuits seguits pel transport i la comercialització, així com els principals establiments d'època romana localitzats fins ara.

Paraules clau: Bloc Prades-Priorat, galena, Ebre-Siurana-Montsant, època clàssica.

THE LANDSCAPE AND POPULATION OF THE PRIORAT MINING BASIN

Abstract
We propose an approach to the population of the Priorat mining basin in the Roman period based on the information obtained through multidisciplinary research, specifically in the fields of geology and archaeology. Little is known archaeologically about this territory, particularly in terms of the classical world, in contrast to other chronological periods. The existence of a considerable geo-resource potential in this sector of the Tarraconensis contributed to its almost uninterrupted settlement by different groups during the first phases of prehistory. This led to the configuration of a singular landscape in a predominantly mining environment, with large areas of fertile land, which, over more than two millennia, have favoured the cultivation of high quality agricultural products such as wine and olive oil, among many others. With this objective we will define the geological framework with the different mines in the area, analysing the possible circuits followed by their transportation and commercialisation, and the main Roman-period establishments located to date.

Keywords: Prades-Priorat block, galena, Ebre-Siurana-Montsant, Classical Period.

Introducció

D'acord amb l'enunciat, l'objectiu d'aquesta presentació és l'estudi de les possibles interrelacions entre la mineria i el poblament durant l'època romana en una part de les comarques del sud-oest de Catalunya. L'existència d'un gran potencial en georecursos en aquest sector de la Tarraconense va contribuir a la instal·lació de diferents grups humans gairebé de forma ininterrompuda des de les primeres fases de la prehistòria, tot configurant un paisatge singular, en un medi predominantment miner, però a la vegada amb grans extensions de terrenys fèrtils, que al llarg de més de dos mil·lennis ha propiciat l'obtenció de productes agrícoles de gran qualitat com són el vi i l'oli, entre molts altres.

Si bé ja existeix un cert nombre de dades referent a la prehistòria (Vilaseca 1973; Genera 1979; Rafel, Abella i Martínez 2004; Genera, Melgarejo i Mata-Perelló 2007), n'hi ha molt poques del període clàssic.

Malgrat les enormes dificultats que comporta trobar les traces d'antigues labors, en general susceptibles de ser destruïdes o almenys emmascarades per les fetes posteriorment, podem creure que els grups que es varen instal·lar al voltant de la conca minera són els mateixos col·lectius que es beneficiaren del mineral, si no és que a més són els responsables directes del seu aprofitament. A part de la dispersió dels jaciments coneguts fins ara, la xarxa de camins localitzada ens mena vers les localitats on trobem la màxima concentració d'explotacions.

És per aquest motiu que, malgrat la gran manca d'informació, creiem d'interès iniciar aquesta línia d'investigació. Ens proposem elaborar un model interpretatiu amb les dades fins ara disponibles, que permeti aproximar-nos a l'antic poblament, en particular a les estratègies econòmiques, basades sobretot en l'explotació de la terra i de la mineria, que alhora serveixi de punt de partida per a futures recerques.

La investigació ha consistit en un intens treball de camp, tant pel que fa a la geologia, a fi de conèixer de forma detallada el potencial mineralògic de la zona, com en l'àmbit de l'arqueologia, amb prospeccions en tot aquest territori, completades amb l'estudi directe de materials, conservats en col·leccions privades, a més de la realització de diverses campanyes d'excavació fetes principalment en jaciments del sector de Vinebre. En casos determinats, s'han practicat analítiques a fi d'obtenir conclusions més precises sobre els productes elaborats (fitòlits) o bé l'origen d'algunes matèries primeres (làmina prima).

També s'ha fet la revisió toponímica, en particular on no s'havia adoptat una identificació prou acurada del lloc.

Així, doncs, aquest treball consta d'una sèrie d'apartats en què s'estudia el marc geogràfic i la tipologia dels dipòsits minerals del bloc de Prades-Priorat, per després tractar d'una manera molt breu els antecedents de la recerca i la història de les explotacions. Finalment, es fa una recopilació de les dades conegudes fins ara que documenten la presència romana en el territori.

Marc geogràfic i tipologia dels dipòsits minerals del bloc de Prades-Priorat

La formació coneguda com a Bloc de Prades-Priorat està situada en el sector limítrof entre les terres tarragonines i les de ponent, i s'estén per una sèrie de municipis: per una banda, els de Bellmunt, el Molar, Falset i Masroig; i per l'altra, Ulldemolins, la Vilella Alta, Prades, Vimbodí, Alforja, etc., tots ells amb un gran potencial arqueològic. Per tant, els límits geogràfics de l'àrea tractada en aquest treball queden emmarcats a grans trets pels rius Ebre i Francolí, amb el curs fluvial Siurana-Montsant com a eix central. Ens referim, doncs, al territori que comprèn gran part de les actuals comarques del Priorat i la Ribera d'Ebre, a més d'un sector de la Conca de Barberà i del Camp de Tarragona. Avui, hi ha un gran nombre d'explotacions mineres, la història de les quals roman encara pràcticament inèdita. La concentració de mineria metàl·lica es localitza, sobretot, en una estreta franja que s'estén pels pobles del Molar, el Masroig, Bellmunt del Priorat i Falset, àrea que s'ha denominat tradicionalment com a conca minera de Bellmunt, de Bellmunt-el Molar o de Falset, coincidint amb una de les zones més denses de poblament antic (Genera 1979; Genera, Melgarejo i Mata-Perelló 2007).

El nombre d'explotacions mineres que s'han localitzat fins ara és molt gran, tot i que la immensa majoria són de poca entitat. Pel que fa als recursos metàl·lics i de minerals industrials, cal esmentar els següents tipus principals de jaciments:

– Els dipòsits estratiformes *sedex* (sedimentaris exhalatius) del Carbonífer i del Silurià (Canet *et al*. 2003a i 2003b) (de Mn i de Pb-Zn-Cu-W-Ag-Au PGE);

– els filons peribatolítics tardohercinians (de Cu-W-Sn-Au);

– els skarns (de Fe o de Cu-Au-Sn-Pb-Ag);

– els filons associats a fractures alpines (Ba-F-Pb-Zn), els dipòsits càrstics (Mn, calcita);

– els dipòsits de placer (Au).

Els dipòsits estratiformes de sulfurs massissos encaixen en les pissarres del Viseà-Namurià i del Silurià inferior (Canet *et al*. 2005), i formen paquets de fins a 5 metres de gruix. Els afloraments coneguts són:

a) El grup miner de prop del Mas del Mestre, a l'Alforja, a la capçalera de la vall del Cortiella (mines medievals i del segle XIX);

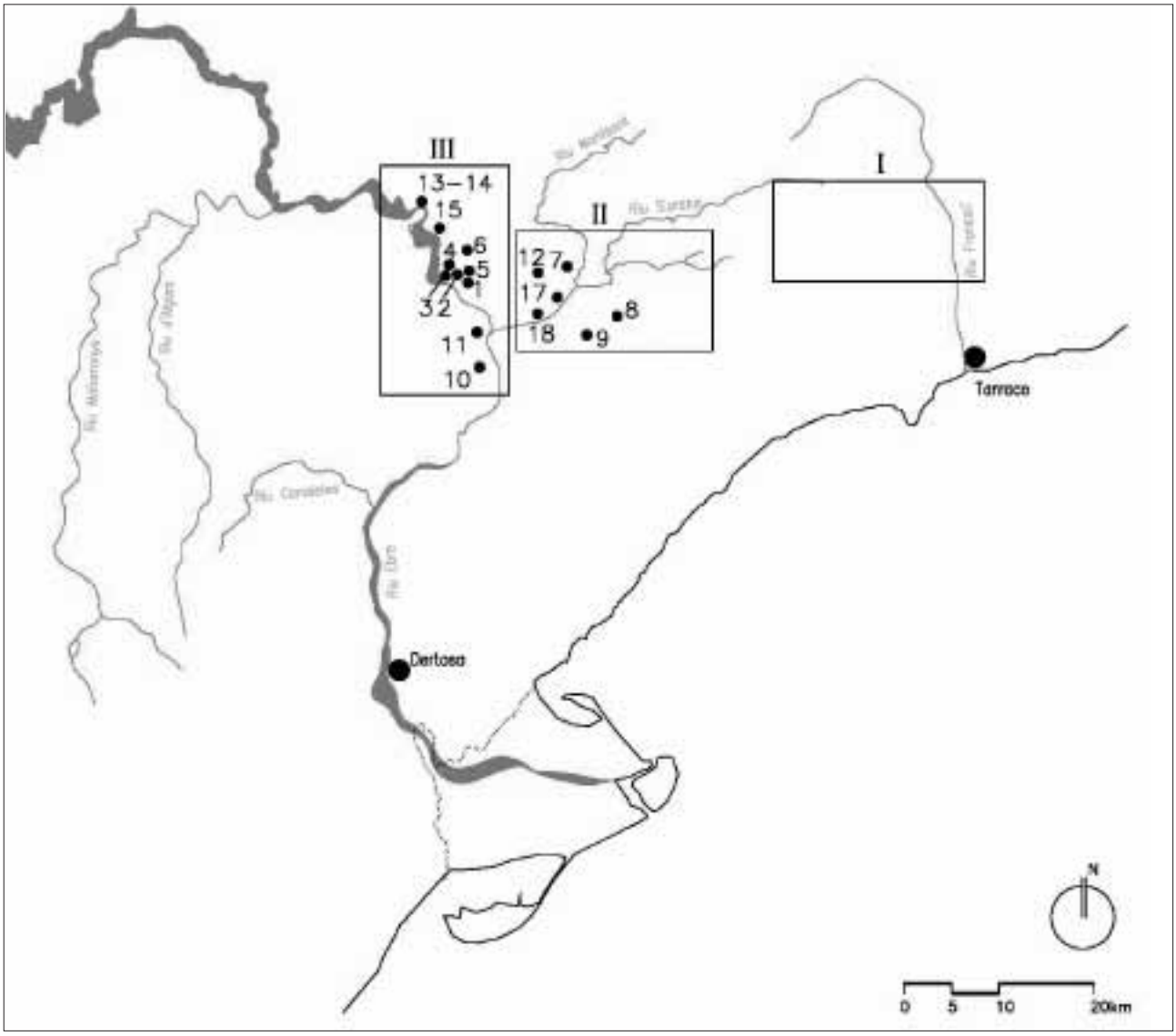

FIGURA 1. Mapa de l'àrea estudiada amb indicació dels jaciments més rellevants: 1. L'establiment de Sant Miquel (Vinebre); 2. La Fontjoana (Vinebre); 3. Les Sebiques (Vinebre); 4. Els Pedruscalls (Vinebre); 5. Les Raboses de la Capitana (Vinebre); 6. La Font de n'Horta (la Torre de l'Espanyol); 7. Mas Magrinyà (el Molar); 8. Can Montagut (Marçà); 9. El Pou de Capçanes (Capçanes); 10. Vil·la de Benissanet; 11. Els Planassos (antiga estació de Renfe, Garcia); 12. La Font del Molar (el Molar); 13 i 14. Pedreres de la Teuleria i de Boca Bovera (Flix); 15. L'Aixalella (Ascó); 16. Aubals (partida de les Cases Barates, Móra la Nova); 17. Mas de les Puces (Bellmunt); 18. La Plana de Sedó (Bellmunt).

b) de la vall del Mas del Licort a Porrera (mines d'època medieval);

c) mines entre l'Argentera i Duesaigües (segle XIX), a part de les mines de les Masies, possiblement romanes.

Les mineralitzacions consisteixen en cossos de sulfurs massissos, generalment amb pirrotina com a mineral principal (tot i que al Mas del Mestre localment hi predomina la pirita). Com a minerals acompanyants, hi ha quantitats molt variables de galena, esfalerita, calcopirita, tetraedrita, tetradimita, joseita-beta, hessita i altres tel·lururs de plata i de bismut. En general, els sulfurs estan ben estratificats, amb un bandat mil·limètric a centimètric, i no hi són rares les estructures indicadores de corrents submarins (laminació encreuada, granoclassificació, esllavissades rotacionals, etc.). Les capes de sulfurs queden interestratificades amb capes d'altres sediments hidrotermals, com ara cloritites i chert, i, en alguns casos, en lloc dels sulfurs hi apareixen capes de magnetita. La mineralització original és de gra fi, fet que pot dificultar el seu ús metal·lúrgic. Tot el conjunt és afectat per plecs durant l'orogènia herciniana i, en més o menys grau, pel metamorfisme de contacte causat per les intrusions dels batòlits d'Alforja (en el cas de les mineralitzacions d'Alforja) i dels de Vilanova (en el cas de les mineralitzacions de l'Argentera). En el cas de l'Argentera, on el grau metamòrfic és més alt, es produeix en la mineralització una intensa recristal·lització que genera agregats granoblàstics. El model proposat per a aquest

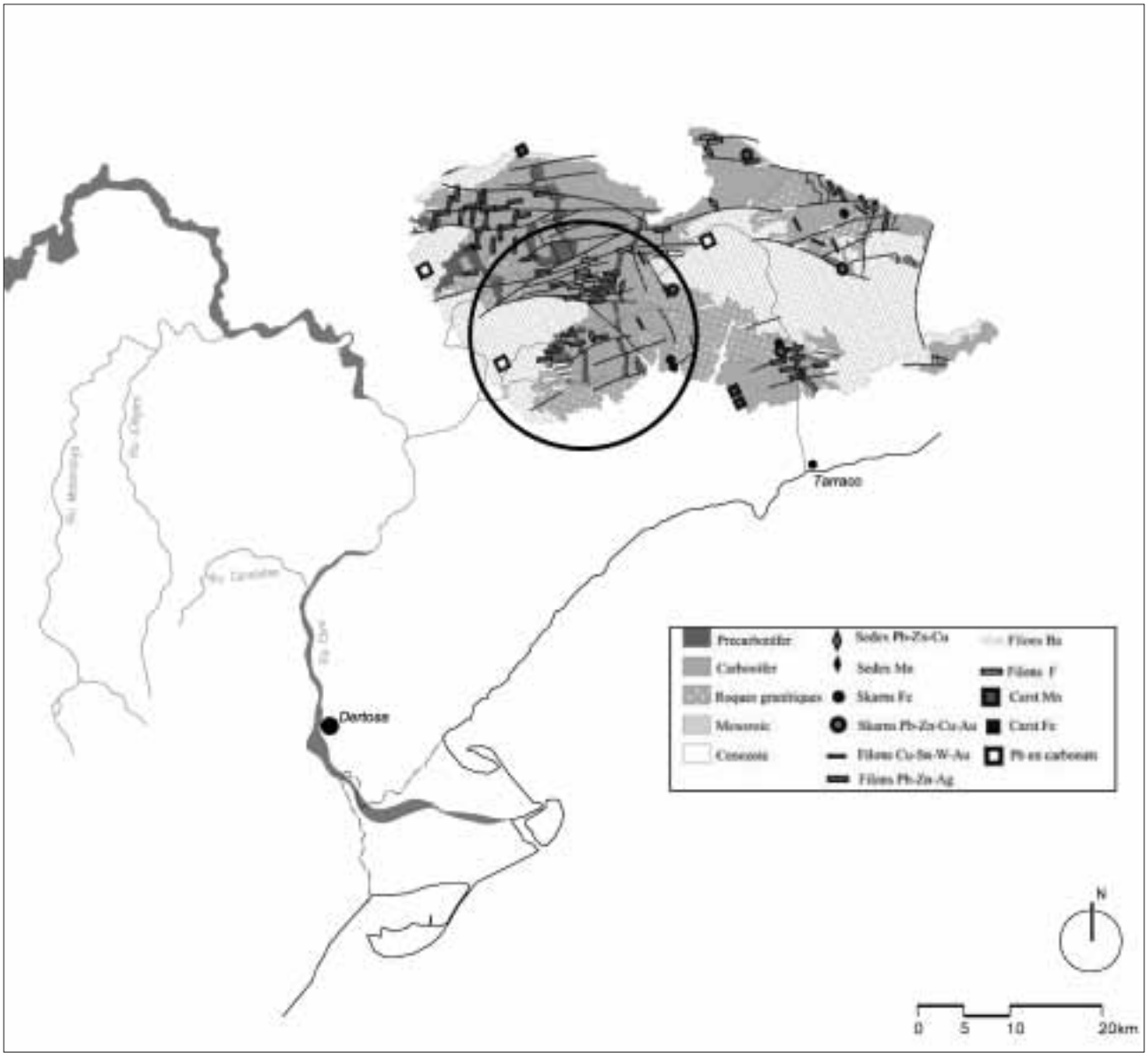

Figura 2. Situació de la conca minera Prades-Priorat.

tipus de dipòsits és el d'un sedimentari exhalatiu (Melgarejo 1993), modificat posteriorment pel metamorfisme. Es tracta, doncs, de fluids hidrotermals generats en una conca submarina que assoleixen el fons submarí, on es produeix la precipitació de metalls, que acaben formant cossos estratiformes. Pel que fa a l'edat de la mineralització, les datacions Pb-Pb suggereixen una edat namuriana o llandoveriana (contemporània de sediments encaixants).

Pel que fa als dipòsits sedimentaris exhalatius de manganès, els indicis més coneguts són vora el Molar (mina Serrana o de manganès); al Baix Camp sols n'hi ha petits exemples (probablement, com a olistostromes dins la sèrie del Carbonífer) vora la Selva del Camp (Andreazini-Sabaté i Melgarejo 2012). Es tracta de cossos molt discontinus, associats a les lidites del Tournaisià, constituïts per rodocrosita, que per efecte del metamorfisme de contacte es transforma en rodonita, espessartita, tefroïta i piroxmangita. Aquest carbonat de manganès està molt alterat en òxids de manganès (principalment, pirolusita i todorokita). La mena es veu acompanyada per petites quantitats de sulfurs, arsenurs i sulfoarsenurs de Ni i Co, tel·lururs (de Ag i Pb) i scheelita, sempre de gra molt fi.

Els filons peribatolítics tardohercinians es concentren als marges dels plutons, dins d'aquests i dins de l'aurèola de contacte. Es tracta de filons de direcció molt variable, que en general es corresponen amb direccions de fractures hercinianes o bé amb la xarxa de diaclasat dels granits. Poden tenir una importància molt diversa; la majoria són simples diàclasis reblertes de filonets d'amplada centimètrica, però en alguns casos les potències arriben a ser d'ordre mètric. És en aquests darrers casos on hi ha hagut explotacions importants. Els filons tenen ganga de quars lletós, generalment de gra fi. En alguns casos s'hi observa porositat

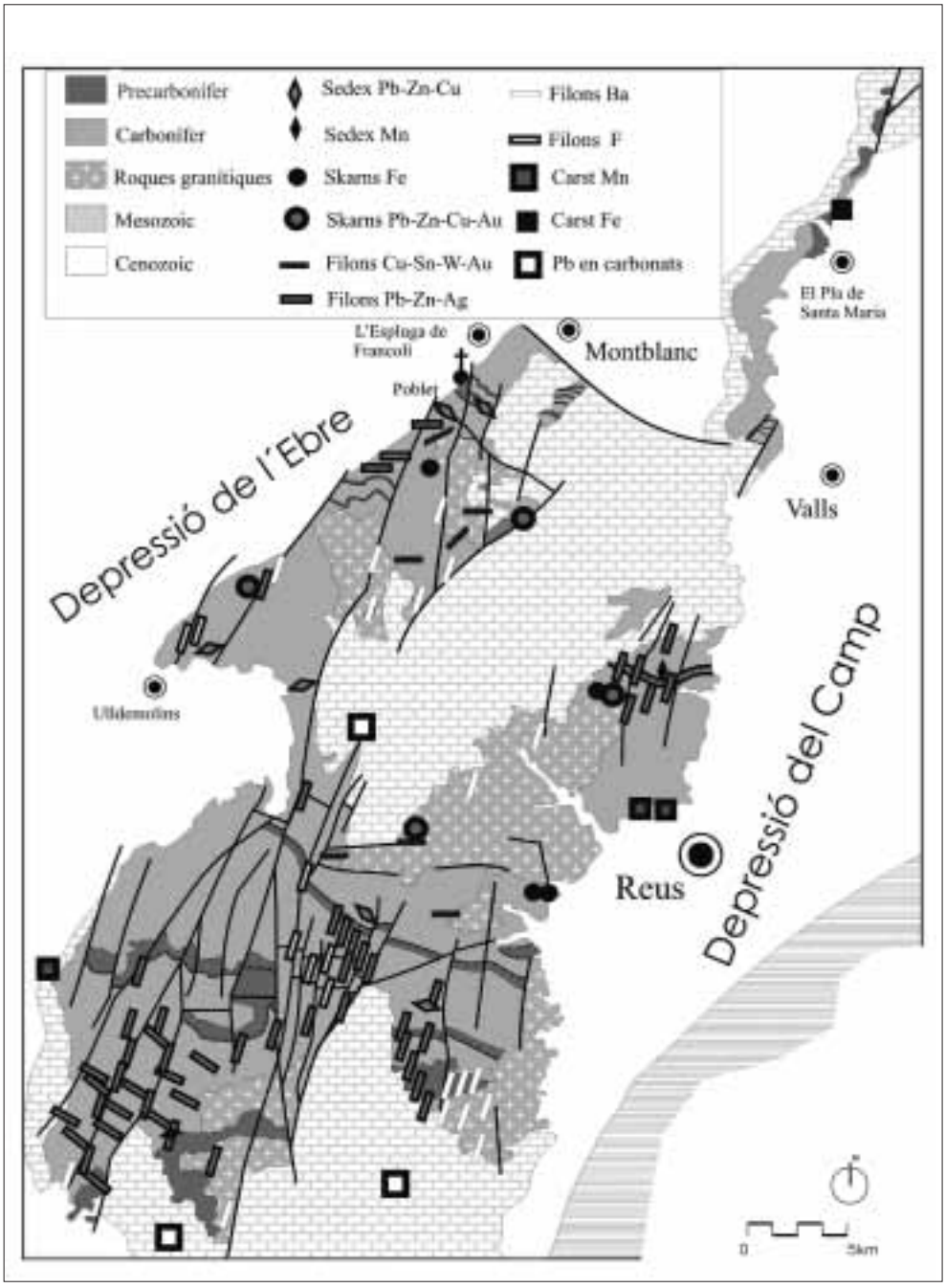

Figura 3. Cartografia minera (segons Joan Carles Melgarejo).

geòdica. La mena és principalment calcopirita, acompanyada de proporcions variables de galena, esfalerita, pirita i, localment, arsenopirita, estannita, cassiterita, scheelita i or natiu (com ara als Crosos, a l'Alforja, una mina amb evidències d'antigues explotacions (prehistòrica, vista la concentració de jaciments de l'entorn i medieval). La mena és de gra mitjà (generalment, d'uns mil·límetres), i en superfície dóna zones d'alteració prou visibles (amb formació d'associacions minerals amb calcocita, covel·lina, bornita, atzurita, malaquita i tenorita). Les associacions minerals primàries amb minerals de Sn-W i la disposició intra- i peribatolítica suggereixen una temperatura de formació molt elevada, a partir de fluids hidrotermals vinculats amb les intrusions granítiques. Pot tractar-se, doncs, de mineralitzacions filonianes lligades a cúpules granítiques.

Els skarns són un altre tipus de dipòsit comú al Baix Camp i a la Conca de Barberà. N'hi ha de dos tipus: de Fe i polimetàl·lics. Els skarns de Fe són importants a la zona de les Ferreres, a les Borges del Camp, tot i que també n'hi ha exemples a l'oest de la Selva del Camp, prop de la capçalera de la riera de la Selva del Camp. Tot i que s'estenen en un àrea força gran (de l'ordre de 10 quilòmetres quadrats) no són gaire potents ni continus, ja que es desenvolupen per acció del plutó de l'Alforja sobre cossos olistostròmics (per tant, poc con-

tinus) de calcàries del Namurià (de sols 3-5 metres de potència). Es tracta de skarns oxidats, constituïts per magnetita, acompanyada de granat càlcic (grossulària-andradita), calcita, quars, epidota i clorita.

Els skarns polimetàl·lics són importants a la zona dels Crosos, a l'Alforja, i també a la capçalera de la riera de la Selva (mineta del Salvador, explotada en l'edat mitjana per a l'obtenció de l'or); en el límit entre la Conca de Barberà i l'Alt Camp, a prop de Farena, hi ha uns skarns rics en arsenopirita, galena, calcopirita i esfalerita. Com els anteriors, són de poca gruixària i tenen mineralogia similar, per bé que en lloc de magnetita hi apareixen diversos sulfurs, com ara calcopirita, pirrotina, pirita, galena, esfalerita i arsenopirita; hi és comú l'or nadiu, tot i que també hi ha bismut nadiu. Aquí també hi hem d'incloure la mina de Cu (Pb-Zn-W) del Montsant, entre Ulldemolins i Vilanova de Prades (Priorat), amb evidències d'explotació en època eneolítica i medieval (Alfonso *et al*. 2012).

Una tipologia de difícil interpretació a hores d'ara són els filons de Pb-Zn (Ni-Co-Ag), molt comuns a la zona de la Selva, però també a les proximitats de les mineralitzacions estratiformes de sulfurs massissos, tant a l'Argentera com a Alforja, sempre propers als intrusius granítics, però mai dins d'aquests. Melgarejo (1993) interpreta aquest fet com una prova de la seva associació genètica amb fluids derivats dels granitoides, tot aprofitant les preconcentracions que ofereixen principals es concentren en diverses zones, que podem anomenar conques mineres, encara que hi hagi també desenes d'altres petites explotacions disseminades per tot arreu:

a) La conca de la Selva, a ponent de la Selva del Camp, explotada principalment a l'edat mitjana;

b) la conca de l'Argentera, a ponent d'aquest poble, possiblement coneguda ja pels romans (el Mas de Trilla en té possibles estructures) i explotada en època comtal;

c) la conca d'Alforja, a l'oest d'aquesta població, explotada amb certesa en època medieval;

d) la conca de Bellmunt del Priorat-Falset-el Molar, explotada quasi de forma continuada des de l'època protohistòrica;

e) la conca de Vallclara, explotada des de l'època romana.

En cadascuna d'aquestes conques es van explotar zones filonianes que comprenen fins a diverses desenes de filons, molts dels quals afloren en superfície sense haver estat explotats. Es tracta de filons d'una potència que pot ser d'ordre mètric, associats a fractures de direcció preferent N020-35 E. Encara que aquestes direccions són típiques de facturacions alpines, cal recordar que la facturació alpina aprofita en molts casos falles preexistents. Els filons són subverticals, i presenten com a principal rebliment carbonats (principalment, calcita o dolomita), amb quantitats subordinades de quars. La mineralització, que pot estar bretxificada, és generalment de mida de gra grollera, de manera que hi són comuns els cristalls de mida centimètrica. La mena és principalment galena, tot i que algunes vegades l'esfalerita hi pot ser dominant, com ara en la capçalera de la riera de la Selva. Els altres minerals hi són accessoris, però en alguns casos la seva quantitat pot ser suficientment alta per ser explotada, com ara en diverses mines de la conca minera de la Selva i de l'Argentera. Entre aquests minerals accessoris, cal esmentar l'argent (argent natiu, acantita, principalment) i els de Ni-Co (principalment, niquelina, skutterudita, rammelsbergita, maucherita i gersdorffita). En alguns casos en aquests filons de Pb-Zn hi poden ser predominants els minerals secundaris, com ara els carbonats de Zn (smithsonita i hidrozincita) o de plom (cerussita o anglesita). Els minerals secundaris de Ni (annabergita) o de Co (eritrina) són abundants a les zones d'oxidació, però no arriben mai a constituir la mena principal.

Els filons de Ba-F són el tipus de mineralització més important de la comarca, en particular els de barita, tant pel que fa al nombre de mineralitzacions com al d'explotacions. Es tracta de filons encaixats en fractures subverticals de direcció N020-030 E, molt similar a la dels filons de Pb, tot i que el filó més important de tota la zona, la mina Atrevida, té una direcció N160 (Parviainen *et al*. 2008). Mentre que la barita és gairebé sempre la mena dominant, la fluorita és escadussera, si no absent. La barita generalment és de color blanc i de vegades presenta tonalitats groguenques o rosades. En alguns casos, apareix en quantitats subordinades de quars o de calcita. Hi ha diversos filons associats a la falla alpina de Porrera que presenten, però, fluorita com a mineral principal. Les menes metàl·liques hi són rares, però cal esmentar la galena, la tetraedrita-tennantita rica en Ag (alterada generalment a òxids de Sb), la calcopirita i, en molt menor proporció, diversos arsenurs de Ni-Co (generalment molt alterats a eritrina i annabergita) i diversos minerals d'argent (argent natiu, acantita, proustita, polibasita, hessita) que han determinat una important mineria en època comtal. Les menes metàl·liques estan disseminades, en cristalls o agregats de gra fi (quasi sempre, de menys d'un centímetre de diàmetre). Els minerals d'alteració de coure semblen haver estat explotats des de l'època prehistòrica, al Molar i a Poblet.

Les mineralitzacions càrstiques de Mn encaixen tant en les calcàries del Muschelkalk inferior com en els gresos del Buntsandstein. Poden arribar a constituir cossos força importants en els olistostromes de materials triàsics situats a la vora de la fosa tectònica del Camp de Tarragona, i que s'emplacen en el contacte entre els materials paleozoics i els miocens de la fosa. Els dipòsits més coneguts són els de les mines de l'Aleixar,

tot i que n'hi ha altres exemples a prop de Castellvell i de la Figuera de Falset. En el cas de les mineralitzacions encaixades dins de les calcàries del Muschelkalk inferior, estan reblint cavitats càrstiques, i poden estar parcialment resedimentades, de manera que es pot arribar trobar dins seu diverses estructures sedimentàries de corrent, com ara laminació encreuada. En canvi, la mineralització en els gresos és disseminada i forma el ciment d'aquestes roques. La mena és de todorokita, amb quantitats subordinades de pirolusita. Aquestes explotacions van ser importants al segle XIX.

Els recursos de calcita han estat explotats en diversos indrets per a la producció de vidre. Generalment es tracta de filons de calcita espàtica d'amplada decimètrica a mètrica, d'alta puresa, sense quars o minerals metàl·lics, d'origen encara poc establert. Hi ha diversos exemples encaixats a les calcàries del Muschelkalk (Prades, Pratdip) o bé en els granitoides (Riudecols, l'Aleixar).

Les argiles s'han explotat en època antiga en nombrosos indrets per a la producció de ceràmica, com ara a la Selva del Camp. Així mateix, hi ha diversos litotectes que han estat aprofitats tradicionalment per a materials de construcció: les cornubianites del Carbonífer (explotació d'Alforja, a prop dels antics Crosos); els granitoides dels plutons d'Alforja i de Vilanova d'Escornalbou; el sauló dels mateixos granitoides; els pòrfirs tardohercinians associats a aquests plutons (grans explotacions durant la darreria del segle XIX i inici del segle XX); els gresos i conglomerats del Buntsandstein (especialment, a Colldejou i a Prades, on van fornir els materials de construcció emprats en la construcció de les muralles i cases antigues de la vila comtal), però també a l'Albiol, per fer-ne pedres de molí també en època comtal; les calcàries i dolomies del Muschelkalk inferior i superior (especialment, al coll d'Alforja, però també a les explotacions de calcàries taulejades o pedra d'Alcover); les calcàries del Juràssic i les del Cretàcic (especialment, a Vandellòs). També, com a àrid, han estat aprofitades les graves dels materials col·luvials del Neogen i les al·luvials del Quaternari. De tots aquests, els més importants probablement han estat els pòrfirs, ja que hi havia a començaments de segle XX nombroses explotacions arreu de la comarca, que abastien material per fer llambordes per als carrers de moltes ciutats catalanes, entre elles, Barcelona. En aquesta època, una bona part de les famílies de les poblacions de Riudecanyes i Riudecols es dedicaven a l'extracció de roca i al seu processament.

Breus antecedents de la recerca i història de les explotacions

Deixant de banda l'aprofitament de les diverses varietats de sílex que hi ha a la zona d'Ulldemolins, explotat des del paleolític, la mineria metàl·lica d'aquestes comarques comença en el calcolític amb l'explotació del coure de les mines del Bessó, com ens ho testimonien la troballa d'una concentració de pics de miner a la Solana del Bepo i les restes metal·lúrgiques localitzades a la coveta de l'Heura, estudiades per S. Vilaseca. En aquestes mines s'hi va explotar la malaquita, com també es va fer al pic de l'Àliga, al filó Atrevida. Així mateix, en els establiments protohistòrics del Puig Roig, al Masroig, i en el del Calvari del Molar, s'han trobat evidències de mineria preibèrica, essencialment per a l'obtenció de coure i plom de la galena argentífera de les mines properes (Genera 1979; Rafel, Abella i Martínez 2004; Genera, Melgarejo i Mata-Perelló 2007). Així mateix, tenint en compte que els recursos miners són força variats i que ens referim a una zona molt pròxima d'un dels nuclis de poblament més importants de la península en època romana com és Tàrraco, podem suposar que haurien tingut un aprofitament de forma més o menys continuada al llarg de la història, vista la quantitat d'objectes de plom recuperats en la major part de jaciments iberoromans del territori.

Els romans devien explotar els filons de Bellmunt del Priorat dels sectors Blancadera i Espinós, al nordoest del poble, com ho podrien testimoniar dues llànties recuperades a l'interior de la mina en el decenni dels anys 1960, tal com ho expliquen per via oral alguns dels responsables de l'empresa que treballava aleshores en aquestes mines. Tanmateix, aquesta dada no s'ha confirmat arqueològicament.

Dades sobre la presència romana en el territori

Amb la finalitat d'exposar les dades d'una forma més ordenada, diferenciem tres sectors: 1. Prades-Francolí; 2. Priorat, i 3. Riberal de l'Ebre.

Referent al primer, en aquesta ocasió l'excloem per constituir el tema d'una altra comunicació, presentada en aquest mateix simposi, a més de plantejar una problemàtica molt diferent de la dels altres dos sectors.

Pel que fa a la resta del territori, ens trobem davant una àrea geogràfica de gran importància, ja no només per l'abundància en recursos naturals, sinó per tractar-se també d'una zona de pas de gran rellevància, definida per dos eixos crucials: d'una banda, la xarxa fluvial de l'Ebre, com a via natural que connecta amb la Mediterrània a través del port de *Dertosa* i també vers l'interior en relació amb importants ports fluvials, com són els de *Caesarugusta* i el de *Vareia*, i, de l'altra, la xarxa de comunicacions terrestres, que conformen els diferents ramals de la Via Augusta (Genera i Járrega 2010). Tot i que el nombre de troballes d'època romana és ja força representatiu, gairebé una trentena, disposem encara de poca informació perquè comptem

Figura 4. Detall de la mina Eugènia (Bellmunt).

amb molt pocs treballs d'excavació practicats de forma sistemàtica, que hagin permès conèixer algunes plantes i seqüències estratigràfiques. Totes les actuacions que s'han fet fins ara responen únicament a intervencions de caràcter preventiu o d'urgència, sempre condicionades a les limitacions que això comporta, sobretot a l'hora d'extreure'n conclusions.

Sector del Priorat

Quant al sector del Priorat, més concretament, es tracta de l'espai geogràfic que s'estén per ambdues ribes del curs fluvial del Siurana, el qual podríem definir com un riu que, junt amb el seu afluent, el Montsant, té grans connotacions socioeconòmiques, per tractarse d'una via de comunicació amb tots els punts d'interès mineralògic, però també que ens mena vers aquesta serralada, que almenys en la prehistòria devia ser considerada una muntanya amb cert caràcter religiós. Una de les proves més clares d'aquesta interpretació és el nombre creixent de mostres d'art paleolític que s'hi estan localitzant darrerament.

Pel que fa a les referències arqueològiques directes sobre les explotacions mineres, en l'estudi de conjunt sobre la península Ibèrica efectuat per l'investigador Claude Domergue (1987; 1990) sobre mineria romana, s'esmenten els indrets següents: a Bellmunt, la Mina Regia (en particular en la zona Espinós), al Molar (en els punts Lucía i María de las Dolores, sectors del Mas del Pardo, Mariol i la Chima), al barranc de Salanca (Vallclara i Vimbodí), prop del monestir de Poblet, a més de la ja esmentada Solana del Bepo, a Ulldemolins. Tanmateix, en aquestes obres no es fa esment de cap vestigi romà de cultura material vinculat amb el treball directe del minaire sobre la mateixa explotació. Sobre aquest aspecte, només coneixem l'existència de les llànties sobre les quals ja hem parlat abans i que avui estan dipositades al Museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus.

També dins d'aquest mateix sector hi ha la vil·la de Can Montagut, nom d'un antic propietari, a l'oest de la població de Marçà (figura 5). La primera notícia sobre l'existència de vestigis arqueològics en aquests terrenys ens la dóna M. Berges, l'any 1970, aleshores director del Museu Arqueològic de Tarragona, quan descriu la descoberta d'una cripta romana amb restes de tres individus, excavada en el sauló, mentre es feien remocions de terra per millorar-ne el conreu. Es tractava d'una cambra de 3,35 per 2,85 metres (mesures de l'interior) i 3 metres d'alçada en la seva part més elevada, amb tres espais, separats per uns murs de 25 centímetres de gruix. Només un dels esquelets es conservava mínimament sencer, mentre que dels altres dos en quedaven alguns ossos. Aquest autor creia en la possibilitat d'existir una vil·la en aquest paratge, de cronologia baiximperial per la ceràmica recuperada en el mateix entorn. Aquesta informació és recollida l'any 1979 per J. Gorges en la seva obra de conjunt *Les villas hispano-romaines*. Al mateix temps, en aquelles dates havíem tingut accés a alguns d'aquests materials, que, tot i fer-ne els dibuixos, no vàrem incloure a la tesi doctoral (Genera 1979), sobretot els que formaven part de la col·lecció de l'escultor Marcelino Giner, de Marçà, conegut com *lo Merlo*, i que avui s'exposen al Museu Marçà-Giner Lula-Pérez, instal·lat en la mateixa població. No obstant tot això, com que el nostre treball s'emmarcava en uns límits cronològics més antics, només vam incloure-hi les restes d'època ibèrica, documentades en aquest mateix paratge. Les troballes superficials s'han anat repetint durant molts anys, com a conseqüència dels continus treballs agrícoles. Fins i tot tenim notícia de la descoberta d'estructures constructives. Aquest emplaçament coincideix amb un dels sectors més rics en punts aqüífers, fet que podria haver originat el topònim d'Aiguassals, amb què es designen els terrenys de l'entorn.

Malgrat que les intervencions efectuades fins ara es limitessin a tasques de prospecció i control d'algunes de les obres públiques que podien afectar el jaciment, fetes a mitjan anys noranta, podem afirmar que a Can Montagut hi ha vestigis d'una vil·la important amb una fase ibèrica, que sembla respondre als paràmetres establerts pels agrònoms clàssics, amb una *pars* residencial de cert luxe (restes de tessel·les, pintura parietal, vidres plans, restes escultòriques, marbres…) i de la *pars rustica* i *fructuaria*, de les quals s'ha documentat un sector ocupat per un camp de *dolia*, a més d'una zona amb estructures negatives registrades en el sauló, gairebé sempre de planta circular i secció troncocònica, parcialment excavada per l'arqueòleg Joan Menchon. Pel que fa als recipients ceràmics, molts d'ells presenten les marques de numerals incisos (VIII, XX, … X …), principalment a la vora, tal com ja s'havien trobat anteriorment en

Figura 5. Can Montagut: vista general dels terrenys d'aquesta propietat als anys setanta. Font: arxiu E. Ferré.

Figura 5 bis. Antics terrenys de Can Montagut, avui. Al fons es veu la Miloquera i el poble de Marçà.

algunes de les peces conservades en l'esmentat museu de Marçà). Així mateix, la intervenció feta per Daniel Gutiérrez, arran de les obres de la variant de Marçà, compresa entre les carreteres T-300 i TV-3002, ha permès conèixer alguns aspectes relacionats amb la gestió i l'aprofitament de l'aigua mitjançant la perforació de pous d'un metre de diàmetre mitjà, que només van ser excavats en una fondària de 70 centímetres, exceptuant un sol cas que va arribar al 120 centímetres de profunditat, que connectaven amb les mines d'aigua. Ambdós arqueòlegs van coincidir a l'hora d'atribuir cronològicament les troballes fetes durant les respectives recerques a l'època imperial. Tanmateix, a partir d'un estudi monogràfic (en procés de publicació) en què s'han inclòs els materials recollits per afeccionats locals, podem afirmar que als voltants d'aquest paratge es conserven també les restes d'ocupació d'època visigoda, almenys en la part investigada per cadascun d'ells.

Així mateix, provinents dels camps de Can Montagut, han estat recuperats també dos fragments d'escultura de marbre, de factura un xic matussera, que corresponen a una part de l'extremitat inferior del costat dret que conserva el peu sencer possiblement d'un nen i el petit pedestal que li fa de base, en principi, atribuïts a la mateixa peça, tot i que no acaben d'encaixar per-

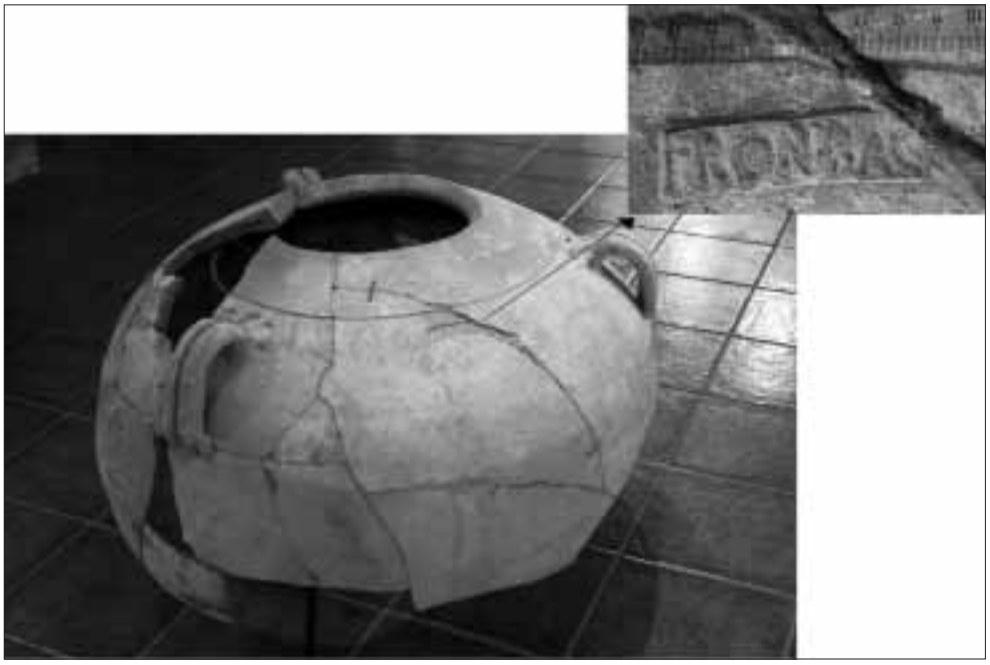

Figura 6. Can Montagut: *dolium* amb el detall de la marca. Font: arxiu de l'autora; la peça està dipositada al Museu de Marçà.

fectament, com si en tot cas en faltés un petit fragment o correspongués a una altra part, si no a una peça totalment diferent. També es conserva més d'una desena de tessel·les, amb un percentatge elevat de les elaborades amb pasta vítria, de tonalitats blavoses. Procedeixen d'aquest mateix indret restes d'estucs de diversos colors, vermells amb franges blanquinoses, verdoses, blavenques, grisencs gairebé negres, així com nombrosos fragments de ceràmica comuna, sigil·lada hispànica, àmfora, morters, etc. També mereixen un especial esment les troballes de fragments de vidres, estudiats per J. M. Coll, que ens documenten una cronologia compresa entre els segles I i VI dC. La presència de dos fragments de vidre pla de finestra constitueix un prova més de la molt possible existència d'uns banys.

Per concloure, a partir de les dades proporcionades per les troballes superficials i per les intervencions de caràcter preventiu, podem afirmar, tot i que sigui de forma provisional, que a Can Montagut es conserva un registre que documenta un llarg període d'ocupació humana comprès entre l'època ibèrica final (restes de càlats, ceràmica de vernís negre amb grafits, comuna a mà, etc.) fins a l'antiguitat tardana amb una continuïtat de poblament vers la zona del castell, que prossegueix fins a l'època actual, sense gairebé cap interrupció. Pel que fa la vil·la pròpiament dita, devia ocupar una extensió més gran, que en un futur caldria delimitar.

En aquest mateix sector hi ha altres restes d'època romana al Mas de les Puces, a Bellmunt, on es van trobar «boletes de plom», possiblement glandes, i restes de terrissa (segons la tradició oral), a Can Castellví, a la Font del Molar (Armada *et al.* 2010) i a la plana de Sedó o la Solana, on fa anys es van recuperar algunes fitxes de joc i una llança (inèdit), els tres al terme del Molar. En aquesta mateixa localitat, A. Cubells es referia l'any 1977 a un establiment romà en els entorns dels colls Roigs, prop de la Font del Molar, on encara vàrem comprovar la presència d'alguns fragments de ceràmica sigil·lada hispànica, a més de restes de teula amb vestigis d'una necròpolis romana. També es coneixen les traces d'ocupació d'aquesta època a la partida del Pou de Capçanes (Noguera 2006). Així mateix, darrerament s'estan localitzant nous trams de camins empedrats als termes del Masroig i Marçà, que es dirigeixen vers el riu Siurana, fins ara inèdits, que també caldrà investigar.

Sector del Riberal de l'Ebre

Quan parlem del sector del Riberal de l'Ebre ens referim al tram fluvial comprès entre els termes municipals d'Ascó (únicament el sector del marge dret del riu), Vinebre i la Torre de l'Espanyol, al nord del Pas de l'Ase, dins de la comarca de la Ribera d'Ebre. S'estén per una gran plana també molt fèrtil, amb un registre de poblament des de les darreres fases del paleolític. Entre els jaciments més rellevants d'època romana tenim l'establiment de Sant Miquel, la Fontjoana, les Sebiques, els Pedruscalls, les Raboses de la Capitana, al terme de Vinebre; la Font de n'Horta, a la Torre de l'Espanyol, i l'Aixelella, al nord del terme d'Ascó, on a més de les traces preibèriques trobem alguns indicis d'una ocupació posterior (Genera 1993).

Pel que fa a Vinebre, en el jaciment de la Fontjoana, gairebé al peu del turó de Sant Miquel, atribuït a un recinte amb presència de militars (segles II-I aC), a finals dels anys vuitanta, fou descoberta una estela funerària (voltants de l'any 100 dC), on apareix

documentada la *legio VI*, Vítrix, identificada per la seva al·lusió a *Suria* (Síria), a la qual pertanyien els dos militars difunts, pare i fill, a qui fou dedicat el present cenotafi (Genera *et al*. 1991). Aquesta peça formava part d'una premsa (segles IV-V dC) i s'havia aprofitat junt amb un gran bloc de jaspi, provinent de les pedreres de Tortosa, per al processament de vi. En el moment de la seva publicació, opinàvem que podia haver estat utilitzada per a l'elaboració d'oli (Genera i Prevosti 1998) o bé dels dos productes, indiferentment. Els resultats de les anàlisis de fitòlits fetes uns anys més tard van posar en evidència que es tractava només de vi, i que per tant el desgast del camp epigràfic n'hauria estat una conseqüència. En el mateix entorn es troben indicis d'ocupació d'època prehistòrica. Una altra constatació ha estat la procedència del material emprat com a suport de l'estela, que amb gairebé tota probabilitat correspon a les pedreres del meandre de Flix (Genera i Àlvarez 2012). A les Sebiques, gairebé a continuació de l'anterior, s'hi han documentat les restes d'un altre establiment rural amb estructures molt senzilles corresponents a una fase compresa del segle II aC al segle I dC. En aquest paratge situat a la zona de contacte de les terrasses 1 (Qt 1) i 2 (Qt 2) de l'Ebre, avui dedicada al conreu de la vinya, als anys setanta ja es localitzaren restes de ceràmiques sigil·lades, lloses i material constructiu d'època romana. També havíem observat, pràcticament amagats sota la vegetació, una bassa mig enrunada i una mena de pou, excavat en part a la roca viva. A partir d'aquestes dades, l'any 2003 es van dur a terme una sèrie d'intervencions arran del Projecte de condicionament i modificació de l'antiga carretera C-230 entre Garcia i Ascó, actualment la C-12, sota la direcció de l'arqueòloga Susanna Adell. En aquella ocasió es van posar al descobert una sèrie de restes corresponents a dos períodes d'ocupació:

1. El relacionat amb una fase preibèrica, de la qual no es va registrar cap resta arquitectònica (i no obstant això, no es va excavar del tot).

2. El corresponent a una fase iberoromana amb vestigis de construccions. Així mateix, a conseqüència de les limitacions d'aquesta intervenció, supeditada a la urgència de finalitzar les obres de la carretera, no es va poder comprovar l'existència de fases més antigues (edat del bronze). Pertanyent a la darrera fase, es va documentar una estructura de la qual només es van registrar dos murs, formant angle, més o menys recte, de construcció ibèrica, conservats fins a cinc filades de pedres, sense gairebé treballar, unides entre si amb argila, en un estat de conservació molt precari i que algun sector fins i tot presentava certa inclinació. Opinem que es podria tractar d'un espai cobert, destinat a l'emmagatzematge de productes agrícoles, especialment vi i ceràmiques, on hi ha registrada també una fase d'ocupació en època preibèrica, de la qual l'únic testimoniatge localitzat fou l'estructura de combustió amb restes de cendres i carbons (*Pinus sp*.) i carrasca (*Quercus ilex coccifera*). També s'han identificat fitòlits d'un tipus d'ordi (*Hordeum vulgare*) i llavors de raïm (*Vitis vinifera*). L'existència de vegetals interpretats com a espart (*Stipa tenacissima*) s'ha de relacionar amb la cremació d'alguns objectes elaborats amb aquest material, tals com cordes, coladors, etc., juntament amb els matolls també carbonitzats i restes de ceràmica.

Altres restes es troben a la partida dels Pedruscalls, situada al costat de la carretera que uneix la població de Móra amb la de Vinebre, a poc més d'un centenar de metres del nucli urbà. Ja en la dècada dels anys seixanta la construcció d'unes instal·lacions dedicades a granges de porcins van afectar part d'un altre establiment rural d'època romana. Durant les diferents prospeccions efectuades per aquesta zona vàrem localitzar diversos carreus i altres materials constructius corresponents a les antigues edificacions, així com diversos contrapesos que probablement devien pertànyer a premses de vi i alguns molins de mà. Pel material ceràmic estudiat, situem el moment d'ocupació entre els segles I i IV dC. Tots els fragments, alguns dels quals ens permeten reconstruir la totalitat del vas, presenten una pasta de gran qualitat depurada i molt compacta, de tonalitats ocres. Els pigments tenen un mateix cromatisme i presenten una gran homogeneïtat, adherència i lluïssor. Per la seva gran similitud amb les ceràmiques recuperades en jaciments del terme d'Ascó (els Castellons, avui dins del recinte de la central nuclear) apuntem la possibilitat d'una procedència comuna, que podria ser algun taller situat en un indret no gaire llunyà. Encara que fins ara no s'hagi fet cap sondeig estratigràfic, podem suposar que es tracta d'un ampli establiment rural, que molt bé podria correspondre a una vil·la, l'ocupació de la qual creiem que podria començar a decaure a final del segle III o inici del IV, moment a què atribuïm l'entrada en funcionament de la premsa de la Fontjoana (Genera i Prevosti 1998).

En el paratge de les Raboses de la Capitana, a molts pocs metres de la Fontjoana, a l'altre costat de la carretera, gairebé al peu del serral de Sant Miquel, a final dels anys vuitanta eren visibles superficialment molts més vestigis que els que vàrem localitzar durant les prospeccions de l'any 1977, moment en què vam atribuir-los a una necròpolis romana, la utilització de la qual podria haver perdurat fins a l'època baiximperial, amb restes de diversos sarcòfags en estat molt fragmentari, elaborats en gresos provinents amb molta probabilitat de les pedreres de Flix. També hi havia restes de sepultures en lloses i d'altres en *tegula*, sobretot als marges, que són els punts on es trobaven més materials amuntegats. Podria tractar-se del lloc on originàriament es devia erigir l'estela com a cenotafi; almenys aquest és l'indret suposat com el més probable, igual que el carreu de jaspi de la Cinta, que té una de les

seves cares molt més polida que la resta, que devia formar part d'alguna estructura de certa rellevància.

Pocs metres més al nord, a la partida de les Aumedines, hi havia indicis d'una altra necròpolis, en aquest cas d'època medieval. Ja als afores de Vinebre, seguint el torrent dels Gorraptes vers l'est, a menys d'un quilòmetre abans d'arribar al nucli urbà de la Torre de l'Espanyol, es trobaven les restes d'un altre jaciment romà de gran importància, a més dels vestigis d'una possible vil·la, en què fins fa pocs anys es conservaven estructures amb una alçada de més de 2 metres. Tanmateix, l'àrea que es va estudiar més acuradament fou la dels voltants de la Font de n'Horta, que en realitat correspon a l'aqüífer que abastia el poble d'aigua potable. Fins no fa gaires anys, la font (semitermal) brollava ininterrompudament i se'n recollia l'aigua en una bassa per tal d'aprofitar millor aquest recurs natural. L'any 1965, amb motiu de les obres de refacció del dipòsit, que van consistir a revestir les antigues parets de pedra amb una capa de ciment i a afegir-hi uns quants graons més per facilitar-hi el descens, tot mantenint la mateixa estructura (11,30 per 10,50 metres i 4 metres de fondària), en el fons de la bassa es va localitzar una acumulació de materials arqueològics, dels quals només varen ser conservats aquells que semblaven més importants, que van ser deixats a les dependències de l'Ajuntament. Gràcies a la intervenció de l'aleshores rector de la Torre, Mn. Joan Masip, persona molt compromesa amb la nostra cultura i particularment inclinat vers el patrimoni arqueològic, una part va ser recollida per dipositar-la més tard als antics museus de Falset i d'Amposta. De tots els materials a què vam poder accedir directament, cal diferenciar el conjunt de monedes estudiat conjuntament amb la Dra. Marta Campo, una àmfora sencera, un fragment de ceràmica gàl·lica marmorata, un fragment d'ungüentari, una punta de sageta i un fragment de plaqueta de bronze i un filet d'or, entre altres fragments de ceràmica romana (Genera i Campo 1980). En aquella ocasió també s'havien recollit diversos estris agrícoles (sobretot aixades) i algunes armes (puntes de llança) que en el moment que anàvem a estudiar-los (als anys noranta) ja s'havien perdut, igualment com va succeir amb les monedes, tret d'una llança i d'una aixada, que es conservaven a part.

De les 31 monedes recuperades, totes de bronze, 28 corresponen a l'època antiga, una a l'època moderna i 2 són inclassificables. Des de la segona meitat del segle I aC, el nombre de peces va anar augmentant progressivament fins al regnat de Marc Aureli, moment en què hom devia deixar de llançar monedes a la bassa. Per les característiques del material numismàtic (cronologia i valor en el moment de circulació), es va arribar a la conclusió que s'havien llançat a l'aigua amb finalitats votives, per tractar-se d'un lloc de pas, al costat d'una cruïlla de camins que condueixen vers les terres de l'interior. El fet de trobar-se al costat dels safareigs per rentar la roba dels malalts podria haver estat un indici de la fossilització d'alguna creença basada en els efectes curatius de les aigües d'aquesta font, que ha perdurat gairebé fins als nostres dies sense gaires modificacions. Avui, disposant de més dades sobre altres jaciments de la zona, creiem en la possibilitat que s'hagués tractat d'un petit dipòsit cultual, que relacionem amb els accessos a la zona minera del Priorat i que tindria com a finalitat la protecció d'aquests antics camins, que d'acord amb les nostres interpretacions, coincidirien amb la línia territorial l'existència de la qual estem sostenint d'un temps ençà, fets que esperem poder confirmar en un futur amb noves aportacions documentals.

A uns 30 metres de la bassa hi havia un pou a més de 2 metres de fondària, construït amb blocs de pedra bastant grans i molt rodats, units entre si sense cap mena d'argamassa, amb una canalització excavada directament a la roca, que havíem relacionat amb un establiment rural corresponent a una etapa compresa entre els segles I i II dC, per la majoria de les terrisses superficials. Probablement es tractava d'una vil·la, en la qual no s'ha trobat cap indici de la part residencial.

Consideracions finals

Per concloure, fem les següents consideracions.

1. La conca del Priorat-serra de Prades, a més de presentar una gran diversitat mineralògica, és la més rellevant de Catalunya i una de les més destacables de la península Ibèrica pel que fa l'explotació de galena. Entre les mines més importants hi ha: les mines Eugènia i Renània, a Bellmunt, encaixades principalment en pissarres carboníferes; les mines Regia, Jalapa i Raimunda, encaixades en pòrfirs, i Mineralogia, encaixada en pissarres i pòrfirs (Melgarejo 1993).

2. L'existència d'aquest important i variat potencial minerometal·lúrgic ha tingut conseqüències importants sobre el poblament del territori des de l'època prehistòrica (Vilaseca 1973; Genera 1979). Tanmateix, les primeres evidències d'explotació d'aquesta galena argentífera remunten a les darreries de l'edat del bronze-primera edat del ferro, tal com es documenta en l'establiment del puig Roig del Roget, al terme del Masroig, i en el del Calvari, al Molar (Genera 1995; Rafel, Abella i Martínez 2004). En el primer, s'han recuperat alguns objectes d'aquest metall i restes de galena a l'interior d'algunes estances. Coincidint amb aquest moment, trobem els primers poblats que responen a un disseny urbanístic amb estructures de pedra de caràcter perdurable, tot i que s'ajusten a uns patrons arquitectònics encara molt senzills. Aquests avenços van associats a l'aparició dels primers vasos tornejats i també del primer utillatge de ferro, fets que

podríem interpretar com el resultat d'un gran desenvolupament cultural impulsat pels estímuls d'aconseguir els beneficis de la mineria local, que devia atreure pobles de procedència forana (Genera 2007). A partir d'aquest moment les mines probablement es van convertir en un focus d'atracció que aglutinava una concentració d'establiments al llarg de tota la prehistòria recent, que podrien haver generat, alhora, una dinàmica de conseqüències importants en les comunitats indígenes preromanes i comportar canvis en els models de poblament. Mentre que a final de l'edat del bronze o començament de la del ferro els establiments (hàbitats i necròpolis) es concentren en la mateixa conca o l'entorn més immediat, observem que durant l'època ibèrica es produeix un cert desplaçament dels poblats vers el riberal de l'Ebre; s'ubiquen en punts d'alt valor estratègic, tan defensivament com per la clara connexió visual entre ells, a més del control de la via fluvial.

3. En època romana, totes les mines de Bellmunt-el Molar degueren ser explotades extensivament, malgrat que les evidències identificades fins ara siguin molt pobres, probablement a conseqüència de les explotacions fetes en altres temps històrics més recents, que han emmascarat o més aviat destruït totalment els antics treballs, cosa que ha fet molt difícil trobar altres indicis. Tot i així, suposem que tant les labors d'extracció com el transport i comercialització del mineral es devien fer sota comandament militar, d'acord amb els models que s'han documentat en altres punts de l'Imperi (García-Bellido 2002). La presència de possibles petits destacaments militars en la zona, com és el de Sant Miquel de Vinebre (segles II-I aC) (Genera 1993; 2009), a més d'algunes troballes soltes d'armament romà (Font de n'Horta, Pla del Sedó…), podrien constituir un indici suficient per prosseguir les recerques en aquesta línia de raonament.

4. Les característiques geoestratègiques del Pas de l'Ase i de tot una xarxa de camins que relacionen la conca minera amb l'Ebre devien ser determinants, sobretot a partir del segle V aC, moment en què trobem documentada l'entrada de productes de prestigi per via fluvial (Genera 2009). D'aquesta manera, per les dades de què disposem fins ara, podríem considerar també que aquest paratge, ja en l'últim tram de la conca de l'Ebre, no tan sols representa un límit territorial, sinó també un element definidor del traçat de camins, almenys a partir de la prehistòria recent, tret que posteriorment es mantindrà, ja que marca també l'àrea d'influència de la ciutat romana de *Dertosa*. Així mateix, devia determinar l'accés en altres direccions, que menen vers les terres del Priorat i viceversa. La connexió d'un d'aquests camins de l'interior amb l'artèria fluvial de l'Ebre passa per davant del serral de Sant Miquel i enllaça amb les traces d'altres caminals a través de la població de la Torre de l'Espanyol, on brolla la font de n'Horta. Per aquest indret s'accedeix a la població del Molar, passant pel jaciment de Can Castellví, on fa alguns anys encara es conservaven restes d'època romana, entre elles una necròpolis (Cubells 1973; Genera 1979), i posteriorment un camí pavimentat amb aquest mateix origen romà (Armada *et al*. 2010). Darrerament, s'estan localitzant altres trams de camins empedrats en diferents punts del Priorat que, travessant el curs del Siurana, menen vers les poblacions del Molar, Bellmunt, el Lloar i Cabacés, on s'alça un pont medieval que molt bé podria tenir un origen més antic d'acord amb la tradició oral, que el recorda com el «pont romà» (Genera 1979).

5. A grans trets, podem comprovar que l'aportació de la toponímia, almenys en aquesta zona, pot resultar de gran utilitat, especialment com a indicadora dels punts aqüífers. Un bon nombre de jaciments d'època romana prenen el nom d'una font o bé la seva denominació hi està totalment relacionada. Alguns exemples són: Aiguassals, Fontjoana, Font de n'Horta, Font del Calvari o del Molar, Pou de Capçanes, etc. D'aquesta manera, creiem que la distribució dels jaciments d'època romana està també totalment relacionada amb la fertilitat de la terra, especialment les bones condicions per al cultiu de la vinya, existents tant al sector de l'Ebre com en molts sectors del Priorat, en particular els voltants de Marçà. Per tant, aquest potencial agrícola i el potencial miner devien constituir els motius més valorats pels romans en la selecció del lloc on establir-se.

6. Del nombre reduït de jaciments d'època romana fins ara coneguts, el més important i que podem considerar que respon als paràmetres d'una vil·la d'acord amb els agrònoms clàssics, és el de Can Montagut, a Marçà. Es tracta d'un establiment de grans dimensions, ocupat des de l'època ibèrica (restes de càlats, ceràmica de vernís negre, comuna a mà, etc.) fins a una fase tardoantiga que assoleix el segle VI, que podria haver viscut moments de sumptuositat. Finalment, una darrera etapa estaria representada per les garrafes i l'ampolla de vi d'època moderna (segles XVIII-XIX), habituals a Catalunya i que són representatives de l'expansió del conreu de la vinya durant aquest període en el Priorat. Prop de la vil·la hi ha altres registres d'època medieval que constaten la llarga continuïtat del poblament d'aquest territori, la raó de la vitalitat del qual opinem que devia ser la fertilitat de la terra des del punt de vista agrícola, però també el seu potencial mineralògic, del qual de moment només detectem els rastres.

D'una manera semblant, als voltants de Vinebre també hi trobem nombroses evidències del processament i consum de vi (Racó d'Aixerí, les Sebiques, Sant Miquel, els Pedruscalls, la Fontjoana…), mentre que pel que fa a l'activitat minera, aquesta localitat podria representar una de les sortides del mineral a través de l'Ebre vers altres punts de la península.

7. El magnífic estat de conservació d'algunes galeries de la mina Eugènia ha fet possible la seva rehabilitació i museïtzació. Actualment forma part del Museu de les Mines de Bellmunt del Priorat, que pertany a la xarxa museística del Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya (mNACTEC).

Al llarg de la visita a aquest espai podem gaudir d'un singular paisatge immers en un medi miner i que ha contribuït a les excel·lències del bon vi, tan propi de les terres del Priorat, de sòlides arrels mil·lenàries. El substrat geològic de la conca hi té molt a veure.

Bibliografia

Abella, J. 2008: *Minerals i mines de la conca de Bellmunt del Priorat*, Sabadell.

Alfonso, P. *et al.* 2012: «Stable isotope geochemistry of the Ulldemolins Pb-Zn-Cu deposit (SW Catalonian Coastal Ranges, Spain)», *Geologica Acta* 10(2), 145-157.

Andreazini-Sabaté, A.; Melgarejo, J. C. 2012: «Nuevos datos sobre las mineralizaciones del campo minero de La Selva del Camp (Baix Camp, Catalunya)», *Macla* 16, 248-249.

Armada, X. L. *et al.* 2010: «La presencia romana en la Font del Molar (Priorat, Tarragona): prospección superficial y hallazgos fortuitos», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 20, 177-190.

Berges, M. 1970-1971: «Cripta tardoromana en Marsá (Tarragona)», *Boletín Arqueológico R.S.A.T.*, Tarragona, 128-129.

Canet, C. *et al.* 2003*a*: «PGE-bearing minerals in Silurian sedex deposits in the Poble area, southwestern Catalonia, Spain», *Canadian Mineralogist* 41, 581-595.

– 2003*b*: «Origin of the mineralizing fluids from the Carboniferous sedex deposits of L'Alforja (SW Catalonian Coastal Ranges, Spain)», *Journal of Geochemical Exploration* 78-79, 513-517.

– 2005: «Stable isotope geochemistry of the carboniferous Zn-Pb-Cu sediment-hosted sulfide deposits from the southern Catalonia Coastal Range, Spain», *International Geology Review* 47, 1298-1315.

Cubells, A. 1973: *Història del Molar*, Cambra Of. del Comercio i de la Industria de Lleida, Lleida.

Domergue, C. 1987: *Catalogue des mines et fonderies antiques de la Péninsule Ibérique*, 2 vol., Madrid.

– 1990: *Les mines de la Péninsule Ibérique dans l'antiquité romaine*, École Française de Rome, Roma.

García-Bellido, M. P. 2002: «Labores mineras militares en Hispania. Explotación y control», *Gladius, Anejos* 5, 19-46.

Genera, M. 1979: *Evolució del poblament prehistòric i protohistòric a les comarques de la Ribera d'Ebre i del Priorat*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona. [Inèdita. Resum publicat el 1980.]

– 1993: *Vinebre: els primers establiments del riberal. Recerques arqueològiques,* Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Secció d'Arqueologia i Història 87, Tarragona.

– 1995: *El poblat protohistòric del Puig Roig del Roget (el Masroig, Priorat),* Col·lecció Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 17, Servei d'Arqueologia Generalitat de Catalunya, Barcelona.

– 2005: «Donnés pour la localisation et l'identification d'une aire sacrée dans le Pas de l'Ase: Un sanctuaire urbain d'entrée au site de Sant Miquel (Vinebre, Ribera d'Ebre, Catalunya)» (pòster), AFEAF, *Bienne*. [Inèdit]

– 2007: «Le Village protohistorique du Puig Roig del Roget (el Priorat): spécialisation artisanale et implications socio-économiques», *XXVIIIe colloque de l'AFEAF. L'économie du fer protohistorique: de la production à la consommation, Toulouse, 20-23 mai 2004*, 407-415.

– 2009: «El Pas de l'Ase (Ribera d'Ebre): ¿Un límite territorial de época ibero-romana?», *Proceedings of the 20th Congress of Roman Frontier Studies (León, España, September 2006)*, 311-322.

Genera, M.; Campo, M. 1980: «Hallazgos monetarios en el yacimiento de la Font de n'Horta, la Torre de l'Espanyol», *Actes del II Symposium Numismàtic de Barcelona,* Barcelona, 203-209 i làm. 28.

Genera, M. *et al.* 1991: «Un vestigi al món romà a la Ribera: l'estela de Vinebre», *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 135-145.

Genera, M; Prevosti, M. 1998: «Restes d'un torcular a la partida de la Fontjoana (Vinebre, Ribera d'Ebre)», *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, Producció i Comerç al Mediterrani Occidental,* Monografies Badalonines 14, Badalona, 294-301.

Genera, M.; Melgarejo, J. C.; Mata-Perelló, J. M. 2007: «L'explotació de galena a la conca minera de Bellmunt-el Molar-Falset (el Priorat): primeres evidències arqueològiques», *Actas del I Congreso Internacional de Minería y Metalurgia en el Contexto de la Historia de la Humanidad: Pasado, presente y futuro. Mequinensa, 6-9, juliol 2006*, 209-230.

Genera, M.; Járrega, R. 2010: *Aproximació a l'ager Dertosanus. La vil·la de Barrugat, Bítem, Tortosa (Baix Ebre)*, Reus.

Genera, M.; Àlvarez, A. 2012: «Stone quarring on the final Strech of the Ebro (Spain)», a: Gutiérrez, A. *et al.* (ed.): *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference, Tarragona 2009*, 696-703.

Gorges, J. G., 1979: *Les villas hispano-romanines. Inventaire et problématique archéologiques,* Publications du Centre Pierre Paris 4, París, 411 i 414.

Noguera, J. 2006: *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre. La Ilercavonia septentrional*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona.

Melgarejo, J. C. 1993: *Estudio geológico y metalogenético del Paleozoico del sector sur entre las Cordilleras Costeras Catalanas,* Monografías ITGE 103.

Parviainen, A. *et al.* 2008: «Low-temperature, platinum-group elements-bearing Ni arsenide assemblage from the Atrevida mine (Catalonian Coastal Ranges, NE Spain)», *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Abhandlungen* 185(1), 33-49.

Rafel, N.; Abella, J.; Martínez, A. 2004: «La zona minera del Molar-Bellmunt-Falset: les explotacions de coure, plom i plata i els interessos fenicis al Baix Ebre», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 155-190.

Rafel, N.; Armada, X. L. 2005: «Nous treballs al jaciment protohistòric del Calvari del Molar (Priorat, Tarragona)», *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 53-66.

Vilaseca, S. 1973: *Reus y su entorno en la Prehistoria*, 2 vol., Asociación de Estudios Reusenses, Reus.

EL PAISATGE DEL *SUBURBIUM* DE *GERUNDA*[1]

Josep Maria Nolla i Brufau
Lluís Palahí Grimal

Resum
La *civitas* constitueix l'element bàsic de l'organització administrativa romana. Aquesta no està formada solament pel nucli urbà (*urbs*), sinó que engloba tot un territori (*ager*) que administra i explota econòmicament. A aquestes dues zones s'hi ha d'afegir un tercer espai, situat a l'*ager* però en què es porten a terme activitats molt relacionades amb l'*urbs*: el *suburbium*. Aquest espai, de límits indefinits, és l'escollit habitualment per les elits urbanes per aixecar les seves residències, atès que permet per un costat aprofitar els avantatges de la vida al camp (espai, *otium*…) i per l'altre mantenir un contacte molt estret amb la vida de la ciutat on tenen els seus negocis i la seva activitat política. En el cas de *Gerunda*, que té un nucli urbà petit, i encara poc conegut avui, l'anàlisi del *suburbium* esdevé una peça clau per entendre l'evolució històrica de la *civitas.*

Paraules clau: Civitas, *suburbium*, *villa*, urbanisme, evolució històrica.

THE LANDSCAPE OF THE *SUBURBIUM* OF *GERUNDA*

Abstract
Ciuitas was a staple of the Roman administrative organization. It was not only constituted by an urban nucleus (*urbs*), but embraced a territory (*ager*), the economy of which it managed and exploited. We have to add to these two areas a third space that was located in the *ager*, but was where activities closely related to the *urbs* were carried out: the *suburbium*. This space with undefined boundaries was often chosen by the urban élites as a place to build their residences, as the location allowed the advantages of country life (space, *otium,* etc.) to be enjoyed, while remaining closely connected to city life, where they undertook their business and political activities. For *Gerunda*, with a small and still little-known urban nucleus, the analysis of the *suburbium* is key to understanding the historical evolution of the *ciuitas*.

Keywords: Ciuitas, suburbium, villa, urbanism, historic development.

1. Aquest treball forma part del projecte del Ministeri de Ciència i Tecnologia titulat «Del *oppidum* a la *ciuitas*. Análisis de un proceso histórico en el nordeste peninsular (II. El periodo alto-imperial)» (HA R2010-16458).

1. Presentació

El territori immediat a la ciutat de *Gerunda*, un cercle a l'entorn del nucli urbà d'uns cinc o sis quilòmetres, mostrava –i mostra– dues realitats ben diferents, un espai muntanyós que se centra sobretot en els costats oriental, septentrional i occidental, i una zona plana i ben regada pel riu Ter i els seus afluents, l'Onyar, el Güell, el Marroc, el Llémena i innombrables rieres i torrents amb excel·lents possibilitats agrícoles. Constitueix el que s'anomena pla de Girona, però també les terrasses fluvials de la ribera esquerra del Ter (Sant Gregori, Domenys/Taialà, Fontajau, Sarrià de Ter i Sant Julià de Ramis), un espai marcat per l'existència d'un camí tan vell com l'home que, en època històrica, esdevingué la principal via de comunicació entre la península Ibèrica i Europa, anomenada primerament camí d'Hèracles, per considerar els erudits grecs que l'havia creada el mític fill de Zeus i Alcmena, i més tard, Via Augusta, per la imponent obra de modernització empresa pel primer emperador, Octavi August.

Les velles notícies i antigues excavacions que oferien un panorama poc definit han rebut darrerament l'aportació de nombroses troballes efectuades en excavacions preventives com a conseqüència de grans obres públiques i de programes de recerca que tenen com a objectiu prioritari el *territorium* de *Gerunda*.

Comencem, doncs, a conèixer prou bé aquest espai per descriure'n l'evolució des del dia abans del desembarcament dels romans a Empúries fins a la fi de l'antiguitat tardana (de fet, fins a l'actualitat).

2. Esbós evolutiu

2.1. Segle III aC

Tot l'entorn del pla de Girona estava rodejat per un seguit d'*oppida* de dimensions variables disposats hàbilment en posicions enlairades i dominants, sovint controlant els camins principals (Nolla *et al*. en premsa). En efecte, *Kerunta, a la muntanya de Sant Julià de Ramis, el més gran de tots a molta distància (un xic més de 4 hectàrees), es disposava damunt del Congost, el camí natural obert pel Ter per on han circulat i circulen el gran camí nord-sud (Via d'Hèracles, ribera esquerra del riu) i el camí d'Empúries, en direcció al Baix Empordà, a Ullastret, i finalment, a Empúries (ribera dreta) (Burch *et al*. 2001; Burch, Nolla i Sagrera 2010, 19-127; Nolla *et al*. en premsa).

Sobre el congost de l'Onyar, s'alçava l'*oppidum* del Puig d'en Rovira (la Creueta, Quart), ben murat i, probablement, de mides mitjanes (ribera esquerra), dominant el vell camí que es desplaça vers les terres magnífiques de Cassà, de Llagostera, de la Vall d'Aro i fins al mar (Nolla *et al*. en premsa).

Els *oppida* del Puig d'en Carrerica (Canet d'Adri) i del Puig de Sant Grau, es localitzaven sobre elevacions que dominaven l'accés a bones terres de conreu i a la vall del Llémena, tot observant des de l'altura les terrasses fluvials de la riba esquerra del Ter entre Sant Gregori i Fontajau (Girona) (Nolla *et al*. en premsa).

A ponent, ben disposat sobre el pla de Girona, el Puig de Can Cendra, un altre *oppidum* de mides mitjanes, potser més gran que el de Puig d'en Rovira i del qual, certament, sabem menys coses del que voldríem (Nolla *et al*. en premsa).

Caldria afegir-hi el jaciment indeterminat de Montilivi, a l'altra banda, vers occident, de les elevacions que defineixen el pla de Girona pel costat sud-oriental, a poca distància de l'*oppidum* de la Creueta però sobre el vessant occidental. Les dades aplegades, notables, no permeten de cap manera definir el tipus d'estació. No sembla, tanmateix, que pugui tractar-se d'un *oppidum* convencional. Podríem proposar, com a possibilitat raonable, que es tractés d'un establiment rural d'una certa entitat, en darrera instància, un lloc obert, sense obres defensives i, potser, no gaire gran (Martín 1994; Martín i Burch 2006, 63-70; Nolla *et al*. en premsa).

A redós de *Kerunta, a prop del riu Terri, caldria situar el Camp de l'Escaler (Sant Julià de Ramis), amb forns i sitges associats a un petit hàbitat, i el sitjar de Bosc del Congost, en la proximitat del camí i del riu, amb unes poques sitges entre el segle IV i el III aC (Burch i Sagrera 2009; Nolla *et al*. en premsa).

Podríem imaginar una dependència directa entre aquestes estacions i els *oppida* que hi havia al seu costat.

Molt més interessant és constatar la manca de troballes en el pla. Les dades fermes més pròximes s'han de cercar a la ratlla fronterera amb la comarca de la Selva, a la carretera d'Aiguaviva (Llinàs 2010, 133-136) i al Camp de Can Feixes (Ortega i Rojas 2005), l'un i l'altre, sitjars localitzats a Viloví d'Onyar.

No s'explotava, doncs, el pla de Girona? Probablement sí, però perifèricament i, suposem, sense una intensitat especial. No és, però, un comportament estrany, provinent d'un foragitament. El mateix panorama s'observa en molts altres indrets de l'antiga Indigècia (Nolla *et al*. en premsa).

2.2. La baixa República

La presència de Roma canvià completament la història d'aquestes terres, especialment després del 195 aC, quan, per dret de llança, el Senat i el poble romà passaren a ser amos i senyors d'aquestes terres.

El primer que observem és l'abandonament d'algun dels *oppida*, entre els quals el Puig d'en Rovira i, potser també, el Puig d'en Carrerica. *Kerunta i el Puig de Can Cendra no només continuaren existint, sinó que hi ha indicis per imaginar un creixement i, a

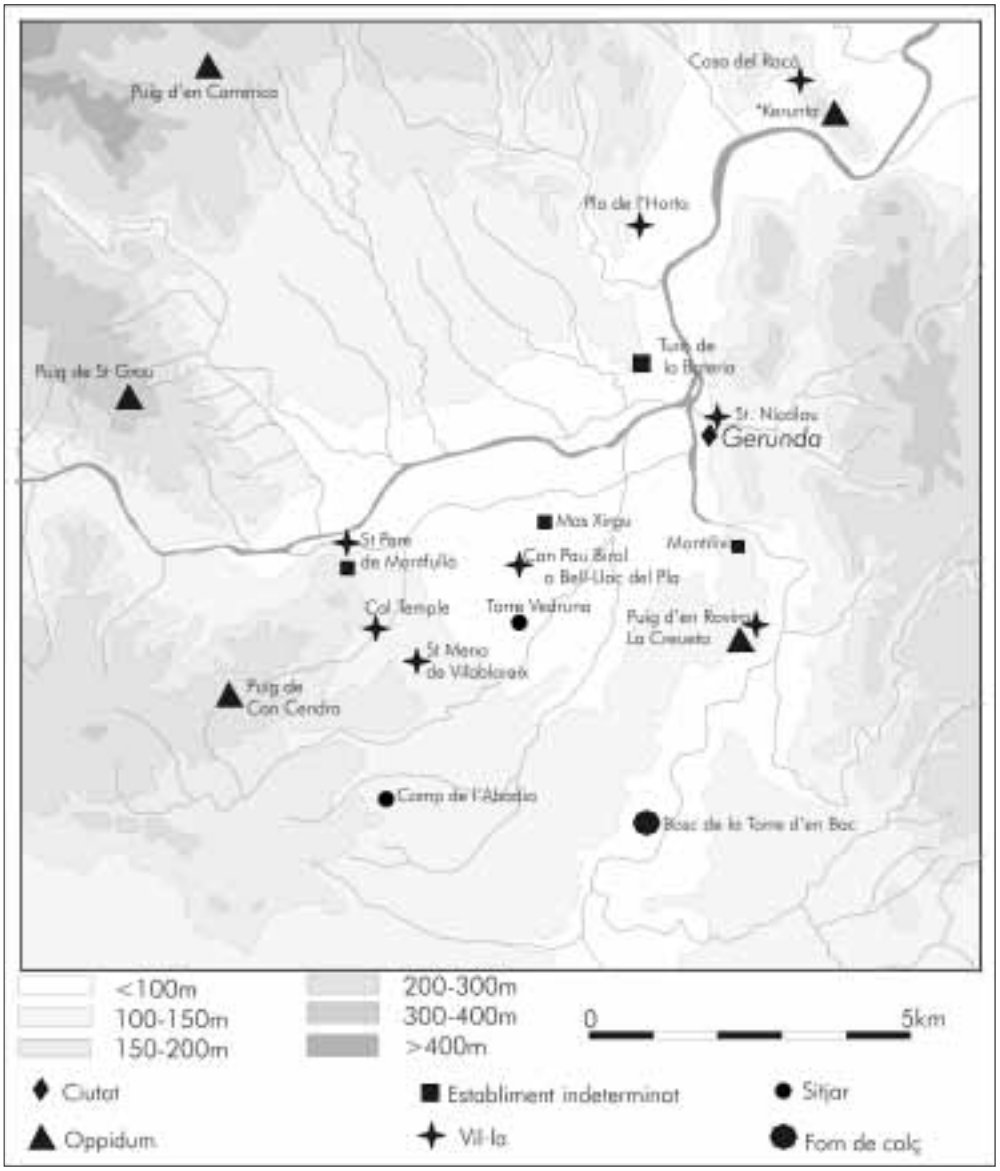

Figura 1. Planta general de la plana de Girona amb els principals jaciments d'època iberoromana.

mitjà termini, una certa monumentalització del lloc. *Kerunta estava cridada a esdevenir un peça clau del control dels nous senyors sobre aquestes terres (Nolla *et al*. en premsa).

Paral·lelament, se'ns fa present una intensa explotació del pla de Girona que hem de deduir d'uns quants sitjars, l'estudi dels quals permet deduir l'existència d'un notable poblament dispers que aquí només hem pogut identificar indirectament, però que coneixem prou bé arreu del territori. A Torre Vedruna, al sector meridional del terme municipal de Girona, s'ha localitzat en dues campanyes diferents (2000 i 2008) un gran sitjar amb 61 fosses documentades, però és possible que unes quantes més quedessin més enllà de l'àrea afectada per les obres que generaren la intervenció. La cronologia del colgament s'ha de situar dins del segle II aC, potser amb preferència pels anys centrals o per la segona meitat amb un moment final vers el 100/80 aC (Llinàs, Merino i Montalbán 2002, 141-144; Dehesa 2010, 109-111; Nolla *et al*. en premsa).

Més cap al sud-oest, se'n coneix un altre, Camp de l'Abadia, al terme municipal d'Aiguaviva, on, d'un total de 33 sitges, 16 foren colgades al llarg del període baixrepublicà (segles II-I aC), i al costat de les ceràmiques característiques (vernís negre, àmfora itàlica, ceràmiques indígenes fines…), sovintejaven molins giratoris, eines de ferro, peces de bronze i algunes monedes (Zabala i Sánchez 2010*a*, 289-292; Nolla *et al*. en premsa).

Una estació i l'altra, per la situació i pel material recuperat, les hauríem de relacionar amb petits establiments rurals que caldria cercar en la proximitat dels sitjars. Una altra solució seria inexplicable. En darrera instància, aquestes troballes proven amb claredat una intensificació de l'ocupació i de l'explotació

del pla de Girona que seria conseqüència directa de la nova situació creada de resultes dels fets de 195 aC, de l'abandonament d'algun dels *oppida* (en aquest cas, el Puig d'en Rovira), de la necessitat d'ampliar les zones conreades i de les noves condicions de pau imposades per Roma (Nolla *et al*. en premsa). És interessant, també, la cronologia proposada, amb un final a la darreria del segle II aC o primers decennis de la centúria següent.

Un exemple d'aquestes cases de camp de tipus indígena seria la Casa del Racó, als peus de l'*oppidum* de *Kerunta, al costat del camí d'Hèracles, al Congost. Només hi coneixem alguns murets de pedra i fang, amb alguna sitja associada, que reprodueixen una manera de fer característica. El moment fundacional s'ha de posar en relació directa amb l'abandonament de l'*oppidum* immediat. És interessant assenyalar que aquest modest establiment acabà esdevenint una petita vil·la romana que perdurà fins a mitjan segle IV com a resultat de la creació del *castellum* militar sobre les ruïnes del vell hàbitat (v. infra).

Una altra d'aquestes petites ocupacions pageses, coneguda més parcialment, devia estar situada a sota i a redós de l'església de Sant Pere de Montfullà, amb una cronologia inicial de tercer quart del segle II aC. Potser els seus estadants procedien de l'*oppidum* del Puig de Can Cendra, bastant pròxim, tot cercant, però, la plana immediata, una zona de conreu privilegiada.

Un altre fet d'enorme importància podria haver ocorregut dins de la primera meitat del segle I aC, potser en el segon quart. En efecte, les excavacions recents en diversos jaciments de la zona permeten resseguir arreu l'aparició en el *suburbium* de *Gerunda* d'uns quantes vil·les romanes. Si les anem descrivint de tramuntana a migdia, la més septentrional és la del Pla de l'Horta. Com a tal s'havia considerat a partir de les antigues excavacions. Els nous treballs en extensió han permès no solament confirmar-ho, sinó deduir aspectes significatius de la planta inicial, gran i sofisticada. És interessant observar la concomitància de maneres de fer indígenes i itàliques, però tota una sèrie d'indicis confirmen plenament la seva interpretació com a vil·la. Ben aviat algunes estances foren pavimentades amb sòls d'*opus signinum* de decoració efectuada amb tesselles blanques o negres (blau fosc, de vegades). La presència d'una cambra amb *dolia* que interpretem com una *cella vinaria* ens podria parlar de l'obtenció de vi a partir del conreu de la vinya. El material, ben estratificat i nombrós, és idèntic al dels nivells fundacionals de *Gerunda*. Una cronologia d'entre 75 i 60 aC sembla plenament acceptable (Palahí i Costa 2010*a*, 209-217; Nolla *et al*. en premsa).

Al bell mig del pla de Girona, fou bastida la vil·la de Can Pau Birol o de Bell-lloc del Pla, malauradament poc coneguda, amb una fase baiximperial imponent i que deu tenir els seus orígens, segons tots els indicis, en aquest segon terç del segle I aC (Nolla *et al*. en premsa).

Més cap a l'oest, l'establiment indígena de l'església de Sant Pere de Montfullà podria haver donat pas, a través d'un procés que no coneixem, a una vil·la també en aquests mateixos anys. La planta d'una bona part de l'edifici conegut pot correspondre a aquest moment inicial. Els sòcols fundacionals probablement eren obrats amb pedra i fang i, més endavant, vers els primers anys del principat de Tiberi, refets amb *opus caementicium* (Nolla *et al*. 2003; Sagrera 2008, 279-285; Nolla *et al*. en premsa).

Un xic més al sud, resseguint els contraforts de les elevacions immediates, hom localitza la vil·la de l'església de Sant Menna, a Vilablareix, molt destruïda per l'acció de l'home, però amb indicis suficients per assegurar uns orígens baixrepublicans ferms i l'existència, en aquest mateix moment, d'una *pars urbana* amb sòls de mosaic d'*opus signinum* (Palahí i Costa 2010*b*, 219-227; Nolla *et al*., en premsa).

Tot els indicis semblen assenyalar un canvi de model en l'explotació del *suburbium* de la ciutat immediatament després de la seva fundació. Desapareixen els sitjars i una part considerable dels establiments rurals que els generaven, cosa que deixà pas a la introducció de la vil·la, que ordenà l'espai de manera diferent. No significà, però, un canvi total, tal com veurem seguidament.

L'establiment poc conegut de Montilivi no superà com a màxim la meitat del segle I aC, mentre que l'hàbitat sorgit als peus de l'*oppidum* abandonat del Puig d'en Rovira, continuà actiu, com a mínim, fins al segle II. Ja hem vist com continuà existint la Casa del Racó sense modificar inicialment el seu aspecte i com a Sant Pere de Montfullà es passà d'un model a un altre aparentment de manera pacífica.

2.3. L'alt Imperi

Al sitjar del Camp de l'Abadia, 10 de les 33 fosses excavades palesen una continuïtat entre època d'August i la segona meitat del segle I, amb *terra sigillata* itàlica i sud-gàl·lica, ceràmica comuna, vidre, àmfores del país (Pascual 1 i Dressel 2-4) i bètiques (Dressel 7-11), *dolia*, molins, eines de ferro, peces de bronze i monedes que, novament, posen de manifest l'existència d'un lloc (o llocs) d'habitació immediat i la seva pervivència al llarg dels primers decennis de l'alt Imperi (Zabala i Sánchez 2010*a*, 289-292). Algunes d'aquelles cases de pagès disperses pel territori d'arrels indígenes devien tenir més durada per raons que se'ns escapen. Tanmateix, els temps havien canviat, i aquella no era una proposta viable. Només cabia la possibilitat d'adaptar-se de grat o per força al model dominant –cas de la Casa del Racó, que acabà esdevenint, ja des del segle I, una petita vil·la romana– o bé deixar

d'existir (Burch *et al*. 1994, 123-138; Nolla *et al*. en premsa). És lamentable no poder copsar les interioritats d'aquest procés que difícilment podrem resoldre des de l'arqueologia.

2.4. El baix Imperi

Les dades aparentment més fermes sobre aquesta darrera etapa de la història de la vil·la romana procedeixen del Pla de l'Horta, on de moment els indicis són contradictoris, però on l'activitat i un cert dinamisme se'ns confirma a través de les primeres informacions que van proporcionant les intenses excavacions efectuades aquests darrers anys, i també de Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla, un conjunt imponent escassament conegut. Els estudis més recents sobre els mosaics fets des de diverses perspectives semblen coincidir a datar el gran conjunt de mosaics en els primers anys del segle IV, en època constantiniana, i proposen semblantment considerar que la inscripció «Cecilianus ficet» no corresponia al cap de l'oficina sinó al comitent, l'amo de l'edifici, que escollí el tema i en pagà els costos. La gran vil·la suburbana devia ser embellida amb espais d'aparat decorats amb gust (Patiño 2002, 8-92; Rodà 2005, 213-223).

Recordem, tot assenyalant la coincidència cronològica, que set dels vuit sarcòfags figurats d'enorme qualitat que es conserven encastats en els murs de l'absis del temple martirial dedicat a sant Feliu, procedents de la capital de l'imperi i obrats, de vegades, en algun dels tallers de més renom actiu aleshores a Roma, no fan altra cosa que posar de manifest l'existència d'una

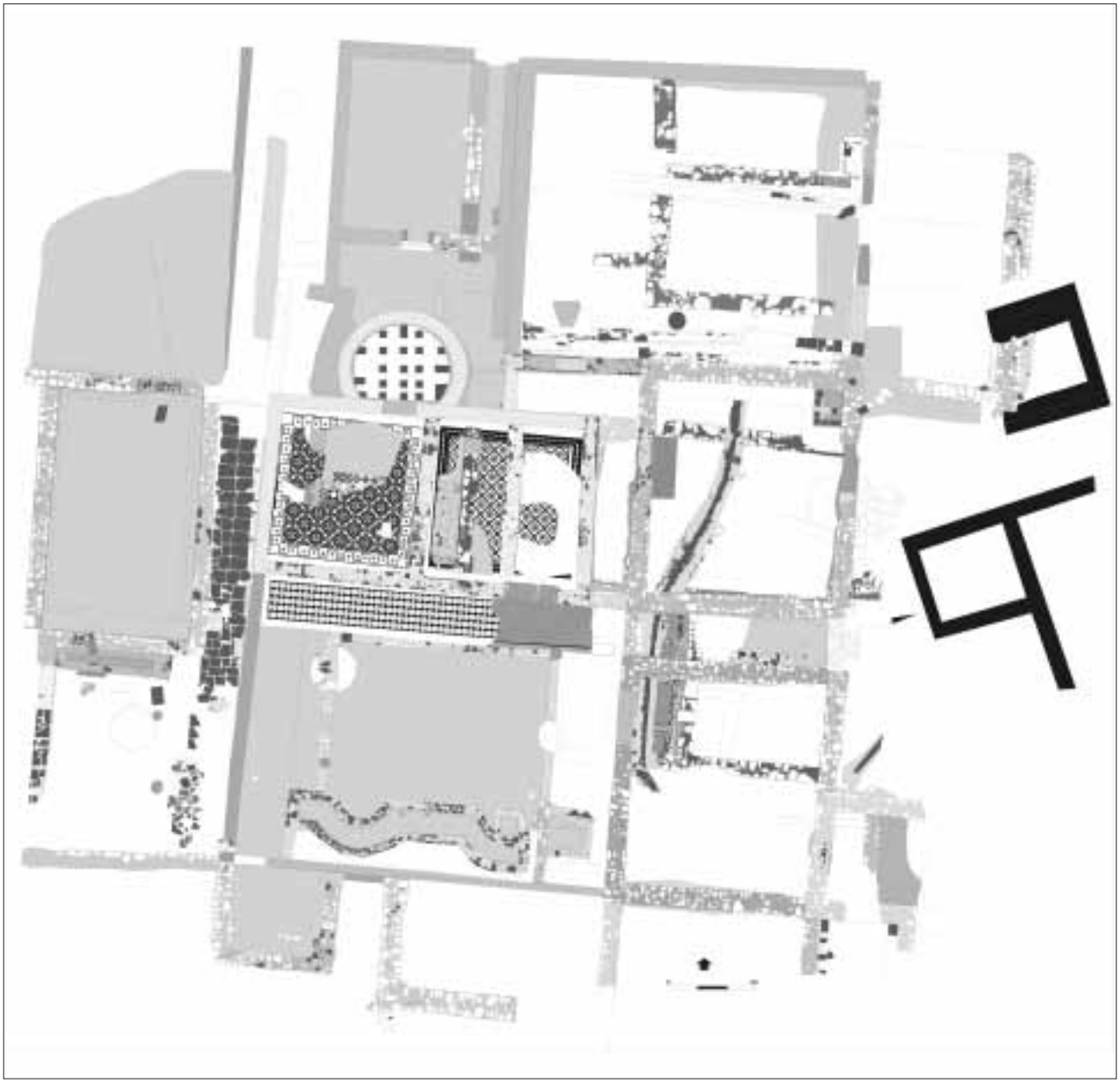

FIGURA 2. Planta general de la vil·la del Pla de l'Horta.

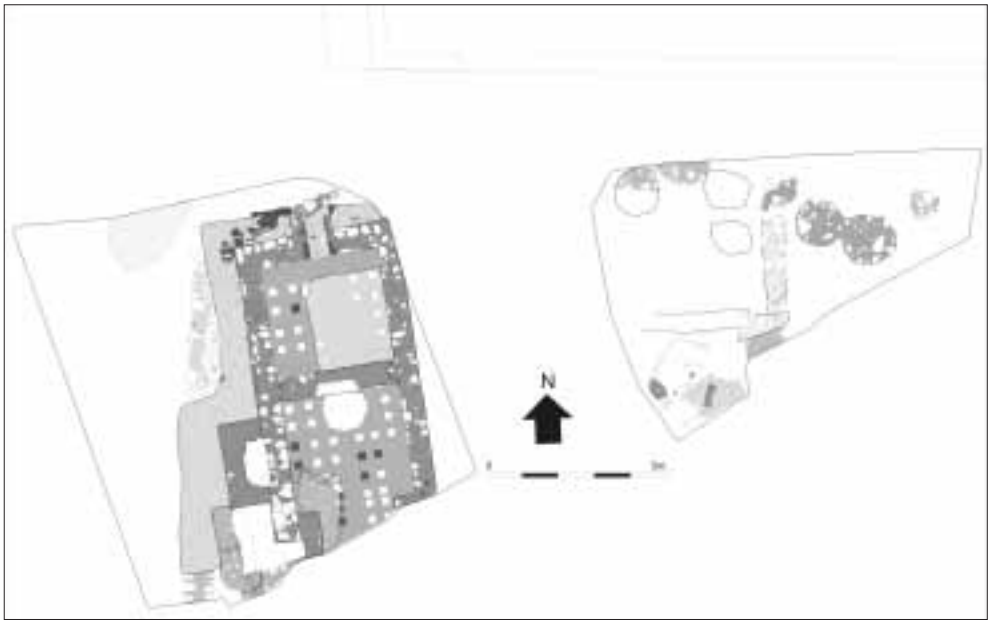

FIGURA 3. Planta general de les restes conegudes de la vil·la de Vilablareix.

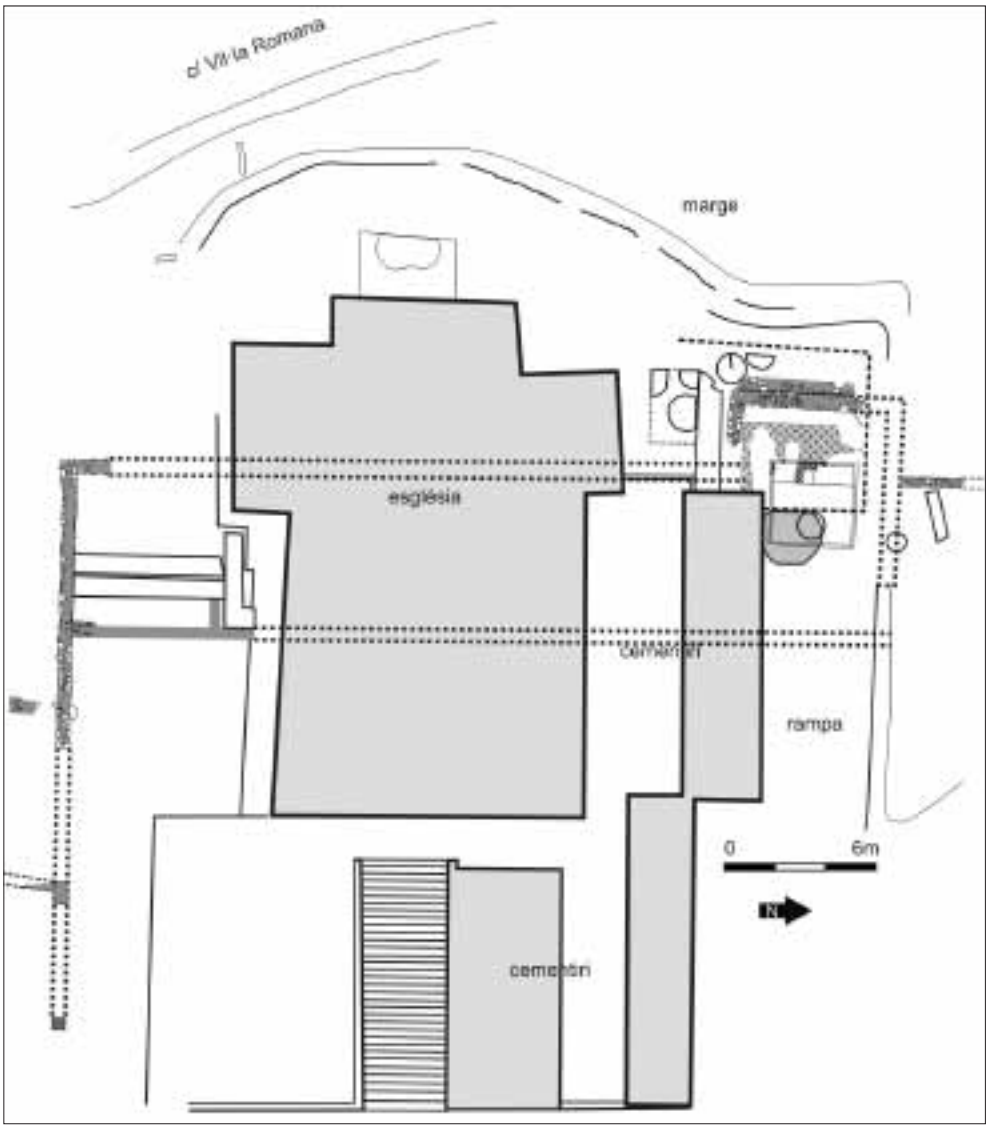

FIGURA 4. Planta general de les restes conegudes de la vil·la de Montfullà.

aristocràcia urbana econòmicament poderosa, educada i, parcialment almenys, cristianitzada. Mancats de dades epigràfiques, no ens és possible anar més enllà (Sotomayor 1975; Amich 2000; Claveria 2001, 12-13, 52-54 i 91-96, especialment).

En un altre ordre de coses, convé recordar que és durant aquesta darrera etapa de la història de Roma que alguns punts concrets del pla de Girona es veieren afectats per l'aparició d'unes construccions militars que tenien com a objectiu principal la defensa en profunditat de la via romana tot aprofitant els avantatges del Congost i l'excepcional situació de *Gerunda* per acomplir amb eficiència aquesta tasca. La ciutat refeu i modernitzà les seves muralles vers el 300; les va fer efectives, sòlides i de llarg abast (Nolla 2007, 633-647). Un xic més tard, vers el 350, en el flanc nord de la ciutat, sobre el Congost, es bastí un *castellum* que ocupava l'antic solar de l'*oppidum* ibèric de la muntanya de Sant Julià de Ramis tot aprofitant la vella muralla encara en un relatiu bon estat de conservació. Convé tenir present que la construcció d'aquesta infraestructura militar significà l'abandonament de la petita vil·la de la Casa del Racó. No hi ha altra explicació que confirmi la coincidència de dates (Nolla, Palahí i Vivó 2004, 117-130; Burch *et al*. 2006, 123-126). Aquest edifici marcà amb força des d'aleshores tot l'extrem septentrional del *suburbium* de *Gerunda*.

També coincideixen, quan n'hi ha, les notícies sobre l'abandonament d'aquestes vil·les. En efecte, al Pla de l'Horta queda clar que la crisi afectà el lloc durant la segona meitat del segle v (Nolla i Casas, 1984, núm. 293, 181-187), tal com afectà, també, l'edifici romà localitzat per sota de l'antiga església de Sant Nicolau, amb potents murs d'*opus caementicium* al burg de Sant Pere, un establiment menys conegut del que voldríem i del qual desconeixem l'evolució més enllà del seu final segur (Canal *et al*. 2000, 26-30).

Les dades, tanmateix massa esparses, sobre la vil·la de l'església de Sant Menna a Vilablareix, semblen anar en aquesta mateixa direcció, i semblantment en relació amb el conjunt de Bell-lloc.

2.5. L'antiguitat tardana

El camp, però, continuà conreat. La crisi de la vil·la afectà un model que havia estat hegemònic en aquestes terres durant un xic més de cinc-cents anys. Nous models d'assentament, nous establiments agrícoles, ben diferents, se'ns fan presents. Els indicis més segurs procedeixen del Pla de l'Horta, on per sobre dels nivells d'enderroc i d'abandonament de la vil·la romana foren bastides unes estructures rectangulars pràcticament sense fonaments i amb el sòcol dels murs de pedruscall d'aprofitament i rierencs units amb argila i simples sòls de terra piconada (Palahí i Costa 2010*a*, 209-217). És interessant recordar l'existència, vers l'occident, en una zona agrícolament marginal, d'un petit cementiri que s'hi associa. No n'hem pogut fixar, encara, el moment d'ús, tot i que sembla actiu entre el segle VII i, potser, el IX (Canal *et al*. 2003, 336-337).

Probablement abans de l'aparició, sobre les ruïnes de la vil·la, d'aquest senzill hàbitat, al costat de la necròpolis septentrional d'aquell establiment, es desenvolupà un altre cementiri de característiques ben diferents de les de les necròpolis convencionals amb la mateixa cronologia d'aquestes terres. Ho considerem una àrea funerària reservada als visigots arrians que habitaven el *castellum* de Sant Julià de Ramis i, probablement també, la ciutat de *Gerunda*. Sembla clar que quan els visigots, al darrer quart del segle v, incorporaren aquestes *civitates* al seu regne i decidiren aprofitar com a peça clau per controlar els territoris annexionats el castell militar de Sant Julià, devien incorporar a la seva àrea de influència el *fundus* que depenia de la vil·la del Pla de l'Horta. Era un bon espai per situar-hi el seu cementiri, al costat mateix d'una petita necròpolis anterior, equidistant de la fortalesa i de la ciutat, en terres fiscals sota el domini de la monarquia (Burch *et al*. 2006, 127-133). És interessant observar com la cronologia de les seves inhumacions se situa entre el moment de la conquesta (darreria del segle v) i el d'abandonament de l'heretgia arriana (final del segle VI) (Llinàs *et al*. 2008, 289-304). La suma dels termes municipals de Sant Julià de Ramis i de Sarrià de Ter configura en el nou segle el *locus* o *villa* de *Castellum Fractum*, que constituïa una unitat territorial fins a la baixa edat mitjana. Recordem l'existència de la necròpolis de les Goges, a poca distància del castell, utilitzada entre el segle VI i el VIII, que cal interpretar com el cementiri de la comunitat pagesa dispersa lligada al *castellum*, que devia funcionar fins que la capella de la fortalesa esdevingué església parroquial de Sant Julià de Castellfreït (Burch *et al*. 2006).

A Sant Pere de Montfullà i a Sant Menna de Vilablareix hi ha indicis en aquesta mateixa direcció més difícils d'avaluar correctament pel que fa a la periodització cronològica. Recordem, nogensmenys, l'existència, ben documentada el 889, de les dues esglésies dedicades respectivament al príncep dels apòstols i al màrtir egipci, patró dels camellers (Canal *et al*., 2003, 388-393).

3. L'activitat econòmica

Encara no estem en condicions de resoldre amb tota seguretat aquest important capítol. És ben cert que durant tota l'època romana, des del segon quart del segle I aC fins a la segona meitat del v, la major part de les vil·les documentades foren simultàniament residència senyorial dels seus propietaris i casa de pagès orientada a treure el màxim rendiment del seu *fun-*

dus. Coneixem, fins ara, molt millor les *partes urbanae* d'aquests edificis que les *fructuariae*.

Queda clar, però, que durant el moment inicial d'aquest procés (segle II i inici de l'I aC) el conreu de cereals continuà essent l'activitat agrícola principal, que, no cal dubtar-ne, es devia complementar amb altres conreus i amb una activitat ramadera difícil de quantificar.

Tanmateix, ja des dels primers moments de funcionament de les primeres vil·les republicanes, al costat dels cereals, se'ns fa present el conreu de la vinya, l'obtenció de vi, que arribaria a ser, al llarg de tota la història, el negoci principal, o, si es prefereix, un dels principals de l'activitat pagesa d'aquestes terres. La *cella vinaria* del Pla de l'Horta n'és una prova contundent.

Podríem proposar, a tall d'hipòtesi, que durant tota aquesta etapa cereals i vi continuaren essent dues sòlides potes de l'activitat econòmica de la gent del pla. N'hi devia haver d'altres, segurament, però encara no estem en condicions d'avaluar-ho.

Bibliografia

Amich, N. M. 2000: *Els sarcòfags romans i paleocristians de Girona*, Col·lecció Monografies Girona ciutat 1, Girona.

Burch, J.; Nolla, J. M.; Sagrera, J. 2010: «L'*oppidum* ibérique de Sant Julià de Ramis», a: Tréziny, H., *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses (2006-2008)*, Bibliothèque Méditerranéenne et Africaine 3, París, Aix-en-Provence, 119-127.

Burch, J.; Sagrera, J. 2009: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Sant Julià de Ramis, Girona.

Burch, J.; Carrascal, C.; Merino, J.; Navarro, N. 1994: «La vil·la romana de la Casa del Racó», Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII, Girona, 123-138.

Burch, J.; Nolla, J. M.; Palahí, L.; Sagrera, J.; Sureda, M.; Vivó, D. 2001: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, Sant Julià de Ramis.

Burch, J.; Garcia, G.; Nolla, J. M.; Palahí, L.; Sagrera, J.; Sureda, M.; Vivó, D.; Miquel, I. 2006: *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El* castellum, Girona, Sant Julià de Ramis.

Canal, J.; Canal, E.; Nolla, J. M.; Sagrera, J. 2000: *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 4, Girona.

– 2003: *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5, Girona.

Claveria, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Corpus Signorum Imperii Romani. España, vol. I, fasc. I, Múrcia.

Colomeda, N.; Fuertes, M.; Monguilló, E.; Amigo, R. M.; Rio, M.; Orri, E. 2010: «El jaciment prehistòric i les troballes d'època romana de Mas Xirgu (Girona, Gironès)», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 61-64.

Dehesa, R. 2010: «L'excavació del camp de sitges de Torre Vedruna. Sector Transports. Girona-Vilablareix (Gironès)», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 109-111.

Llinàs, J. 2010: «El camp de sitges ibèric de la carretera d'Aiguaviva (Viloví d'Onyar i Riudellots de la Selva, la Selva)», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 133-136.

Llinàs, J.; Merino, J.; Montalbán, C. 2002: «Les sitges del Mas Sitjar (Salt) i el camp de sitges de la Torre Vedruna (Girona, Gironès)», *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 141-144.

Llinàs, J.; Tarrés, A.; Montalbán, C.; Frigola, J.; Merino, J.; Agustí, B. 2008: «Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona): una necrópolis con inhumaciones visigodas en la Tarraconense oriental», *Archivo Español de Arqueología* 81, Madrid, 289-304.

Martín, M. A. 1994: «Els antecedents ibèrics de la ciutat de *Gerunda*», Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII, Girona, 89-108.

Martín, M. A.; Burch, J. 2006: «El poblament ibèric a Girona», *Història de Girona*, Girona, 63-70.

Nolla, J. M. 2007: «*Gerunda* y la defensa de la Vía Augusta en la Antigüedad Tardía», a: Rodríguez Colmenero, A.; Rodà de Llanza, I., «Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. *Lucus Augusti* como paradigma», *Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración, por la UNESCO, de las Murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*, Lugo, 633-647.

Nolla, J. M.; Casas, J. 1984: *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al Nord-est de Catalunya*, Girona.

Nolla, J. M.; Palahí, L.; Vivó, D. 2004: «El *castellum* de Sant Julià de Ramis. Una peça dins de l'estratègia global de defensa del territori», *Actes del congrés Els castells medievals de la Mediterrània occidental, Arbúcies, 2003*, Arbúcies, 117-130.

Nolla, J. M.; Sureda, M., 1999: «El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió», Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XL, Girona, 13-66.

Nolla, J. M.; Patiño, C.; Sagrera, J.; Vivó, D. 2003: «La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)», Estudis Arqueològics 5, Girona.

Nolla, J. M.; Casas, J.; Sagrera, J.; Vivó, D. 2005: «La Torratxa (Vilablareix, el Gironès)», a: Nolla, J. M.; Casas, J.; Santmaria, P., In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues* ciuitates d'Emporiae, Gerunda *i* Aquae Calidae. Estudi General 25, Girona, 211-225.

Nolla, J. M.; Palahí, L.; Vivo, J.; Burch, J.; Casas, J.; Sagrera, J.; Vivó, D.: *De l'*oppidum *a la* ciuitas. *La romanització inicial de la Indigècia*, Girona. [En premsa].

Palahí, L.; Costa, A. 2010*a*: «Excavacions a la vil·la romana del Pla de l'Horta», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 209-217.

– 2010*b*: «La vil·la romana de Vilablareix», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 219-227.

Patiño, C. 2002: *Les produccions musives de les vil·les suburbanes de Gerunda*, treball de recerca de tercer cicle de la Universitat de Girona, Girona.

Ortega, D.; Rojas, A. 2005: *Seguiment arqueològic del tram del TGV Sils-Riudellots*, memòria inèdita, Girona.

Rodà, I. 2005: «El mosaic de Bell-lloc», *Girona a l'Abast* VII-X, Girona, 213-223.

Sagrera, J. 2008: «La vil·la romana de Montfullà», *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, l'Escala, Empúries, 279-285.

Sotomayor, M. 1975: *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Granada.

Zabala, M.; Sánchez, M. 2010*a*: «El camp de sitges i el forn del Camp de l'Abadia (Aiguaviva, Gironès)», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 289-292.

– 2010*b*: «Els forns del Bosc de la Torre de Bac (Fornells de la Selva, Gironès)», *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 293-297.

EL POBLAMENT TARDOANTIC AL SECTOR MERIDIONAL DE LA *TARRACONENSIS* (SUD DE CATALUNYA I NORD DEL PAÍS VALENCIÀ). CONCOMITÀNCIES I DIFERÈNCIES

Ramon Járrega Domínguez

Resum

Les darreres recerques dutes a terme en el Projecte Ager Tarraconensis (PAT) han permès augmentar considerablement els coneixements existents sobre l'antiguitat tardana al *territorium* de *Tarraco*, tema que ja havíem estudiat parcialment en la nostra tesi doctoral (1992), que inclou també altres àrees del Camp de Tarragona no incloses al PAT. D'altra banda, en els darrers anys hem tingut també ocasió d'estudiar parcialment el poblament antic a la zona de les terres de l'Ebre i al nord del País Valencià, molt especialment a les comarques de l'Alt Palància i la Plana de Castelló. El conjunt d'aquests estudis ens permet plantejar una visió general sobre el poblament tardoantic en una zona determinada que correspon a la part costanera meridional de l'antiga *provincia Tarraconensis*, amb els límits i la denominació que rep a partir de la divisió de Dioclecià.L'estudi comparatiu del poblament tardoantic d'aquestes àrees permet contrastar, a més de punts en comú, també algunes diferències, tant en el diferent grau de pervivència dels hàbitats després de la crisi del segle III com en l'aparició de nous tipus d'hàbitats (poblats en altura) que no apareixen en totes les àrees, sinó només en les més meridionals. S'aborda també la problemàtica de l'existència d'unes poques vil·les luxoses durant el segle IV (especialment la controvertida de Centcelles), en contrast amb altres hàbitats més modestos, així com el pas de la vil·la a un altre tipus de poblament dispers.

Paraules clau: Tarraco, Dertosa, Saguntum, crisi del segle III, poblament tardoantic.

SETTLEMENT OF THE SOUTHERN SECTOR OF THE *TARRACONENSIS* (SOUTHERN CATALONIA AND THE NORTH OF THE VALENCIAN COUNTRY) IN LATE ANTIQUITY. CONCOMITANCES AND DIFFERENCES

Abstract

Recent research in the Ager Tarraconensis Project (PAT) has added considerably to our knowledge of late antiquity in the *territorium* of Tarraco, that had already been partially studied in my doctoral thesis (1992), which also studied other areas near Tarragona not included in the PAT. Moreover, in recent years we have also had the occasion to make a partial study of the ancient settlement in the area of the Ebro River and the north of Valencia, particularly in the territories of Alto Palancia and La Plana de Castelló. Together, these studies allow us to consider an overview of the settlements in late antiquity in an area corresponding to the southern coastal province of the former *provincia Tarraconensis*, thus named following Diocletian's division.The comparative study of the late antiquity settlements in these areas allows us to highlight some important points they have in common, as well as some differences in both areas in the degrees of survival of the different habitats after the crisis of the 3rd century and the emergence of new types of habitats (villages on high ground) that do not appear in all areas, only in the south. We also studied the problem of the existence of a few luxurious villas in the 4th century (especially the controversial site of Centcelles), in contrast to other more modest habitats, and the change from Roman villas to other types of dispersed settlement.

Keywords: Tarraco, Dertosa, Saguntum, 3rd century crisis, late antiquity settlements.

L'àrea d'estudi

Ens ocuparem aquí d'un sector geogràfic que correspon actualment a la costa de la Catalunya meridional i el nord del País Valencià, on l'estat de la recerca ha estat molt desigual, ja que s'ha polaritzat especialment en el nucli urbà de l'antiga capital provincial, *Tarraco*, mentre que altres ciutats o el poblament rural mateix no han estat objecte de tanta atenció per part dels investigadors.

L'espai geogràfic és força interessant, perquè correspon al sector meridional del que en l'alt Imperi romà es va conèixer com a *conventus Tarraconensis*, que sabem per Plini que incloïa *Valentia* (València), per la qual cosa el seu límit devia trobar-se en el riu *Sucro* (Xúquer). Tanmateix, en el pas a l'antiguitat tardana degueren produir-se canvis molt importants, ja que la divisió provincial d'època tetràrquica va dividir l'antiga *Hispania Citerior* entre dues noves províncies, la *Tarraconensis* al nord i la *Carthaginiensis* al sud. El límit entre aquestes dues províncies no resta clar, tot i que sens dubte no es correspon amb l'antiga divisió conventual de l'alt Imperi, ja que *Valentia* era dins de la *Carthaginiensis*, com hom pot deduir de les divisions eclesiàstiques posteriors. En aquest sentit, s'ha suggerit que el límit provincial podia trobar-se en el riu Millars, a la Plana castellonenca (Albertini 1923, 119). En tot cas, és força significatiu el privilegi reial atorgat en 1178 per Alfons II d'Aragó, segons el qual, per quan les terres estiguessin conquerides als àrabs, s'atribuïa territorialment al bisbat de Tortosa tota la zona nord de l'actual País Valencià fins a Almenara, a les envistes de Sagunt. Això probablement s'originà en la divisió provincial tardoantiga.

El territori en el qual ens centrarem correspon bàsicament a tres antigues ciutats: *Tarraco*, *Dertosa* i *Saguntum*, les actuals Tarragona, Tortosa i Sagunt. Si pensem en la donació medieval a la qual acabem de fer referència, resulta que *Dertosa* devia tenir un dels *territoria* més grans (si no el més gran) d'*Hispania*. Tanmateix, això es pot posar en dubte, ja que bona part d'aquestes terres devien haver pertangut durant l'alt Imperi a la important ciutat de *Saguntum*, que degué entrar en franca decadència durant l'antiguitat tardana; fet ben significatiu, a més de la pèrdua del topònim antic (el nom Sagunt va ser restituït només en el segle XIX, mentre que durant tota l'edat mitjana s'havia anomenat Morvedre), és que no hagi estat mai centre d'un bisbat, com ja va indicar Miquel Tarradell (1965). Per tant, podem pensar que la zona compresa entre *Tarraco* i *Saguntum*, particularment la meitat meridional, va patir canvis molt importants i fins i tot trasbalsos traumàtics en el pas de l'alt Imperi a l'antiguitat tardana. Dins aquests canvis ens centrarem especialment, molt especialment, en els experimentats en l'àmbit rural.

La crisi del segle III

Hi ha pocs episodis històrics tan controvertits com l'anomenada *crisi del segle III*, que ha donat peu a dues visions antagòniques, una que podríem anomenar «catastrofista», iniciada per Blas Taracena (1950) i continuada per Miquel Tarradell (1955, 1956 i 1958), Albert Balil (1957; 1959*a*; 1959*b*) i José María Blázquez (1968), i la reacció posterior, per a la qual no és fàcil trobar una denominació (potser «negacionista» o «relativista»), representada per Javier Arce (1978) i Adela Cepas (1997), que en essència nega l'anterior. Ambdues teories creiem que han abusat dels extrems en els seus plantejaments. Efectivament, la primera proposa que el segle III fou un període de calamitats, en el qual tant les incursions bàrbares com hipotètiques revoltes locals varen arruïnar el país i varen provocar la destrucció i abandonament de molts hàbitats, junt amb una dràstica reducció del poblament durant el baix Imperi. En contrast, Arce i els altres autors que l'han seguit neguen aquesta interpretació i addueixen que moltes de les suposades destruccions no han estat demostrades i que l'epigrafia oficial demostra una continuïtat durant el segle IV, com sembla que indiquen les inscripcions oficials de *Tarraco*.

Actualment, hem de considerar tots aquests aspectes amb cura i un esperit cartesià. En primer lloc, hem de pensar que unes quantes dècades de convulsions i desgovern polítics, representats pel llarg període d'anarquia militar, devien ser qualsevol cosa menys bons per a l'estabilitat de l'Estat romà i de la seva economia, i no deu ser casual que precisament al final del segle III deixessin d'arribar massivament a Roma les àmfores bètiques que varen generar el mont Testaccio. D'altra banda, la relativa abundància d'inscripcions dedicades a emperadors de la segona meitat del segle III (Claudi el Gòtic, Aurelià, Probe), no sols en ciutats importants com *Tarraco* sinó també en altres de més modestes com podien ser *Baetulo* (Badalona) o *Iluro* (Mataró), va ésser interpretada per Arce (1978) com un signe de normalitat i continuïtat, per bé que més aviat sembla que és el contrari, és a dir, un intent de les elits municipals de fer palesa la seva fidelitat a l'emperador de torn (Pons 1994, 243; Járrega 2008*a*, 112).

Sobre la discutida incursió dels bàrbars, sabem per les fonts que els francs varen atacar *Tarraco* i que es varen apoderar de la flota que estava fondejada al port de la ciutat (Aureli Víctor, *Epitome de Caesaribus*, 33,3). La data d'aquesta incursió ha estat situada vers l'any 260 dC, però probablement correspon a l'any 264, d'acord amb la Crònica de Sant Jeroni, que al final del segle IV va vessar al llatí la crònica en grec d'Eusebi, escrita al principi d'aquell segle i que fixa explícitament aquesta data, que per propera al moment d'escriptura de la crònica creiem força fiable (Járrega 2008*a*, 114). Tot i les actituds negacionistes abans esmentades, les

troballes arqueològiques estan documentant darrerament la magnitud de les destruccions que va provocar aquesta incursió, especialment a les àrees suburbials (Díaz, Macias i Teixell 2005). Per tant, tot i que després més o menys es va refer, és clar que *Tarraco* va sofrir un cop molt important arran de la incursió dels francs.

Com va afectar aquesta crisi el territori? Si més no, tenim un exemple molt clar en la vil·la dels Munts (Altafulla), on les excavacions han demostrat que va ésser destruïda per un incendi (Tarrats *et al.* 1998; 1999), que molt probablement podem pensar que es deu a la incursió dels francs. Hi ha una reocupació posterior que ni de bon tros té la importància de la vil·la altimperial. Es tracta, sens dubte, d'una de les vil·les més riques del territori, que a mitjan segle III dC, com en la centúria anterior, degué ésser propietat d'un membre destacat de l'aristocràcia de *Tarraco*.

Tanmateix, no ens podem imaginar sense més ni més els bàrbars assolant a consciència el territori de *Tarraco*: ens hem de plantejar què va passar a la resta d'hàbitats de l'*ager Tarraconensis*. Hi ha indicis clars d'hàbitats que ja s'havien abandonat amb anterioritat, com les vil·les del Mas dels Canonges (Tarragona) i el Mas d'en Gras (Vila-seca), que sembla que no depassen la primera meitat del segle III dC (Adserias, García i Teixell 2001). Hipotèticament hem relacionat aquests abandonaments amb les repressions de Septimi Sever, que va castigar durament l'elit tarraconense, que era partidària del seu rival, Clodi Albí (Járrega 2008*a*, 109-110). També sembla haver passat el mateix amb la vil·la del Vilarenc (Calafell), tot i que no en tenim dades gaire clares (Palet, Pou i Revilla 1993, 738-740). Tanmateix, hi ha altres vil·les, com les del Castell (Cubelles) i els Antigons (Reus), que visqueren un moment de prosperitat precisament durant l'època severiana. La vil·la del Castell de Cubelles, cap a final del segle II o inici del III, es va dotar d'uns mosaics associats a unes cisternes que semblen definir un espai corresponent a un nimfeu (López, Caixal i Fierro 1994; 1997; 1998; 2004; López, Fierro i Caixal 1998; 2008; 2009), mentre que la dels Antigons es dotà també d'un ric nimfeu decorat amb estàtues (Koppel 1993, 221 i 224; Járrega i Prevosti en premsa). També a la vil·la de Darró (Vilanova i la Geltrú) es varen produir algunes modificacions estructurals (datades vers els anys 220-240 dC) que indiquen un bon moment per a la vil·la (López i Fierro 1990*a*; 1990*b*; López *et al.* 1992; López, Fierro i Caixal 2008, 94; 2009, 138). Per tant, no sembla gaire possible formar-se un esquema rígid sobre el que va passar a l'*ager Tarraconensis* durant el segle III dC. En qualsevol cas, com veurem més endavant, hi hagué una disminució del poblament entre l'alt i el baix Imperi que probablement podem atribuir a aquesta centúria.

A part del cas dels Munts, hem de dir que, certament, no coneixem evidències segures de destruccions violentes a cap altre jaciment de la zona estudiada, encara que això no vol dir que no n'hi hagués, ja que són pocs els jaciments que han estat objecte d'una excavació arqueològica. En el cas de la vil·la del Vinyet (Sitges), al Garraf, tot i que hi ha indicis de pervivències posteriors, la *pars rustica* de la vil·la apareix abandonada i espoliada vers el tercer quart del segle III (García Targa 2004; Revilla i García Targa 2006; López, Fierro i Caixal 2008, 92; 2009, 134). Tanmateix, hi ha un altre element de judici que s'ha utilitzat per intentar copsar la importància de la crisi del segle III, que són les tesaurització monetàries. Tanmateix, s'ha volgut relativitzar molt el seu paper, ja que, com que es tracta d'ocultacions, no necessàriament s'han de relacionar amb invasions ni destruccions; en qualsevol cas, aquests tresorets, que no són tots contemporanis, sí que es poden datar, a grans trets, en la segona meitat del segle III dC, i per tant són un indici d'inseguretat econòmica. A més dels dos conjunts de la vil·la dels Munts, que podem relacionar amb la destrucció d'aquesta (Balil 1979; Marot i Ramón 1999), i dels que s'han localitzat a la mateixa ciutat de Tarragona (Hiernard 1978*a*; 1978*b*; Díaz, Macías i Teixell 2005), en coneixem un a l'*ager Tarraconensis*, trobat al Vilar (Reus), que es pot datar amb posterioritat a l'any 270 (Marot 1999, 329). En canvi, a la zona de l'Ebre no en coneixem cap, però hi ha una curiosa concentració de tresorets al nord de Sagunt, on coneixem el de les Alqueries i el d'Almenara, ambdós datats vers 265-266 (Gozalbes 2005).

A la mateixa ciutat de Sagunt es va trobar un tresoret datat cap a l'any 240 (Llorens i Ripollés 1995, 220), anterior a la incursió franca, cosa que ens indica que probablement les dificultats econòmiques ja eren importants en aquell moment. D'altra banda, Pau Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, VII, 41-2) afirma que els francs varen romandre a *Hispania* durant dotze anys, cosa que, si és certa, podria indicar que es varen dedicar endèmicament al bandolerisme i el saqueig, activitats que poden explicar les destruccions posteriors a l'any 264 que es documenten a *Valentia* i *Pollentia*, i fins i tot l'assalt de Siracusa, a Sicília, que van portar a terme els francs (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2). És possible que aquest perill no fos eliminat fins a la fi del segle, quan l'emperador Maximià sembla que va dirigir una campanya bèl·lica a *Hispania* que podria haver tingut com a objectiu els francs (Arce 1982,19-22).

Per tant, tot i que és molt poc el que podem dir ara com ara sobre el segle III dC, sembla que efectivament va ésser un període de dificultats que explica la diferència (més acusada en unes zones que en d'altres) en el grau de pervivència dels hàbitats altimperials durant l'antiguitat tardana, i que, de forma directa o indirecta, la incursió franca de l'any 264 degué ésser un element més, potser decisiu, en l'empobriment i la desestructuració que semblen patir les ciutats i els hàbitats rurals de l'est de l'antiga *Hispania Citerior* en aquell període.

El baix Imperi (segles IV-V). Els canvis estructurals en el poblament

Fos quin fos l'abast dels canvis que es varen produir durant el segle III dC, el segle IV representa un període nou en relació amb el paisatge urbà i rural anterior. A *Tarraco*, més enllà de l'epigrafia oficial, de la qual coneixem dedicacions a Dioclecià, Constantí, Licini i Crisp (*RIT* 0091-97), i fins i tot una de dedicada als emperadors Lleó i Antemi (*RIT* 0100), molt tardana, de les darreries de l'Imperi. Destaquen l'esment d'una *porticus Iovia* d'època de Dioclecià (*RIT* 0091), que ni tan sols sabem si era nova ni on estava col·locada exactament, i una inscripció que fa referència a la restauració de les *thermae Montanae* pel *praeses* de la *Tarraconensis* Marc Aureli Vincenti, segons una inscripció que li dedicà el *curator rei publicae Tarraconensis* (càrrec certament curiós i poc conegut) Messi Marià (*RIT* 0155). La imatge que tenim és la d'un abandonament, potser progressiu, però en tot cas generalitzat, de l'antic nucli urbà, que es concentrà només a la zona portuària i començà a ocupar (sembla que en la primera meitat del segle V) l'antiga zona oficial de la part alta de la ciutat. Crida l'atenció el fet que les *thermae Montanae* no són restaurades per un ric membre de l'elit ciutadana, com era habitual durant l'alt Imperi, sinó per un càrrec de l'administració, la qual cosa dóna indici dels canvis operats en la ciutat, i probablement de la desestructuració de les elits com a elements dinamitzadors de la ciutat. D'altra banda, és possible que la ciutat no acabés estàlvia de la guerra civil entre Constanci II i Magnenci, com ho semblen suggerir alguns indicis encara poc valorats (Járrega 1990*b*), la qual cosa podria haver contribuït a la seva decadència.

Pràcticament no tenim dades sobre *Dertosa* ni sobre *Saguntum*, tot i que de la primera se n'han trobat abundants materials d'època tardoantiga i se n'ha excavat part de la necròpolis suburbana, i a més coneixem l'existència de bisbes a la ciutat des d'almenys el segle VI, per la qual cosa sabem que era una ciutat molt important durant l'antiguitat tardana, d'acord amb la seva estratègica ubicació en el pas de l'Ebre i potser encara com a centre portuari, per bé que és possible que en aquesta època es comencés a aterrar el seu port marítim.

De *Saguntum* no en sabem pràcticament res durant l'antiguitat tardana. Sí que podem dir que el seu port estava actiu fins a almenys el segle V, com ho indiquen els resultats de les excavacions del Grau Vell (Aranegui 1982). Tanmateix, gairebé no sabem res del seu nucli urbà (que, tot s'ha de dir, tampoc no és que es conegui gaire bé pel que fa a l'alt Imperi), encara que almenys en alguns punts hi ha indicis de continuïtat durant el segle IV i s'hi documenten els abandonaments només a partir del segle V (Melchor i Benedito 2005, 25), per la qual cosa és possible que la decadència manifesta que va patir la ciutat (com s'ha dit més amunt) sigui un fenomen un xic posterior.

En relació amb el baix Imperi s'ha escampat un tòpic segons el qual les elits, fugint de les càrregues cada vegada més oneroses, s'establiren al camp, on varen edificar grans vil·les que mostren en la seva planta l'opulència d'aquestes elits. Aquest fenomen no sembla haver tingut una gran extensió a la zona que aquí estudiem, com després veurem. Tanmateix, el que sí que es donà (encara que sembli una contradicció amb el que acabem de dir) és la creació de superbes *domus* urbanes, molt més luxoses del que ho havien estat mai; aquest fet es detecta a Roma, com ha estudiat Guidobaldi (1986, 1993 i 1999), i és ben cert que la situació de la noblesa senatorial romana no es pot extrapolar al que passa a les províncies; tanmateix, a *Hispania* es constata l'existència de riques *domus* del segle IV profusament decorades amb mosaics, concretament a *Emerita Augusta* (Mèrida), cosa ben lògica si considerem que era la capital de la *diocesis Hispaniarum*. Tanmateix, en una ciutat aparentment secundària (però que a partir d'aquesta època tingué un paper cada vegada més important), *Barcino*, es coneixen almenys tres grans *domus* (que ocuparen un espai considerable dins de la reduïda superfície de la ciutat), la del carrer de la Comtessa de Sobradiel, la de la baixada del Bisbe Caçador i la del carrer de Sant Honorat, cosa que ens està indicant la presència d'importants elits urbanes a la *Barcino* de la primera meitat del segle IV (Chavarría, Arce i Ripoll 2007). En canvi, res de comparable podem dir per a *Tarraco*, com no sigui a l'àrea de la necròpolis del Francolí, on s'ha documentat una *domus* suburbana probablement vinculada al bisbe de la ciutat (López Vilar 2006*a*). No tenim dades per a *Dertosa* ni *Saguntum*, però pràcticament tampoc per a cap altra ciutat d'*Hispania*, amb la qual cosa l'únic que podem treure com a conseqüència és la importància de la *Barcino* tardoantiga.

Pel que fa a l'àrea rural, a la zona de *Tarraco* tenim alguns exemples de vil·les sumptuoses durant el segle IV, com n'hi havia hagut ja durant l'alt Imperi, malgrat els canvis que s'havien produït. No és el cas de la gran vil·la dels Munts, destruïda probablement l'any 264 i que tingué una reocupació posterior poc coneguda (Tarrats *et al.* 1998; 1999) i, segons sembla, de poca importància, però sí que podem documentar algunes vil·les que ja havien tingut importància durant l'alt Imperi, i que al segle IV experimentaren importants variacions tipològiques, indicatives de la riquesa que assoliren en aquell moment.

El cas més potent, i al mateix temps més atípic i controvertit, de vil·la luxosa del baix Imperi a l'*ager Tarraconensis* és el de Centcelles (Constantí) (figura 1), que rebé una important transformació: s'hi va afegir un edifici que fins ara ha estat un verita-

ble trencaclosques per als investigadors: el que hom anomena «mausoleu» de Centcelles, una aula monumental que, per la decoració del mosaic de la seva cúpula, ha estat identificada com un mausoleu, fins i tot imperial (Schlunk i Hauschild 1962; Arbeiter 1989; Arbeiter i Korol 1988-89; Hauschild i Arbeiter 1993), per bé que no manquen altres propostes, com que podria haver estat la tomba d'un bisbe (Arce 1998-99). En tot cas, la identificació com a mausoleu es basa en la presència d'una cripta en el subsòl d'aquesta construcció, que no queda clar de quina època és ni, per tant, quina podria ser la seva veritable funció. A més, aquesta construcció presenta alguns trets arquitectònics relacionables amb l'arquitectura termal, la qual cosa dificulta la seva identificació com un mausoleu. Probablement es tracta, en realitat, d'una gran aula de recepció de la vil·la romana, com proposa Warland (2002). Per la temàtica del mosaic sabem que el *dominus* de la vil·la era cristià, i sembla clar que apareix representat en el mosaic, just davant de l'entrada, sense traça de cap diadema que identifiqués aquest personatge com un emperador en cas de ser bona aquesta hipòtesi, que per aquesta raó creiem que podem descartar totalment.

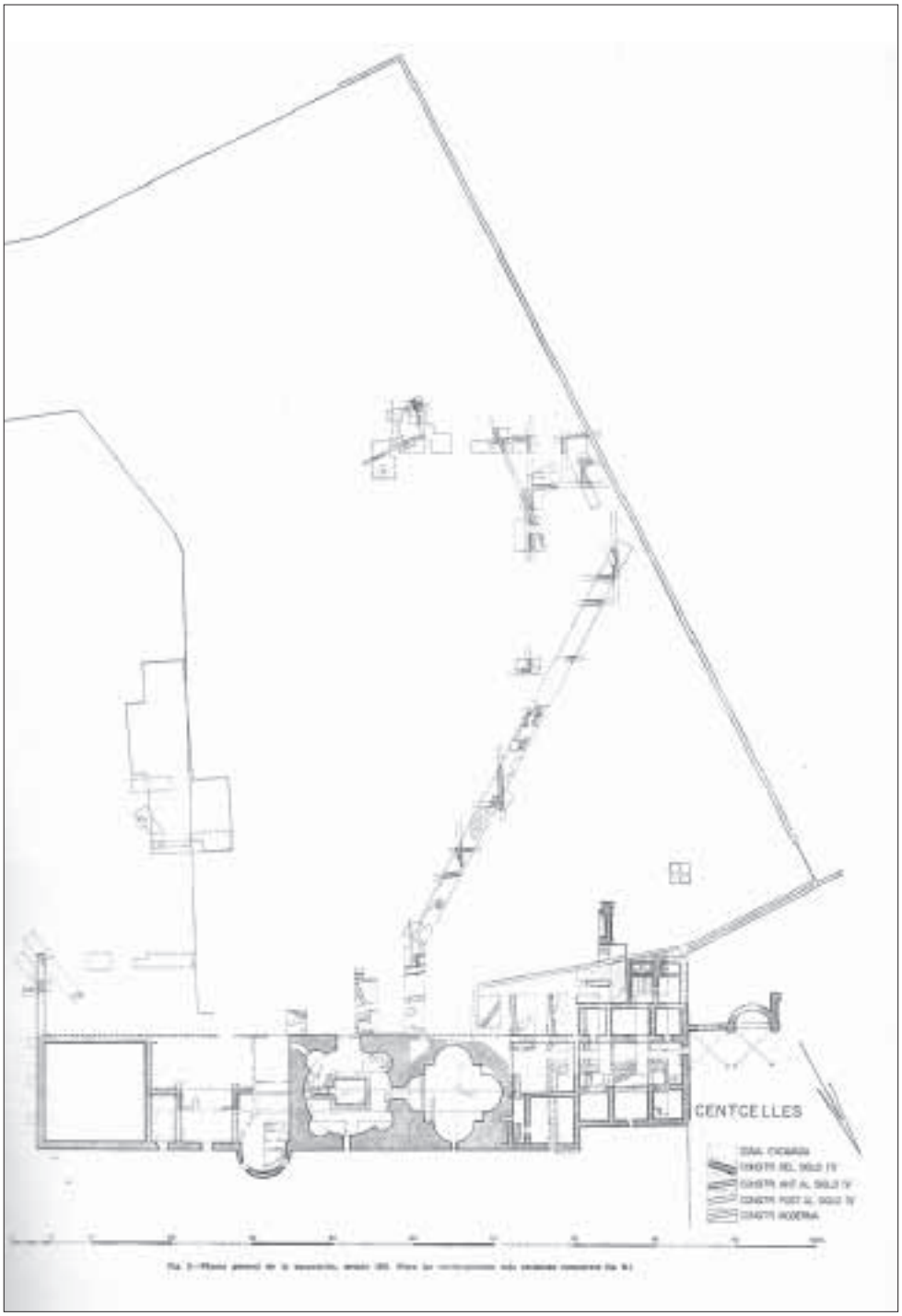

FIGURA 1. Planta de la vil·la romana de Centcelles (Constantí), segons Schlunk i Hauschild 1962.

Per tant, la vil·la de Centcelles degué pertànyer a algun personatge important de *Tarraco*, potser relacionat amb el govern de la província, i està en consonància amb les grans sales de les *domus* de Roma, com l'anomenada «temple de Minerva Mèdica» (Guidobaldi 1986; 1993; 1999) i les grans vil·les tardoantigues, com la de Piazza Armerina a Sicília (Carandini, Ricci i De Vos 1982). Macias i Menchon (2007) destaquen el fet que aquesta vil·la és just al costat de l'antiga via romana que des de *Tarraco* penetrava vers l'interior de la península, i alhora plantegen que aquest eix devia tenir molta importància en aquesta època. Sens dubte és així, com ho era ja a l'alt Imperi, atès que es tracta de la via que menava vers l'interior de Catalunya i la vall de l'Ebre, on hi havia les importants ciutats d'*Ilerda* i *Caesaraugusta*, i d'aquí a l'interior d'*Hispania* i, en darrera instància, a la capital de la diòcesi, *Emerita*. Tanmateix, com veurem seguidament, altres vil·les importants de l'època són en altres ubicacions, per la qual cosa no podem plantejar per a aquest eix viari cap precedència sobre altres vies ni en altres períodes.

A la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* es localitzen dues vil·les que presenten indicis de riquesa durant el segle IV, quan s'hi varen efectuar grans obres de reforma. Una d'elles és la de Darró (Vilanova i la Geltrú) (figura 2), situada just davant el mar, que cap a mitjan segle IV va experimentar una important reforma, en què es va dotar d'una sala noble pavimentada amb *opus sectile* i restes de mosaics i fins i d'un pis alt (López i Fierro 1987-88, 67; López, Fierro i Caixal 2008, 95; 2009, 138). Probablement fou, com la de Centcelles, una vil·la disposada al voltant d'un peristil, tot i que la destrucció parcial a causa de la via ferroviària i la manca d'excavacions més enllà d'aquesta impedeixen conèixer la planta d'aquesta vil·la. Un altre cas conegut, també situat en primera línia de costa però un xic més arrecerada, és la vil·la del Castell (Cubelles); cap a la segona meitat del segle IV (segons els seus excavadors, amb posterioritat a l'any 360 dC), es varen amortitzar els mosaics, i per tant també el nimfeu de final del segle II o inici del III; va augmentar el nivell del sòl, però les cisternes varen continuar en ús; es varen repavimentar els dipòsits i es varen bastir alguns murs nous, i s'edificaren també uns arcs de mig punt que segurament sostenien un pis superior (López, Caixal i Fierro 1994, 118 i 133; 1997, 857; 1998, 143-144; López, Fierro i Caixal 1998, 19; López, Caixal i Fierro 2004, 460 i 467; López, Fierro i Caixal 2008, 98; 2009, 138). També a la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* es situen les vil·les de la Rectoria (Pacs) i de Sant Valentí (les Cabanyes), on, tot i que no se'n sap gran cosa, es coneixen restes de mosaics datats en la primera meitat del segle IV (Balil 1987; López *et al.* 1992).

Força important seria també la vil·la de la platja de la Pineda, coneguda també com a Cal·lípolis, que ja era important durant l'alt Imperi (com ho indica el conegut mosaic dels peixos), però que en època tardoantiga dóna mostres de vitalitat (Macias i Tuset 1996; Macias 2000). També la vil·la de la Llosa proporciona indicis de continuïtat, tot i que sense grans luxes (García *et al.* 2001; Ramon 2007). Aquestes dues vil·les, com les de Darró i el Castell de Cubelles, estan situades a la línia de costa, per la qual cosa podem concloure que, durant el segle IV, aquestes vil·les donen indici de la continuïtat (o potser la represa) del sistema de la vil·la a la zona costanera propera al nucli urbà de *Tarraco*.

A manca d'excavacions acurades, es fa difícil constatar la continuïtat i la concentració de la propietat en terrenys situats més a l'interior. Cal no oblidar la vil·la de Parets Delgades (la Selva del Camp), poc coneguda perquè correspon a excavacions antigues, tot i que s'hi han trobat mosaics policroms i capitells que indiquen que es pot tractar d'una vil·la important durant el segle IV (Sánchez Real 1951; Járrega 1993*a*, 921-923), i on curiosament s'edificà una capella en època medieval, potser d'origen visigòtic. Aquesta vil·la està situada també

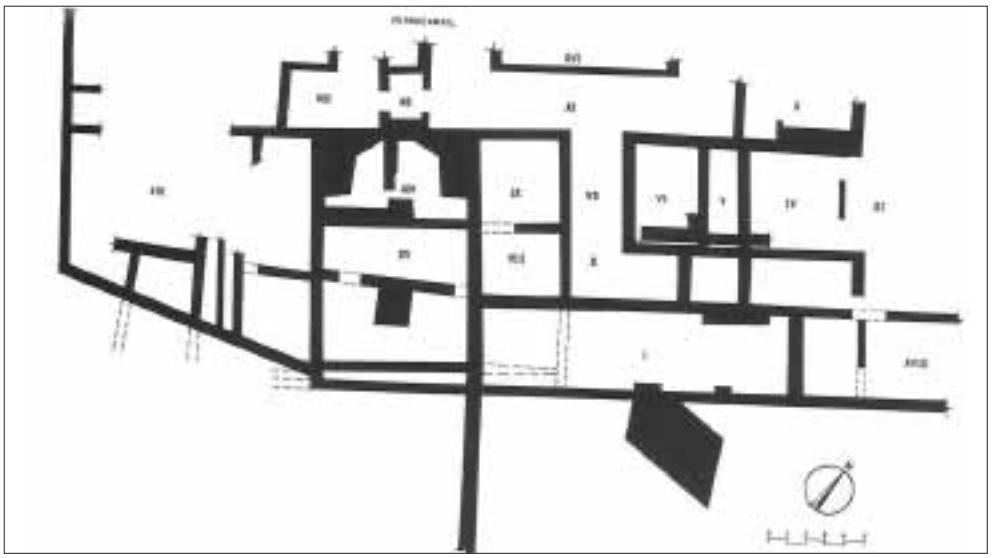

FIGURA 2. Planta de la fase baiximperial de la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú), segons López i Fierro 1990*b*.

al costat del camí abans esmentat que permetia accedir a l'interior d'*Hispania* des de *Tarraco*. Per tant, trobem que les principals vil·les tardoantigues són a la línia de costa (i a prop, per tant, de l'anomenada Via Augusta, que comunicava els Pirineus amb Cadis) i al costat de la via que mena vers l'interior, on trobem les vil·les de Centcelles i Parets Delgades (Macias i Menchon 2007). Tanmateix, altres vil·les de l'*ager Tarraconensis* probablement degueren mantenir la seva estructura al llarg del segle IV, com sembla haver succeït a la vil·la dels Antigons (Reus) (Járrega i Prevosti en premsa).

A l'àrea de *Dertosa* tenim dades sobre dues vil·les importants, si més no una, les de Barrugat (Bítem, Tortosa) i Casa Blanca (Tortosa), ambdues a pocs quilòmetres de distància de *Dertosa* i al costat de l'Ebre. De la vil·la de Casa Blanca només se n'ha excavat part del que degueren ser uns magatzems de la *pars rustica* de la vil·la (Revilla 1998; 2003), per la qual cosa poc es pot dir sobre l'estructura i la veritable importància d'aquesta vil·la, tot i que els materials trobats demostren una important pervivència almenys fins al segle VI, no sabem si experimentant transformacions o no. En canvi, de la vil·la de Barrugat, tot i el desconeixement de la seva planta, en bona mesura a causa de les destruccions provocades en construir el canal esquerre de l'Ebre a l'inici del segle XX, podem dir que fou una vil·la molt important almenys en la primera meitat del segle IV, quan es va dotar de rics mosaics geomètrics que es poden relacionar amb una àrea termal (Járrega 1993*b*; Genera i Járrega 2005; 2010). Per tant, podem suposar que, paral·lelament als casos abans esmentats de la rodalia de *Tarraco*, la vil·la de Barrugat degué pertànyer a algun personatge important de l'elit dertosana durant la primera meitat del segle IV. Com després veurem, hi ha indicis que en un moment més avançat aquesta vil·la va patir transformacions, però en el segle IV era encara un establiment molt ric.

No tenim indicis de l'existència de vil·les riques a la zona nord del País Valencià, potser en consonància amb la pèrdua d'importància de *Saguntum* a la qual ja ens hem referit; cal tenir també en compte l'escàs nombre d'excavacions arqueològiques. Tanmateix, a la vil·la romana de Benicató (Nules), a la Plana, una de les poques en què s'han dut a terme intervencions arqueològiques, els materials trobats indiquen una continuïtat en l'hàbitat almenys fins al segle VI, tot i que no hi ha indicis de transformacions estructurals importants.

Despoblament o concentració de la població? La dinàmica poblacional entre l'alt Imperi i l'antiguitat tardana

Plantegem aquí un problema que ja va posar en relleu fa anys Miquel Tarradell, a partir de l'estudi del poblament de l'àrea rural de Villar del Arzobispo, a la comarca valenciana dels Serrans (Tarradell 1965; 1968). Tarradell va plantejar una gran disminució del poblament entre l'alt Imperi i l'antiguitat tardana. Tot i que cal tenir en compte el caràcter relatiu de les dades, perquè procedeixen només de prospeccions superficials i, encara més, de troballes casuals; en absència d'excavacions extensives, el cert és que aquestes comparacions resulten si més no indicatives, i no han tingut gaire continuïtat al nostre país. Per tant, seguidament, tot i tenint en compte aquesta desigualtat en les dades, plantejarem algunes dades comparatives centrades en els diversos territoris que estudiem, per tal de comprovar si aquest model metodològic és o no útil.

Partim de les dades que tenim en altres àrees properes, abans d'entrar en les pròpies. Així, Tarradell (1965, 1968) plantejava una reducció d'un 94,44 per cent del total a la zona de Villar del Arzobispo; cal tenir en compte que es tracta d'una àrea reduïda, que no s'hi havia fet cap excavació i que el coneixement de les ceràmiques romanes (principals elements de datació) no era llavors tan acurat com ara. Més recentment, podem esmentar les dades de la zona del Maresme, on sembla que hi ha una reducció d'hàbitats del 21 per cent (Prevosti 1981*a* i *b*), mentre que a les comarques del nord-est de Catalunya aquesta reducció és aproximadament del 50 per cent (Nolla i Casas 1984, làm. IV-V).

Entrant ja a les àrees que aquí estudiem, les prospeccions del PAT han permès constatar que a la zona de l'*ager Tarraconensis* la reducció del poblament se situa entorn del 58 per cent (Járrega 2008*a*, 128) (figura 3). Al litoral del Garraf i el Penedès es constata una reducció molt més important, de l'entorn d'un 73-76 per cent (Revilla i Miret 1995, 205; Guitart, Palet i Prevosti 2003, 152; Prevosti 2007, 74). A les terres de l'Ebre la reducció és del 37 per cent aproximadament (Revilla, 2003, 143; García *et al.* 2004-2005, 260; Járrega 2008*b*, 197; Járrega 2011*b*, 53-54) (figura 4). En canvi, a la Plana de Castelló hem pogut constatar una reducció molt superior, del 87 per cent aproximadament (Járrega 2011*a*, 522) (figura 5), que no és lluny de la que fa uns quants anys vàrem constatar a la comarca de l'Alt Palància, prop de la Plana però més a l'interior, on la reducció era del 84 per cent (Járrega 2000) (figura 6). Bé és cert que a l'Alt Palància gairebé no s'han fet excavacions, i a la Plana molt poques, per la qual cosa cal prendre aquestes dades amb precaució; no obstant això, darrerament s'ha excavat una vil·la (encara inèdita) a la partida de Vinamargo (Castelló) que no sembla sobreviure més enllà del segle III (Alfonso i Miguélez en premsa) per la qual cosa sembla que, efectivament, tendeix a confirmar-se aquesta davallada a la zona de Castelló.

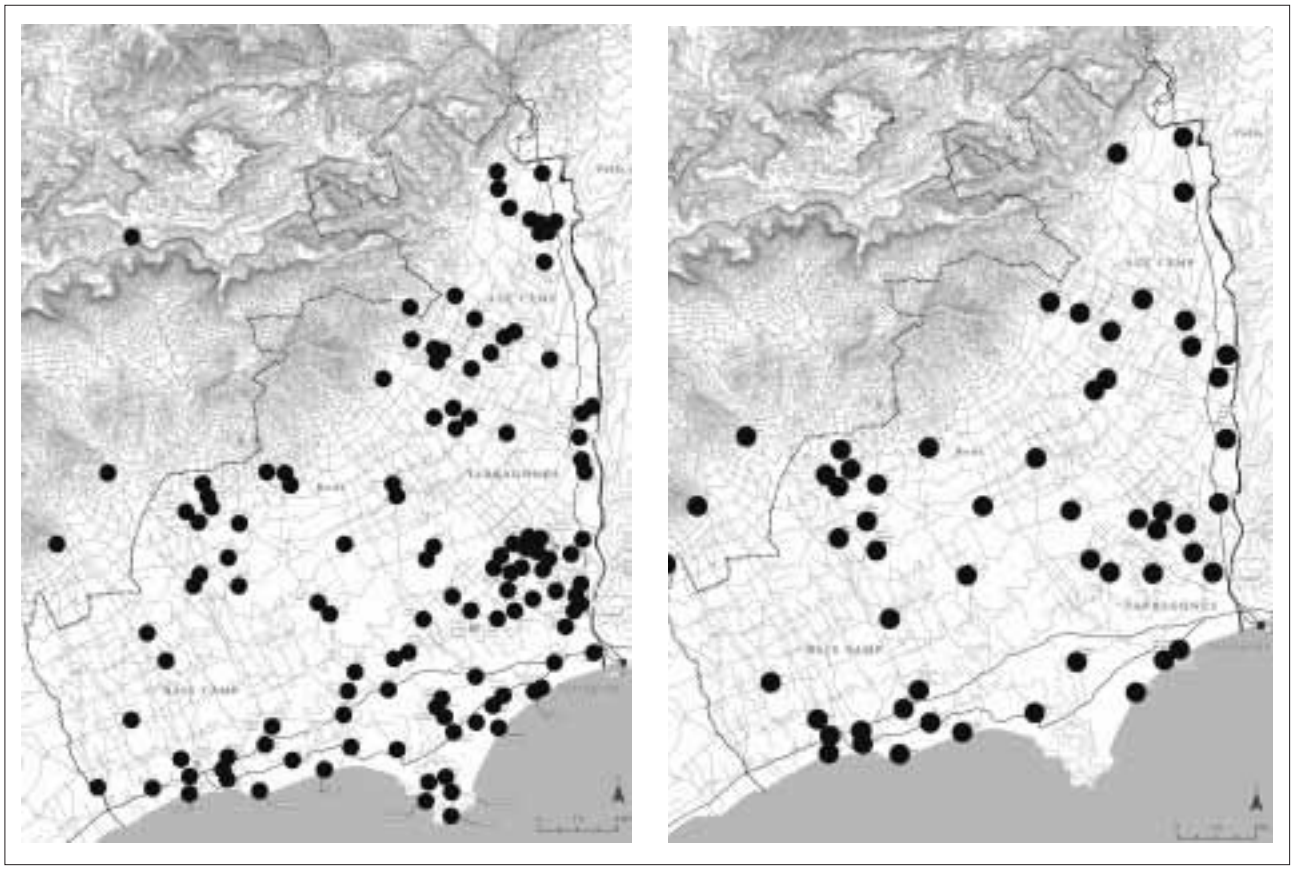

Figura 3. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a l'*ager Tarraconensis*. Font: Prevosti i Guitart 2011.

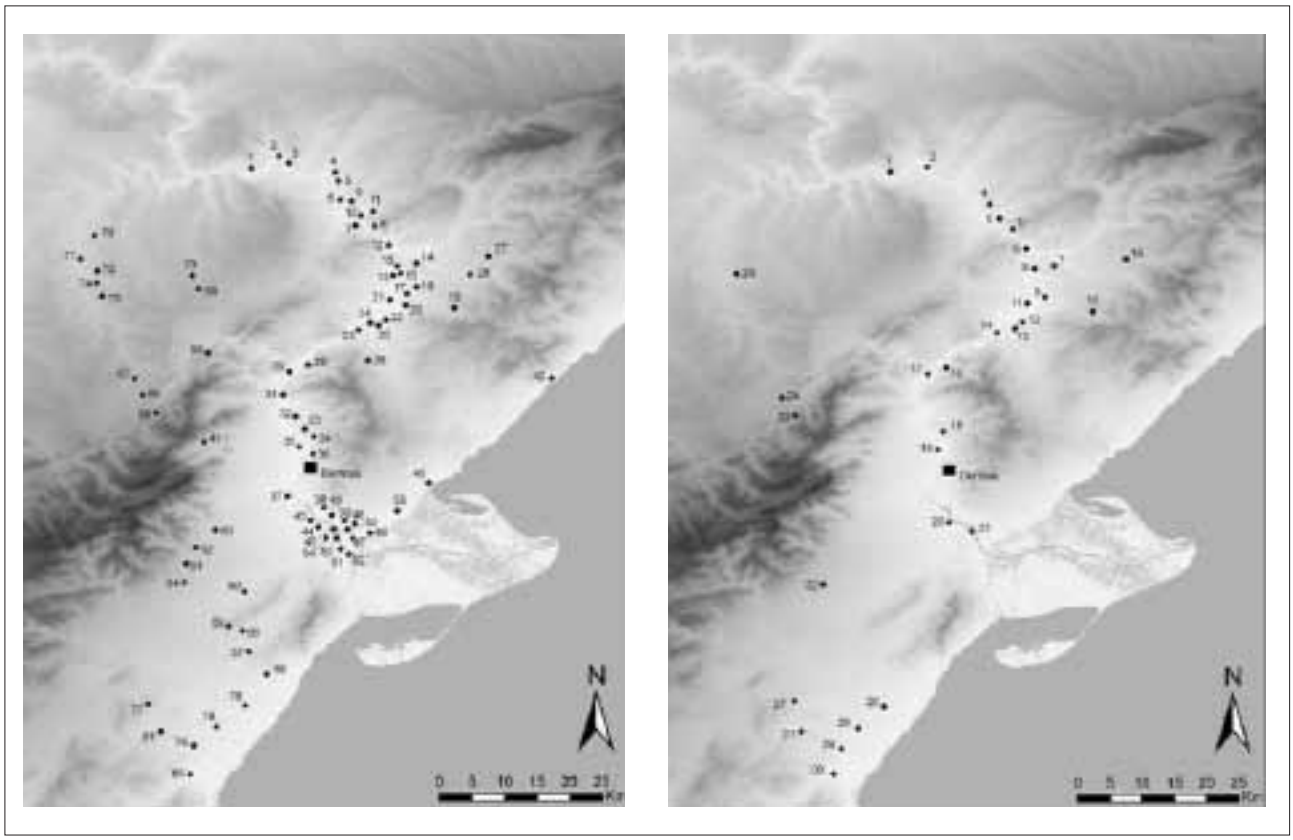

Figura 4. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a la zona de *Dertosa* i la desembocadura de l'Ebre.

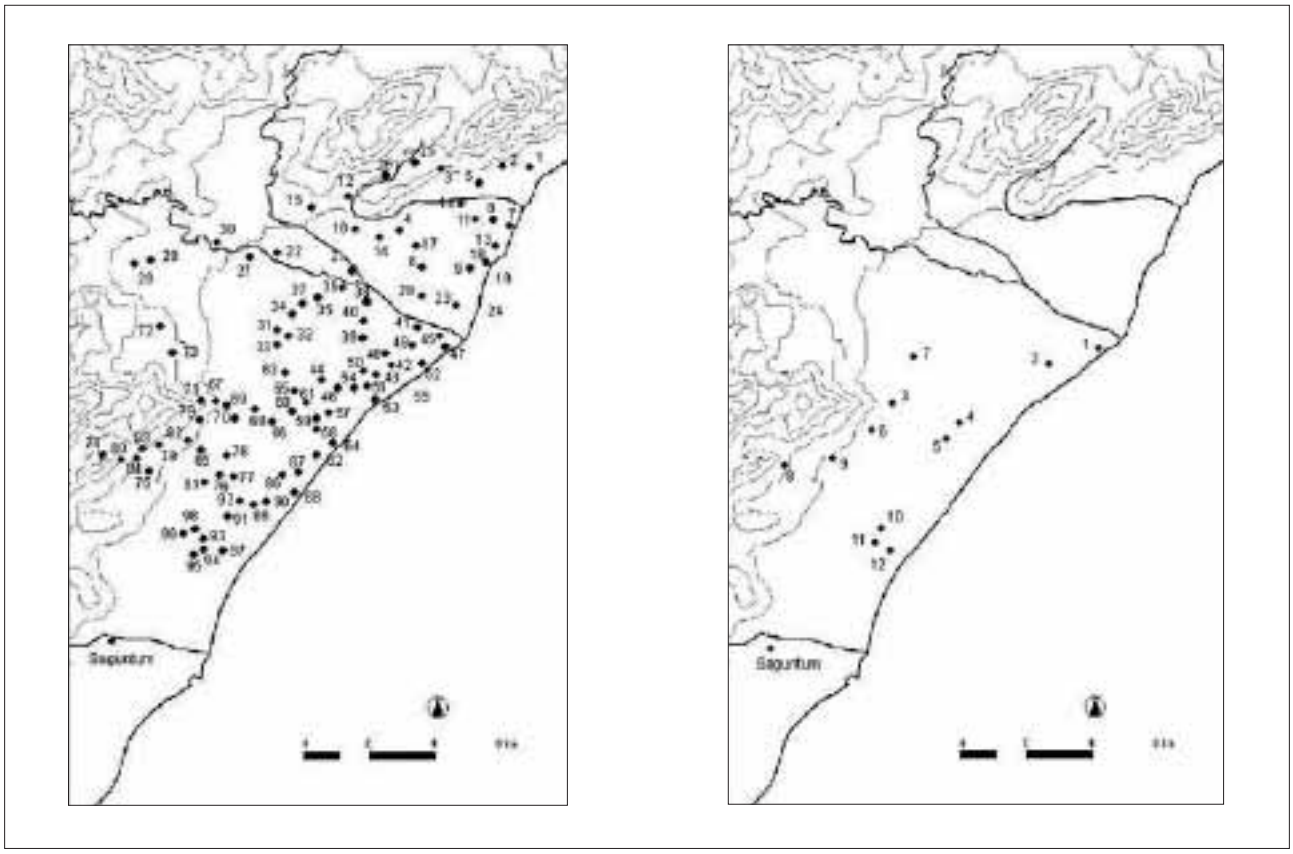

FIGURA 5. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a la Plana de Castelló.

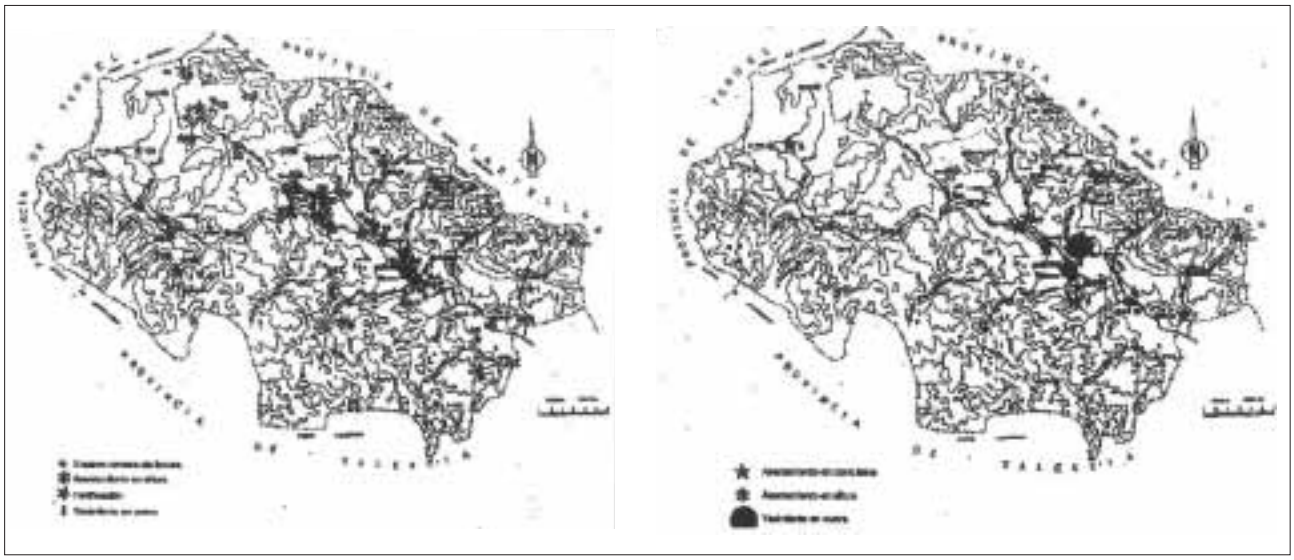

FIGURA 6. Evolució del poblament altimperial (esquerra) al tardoantic (dreta) a la comarca de l'Alt Palància.

Les dades abans analitzades tendeixen a plantejar diferències regionals importants, ja que la disminució i continuïtat del poblament és més matisada a la zona situada al nord de l'Ebre, als *agri* de *Tarraco* i *Dertosa*, que al sud, on la davallada sembla que és molt més important. Les raons d'aquesta diferència són desconegudes, però apuntem que podrien tenir relació amb una situació de crisi molt més aguda en aquesta zona, com ho poden fer pensar tant la concentració més gran de tresorets de la segona meitat del segle III en aquesta zona com la desestructuració que sembla que patí la ciutat de *Saguntum* durant l'antiguitat tardana.

Un element molt important per valorar la raó d'aquests canvis és copsar si efectivament es tracta d'una disminució o d'una concentració de poblament. Tanmateix, si no hi hagué cap canvi important (i per al segle IV no tenim cap indici que n'hi hagués) en el

sistema econòmic basat en la vil·la romana, en el cas que es tracti d'una concentració de poblament (i sense que sapiguem pràcticament res sobre l'existència de *vici* en aquesta zona, tant en l'alt Imperi com en l'antiguitat tardana), és evident que això implicaria l'empobriment de bona part dels camperols, que haurien d'instal·lar-se en les propietats dels més poderosos, tret que (cosa poc probable en aquests moments) anessin a viure a les ciutats. Per tant, tot i que no ho sabem, és probable que el que es produís fos una combinació de despoblament (a causa de les calamitats experimentades durant el segle III) i una concentració de la població rural, al voltant dels nuclis més potents, com les vil·les de Centcelles, Darró, el Castell de Cubelles, la Pineda, Parets Delgades i Barrugat, que hem esmentat més amunt.

Els canvis estructurals i la desaparició de la vil·la romana. De la *Tarraconensis* romana a la *Hispania* visigoda

Malgrat que en alguns casos clars, abans esmentats, podem constatar una continuïtat (en tot cas, enriquida en alguns llocs) del sistema arquitectònic (i és de suposar que productiu) de la vil·la romana, en època tardoantiga començaren a produir-se importants transformacions funcionals que varen donar com a resultat la desaparició d'aquest tipus d'hàbitat i sistema d'explotació i el pas cap a altres de diferents, que varen conduir cap al poblament rural d'època medieval. Des de fa algun temps es documenta un fenomen que sembla força generalitzat, que és la substitució d'antics espais nobles de les vil·les (sovint decorats amb mosaics) per altres de dedicats a les transformacions agrícoles, encara de clara arrel romana (*lacus*, premses, magatzems de *dolia*). Aquest fenomen ha estat documentat arreu de les comarques litorals i prelitorals de Catalunya (Járrega 1993*a* i 1997; Chavarría 1998) i probablement és més general.

A l'àrea que estudiem també es produeixen aquests canvis. El problema és que, tant en aquesta zona com a la resta de llocs, sovint és molt difícil datar aquests fenòmens, però tot apunta que es varen produir durant el segle V, potser encara en el període en què, si més no nominalment, encara la costa oriental de la *Tarraconensis* conformava una de les darreres províncies sota l'autoritat del ja moribund Imperi romà d'Occident. Així, a la vil·la dels Antigons es varen localitzar una sèrie de petits dipòsits de líquids que semblen posteriors a la resta de les estructures, i que probablement corresponen a aquests moments (Járrega i Prevosti en premsa). A la vil·la de la Rectoria (Pacs) i a la de Barrugat (Bítem, Tortosa) sabem que els mosaics van ser amortitzats i perforats per col·locar-hi *dolia* (Balil 1987; Genera i Járrega 2005 i 2010), fenomen que també es documenta a la vil·la de Torre Llauder, a Mataró; també a Can Terrés (la Garriga), a l'antiga zona termal, s'implantà un complex de transformació agrícola (Járrega 1993*a* i 1997; Chavarría 1998). Malauradament, no tenim dades estratigràfiques que ens permetin datar cap d'aquests casos, però sembla que, en general, es produïren en el segle V, no sabem si abans o després de la desaparició de l'Imperi romà d'Occident.

El segle V sembla marcar la fi del sistema de la vil·la tal com s'havia entès tradicionalment, però cal tenir en compte que a la vil·la de la Pineda o Cal·lípolis (Salou) encara cap a mitjan segle VI es va remodelar el *balneum* (Macías 2005, 82), per la qual cosa podem pensar que, almenys en alguns casos, en plena era visigòtica es detectà certa continuïtat de les vil·les romanes, la qual cosa implica el mateix tipus de propietat individual depenent d'un *dominus*. Tanmateix, potser ja des del segle V i amb més seguretat al VI, es començà a desenvolupar un nou tipus d'hàbitat, potser ja no dependent d'una única propietat, que correspon a assentaments molt modestos en els quals hi ha premses i dipòsits que evidencien la seva activitat de transformació agrícola, i que es documenten en altres indrets del país, com Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) o els Mallols (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Enrich, Enrich i Pedraza 1995; Francès, coord., 2007). A la zona que estudiem, es coneix un hàbitat d'aquest tipus a la Solana (Cubelles) (Barrasetas 2007) i darrerament se n'ha detectat un altre a l'església de Sant Miquel de Calafell (Guitart, Palet i Prevosti 2003, 153). Probablement eren molt més abundants i estan marcant la desaparició de l'hàbitat típicament romà basat en la vil·la i el pas a altres de tipus pagès que prefiguren l'ocupació medieval del territori.

Tanmateix, hi ha un element que sembla documentar-se només a la zona meridional de la *Tarraconensis* en aquests moments, i és l'ocupació d'hàbitats en altura, sovint aprofitant l'emplaçament d'antics poblats ibèrics. Tret dels casos d'alta muntanya (com el Roc d'Enclar d'Andorra; vegeu [Enclar] 1997) a Catalunya en general no es coneixen aquests hàbitats. En canvi, en trobem a la Terra Alta, com ho indiquen les troballes de Mas de Manresa i Penya Gall, a l'actual terme municipal d'Horta de Sant Joan (Puch 1986-87, 24-29; Járrega 1993*a*, 1019-1020); de Castell de Corbó, a la comarca dels Ports (González Prats 1978), la Plana Baixa, on es coneix el poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó); a la Plana Baixa (Arasa 1997), i potser a l'Alt Palància, on hi ha el poblat de la Torre del Mal Paso (Castellnovo), tot i que en aquest cas podria limitar-se a la cova contigua (Martí i Selma, 1997). La cronologia, almenys en alguns casos, és força antiga, ja que apunta vers el segle V; en el cas del poblat de Sant Josep, es pot precisar en la primera meitat d'aquesta centúria, i la presència d'armament ens pot fer pensar

en un ús de caràcter militar. Fins i tot l'abundància de monedes de seques orientals ens podria fer pensar en un destacament de soldats procedents de la zona oriental de l'Imperi, tal com havia suggerit Gozalbes (Gozalbes 1996, 398) per raons anàlogues a les atribuïdes a alguns tresorets del segle III, que posa en relació amb hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·liè i Pòstum.

També hi ha casos de refugis en coves, com s'acaba d'apuntar; aquests tenen una geografia un xic més extensa, ja que els trobem en diverses comarques (cova 120, a Sales de Llierca, a la Garrotxa; cova de la Guanta, a Sentmenat, Vallès Oriental, o cova Colomera o de les Gralles, a la conca de Tremp; vegeu Járrega 1990*b* i 1993, 1170-1171). A l'àrea estudiada hi ha a la cova de la Font del Molinot (Pontons), el fondal de Valldellós (Mediona), a l'Alt Penedès; les coves del Garrofet (Querol) i Mont-ral, a l'Alt Camp, i la cova de Santa Magdalena (Ulldecona), al Montsià (Járrega 1993*a*, 662-666, 670-671, 743-745, 1011-1012 i 1170-1171). Els materials (sigil·lada hispànica tardana, «DSP», àmfora oriental) permeten datar aquestes ocupacions també en el segle V. No queda clar si es tracta de refugis deguts a moments d'inseguretat, de caus de pastors o de bandolers o fins i tot d'ermitoris; en alguns casos, com la cova Colomera, es tracta d'indrets força inaccessibles. En tot cas, es tracta sens dubte d'un tipus de poblament o d'ocupació del territori molt marginal.

Un darrer tema que cal tenir en compte, i que és encara molt desconegut, és la cristianització del territori. En aquest sentit, resulta molt arriscat basar-se en la simple coincidència d'emplaçaments entre les vil·les romanes i les capelles medievals, que havia servit per proposar un origen d'aquestes darreres en les primeres (Ribas 1975), però sobre les quals no sabem realment si hi ha o no una solució de continuïtat. A més, a la Catalunya meridional i el nord del País Valencià intentar establir aquesta relació és problemàtic per raó dels segles d'ocupació musulmana. Per tant, podem només basar-nos en alguns indicis arqueològics. En aquest sentit, són significatives la inscripció que probablement correspon a la consagració d'una capella, situada a la partida de Camí Nou, a la zona de la vil·la romana de Benicató (Nules, a la Plana Baixa), amb la qual potser tenia relació, i que es data de l'any 512 (Corell i Gómez 2002, vol. I*b*, 809-811), i les restes d'una possible basílica paleocristiana (malauradament, avui destruïda) que es situava a la zona dels estanys d'Almenara (també a l'actual comarca de la Plana Baixa), i que tipològicament es pot datar en el segle VI (Arasa 2000). Aquests dos indicis apunten vers la construcció de les primers capelles cristianes en el segle VI, en època visigoda, que és quan les fonts escrites ens indiquen la implantació de les primeres esglésies rurals.

Conclusions

Malgrat el que s'ha dit, hi ha evidència arqueològica de la destrucció dels francs, que es pot datar probablement en l'any 264. Aquestes destruccions afectaren l'àrea immediata de *Tarraco*, com ho indica la destrucció de la vil·la dels Munts (Altafulla), però no sabem si tingué més abast territorial. En tot cas, l'abundància de tresorets d'aquesta època fa pensar en una clara situació d'inseguretat, evidenciada especialment a les comarques de Castelló, per la concentració d'aquests tresorets.

La situació en la primera meitat del segle III sembla força desigual, amb l'aparent abandonament d'alguns assentaments (Mas dels Canonges, Mas d'en Gras), mentre que altres passaven per un bon moment (Darró, Castell de Cubelles, els Antigons). En tot cas, a la segona meitat del segle III (coincidint més o menys en el temps amb l'anarquia militar i la incursió dels francs) hi ha abandonaments totals o parcials de molts jaciments, ja que de molts no se'n coneixen materials ni cap element arqueològic d'època tardoantiga.

Durant l'antiguitat tardana hi hagué una reducció del poblament ben evident però força desigual, a partir de l'evidència que tenim (tot i que el grau de recerca també és desigual segons les zones). Així, veiem una disminució i/o concentració del poblament més o menys equilibrada a la zona més septentrional (àrea de *Tarraco* i zona de l'Ebre immediata a *Dertosa*), mentre que a la part més meridional, corresponent també a *Dertosa* i a *Saguntum*, sembla haver-se produït una forta davallada en el nombre d'hàbitats.

Durant el segle IV hi ha una sèrie d'hàbitats més o menys sumptuosos, sovint decorats amb mosaics: Darró (Vilanova i la Geltrú), el Castell (Cubelles), església de Sant Valentí (les Cabanyes), potser també els Antigons (Reus), la Pineda o Cal·lípolis (Salou), Centcelles (Constantí), Parets Delgades (la Selva del Camp), Barrugat i potser també Casa Blanca (Tortosa). En alguns casos (Darró, el Castell de Cubelles) les excavacions fan pensar que les obres de reforma es poden datar vers la meitat o la segona meitat del segle IV, la qual cosa indica que durant tot el període constantinià i probablement fins als temps de Teodosi algunes vil·les mantingueren un estatus força elevat, potser a expenses de tots els hàbitats que havien desaparegut prèviament.

En el segle V es produeixen algunes transformacions importants, que amortitzen les parts nobles de les vil·les per destinar-les a usos de caràcter agrícola-industrial, manifestades en la construcció de *lacus*, zones de premsat i àrees d'emmagatzemament (*dolia*). Això ho constatem a la vil·la dels Antigons (Reus) i a la de Barrugat (Bítem, Tortosa), a més de l'ocupació tardoantiga dels Munts (Altafulla), sense cap relació estructural amb la vil·la destruïda vers l'any 264. Aquests canvis palesen l'inici de la transformació de la vil·la

romana en un altre tipus d'hàbitat. Tanmateix, les transformacions del *balneum* de la vil·la de la Pineda al segle VI indiquen la continuïtat, almenys en alguns casos, d'aquest model en època visigoda.

Potser ja al segle V i amb més claredat a la centúria següent, apareix un nou tipus d'hàbitat dispers, de construccions molt modestes i associades a *lacus* i àrees de premsat que evidencien una activitat agrícola oliera o vinera, i que prefiguren l'ocupació del territori en època medieval. Això ho documentem a la Solana (Cubelles) i a l'església de Sant Miquel de Calafell.

A la zona meridional estudiada (Terra Alta i comarques de l'actual província de Castelló) es detecta una sèrie d'ocupacions de punts alts, sovint en l'emplaçament d'antics poblats ibèrics, que en alguns casos semblen tenir un caire militar (Sant Josep, a la Vall d'Uixó) i que es daten en el segle V, fins i tot en la primera meitat. També hi ha, amb una geografia més extensa, l'ocupació de coves a partir d'aquesta època.

Un darrer problema és el de la cristianització del camp, que no hi ha prou dades per suposar ni negar que procedeixi de les vil·les romanes, i que comença a documentar-se a partir del segle VI, com ho indiquen les troballes de la zona de Benicató i dels Estanys, a la Plana Baixa.

Bibliografia

Adserias, M.; García, M.; Teixell, I. 2001: «Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les *villae* del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 23, Tarragona, 213-247.

Albertini, E. 1923: *Les divisions administratives de l'Espagne romaine,* París.

Alfonso, J.; Miguélez, A.: «La villa romana del Camí de Vinamargo (Castelló)», *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló (València, 10-12 desembre 2010)*. [En premsa].

Aranegui, C. 1982: *Excavaciones en el Grau Vell,* SIP, Serie de Trabajos Varios 72. València.

Arasa, F. 1997: «Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI», *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII, Girona, 1145-1159.

– 2000: «El conjunto monumental de Almenara (la Plana Baixa, Castelló)», *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno* (A. Ribera, coord.), València, 113-118.

Arbeloa, J. V. 1999: Ciutat de Dertosa, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 83-84.

Arbeiter, A. 1989: *Der mosaikschmuck des grabbaues von Centcelles un der machtueschel von Constans zu Magnentius*, Madrider Mitteilungen 30, Mainz, 289-331.

Arbeiter, A.; Korol, D. 1988-89: «El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio», *Butlletí Arqueològic*, època V, 10 i 11, Tarragona, 193-244.

Arce, J. 1978: «La "crisis" del s. III d.C. en Hispania y las invasiones bárbaras», *Hispania Antiqua* 8, Valladolid, 257-269).

– 1982: *El último siglo de la España romana (284-409)*. Madrid.

– 1998-99: «Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal», *Anas* XI-XII, Mèrida, 155-161.

Balil, A. 1957: «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d.C.», *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma* 9, Madrid, 97-143.

– 1959*a*: «Hispania en los años 260 a 300 d. C.», *Emérita* 27, fasc. 2, Madrid, 269-295.

– 1959*b*: «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d.C.», *Anales de Historia Antigua y Medieval*, Buenos Aires, 49-91.

– 1979: «Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona)», *Acta Numismatica* 9, Barcelona, 97-99.

– 1987: «La villa romana de Pacs (Penedès, Barcelona)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* LIII, Valladolid, 181189.

Barrasetas, E. (coord.) 2007: *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 18, Barcelona.

Blázquez, J. M. 1968: «La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana», *Hispania* 108, Madrid, 5-37.

Burch, J. M.; Casas, J.; Nolla, J. M.; Palahí, Ll. 2006: «El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles / Rhythms and cycles of countryside romanization», *Studies of the rural world in the Roman period* 1, Banyoles, 31-39.

Carandini, A.; Ricci, A.; De Vos, M. 1982: *Filosofiana, la villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Palerm.

Cepas, A. 1997: *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*, Madrid.

Chavarría, A. 1998: «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 39, Girona, 9-30.

Chavarría, A.; Arce, J.; Ripoll, G. 2007: «The Urban Domus in Late Antique Hispania: Examples from Emerita, Barcino and Complutum», a: La-

VAN, L.; ÖZGENEL, L.; SARANTIS, A. (ed.), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, Leiden, Boston, Colònia, 305-336.

CORELL, J.; GÓMEZ, X. 2002: *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori*, 2 vol., València.

DÍAZ, J. M.; MACÍAS, J. M.; TEIXELL, I. 2005: «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "casc antic" de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic*, època V, 27, Barcelona, 47-103.

[ENCLAR] 1997: *Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX.* Andorra.

ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, Ll. 1995: *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Igualada.

FRANCÈS, J. (coord.) 2007: *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès, entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola, Vallès Occidental)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya 17. Barcelona.

GARCÍA, D.; GONZÁLEZ, M. A.; MORENO, I.; REVILLA, V.; ROS, A.; VILLALBÍ, M. M. 2004-2005: «La vil·la de La Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló,* Castelló, 227-270.

GARCÍA TARGA, J. 2004: «La vil·la romana del Vinyet, consideracions generals», *Quaderns de Patrimoni del Garraf* I, Sitges, 6-7.

GARCIA, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. 2001: *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.

GENERA, M.; JÁRREGA, R. 2005: «Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Baix Ebre)», *Butlletí Arqueològic*, època V, 27, Tarragona, 111-129.

– 2010: *Aproximació a l'ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bítem, Tortosa (Baix Ebre)*.

GONZÁLEZ PRATS, A. 1978: *Carta arqueológica del Alto Maestrazgo*, SIP, Serie de trabajos varios 63, València.

GOZALBES, M. 1996: «El tesoro de Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 dC», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17, Castelló, 383-404.

– 2003: «La circulación monetaria», a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.): *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, 141-148.

– 2005: «El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo», a: RIBERA, A.; RIPOLLÉS, P. P. (ed.): *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*, València, 125-139.

GUIDOBALDI, F. 1986: «L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica», a: GIARDINA, A. (ed.), *Società romana e impero tardoantico. II. Roma. Politica, economia, paesaggio urbano*, Roma, Bari, 165-237.

– 1993: «Roma. Il tessuto abitativo, le "domus" e i "tituli"», a: CARANDINI, A.; CRACCO RUGGINI, L.; GIARDINA, A. (ed.), *Storia di Roma. III. L'età tardoantica. 2. I luoghi e le culture*, Torí, 69-83.

– 1999: «Le *domus* tardoantiche di Roma come "sensori" delle transformazioni culturali e sociali», a: HARRIS, W. V. (ed.), *The transformations of Vrbs Roma in Late Antiquity*, Journal of Roman Archaeology, Supp. Series 33, Porthsmouth, 52-68.

GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 129-157.

HAUSCHILD, T.; ARBEITER, A. 1993: *La vil·la romana de Centcelles*. Barcelona.

HIERNARD, J. 1978*a*: «Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona», Acta Numismatica 8, Barcelona, 97-133.

HIERNARD, J. 1978*b*: «Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle aprés Jésus-Christ», *Numisma* 150-152, Barcelona, 307-321.

JÁRREGA, R. 1990*a*: «La ciudad de *Tarraco* y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema historicoarqueológico», *Studia Historica. Historia Antigua* VIII, Salamanca, 2127.

– 1990*b*: «Una àmfora tardoromana a la Conca de Tremp: dades sobre el comerç d'importació a l'Antiguitat Tardana», *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 131-136.

– 1993*a*: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (publicació en microfitxa), Cerdanyola. Edició en línia, 2009: <http://www.tdx.cat/TDX-0615109-163705/>. [Consulta: 30 agost 2012].

– 1993*b*: «El mosaico polícromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la *villa* romana de Barrugat (Bítem, Tarragona)», *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 275-284.

– 1993*c*: «Les comarques del Penedès i el Garraf durant l'Antiguitat Tardana», *Olerdulae* XVII, Vilafranca del Penedès, 53-112.

– 1997: «El poblamiento rural en el Este de la Tarraconense en época teodosiana», *Congreso Internacional. La Hispania de Teodosio*, vol. II, Salamanca, 533-542.

– 2000: *El Alto Palancia en la época romana,* Diputació de Castelló.

– 2003: «L'Antiguitat Tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PRE-

VOSTI, M. (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 393-404.
– 2008*a*: «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre *Tarraco* i *Saguntum*. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy. Studies on the rural world in the Roman period* 3, Girona, Banyoles, 105-139.
– 2008*b*: «El poblament rural romà i les *villae* al curs inferior de l'Ebre», *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*, vol. 1, Monografies 10, Barcelona,183-204.
– 2010: «The impact of the organization of territory in a provincial capital: the colony of *Tarraco* and the *ager Tarraconensis*», a: CORSI, C.; VERMEULEN, F. (ed.), *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium, Castelo de Vide - Marvão 15th-17th May 2008, Bologna*, 185-204.
– 2011*a*: *La Plana romana*, Castelló de la Plana.
– 2011*b*: «El món romà a Alcanar i al Montsià. Un exemple de poblament rural a l'antic *ager Dertosanus*», *Actes del III Congrés d'Història d'Alcanar*, Alcanar, 39-63.
JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. (ed.): *Els Antigons (Reus, Baix Camp). Una vil·la romana senyorial de l'*ager Tarraconensis. [En premsa]
JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ, E. 2008: *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès*), Hic et Nunc 3, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
KOPPEL, E. 1993: «La escultura del entorno de *Tarraco*: las *villae*», *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania,* Mèrida, 221-237.
LLORENS, M. M.; RIPOLLÉS, P. P. 1995: «El depósito monetal de la *domus* A de Romeu: nuevas aportaciones a la circulación de moneda de bronce en *Saguntum* durante el s. III dC, *Saguntum* 28, València, 217-228.
LÓPEZ, A.; CAIXAL, A.; FIERRO, X. 1994: «La primera campanya d'excavacions a la vil·la romana i al castell de Cubelles», *Miscel·lània Penedesenca* XXII, Sant Sadurní d'Anoia, 101-140.
– 1997: «Un nou jaciment a l'*ager* de *Tarraco*: la vil·la romana del castell de Cubelles», *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII, Girona, 853-873.
– 1998: El lloc del castell de Cubelles a l'època antiga i medieval (s. II aC-s. XV) a través de l'arqueologia», *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* 10, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 136-178.
– 2004: «Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf)», *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-200. La Garriga, 29 i 30 de novembre, i 1 de desembre de 2001,* vol. II, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Ajuntament de la Garriga, Barcelona, 458-488.
LÓPEZ, A.; FIERRO, J. 1987-88: «Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)», *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, Barcelona, 53-67.
– 1990*a*: «L'època romana a Darró, Vilanova i la Geltrú», *Miscel·lània Penedesenca* XIII, Sant Sadurní d'Anoia, 69-116.
– 1990*b*: «La época romana en Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)», *Espacio, tiempo y forma, S. I. Prehistoria y Arqueología*, vol. 3, Madrid, 203-254.
LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; CAIXAL, A. 1998: «Ceràmica trobada a l'excavació de la vil·la romana i el castell de Cubelles, campanyes 1994-1995», *8es Jornades d'Estudis Penedesencs, Sant Pere de Ribes 1995, III, Garraf,* Miscel·lània Penedesenca XXIII, Sant Sadurní d'Anoia, 7-34.
– 2008: «El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'*ager Barcinonensis* i el septentrional de l'*ager Tarraconenses», The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy, Studies on the Rural World in the Roman Period, 3. El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. Estudis sobre el món rural d'època romana-3*, Girona, 79-104.
– 2009: «Les vil·les romanes al sector meridional de l'*ager Barcinonensis* i el septentrional de l'*ager Tarraconensis*», a: REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M. (ed.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, vol. I, Monografies 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 125-143.
LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. 1992: *La primera Vilanova*, Vilanova i la Geltrú.
LÓPEZ, A. *et al.* 1992: *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*, Sant Sadurní d'Anoia.
LÓPEZ VILAR, J. 2006*a*: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de* Tarraco*, el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, 2 vol., Documenta 4, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
– 2006*b*: «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», *Butlletí Arqueològic* 28, Tarragona, 97-135.
MACIAS, J. M. 2000: «La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una ciutat romana,* Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 207-222.

– 2005: «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco», *Cota Zero* 20, Barcelona, 78-86.

Macias, J. M.; Menchon, J. (ed.) 2007: *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via* De Italia in Hispanias, Hic et Nunc 1, Tarragona.

Macias, J. M.; Tuset, F. 1996: «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993», *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995,* Barcelona, 114-121.

Martí, R.; Selma, S. 1997: «La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)», a: *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII, Girona,1383-1398.

Marot, T. 1999: «La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. iii-vi), *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*, Barcelona, 329-339.

Marot, T.; Ramón, E. 1999: «Conjunt monetari de la vil·la dels Munts, a: *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x*, Barcelona, 341.

Melchor, J. M.; Benedito, J. 2005: «La excavación del solar de la Plaça de la Moreria Vella (Sagunto, Valencia) y la *Saguntum* romana, *Arse* 39, Sagunt, 11-34.

Nolla, J. M.; Casas, J. 1984: *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.

Palet, J. M.; Pou, J.; Revilla, V. 1993: «La "villa" del Vilarenc (Calafell) i el poblament romà a l'àrea del Penedès», *Homenatge al professor Miquel Tarradell*, Barcelona, 723-751.

Piñol, Ll.; López, J. 2001: «Complejos termales en las *villae* tardorromanas del Camp de Tarragona (*Ager Tarraconensis*)», *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 77-96.

Pons, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.

Prevosti, M. 1981*a*: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.

– 1981*b*: *Cronologia i poblament a l'àrea rural de* Baetulo, Monografies Badalonines 3, Badalona.

– 2007: «Estudi del poblament rural de l'*ager Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental», a: Remolà, J. A. (coord.), *El territori de* Tarraco*: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 65-93.

Prevosti, M.; Guitart, J. 2011: *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica,Tarragona.

Ramon, E. 2007: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», a: Remolà, J. A. (coord.), *El territori de* Tarraco*: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 153-170.

Revilla, V. 1998: «La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos i al v d.C.», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 19, Castelló, 395-416.

– 2003: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La* villa *de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.

Revilla, V.; García Targa, J. 2006: «El litoral del Garraf-Penedès en època romana, conquesta i romanització», *Història de Sitges*, vol. i, època antiga, Sitges, 113-146.

Revilla, V.; Miret, M. 1995: «El poblament romà al litoral central de Catalunya», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.

Ribas, M. 1975: *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*, Mataró.

Sánchez Real, J. 1951: «Los mosaicos romanos de Pared Delgada», *Boletín Arqueológico* LI, època iv, fasc. 34, abril-juny, Tarragona, 108-109.

Schlunk, H.; Hauschild, Th. 1962: *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*, Excavaciones Arqueológicas en España 18. Madrid.

Taracena, B. 1950: «Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo iii d.C.», *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos*, vol. 6, sec. 5, Saragossa, 37-45.

Tarradell, M. 1955: «Sobre las invasiones germánicas del siglo iii después de J.C. en la Península Ibérica», *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, Madrid, 95-110.

– 1956: «Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo iii d. de J.C.», *Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 231-239.

– 1958: «La crisis del siglo iii en Hispania: algunos aspectos fundamentales», *I Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 263-275.

– 1965: «Prehistòria i Antiguitat», a: Tarradell, M.; Sanchis Guarner, M., *Història del País Valencià. Prehistòria i antiguitat. Època musulmana*, Barcelona, 17-206.

– 1968: «Población y propiedad rural en el Este peninsular durante el Bajo Imperio», *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 164-169.

Tarrats, F.; Remolà, J. A.; Macías, J. M.; Ramon, E. 1998: «Excavacions a l'àrea residencial de la *villa* romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Empúries* 51, Barcelona, 197-226.

– 1999: «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altatulla, *Ager tarraconensis*). Estudio preliminar», Madrider Mitteilungen 41, Magúncia, 358-379.

Vega, J. de la 1976: «Cova de Montral (serres de Prades)», a: *Agrupació de Diplomats en Arqueologia*

Hispànica per la Universitat de Barcelona. Memòria 1976, Barcelona, 25-30.

Warland, R. 2002: «Die Kuppelmosaiken von Centcelles als Bildprogram spätantiker Privatrepräsentation», a: Arce, J. (ed.), *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Roma.

APORTACIONS DE LA PROSPECCIÓ ARQUEOLÒGICA A L'ESTUDI DIACRÒNIC DE LES DINÀMIQUES DEL POBLAMENT RURAL ANTIC AL VALLÈS ORIENTAL (SEGLE V aC - SEGLE V dC)

Marta Flórez
Arnau Trullén
Arnau Garcia

Resum
Des de l'any 2005, el Vallès Oriental ha estat objecte d'un projecte de recerca en arqueologia del paisatge desenvolupat pel Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge (GIAP) de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC). En el marc d'aquest projecte, s'ha desenvolupat un programa biennal (2008-2009) de prospecció arqueològica dirigit principalment a millorar quantitativament i qualitativament la informació arqueològica disponible. Els treballs de prospecció intensiva i extensiva ens han permès: *a*) verificar la informació bàsica dels jaciments ja inventariats (localització, extensió, tipologia, cronologia, etc.; *b*) ampliar i millorar les dades arqueològiques materials; *c*) identificar jaciments arqueològics inèdits. El present article se centra en la contribució de la prospecció arqueològica a l'estudi diacrònic de la dinàmica del poblament rural antic.

Paraules clau: Prospecció arqueològica, SIG, anàlisi ceràmica, poblament rural, antiguitat.

THE CONTRIBUTIONS OF ARCHAEOLOGICAL SURVEYING TO THE DIACHRONIC STUDY OF THE ANCIENT RURAL SETTLEMENT DYNAMICS IN THE VALLÈS ORIENTAL REGION (5th C. BC – 5th C. AD)

Abstract
Since 2005, the Vallès Oriental area, located in a peri-urban basin near the city of Barcelona, has been the subject of a landscape archaeology research project undertaken by the Landscape Archaeology Research Group (GIAP) hosted by the Catalan Institute of Classical Archaeology (ICAC). Within the framework of this project, a biannual archaeological survey programme (2008-2009) has been carried out with the aim of improving the quantity and quality of the available archaeological information. Archaeological surveys and fieldwalking have allowed us *a*) to check the basic information about the archaeological sites (location, extension, typology, chronology), *b*) to expand (and improve) the archaeological data, and *c*) to identify new archaeological sites. This paper is focused on the contribution of archaeological surveying to the diachronic study of ancient rural settlement dynamics.

Keywords: Archaeological surveys, fieldwalking, GIS, pottery analysis, rural settlement, antiquity.

1. Introducció

Des de l'any 2005, el Vallès Oriental ha estat objecte d'un projecte de recerca en arqueologia del paisatge desenvolupat pel GIAP[1] i vinculat a dues tesis doctorals.[2] El treball, centrat en l'estudi del poblament antic i l'anàlisi arqueomorfològica del territori vallesà, presenta un marc cronològic diacrònic, que comprèn des de la fase protohistòrica fins al període altmedieval. En l'àmbit d'aquesta recerca, s'ha implementat un programa metodològic ampli dirigit a caracteritzar l'estructuració territorial antiga del Vallès Oriental i a contextualitzar-la en les dinàmiques d'ocupació i explotació del medi. El buidatge de la Carta Arqueològica, la creació d'una base de dades de poblament, la realització de prospeccions intensives, extensives i arqueomorfològiques, la creació d'una base cartogràfica en entorn SIG o l'estudi regressiu de la cartografia històrica i la documentació medieval i moderna són alguns dels mètodes i tècniques de treball utilitzats en la nostra investigació. El present article se centra en l'aportació de la prospecció arqueològica a la producció de dades inèdites sobre el poblament.

2. Context geogràfic: la plana vallesana i la seva problemàtica

L'àrea d'estudi se situa en l'anomenada Laietània interior, que s'estenia per la zona de plana i suaus ondulacions que s'obre en la Depressió Prelitoral, fins al límit natural del riu Llobregat. Dins d'aquest ampli territori, el marc geogràfic de la recerca s'ha centrat en el sector nord del domini laietà interior, en la zona central i baixa de la comarca del Vallès Oriental.

Topogràficament, està formada per la plana vallesana, que presenta un relleu suau resultat d'una hidrografia estacional molt marcada, i per dos sistemes muntanyosos que actuen de delimitadors naturals, la Serralada Litoral i la Prelitoral (en els seus vessants occidental i oriental, respectivament). Tota aquesta àrea ocupa una posició central respecte del territori de diferents ciutats de fundació romana com *Barcino* (Barcelona), *Baetulo* (Badalona) i *Iluro* (Mataró), a la costa, i *Egara* (Terrassa), *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui) o *Auso* (Vic), a l'interior; el fet que hagi funcionat històricament com un corredor natural, una zona de pas intensament transitada des de l'etapa protohistòrica (encara avui és un corredor de comunicacions important) ha accentuat l'interès per conèixer la seva estructuració territorial i la relació amb els nuclis esmentats al llarg dels diferents períodes històrics (Flórez 2011; Florez i Palet, 2010).

Tanmateix, un aspecte que ha condicionat –i condiciona– decisivament l'aproximació històrica i arqueològica a aquest territori és la seva problemàtica específica, marcada per l'intens procés d'urbanització viscut a la comarca vallesana durant les darreres dues dècades. El paisatge tradicionalment rural que havia caracteritzat tot aquest sector pròxim a la ciutat de Barcelona ha sofert una transformació dràstica en els darrers vint anys, durant els quals el creixement dels nuclis municipals i l'aparició de zones residencials disperses ha significat la destrucció d'àmplies zones agràries, així com la desaparició d'importants elements del paisatge antic i d'innumerables espais d'un gran potencial arqueològic (cosa que ha transformat irreversiblement la seva realitat territorial). Les conseqüències de tot aquest procés no han estat menors. El procés d'urbanització ha generat un important volum d'informació arqueològica (procedent en la majoria de casos d'excavacions d'urgència), però aquesta ha passat a formar part de la Carta Arqueològica sense que, fins a l'actualitat, s'hagin presentat treballs de síntesi diacrònica en els quals s'aprofundeixi en l'estudi i anàlisi de les dades i es posi en relleu el veritable potencial històric que presenta aquest territori.

La realitat exposada ha limitat profundament els treballs de prospecció arqueològica i, per extensió, l'obtenció de noves dades materials. Aquest fet ens ha obligat a treballar de manera àmplia la documentació històrica i arqueològica (malgrat els problemes ja exposats que presenta la Carta Arqueològica) i a obrir finestres microespacials per desenvolupar els diferents tipus de prospecció (intensiva, extensiva i arqueomorfològica).

3. Metodologia i materials

3.1. La base de dades de poblament

Un primer pas bàsic ha estat el buidatge sistemàtic de l'Inventari de Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya (IPAC). En l'estudi, s'ha buidat un total de 27 municipis[3] que han permès fitxar 546 jaciments arqueològics, compresos cronològicament entre l'època protohistòrica (segles VI-V aC) i l'alta edat mitjana (segles X-XII dC).

1. Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

2. La tesi doctoral de M. Flórez (2011), *Dinàmica dels assentaments i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'època ibèrica a l'alta edat mitjana*, i la tesi en curs d'A. Garcia, *Formació del paisatge cultural del massís del Montseny. Entre la prehistòria i l'edat mitjana.*

3. L'Ametlla del Vallès, Bigues i Riells, Caldes de Montbui, Canovelles, Cardedeu, Granollers, la Garriga, la Roca del Vallès, les Franqueses del Vallès, Lliçà d'Amunt, Lliçà de Vall, Llinars del Vallès, Martorelles, Mollet del Vallès, Montmeló del Vallès, Montornès del Vallès, Palau-solità i Plegamans, Parets del Vallès, Polinyà, Sabadell, Sant Fost de Campsentelles, Santa Eulàlia de Ronçana, Santa Maria de Martorelles, Santa Perpètua de Mogoda, Sentmenat, Vallromanes i Vilanova del Vallès.

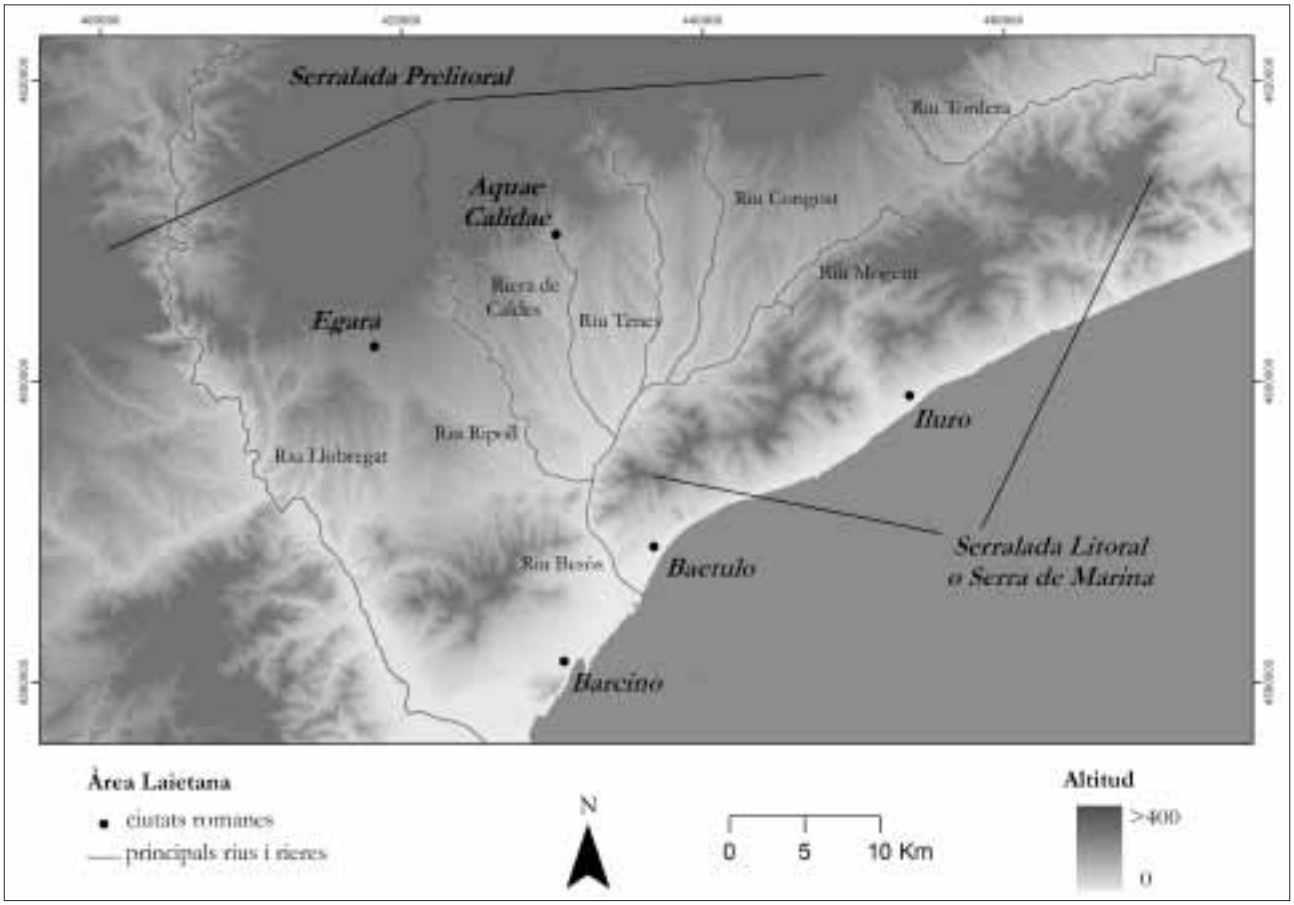

Figura 1. El territori laietà, amb la localització de les ciutats romanes i els principals rius i rieres de la zona d'estudi. Autora: M. Flórez.

En l'apartat metodològic, el tractament i recollida de tota la documentació disponible s'ha fet a partir d'una base de dades de poblament, en la qual s'ha introduït la informació procedent de diverses fonts: la Carta Arqueològica, les referències bibliogràfiques, els inventaris de patrimoni municipals i les dades de prospecció.[4]

Atesa la importància de fer un treball rigorós sobre la documentació històrica, es va crear una base de dades que, més enllà de recollir les dades bàsiques de cada jaciment, tractés com a informació «històrica» d'interès altres aspectes com els autors de la fitxa de l'IPAC, l'any de redacció i les revisions (la qual cosa ha permès avaluar les descripcions dels vestigis i fer un seguiment d'aquests durant els últims anys), així com documentar altres informacions importants, com el lloc de dipòsit dels materials. Cal assenyalar, no obstant això, les dificultats trobades a l'hora de definir la funcionalitat, cronologia i entitat d'un gran nombre de jaciments, cosa que fa evident l'interès de desenvolupar prospeccions intensives i extensives per tal de pal·liar i completar la fragmentació i parcialitat de la informació disponible.

La base de dades ha estat dissenyada utilitzant el programa FileMaker Pro 8 i té format de fitxa documental.[5] Els seus camps contenen la informació següent: la identificació del jaciment, la seva localització (UTM), una breu referència al context geogràfic i a la història de les troballes, la tipologia de les restes, la cronologia dels vestigis, la bibliografia relacionada i la descripció detallada de les restes del jaciment. En la seva composició, destaquen dos apartats d'anàlisi i síntesi: la tipologia per períodes, que permet documentar l'evolució tipològica d'un mateix nucli al llarg de la seva existència, i una precisió cronològica de cinquanta anys des del segle II aC fins al segle I dC, i d'un segle per a la resta de fases. La combinació d'aquests dos elements ens ha ajudat a aproximar-nos a la dinàmica del poblament rural vallesà i a definir els grans moments de can-

4. En el cas dels jaciments no inèdits prospectats, la informació de l'IPAC ha estat ampliada amb les dades obtingudes en el treball de camp, entenent que aquesta també està recollida de manera molt més exhaustiva en les bases de dades de prospecció intensiva i extensiva corresponents.

5. Els camps d'aquesta base de dades estan inspirats en la base de dades Access utilitzada en el projecte Forma Orbis Romani (FOR) de la Unió Acadèmica Internacional (UAI) i l'Institut d'Estudis Catalans (IEC).

vi en el patró d'assentament i la seva estreta relació amb l'estructuració antiga d'aquest territori (Flórez 2011).

3.2. La base cartogràfica SIG

En la fase inicial de la recerca, també es va desenvolupar una base cartogràfica en entorn SIG, resultat del buidatge de la documentació cartogràfica digital (antiga i moderna) disponible per a la nostra àrea d'estudi, intentant incloure-hi el major nombre possible de mapes. En relació amb els treballs de prospecció arqueològica, es va treballar principalment amb les bases topogràfiques digitals 1:5.000, 1:10.000 i 1:50.000 de l'ICC, la base ortofotogràfica digital 1:5.000 de l'ICC i la base ortofotogràfica infraroja de Catalunya 1:5.000 (2008 i 2009) i 1:2.500 (2009).

Prèviament a la sortida al camp, es van generar mapes cartogràfics i ortofotomapes 1:10.000 i 1:5.000, sobre els quals es va abocar tota la informació de la base de dades arqueològica creada a partir del buidatge de l'IPAC. Aquest procediment ens va permetre situar sobre la cartografia de camp la localització exacta dels jaciments documentats que calia tenir en compte en els treballs de prospecció extensiva i intensiva. Així mateix, en el treball de camp es va comptar igualment amb la base topogràfica en paper 1:25.000 editada per l'Instituto Geográfico Nacional (IGN).

3.3. La prospecció: alguns apunts previs

La prospecció ha constituït un altre dels eixos metodològics de la recerca territorial duta a terme al Vallès Oriental, ja que ha permès verificar la informació arqueològica recollida en el buidatge bibliogràfic i de la carta arqueològica, millorar l'aprehensió dels jaciments ja coneguts (utilitzant un mètode de reconeixement sistemàtic de la seva superfície) i documentar-ne d'inèdits.

La notable extensió de l'àrea d'estudi, juntament amb la dinàmica urbana de la mateixa comarca vallesana, ens ha constret a obrir finestres microregionals on poguéssim treballar exhaustivament el registre arqueològic i desenvolupar els treballs de prospecció arqueològica, de manera que fos possible obtenir resultats rigorosos que ens ajudessin a millorar la interpretació sobre la dinàmica del poblament i del territori antic del Vallès Oriental.

La problemàtica que presenta el Vallès Oriental, en tant que territori extensament urbanitzat i profundament modificat (també en sectors encara aparentment rurals), ens ha obligat a implementar diversos tipus de prospecció per tal d'adaptar-los a les necessitats de la recerca, però també a la realitat del paisatge vallesà. Si bé en la investigació han estat desenvolupades tres tipologies de prospecció (intensiva, extensiva i arqueomorfològica), el present article se centra en l'aportació de les dues primeres a l'estudi del món rural antic al Vallès.

L'extensió total de l'àrea d'estudi abasta 48.867 hectàrees, de les quals només 11.078 corresponen a la superfície potencialment prospectable.[6] En les campanyes arqueològiques realitzades durant els anys 2008 i 2009 s'han prospectat un total de 1.401 hectàrees, que equivalen a un 12,6 per cent de l'àrea potencialment prospectable l'any 1999. Si valorem l'important procés de creixement urbanístic viscut en l'última dècada, és molt probable que el percentatge de la superfície prospectada sigui notablement superior.

El projecte biennal de prospeccions arqueològiques al Vallès Oriental (2008-09) ha rebut el finançament de la Generalitat de Catalunya (10020/2008) i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

3.3.1. La prospecció extensiva

Atesa la gran quantitat de jaciments continguts en l'IPAC, alguns dels quals amb un gran potencial per a l'estudi del poblament però associats a descripcions materials i estructurals molt escadusseres i a adscripcions cronològiques dubtoses, es va programar una campanya de prospecció extensiva (2008) que permetés fer un diagnòstic general de «l'estat arqueològic» del major nombre possible de jaciments inventariats; dit d'una altra manera, comprovar sobre el terreny els jaciments i restes arqueològiques més destacats, per recollir noves evidències materials que milloressin la interpretació tipològica i cronològica d'aquests.

Així doncs, van ser prospectats 35 jaciments repartits entre set municipis,[7] que cobreixen els diferents àmbits geogràfics que caracteritzen l'àrea d'estudi: peu de mont i muntanya de la Serralada Litoral, plana vallesana i peu de mont prelitoral (fig. 2).

A banda d'aquesta campanya general executada durant el 2008, se'n va realitzar una altra (2009) molt més sectoritzada i amb objectius i estratègies de prospecció específics. Una primera àrea es va definir al sector de Gallecs (Mollet del Vallès), caracteritzat per ser un dels pocs de la plana baixa que conserva un marcat caràcter rural (fig. 2). Aquest fet, juntament amb l'existència d'una notable arqueomorfologia viària i parcel·lària, així com l'absència de jaciments arqueològics documentats, evidenciava la necessitat d'elaborar una valoració arqueològica des del punt de vista del poblament.

La segona àrea es va situar a la zona de Palou (fig. 2), un altre dels sectors encara rurals de la plana bai-

6. Per calcular aquesta superfície s'ha consultat el darrer cens agrari (1999) disponible a l'Institut d'Estudis Estadístics de Catalunya (Idescat). Tenint en compte aquest cens, 37.789 hectàrees eren no prospectables (comptant-hi superfície urbana, 31.942 hectàrees; àrea forestal, 5.459 hectàrees, i pastures, 388 hectàrees).

7. Montornès del Vallès, la Roca del Vallès, Llinars del Vallès, Caldes de Montbui, la Garriga, les Franqueses del Vallès i Cardedeu.

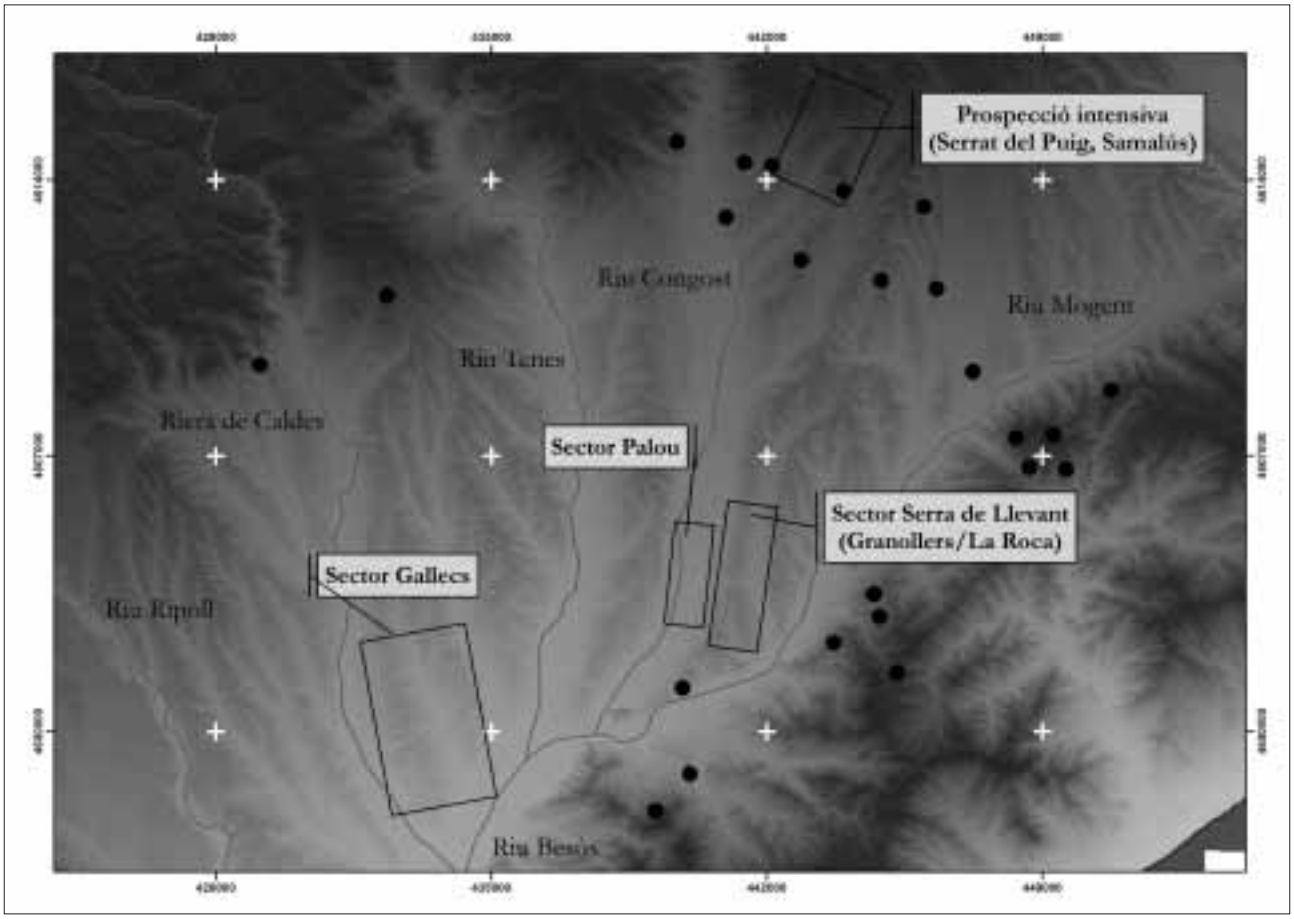

Figura 2. Distribució de les àrees de prospecció extensiva i intensiva. Els punts negres corresponen als jaciments de la Carta Arqueològica visitats durant la campanya de diagnòstic l'any 2008. Autora: M. Flórez.

xa vallesana. Aquest sector, localitzat a tocar de l'important nucli de Granollers (de llarga tradició antiga i medieval), és travessat pel camí ral d'aquesta població, identificat amb la via romana que circulava pel municipi. De nou, en el marc dels treballs de seguiment arqueomorfològic vinculats a aquest camí, es va prospectar extensivament bona part dels camps situats a banda i banda de la via.[8] A Palou, antigament s'havien fet troballes de materials constructius romans (*tegulae*) als voltants de l'església de Sant Julià, la qual cosa feia molt interessant el control arqueològic de tot aquest sector per intentar documentar noves restes.

Finalment, el darrer sector prospectat extensivament va ser la serra de Llevant (Granollers i la Roca del Vallès), on es va fer un transsecte longitudinal seguint l'eix de la riera de Valldoriolf fins a l'àrea de Quatre Camins (la Roca del Vallès) (fig. 2). Es tracta d'una suau elevació en què perviu encara l'explotació agrícola dels camps, i on es localitzen diversos jaciments d'època romana. Els objectius marcats en aquest cas perseguien la comprovació dels vestigis sobre el terreny i la recollida de material, així com la documentació de noves restes.

Estratègia de prospecció: reconeixement del terreny i recollida de material

La prospecció extensiva es va dur a terme en dues campanyes, la primera de dotze dies i la segona de deu, amb un equip d'uns 3 o 4 prospectors de mitjana. La superfície prospectada va ser de 1.239 hectàrees.

El procediment estàndard de treball en els jaciments ja inventariats va consistir en els passos següents: primer, la verificació i localització precisa amb GPS de les restes, parant una especial atenció en la descripció del seu emplaçament en la fitxa (entorn geogràfic, context vegetal, visibilitat, etc.) i la documentació fotogràfica; segon, la prospecció superficial del jaciment, delimitant l'àrea de dispersió de les restes, així com recollint i inventariant el material arqueològic localitzat (en aquells casos en els quals ha estat possible documentar-ne); finalment, la confecció de la fitxa del jaciment.

Els camps prospectats van ser pentinats per prospectors separats cada 10 metres, recorrent-los pel seu costat més curt i finalitzant amb una passada aleatòria per evitar la no documentació de restes interessants entre les franges de 10 metres no prospectades. La recollida de material va ser exhaustiva, a excepció del

8. Molts d'aquests camps són erms en l'actualitat, i l'abundant presència de males herbes va fer impossible controlar-ne alguns.

material constructiu (*tegulae*, *imbrices*, maons, restes d'*opus signinum*, etc.), del qual es van recollir mostres testimonials i es va anotar a la fitxa la seva presència i quantitat. Tant la concentració de material constructiu com la de ceràmica fina i la recol·lecció d'elements excepcionals (escòries, rebuig de forn, etc.) van ser marcats amb el GPS.

La base de dades de prospecció extensiva

La fitxa de terreny es va reproduir, de manera ampliada, en una base de dades de prospecció extensiva, on es va recollir tota la informació del treball de camp: identificació del jaciment, interpretació històrica, situació i emplaçament del jaciment, àrea de prospecció, proposta tipològica i cronològica, avaluació històrica i patrimonial i, finalment, el material arqueològic recuperat en prospecció i les fotografies.

3.3.2. La prospecció intensiva

La prospecció intensiva al Vallès Oriental s'ha centrat en l'àrea de Samalús (Cànoves i Samalús), al sector nord-occidental del Vallès, als peus de la Serralada Prelitoral. L'elecció d'aquest sector per dur a terme aquest tipus de prospecció respon a diversos factors que van acabar perfilant la zona Samalús, i més concretament l'àrea articulada pel serrat del Puig, com un marc geogràfic amb un gran potencial arqueològic. En aquest sentit, els treballs de prospecció extensiva acomplerts durant la campanya precedent (2008) van permetre constatar una greu afectació dels sectors rurals de la plana baixa i el peu de mont de la Serralada Litoral, on infraestructures (autopistes, tren d'alta velocitat, polígons industrials) i la represa d'activitats agrícoles (recuperació del conreu de la vinya a la Roca del Vallès o la unificació de parcel·les dedicades al cereal a Gallecs i la Roca del Vallès) evidenciaven una transformació profunda d'aquests espais malgrat el seu aparent caràcter rural, i feien clarament desaconsellable la programació de treballs arqueològics.

En canvi, en la campanya 2008 es va poder observar com bona part dels jaciments situats en els municipis prelitorals mostraven una presència significativa de restes arqueològiques en superfície, i àrees rurals on la pressió humana recent no havia deixat una petjada tan intensa; la plana alta i el peu de mont prelitoral mostren encara ara un marcat caràcter rural (amb predomini del cultiu de cereal i l'olivera), on malgrat el canvis introduïts per la mecanització dels camps al segle xx, les parcel·les no presenten alteracions tan significatives com les documentades al baix Vallès Oriental. Per aquest motiu (i per l'existència d'uns antecedents arqueològics favorables), es va decidir realitzar la campanya de prospecció intensiva en el sector de Samalús, amb l'objectiu de millorar el coneixement del patró d'assentament en les àrees de peu de mont prelitorals, ja que aquestes, a diferència del sector occidental de la Serralada Litoral (intensament urbanitzat, fins i tot en els vessants), mantenen encara un valuós caràcter rural i agrícola.

L'obertura d'aquesta finestra territorial i l'aplicació de tècniques intensives de treball de camp ens ha permès analitzar en profunditat una àrea reduïda però que ha donat resultats interessants pel que fa a l'estudi del poblament: 88 unitats de prospecció[9] (UP) han estat analitzades, 50 de les quals positives (és a dir, amb material arqueològic), 35 negatives i només 3 no prospectables. En l'actualitat, la recerca arqueològica a Samalús continua en el marc de la tesi doctoral d'Arnau Garcia (GIAP i ICAC), que ha efectuat sondejos de diagnòstic en diverses terrasses de conreu amb l'objectiu de caracteritzar-les tipològicament i cronològica.

Estratègia de prospecció: reconeixement del terreny i recollida de material

La prospecció intensiva es va portar a terme en una única campanya de quinze dies, amb un equip de cinc prospectors de mitjana; la superfície coberta va ser de 162,5 hectàrees (42 de les quals positives).

Es van prospectar intensivament totes les parcel·les compreses en l'àrea d'estudi que així ho permetien. El procediment estàndard de treball en totes elles va consistir en els passos següents: primer, la definició de les línies de prospecció a seguir dins del camp; segon, el registre fotogràfic de les unitats de prospecció; tercer, la recollida sistemàtica (amb un interval de reconeixement entre prospectors de 5-7 metres) i inventari del material arqueològic en superfície, en què es van documentar les especificitats localitzades en el terreny (UTM i descripció dels fenòmens); quart, la delimitació de l'àrea final prospectada mitjançant punts GPS i marcant-la exactament sobre l'ortofotomapa 1:5.000; finalment, la redacció de la fitxa detallada de prospecció.

La base de dades de prospecció intensiva

La fitxa de terreny es va reproduir en una base de dades de prospecció intensiva on es va recollir tota la informació del treball de camp: identificació del jaciment; descripció de la unitat de prospecció; descripció de l'àrea arqueològica; UP positiva o negativa; descripció del material, i, finalment, fotografies de la UP.

Cal afegir que els polígons de les UP es van vincular a una taula d'atributs en què, a més de la informació bàsica de cada UP (identificador, àrea en metres me-

9. La delimitació de les UP arqueològiques es correspon amb la divisió actual de les parcel·les agrícoles; és a dir, cada UP equival a un camp prospectat. Excepcionalment, s'han prospectat petites àrees forestals que igualment han estat considerades unitats de prospecció i han rebut una numeració correlativa a la resta de camps analitzats.

tres quadrats, positiva/negativa[10]), s'havien introduït camps en relació amb el material arqueològic: nombre de fragments, interpretació de la concentració ceràmica i cronologia del material (a partir de períodes amplis: època ibèrica, època republicana, alt Imperi, etc.). A partir de la informació continguda en la taula, s'ha calculat la densitat de cada UP (núm. de fragments/àrea en metres quadrats) i s'ha fet una classificació de dades quantitatives mitjançant el mètode *natural breaks* (*jenks*) representat. Això ens ha permès visualitzar sobre la base cartogràfica en entorn SIG la distribució del material i els punts on la densitat ceràmica era més important. Aquestes dades, juntament amb la informació arqueològica ja coneguda, són les que s'han valorat en la interpretació dels resultats de la prospecció intensiva (fig. 3).

4. Resultats i discussió de les prospeccions arqueològiques intensives i extensives al Vallès Oriental

4.1. Mobiliari, cronologia i representativitat de la prospecció extensiva

Com ja s'ha exposat, l'objectiu principal dels treballs de prospecció extensiva acomplerts durant la primera fase de la recerca (campanya 2008) va ser fer un diagnòstic arqueològic general de l'estat de les restes d'una selecció de jaciments amb un elevat potencial per a la nostra investigació. En una segona fase (campanya 2009), es van seleccionar sectors de la plana baixa amb un cert buit de restes arqueològiques (el cas de Gallecs i Palou) o que pel seu caràcter rural podien oferir noves descobertes (serra de Llevant, la Roca del Vallès).

Dels 35 jaciments prospectats extensivament, 31 han donat resultat positiu, 18 dels quals presenten una quantitat de fragments massa reduïda per permetre una anàlisi interpretativa. En general, el volum del material recuperat és força desigual i globalment poc nombrós (fig. 4): el total de fragments recollits és de 1.435, dels quals el 85,3 per cent és ceràmica, el 14 per cent és material de construcció (*imbrex*/*tegula*), el 0,21 per cent metalls, el 0,07 per cent vidre i el 0,35 per cent elements petris. Quant a la varietat tipològica del material ceràmic, en un total de 1.224 fragments es documenta un predomini de la ceràmica comuna, un 65,7 per cent, seguida de les àmfores, un 23,9 per cent, i finalment la vaixella fina, un 8,9 per cent; cal afegir que un 1,5 per cent de la ceràmica no ha pogut ser identificat amb precisió a causa del seu mal estat de conservació.

4.1.1. Fase ibèrica (segles VI-III aC)

Aquest període està mal representat a causa de l'escàs material recollit en prospecció, el qual es redueix exclusivament a ceràmica comuna ibèrica i àmfora ibèrica. Aquest tipus de producció local/regional mostra una llarga pervivència en el temps, i es manté habitualment en contextos republicans i –fins i tot– altimperials; és per això que la seva localització en superfície, juntament amb material d'altres èpoques, fa difícil determinar si pertany a una fase ibèrica pròpiament o és un element residual. Altres fases cronològiques, com ara l'altimperial, apareixen més ben documentades gràcies a la presència de material més nombrós i que ofereix datacions més precises.

Els jaciments que presenten una concentració més gran de material ibèric són Turó de Sant Miquel (Montornès del Vallès; IPAC, ref. 2008), Turó de Can Santpere (la Roca del Vallès; IPAC, ref. 2061) (fig. 4) i Turó de l'Arbocera (la Roca del Vallès; IPAC, ref. 2062). Així mateix, apareix material ibèric abundant al jaciment de Turó de Can Galvany (Montornès del Vallès; IPAC, ref. 2007), però vinculat a nombrosa ceràmica d'època republicana (la manca de material d'importació anterior al segle II aC impedeix determinar una fase pròpiament ibèrica per a aquest jaciment).

4.1.2. Fase tardorepublicana (segles II-I aC)

Els tipus amfòrics i ceràmics recuperats sobre el terreny per a aquest període són relativament variats; si bé no destaquen pel que fa al volum (representen un 2,7 per cent del total de la ceràmica de prospecció), és remarcable el fet que siguin importacions de fora de la península Ibèrica. Dintre de la vaixella fina, trobem bàsicament les importacions itàliques: campaniana A i B; també la ceràmica comuna que s'ha pogut adscriure a aquest període procedeix de l'àrea itàlica.

Cal dir, però, que el material característic d'aquesta fase està mínimament representat, amb volums certament testimonials i molt dispersos. Tenint en compte aquesta problemàtica, la presència de ceràmica d'importació –especialment de la península Itàlica– pot ser considerada un indicador de poblament per a l'època tardorepublicana, tot i que ens trobem davant una gran dificultat a l'hora de definir, amb les dades de prospecció, l'entitat tipològica dels establiments rurals en aquesta fase d'ocupació.

El jaciment prospectat que més clarament presenta una fase d'ocupació d'època tardorepublicana és Turó de Can Galvany (Montornès del Vallès), on s'ha recollit abundant àmfora itàlica i també àmfora ibèrica, púnica i tarraconense, així com abundant ceràmica comuna ibèrica, grisa de la costa catalana, fragments de

10. Entenem per UP positiva tota aquella que hagi donat material arqueològic, encara que es tracti d'un únic fragment, cosa que ens permet valorar –en tota la seva dimensió– la dispersió del material. En aquest sentit, hem seguit el concepte referent als indicadors de poblament expressat per F. Trément en la seva tesi doctoral (Trément 1999, 23).

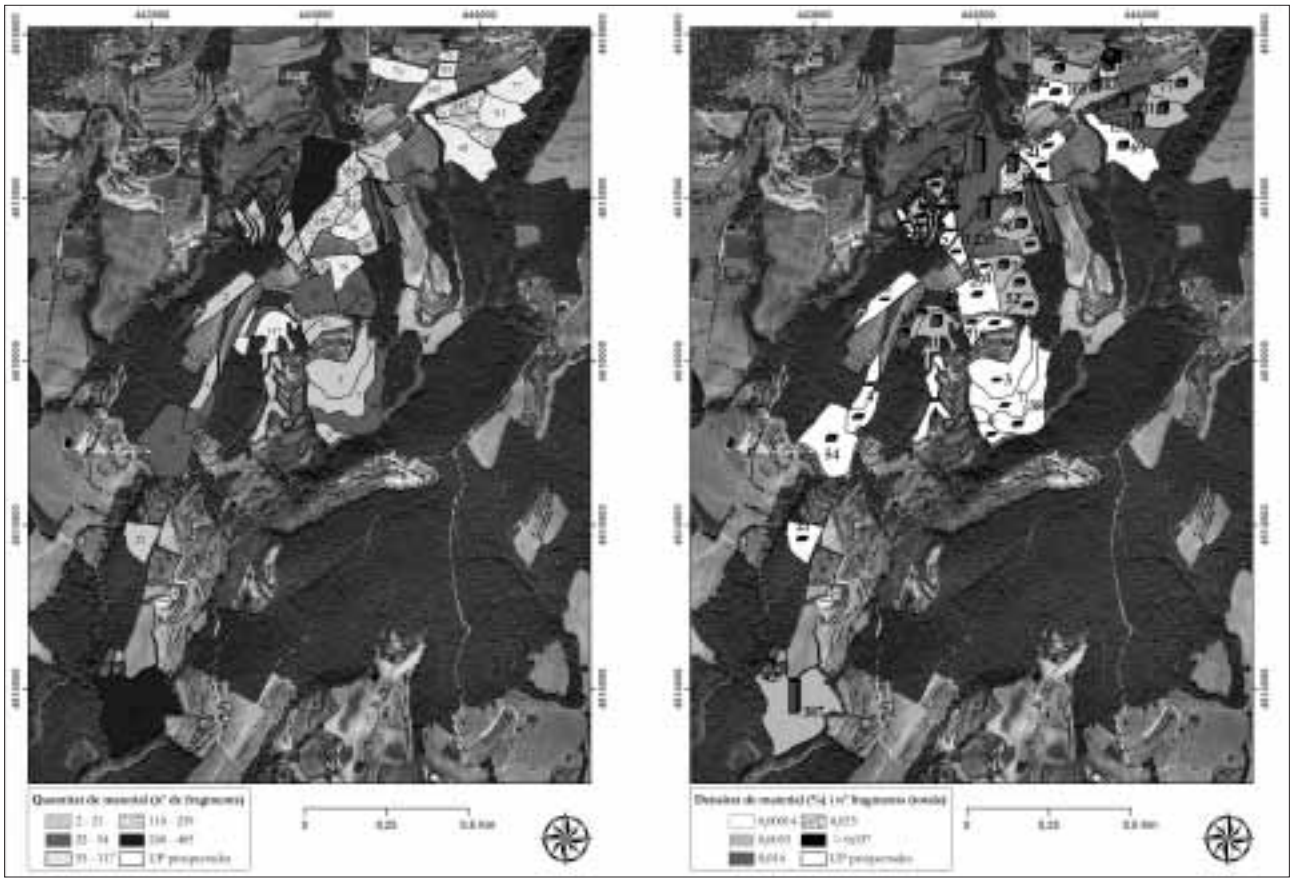

Figura 3. Mapes de distribució del material: en la primera figura es pot observar la concentració per nombre total de fragments recollits en cadascuna de les UP; en la segona, la distribució és per densitat (es fa constar igualment el nombre de fragments de cada UP). Autora: M. Flórez.

campaniana A (Lamb. 28ab, 250-75 aC), *imbrex* i *tegula*. Les notícies referents a antigues visites realitzades al jaciment ens parlen també de la troballa de *kalathos* pintats i ceràmica campaniana B (IPAC, ref. 2007); no es localitza material de cronologia posterior.

Un altre jaciment que podria haver tingut una fase republicana és Can Grau (la Garriga). Es tracta d'un establiment rural (granja/vil·la?) amb una fase altimperial molt clara, però on també s'ha documentat ceràmica comuna ibèrica, àmfora ibèrica, púnica i itàlica i morter itàlic (Com. it. 8a), que, juntament amb la ceràmica campaniana A i B documentada en les intervencions antigues (1949) (IPAC, ref. 1921), apuntarien cap a una possible fase fundacional –com a mínim– en el segle I aC. Una situació similar es detecta a la vil·la de Malhivern (la Garriga), on la localització en prospecció de ceràmica comuna ibèrica, campaniana B, àmfora laietana 1 i formes primerenques de la *terra sigillata* itàlica (Consp. 1 i 3), remunta la fase inicial d'aquest centre a la segona meitat del segle I aC. Finalment, també es detecten indicis molt lleus de material republicà al jaciment de Ca l'Aimeric (les Franqueses del Vallès).

4.1.3. Fase altimperial (segles I-III dC)

El material d'aquesta fase és el que presenta una varietat més gran en les produccions, al mateix temps que una millor precisió cronològica. Representa el 14,1 per cent del total de la ceràmica de prospecció, i disposa del nombre més elevat d'importacions: aquestes suposen el 61,6 per cent de la ceràmica altimperial i el 8,7 per cent del total de la ceràmica de prospecció.

Si bé des d'un punt de vista quantitatiu el total del mobiliari altimperial és limitat (172 fragments), ofereix un arc cronològic molt més ric que el material d'altres fases. Apareix bàsicament concentrat en cinc dels jaciments prospectats: Malhivern, Can Berengueret i Can Grau (a la Garriga), Pla de Palou (Cardedeu) i Ca l'Aimeric (les Franqueses del Vallès).

Malhivern, situat a la Garriga, és un jaciment parcialment destruït per l'extracció de terres d'una bòbila que està localitzada sobre les restes. A principis dels anys quaranta, durant les obres de remoció de l'esmentada bòbila, van sortir a la llum paviments *d'opus signinum*, mosaics, abundant material ceràmic (similar al documentat en prospecció), elements escultòrics de marbre i monedes que posaven en relleu l'existència d'una possible vil·la en aquest indret. Els treballs de prospecció extensiva acomplerts han permès delimitar amb força precisió l'àrea de dispersió del material (entre 4 i 6 hectàrees), que es compon bàsicament de *terra sigillata* itàlica, *terra sigillata* sudgàl·lica (Drag. 27), *terra sigillata* hispànica (Hisp. 33), *terra sigillata* afri-

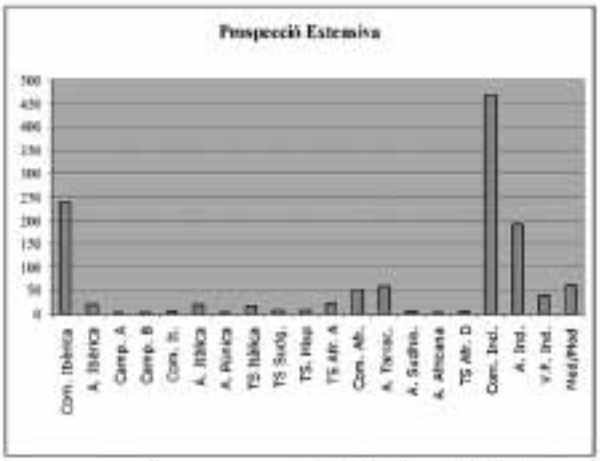

		Total Fragments	Percentatge
Ceràmica Ibèrica	Comuna	240	18'5%
	Àmfora	20	1'6%
	Total	**260**	**21'2%**
Ceràmica tardorepublicana	Campaniana A	2	0'3%
	Campaniana B	3	0'2%
	Comuna itàlica	5	0'4%
	A. Itàlica	20	1'6%
	A. Pérsica	3	0'3%
	Total	**33**	**2'7%**
Ceràmica Altimperial	TS Itàlica	17	1'4%
	TS Sudgàl·lica	8	0'7%
	TS Hispànica	8	0'7%
	TS Africana A	21	1'7%
	Comuna Africana	52	4'2%
	A. Tarraconense	58	4'7%
	A. Sudhispànica	6	0'5%
	A. Africana	2	0'2%
	Total	**172**	**14'1%**
Ceràmica Baixaimperial	TS Africana D	4	0'3%
	Total	**4**	**0'3%**
Ceràmica Indeterminada	Comuna	469	38'2%
	Àmfora	191	15'6%
	Vaixella Fina	39	3'2%
	Total	**699**	**57'1%**
Ceràmica Medieval/moderna		60	4'8%
	Total	**60**	**4'8%**
Total		**1.224**	

Figura 4. Taula de valors del material ceràmic recollit en la prospecció extensiva. Imatge: A. Trullén.

cana A (Hayes 14A i 6B), *terra sigillata* africana A/D (Salomonson A9b), ceràmica de cuina africana (Lamb. 10A, Ostia III, 267A), àmfora tarraconense (Dr. 2-4), una peça de marbre blanc i pedra local treballada, així com abundants *imbrices*, *tegulae* i *dolia*. És un repertori ceràmic d'una gran varietat, que evidencia una activitat important d'aquest centre durant el segle I dC i sobretot en el segle II dC.

Can Berengueret (la Garriga) és un establiment rural (possiblement una granja simple) que es situa a prop de Malhivern (a 800 metres a l'est aproximadament) i en el qual encara es conserven restes d'un mur d'*opus signinum in situ* al costat del camí que travessa el jaciment (fig. 5). L'àrea de dispersió del material comprèn unes 2 hectàrees, i és especialment significativa la presència d'abundants restes *d'opus signinum* en superfície en el sector sud-oest del jaciment, on també es va recollir *terra sigillata* itàlica, *terra sigillata* hispànica, ceràmica parets fines indeterminada, un fragment de llàntia, ceràmica de cuina africana (Lamb. 10B, Ostia I 261), àmfora tarraconense i *tegula*; les notícies històriques referents a les troballes fetes durant els anys 1948-1973 parlen de *terra sigillata* sudgàl·lica i *terra sigillata* africana, *dolia* i restes de conduccions d'obra cuita entre el material documentat (IPAC, ref. 10165). Aquest mobiliari també marca un horitzó cronològic situat entre el segles I i II dc.

Un cas similar seria el de Can Grau (la Garriga), un establiment rural (possiblement una granja complexa) afectat pel pas de la carretera nacional 152a i per les diverses parcel·les de conreu que actualment es localitzen en l'indret de concentració més gran de les restes. Les referències antigues a les troballes fetes en aquest jaciment parlen de la documentació (als anys quaranta, durant les obres de construcció de la carretera) de tres estances pavimentades amb *opus signinum*, restes d'un possible forn i abundant material ceràmic (IPAC, ref. 1921). Durant els treballs de prospecció extensiva van poder ser localitzades restes d'*opus signinum* i d'estuc parietal (de color blanc i vermell) al marge de la carretera (fig. 5), així com *terra sigillata* itàlica, *terra sigillata* sudgàl·lica (Drag. 30), *terra sigillata* hispànica, *terra sigillata* africana A (Lamb. 9), ceràmica de cuina africana, àmfora tarraconense (Dr. 2-4 i Pasc. 1), *tegula* i ímbrexs; material que coincideix amb el documentat històricament.

El Pla de Palou (Cardedeu) és un altre assentament rural important (vil·la?) sobre el qual es té la notícia de la troballa, el 1917, d'un mosaic i peces de marbre que el treball agrícola portava a la superfície alhora que les destruïa; entre el material ceràmic recuperat llavors només constava la ceràmica comuna romana i la *terra sigillata* africana (IPAC, ref. 1891). La prospecció extensiva ha intentat millorar el coneixement d'aquest establiment que mostrava un gran potencial. Tot i que no ha estat possible documentar estructures *in situ*,[11] el material recuperat, compost per *terra sigillata* africana A (Lamb. 9), ceràmica africana de cuina (Ostia III, 332), àmfora tarraconense (Dr. 2-4), *imbrex* i *tegula*, juntament amb l'absència de *terra sigillata* itàlica, sudgàl·lica i hispànica, coincideix a grans trets amb el repertori històric associat a aquest jaciment i permet confirmar una cronologia inicial del mateix en el segle II dC (que podria estendre's fins al segle III).

Finalment, Ca l'Aimeric (les Franqueses del Vallès) és el jaciment que presenta un repertori material més reduït i imprecís cronològicament; ja les dades referents a antigues visites de diagnòstic (1992) només esmentaven la *tegula* i la *terra sigillata* africana entre el material documentat (IPAC, ref. 1907). En la prospec-

11. Cal dir, però, que s'observava un amuntegament de pedres i *tegulae* enmig del camp que el tractor havia arraconat durant els treballs agrícoles; és possible que siguin restes d'estructures conservades encara en el subsòl.

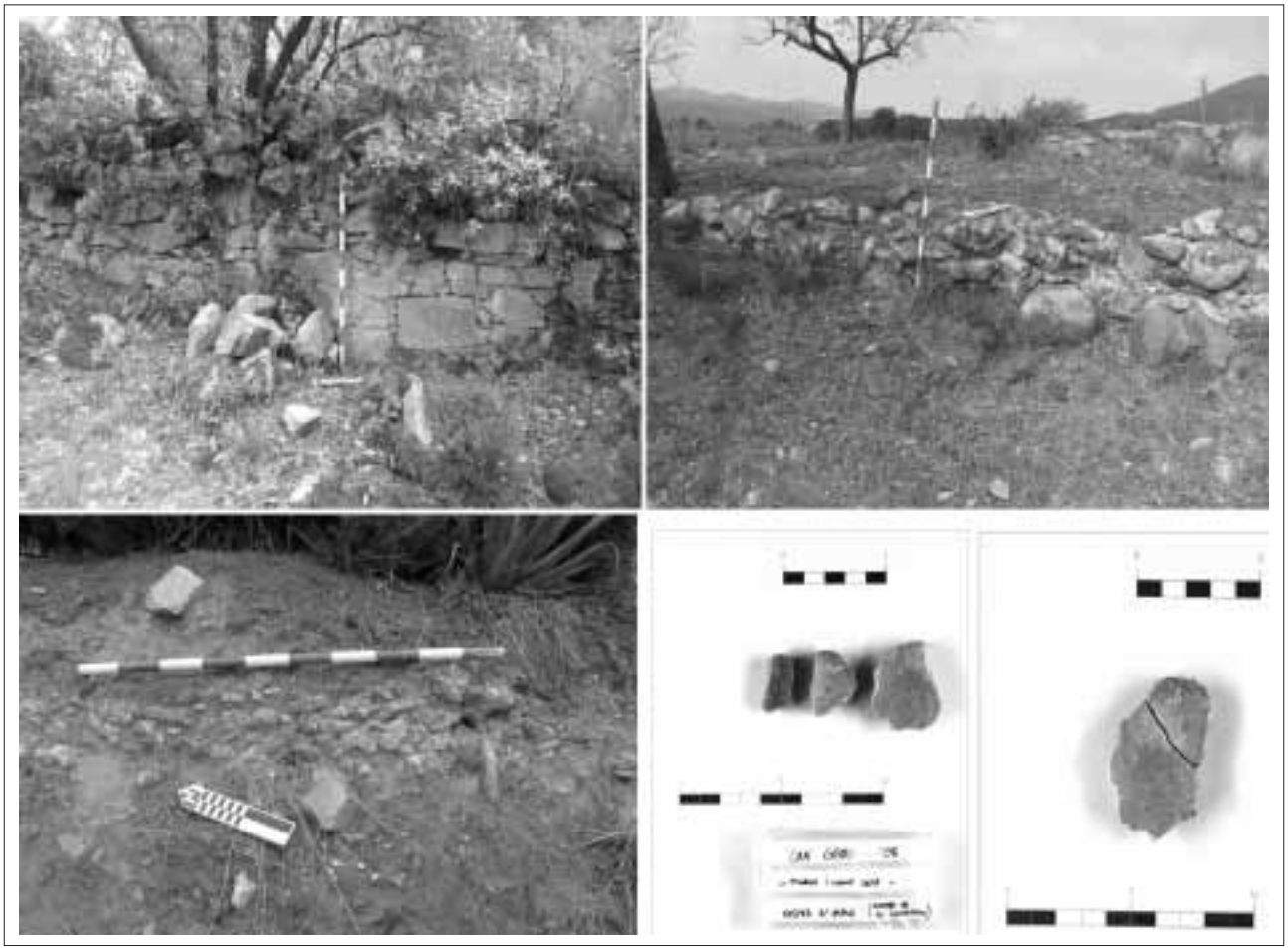

Figura 5. Imatges de la prospecció extensiva (2008): a dalt a l'esquerra, tram ben conservat del mur perimetral de l'assentament ibèric de Turó de Can Santpere (la Roca del Vallès); a la dreta, un dels murs visibles del jaciment de Can Berengueret (la Garriga); a sota a l'esquerra, restes d'un paviment d'*opus signinum* al jaciment de Can Grau (la Garriga); a la dreta, detall dels fragments d'estuc recuperats durant la prospecció d'aquest mateix jaciment. Fotos: M. Flórez.

ció del 2008, es va recollir *terra sigillata* itàlica, ceràmica de parets fines indeterminada, ceràmica de cuina africana (Lamb. 10A), àmfora tarraconense, *tegula* i *imbrex*. Aquest repertori planteja la possibilitat d'una ocupació de l'indret ja en el segle I dC i confirma l'activitat durant el segle II dC.

Sempre tenint en compte que el volum de material recuperat en prospecció no és abundant, les dades recollides en els treballs extensius permeten confirmar i precisar les cronologies de diversos establiments rurals altimperials, així com definir millor l'àrea de dispersió de les restes. Cal destacar igualment que el repertori ceràmic documentat reflecteix notablement les produccions característiques associades a l'etapa altimperial, especialment si tenim en compte que l'àrea d'estudi es correspon amb un territori d'interior de marcat caràcter rural.

4.1.4. Fase baiximperial (segles IV-V dC)

Aquesta fase disposa d'un volum ceràmic amb cronologia clarament baiximperial pràcticament testimonial. Cal tenir en compte, però, que part de la *terra sigillata* hispànica i la ceràmica de cuina africana, que comencen a distribuir-se durant el període altimperial, es mantenen també durant els segles IV i V dC; aquest fet obliga a tenir-les en compte també entre el material d'aquesta fase, sense que per si soles constitueixin un indicador cronològic. En aquest sentit, la producció de referència per establir l'etapa baiximperial ha estat la *terra sigillata* africana D (amb una distribució compresa entre el segle IV i el final del segle V). Els jaciments en els quals ha aparegut aquesta producció, Malhivern, Pla de Palou i Can Grau, presenten una etapa altimperial prèvia important, fet que sembla indicar que la fase baiximperial respon a una continuïtat de les activitats, més que no pas a noves fundacions.

4.2. Mobiliari, cronologia i representativitat de la prospecció intensiva

La prospecció intensiva (com ja ha estat exposat a l'apartat 3) s'ha dut a terme en una àrea situada al voltant del nucli de Samalús, als peus de la Serralada Litoral.

Les 88 UP prospectades han donat un registre material total de 3.038 fragments. D'aquest conjunt destaca, en primer lloc, la ceràmica ibèrica (32,2 per cent), representada exclusivament per les produccions locals/regionals de ceràmica comuna i àmfora ibèrica, sense que s'hagin documentat importacions (fig. 6). El material d'aquesta fase és el més abundant –amb diferència– de tot el recollit en la prospecció intensiva; com ja apuntàvem anteriorment, la llarga pervivència en el temps d'aquest tipus de producció, juntament amb l'absència d'importacions, dificulta la definició de fases pròpiament ibèriques (especialment quan el material es localitza barrejat amb el d'altres períodes). Així doncs, si bé el predomini de la producció local sembla apuntar l'existència d'una fase ibèrica, la falta d'importacions no permet definir amb total seguretat la seva cronologia i entitat. S'evidencia, tanmateix, una important continuïtat de les produccions ibèriques en la fase republicana.

La ceràmica republicana està bàsicament representada per les produccions itàliques i constitueix el 2,6 per cent del material de la prospecció intensiva (fig. 6). Es documenten de manera testimonial la vaixella fina

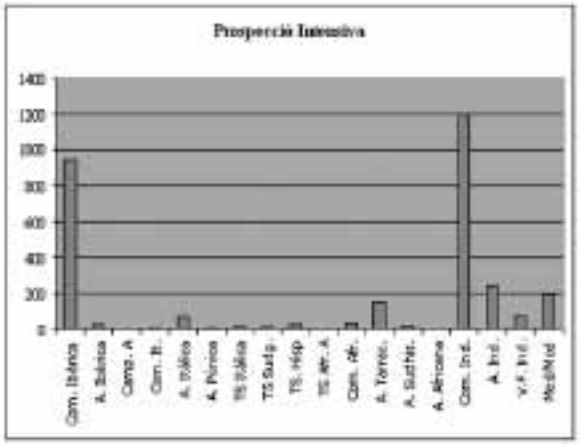

		Total Fragments	Percentatge
Ceràmica Ibèrica	Ceràmica	949	31'2%
	Àmfora	29	1%
	Total	**978**	**32'2**
Ceràmica tardorepublicana	Campaniana A	2	0'1%
	Ceràmica Itàlica	8	0'3%
	A. Itàlica	65	2'1%
	A. Púnica	4	0'1%
	Total	**79**	**2'6%**
Ceràmica Altimperial	TS Itàlica	10	0'3%
	TS Sudgàl·lica	12	0'4%
	TS Hispànica	27	0'9%
	TS Africana A	1	-
	Ceràmica Africana	35	1'2%
	A. Tarraconense	153	5'0%
	A. Bètica/pròxima	19	0'6%
	A. Africana	2	0'1%
	Total	**259**	**8'5%**
Ceràmica Indeterminada	Ceràmica	1.138	37'4%
	Àmfora	246	8'1%
	Vaixella Fina	81	2'7%
	Total	**1.525**	**50'2**
Ceràmica Medieval/Moderna		157	5'2%
	Total	**197**	**6'5%**
Total		**3.038**	

Figura 6. Taula de valors del material ceràmic recollit en la prospecció intensiva. Imatge: A. Trullén.

(campaniana A i B) i la ceràmica comuna itàlica. L'element més abundant és l'àmfora itàlica, però també es localitza àmfora púnica del nord d'Àfrica.

Malgrat que el material altimperial suposa únicament el 8,5 per cent del total de la ceràmica de prospecció intensiva, les produccions habituals en el repertori d'aquest període estan ben representades (fig. 6). Aquest fet incideix directament en una bona definició cronològica dels contextos associats a aquest moment, sobretot en comparació amb les fases precedents. Així doncs, es disposa d'una bona mostra de vaixella fina (*terra sigillata* itàlica, *terra sigillata* sudgàl·lica, *terra sigillata* africana A i *terra sigillata* hispànica, aquesta amb un volum significatiu: 10,4 per cent de la ceràmica altimperial). Quant a la ceràmica comuna, l'única que ha pogut ser identificada per a aquest període és la ceràmica africana de cuina (13,5 per cent). Les àmfores són el conjunt material més important d'aquesta fase, en especial les àmfores tarraconenses, amb un 59,1 per cent del total; es documenta de manera testimonial l'àmfora africana.

La ceràmica indeterminada representa un volum molt important del material recollit (el 50,2 per cent) (fig. 6). Està constituïda per un total de 1.525 fragments, pertanyents a ceràmica de parets fines de producció local (5,3 per cent), a ceràmica comuna (78,6 per cent) i àmfores (16,1 per cent). El fet que aparegui en superfície acompanyada de material cronològicament molt divers no permet determinar amb seguretat la fase a la qual correspon.

4.2.1. Aproximació a la definició i classificació dels jaciments en prospecció

La definició dels jaciments s'ha fet creuant les dades referents al nombre de fragments, densitat i tipologia del material, emplaçament de les troballes en el territori, localització de restes estructurals i valoració d'altres evidències arqueològiques pròximes. Hem intentat integrar múltiples indicadors de poblament per corregir imatges esbiaixades generades per variables de tipus més quantitatiu, com el nombre de fragments o la densitat. En aquest sentit, hem observat com la capa de densitats obtinguda amb el SIG, tot i donar una imatge molt interessant sobre la relació entre el material documentat i la superfície de les UP prospectades, no reflectia factors importants com la concentració del material, les característiques topogràfiques o la relació amb altres elements arqueològics.

Així doncs, en l'àrea prospectada s'han pogut definir sis nuclis forts de concentració de material que identifiquem amb set jaciments diferents (fig 7).

El jaciment que es defineix amb més claredat és el de Can Llibants; es tracta d'un nucli no inèdit que està recollit a la Carta Arqueològica, però que gràcies a la prospecció intensiva hem pogut delimitar amb precisió i conèixer millor. La concentració més im-

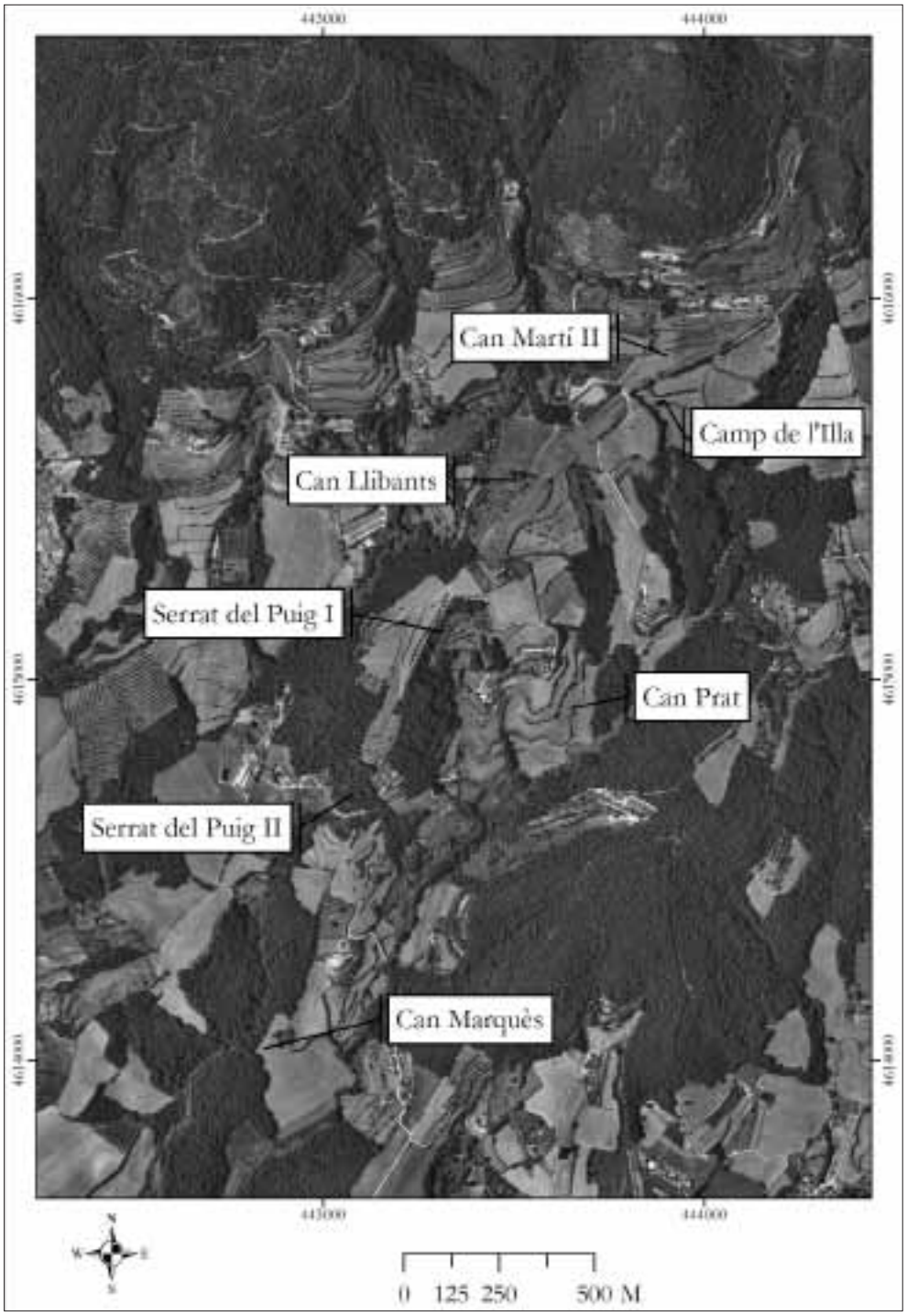

Figura 7. Localització dels jaciments identificats per prospecció intensiva (sector del serrat del Puig, Samalús). Imatge: M. Flórez (ortofotomapa 1:5.000 ICC).

portant de restes se situa en la part superior d'un suau talús, actualment ocupat per la casa de Can Llibants. En aquesta mateixa àrea, s'han documentat –gràcies al tall de l'actual camí i a diversos marges entre camps– restes d'estructures corresponents a sis murs i un amuntegament de pedres amb abundants *tegulae* i *imbrices* (fig. 8). Si bé sembla força evident que el nucli fort d'aquest jaciment està situat als voltants de l'actual casa, amb un focus principal que podria abastar al voltant de les 5 hectàrees, el treball de camp intensiu posa en relleu un perímetre d'influència per a aquest jaciment d'11 hectàrees (aproximadament). Els elements estudiats permeten proposar l'existència d'un assentament rural de tipus granja; les restes apuntarien cap a un model d'establiment d'una certa complexitat, sense que, ara per ara, sigui possible anar més enllà en la interpretació tipològica. Pel que fa a la cronologia, en canvi, les dades materials mostren un moment fundacional en el segle I aC, amb continuïtat en l'etapa altimperial; durant el segle I dC el nucli devia viure un moment d'auge, situació que aparentment no tindria continuïtat en el segle II dC; el seu abandó es devia produir cap al final d'aquest segle o l'inici del següent (Flórez 2011).

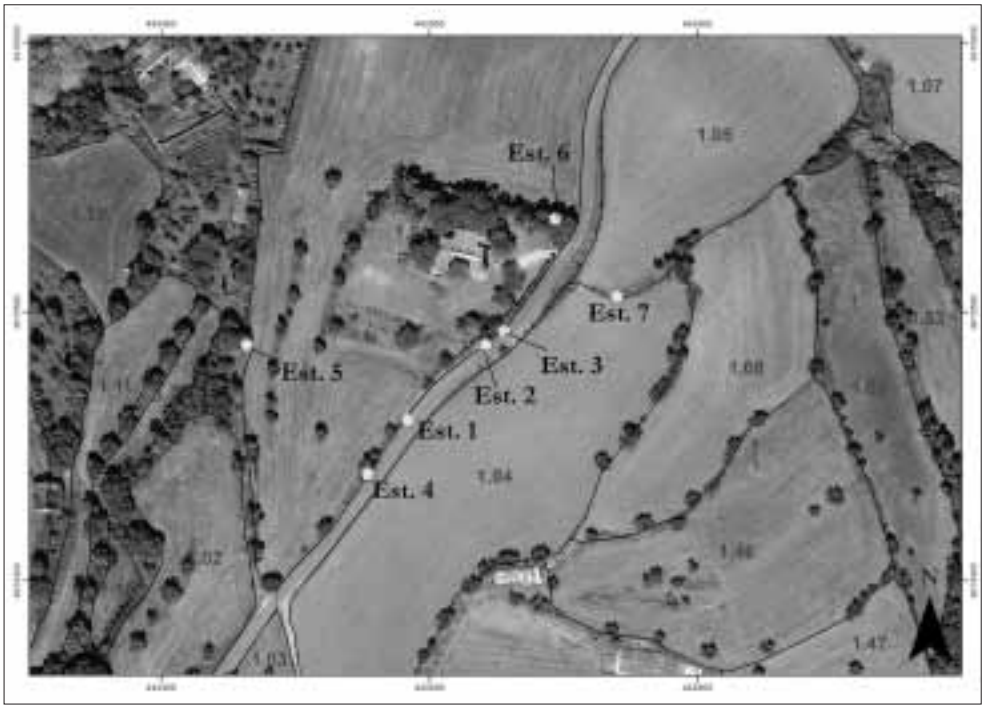

Figura 8. Ortofotomapa (1:5.000, ICC) on consten les UP prospectades i la localització de les estructures documentades a Can Llibants. Imatge: M. Flórez.

Un segon jaciment que identifiquem de manera clara és el de Can Marquès. Aquest nucli, no inèdit i recollit a l'inventari de l'IPAC, està situat a l'extrem sud de l'àrea estudiada (fig. 7) i presenta unes dimensions més aviat reduïdes si les comparem amb les de Can Llibants: el focus central del jaciment ocupa 0,5 hectàrees, i la seva àrea d'influència, 1 hectàrea. Malgrat no haver-s'hi documentat estructures, la dispersió del material marca un perímetre molt ben definit que es localitza principalment en la part més alta d'un talús vinculat al serrat del Puig, just al costat d'un antic camí que creua tota aquesta elevació, unint el peu de mont prelitoral amb la via romana cap a *Ausa* o *Auso*. Aquestes restes suggereixen l'existència d'un petit establiment rural, situat estratègicament al costat de l'antic camí que enllaçava amb la via romana del Congost. L'espacialització del material i la seva tipologia apunten cap a un granja senzilla (un habitatge domèstic dispers), amb un o diversos espais d'emmagatzematge. La cronologia d'aquest jaciment es deu situar entre el 50/25 aC i el final del segle I dC[12] (Flórez 2011).

Un altre dels nuclis forts de l'àrea estudiada se situa en l'extrem nord, per sobre de Can Llibants. En aquest punt, es documenta un sector arqueològic força ampli (al voltant de les 9,5 hectàrees) amb la presència de dos focus inèdits de localització de restes, que estan tallats per una carretera moderna (BP-5107). A la meitat nord hi ha un primer nucli d'1,5 hectàrees, on el material recuperat marca un horitzó cronològic d'època republicana (segles II-I aC). A la meitat sud (per sota de l'actual carretera), s'obre un segon focus important de restes, d'aproximadament 2 hectàrees. En aquest cas, tampoc es documenten estructures, però entre el material recollit destaca la presència de restes abundants d'escòria de ferro (amb rebutjos de mida gran); el conjunt ceràmic recuperat apunta també cap a una datació dins de la fase republicana. Malgrat les similituds entre tots dos focus, s'ha decidit considerar-los dos jaciments diferents: Can Martí II (al sector nord) i Camp de l'Illa (àmbit sud) (fig. 9).

Pel que fa a Can Martí II, si tenim en compte la proximitat a les restes de la vil·la romana de Can Martí, situada a escassos 120 metres, datada també en època republicana[13] i de la qual només es coneix una àrea petita[14] (75 metres quadrats), pren força una possible relació amb aquesta (fig. 9), ja sigui directament com a pertanyent a dependències de l'edifici principal (*pars rustica*?) o a estructures d'explotació o emmagatzematge annexes (Flórez 2011).

Pel que fa al jaciment de Camp de l'Illa, la troballa de restes significatives d'escòria de ferro, així com la presència de *dolia* i abundant ceràmica comuna indeterminada, sembla indicar l'existència en aquest indret d'un espai d'explotació i potser també d'emmagatzematge. Cal destacar la seva proximitat amb el forn terrisser de Can Periques (fig. 9), datat en època

12. No s'hi documenta *terra sigillata* africana A ni hi ha cap peça identificada que tingui continuïtat més enllà del 100 dC.

13. S'ha proposat una cronologia fundacional del final del segle II aC o l'inici del segle I aC, i el seu moment d'abandó, durant la segona meitat del segle I aC (amb anterioritat a l'arribada de la *terra sigillata* aretina) (Aquilué i Pardo 1990).

14. L'àrea excavada correspon a quatre estances decorades amb mosaics i pintures parietals que han estat interpretades com a pertanyents a la *pars urbana* de la vil·la (Aquilué i Pardo 1990).

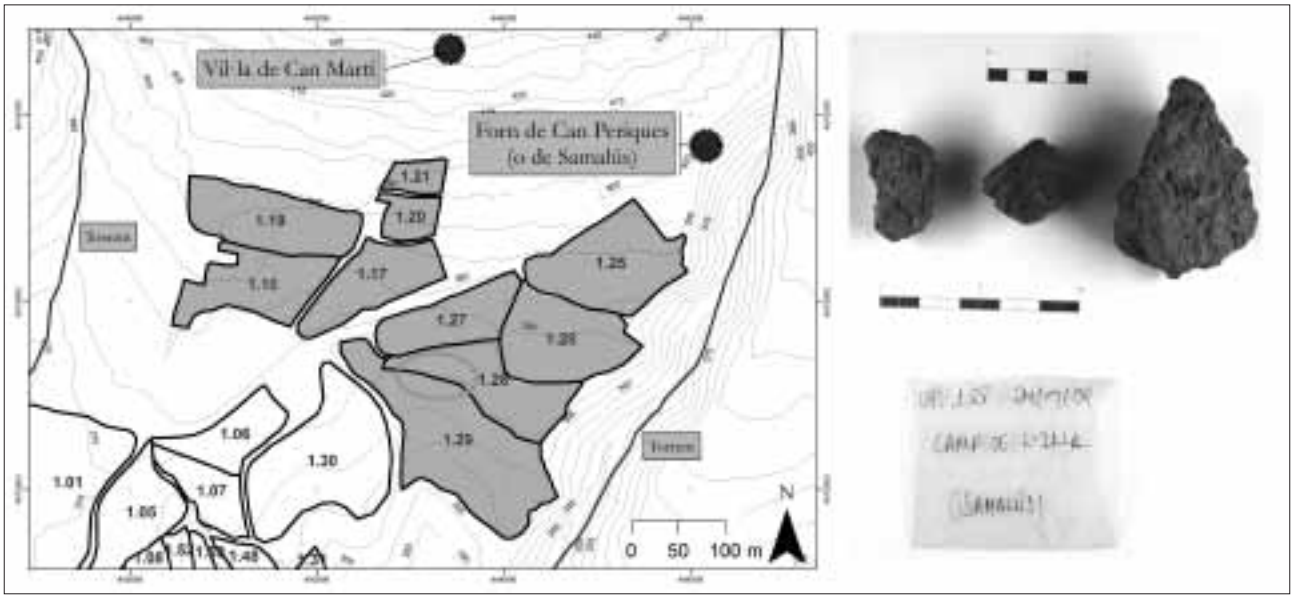

Figura 9. Distribució del material arqueològic en el sector de Camp de l'Illa. Al nord, el jaciment de Can Martí II; al sud, el jaciment anomenat Camp de l'Illa. Detall de les restes d'escòria trobades a les UP 1.28 i 1.29. Imatge: M. Flórez; foto: A. Trullén.

republicana i interpretat com a contemporani a la vil·la de Can Martí (Aquilué i Pardo 1990, 90; Cardona 2009, 142, 143); la qual cosa reforça la idea d'un sector de producció i treball artesanal organitzat al sud de l'edifici principal de la vil·la, però pertanyent al seu *fundus* (Flórez 2011). En efecte, en treballs anteriors (Flórez 2007) ja se suggeria una possible vinculació entre les restes de la vil·la i el forn de Can Periques. La prospecció intensiva, en aquest sentit, aporta noves dades materials i confirma una àrea d'influència àmplia per a aquest centre, així com una cronologia republicana per a tot el sector. En definitiva, la valoració en conjunt de tota l'àrea arqueològica presa en consideració sembla evidenciar un espai d'hàbitat polinuclear probablement associat a la vil·la de Can Martí (fig. 9).

Una realitat complexa es documenta també en una quarta àrea articulada entorn del serrat del Puig, on se situen diversos punts de troballes ceràmiques en els vessants nord-est i sud - sud-est. El focus amb una concentració més gran de restes és el del vessant nord-est, que ocupa una àrea d'unes 4 hectàrees; hem anomenat aquest jaciment Serrat del Puig I (fig. 10). La densitat més important de material es localitza en un espai de coberta forestal formada per pins, vinyes silvestres i matolls, on destaca la presència d'antigues feixes de conreu en pedra seca. En les clarianes es recull ceràmica abundant, que també apareix en quantitats importants en els camps de conreu situats immediatament per sota (est i sud-est) d'aquest vessant. El material ceràmic recuperat està format per ceràmica comuna ibèrica, àmfora ibèrica, itàlica i tarraconense, i un fragment de campaniana A. Malauradament, amb les dades de què disposem, és difícil proposar una interpretació tipològica i també cronològica per a aquestes restes. Si bé el volum de material no és gaire elevat, podria indicar un punt d'ocupació o, com a mínim, una freqüentació d'aquest indret en època antiga. L'horitzó cronològic que sembla posar en relleu la ceràmica és d'època republicana, amb un volum significatiu de ceràmica comuna ibèrica.

Un segon punt de troballes es localitza en els vessants sud i sud-est del serrat del Puig, amb una àrea de dispersió de restes d'unes 3 hectàrees aproximadament, que hem anomenat Serrat del Puig II (fig. 10). La concentració més gran de material se situa en una àrea forestal de pi, alzina i garriga on encara es conserva alguna terrassa de conreu. Malgrat unes condicions de visibilitat no gaire favorables, es va poder recollir un conjunt ceràmic força variat: abundant ceràmica comuna ibèrica, comuna itàlica, campaniana A (Lamb. 5), àmfora indeterminada i *tegulae*, que permet proposar una datació del final del segle II aC i la primera meitat del segle I aC. Pel que fa a les estructures, cal destacar en primer lloc la localització d'un mur cantoner, fet en pedra seca, que apareix reaprofitat com a terrassa de conreu; en aquest crida l'atenció, justament, la presència d'una cantonada, gens usual en les feixes agrícoles, normalment caracteritzades per murs rectilinis que no creen espais. Així mateix, en la part alta es documenten també diverses anomalies topogràfiques: protuberàncies del terreny associades a pedres de mida mitjana i al voltant de les quals es recull material ceràmic antic. En ambdós casos, és difícil precisar la seva tipologia i funció, i encara més associar-les a les restes arqueològiques recuperades; tot i així resulten significatives.

Encara a l'àrea del jaciment que hem anomenat Serrat del Puig II, es documenta un altre punt de troballes situat en un camp de conreu al nord de la zona

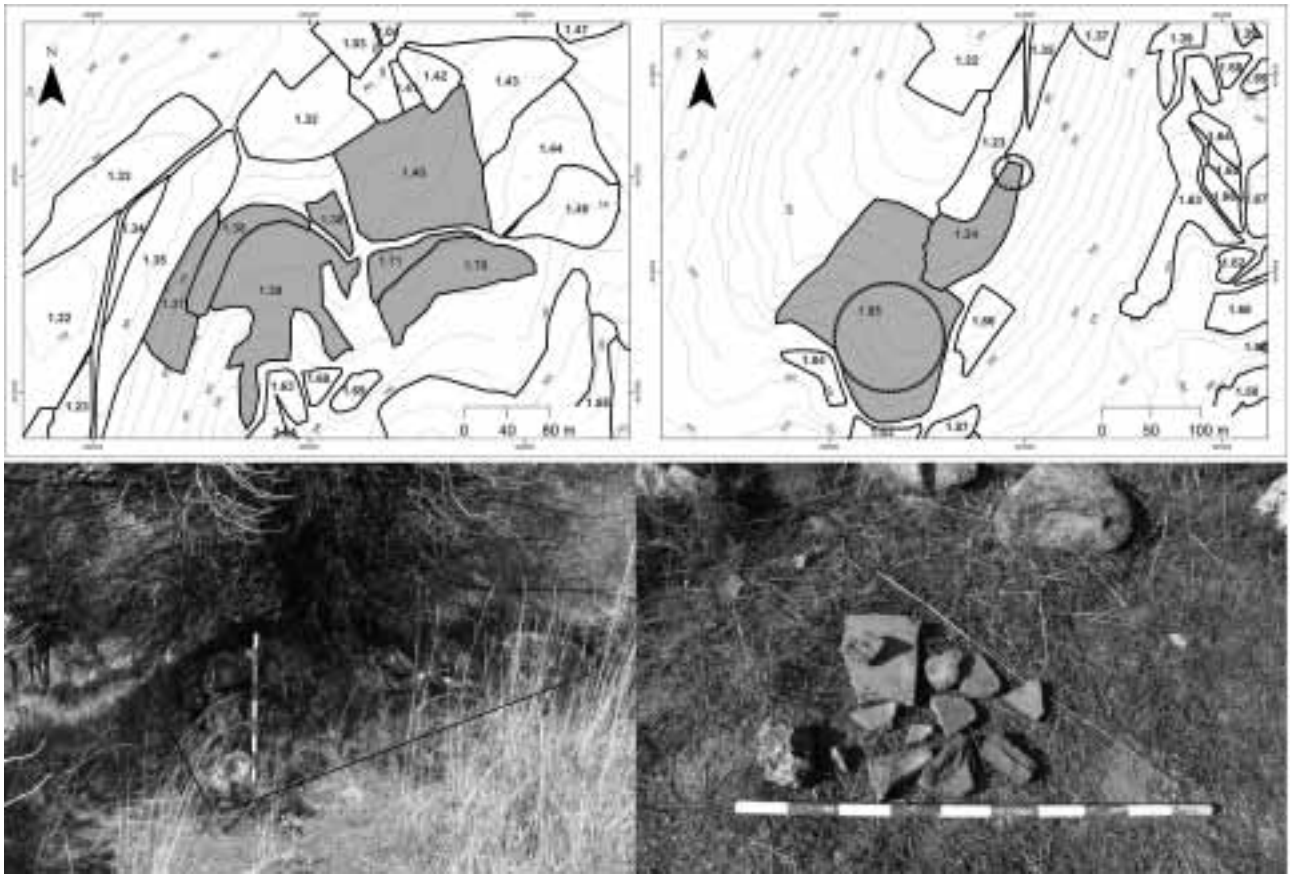

Figura 10. Àrea de dispersió del material als jaciments Serrat del Puig I i Serrat del Puig II. El cercle gran marca la zona de concentració més gran de material a la UP 1.85 i la situació de les estructures. El cercle petit assenyala l'amuntegament de pedres i *tegulae* documentat a la UP 1.24. A la part inferior, detall del mur cantoner i de l'amuntegament de *tegulae* a Serrat del Puig II. Imatges i fotos: M. Flórez.

boscosa de carena, a escassos 100 metres. Es tracta d'una terrassa agrícola del vessant est del serrat on s'han recuperat alguns fragments de ceràmica ibèrica i àmfora sud-hispànica, i un amuntegament de pedres de mida mitjana amb *tegulae* senceres i *imbrices*, situat en l'extrem nord del camp; podria tractar-se de restes constructives arraconades després d'haver aflorat a la superfície durant els treballs agrícoles. Pensem que són les restes que la Carta Arqueològica associava al jaciment de Can Pujadetes, que l'IPAC situava dalt la carena del serrat del Puig. Quant a la tipologia d'aquest jaciment, i en general per a tot el sector del serrat del Puig, es fa difícil, atenint-nos a les dades disponibles, fer una proposta prou desenvolupada. Sembla evidenciar-se una ocupació d'aquest espai en època republicana, articulada a partir de diversos nuclis d'hàbitat distribuïts en diferents punts del vessant, l'entitat dels quals ara per ara és difícil d'establir.

El darrer jaciment és també inèdit i està situat en les terrasses de conreu que hi ha per sota de la casa de Can Prat, a la part baixa del vessant est del serrat del Puig. El jaciment, que hem anomenat Can Prat, està format per un petit focus (de 0,3 hectàrees) de concentració ceràmica localitzat en la terrassa inferior, i per escàs material dispers en el camp situat immediatament per sobre i en un terreny erm just a sota. El conjunt ceràmic estudiat, format bàsicament per ceràmica comuna local, itàlica i ibèrica, ceràmica de parets fines local, ceràmica de cuina africana, *tegulae* i *imbrices*, ofereix una cronologia del segle II i potser del III dC per a aquest jaciment. Malgrat la seva difícil interpretació, podríem ser davant d'un establiment d'explotació (potser un cobert, un *tugurium*) i no tant d'un espai d'hàbitat.

5. Conclusions: l'aportació de la prospecció arqueològica al coneixement del poblament antic del Vallès Oriental

Si bé els treballs de prospecció arqueològica al Vallès han hagut d'assumir limitacions importants –especialment pel que fa a l'extensió dels espais rurals prospectables–, els resultats han estat significatius i ens permeten aportar noves valoracions de tipus territorial i econòmic a l'estudi del món rural vallesà.

Cal destacar en primer lloc que la combinació de treballs extensius i intensius de prospecció ha facilitat

l'aprofundiment en dues finestres d'anàlisi importants: la microregional, en què s'han integrat les diferents realitats geogràfiques de la comarca, i la *intra-site*, centrada en el treball a l'interior de cada jaciment i enfocada a la delimitació precisa del seu espai, així com a la recollida quantitativa i qualitativa de noves dades arqueològiques (tant en nuclis inventariats com en inèdits).

Una segona reflexió a fer està en relació amb l'IPAC i el grau de validació que han permès assolir els treballs arqueològics acomplerts. En aquest sentit, i especialment pel que fa a la prospecció extensiva, cal considerar les visites de control i ampliació de dades com a plenament satisfactòries en diversos sentits: malgrat que alguns jaciments estaven destruïts i d'altres no van oferir cap tipus de resta material, en general els treballs arqueològics van donar resultat positiu i s'hi van documentar noves evidències materials i també, en determinats casos, estructurals. Així mateix, van poder ser comprovades les coordenades UTM de tots el nuclis conservats, a partir de les quals es va corroborar la localització d'alguns assentaments i es va corregir les d'altres que no s'ajustaven a la realitat territorial.

Un altre dels resultats obtinguts ha estat el diagnòstic arqueològic de les diverses realitats territorials que conformen l'àrea d'estudi. Els peus de mont litoral i prelitoral mostren una millor conservació de les restes que els sectors de plana baixa, on, a banda de la creixent urbanització dels municipis, es detecta una important transformació dels espais agrícoles encara en ús.

Pel que fa al poblament, les àrees de peu de mont –especialment el prelitoral, que és el que ha estat més intensament treballat– mostren un volum reduït d'importacions que contrasta amb la notable presència de la ceràmica comuna ibèrica en contextos republicans i fins i tot altimperials. Aquest fet pot tenir diverses interpretacions que, en el fons, no són excloents sinó més aviat complementàries: sembla posar-se de relleu un tipus d'hàbitat força rural en el qual molt probablement el substrat ibèric té un paper important. Precisament, l'ocupació d'aquests espais de plana alta, pròxims als primers contraforts de les serralades Litoral i Prelitoral, mostren una fase intensa d'ocupació entre l'etapa republicana (segles II-I aC) i el segle I dC (moment en què el material d'importació és present de manera abundant en els contextos ceràmics). En aquest sentit, és molt significativa la pràctica inexistència de la *terra sigillata* africana –i l'escassetat de la ceràmica de cuina africana– en els conjunts de materials, mentre que són força importants la *terra sigillata* hispànica i l'àmfora tarraconense.

En canvi, els jaciments prospectats extensivament, majoritàriament situats en zones de plana mitjana o baixa, si bé molts presenten fases tardorepublicanes (sobretot datades en el segle I aC), mostren punts àlgids d'ocupació cap al final del segle I dC i sobretot durant el segle II dC. Aquest és un fet coincident en jaciments ben excavats, com la vil·la de Can Terrés (Tenas i Vila 1996; Garriga, Tenas i Vila 2000), la gran vil·la del nucli històric de Granollers (Uscatescu 2004) o les granges complexes de Can Santa Digna (les Franqueses del Vallès; BD, ref. 1905) i Can Noguera (la Garriga, ref. 10141). És possible que aquests fets estiguin indicant un cert desplaçament, a partir d'època altimperial, del poblament cap a zones de plana més oberta, tot buscant també la proximitat amb les principals vies de comunicació: les rutes dels rius Congost i Mogent.

A una escala més concreta, la prospecció ha estat important per millorar les dades materials d'alguns jaciments, situar-ne correctament d'altres i localitzar-ne d'inèdits; també pel que fa a la identificació de trets comuns en la interpretació tipològica dels jaciments. Així, hem confirmat, per al període ibèric, l'existència d'una «segona línia» de petits assentaments ibèrics en altura a la Serralada Litoral, més pròxims a la plana, també en una situació estratègica i amb gran control visual del seu entorn. Han estat localitzades les restes del poblat de Turó de Can Santpere (la Roca del Vallès) en un bon estat de conservació i s'ha recollit material superficial al Turó de Can Verdaguer i al Turó de l'Arbocera (tot i que no va ser possible documentar-hi restes estructurals). L'estudi de la ceràmica ibèrica de prospecció i la comparació amb conjunts materials ibèrics procedents d'excavacions ha posat en relleu la presència testimonial de la ceràmica d'importació en els establiments rurals dispersos d'aquest període, i com, contràriament, aquests productes tendeixen a ser presents amb volums més significatius en els principals nuclis fortificats d'altura.

La prospecció ha tingut un valor important també pel que fa a la delimitació de jaciments que presentaven un gran interès per a la recerca sobre el poblament: el jaciment de Puig Castell, el poblat ibèric de Turó de Sant Miquel, la vil·la de Malhivern o especialment la vil·la de Can Martí. En aquest darrer jaciment la prospecció intensiva fa aportacions importants sobretot en relació amb la cronologia republicana, un aspecte polèmic en la bibliografia sobre aquest centre i que ha estat qüestionat en diversos treballs (Revilla 2004; Plana i Revilla 2009; Olesti 1997).

Finalment, cal destacar la troballa de jaciments inèdits tant als sectors de plana baixa (la Creueta,[15] Mollet del Vallès), com sobretot a l'àrea de Samalús, on s'han documentat cinc nous jaciments (Can Martí II, Camp de l'Illa, Serrat del Puig I, Serrat del Puig II i Can Prat).

15. Aquest jaciment inèdit no s'ha inclòs en el present article perquè pertany als resultats de la prospecció arqueomorfològica (Flórez i Palet en premsa).

Bibliografia

Aquilué, X.; Pardo, J. 1990: «La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)», *Cypsela* VIII, 87-100.

Cardona, R. 2009: «Els cinc genis malèfics dels forns ceràmics. Estudi sobre els centres terrissers en època ibèrica a Catalunya», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, 139-158.

Flórez, M. 2007: *Can Tacó i el seu entorn. Estudi del poblament rural a la Laietània interior. Del món indígena al món romà*, DEA inèdit, ICAC, Tarragona.

– 2011: *Dinàmica dels assentaments i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'època ibèrica a l'alta edat mitjana*, tesi doctoral (en línia) de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Flórez, M.; Palet, J. M. 2010: «Asentamientos rurales y estructuración de la Layetania interior (Barcelona): romanización e impacto de los programas de organización territorial», *Actas del Colóquio internacional Transformações da paisagem. O impacto das cidades romanas no Mediterrâneo Ocidental (Castelo de Vide São, Salvador de Aramenha - Marvão, Portugal, 15-17 de maio de 2008)*, Évora, 141-166.

– en premsa: «Análisis arqueomorfológico y dinámica territorial en el Vallès Oriental (Barcelona) de la Protohistoria (s. vi-v a.C.) a la alta Edad Media (s. ix-x)», *Archivo Español de Arqueología,* CSIC, Madrid.

Garriga, S.; Tenas, M.; Vila, Ll. (2000): «Projecte arqueològic de Can Terrés (La Garriga, Vallès Oriental)», *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*, 55-75.

Olesti, O. 1997: «El origen de las *villae* romanas en Catalunya», *Archivo Español de Arqueología* 70, 1-20.

Plana, R.; Revilla, V. 2009: «Les formes de l'habitat rural et les rythmes de l'occupation des campagnes ibériques et romaines dans la zone centrale et septentrionale de la côte catalane», a: Leveau, Ph.; Raynaud, C.; Sabrayrolles, R.; Trément, F. (ed.), *Les formes de l'habitat gallo-romain. Terminologies et typologies à l'épreuve des réalités archéologiques (Colloque AGER VIII, Toulouse)*, *Aquitania*, suplement 17, Bordeus.

Revilla, V. 2004: «El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos ii a.C. y i d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas», a: Moret, P.; Chapa, T. (ed.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. iii a.C.- s. i d.C)*, Universitat de Jaén, Jaén, 175-202.

Tenas, M.; Vila, L. 1996: «Vil·la romana de Can Terrés. Projecte arqueològic», *Lauro* 12, 11-70.

Trément, F. 1999: *Archéologie d'un paysage. Les étangs de Saint-Blaise (Bouches-du-Rhône)*, Documents d'Archéologie Française 74, Éditions de la MSH, París.

Uscatescu, A. (coord.) 2004: *Atles d'arqueologia urbana de Catalunya*, vol. 1, *Granollers,* Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.

L'ESTRUCTURACIÓ DEL TERRITORI I L'EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT I DE LA XARXA VIÀRIA DE L'*AGER IESSONENSIS*

Esther Rodrigo Requena

Resum
Aquest treball és una aproximació a l'evolució del poblament rural i de la xarxa viària del territori de la ciutat romana de *Iesso* (Guissona, la Segarra) des d'època republicana fins al baix Imperi. Aquesta evolució ve marcada per la fundació d'una ciutat *ex novo* i la implantació d'un parcel·lari centuriat, amb la introducció de nous sistemes d'explotació del camp que representen un canvi substancial respecte del món ibèric.

Paraules clau: Romanització, poblament rural, xarxa viària.

THE STRUCTURING OF THE TERRITORY AND THE EVOLUTION OF SETTLEMENT AND THE ROAD NETWORK IN THE *AGER IESSONENSIS*

Abstract
This paper is an approach to the evolution of the rural settlement and the road network in the territory of the Roman city of Iesso (Guissona, Segarra) from the Roman Republic to late antiquity. This development was marked by the foundation of an *ex novo* city and the implantation of a centuriated field system, with the introduction of new systems of rural exploitation that represented a substantial change from the Iberian world.

Keywords: Romanization, rural settlement, road network.

Introducció

Aquest treball pretén recollir la recerca sobre el poblament i la xarxa viària del territori de la ciutat romana de *Iesso* (Guissona, la Segarra) des del període previ a l'ocupació romana fins al baix Imperi. El punt de partida ha estat el treball de tesi doctoral presentat el 2005 (Rodrigo 2006). A partir dels resultats inicials de la recerca hem continuat aprofundint alguns dels aspectes que vam tractar en el treball de tesi doctoral, que són els que presentem en aquesta comunicació.

L'àrea estudiada no ha estat triada de manera arbitrària ni apriorística, sinó que hem intentat establir uns límits a partir dels elements antics del paisatge que poguessin aportar dades sobre la possible extensió de l'*ager* del *municipium Iessonensis.* Aquesta recerca sobre l'extensió territorial de *Iesso* es va centrar en l'estudi i delimitació del possible parcel·lari centuriat, ja que a partir dels seus límits podíem fer una primera proposta del territori d'aquest municipi (Rodrigo 2004). La revisió dels materials existents en els museus i col·leccions privades de la zona ens ha permès establir amb una certa seguretat la distribució i cronologia del poblament en aquests territoris de la Catalunya interior.

El període entre l'ibèric final i l'etapa republicana

El poblament en època republicana en aquesta zona de la Catalunya interior suposa, per una banda, la continuació del poblament de tradició ibèrica, i per una altra, la creació de nous assentaments amb característiques que semblen avenir-se als paràmetres de les explotacions rurals de tipus itàlic. En iniciar-se el domini romà, veiem que en general tots els nuclis ibèrics experimenten un procés de decadència i abandonament progressiu que es devia accelerar en el moment de la fundació de *Iesso* en els darrers decennis del segle II aC o l'inici del segle I aC (fig.1).

Podríem pensar que en aquests abandonaments hi van convergir diversos factors: en primer lloc, la necessitat d'exercir un control cada cop més directe sobre la població indígena per part de les autoritats romanes podria haver-les impulsat a afavorir el trasllat de la població indígena a la plana; en segon lloc, la fundació de la nova ciutat devia produir a la llarga una pèrdua del pes econòmic i estratègic dels antics assentaments ibèrics.

En els primers moments de l'arribada dels romans, els centres principals d'època ibèrica com el Molí d'Espígol encara estan en funcionament, però, almenys en

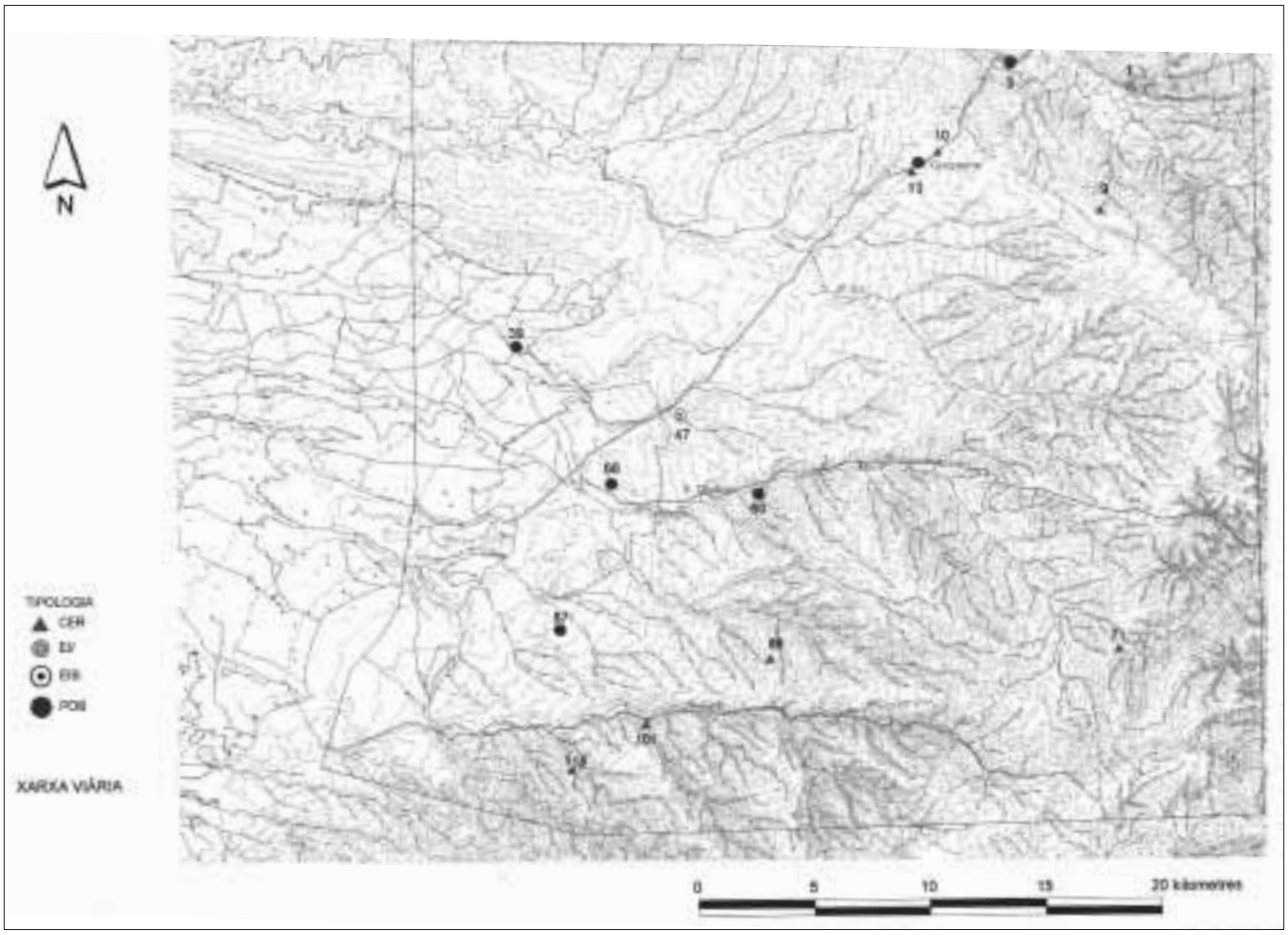

Figura 1. Distribució del poblament en el període ibèric ple.

el cas del Molí d'Espígol, amb una reducció de les seves dimensions i la pèrdua del paper central que havien ocupat fins aquell moment, que condueix a la llarga al seu abandonament. Altres establiments sucumbeixen als esdeveniments de la Segona Guerra Púnica i a les primeres mesures adoptades per les autoritats romanes com als Estinclells i al pla de les Tenalles. Així doncs, hem pogut documentar amb seguretat la continuïtat de cinc dels jaciments coneguts durant l'ibèric ple. A més d'aquests, tenim un total de 13 jaciments que semblen emmotllar-se als patrons de poblament ibèrics (fig. 2).

Del total de 67 jaciments que tenen materials d'època republicana i augustal, 14 són amb seguretat establiments rurals, ja que s'hi han fet excavacions o s'hi coneix l'existència d'estructures. Es documenten també dues necròpolis i dues tombes aïllades sense estructures properes. La majoria de jaciments d'aquest període només ens són coneguts a partir de les troballes superficials de ceràmica, però tot fa suposar que aquest poblament dispers consisteix en petites granges o explotacions de caràcter familiar.

Per a aquest període hem definit les següents categories: la categoria CER correspon als jaciments que només coneixem per la presència de materials ceràmics recollits en prospeccions superficials; la següent categoria, ERU, és la d'establiment rural, que defineix els assentaments dispersos que comencen a aparèixer en aquests moments i dels quals tenim la certesa que tenen estructures constructives; una altra tipologia, SIT, és per als conjunts de sitges que apareixen en aquest període.

A continuació també continuem utilitzant algunes tipologies aplicades en el període ibèric, com la de poblat (POB) i establiment rural ibèric (EIB), i la d'establiment ibèric indeterminat (EI).

Un altre tipus d'assentament que en aquest període comença a aparèixer de manera més generalitzada, tot i l'escassetat de dades, és el de les concentracions de sitges. Resultaria potser exagerat parlar de camps de sitges, perquè no apareixen concentracions tan grans com a la costa, però sembla que a partir d'època republicana aquest sistema d'emmagatzematge es comença a difondre per les terres de l'interior. Tots els indicis semblen indicar que en aquesta àrea, durant l'època ibèrica, l'emmagatzematge es feia, en general, en grans tenalles de les quals s'han trobat nombroses mostres en els poblats de l'àrea ilergeta. L'únic exemple que constitueix l'excepció és el jaciment dels Missatges, molt a prop del Molí d'Espígol.

Durant aquest període s'inicia l'ocupació de les zones de plana i la implantació del poblament dispers. El poblament se situa preferentment a totes les valls fluvials i a prop de les rieres més importants de la zona. En aquests moments s'inicia l'ocupació d'indrets sense indicis d'ocupació prèvia.

A la vall del riu Sió hi trobem per primer cop establiments rurals des de l'edat del bronze. Si durant el primer ferro i l'ibèric aquesta vall estava buida d'assentaments perquè no reunia les condicions orogràfiques idònies per al poblament enlairat d'aquells moments, a partir d'època republicana comencen a aparèixer-hi assentaments disseminats per tot el curs d'aquest riu. Aquestes valls, tant la del Sió com les de l'Ondara i el Corb, constitueixen vies de comunicació importants amb terrenys fèrtils i amb bona disponibilitat d'aigua.

També la plana de Guissona comença a ser ocupada de nou. A partir de la fundació de la ciutat de *Iesso* i l'establiment del seu parcel·lari, tota aquesta zona experimenta una modificació dels paràmetres d'ocupació que havien estat vigents durant l'ibèric ple.

La vall del riu Corb és ocupada de forma més densa i hi trobem assentaments en zones planeres o a peu de mont, juntament amb alguns assentaments que perduren en zones enlairades.

Les planes d'Urgell, on ja existia el precedent d'un assentament de plana en el gran poblat del Molí d'Espígol, comencen a ser ocupades també en aquests moments. En aquesta zona els assentaments també se situen preferentment en zones properes als cursos fluvials o a petites fonts.

Tots aquests canvis s'han de posar en relació amb la reestructuració que va significar l'arribada dels romans i els canvis que s'introduïren en la societat ibèrica. En aquests moments comença el procés de reconversió del camp indígena al tipus d'explotació agropecuària romana.

Aquesta reestructuració no es va produir de manera sobtada, sinó que els canvis s'introdueixen de forma progressiva. A la fi del segle II aC, tot aquest procés de transformació devia experimentar una acceleració arran de la fundació de la ciutat de *Iesso* (Guitart, Pera i Carreras 1999) i la reestructuració del territori a partir de l'establiment de la centuriació. D'aquesta manera s'implantà el model característic del nou sistema de poblament, amb un nucli urbà i assentaments de caràcter agrari distribuïts pel territori.

Si considerem com de tradició ibèrica, o que tenen el seu origen durant l'ibèric ple, el conjunt d'assentaments dels quals hem parlat anteriorment, tindríem que gairebé un 37 per cent dels assentaments podria ser producte de la perduració de poblament del període anterior ibèric. El 62 per cent restant sembla correspondre a hàbitat dispers de nova creació en època republicana. L'avenç de la recerca arqueològica ajudarà a matisar aquests percentatges, però tot sembla indicar que la major part del poblament dispers s'origina en època republicana sense precedents previs.

Alguns d'aquests assentaments se situen molt a prop d'antics enclavaments ibèrics, com el jaciment d'Espígol B, a tocar del poblat del Molí d'Espígol,

o Espina B, just als peus del tossal Rodó de Verdú. Aquest procés de baixar dels punts elevats a la plana, però situant-se als peus de l'antic assentament, és més evident durant l'alt Imperi, quan ja s'han abandonat totalment els assentaments en tossals.

Resulta difícil fer una valoració sobre el moment inicial d'aquests establiments republicans, però les dades aportades per l'estudi del material ceràmic semblen indicar que la major part tenen el seu moment inicial en un moment indeterminat entre la segona meitat del segle II aC i tot el segle I aC. En total, 36 jaciments sembla que es van crear a l'entorn d'aquestes dates. Aquest increment del nombre d'establiments pot estar relacionat amb la fundació de *Iesso* i l'acceleració del procés de reorganització d'aquests territoris. D'aquests 36 assentaments podem afirmar amb seguretat que 19 es disposen a tocar d'eixos de la centuriació, i que per tant semblen estar en relació amb aquesta: Vinya del Crispí, Vinya del Polit, els Vilassos de Tarroja, la Clusca, els Clapers, la Canaleta, el Clot del Moré, les Torres, Espígol B, les Codines, Sant Pelegrí, els Vilots, Tossal Miró, els Vilassos de Tàrrega, Borniona, Molí del Corretger, els Palaus, Pla Solà de la Torre i la Malesa.

Pel que fa a les característiques estructurals d'aquests assentaments, en sabem ben poca cosa. En general, tot sembla indicar que som davant d'explotacions rurals molt senzilles. A les Maleses de Florejacs hi ha habitacions construïdes amb un sòcol de pedra, i segurament la resta de l'alçat era de tàpia. Tot i aquesta senzillesa, sembla disposar d'un petit sistema de clavegueram. Les estructures conegudes per a època republicana d'establiments que posteriorment es convertiran en grans *villae* també són edificacions de dimensions força modestes, sobretot si les comparem amb les construccions posteriors.

La fundació del *municipium Iessonensis*

Un pas fonamental de la reorganització de la zona objecte del nostre estudi per integrar-la en l'òrbita romana fou la fundació de la ciutat de *Iesso*. La data de fundació s'ha situat entre la fi del segle II aC i el primer quart del segle I aC. Per datar el moment fundacional disposem de les dades proporcionades per les excavacions realitzades a la ciutat per l'equip dirigit per Josep Guitart. Concretament, per a aquest moment inicial, les dades vénen donades per la troballa d'un conjunt amfòric a tres fosses que, fins avui, són les estructures més antigues de la ciutat de *Iesso* (Guitart, Pera i Carreras 1999, 46 s.). El conjunt amforal correspon a uns quaranta tipus amfòrics itàlics i sembla que contenien

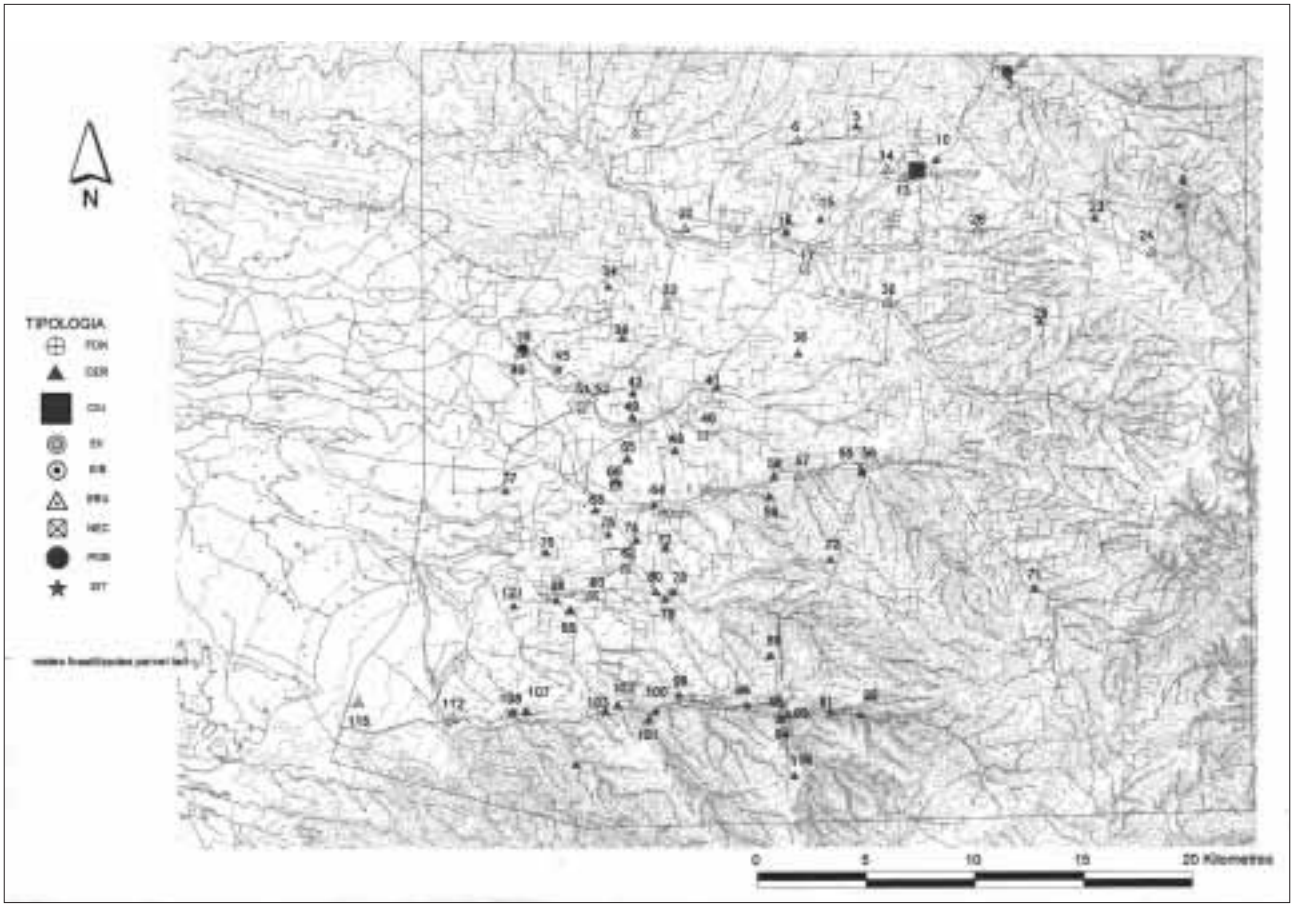

Figura 2. Distribució del poblament en l'etapa romanorepublicana.

tant oli com vi. La datació d'aquest material dóna una forquilla cronològica que se situa entre el 121/116 aC i el 95/90 aC.[1]

L'emplaçament de la ciutat romana devia obeir a criteris estratègics, però també de disponibilitat de recursos. El control dels nous territoris passava per la fundació de ciutats que es convertissin en nous centres, en detriment dels antics centres de poder indígenes. La ciutat de *Iesso* està situada no gaire lluny de l'enclavament de Puig Castellar de les Guixeres de Biosca, que sembla configurar-se com el cap de pont que establiren els romans com a pas previ a la fundació urbana.

Si ens centrem ja en la nova ciutat, ens hauríem de plantejar quins podrien haver estat els criteris que van portar els romans a fundar-la en aquest indret. Pel que fa a la disponibilitat de recursos, la ciutat se situa en la zona de la plana amb més abundància d'aigua, ja que la capa freàtica aflora molt superficialment.[2] Per altra banda, s'ubica en una de les zones més planeres de la Segarra actual, l'anomenada plana de Guissona, fet que li assegurava camps de conreu immediats a la ciutat.

Josep Guitart ha considerat que podria tractar-se d'una fundació realitzada pel general *C. Marius* i que en la fundació de la ciutat hi devien pesar, entre d'altres, objectius de tipus estratègic. L'exèrcit romà hi devia tenir un paper molt important, i podria haver-s'hi instal·lat un contingent indeterminat de població itàlica, alguns veterans de les legions de *C. Marius* (Guitart i Duran 1994). Si s'hagués produït aquest assentament de veterans, l'establiment del parcel·lari centuriat quedaria plenament justificat. Aquestes fundacions s'han documentat, entre altres zones properes, a la Gàl·lia i al nord d'Àfrica.

La fundació de la nova ciutat anava lligada a l'adjudicació d'un territori que en depenia; hem de tenir present que les terres annexionades passaven a ser propietat de l'Estat romà, que podia dictar diverses disposicions per a la seva explotació. En el cas de *Iesso*, podem suposar que la fundació d'una ciutat *ex novo* implicava que l'administració romana disposés d'aquests territoris segons la seva conveniència, ja que aquest territori es trobava sota la seva jurisdicció com a part integrant de la província *Citerior*. Sota aquest punt de vista, resulta encara més lògic que es planifiqués la ciutat juntament amb el territori, que seria reordenat mitjançant la implantació d'un parcel·lari centuriat.

L'establiment del parcel·lari de la ciutat i l'evolució de la xarxa viària

No sabem en quin moment va ser establert el parcel·lari, però caldria considerar dues possibilitats. La primera és que el parcel·lari hagués estat establert en el moment fundacional de la ciutat, i llavors la seva cronologia coincidiria amb la fundació de la ciutat. Aquesta primera opció no exclou la possibilitat que el cadastre no s'hagués confeccionat en la seva totalitat de bon principi.[3]

Així doncs, el parcel·lari podria haver estat implantat en una data no gaire posterior a la cronologia que hem apuntat anteriorment, entre el darrer quart del segle II aC i l'inici del segle I aC.

La segona possibilitat és que el parcel·lari s'hagués disposat en un moment posterior a la fundació de la ciutat i, fins i tot, que s'hagués estès de manera progressiva i no d'una sola vegada; en aquest cas l'establiment del parcel·lari potser s'hauria de posar en relació amb els conflictes del segle I aC: la Guerra Sertoriana primer i posteriorment la guerra civil.

Podem formular la hipòtesi que l'establiment de la centuriació de *Iesso* es podria haver produït en diverses fases, com una conseqüència d'aquests esdeveniments. L'establiment d'un parcel·lari romà hauria ordenat definitivament el territori segons uns paràmetres romans i hauria trencat definitivament el sistema de propietat indígena, que fins aquells moments encara podria haver estat en funcionament. La centuriació també devia servir per establir grups de població itàlics arribats arran dels darrers conflictes, els quals devien assegurar el control i la vigilància sobre la població indígena i potser també sobre elements itàlics que havien lluitat en el bàndol dels perdedors.

A més de les raons històriques que hem exposat per intentar enquadrar l'establiment d'aquest parcel·lari, no hem de perdre de vista quina és la motivació principal per a l'establiment d'un parcel·lari centuriat: una explotació més racional i la colonització de territoris amplis que es puguin integrar dintre de l'economia agrícola romana. Aquesta per si sola, ja és una raó prou important per a la reordenació del territori.

La cronologia d'aquesta centuriació vindria reforçada per la utilització d'un mòdul de vint *actus* de costat, que és el més generalitzat al llarg del segle I aC (Chouquer i Favory 1992).[4] A la península Ibèrica hi ha nombrosos parcel·laris d'aquest període, que hem tractat en la primera part d'aquest treball, que tenen un mòdul de vint per vint *actus*. Aquest devia ser el cas dels ca-

1. L'equip de Guissona, en l'article citat anteriorment, opina que el terme *post quem* de la datació es podria rebaixar fins al 114/109 aC, atès que el vi de bona qualitat es deixava reposar uns set o vuit anys abans de comercialitzar-lo.

2. Guissona, en l'actualitat, encara és anomenada «doll de la Segarra» per l'abundant presència d'aigua en el seu subsòl.

3. Clavel-Lévêque planteja la possibilitat que la instal·lació d'un parcel·lari no es fes d'un sol cop, sinó que s'anés ampliant segons la necessitat de la ciutat (Clavel-Lévêque 1993, 7-29).

4. En aquest llibre els autors dediquen tot un capítol a parlar del naixement de la centuriació i a establir l'evolució dels mòduls fins a la seva estabilització en el mòdul considerat clàssic, el de vint *actus*.

dastres establerts a *Ilerda*, *Osca* i *Calagurris,* ciutats on, com ja hem dit, podrien haver-se establert parcel·laris en el mateix moment que a la ciutat de *Iesso*. També trobem aquest mòdul a les ciutats de la zona de l'actual Rioja, com *Graccurris* (Gómez Pantoja 1979) i *Libia*, ciutats on sembla que s'establiren parcel·laris després de les guerres civils entre Cèsar i Pompeu. A la Bètica s'ha detectat un cadastre amb un mòdul de vint *actus* considerat d'època republicana a la ciutat d'*Ostippo*.

En època d'August es va produir una reducció del mòdul i es va generalitzar el de quinze *actus*; un exemple d'aquesta variació el tindríem en *Barcino*, fundació d'època augustal amb una centuriació amb mòdul de quinze *actus* de costat. A la península Ibèrica se'n troben altres casos en altres fundacions d'època d'August, com els dos primers cadastres de *Caesaraugusta*, que també presenten un mòdul amb centúries de quinze *actus* de costat. Així doncs, tenim una centuriació amb quadrats de 710 per 710 metres de costat, que és la mida més usual en època preaugustal.

El parcel·lari de *Iesso* devia tenir unes dimensions força considerables, que podrien haver coincidit en part amb el territori dependent de *Iesso*. La centuriació es devia estendre principalment per la banda sud i oest, mentre que pel nord i l'est ocupava probablement una àrea més reduïda. La ciutat no devia ocupar una posició central en aquesta centuriació; aquest fet segurament es podria explicar per factors topogràfics, ja que pel nord i per l'est hi ha un relleu força accidentat, mentre que per l'est i pel sud el relleu es presenta més suau i, per tant, resultava una zona més idònia per al desenvolupament de les tasques agrícoles.

Pel nord tindríem el límit a la zona de Sanaüja i per damunt de la població de Torà. Podem dir que la centuriació engloba la vall del riu Llobregós, però no sobrepassa gaire aquest límit. Per la banda est, trobaríem el límit a l'altura de la línia formada per les poblacions de Castellfollit de Riubregós, Pujalt i l'Astor fins aproximadament a la riera de Mussa. El límit pel sud seria al riu Corb. Joaquim Pera ha establert la hipòtesi del pas d'una possible via romana que en aquesta zona podria seguir el traçat del riu. El mil·liari trobat a prop de Guimerà pot ser el testimoni més evident de l'existència d'aquesta via. Pensem que aquesta via devia constituir el límit sud de la centuriació de *Iesso*. Per l'est tindríem el límit a l'altura de la línia formada per les poblacions de l'Almenara Alta, la Guàrdia, Tornabous, Preixana i Maldà. Aquest límit coincidiria aproximadament amb el límit d'un altre parcel·lari romà que es podria localitzar a la plana de l'Urgell amb una orientació de 24 graus est.[5] Tots els indicis semblen indicar que aquest parcel·lari, amb una orientació diferenciada, no depenia de la ciutat de *Iesso*, sinó de la d'*Ilerda*.[6] Fem aquesta suposició pel fet que el territori ocupat per aquest parcel·lari és més proper a la ciutat d'*Ilerda* que no pas a la de *Iesso*.

Hem pogut constatar que una bona part dels jaciments en època romanorepublicana i imperial s'orienten d'acord amb el traçat de la centuriació que s'implantà en aquests moments. La majoria dels jaciments se situa molt a prop dels eixos de la centuriació i són pocs els que no segueixen aquesta lògica ordenadora, fet que reforça la hipòtesi de l'existència d'una centuriació en el territori de *Iesso*. L'exemple més clar el tenim en la traça que hem anomenat K.19, al llarg de la qual hi ha tres jaciments que presenten la mateixa longitud geogràfica: això permet de suposar que estaven situats al costat d'un eix de la centuriació, del qual avui dia no han quedat restes en aquesta zona.

Pel que fa a la primera ocupació de les terres dependents del municipi, trobem una concentració més alta de jaciments en la zona oest i sud de la centuriació. Bona part d'aquests jaciments es concentren en la vall del riu Corb. Aquesta concentració en el sud es pot relacionar amb la proximitat a un curs d'aigua i a una via important com és la que es dirigia a *Ilerda*.

La proliferació a l'extrem oest de la centuriació d'un bon nombre d'establiments romanorepublicans pot respondre a diverses raons. El primer motiu podria estar relacionat amb el fet que les terres més properes a la ciutat de *Iesso* fossin explotades pels mateixos residents del nucli urbà, element que faria disminuir el nombre d'establiments rurals en les terres més properes al municipi. En els territoris que quedaven més allunyats de la ciutat el poblament dispers devia ser més gran, ja que segurament per als seus explotadors resultava més pràctic viure-hi a prop; la ciutat quedava massa allunyada per desplaçar-se diàriament als camps.

No sabem quina era la composició de la població que ocupava el territori. Probablement el gruix d'aquesta devia ser indígena, però també s'hi devien instal·lar emigrants procedents de la península Itàlica. Sembla clar, com ja hem dit anteriorment, que a partir de Cèsar es va incrementar el nombre de població itàlica, veterans i civils, a la península Ibèrica.[7] En el nos-

5. Aquesta centuriació va ser estudiada per l'equip dirigit per Josep Maria Gurt, en dos moments. Al final dels anys vuitanta la investigació va ser encapçalada per L. Burés, que no va poder concloure els estudis. L'estudi d'un dels cadastres, en concret el que s'estenia per la plana d'Urgell, va ser estudiat per Anna de Lanuza en una tesi de llicenciatura presentada l'any 1991, que fins avui està inèdita.

6. L'equip dirigit per Josep Maria Gurt també és partidari d'aquesta hipòtesi. En els seus articles sempre s'ha considerat que aquest cadastre que es desenvolupa a la plana d'Urgell devia dependre de la ciutat d'*Ilerda*.

7. Es calcula que Cèsar va instal·lar en tot el territori hispà uns 80.000 colons, que s'han de sumar a uns 30.000 civils que durant el període republicà probablement emigraren d'Itàlia per instal·lar-se a *Hispania*. Els veterans d'August no devien ser tan nombrosos. En total s'ha calculat que en època d'August hi podria haver un total de població itàlica oscil·lant entre 150.000 i 175.000 persones sobre un total de població peninsular de tres milions i mig de persones (Macmullen 2003, 83).

tre cas, resulta difícil valorar aquesta població forana i el seu paper en l'establiment del parcel·lari centuriat, però pensem que el fet de portar a terme una operació d'agrimensura d'aquestes dimensions per reorganitzar el territori i redistribuir les terres ha de tenir a veure forçosament amb la presència de contingents de població itàlica a la zona.

La xarxa viària, arran de l'establiment del parcel·lari, també comença a experimentar un procés de transformacions, ja que es devien posar en funcionament eixos viaris creats a partir del parcel·lari.

Com ja hem dit, el parcel·lari s'adaptà als condicionaments geogràfics i aprofità part de la xarxa viària existent; entre els eixos viaris que s'aprofitaren cal destacar els camins que discorrien per les valls fluvials, que en aquests moments constitueixen eixos on proliferen els assentaments rurals. En aquests moments probablement continuava en funcionament el camí que travessa tota la plana de Guissona en direcció a Tàrrega i Verdú. A tocar d'aquest hi ha alguns assentaments i necròpolis, com la de Riudovelles i les Deveses.

Els eixos de nova creació semblen complir la funció de divisòries de centúries i de camins per accedir als camps. Entre aquests, alguns semblen tenir una entitat més gran. El cas més evident és el del *Kardo Maximo* de *Iesso*, que en la seva prolongació pel territori sembla funcionar com un eix viari que comunica tot el territori de la ciutat de nord a sud. La importància d'aquest eix es fa patent en el fet que fins a l'inici del segle xx constituïa la carretera que unia Guissona amb Cervera i enllaçava amb la carretera nacional de Barcelona a Lleida.

Tots aquests eixos es devien assentar definitivament a partir d'època imperial, en què la centuriació devia estar plenament consolidada.

Evolució del territori durant l'alt Imperi

Un estudi i revisió dels materials de què disposem ens ha permès establir una sèrie de conclusions amb una certa seguretat.

En aquest període hem pogut establir diverses tipologies de jaciments. En primer lloc, com de fet en tots els altres períodes, la tipologia més abundant en aquest moment és la de CER, és a dir, el material ceràmic superficial, sense que puguem afinar més la seva categorització. La següent categoria que podem definir són els establiments rurals (ERU). En aquesta categoria s'inclouen els assentaments que semblen funcionar com a petites explotacions rurals i en els quals o bé s'han fet excavacions que han documentat parts dels edificis o bé es coneixen d'antic restes constructives com habitacions, paviments de *signinum* o dipòsits. Una tercera categoria està constituïda per establiments

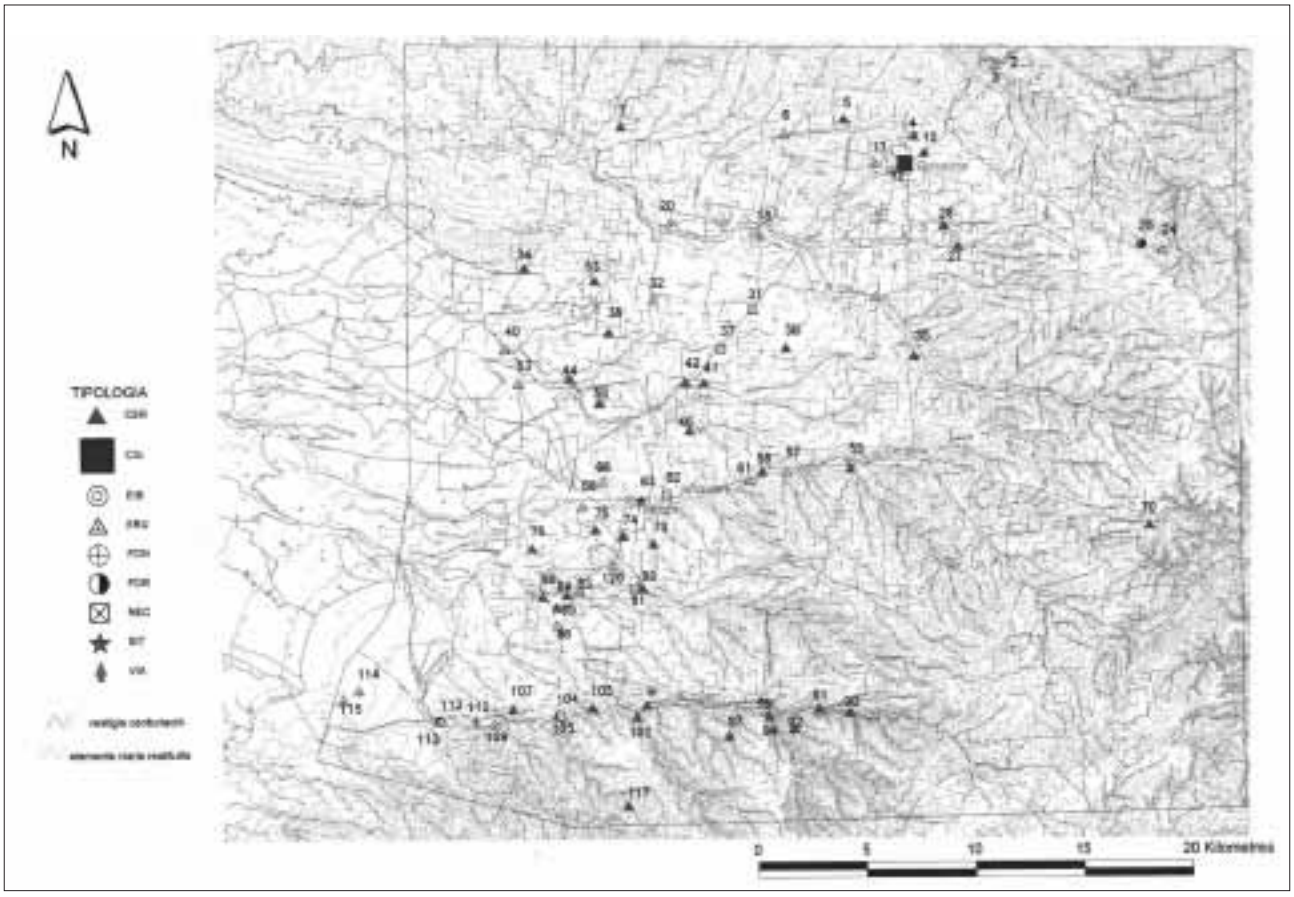

Figura 3. Distribució del poblament durant l'alt Imperi.

que per les dimensions i riquesa de la seva *pars urbana* i l'extensió de la *pars rural* semblen poder-se definir com a *villae* (VIL). Altres tipus d'assentaments que hem definit són elements que s'han trobat de forma aïllada, com forns de producció ceràmica (FOR), necròpolis (NEC), elements viaris (VIA) o fonts d'aigua que semblen ser explotades en aquests moments (FON).

Un total de 36 establiments d'època republicana sobreviuen al canvi d'era; això significa el 53,8 per cent dels assentaments que funcionaven en el període anterior. A aquests, hi hem d'afegir els 37 jaciments que es devien fundar a partir del segle I dC. S'observa un lleuger augment de jaciments rurals, ja que en total es documenten 73 possibles assentaments, però pel que sembla no s'experimenta un gran canvi en aquests moments (fig. 3).

Els jaciments que no sobreviuen al canvi d'era corresponen en bona mesura als que hem considerat de tradició ibèrica; aquests jaciments que no s'estableixen seguint la lògica del poblament fixat a partir de l'arribada dels romans no poden competir amb les explotacions rurals que segueixen les pautes del nou sistema d'explotació del camp.

Tot i això, hi ha alguns assentaments ibèrics que semblen allargar la seva existència durant el segle I dC. Aquests jaciments són Tossal del Mor, Pla del Castell i Puig Castellar. En aquests assentaments s'han recollit materials com *terra sigillata* sud-gàl·lica i hispànica que semblen indicar que en aquests moments encara eren freqüentats. Desconeixem quin era el tipus d'ocupació. S'ha suggerit que a Puig Castellar es podria haver establert una fortificació romana per controlar la vall del Llobregós (Rovira 1979, 219), però la manca d'excavacions fa impossible assegurar-ho. En el cas dels altres dos assentaments, la nostra recerca ha permès ampliar la forquilla cronològica, gràcies en part a les nostres prospeccions i en part a l'estudi dels materials ceràmics disponibles, però no permet fer més deduccions.

Podem dir que, excepte en aquests tres casos, ha desaparegut pràcticament el poblament situat en turons o en punts elevats del territori. En aquests moments la major part dels jaciments estan situats a la plana o als vessants dels tossals. Tot i que continuem trobant una concentració més alta de jaciments a les zones sud i est de la zona objecte d'estudi, en aquest període la dispersió sembla més homogènia: trobem establiments per tot el territori que ens ocupa. Naturalment, observem una concentració més gran a la vora dels cursos d'aigua de la zona: el Sió, l'Ondara, el Llobregós i el Corb; però també a les planes de la Segarra i l'Urgell. La petita vall que forma la riera de Massoteres també sembla un indret adient per a l'assentament d'alguns establiments rurals.

Com podem veure, no hi ha jaciments a les zones més muntanyoses de l'àrea que devia quedar integrada dintre del territori de *Iesso*. Aquests espais queden totalment buits de poblament. És possible que aquesta absència d'assentaments pugui ser matisada en el futur per la troballa d'algun establiment desconegut fins al moment present. Tot i aquesta possibilitat, pensem que aquests territoris no devien estar destinats a l'explotació agrícola, sinó que més aviat devien tenir un rendiment forestal o potser s'utilitzaven com a zones de pastura. Aquesta funció és compatible amb l'existència de la centuriació; sovint els agrimensors esmenten aquesta possibilitat en els seus tractats.

Alguns dels assentaments que apareixen durant l'alt Imperi se situen molt a prop d'antics establiments situats en turons o punts elevats que havien estat funcionant durant l'ibèric final o l'època romanorepublicana. Aquest fet es constata al jaciment d'Espígol B, que se situa al costat del gran poblat de Molí d'Espígol; a la Cadena III, a tocar de l'assentament iberoromà de la Cadena; a Sant Roc B, al costat de l'assentament ibèric de Sant Roc A; a Fogonussa A, situat als peus del turó on se situa Fogonussa A, o als Estinclells B, que és als camps situats a la falda de l'assentament dels Estinclells A.

En aquests moments comencen a aparèixer els primers establiments rurals que posteriorment, en època baiximperial, podríem qualificar amb seguretat com a *villae*. Alguns d'aquests jaciments semblen tenir un precedent ja en època republicana, un petit establiment o granja, que a partir del final del segle I dC i el principi del II dC podrien haver-se convertit en explotacions de dimensions més grans. Tot i això, resulta problemàtic afirmar si en realitat aquests establiments rurals han assolit ja en aquests moments les característiques que defineixen les *villae* o si aquesta transformació es produeix en dates més tardanes.

Si examinem el territori de *Iesso*, resulta difícil arribar a una conclusió satisfactòria sobre el moment en què va començar a difondre's aquest model d'explotació i a aparèixer el que nosaltres considerem vil·les pròpiament. En la majoria de casos no s'han fet excavacions arqueològiques que permetin elaborar una seqüenciació cronològica de les troballes. Amb les dades de què disposem fins avui, no podem afirmar amb seguretat que cap dels establiments rurals que tenen el seu inici durant el període republicà i l'alt Imperi, i que semblen convertir-se en *villae* durant el baix Imperi, haguessin començat a experimentar aquestes transformacions ja durant l'alt Imperi.

La vil·la de Sant Pelegrí és un dels pocs jaciments excavats a la zona. S'ha excavat molt recentment, durant l'any 2003 i part del 2004, i les primeres dades semblen indicar l'existència d'una gran vil·la emplaçada en el suau pendent d'un tossal, construïda en terrasses per salvar aquest pendent. En aquesta vil·la s'ha descobert un conjunt termal i dependències que fan pensar en una residència força luxosa que s'ha datat del baix Imperi. Les directores de l'excavació, Cristina Belmonte i Júlia Miquel, han detectat que prèviament

a la construcció de la gran vil·la podria existir un establiment rural de dimensions més modestes que progressivament es transformà en una explotació d'entitat més gran. En època altimperial devia estar en funcionament un edifici de caràcter monumental, construït amb grans carreus, destinat a un ús desconegut que s'ha suposat que podria tenir un caràcter funerari (Belmonte, Miquel i Moret 2006).

L'altre establiment ben conegut és la Vinya del Crispí, que compta amb excavacions realitzades en els anys noranta. Es tracta d'una edificació de vers el 100 dC que podria correspondre en aquells moments a la *pars urbana* de la vil·la que posteriorment devia ser reutilitada com a magatzem. El fet de ser un pati porticat, fa pensar que en aquests moments l'edifici residencial podria tenir ja una certa categoria, però no oblidem que es tracta d'una *villa suburbana* a tocar de la ciutat, i per tant més susceptible de posseir elements luxosos.

La vil·la dels Vilassos de Tarroja sembla estar en funcionament ja en època altimperial, però la manera en què es van recollir les dades de l'excavació no permet discernir amb seguretat si ja durant l'alt Imperi es tractava d'una *villa* o més aviat d'una granja que posteriorment experimentà un creixement durant el baix Imperi. El període de màxima activitat se situa a la fi del segle II i l'inici del III dC a la llum de les troballes ceràmiques; així mateix, les pintures aparegudes a l'estança H podrien haver estat executades durant l'alt Imperi.

Tant en el cas de la Vinya del Polit com en el dels Vilassos de Tarroja no descartem la possibilitat que haguessin ampliat les seves instal·lacions en un moment avançat de l'alt Imperi i que, en conseqüència, s'avancés el moment d'aparició de les primeres *villae* en el territori.

En el cas dels Palaus de Guimerà, tot i la manca d'excavacions, tot sembla indicar que el moment en què s'inicia la màxima activitat és a partir del final del segle II dC i que prossegueix en els segles posteriors.

Així doncs, amb tota la prudència per la manca de dades, podem suposar que a les Terres de Ponent, i al territori de la ciutat de *Iesso* en concret, la implantació de la *villa* no devia començar a produir-se fins a ben entrat l'alt Imperi. En el cas de les planes de l'Urgell i les terres de la Segarra, el fenomen podria haver-se generalitzat en unes dates més tardanes que a la zona de Lleida. Per tant, seria en unes dates posteriors a la implantació d'aquest model a les àrees costaneres de Catalunya, on probablement va començar de manera més precoç, a la fi de la República i sobretot durant el període augustal.

La perduració del poblament d'època republicana

En general, constatem que bona part dels establiments d'època republicana que continuen en època altimperial no semblen superar el segle I dC o anar més enllà dels primers decennis del segle II dC. Aquesta conclusió, com ja hem repetit sovint, prové de l'estudi d'uns materials arqueològics que no permeten fer afirmacions taxatives, però l'absència de materials com la *terra sigillata* africana A o la ceràmica de cuina africana i l'absència de materials amfòrics que donin datacions d'un moment més avançat de l'alt Imperi fan pensar que aquests establiments no arriben més enllà del final del segle I dC o, a tot estirar, el principi del segle II dC. Tot i això, caldria matisar aquesta apreciació tenint present que en alguns d'aquests jaciments sí que hem trobat fragments de *terra sigillata* hispànica, que, tot i que no proporciona datacions gaire exactes, podria estar ocupant el lloc de produccions com la *terra sigillata* africana A.

No podem determinar amb claredat per quins motius aquests assentaments no superen aquest moment. La manca d'excavacions i el desconeixement que tenim de les característiques que podrien tenir aquests establiments fa que no puguem establir si van quedar arraconats per explotacions de dimensions més grans o per nous establiments que, per raons que se'ns escapen, estiguessin més preparats per funcionar com a explotacions racionals.

Aquests jaciments representen el 43,7 per cent del total dels jaciments d'època republicana que continuen en època altimperial i un 28,7 per cent del total d'assentaments que estan en funcionament en època altimperial.

A mitjan segle I dC es detecta l'aparició de nous assentaments que semblen substituir els desapareguts i afegir-se als que s'havien començat a crear al principi del segle I dC. Si comparem el nombre d'assentaments creats al principi del segle I dC amb els que comencen a aparèixer a partir de la segona meitat, veiem que el creixement es duplica. Malgrat constatar aquest fet, no podem donar una raó satisfactòria dels motius pels quals sembla disparar-se la creació d'assentaments a partir de mitjan segle I dC i no abans.

Evolució de la xarxa viària

La xarxa viària, en aquests moments, sembla que és la mateixa que ja s'ha posat en funcionament al final del període republicà, formada pels eixos viaris de llarg recorregut, per algunes vies que semblen constituir carrerades i per camins creats a partir de la centuriació de *Iesso*.

Sabem que en aquests moments es van fer reparacions d'algunes vies, com és el cas de la via *Tarraco-Ilerda* al seu pas per la vall del Corb; aquest eix va ser objecte de reparacions durant el regnat de Claudi, com ho demostra la troballa d'un mil·liari d'aquest emperador a prop de la vil·la dels Palaus, a Guimerà. A més, a tocar

d'aquesta via, i per tota la vall del Corb, hi ha una alta concentració d'assentaments d'aquesta cronologia.

En relació amb aquesta via, va aparèixer prop de Maldà, en les tasques de revisió de la Carta Arqueològica de l'IPAC, un tram fossilitzat d'un camí empedrat amb lloses rectangulars ben treballades. Aquest tram apareix per sota de l'antic camí de Maldà i s'hi han recuperat materials en els camps propers d'època altimperial. Aquest tram de camí s'ajusta perfectament a un dels eixos de la centuriació proposada per nosaltres, i hem de suposar que en aquests moments devia ser un dels camins que estaven en funcionament.

També la vall del Llobregós i la via que passa per aquesta zona procedent de *Barcino* constitueixen un eix important en aquell període, com ho sembla testimoniar l'existència de la vil·la de Sant Pelegrí, que se situa molt a prop d'aquest camí.

El límit entre els *conventus*

La reorganització provincial iniciada per August va comportar una reordenació jurídica de cada una de les províncies. Amb aquesta finalitat es constituïren els *conventus iuridici*. No es coneix gaire quin era el seu paper administratiu, però tot indica que entre les seves funcions hi havia l'administració de justícia entre els *populi* que hi estaven adscrits, i la d'aconseguir una eficàcia més gran en la relació entre l'administració provincial i els administrats (Roldán i Wulff 2001, 339).

Una part dels historiadors assenyala que la creació de la institució del *conventus iuridicus* ha de ser atribuïda a l'emperador Claudi (Roldán i Wulff 2001, 340); alguns estudiosos han rebaixat aquesta data fins a l'època d'August.[8] En tot cas, és possible que aquesta institució no estigués plenament consolidada fins a un moment avançat del període julioclaudi.

L'aspecte relacionat amb aquesta institució que ens cal plantejar en el present estudi és el que es refereix a la frontera entre el *conventus Caesaragustanum* i el *conventus Tarraconensis*.

Pel testimoni de Plini sabem que el *populi* dels ilergetes dirimia els seus assumptes en el *conventus Caesaraugustanum*, i que, per tant, la ciutat d'*Ilerda* quedava dintre dels límits administratius d'aquest *conventus*, de manera que en el límit entre aquestes dues ciutats hi devia haver el límit entre tots dos *conventus* (Plini, *Naturalis Historia*, III, 23; III, 24).

Els *conventi* tenien una funció bàsicament administrativa i jurídica; per tant, es pot suposar que hem de buscar la línia divisòria d'aquestes entitats administratives en el límit entre les dues ciutats que pertanyen a *conventus* diferents. Autors com Jordi Pons ja assenyalaven que la divisòria entre tots dos *conventus* devia estar situada a la comarca de l'Urgell. Pons assenyalava el nucli de Tàrrega com a possible límit est del *conventus* cesaraugustà (Pons 1994, 200).[9] Nosaltres, a la llum de l'estudi morfològic del parcel·lari, pensem que Tàrrega devia quedar dintre de l'àrea d'influència de *Iesso* i que la línia de separació quedava més a l'oest, a l'altura de les poblacions de l'Almenara Alta i Tornabous. El límit podria quedar marcat per la centuriació de *Iesso* i la centuriació d'*Ilerda*. Aquest no és un element estrany: els agrimensors assenyalen que el límit entre els territoris de dues ciutats pot ser marcat per la diferent orientació de les seves respectives centuriacions.

El baix Imperi. Evolució del poblament

La relativa abundància de jaciments en època republicana i altimperial queda reduïda en època baiximperial, però no en una proporció tan considerable com semblava desprendre's dels primers estudis fets a la zona. En estudis previs només s'havia constatat l'existència de 8 establiments en aquest període, però l'estudi que hem realitzat dels materials conservats d'aquests assentaments, juntament amb les excavacions que en els darrers anys s'han dut a terme en alguns d'aquests assentaments, ens ha permès oferir un panorama més ajustat a la realitat.

En aquest període hi ha tants assentaments que ja estaven en funcionament des d'època altimperial com establiments de nova creació. Podem comptabilitzar un total de 28 establiments que devien estar en funcionament durant el baix Imperi. A partir de les noves dades que aportem, el poblament rural d'època baiximperial es triplica. Hi ha una reducció important, ja que deixen de funcionar uns 45 establiments, fet que representa una reducció del 61,6 per cent del poblament rural dispers comparat amb el del període anterior (fig. 4).

En aquest període tenim ja documentades *villae* en tot el territori. Comptabilitzem un total de 8 establiments rurals que semblen constituir grans explotacions. L'aparició d'aquest tipus d'assentaments ens fa

8. Aquesta atribució és la que sembla deduir-se en l'estudi de Jordi Pons, que considera que les fonts en què Plini el Vell parla dels *populi* i dels *conventus* provenen de documentació elaborada a la meitat del regnat d'August (Pons 1994, 137). A aquesta confusió cal afegir-hi que l'any 1983 va ser descoberta la *Tabula Longeiorum*, datada de l'any 1 dC, en què es menciona un *conventus Arae Augustae* on podrien estar integrats el poble astur dels *Lougei*. Aquesta inscripció ha fet suposar a alguns autors que en època d'August ja existia aquesta institució, però sembla que encara obre més interrogants sobre la relació d'aquest *conventus* amb el posterior *conventus Asturum* i sobre quina era la seva funcionalitat política i administrativa.

9. Pons només considera aquesta possibilitat com una hipòtesi, ja que resulta dubtosa la identificació dels *Tarracenses* com a habitants de la zona de Tàrrega.

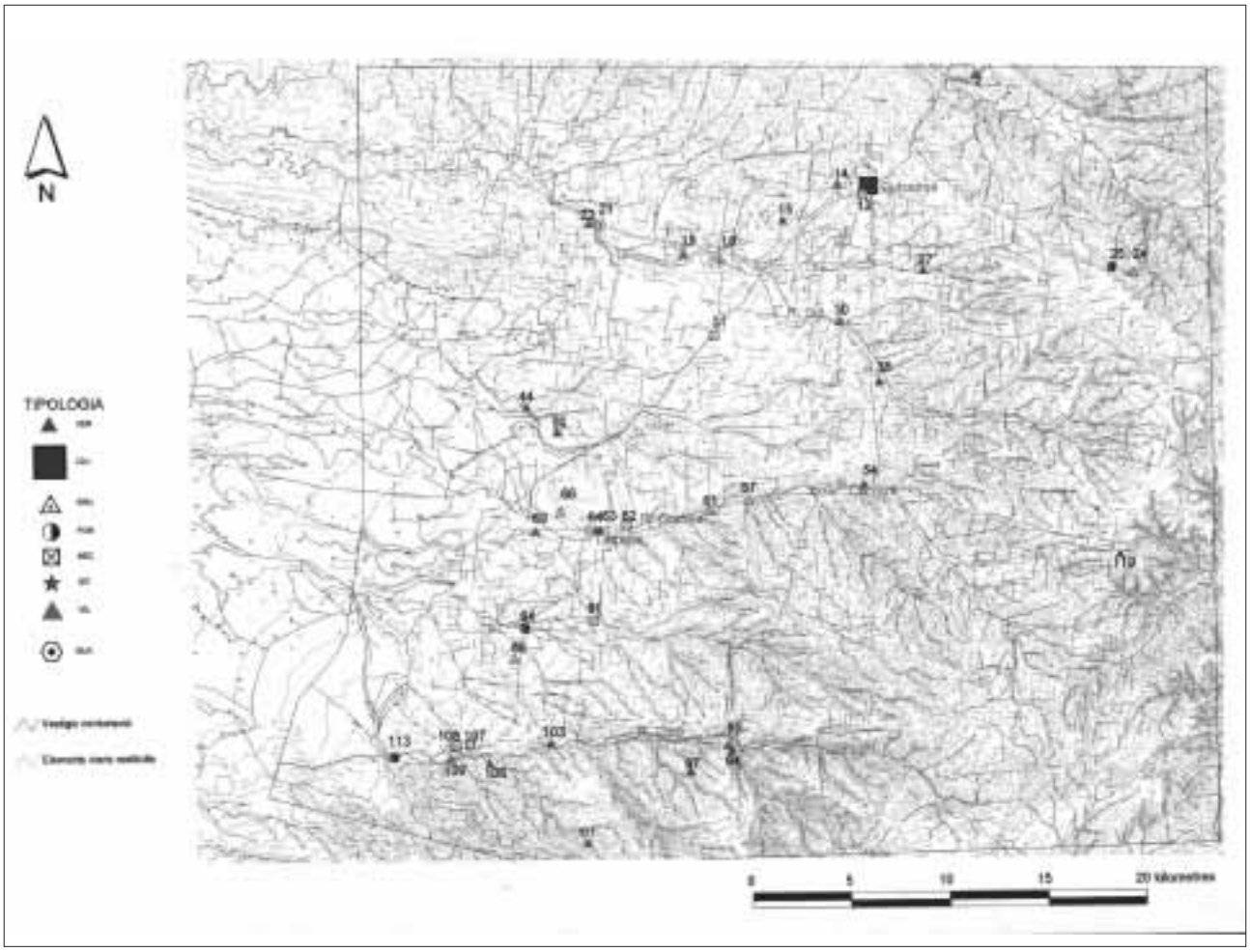

Figura 4. Distribució del poblament durant el baix Imperi.

pensar que al llarg de l'època baiximperial es podria haver produït una concentració de la propietat que portà a l'explotació de dominis més grans en detriment dels de petits propietaris.

Les *villae* que ja existien prèviament com a establiments de dimensions més modestes i ara s'han convertit en grans explotacions són: els Palaus de Guimerà; les Astes/el Vilet, a Rocafort de Vallbona; la vil·la de Tarroja de Segarra; la Vinya del Crispí, i Sant Pelegrí, a Torà.

Pel que fa a les vil·les restants que es detecten en aquests moments, desconeixem si tenen algun precedent o si, de fet, són originàries d'aquest període. Només la vil·la del Capell ha estat objecte d'una intervenció arqueològica que ha permès establir amb seguretat el moment de fundació i l'abandonament de l'establiment.

La vil·la del Capell, a Cervera, sembla un establiment rural fundat a l'inici del segle IV dC sense precedents de cap mena. Va ser excavada l'any 2000, encara que no en la seva totalitat. El seu emplaçament a tocar de l'Ondara i de la prolongació del *kardo* de la ciutat de *Iesso* indiquen la importància d'aquests dos eixos de comunicació en aquest moment.

Podem afirmar que un 82,1 per cent dels assentaments del baix Imperi ja estaven en funcionament durant l'alt Imperi, i només el 17,9 per cent restant apareix en aquestes dates. La major part dels assentaments que es creen durant el baix Imperi semblen correspondre a grans explotacions o vil·les.

El poblament en aquests moments sembla disposar-se bàsicament en les valls dels rius Sió, Ondara i Corb. El poblament dispers que es disposava per altres zones del territori sembla haver desaparegut pràcticament en aquest període. Si comparem el mapa de poblament altimperial amb el mapa de jaciments del baix Imperi, aquest fet se'ns fa molt evident; el poblament fora de les valls dels rius s'ha vist reduït a uns pocs establiments.

Pel que fa a l'activitat econòmica d'aquests establiments rurals, no en tenim gaires dades. La descoberta de peus de premsa en alguns d'aquests establiments com els Palaus o la Serra de Teuladells, juntament amb estructures d'emmagatzematge del tipus sitja a la vil·la del Capell o al Pla d'en Perelló, ens fan pensar que les explotacions rurals d'aquesta zona tenien una orientació clarament agrícola sense menystenir probablement la ramaderia. La reducció en el nombre d'assentaments

rurals ens podria estar indicant un canvi en el tipus de propietat que devia tendir a la creació de *fundi* de dimensions més grans que els seus precedents altimperials. Tot i que, en alguns casos, al voltant d'algunes d'aquestes vil·les s'observa l'existència d'altres establiments rurals molt propers, en general sembla que aquestes podrien haver explotat territoris força amplis.

Pel que fa a la cronologia final coneguda dels establiments rurals del baix Imperi, és difícil arribar a una conclusió satisfactòria, i és una qüestió que ha de quedar forçosament oberta fins que puguem disposar de més dades provinents de l'excavació d'aquests establiments. Només tenim dades segures per a uns pocs establiments on s'han realitzat intervencions arqueològiques.

La vil·la de la Vinya del Crispí sembla que va tenir un final sobtat, per un incendi que afectà totes les estructures excavades. Els arqueòlegs no van poder determinar si l'incendi va ser fortuït o producte d'alguna incursió violenta. La ceràmica recuperada en aquest nivell d'incendi aporta una cronologia que no va més enllà de l'inici del segle v dC.

Els Vilassos de Tarroja també sembla tenir el seu moment final, a la llum de les estructures excavades en els setanta, en una data que podem situar entre el segon quart del segle iv dC i principi del segle v dC. Es va detectar en algunes estances un nivell d'incendi, però no es pot determinar si aquest va afectar tota la vil·la o només una part. En tot cas, no deixa de ser significatiu que aquestes dues vil·les separades per menys de sis quilòmetres hagin patit un incendi i abandonament en unes dates similars.

El moment d'ocupació final de la vil·la de Sant Pelegrí s'hauria de situar a mitjan segle vi dC, segons els recents resultats dels treballs d'urgència portats a terme en els dos darrers anys.

La vil·la del Capell, a la llum de l'excavació parcial de les seves restes, sembla que fou amortitzada en una data que els seus investigadors han situat entre el final del segle v dC i el principi del vi dC. Únicament devia quedar en funcionament un conjunt de sitges que aporten materials datables en el segle vii dC. Esteve Nadal i Josep Serra suposen que aquestes sitges formaven part d'un altre establiment no trobat que devia aprofitar part de les estructures de la vil·la (Nadal i Serra 2003).

De la resta de jaciments, podem parlar dels períodes en què devien estar ocupats i dels quals disposem de dades, sense que puguem precisar el moment en què foren abandonats.

En primer lloc, tenim establiments que presenten materials que es daten fins al segle iv dC: l'Era de Cal Maginet, la Cadena III, Sisteró, Sant Roc B, Sant Termini.

Un altre grup d'establiments presenta materials datables entre el 400 i el 450 dC. És el cas de la Vinya del Crispí, la Casilla, els Vilassos de Nalec, els Estinclells B, els Colomers, el Vilet, el Reguer i els Vilars de Tàrrega.

Finalment, tenim un seguit de jaciments que presenten materials que es poden datar al llarg del segle vi dC. Els Palaus presenta entre els materials recollits en prospecció materials que es daten al llarg del segle vi dC. L'establiment de Serra de Teuladells també presenta materials que ens fan suposar que devia estar en funcionament fins a mitjan segle vi dC.

L'establiment de Cal Quec I, sembla que en el darrer quart del segle vi dC encara estava funcionant, sense que en puguem determinar el moment final. Pel que fa a la vil·la de Vilagrassa, els seus mosaics han estat datats a mitjan segle vi dC; per tant, se suposa que la vil·la estigué en funcionament fins, com a mínim, aquesta data.

En darrer terme, tenim alguns establiments que semblen perdurar fins a mitjan segle vii dC. Aquest deu ser el cas de Sant Pere de la Curullada, segons es dedueix de l'estudi dels materials recollits en superfície.[10]

D'altres establiments com els de la vil·la de Montroig o la vil·la del carrer Comabruna de Tàrrega, només en podem dir que estan funcionant durant el baix Imperi, sense concretar gaire més.

A partir del segle iv dC sabem que *Iesso* va experimentar un retrocés, constatat en les excavacions fetes al sector nord de la ciutat, on s'observa un abandonament de les cases. No podem dir res del cert sobre com aquest replegament va afectar l'*ager* de la ciutat; si fins aquest moment és segur que *Iesso* exercia un control efectiu sobre el seu territori, a partir d'aquestes dates resulta incert quin va ser el funcionament de les estructures administratives i com es va desenvolupar l'administració municipal. Sembla que la ciutat va continuar funcionant en època baiximperial, ja que des del segle iv dC s'hi va desenvolupar una necròpolis paleocristiana (Pera 1997). Les excavacions recents han demostrat que la ciutat continuava a ple rendiment a l'inici del segle vi dC; el descobriment d'un petit complex industrial situat al bell mig del *kardo* de la ciutat a tocar de la porta nord de l'antiga muralla demostra que la ciutat encara era força activa, malgrat que amb indicis de transformació del teixit urbà, ja que s'està ocupant la via pública.

Tots aquests indicis no permeten fer cap afirmació sobre el cadastre. No podem saber si aquest va continuar en funcionament més enllà d'època baiximperial. En tot cas, podem constatar un fet interessant que podria fer pensar que el cadastre encara tenia una

10. Part dels materials del jaciment de Sant Pere de la Curullada havien estat recollits per Oriol Saula, arqueòleg i conservador del Museu Comarcal de Tàrrega, que molt amablement ens va deixar estudiar-los i al qual estem molt agraïts per totes les facilitats que ens va donar.

certa vigència: moltes poblacions que apareixen en la documentació a partir de l'any 1024 estan situades en cruïlles del parcel·lari que proposem. Aquest seria el cas de Torrefeta, Tarroja, Bellveí o Sisteró. Un altre element que cal tenir en compte és la constatació que algunes poblacions medievals semblen haver crescut a redós d'explotacions rurals d'època baiximperial. Aquest cas es dóna a Vilagrassa, a la vil·la de Tarroja de Segarra, que queda a tocar del nucli actual; a Sisteró; a Sant Pere de la Curullada, que queda també al costat de la població de la Curullada, i a Paterna, que queda entre Fonolleres i el riu Ondara i on, segons Oriol Saula, tot sembla indicar que part de la població actual es basteix en part sobre el conjunt de la vil·la romana.

Sant Pere de la Curullada sembla que pràcticament va perdurar fins a la conquesta musulmana, i ja hem dit que una part de la població de la Curullada sembla disposar-se sobre l'antic establiment rural. Un altre cas similar podria ser el de la vil·la de Vilagrassa que també té una datació que permet pensar que al final del VI o el principi del VII encara podia estar ocupada; la població actual s'assenta pràcticament a sobre de la vil·la romana.

El veritable tall es devia produir arran de la invasió sarraïna, ja que la ciutat de *Iesso* i el seu territori es van convertir durant molt de temps en línia de frontera. No sabem del cert si la ciutat restà deserta en aquells anys ni quina va ser l'evolució del seu territori. La manca de fonts històriques i l'escassetat de troballes d'aquest període fan que resulti pràcticament impossible refer la història d'aquest territori entre els segles VIII i XI, moment de la conquesta de *Iesso* per part de les tropes del bisbe Ermengol d'Urgell. A partir de la seva «recuperació», *Iesso* passa a dir-se Guissona, i encara que en els primers documents apareix esmentada com a *anticam civitatem*, ja en el 1032 ha perdut la categoria de ciutat, que no tornarà a ser recuperada.

Evolució de la xarxa viària durant el baix Imperi

Com ja hem dit anteriorment, no sabem quina va ser l'evolució del cadastre i tampoc no en coneixem gaire l'evolució de la xarxa viària en aquest període. Els eixos principals de comunicació encara devien estar en funcionament, com ho demostra el fet que molts assentaments i vil·les d'aquest període se situen a tocar d'aquests.

En aquest moment, *Iesso* constituïa un punt important, o almenys de referència, en un itinerari de llarg recorregut que, a partir de la formació del regne visigot especialment, devia ser un dels eixos de comunicació més importants de la península. Ens referim a la via interior que partint de Cadis recorria tota la península, passant per la capital del regne visigot, Toledo. Ja hem tractat el seu possible recorregut al pas per les terres lleidatanes. Aquest itinerari apareix mencionat en la *Cronica Albedense* (Gil, Moralejo i Ruiz 1985, 157).

És de suposar que la via en direcció a *Barcino* devia continuar en funcionament, així com la via que, provinent de *Tarraco,* es dirigia vers *Ilerda* per la vall del Corb.

Els eixos principals de la centuriació semblen mantenir-se en funcionament com a camins locals, encara que patint deformacions i captacions en el seu traçat. De fet, creiem que una part de l'entramat viari actual d'aquest territori segueix en bona part l'orientació definida pels eixos del parcel·lari.

Les valls fluvials continuen sent eixos fonamentals de la xarxa viària, aspecte que queda reforçat perquè la major part dels assentaments baiximperials es disposen a tocar d'aquestes vies de pas naturals.

Altres eixos que podrien haver estat potenciats en aquest moment són les vies ramaderes de llarg recorregut. Tot i que en aquesta zona no podem determinar en quin grau la ramaderia podria haver tingut un paper més important, sí que tenim constància de la seva importància en zones costaneres com el Penedès i el Garraf. La necessitat de connectar aquestes zones litorals amb el Pirineu potencià la utilització de vies de transhumància, i fins i tot podria haver conduït a la conversió d'alguns eixos de comunicació en carrerades. Aquest podria haver estat el cas de la via que en època medieval i moderna ha estat una carrerada secundària que travessava la Segarra en direcció a Tàrrega i Verdú per acabar dirigint-se al Camp de Tarragona, i que té el seu origen en època romana, sense que puguem determinar si durant els segles de domini romà també havia tingut una funció com a carrerada o simplement com una via de comunicació.

Posteriorment, sembla que les tropes musulmanes utilitzaren en bona part les carreteres construïdes pels romans; a tocar d'un dels eixos de la centuriació que ha perdurat fins als nostres dies com és el camí antic que comunicava Maldà i Tàrrega, s'ha documentat l'existència d'un possible campament de tropes musulmanes que podria estar col·locat sobre les restes de l'establiment de l'alt Imperi de Cercavins. En aquest indret s'han fet troballes de numerari de plata islàmic.

A tall de conclusió, podem dir que probablement en aquest període va començar la desintegració del sistema d'organització territorial que havia funcionat durant els segles d'administració romana. La pèrdua de control sobre el territori per part de l'administració romana i la nuclearització del poblament rural devia produir a la llarga una transformació progressiva de l'estructura de la propietat i, per tant, de la xarxa viària.

Annex. Relació dels jaciments que figuren en els mapes

1. Tossal de l'Aguda
2. Sant Pelegrí
3. Puig Castellar
4. Sant Romà
5. La Clusca
6. La Malesa
7. Les Vinyes /Castellcumot
8. Castell de Castellfollit
9. Les Ivorres
10. Fluvià
11. Font de la Salut
12. La Closa
13. Vinya del Polit
14. Vinya del Crispí
15. Serra de Teuladells
16. Teuladells
17. Pleta de Queralt
18. Sisteró
19. Vil·la de Montroig
20. Els Vilots
21. Castell Lliuró
22. El Reguer
23. Font de Santa Maria
24. Cal Quec I
25. Cal Quec II
26. L'Eral
27. Sant Termini
28. Els Vilassos de Bellveí
29. La Manresana
30. Els Vilassos de Tarroja
31. Plans de la Llengua Eixuta
32. Tossal Miró
33. Tossal Rodó de Santa Maria
34. Camí de Puigverd
35. Els Vilassos de Castellnou d'Oluges
36. Montcortès
37. Riudovelles
38. Clot del Moré
39. Molí d'Espígol
40. Espígol B
41. Els Vilassos de Tàrrega
42. Ermita de Sant Marcial
43. Pla de Tàrrega
44. Els Vilars de Tàrrega
45. Els Missatges
46. Borniona
47. Lluçà sobre Altet
48. Castell de l'Ofegat
49. Els Clapers
50. La Casilla
51. Tossalets C
52. Tossalets A i B
53. Aguilella
54. Vil·la del Capell
55. Els Cortals
56. Sant Pere Gros
57. Sant Pere de la Curullada
58. Torre Coloms
59. Cementiri de la Mora
60. Pla de les Tenalles
61. Paterna
62. Necròpolis del Pedregal
63. Pla d'en Perelló/Curcó
64. Comabruna
65. La Canaleta
66. Tossal del Mor
67. Morlans
68. El Putxet
69. Vilagrassa
70. Era de Cal Maginet
71. El Colomar de Pallerols
72. Castell de Granyena
73. Entre els Pilars i les Forques
74. Dipòsit de Butà
75. Cercavins
76. El Mas de Vilagrassa
77. Tossal de Sant Pere
78. Coll de Reu
79. Tossal de les Forques de Verdú
80. Poblat de la Font
81. Sepultures de Verdú
82. Espina A/Tossal Rodó de Verdú
83. Molàs A
84. Les Torres
85. Les Codines
86. Els Estinclells B
87. Els Estinclells A
88. Molí del Corretger
89. Els Quintals
90. Pla Solà de la Torre
91. Solans del Pilar de les Forques
92. Cap de Coll
93. Poblat de la Cadena
94. La Cadena III
95. Els Palaus
96. Solans/Camí Pla de l'Ametlla
97. Serra Aixol
98. Ermita de la Bovera
99. Els Obacs
100. Les Deveses
101. Pla del Castell
102. Sota el Coll de la Portella
103. Els Vilassos de Nalec
104. Recods A
105. Recods B
106. Els Colomers,
107. Puig Pelat
108. La Creueta
109. El Vilet/Les Astes

110. Camí antic de Sant Martí de Maldà
111. Fogonussa B
112. Fogonussa A
113. Forn de Sant Martí
114. La Pleta de Castellsalvà
115. Castellsalvà
116. Font del Mas
117. Sant Roc B
118. Sant Roc A
119. Bellmunt
120. Espina B
121. La Pleta /Les Pletes
122. Vilagrasseta
123. Mil·liari de Guimerà

Bibliografia

Ariño, E.; Gurt, J. M.; Palet, J. M. 2004: *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana.* Acta Salmanticensia 122, Universitat de Salamanca, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Balañà, P. 2000: «La frontera islàmica extrema, un territori d'excepció», a: Sabaté, F. (ed.), *La transformació de la frontera al segle XI*, Col·lecció El Comtat d'Urgell, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.

Belmonte, C.; Miquel, J.; Moret, L. 2006: «La vil·la romana de Sant Pelegrí (Biosca, Segarra). Una explotació agrícola a l'*ager lessonensis*», a: *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 179 s.

Bolós, J. et *al.* 2002: *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX),* Universitat de Lleida, Lleida.

Burés, L.; Gurt, J. M.; Marqués, A.; Tuset, F. 1990: «Cadastres d'època romana de les ciutats de *Tarraco*, *Ilerda* i *Iesso*», *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 113-129.

Cardona, R. 2000: «De vies antigues a camins rals», *URTX* 13, Tàrrega, 8-23.

Chouquer, G.; Favory, F. 1992: *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique,* Éditions Errance, París.

Clavel-lévêque, M. 1983: «Pratiques imperialistes et implantations cadastrales», *Ktema* 8, Estrasburg, 185-251.

– 1989: «Terre, controle et domination. Révoltes et cadastres en Transalpine», a: Clavel-lévêque, M. (ed.), *Puzzle Gaulois. Les Gaules en mémoire*, Annales Litteraires de l'Université de Besançon 396, París, 213-254.

Gil Fernández, J.; Moralejo, J. L.; Ruiz de la Peña, J. I. 1985: *Crónicas Asturianas*, Universitat d'Oviedo, Departament d'Història Medieval, Departament de Filologia Clàssica, Oviedo.

Gómez Pantoja, J. 1979: «Vestigios de una posible *centuriatio* romana en las cercanías de Alfaro (Logroño)», a: *XV Congreso de Arqueología Nacional*, Saragossa, 929-936.

Guitart i Duran, J. 1994: «Un programa de fundacions urbanes a la *Hispania Citerior* del principi del segle I a.C.», a: *La ciutat en el món romà*, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, vol. I, *Ponències*, Tarragona, 205-213.

Guitart, J.; Pera, J.; Carreras, C. 1999: «La presència del vi itàlic a les fundacions urbanes del principi del segle I a.C. a l'interior de Catalunya: l'exemple de *Iesso*», a: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç* al Mediterrani Occidental, Badalona, 39-65.

Macmullen, R. 2003: *La romanisation à l'époque d'Auguste*, Les Belles Lettres, París.

Nadal, E.; Serra, J. 2003: «La vil·la tardorromana del Capell (Cervera, Segarra)», a: Genera Monells, M. (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida. Lleida, 30 de novembre i 1 i 2 de desembre de 2000*, Lleida, 389-409.

Palet, J. M. 2000: «Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos», a: Bolós, J.; Busqueta, J. (ed.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana III*, Universitat de Lleida, Lleida, 75-110.

Pera i Isern, J. 1993: *La romanització a la Catalunya interior. Estudi històrico-arqueològic de* Iesso *i* Sigarra *i el seu territori*, tesi doctoral inèdita de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

– 1997*a*: «La necròpolis paleocristiana de *Iesso* (Guissona, la Segarra)», a: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins 37 (1996-1997)*, Girona, 1117-1129.

– 1997*b*: «*Iesso* i *Sigarra* en el marc de la romanització de la Citerior», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 7, Lleida, 229-233.

– 1998: «*Iesso* i *Sigarra*. Aproximació a la xarxa de comunicacions en època antiga d'aquests dos centres romans de la Catalunya central», a: *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia del Berguedà. Comerç i vies de comunicació (1000 a.C.-700 d.C.)*, Puigcerdà, 1165-1174.

Pons, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*. Edicions 62, Barcelona.

Puche, J. M. 1993: «Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'edat del bronze a l'Urgell», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, Lleida, 21-64.

Rodrigo, E. 2004: «L'estructuració del territori de *Iesso* en època romana» a: Guitart, J.; Pera, J. (a cura de): *Iesso I. Miscel·lània Arqueològica*, Patronat d'Arqueologia de Guissona, Barcelona, 171-186.

– 2006: *L'evolució del poblament i l'organització de l'*ager *de* Iesso *de l'època ibèrica a l'Antiguitat Tardana. Estudi de l'ocupació i estructuració*, tesi doctoral, <http://www.tdx.cat/handle/10803/5544>. [Consulta: 27 agost 2012].

Roldán Hervás, J. M.; Wulff Alonso, F. 2001: *Citerior y Ulterior. Las provincias romanas de Hispania en la era republicana*. *Historia de España III*, Istmo, Madrid.

Rovira, J. 1979: «Les guixeres de Talteüll», a: *Butlletí Informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona*, setembre-desembre, Barcelona, 219.

Salrach, J. M. 1990: «*Nos traximus de heremo primi homines*: Notes sobre la fase A del creixement medieval», *Cota Zero* 6, 86-91.

Sanfeliu i Rochet, G. 1977: *Els imprecisos límits de la Segarra*, Publicacions del Grup d'Intercanvis de Recerques de les Terres Lleidatanes, Lleida.

Sangés, D. 1980: «Recull de documents del segle xi referents a Guissona i la seva plana», *Urgellia 3*, 195-305.

Solé i Sabarís, O. 1964: *Geografia de Catalunya*, vol. II, Barcelona.

EL JACIMENT DE CAN TACÓ (MONTMELÓ I MONTORNÈS DEL VALLÈS) I ELS INICIS DE LA PRESÈNCIA ROMANA AL TERRITORI LAIETÀ EN ÈPOCA REPUBLICANA

Esther Rodrigo Requena
M. Gemma Garcia Llinares
Mònica Mercado
Josep Guitart i Duran

Resum
El jaciment de Can Tacó, situat en un punt estratègic del territori, marca el primer estadi de la implantació romana en la zona del nord-est peninsular. Les característiques que hem anat documentant ens fan pensar que es tracta d'un assentament de caràcter residencial i de representació oficial ocupat per un important membre de l'administració romana, probablement un membre de l'exèrcit romà, ja que el jaciment presenta una sèrie d'elements de defensa i control del territori.

Paraules clau: Romanització, control del territori.

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF CAN TACÓ (MONTMELÓ AND MONTORNÈS DEL VALLÈS) AND THE BEGINNINGS OF THE ROMAN PRESENCE IN LAIETANIAN TERRITORY DURING THE REPUBLICAN PERIOD

Abstract
The archaeological site of Can Tacó, located at a strategic point in the territory, marks the first stage of the Roman deployment in the north-western area of the Iberian Peninsula. It shows a series of features intended for the defence and control of the territory, which lead us to believe that it would have been a settlement of a residential and official representation nature inhabited by an important person in the Roman administration at the time, probably a member of the army.

Keywords: Romanization, control of the territory.

1. El projecte de recerca de Can Tacó

La recerca arqueològica en el jaciment de Can Tacó és el resultat de la conjunció de l'interès de les institucions locals per estudiar i dignificar el seu patrimoni arqueològic i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica per dirigir i coordinar un projecte d'investigació i posada en valor d'un enclavament que aporta dades molt valuoses sobre els primers temps de la presència romana al territori de l'actual Catalunya.

Les primeres intervencions s'iniciaren l'any 2003 sota el patrocini de les dues administracions locals implicades, els ajuntaments de Montmeló i de Montornès del Vallès, i els prometedors resultats van animar a prosseguir la recerca ja sota l'empara científica de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Entre els anys 2004 i 2008 es van dur a terme successives campanyes d'excavació que van permetre delimitar l'extensió del jaciment, avaluar i determinar les seves característiques i tipologia i establir un protocol de recerca i museïtzació.

Des de l'any 2009, s'està executant el projecte de posada en valor i museïtzació del jaciment i l'adequació de l'entorn natural dins del projecte finançat amb fons FEDER que porta per títol «Parc natural i arqueològic "Observatori de la Via Augusta" (Montmeló i Montornès del Vallès)». Les excavacions i campanyes que s'han fet des del 2009 s'insereixen en els treballs necessaris per a l'acompliment del projecte. Malgrat que l'excavació no està encara conclosa, avancem en aquesta comunicació una presentació dels treballs realitzats fins ara i una primera interpretació sobre la significació del jaciment.

2. Marc geogràfic i geològic

El jaciment de Can Tacó, situat entre els municipis de Montmeló i de Montornès del Vallès, està ubicat a la comarca del Vallès Oriental. La comarca queda englobada dintre de la Depressió Prelitoral: entre la Serralada Prelitoral, al sud i sud-est; el massís del Montseny, al nord-est, i les muntanyes de Sant Llorenç del Munt fins als cingles de Bertí, al nord i l'oest. La formació de gran part d'aquesta depressió, amb valls al·luvials fèrtils, correspon a dipòsits d'era quaternària i miocènica.

El turó de Can Tacó està situat dominant un paratge de plana encaixat entre els dos sistemes muntanyosos esmentats, amb altures d'entre 800 i 1.000 metres sobre el nivell del mar, i per la banda litoral amb unes altures entre 400 i 500 metres (fig. 1).

El jaciment se situa a l'aiguabarreig del riu Congost amb el riu Mogent, que conflueix en el riu Besòs i esdevé un dels eixos vertebradors de la comarca del Vallès. Aquests rius, juntament amb altres afluents com la riera del Tenes, la riera de Cànoves o la riera de Caldes, són terrasses fluvials que geològicament tenen conjunts de sediments amb graves, llims i argiles que s'atribueixen a l'Holocè.

A la resta de la Depressió Prelitoral hi trobem argiles i gresos arsènics de formació miocènica que passen gradualment a argiles grogues i fosques cap al sud. Les arcoses són el producte de la meteorització, el transport i la sedimentació del granit de la Serralada Prelitoral. Litològicament, consisteix en abundants grans de quars, feldspats (completament caolinitzats) i, en menor proporció, miques. Presenten intercalacions de nivells de conglomeració grisos amb matriu sorrenca sense cimentar també de formació miocènica. Els còdols són de pissarra, quars, calcària, roques granítiques, quarsita i gres. Cap a la part superior disminueixen els còdols calcaris i augmenten els de pissarra i quars. La disposició sedimentària és en forma de canals, amb el contacte inferior erosiu i ondulat, i el pla superior pla, paral·lel i net. La direcció de l'aportació és nord-sud en sentit nord.

Les planes i valls que trobem arran de la Depressió Prelitoral estan estructurades per rius i rieres que fan d'aquestes terres unes zones biològicament fèrtils. Per tant, és fàcil comprendre per què el poblament prehistòric d'aquesta zona es va concentrar a les valls i planes, ja que eren les úniques aptes per a una població estable del neolític fins al bronze final, que necessitava camps per al conreu i pastures per als ramats.

Aquestes regions han estat ocupades i àmpliament transitades des de la prehistòria, concretament durant l'època romana –Via Augusta i les seves desviacions cap a *Barcino*–, i a partir de l'edat mitjana, per les vies ramaderes. Aquest pla prelitoral té, doncs, un paper de primer ordre en aquest capítol de comunicacions, i relega a un segon nivell el pla de marina, poc apte per al trànsit a causa de la seva relativa estretesa i la insalubritat de les seves terres.

Hidrogràficament, la comarca del Vallès Oriental està ben beneficiada per diverses rieres, com les del Tenes, de Cànoves, de Caldes o del Mogent, que són afluents de rius una mica més grans, com el Congost i el Besòs. Aquestes rieres i rius són els camins i vies de pas que travessaran les serralades i línies de muntanya, com per exemple el Besòs i la Tordera per a la Serralada Prelitoral.

El clima d'aquesta àrea es mou entre el de tipus mediterrani litoral i el mediterrani de muntanya mitjana, dins la zona del Montseny. Els hiverns hi acostumen a ser suaus, no gaire freds i una mica humits, i els estius, calorosos i secs.

Pel que fa a la flora de la comarca del Vallès Oriental, cal destacar que en superfície arbrada, el *Pinus halepensis* i el *Pinus pinea* hi són força representats, mentre que en el nombre de peus és el *Quercus ílex* (alzina) el que està sobrerepresentat i deixa la resta en menys de la meitat i força igualats, respectivament.

Figura 1. Vista aèria del turó de les Tres Creus amb el turó de Can Tacó en primer pla.

3. La descoberta i les primeres intervencions

Can Tacó està situat al bell mig de les dues poblacions, Montornès del Vallès i Montmeló, al costat del turonet de les Tres Creus.

El turó de Can Tacó és molt similar a un istme o península, ja que per la banda est s'hi accedeix sense dificultat a través de la plana on s'erigeix actualment el polígon industrial de Montornès. Al contrari, des de la zona oest (pel vessant de Montmeló), l'accés és més difícil, a causa d'un pendent més acusat. Trobem els mateixos condicionaments per la zona sud. La banda nord queda sense accés perquè està protegida de forma natural pel que actualment s'anomena el turó de les Tres Creus.

El jaciment va ser descobert l'any 1944 pel senyor Joan Morató, aficionat de la zona, el qual el va posar en coneixement dels especialistes immediatament.

Des del cim de Can Tacó es poden controlar totes dues poblacions, el Mogent, el Congost i l'inici del Besòs.

Can Tacó està situat en un lloc privilegiat de guaita; no endebades pels seus voltants passava el camí d'Hostalric, que travessava Montmeló i Montornès i anava en direcció a la Roca del Vallès.

Així doncs, aquest territori té un alt valor estratègic que ve donat pels cursos fluvials que el reguen i per les vies que el travessen, de manera que constitueix una sortida cap al litoral barceloní, cap a la costa del Maresme, cap a Osona, cap al Vallès Occidental i cap a la Selva.

Moltes d'aquestes vies actuals ja eren transitades en l'antiguitat, com la Via Augusta, la Via del Congost o la Via de França.

A Can Tacó hi ha hagut dues intervencions arqueològiques de caràcter científic prèvies a l'actual, una portada a terme l'any 1947 per J. Barberà i A. Panyella i l'altra el 1961 pel doctor I. Cantarell (Bertran i Alcaide 1985, 185-199).

La intervenció de 1947 va delimitar de manera aproximada el jaciment i li va atribuir una extensió de 50 per 30 metres.

Es va optar per fer tres cales, les troballes de les quals van ser un ganivet de sílex, fragments de mosaics i restes d'estructures muràries, entre les quals destacava l'existència d'una possible muralla.

La intervenció de 1961 documentà a la mateixa cala número 3, ja començada en la intervenció anterior, restes ceràmiques i fragments d'*opus testaceum*, una placa de plom i estucs amb decoració de pintura vermella.

Aquests autors sostenien la hipòtesi que es tractava de dues estacions, és a dir, que hi devia haver un poblat ibèric abans de les estructures documentades actualment, a causa de la gran quantitat de ceràmica de tradició ibèrica recollida, datable del segle II aC (Barberà i Panyella 1950, 5).

A mitjan anys vuitanta, l'investigador Joan Sanmartí realitzà una prospecció superficial a la zona per tal de recollir informació per a la seva tesi doctoral. Els resultats de dita prospecció van consistir en la documentació de fragments de ceràmica ibèrica i un fragment de campaniana B. Aquest investigador interpretava que entre els segles II i I aC s'hauria construït «una fortificació romana destinada a controlar la cruïlla de camins […]. Tanmateix, creiem que hom no pot excloure la possibilitat de que també hagués existit anteriorment en aquest indret un establiment indígena, segurament de petita grandària, tal vegada amb la mateixa funció de controlar i vigilar els camins» (Sanmartí 1986, 839-843).

Malgrat que queden moltes zones del turó per supervisar, el vessant oest sembla que va ser anivellat *ex professo*, almenys en tres nivells que són els més propers al cim.

Pel vessant est sembla que no existia aquest anivellament, tot i que actualment s'ha construït un petit camí que ha produït un tall en el suau talús del pendent. Per la banda nord-est, el camí d'accés, construït sobre la roca mare, ha esborrat qualsevol indici arqueològic, amb l'excepció de la troballa de diverses tessel·les de marbre blanc. La zona nord, com hem comentat, està protegida pel turó de les Tres Creus, on anys enrere es van documentar fragments ceràmics d'època ibèrica, tot i que avui dia no s'hi aprecien restes de cap mena.

4. L'inici del projecte de recerca arqueològica de Can Tacó i el seu entorn

Les campanyes d'excavació

Les quatre campanyes efectuades entre els anys 2003 i 2006 van ser de curta durada i es van plantejar

amb uns objectius definits: determinar quines eren les característiques del jaciment, valorar la seva possible identificació, establir-ne les característiques, delimitar-ne el perímetre real i, finalment, constatar la volumetria estratigràfica existent. A partir dels resultats obtinguts es va iniciar l'any 2007 l'excavació en extensió que s'ha continuat en els anys següents fins al moment present.

La interpretació obtinguda a partir de l'estudi dels resultats ens ha portat a reconsiderar les hipòtesis inicials sobre el caràcter militar d'aquest enclavament i a matisar el seu caràcter defensiu, que en un primer moment ens havia semblat més rellevant; les característiques documentades fan que puguem afirmar que es tracta d'un enclavament de caràcter residencial i de representació oficial d'algun personatge important de l'administració romana, possiblement un militar, ja que en aquests primers moments en què l'Estat romà està desplegant la seva administració en els nous territoris provincials d'incorporació recent, bona part dels seus efectius provenien de l'estament militar. Per tant, es deu tractar d'un assentament poc usual a les terres catalanes, amb una cronologia de què tenim pocs paral·lels.

5. Resultats de les intervencions

Estructura de l'enclavament i tècnica constructiva

El jaciment està constituït per dos mòduls arquitectònics principals. El cos 1 és el mòdul més petit. Té un perímetre de 69,76 metres i una àrea de 300 metres quadrats aproximadament. Els murs que devien delimitar aquesta construcció són de grans dimensions i construïts amb blocs de 40-50 centímetres, bastint part del mur perimetral oriental.

El cos 2 és l'edifici més gran i està orientat nord-est - sud-oest. Te un perímetre de 139,80 metres i presenta una àrea de 1.256 metres quadrats. Es tracta d'un edifici rectangular que quadruplica les dimensions del cos 1 i està delimitat pels murs perimetrals i pel pati d'entrada al conjunt.

En la darrera campanya del 2010 es va considerar inicialment una part del cos 2 com un element independent que es va anomenar cos 3. Està constituït per un dels accesos, les estances que hi ha a tocar i una possible torre avançada. Es tracta d'un edifici de formes irregulars, però amb la mateixa orientació que el cos 2.

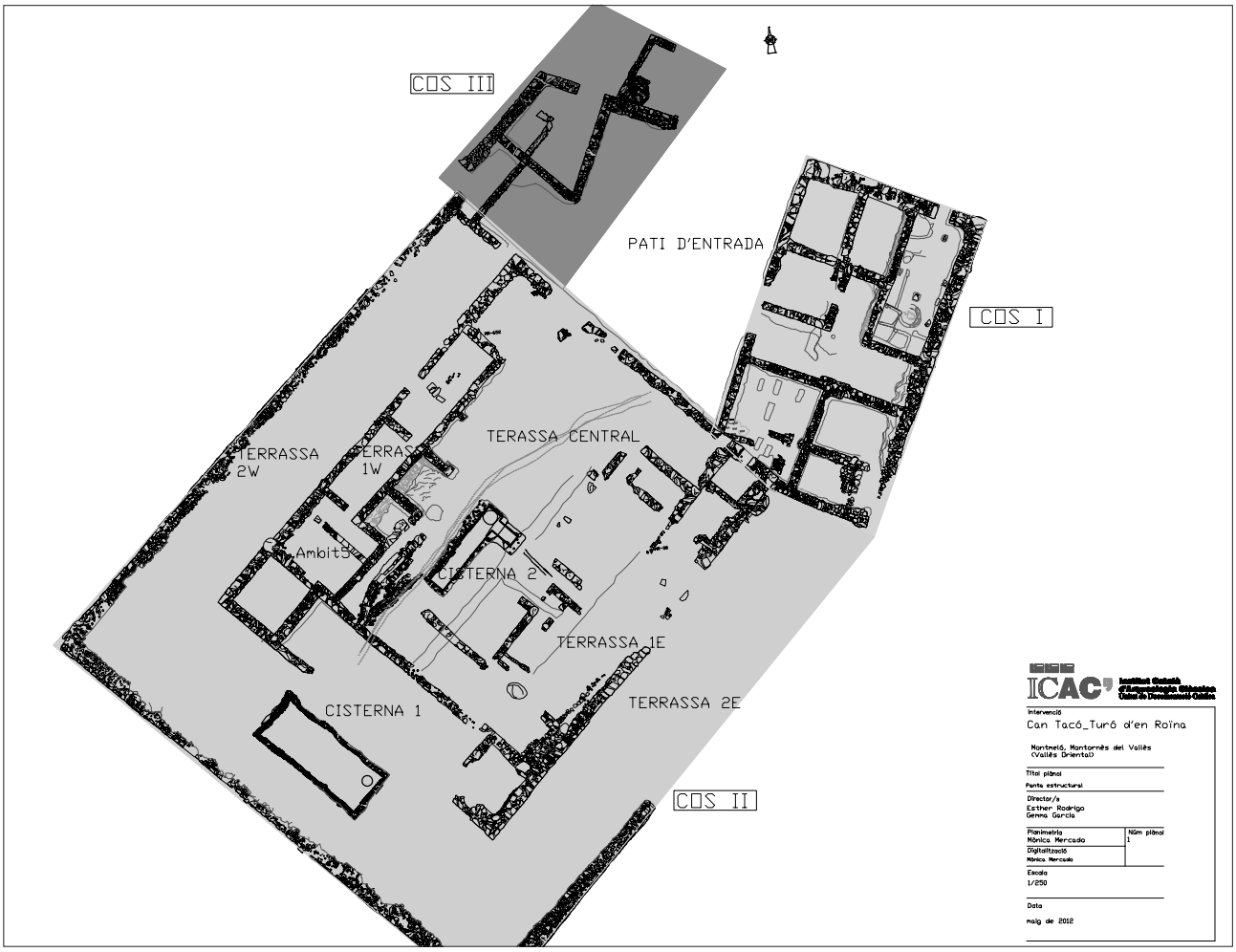

Figura 2. Planta general del jaciment.

Pel que fa a les dimensions del jaciment, el perímetre total és de 161,52 metres, amb una àrea de 2.500 metres quadrats aproximadament. En el jaciment s'han detectat cinc terrasses on es disposen els diferents àmbits. A la part superior i dominant el conjunt, hi ha la terrassa central (C). Per l'extrem est, s'ha constatat l'existència de dues terrasses. La terrassa 1E, de 3,30 metres, i la terrassa 2E, de 7,50 metres. Per la banda oest, es detecten la terrassa 1W i la terrassa 2W, la primera de 5,50 metres i la segona de 5,25 metres. La terrassa central té una amplada de 13,70 metres (fig. 2).

La terrassa central, a la part més alta del turó, devia ser ocupada per la planta noble o residencial de l'establiment, mentre que les terrasses 1E i 1W es destinaven probablement a acollir habitacions i àrees de servei de l'establiment. Finalment, les terrasses inferiors, 2E i 2W, devien funcionar com un deambulatori que estava lliure d'estructures, amb l'excepció de la cisterna, i que permetia desplaçar-se d'una banda a l'altra de l'edificació.

Així doncs, es configura un enclavament de caràcter residencial però amb una funció estratègica de presència, ben destacat visualment des de les vies de pas i d'una àmplia zona al voltant, que probablement estava dotat d'elements de protecció, com el mur perimetral que tanca tot l'establiment, i de construccions que permetien el control visual de la zona. En aquest sentit, hem identificat per la banda sud la fonamentació del que podrien ser dues torres que flanquegen la part destinada a residència.

La tècnica edilícia és molt homogènia a tot el jaciment. Es tracta de construccions bastides amb pedra seca de mòdul variable. Les estructures muràries estan encabides en trinxeres de fonamentació excavades a la roca natural, d'origen sedimentari, on predomina la pissarra llicorella; la pràctica totalitat del jaciment s'ha construït fent servir aquest material. Puntualment també s'observa la utilització de material petri portat d'alguna zona d'extracció propera, com alguns blocs de granit i còdols de riu extrets de les rieres properes.

A diferència dels murs interns, construïts amb sòcol de pedra i alçat de tovot o de tàpia, el mur perimetral que encercla l'enclavament s'ha bastit amb paraments de pedra i un rebliment intern de pedruscall, utilitzant la tècnica de l'emplecton. En diversos punts del jaciment s'han documentat restes de parets de tovots caigudes, que assolien altures de gairebé 2 metres i amb disposició de trencajunts.

Aquest enclavament no presenta fossar i està defensat de forma natural pel pendent del turó i pel mur de tancament, que podria funcionar com a element de protecció. Aquest mur fa una avançada per tancar el recinte per la zona septentrional. Aquesta avançada està reforçada per dos murs perpendiculars i lligats entre ells per una altra estructura murària, dibuixant un àmbit intern de 5 per 2 metres. Una peculiaritat del conjunt consisteix en la diferent orientació del cos 1 respecte a l'edifici de la terrassa central, que comporta que el mur perimetral a la façana s'obri fins a 140 graus. De fet, aquest canvi d'orientació respon a la necessitat d'adaptar-se a la topografia del turó.

Tot i que es coneix el perímetre total del jaciment a partir de la descoberta de gairebé la totalitat del traçat del mur perimetral, no s'ha pogut documentar el punt d'unió entre el cos 1 i el cos 2 per la banda est, a causa de l'arrasament del jaciment en aquest punt.

Figura 3. Vista aèria del jaciment de Can Tacó.

Els accessos

Fins al moment present tots els indicis apunten que l'accés a l'enclavament es feia només des de la banda nord, encara que no descartem l'existència d'accessos secundaris en altres punts del jaciment.

En aquesta banda hem documentat dos accessos: una poterna a la zona nord-est, que només devia permetre el pas de persones, i una altra possible entrada a l'extrem oposat. Aquesta entrada fa 2 metres de llum; abans de l'excavació en extensió, aquesta amplada ens va fer pensar que podria haver estat una de les entrades principals al recinte, ja que té unes dimensions que permeten la circulació d'animals i vehicles. La campanya del 2010 va posar al descobert que aquesta entrada no permetia l'accés a tot l'establiment, sinó que donava pas a un àmbit que s'ha interpretat com una possible zona de serveis destinada a magatzem; per tant, es tracta probablement d'una porta secundària.

No s'ha pogut determinar l'existència d'una entrada a la part central de la façana septentrional, ja que part del mur de tancament per aquesta zona ha estat arrasat, justament a la part on es podria haver situat l'entrada. En aquest punt es va excavar part de les estructures d'un cos avançat que devia quedar fora del mur perimetral i que interpretem que es tractava d'una torre o punt de control situat a tocar de l'accés principal.

Planta noble i dependències secundàries

Les estances de la planta noble

La part residencial, que probablement estava situada, com ja hem dit, a la terrassa superior, en posició central, és la que presenta un grau més alt d'arrasament com a conseqüència d'haver quedat més exposada a l'acció antròpica i natural. Les estances en la major part dels casos només s'han pogut delimitar de manera aproximada a partir de les rases de fonamentació i de les poques restes que encara queden dels fonaments de les seves parets, que van ser espoliats en un moment indeterminat. Hem pogut documentar l'existència d'un àmbit de grans dimensions, que gairebé es podria considerar una sala, amb un petit subàmbit a la paret oposada a l'entrada i una altra habitació de dimensions considerables. Cal remarcar que de fet bona part de les restes de les habitacions de la part més alta del jaciment han quedat molt destruïdes pel rebaix de la terrassa central, que es va fer als anys setanta i dificulta molt la interpretació en detall de la distribució d'aquesta part de l'edifici.

Malgrat tot, i pels indicis que l'excavació ha permès recuperar, podem deduir que les estances que probablement conformaven la part residencial de l'establiment són les que presenten els paviments més elaborats, fets en *opus signinum* amb incrustacions de tessel·les blanques. Malauradament, com a conseqüència de l'arrasament de tota la terrassa central no s'ha pogut documentar *in situ* cap paviment d'aquest tipus; només hem documentat alguns fragments de paviment, un dels quals aparegut en els nivells d'enderroc que reomplien la cisterna. De totes maneres, en els nivells superficials s'han recollit nombroses tessel·les que són l'evidència més clara de l'existència d'aquests paviments. La major part de les tessel·les són de color blanc, però també hem recollit mostres d'altres colors: negres, vermelloses i algunes de color groc. La decoració d'aquestes estances es devia completar amb els estucs realitzats seguint les tècniques i els temes propis de l'anomenat primer estil pompeià, recuperats de manera fragmentària en diferents punts de l'assentament.

Les estances de servei

Pel que fa a les estances amb una funció de serveis, magatzems o zones de pas, hem pogut detectar que els paviments estan formats per capes de terra piconada, convenientment anivellades per aconseguir un nivell de circulació. Aquestes estances se situen en les terrasses inferiors, on suposadament se situaven les habitacions destinades a zones de servei i magatzems.

La terrassa 1W és la que ha proporcionat informació més detallada sobre la distribució interna de l'assentament. S'ha documentat l'existència d'una sèrie d'àmbits semisoterranis que ens proporciona una seqüència estratigràfica d'un metre i mig i que encara està en procés d'excavació.

L'àmbit 5 és el més ben conegut i conservat fins al moment present. Aquest àmbit està compartimentat per un mur de tàpia que delimita dos subàmbits; en el més petit s'ha documentat un enderroc de teula que per la forma i dimensions devia formar part del ràfec de la teulada que facilitava la recollida d'aigües pluvials. En aquest espai s'ha documentat un paviment d'argamassa, reforçat en alguns punts amb guix, per impermeabilitzar aquest àmbit més petit.

En l'habitació de dimensions més grans (àmbit 5a) s'ha documentat un paviment de terra batuda. En el moment d'abandonament sembla que funcionava com a magatzem de materials, tal com ho corrobora la presència de gran quantitat del material base que s'utilitzava per a l'elaboració d'*opus signinum*. A continuació de l'àmbit 5, cap al nord, hi tenim altres estances en bateria, les quals estan essent excavades en aquest moment.

Sistemes de recollida i emmagatzematge d'aigües

S'ha constatat l'existència d'un sistema de recollida d'aigües del qual ens queden dues cisternes i algunes restes de canalitzacions en diversos punts de les terrassa central. Aquest sistema devia procurar la recollida de

tota l'aigua de pluja de les teulades de l'edifici, i constitueix una prova més de la cura amb què es va construir aquest assentament.

Durant la campanya d'excavació del 2005 es va documentar l'existència d'una cisterna situada a la part sud de l'enclavament, a la terrassa inferior, impermeabilitzada amb un paviment hidràulic d'*opus signinum*, que presenta una cubeta de decantació. Aquesta cisterna ha estat totalment excavada durant la campanya de l'any 2007. La cisterna presenta unes dimensions interiors de 3,60 per 9,70 metres; s'ha pogut documentar una fondària conservada de 2 metres.

Aquest gran dipòsit devia estar excavat a la roca i a continuació la roca natural es devia revestir amb murs de pedra que presenten l'arrebossat força ben conservat en alguns punts. La cisterna no presenta desguassos que en permetessin el buidament, ni una mitja canya que evités l'existència d'angles morts on es pogués acumular la brutícia. Pel que fa a la coberta d'aquesta cisterna, malgrat que no ens n'ha quedat cap evidència, ens inclinem a pensar que tenia algun tipus de cobertura, probablement construïda amb fusta.

L'any 2008, durant l'excavació de la terrassa superior es va documentar una segona cisterna de dimensions més reduïdes que l'anterior. La seva funció devia ser recollir les aigües pluvials de la terrassa central, que una vegada sobreeixien d'aquesta eren conduïdes per mitjà del sistema de canalització que hem esmentat anteriorment cap a la gran cisterna de la terrassa inferior. Durant la campanya de l'any 2009, l'excavació va delimitar la planta d'aquesta cisterna en forma de L, que fa aproximadament uns 6 per 2,5 metres, on en l'extrem més petit hi ha probablement el punt on se situava el pou destinat a l'extracció d'aigua de boca. La cisterna presentava un revestiment hidràulic que s'ha pogut documentar parcialment a les parets i en el seu paviment. A diferència de la cisterna de la terrassa inferior, el punt d'unió entre parets i paviment es fa mitjançant una mitja canya que evitava l'acumulació de brutícia a les arestes que formen els angles rectes, un element molt important en una cisterna que abastia d'aigua els ocupants de l'enclavament, que a més a més reduïa les possibilitats de filtracions. El revestiment hidràulic de les parets és de molt bona qualitat, amb una gran quantitat de cendres que li donen una tonalitat gris. El paviment de la cisterna presenta un lleuger pendent en direcció nord on trobem la cubeta de decantació que presenta unes dimensions de 90 centímetres de diàmetre i 15 centímetres de fondària.

Pel que fa a la coberta d'aquesta cisterna, el més probable és que fos també una coberta de fusta.

Sistemes d'evacuació de les aigües residuals

A diferència del sistema de recollida i emmagatzematge d'aigües, no s'ha detectat en el jaciment l'exis-

FIGURA 4.Vista dels àmbits 5a i 5b, on es poden observar els murs de tàpia i el paviment de terra.

FIGURA 5. Vista de la cisterna de la terrassa inferior (cisterna 1), excavada totalment.

FIGURA 6. Vista de la cisterna petita de la terrassa superior (cisterna 2).

tència d'una xarxa ben estructurada per evacuar aigües residuals. Tot i això, hem detectat algun element constructiu que ens fan pensar que en punts determinats del jaciment es devien construir petits sistemes de canalització per expulsar aigües residuals o per afavorir l'eliminació d'aigües pluvials sobrants; aquest seria el cas de la canalització detectada a la banda est del jaciment, entre la terrassa central i la rasa del mur que probablement conformava el tancament de la terrassa 1E. Per les seves característiques i situació dintre del jaciment (allunyada totalment de la zona de captació d'aigües pluvials) i l'orientació que presenta de desguàs cap a l'est, ens ha fet suposar que podria tractar-se d'una claveguera o un canal de desguàs d'aigües sobrants cap a un punt no conservat, possiblement a l'altra banda del mur perimetral que tanca l'enclavament per l'est.

Paviments i nivells de circulació

En diferents punts del jaciment s'ha constatat la presència de nivells de circulació de terra piconada, així com fragments importants, tant en quantitat com en qualitat, d'*opus signinum*. Aquestes troballes ens fan pensar que les habitacions de serveis o secundàries presentaven paviments senzills formats per capes de terra i argila fortament compactada, mentre que a la planta noble els paviments devien tenir una aparença que concordés amb les luxoses decoracions murals que hem trobat. Segurament tots aquests paviments estaven realitzats en *opus signinum*.

Les decoracions murals

Un dels aspectes més interessants que han posat al descobert les excavacions són les restes de decoració mural que han aparegut en diversos punts del jaciment.

Els primers fragments de decoracions van aparèixer dins l'àmbit 5a, en el qual l'excavació de l'any 2004 va permetre documentar la troballa de restes d'una decoració mural, consistents en fragments d'estucs i part d'una motllura denticulada caiguts a terra però conservant la connexió entre ells.

La disposició dels estucs, apareguts a la part central de l'àmbit, ens va fer descartar que aquestes decoracions formessin part de la decoració de l'estança on havien aparegut, ja que distaven més de 3 metres de les parets, i ens va donar indicis de la possible existència d'un pis superior on probablement hi havia les parets decorades i des d'on podien haver caigut després, una vegada abandonat l'edifici.

La decoració pictòrica d'aquests primers estucs consisteix en una simulació de carreus de marbre que estan perfilats per una línia vermella. També es conserva el que podria ser un sòcol de color vermell fosc. Es poden adscriure clarament a l'anomenat primer estil pompeià, que a Pompeia es popularitzà a la segona meitat del segle II aC.

En les campanyes posteriors s'han pogut recuperar més fragments de decoració mural que es poden adscriure també a aquest primer estil pompeià i que devien decorar altres estances de la part residencial. Part d'aquestes decoracions han aparegut a la cisterna de la terrassa inferior durant la campanya de 2007; a l'interior de la cisterna, en els seus nivells d'amortització es van documentar diversos fragments d'estucs on també trobàvem la reproducció de carreus de marbre, però en aquest cas de mòdul més petit que els que havien aparegut en l'àmbit 5. Així mateix, van aparèixer fragments de motllures denticulades de dimensions més petites que les motllures ja documentades.

Les darreres troballes que ens il·lustren sobre com devia ser la decoració de les estances nobles han aparegut durant la campanya de l'any 2009, en l'excavació de la cisterna situada a la terrassa superior; en aquest cas es va recuperar un gran nombre de restes de motllures molt més elaborades que les que s'havien recuperat fins aleshores, amb decoracions d'òvuls i denes i també dels denticulats ja documentats en els fragments recuperats anteriorment

FIGURA 7. Vista interior de la cisterna de la terrassa superior.

FIGURA 8. La decoració mural corresponent al primer estil pompeià recuperada de l'àmbit 5a, una vegada restaurada.

Els materials ceràmics apareguts i la cronologia de l'establiment

Pel que fa als materials ceràmics documentats per l'excavació estratigràfica fins al moment present, cal destacar l'escassa diferenciació cronològica dels materials trobats a tot el jaciment.

La campanya de 2010 ha estat amb diferència la que ha proporcionat un nombre més gran de materials, tant en quantitat com pel que fa a les possibilitats de donar datacions més segures que les que havíem pogut donar fins ara.

La ceràmica fina d'importació, que correspondria a vaixella de taula, està dominada per les produccions en ceràmica de vernís negre campaniana A, amb diferents variants segons la zona de producció, i ceràmica de vernís negre campaniana B.

La ceràmica de vernís negre del tipus campaniana A és la més nombrosa de les produccions en vernís negre. Moltes de les formes que s'han pogut classificar corresponen a produccions pròpies del segle II aC. La major part d'aquestes han estat documentades en els nivells superficials, fet que ens aporta una cronologia indicativa del període en què devia estar funcionant l'assentament, però que no ens permet fixar-ne amb gaire exactitud el moment inicial.

Els vernissos negres del tipus campaniana A presenten qualitats diverses. Per una banda, tenim peces de bona qualitat amb vernís negre amb iridiscències metàl·liques i pasta rosada, però per l'altra també tenim peces amb un vernís que presenta defectes de cocció. Les formes que estan més ampliament representades són les formes Lamboglia 25, 27 i 27a, que són les formes amb més representació en el conjunt de campaniana A, juntament amb la pàtera de forma Lamboglia 36. Altres formes que també apareixen ben representades són les formes Lamboglia 31b i 33. Aquestes no només les trobem en produccions de vernís negre, sinó que també n'hem detectat en imitacions locals, en produccions que barregen la tradició ibèrica i l'aspecte formal de les produccions importades de la península Itàlica portades pels conqueridors. Altres formes presents són la Morel 2234c i plats i copes, alguns amb decoracions de palmetes radials.

La campaniana B apareix en una proporció clarament inferior a les produccions en campaniana A. Els materials que apareixen corresponen sobretot a les primeres produccions que es difonen per territori català. Com en el cas de la campaniana A, la major part d'aquestes produccions han aparegut en estrats superficials o nivells d'abandonament i enderroc. Les formes aparegudes es daten en una forquilla àmplia que se situa entre mitjan segle II aC i els primers anys del segle I aC. Disposem d'un repertori de formes variat que va des de Lamboglia 3 a bols del tipus Lamboglia 8b i alguna peça de formes Morel 1733a i 2970. El vernís d'aquestes produccions és de bona qualitat, molt negre i espès, amb bona adherència. La pasta és de color beix, molt depurada.

Tots aquests materials ens proporcionen una forquilla àmplia que podem acotar parcialment per l'absència de campaniana A tardana i per l'escassa presència de peces del tipus campaniana B amb cronologies i formes que en general depassen els primers anys del segle I aC.

En les darreres campanyes hem pogut ampliar les dades que teníem sobre el moment fundacional de l'enclavament i precisar una mica millor el moment inicial. L'excavació d'alguna de les trinxeres de fonamentació ha donat alguns materials ceràmics del moment inicial, que, tot i no diferir gaire dels materials del moment d'abandonament de l'assentament, almenys permeten establir amb seguretat un *terminus post quem* del moment de construcció de l'enclavament que hem de datar dins del darrer terç del segle II aC.

Pel que fa a les produccions de cuina d'importació, també detectem una presència més abundant d'aquestes produccions. Les formes més abundants són els plats tapadora, com la forma Vegas 14 o la Vegas 16, les cassoles i també els morters. Aquestes produccions tenen una forquilla molt àmplia de fabricació que fa que no resultin de gaire utilitat per acotar la cronologia del jaciment, però en tot cas, la presència destacada d'aquests materials fa que ens situem clarament en el període d'inici de l'arribada abundant d'aquests productes ceràmics forans.

Les produccions foranes es completen amb els recipients destinats a l'emmagatzematge. Les àmfores d'importació corresponen bàsicament a àmfores vinàries itàliques i produccions nord-africanes.

Les àmfores itàliques corresponen bàsicament a produccions del sud de la península Itàlica, ja que són abundants les pastes volcàniques típiques d'aquesta zona. La forma més representada és la Dressel 1A, de la qual s'han recuperat nombroses vores i algun exemplar sencer durant l'excavació de la cisterna de la terrassa inferior.

La presència d'àmfora grecoitàlica és pràcticament testimonial, amb algun fragment de vora i alguna possible nansa, fet que, juntament amb la presència de la forma Dressel 1A, ve a confirmar-nos el moment de construcció de l'assentament en algun moment del darrer terç del segle II aC.

Destaca també la presència de produccions amfòriques nord-africanes amb nombrosos fragments de produccions tripolitanes, de les quals disposem de representacions de la forma Mañá C2/T-7000, que es data de manera àmplia en el segle II aC.

També tenim alguns fragments corresponents a àmfores púniques ebusitanes, però amb una presència molt escassa, com ja succeïa en campanyes anteriors.

Per finalitzar aquest comentari sobre el material amfòric, cal destacar la troballa en el nivell d'abandonament de l'establiment d'una única vora d'àmfora romana bètica corresponent a una forma Dressel 12, amb una cronologia més tardana que se situa entre el 50 aC i el canvi d'era. Cal interpretar que forma part d'algun tipus d'activitat residual en el jaciment, una vegada aquest ja havia estat abandonat.

Finalment, entre les produccions d'importació tenim també ceràmica itàlica de cuina amb formes que corresponen a plats tapadores i cassoles. La major part d'aquestes produccions han aparegut en estrats superficials.

Si ens fixem en les produccions locals, aquestes constitueixen el volum de materials més abundants del jaciment, molt per sobre de les produccions foranes. La vaixella de taula, i sobretot la de cuina, s'imposa clarament per sobre de la vaixella d'importació.

En l'apartat de vaixella de taula, hi trobem plats, vasos, pàteres; cal destacar que en la present campanya s'han detectat nombroses imitacions de formes pròpies de les produccions campanianes. Aquestes formes han estat reproduïdes en ceràmica ibèrica oxidada, en produccions de ceràmica ibèrica pintada, ceràmica ibèrica grisa o ceràmica ibèrica reduïda. Les formes més imitades són Lamboglia 25, 27, 36 i 33.

Altres produccions típiques del món ibèric també són presents en el jaciment, per exemple, abundants fragments de ceràmica ibèrica pintada i nombroses vores de tipus *kalathos* i de coll de cigne. Pel que fa als *kalathos*, han aparegut nombrosos fragments repartits pels diferents nivells excavats; alguns d'aquests presenten motius decoratius típics del moment final del món ibèric com les decoracions de bandes i alguns motius vegetals.

També s'ha de constatar una proporció important de ceràmica de cuina realitzada en torn lent, majoritàriament olles i cassoles. La ceràmica a mà és present en el jaciment amb produccions de cuina. També han aparegut alguns *pondus* de teler i fusaioles, elements indicadors d'algunes de les activitats domèstiques que es podrien haver dut a terme durant el període de funcionament de l'assentament.

El conjunt de materials documentats tant en els nivells relacionats amb la construcció de l'assentament com en els estrats que ens parlen de l'abandonament de l'edifici, els podem adscriure majoritàriament dintre del segle II aC o en els primers anys del segle I aC. L'absència de materials més tardans, com serien les produccions de campaniana A tardana i les àmfores itàliques de les formes Dressel 1 B i 1C, reforça aquesta cronologia.

Pel que fa a altres materials cal destacar la presència de material ceràmic de caràcter constructiu com *tegulae* i *imbrices*. Hem pogut comprovar que part d'aquestes *tegulae* probablement foren fabricades a la zona de la Campània i portades per a la construcció de l'edifici (Rodrigo *et al*. en premsa).

Així doncs, amb les dades que tenim a la llum de les campanyes realitzades, ens inclinem per situar la fundació de l'assentament de Can Tacó en un moment posterior al final de les guerres celtibèriques, en els darrers decennis del segle II aC, mentre que el seu abandonament s'ha de datar entre el final del segle II aC i un moment inicial del segle I aC. Malgrat això, hem de tenir present que la mostra de materials ceràmics estudiada és molt reduïda i fragmentària; per tant, aquestes conclusions no deixen de ser preliminars, i no descartem que les futures intervencions permetin acotar encara amb més precisió la cronologia de l'enclavament.

D'altra banda també queda clar, després de l'àmplia excavació en extensió ja portada a terme, que en aquest emplaçament del turó de Can Tacó no hi va haver cap precedent d'hàbitat anterior, hipòtesi que ja s'havia esmentat en les primeres intervencions arqueològiques que s'hi van fer. Podem afirmar amb seguretat que l'establiment romà en aquest indret va comportar l'aixecament d'aquest edifici en un lloc que no havia tingut cap ocupació prèvia.

El context històric i la funció de l'enclavament de Can Tacó. La romanització de la Laietània interior

La presència de Roma a l'actual comarca del Vallès, que formava part del territori del poble ibèric dels laietans, es deixà sentir un cop finalitzada la contesa contra els púnics des d'un primer moment amb la reforma provincial del 197 aC i les campanyes de pacificació del cònsol Cató l'any 195 aC. A partir del que testimonien les fonts, no hi ha indicis que a la Laietània hi hagués intents de revolta després d'aquesta data.

En l'àrea més propera a l'enclavament que ens ocupa es documenta l'existència del poblat ibèric de Sant Miquel, situat entre els termes municipals de Montornès del Vallès i Vallromanes. L'estudi prospectiu recent de les poques restes conegudes d'aquest poblat perfila un assentament al qual es pot atribuir una superfície d'1,5 o 2,5 hectàrees i que devia tenir una ocupació ininterrompuda des del segle V aC fins al final del segle III aC o els primers decennis del segle II aC, en què tot indica que va ser abandonat de forma sobtada (Asensio i Guitart 2010, 65-74).

Podem pensar que l'abandonament d'aquest poblat ibèric forma part de l'abandonament que es produeix al voltant de la campanya de Cató i que, com s'assenyala en l'esmentat treball, va afectar nombrosos assentaments de la zona (Asensio i Guitart 2010, 66).

La construcció en els decennis posteriors, i ja després de les guerres celtibèriques, d'un enclavament romà de caràcter residencial però amb un obvi objec-

tiu de control polític del territori, podria estar en relació amb la necessitat de fer ben present a la població indígena la presència romana a la zona. Es tracta d'un assentament petit que probablement complia una doble missió. Per una banda, s'hi devien exercir funcions de vigilància i control d'un territori força ampli. Recordem que el jaciment se situa en un nus de comunicacions i, per tant, resulta evident la seva importància estratègica. Ubicat dalt d'un turó que gaudeix d'un ampli domini visual, devia acomplir també una funció de control de la via terrestre que circulava pel corredor natural de la depressió Vallès-Penedès. Per l'altra, devia servir de lloc de residència d'algun alt comandament a la zona i probablement l'enclavament era utilitzat com a lloc de representació del poder polític i administratiu romà. Diguem també que, sense ser un establiment pròpiament militar, no es pot descartar que allotgés una petita guarnició per protegir l'enclavament.

A la zona de la Laietània litoral s'ha documentat l'existència d'un altre important jaciment, el de Ca l'Arnau-Can Rodon, a Cabrera de Mar, al peu del poblat ibèric de Burriac, amb una cronologia d'ocupació similar a la documentada fins ara a Can Tacó (segona meitat/darrer terç del segle II aC i primers anys del segle I aC) i també amb un marcat caràcter itàlic (existència de termes, habitacions amb pavimentació de mosaic) (Martín 2000 i 2002).

En aquests primers moments de la romanització, la relació entre aquest nucli litoral i l'assentament de Can Tacó havia de ser important. Des d'una perspectiva geogràfica, aquesta vinculació es reforça pel domini visual que es té des de Can Tacó, especialment significatiu pel que fa a la serra de Marina i a les valls que comuniquen amb la plana litoral del Maresme, a través de Vallromanes, la riera d'Alella i la línia de carena de la serra de Marina, que feia les funcions de via natural de trànsit vers la zona de Burriac, a Cabrera. Sense cap mena de dubte, aquests dos centres van tenir una funció cabdal en el control polític i administratiu de la Laietània en aquest moment de la romanització (Mercado *et al*. 2006, 260).

Sembla que en la política que l'administració romana estava portant a terme a la península Ibèrica en aquesta fase de la romanització, assentaments com el de Can Tacó o Ca l'Arnau formaven part d'una voluntat d'aprofundiment de la presència real i del control polític de les àrees ja pacificades, a partir d'establiments en punts estratègics del territori.

Pel que fa al tipus d'emplaçament i d'edificació documentat a Can Tacó, tenim algun paral·lel a la mateixa península Ibèrica, com són una sèrie d'enclavaments d'època romanorepublicana a la zona de l'Alto Alentejo, que destaquen per presentar estructures de protecció i estar situats en emplaçaments de fàcil defensa i des dels quals es té un ampli domini visual, que els arqueòlegs que han estudiat la primera ocupació del territori identifiquen com a «cases fortificades», ja que en alguns casos presenten estructures de tipus residencial (Mataloto 2004, 33-35). L'origen i els models arquitectònics d'aquestes cases-torre i cases fortificades cal buscar-los en el món grec i hel·lenístic, i van portar al desenvolupament d'una determinada tipologia d'hàbitat rural d'època romana amb un llarg recorregut cronològic (Prevosti i Carruesco 2010, 80-95).

A partir del final del segle II aC i el principi del segle I aC, Roma inicia un nou capteniment, el resultat del qual a mitjà termini serà integrar ja plenament els territoris provincials hispànics d'acord amb els paràmetres administratius romans. Aquesta nova política implica la construcció d'infraestructures de comunicacions i la fundació de nous centres urbans que substitueixin l'antic poblament d'*oppida* ibèrics. Aquest procés es fa de manera lenta i gradual, però és imparable, i condueix a la construcció d'una nova realitat política, econòmica i social.

És al voltant d'aquestes dates quan es documenten nous assentaments dispersos de plana, de tradició indígena, formats per petits grups de sitges (2 o 3 com a màxim), amb abundant presència de ceràmica ibèrica, però amb la incorporació ja de materials clarament romans com les *tegulae* o, en alguns casos, fins i tot, *dolia*. Són, a la zona que ens ocupa, els jaciments de Can Malla i Cal Jardiner (Granollers), Can Tabola (Montmeló) i possiblement una de les fases de Ca l'Estrada (Canovelles) (Flórez, 2007; 2010).

Com ja hem comentat anteriorment, en aquest primer segle d'implantació i desplegament de la presència romana a la península Ibèrica, a la Serralada Litoral s'inicia un procés d'abandonament del poblament en altura que es fa efectiu entre els darrers anys del segle III aC i sobretot durant la primera meitat del segle II aC. Pel que fa al poblament de la plana,[1] els escassos jaciments coneguts no semblen patir un final precipitat, ans al contrari, la major part presenten dates d'abandó entre el final del segle II i el segle I aC. De fet, la bibliografia i els investigadors que han estudiat el procés de romanització al Vallès parlen d'una intensificació de l'ocupació de la plana, especialment durant la primera meitat del segle II aC, tot posant-la en relació amb aquest context de desmantellament de l'organització indígena en altura (Burch 1996; Fortó, Martínez i Muñoz 2004; Olesti 1995; 2000; Pardo 1990; Pujol i Garcia 1994). L'arqueologia, en aquest sentit, el que ens mostra és la continuïtat dels assentaments rurals ibèrics fins al final dels segles II-I aC (Flórez 2007; 2010).

1. Sempre tenint en compte l'escassa informació arqueològica de què disposem i que impedeix elaborar unes conclusions més profundes i fiables.

Per tant, sembla que cal situar al final del segle II aC un moment de canvi important en què s'abandonen els antics assentaments rurals ibèrics i es documenta l'aparició d'una sèrie de nous establiments rurals amb una cultura material en què són ben presents elements típicament romans (*tegulae*, *dolia*…). A més, aquests assentaments semblen haver variat els paràmetres d'ocupació, ja que abandonen els antics emplaçaments a tocar dels nuclis de poder ibèrics, els turons on se situaven els antics *oppida*, i comencen a ocupar espais centrals a la plana, com àrees properes a Granollers, Montmeló, Canovelles i també prop de les noves estructures viàries implantades en el territori (Mercado *et al*. 2008).

A l'inici del segle I aC es funden els nuclis urbans de *Baetulo* (Badalona) i *Iluro* (Mataró). Aquestes deuen ser les fundacions urbanes més properes al jaciment que ens ocupa, i és de suposar que a partir d'aquest moment aquesta zona devia passar a formar part del control territorial d'una de les dues ciutats i a dependre'n administrativament. En un indret proper es devia situar també *Lauro*, que probablement era una *civitas* indígena, que hom ubica a la rodalia del poble de Llerona, en el municipi de les Franqueses. De moment, però, no s'ha pogut establir un relació directa entre *Lauro* i Llerona, a causa de la falta de proves arqueològiques que la demostrin.

L'existència de Can Tacó va finalitzar durant els primers anys del segle I aC, coincidint amb la concreció d'un nou projecte molt més ambiciós i d'abast més gran d'ocupació del territori, que pren forma en la creació de les primeres fundacions urbanes a l'àrea costanera, que passen a ser els nuclis principals al voltant dels quals s'organitza el territori. A partir dels nuclis de costa es desenvolupa posteriorment un nou tipus d'assentament típicament itàlic, la vil·la com a unitat d'explotació rural, que amb el temps ocupa les àrees més planeres del centre de la Depressió Prelitoral, i així es consolida una tendència que ja s'havia iniciat en el poblament rural de tradició ibèrica sorgit en el canvi del segle II al segle I aC. Al costat d'aquests establiments de tipus *villae* continuarem trobant petites granges molt més senzilles que consolidaran l'ocupació agrícola de la plana vallesana.

La zona on se situa l'enclavament de Can Tacó continua sent un punt de referència del territori, ja que la seva importància com a partió i límit administratiu queda ben patent pel fet que no gaire lluny d'aquest indret se situava un *terminus augustalis*. El document epigràfic va ser trobat l'any 1976 a tocar del riu Congost, però no es va donar a conèixer fins a l'any 1998. El document constitueix una fita per delimitar el territori de dues ciutats en època d'August (Járrega i Rodà 1999). Pel seu emplaçament podria estar en relació amb la delimitació dels territoris de *Baetulo* i d'*Iluro* en el context de les reformes d'August i la fundació de *Barcino*, el territori de la qual s'estenia segurament fins aquesta zona. La peça reforça l'interès territorial de la zona de Montmeló-Montornès del Vallès, on la Via Augusta confluïa amb els ramals que comunicaven amb les ciutats del litoral (*Barcino*, *Baetulo*, *Iluro*) i amb les vies interiors que es dirigien vers *Aquae Calidae* i *Ausa*.

Bibliografia

Abel, J.; Jordana, J. 1987: *L'activitat econòmica al Vallès Oriental*, El Racó del Llibre de Text, Barcelona, 24-26.

Aguilar, A. 1993: «Avanç preliminar a l'estudi dels cadastres romans a la comarca del Vallès (Barcelona)», Estudios de la Antigüedad 6-7, Bellaterra, 119-131.

Ariño, E.; Gurt, J. M.; Palet, J. M. 2004: *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, Salamanca, Barcelona.

Asensio, D.; Guitart, J. 2010: *El jaciment ibèric de la muntanya de Sant Miquel. Montornès del Vallès i Vallromanes. Recull de documentació i assaig d'interpretació*, Sèrie Recursos Culturals 5, Diputació de Barcelona, Barcelona.

[Atles] 2004: *Atles d'arqueologia urbana de Catalunya*, vol. 1, Granollers, Barcelona.

Barberà, J.; Panyella, A. 1950: «Una estación iberoromana en Montmeló (Barcelona). Primeras notas», a: *Estudios, Seminario de Estudios Arqueológicos y Etnológicos*, Federación Española de Montañismo, Delegación Regional Catalana, 4-5.

Bertran I.; Alcaide, X. 1985: *Conèixer Montornès*, Ajuntament de Montornès del Vallès, Montornès del Vallès.

Burch, J. M. 1996: «Les sitges d'època republicana al nord-est de Catalunya.», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, 207-216.

Estrada, J. 1969: *Vias y poblamientos romanos en el territorio del área metropolitana de Barcelona*, Comissió d'Urbanisme, Barcelona.

– 1955: *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*, Granollers.

– 1993: *Granollers a l'antiguitat*, Tarafa, Granollers.

Estrada, J.; Villaronga, L. 1967: *La Lauro monetal y el hallazgo de Cánovas (Barcelona)*, a: I. P. A., separata de la revista *Ampurias*, vol. XXVIII.

Flórez, M. 2007: *Can Tacó i el seu entorn. Estudi del poblament rural a la Laietània interior. Del món indígena al món romà*, treball de recerca de DEA, inèdit, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

– 2010: *Dinàmica dels assentaments i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'època ibèrica a l'alta edat mitjana*, tesi doctoral inèdita, ICAC/UAB, Tarragona.

Fortó, A.; Martínez, P.; Muñoz, V. 2006: «Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana», *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, 45-70.

Jàrrega, R.; Rodà, I. 1999: «El *terminus augustalis* de Montornès: noves dades epigràfiques», *Lauro* 16, Granollers, 5-12.

Macias, J. M. 2000: «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat», a: Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 83-106.

Martín, A. 2000: «Las termas republicanas de Cabrera del Mar (Maresme, Barcelona)», a: *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el occidente del Imperio*, Ajuntament de Gijón, Gijón, 157-162.

– 2002: «El conjunt arqueològic de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar, Maresme). Un assentament romanorepublicà», *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, 211-228.

Mataloto, R. 2004: «Fortins Romanos do Alto Alentejo (Portugal): Fortificação e povoamento na segunda metade do séc I a.C.», a: Moret, P.; Chapa, T. (ed.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. - s. I d. de C.)*, Universitat de Jaén, Jaén, 31-54.

Mayer, M.; Rodà, I. 1997: «Presentación», a: Castellví, G. *et al.* (dir.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61, París, 114-125.

Mercado, M.; Palet, J. M., Rodrigo, E., Guitart, J. 2006: «El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès) i la romanització de la Laietània interior. Cap a un estudi arqueològic del jaciment i del territori», Notes 21, Mollet del Vallès, 241-266.

Mercado, M.; Palet, J. M.; Rodrigo, E.; Guitart, J.; Flórez, M. 2008: «El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental)», a: *Tribuna d'Arqueologia 2007*, Barcelona, 195-212.

[Montmeló] 2004: *Montmeló, temps, camins i gent*, Montmeló.

Olesti, O. 1995: *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'arqueomorfologia i història. Premi Iluro 1994*, Mataró.

– 2000: «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el segle II-I a.C. Un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral», *Empúries* 52, Barcelona, 55-86.

Panosa, M. I. 2002: *La història antiga de Montmeló (Vallès Oriental). A partir de la col·lecció Cantarell*. Ajuntament de Montmeló, Montmeló.

Pardo, J. 1990: «Transformació del paisatge i organització del poblament en època romana al Vallès Oriental», *Limes* 0, 52-63.

Pardo, J.; Pàmies, A. 1986: *Introducció a l'arqueologia de la comarca. La romanització. Curs a càrrec dels membres de l'Àrea d'Arqueologia del Museu de Granollers*, Museu de Granollers, Granollers, 8-11.

Prevosti, M.; Carruesco, J. 2010: «Aportaciones del mundo helenístico a una tipología de hábitat rural romano: casas-torre y casas fortificadas», a: *Roma 2008 - International Congress of Classical Archaeology, Bolletino di Archeologia on line, I, 2010*, vol. especial A/A8/6, Ministero per i Beni Culturali e le Attività Culturali, Roma, 80-95.

Pujol, J.; García, J. 1994: «El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'*Iluro*», *Laietania* 9, Mataró, 89-129.

Rodrigo, E.; Gutiérrez, A.; Álvarez, A.; Guitart, J. en premsa: «El yacimiento de Can Tacó (Vallès Oriental, Cataluña) y el inicio de la arquitectura de tipo itálico en la Península Ibérica. Análisis de los materiales constructivos cerámicos (*tegulae* e ímbrex)», a: *I Congreso Internacional de estudios cerámicos. Noviembre 2010*, Cadis.

Sanmartí Greco, J. 1986: *La Laietània ibèrica*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, inèdita, Barcelona.

[Vallès] 1984: *Els orígens de Granollers i del Vallès Oriental*, Col·lecció Pobles de Catalunya, Barcelona.

EL *AGER CORDUBENSIS*: APROXIMACIÓN AL *TERRITORIUM* DE *COLONIA PATRICIA CORDUBA*[1]

M.ª del Carmen Rodríguez Sánchez

Resumen

El presente artículo tiene por objeto dar a conocer los límites administrativos del *ager Cordubensis*, así como la distribución de los asentamientos que lo integraron a lo largo del período romano. Para ello analizaremos, por un lado, las fuentes históricas, geográficas, epigráficas y arqueológicas que nos permiten aproximarnos a la definición de su frontera colonial, y, por otro, las características generales de los hábitats rurales, atendiendo a su ubicación, funcionalidad y evolución diacrónica en el contexto que estudiamos.

Palabras clave: Límites administrativos, *ager Cordubensis*, asentamientos rurales.

THE *AGER CORDUBENSIS*: AN APPROACH TO THE *TERRITORIUM* OF *COLONIA PATRICIA CORDUBA*

Abstract

The aim of this article is to show our work on the definition of the administrative limits of the *ager cordubensis* and the distribution of the settlements that were part of its territory during the Roman period. We will analyze the historical, geographic, epigraphic and archaeological sources that defined its colonial border, and also the general characteristics of its rural habitats, location, functionality and diachronic evolution within our study context.

Keywords: Administrative limits, *ager cordubensis*, rural settlements.

1. Este trabajo se inscribe en el convenio de colaboración que el Grupo de Investigación del P.A.I. HUM 236 mantiene con la Gerencia Municipal de Urbanismo del Ayuntamiento de Córdoba para el estudio de Córdoba, ciudad histórica, entendida como yacimiento único <www.arqueocordoba.com>.

1. Introducción

Desde el momento de su fundación, a mediados del siglo II a. C., *Corduba* se convirtió en uno de los núcleos más importantes del sur peninsular cuyo emplazamiento, en una zona amesetada a orillas del Guadalquivir (Murillo y Vaquerizo 1996, 39), contó con un claro carácter estratégico, dado que establecía un control directo sobre el río, uno de los principales ejes de las comunicaciones béticas (Cortijo 1993, 178). Sin embargo, en contraste con los numerosos estudios relativos a la ciudad romana que la investigación arqueológica cordobesa ha abordado en los últimos años, los datos que poseemos sobre su organización territorial son muy escasos y dispersos. De hecho, la única fuente literaria clásica que aporta información directa sobre este tema procede del geógrafo griego Estrabón (III, 2, 1), según el cual dicho territorio era muy amplio y abarcaba un gran trecho del *Baetis*.

2. Organización del *ager Cordubensis*

2.1. Límites administrativos

La fundación de *Corduba* y su coexistencia durante varias décadas con el *oppidum* turdetano (Murillo y Jiménez 2002, 184) no debió de suponer un gran cambio estructural en la organización indígena del territorio (Cortijo 1993, 181), situación que se mantuvo a lo largo del siglo I a. C. y durante el transcurso de las guerras civiles, donde el proceso de urbanización de los núcleos urbanos estaba bastante avanzado frente a la promoción de su condición jurídica, que apenas había progresado (Melchor *et al.* 2005). Las reformas territoriales llevadas a cabo por César y posteriormente por Augusto se encaminaron más a una reestructuración administrativa del territorio que a satisfacer venganzas personales, como lo explica el hecho particular de que *Corduba* no sólo siguiera manteniendo su posición privilegiada (Cortijo 1993, 186 ss.), sino que recibiese el estatuto colonial y el apelativo de *Colonia Patricia* en época augustal (Canto 1991, 855 ss.; Rodríguez Neila 1992, 192).

La reforma flavia terminó por completar esta obra mediante la concesión del *ius Latii* a toda *Hispania*, con lo que se pretendía sancionar el evidente nivel de romanización alcanzado en aquella época por muchas comunidades. La decisión imperial tuvo una enorme repercusión en estas, pues no solo recibieron reglamentos municipales para administrarse internamente según los moldes romanos, sino que incluso muchas de ellas experimentaron transformaciones urbanísticas acordes con su nueva situación (Rodríguez Neila 1988, 318). Por lo tanto, la política flavia fue plenamente municipal tanto en lo que se refiere a la promoción de ciudades como a la ordenación de su territorio (Cortijo 1993, 209).

La primera mención relativa al *ager Cordubensis* que aparece en la historiografía se remonta al año 1983,

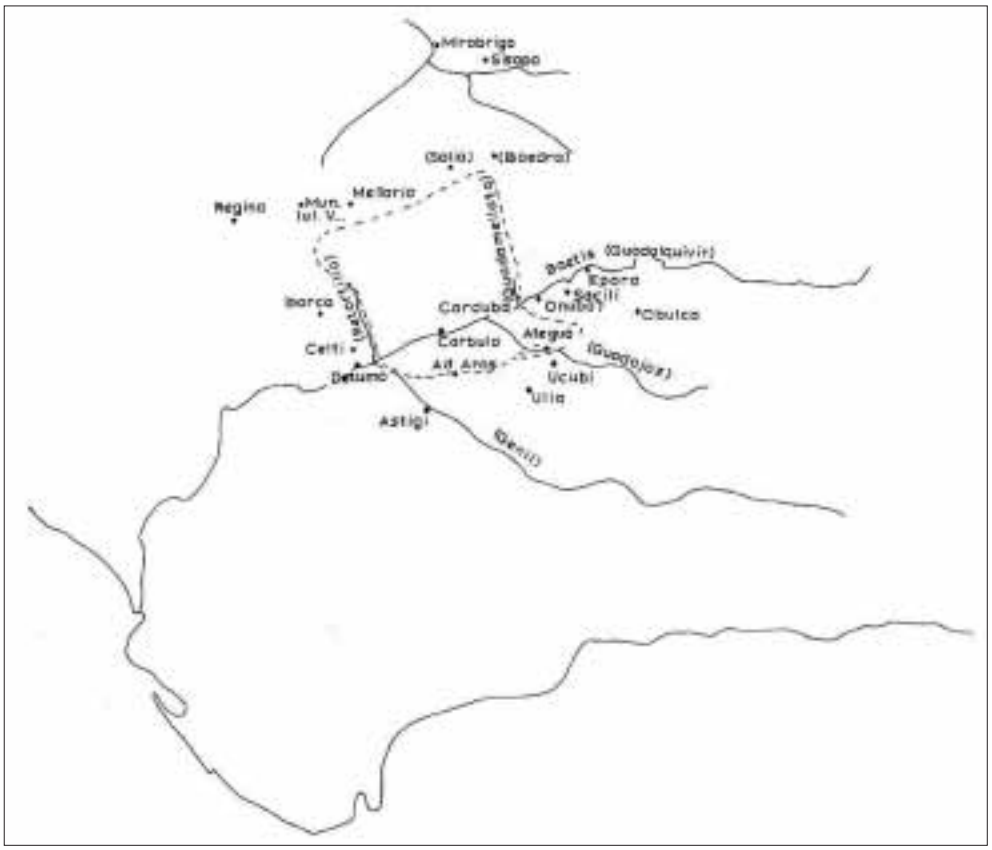

Figura 1. *Territorium* de *Colonia Patricia Corduba* según Knapp (1983).

cuando R. Knapp aporta algunas notas tomando como punto de partida la información que transmiten las fuentes literarias clásicas (*Bellum Alexandrinum*, Estrabón) y los itinerarios antiguos, fundamentalmente el *Itinerario de Antonino* y los *Vasos de Vicarello* (Knapp 1983, 36). Traza así unos límites arbitrarios que coinciden a grandes r<asgos con los del mismo *conventus* (fig. 1). Sin embargo, el principal problema radica en el hecho de hacer coincidir ambas fronteras, de modo que numerosos municipios –como *Detumo, Mellaria*, *Solia*, *Baedro*, *Mirobriga*, *Sisapo*, *Onuba*, *Sacili* o *Epora*– quedan fuera del *conventus Cordubensis*, cuando no existe ninguna duda sobre su adhesión a este. En segundo lugar, incluye en el territorio de *Corduba* dos *oppida* que alcanzan su autonomía en el Alto Imperio, *Carbula* (Stylow 1988, 116; Stylow *et al.* 1995, 165; Melchor 2004, 107) y *Ategua* (Ventura 1994, 308; Stylow *et al.* 1995; Melchor 2004, 106), por lo que quedan fuera del *ager Cordubensis* y no integrados en él.

Unos años más tarde, J. F. Rodríguez Neila aborda de nuevo esta cuestión, aunque apenas aporta nuevos datos sobre el *territorium* de la colonia romana, ya que sigue íntegramente la propuesta formulada por R. Knapp (Rodríguez Neila 1988, 311-312). M.ª L. Cortijo realizará la primera modificación de estos planteamientos (fig. 2), basándose en las distancias medias entre la colonia y las ciudades circundantes para la frontera colonial, y teniendo en cuenta diversas unidades geográficas que pudieron marcar los confines de su territorio (Cortijo 1993, 216-218). No obstante, cae en el mismo error que R. Knapp al incluir en su interior las poblaciones de *Carbula* y *Ategua*, cuya autonomía en época altoimperial está, como hemos indicado, suficientemente demostrada (Stylow 1988, 116; Ventura 1994, 308; Stylow *et al.* 1995, 165; Melchor 2004, 106-107).

Esta delimitación va a sufrir algunas modificaciones posteriores, sobre todo a raíz de los comentarios y planos publicados en la nueva edición del *Corpus Inscriptionum Latinarum. Editio altera. Vol. II. Pars VII: Conventus Cordubensis* (fig. 3). En esta obra, A. U. Stylow traza los límites del *ager* de *Corduba* en los sectores norte, sur y oeste, y deja abierto el sector noreste ante la ausencia de datos. La frontera septentrional limitaría de este modo con los territorios de *Mellaria*, *Baedro* y *Solia*; la oriental, con los municipios de *Onuba*, *Sacili*, *Epora* y Torre Albolafia; la meridional lindaría con los *agri* de *Ategua*, *Ulia*, *Sabetum* y *Astigi*; y por último, la occidental dejaría fuera de la jurisdicción cordubense a la población de *Carbula* (Stylow *et al*. 1995, planos).

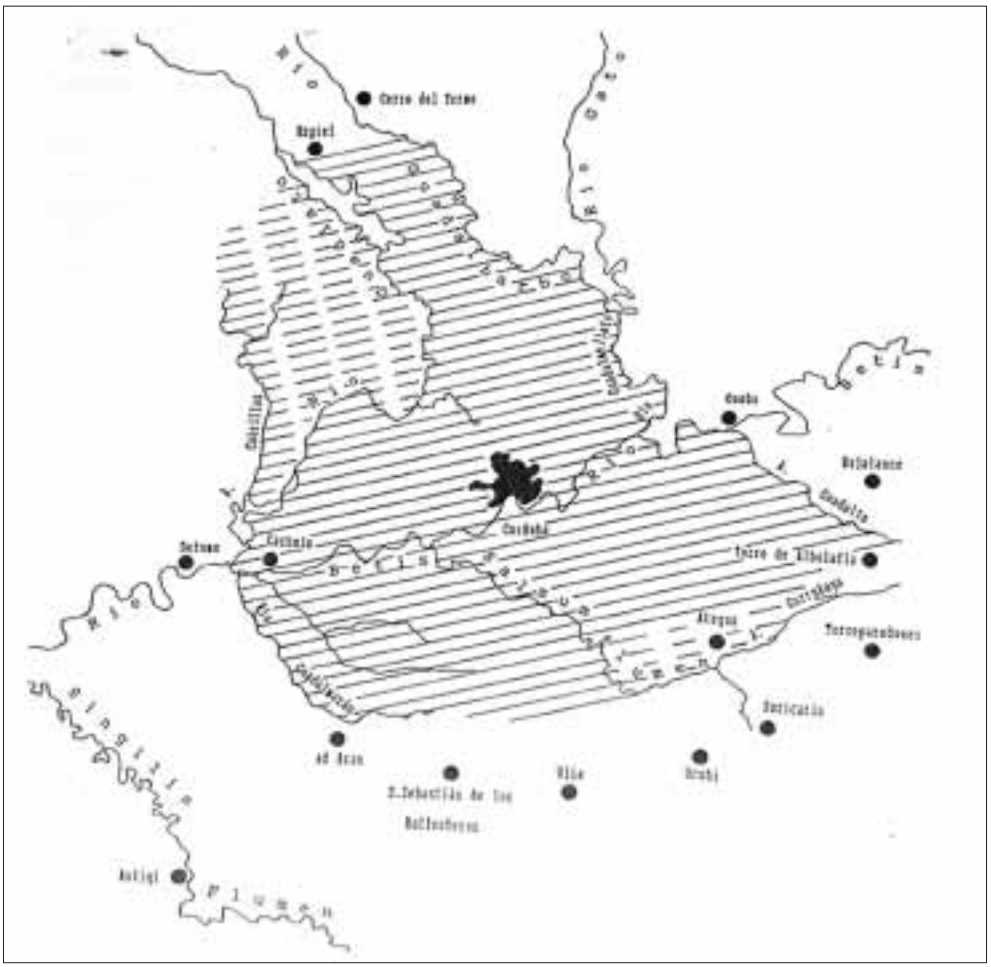

Figura 2. Límites administrativos de *Colonia Patricia Corduba* según Cortijo (1993).

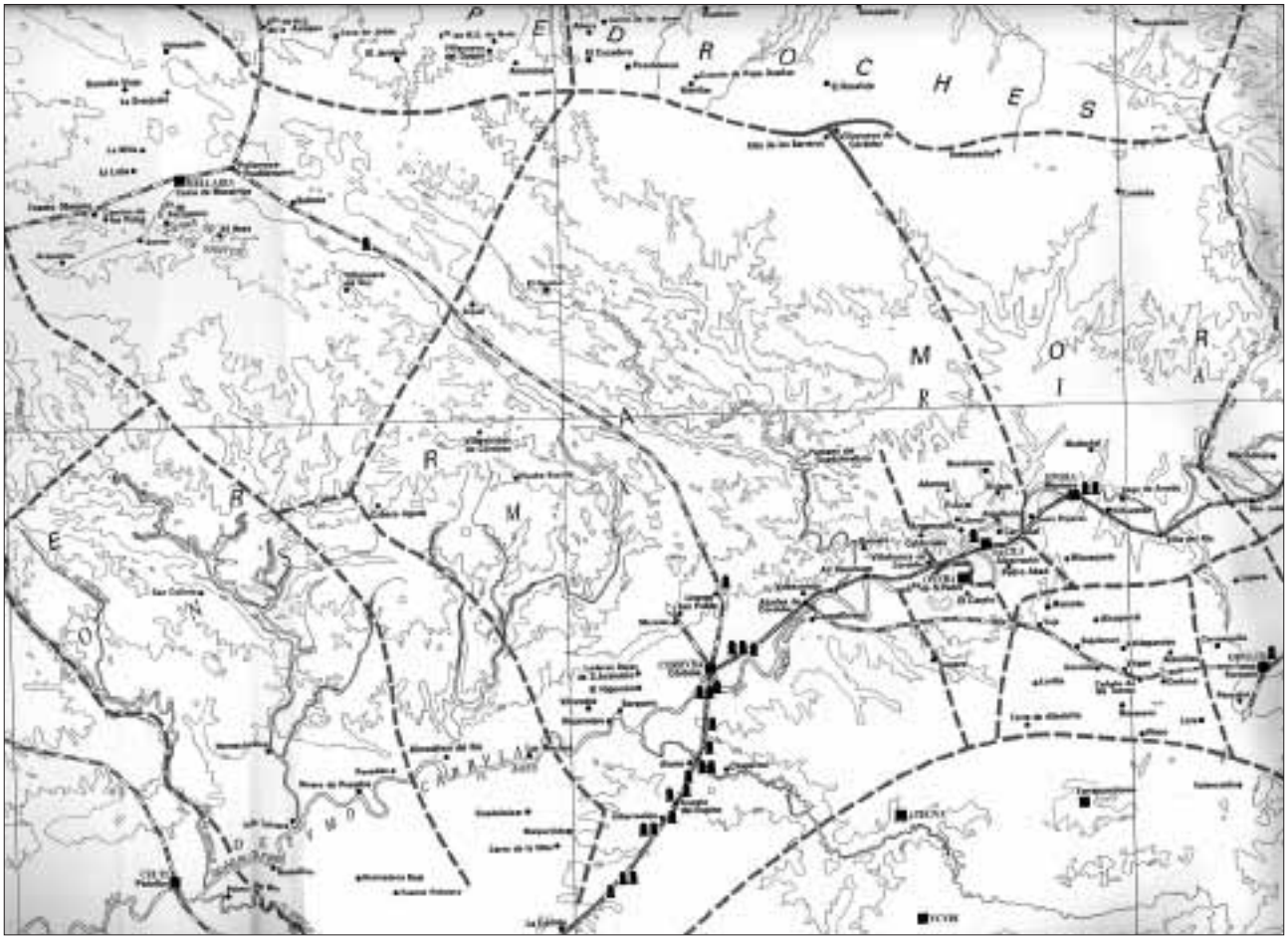

Figura 3. Delimitación territorial de *Colonia Patricia Corduba* según Stylow *et al.* (1995).

La hipótesis más reciente ha sido formulada por E. Melchor (fig. 4), en un trabajo que sintetiza y actualiza todas las propuestas anteriores (Melchor 2004, 106-107). De hecho, sigue la idea de M.ª L. Cortijo al establecer los límites septentrionales al norte de Espiel, en el entorno del cerro del Germo (Cortijo 1993, 218) y, desde esta zona, la línea fronteriza en el sector oriental estaría marcada por los cursos de los ríos Guadalmellato y Guadatín, como propone R. Knapp (1983, 37). El límite meridional se situaría al norte de *Ategua*, *Ulia* y *Sabetum* y, siguiendo las indicaciones de A. U. Stylow, retrotrae la frontera del sector occidental unos kilómetros al este de Almodóvar del Río y del territorio de *Carbula* (Stylow 1988, 116; Stylow *et al.* 1995, 165 y planos).

Partiendo de las propuestas realizadas por los anteriores investigadores y teniendo en cuenta diversos criterios de carácter histórico, arqueológico y geográfico, pensamos que el territorio de *Colonia Patricia* abarcaría una amplia zona cuyos límites se extenderían hasta el actual término municipal de Espiel, por el norte, y –a grandes rasgos– por el término de Córdoba (fig. 5). La frontera septentrional se dispondría, por tanto, al norte de Espiel siguiendo el trazado de la antigua vía *Corduba-Emerita*, hasta el punto en el que apareció el miliario de Villanueva del Rey (Portillo 1987, 345-348). El hecho de que este hito se sitúe a una distancia media entre *Corduba* y *Mellaria* podría significar que fue colocado a propósito en los confines de la colonia, separándola del *ager Mellariensis*[2] (Rodríguez Sánchez 2008, 63). Desde este lugar, la frontera discurriría hacia el este por los ríos Guadalbarbo y Guadalmellato hasta llegar al Guadalquivir, de forma que la divisoria de sus aguas dejaría fuera de esta delimitación a los territorios de *Baedro*, *Solia* y *Sacili*.

Los datos que nos inducen a pensar en el carácter fronterizo de estos cursos fluviales son, por un lado, la existencia de un ara votiva romana localizada en el cerro del Germo (*CIL* II^2/7, 702). La aparición de este epígrafe, fechado a mediados del siglo I d. C., además de implicar la existencia de un recinto sagrado sobre el que posteriormente se dispuso un templo de culto

2. Dicho carácter territorial ha sido puesto de manifiesto por P. Sillières, al observar que solo en las vías más importantes aparecen estos indicadores, especialmente colocados a la entrada de las ciudades, en encrucijadas de caminos o en los confines del territorio (Sillières 1990, 791-792), como podría ser el caso del miliario de Villanueva del Rey.

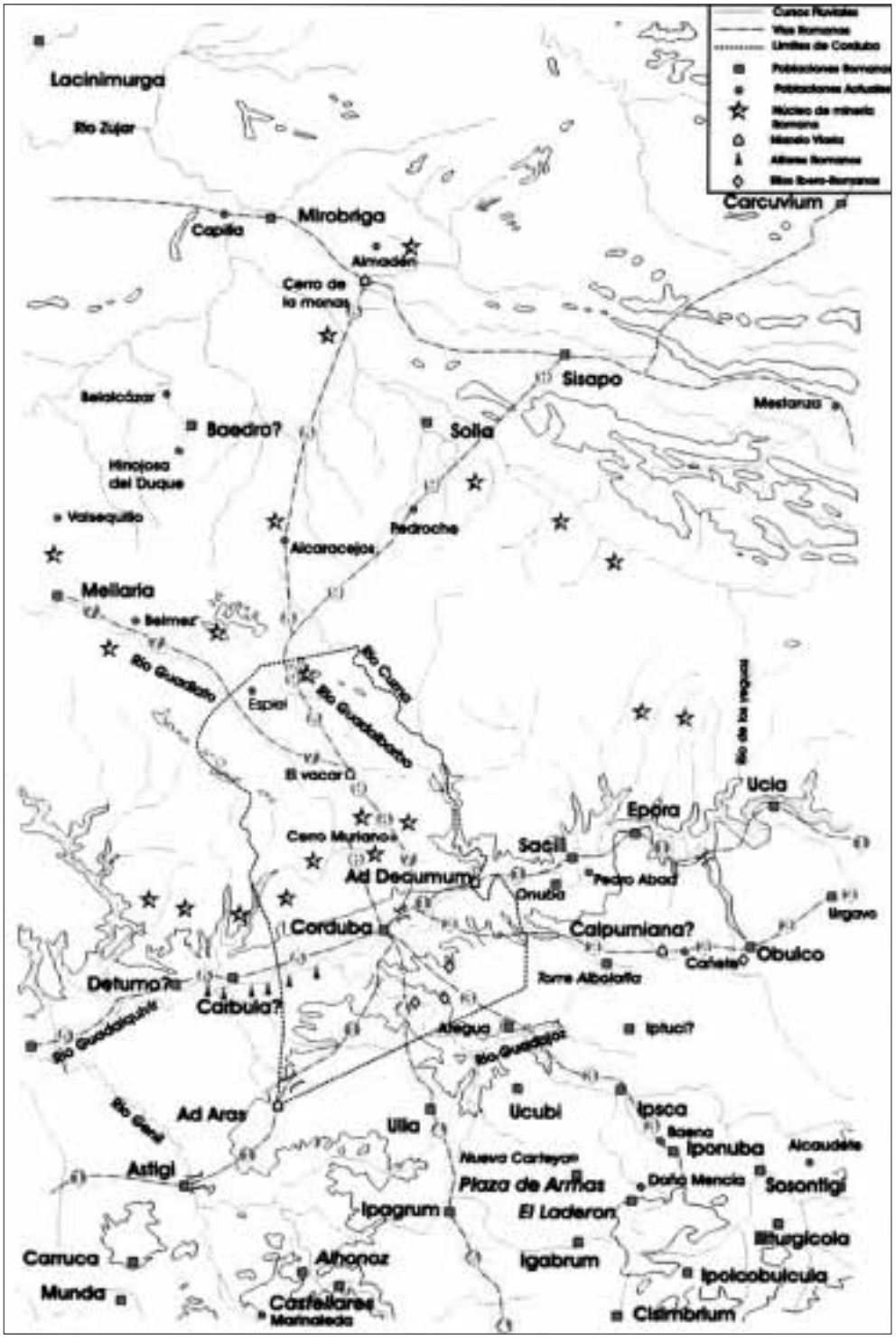

FIGURA 4. El territorio de *Colonia Patricia Corduba* según Melchor (2004).

cristiano, pudo haber potenciado el valor territorial de esta zona y utilizarse como elemento delimitador (Cortijo 1993, 218). El segundo hito que pudo marcar el *fines* colonial es el posible arco territorial de la Chimorra, del que solo se ha conservado un relieve que apareció en la margen izquierda del Guadalbarbo (Nierhaus 1964, 185-212). Aunque se ha planteado la posibilidad de que este fragmento formara parte de un sarcófago (Beltrán 1999, 62), el paralelismo de la escena con los relieves del arco de Constantino, su proximidad a la vía que comunicaba la zona noreste del *conventus Cordubensis* y su relación con el mencionado curso fluvial parecen confirmar el carácter fronterizo de este monumento, hoy perdido (Rodríguez Sánchez 2008, 58).

La frontera de *Corduba* seguiría el cauce del Guadalbarbo hasta su unión con el río Guadalmellato y desde este último, iría hacia el sur, para desembocar en el Guadalquivir (Knapp 1983, 37-38; Cortijo 1993, 218). Justo en este punto, se situaría *Ad Decumum*, *mansio* de la Vía Augusta cuya localización a diez millas al este de la colonia también marcaría sus confi-

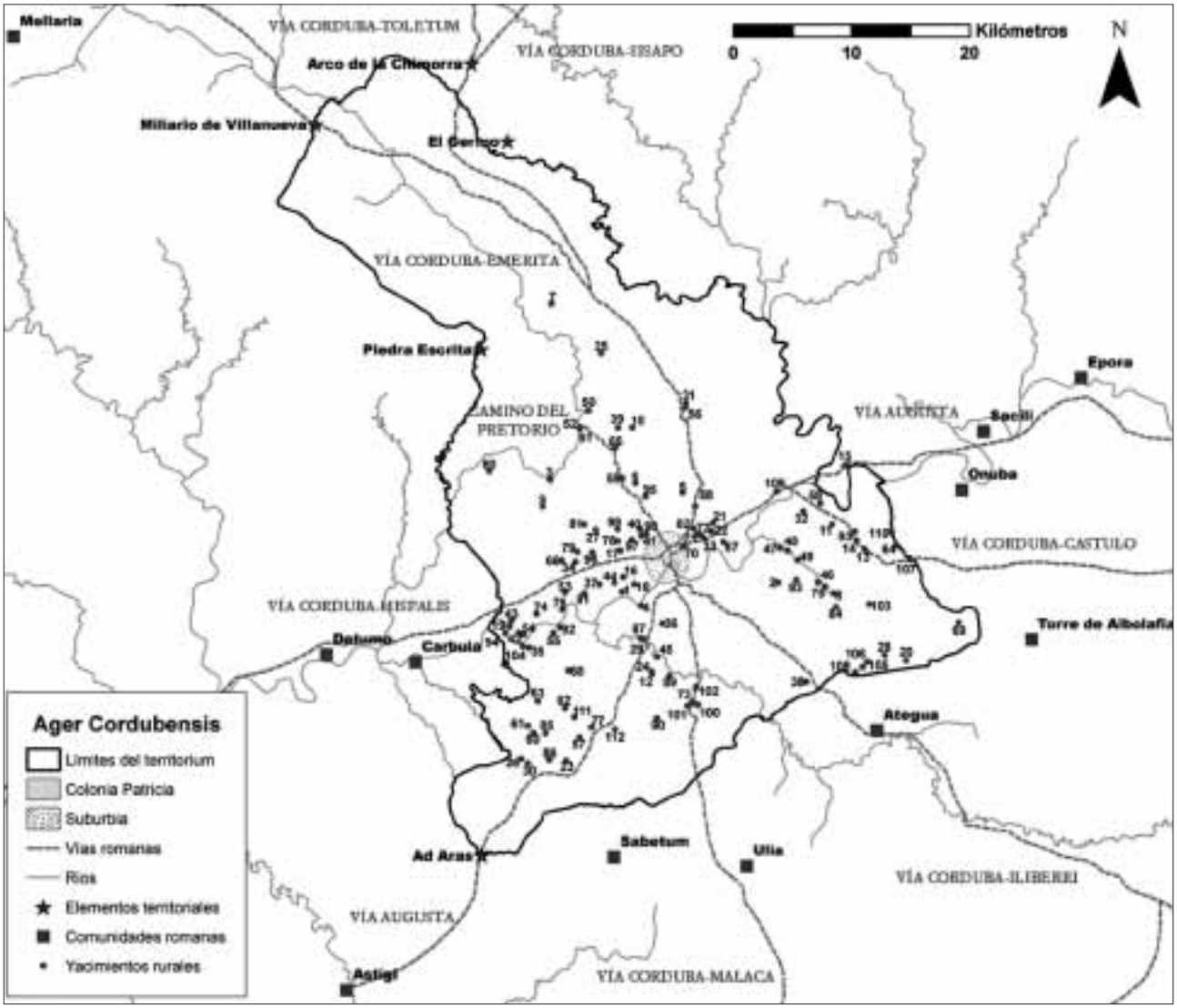

Figura 5. Delimitación del *ager Cordubensis* y principales ejes viarios.

nes orientales (Melchor 1995, 88; 2004, 106). Al sur del río, el límite del territorio de la capital provincial discurriría por la divisoria del arroyo Guadatín hasta enlazar con el glacis villafranquiense, de forma que esta delimitación respetaría las distancias medias entre otras comunidades cercanas, como *Onuba* y el posible municipio localizado en el cortijo de Torre Albolafia (Serrano y Morena 1984, 136; Stylow *et al*. 1995), y quedarían excluidos sus correspondientes territorios al este del arroyo.

Precisamente la raña villafranquiense, que se extiende por las poblaciones y términos carolinos, pudo haber marcado los confines meridionales del territorio colonial. Esta unidad geomorfológica, caracterizada por un alto grado de pedregosidad que llega a convertir los terrenos en zonas incultivables (García 2002, 61), podría ser identificada con una tipología de tierras descritas por los *gromatici*, los *loca extra clusa et loca relicta*, es decir, los terrenos que debido a su carácter estéril se situaban en los extremos del territorio (Castillo 1996, 123). Así, enlazando con el Guadatín, el glacis ocupa una amplia franja que, de este a oeste, separaría el *ager Cordubensis* de los territorios de *Ategua* –que mantuvo su independencia durante el Alto Imperio (Ventura 1994, 308)–, *Ulia*, *Sabetum* y *Astigi*. En relación con esta última, pensamos que la frontera de ambas colonias debió de quedar establecida en el lugar de ubicación de *Ad Aras*, *mansio* de la Vía Augusta situada en las proximidades de la Carlota, cuyo nombre parece aludir a unos altares quizá fronterizos (Knapp 1983, 36; Cortijo 1993, 218; Melchor 1995, 95; 2004, 107).

Desde *Ad Aras* y respetando la línea del glacis villafranquiense, dicho territorio se dirigiría hacia el Guadalquivir, para cruzarlo por uno de sus meandros, a la altura de los cortijos Rojas Alto y Bajo. Al norte del río, la frontera seguiría el curso del arroyo Guadarromán para enlazar con el Guadiato y su afluente, el Guadiatillo, cuyas divisorias de aguas debieron constituir el límite de *Corduba* en el sector occidental (Melchor,

2004, 107), quedando excluido el territorio de *Carbula*, ciudad independiente en época altoimperial (Stylow 1988, 116; Stylow *et al.* 1995, 165; Melchor 2004, 107). Para reforzar aún más esta delimitación, debemos destacar la presencia de un interesante topónimo, Piedra Escrita, localizado a unos 8 kilómetros de Villaviciosa de Córdoba en el cerro de Piedras Pardas y en la margen izquierda del Guadiato (Stylow *et al.* 1995, 158). Dicho nombre hace referencia a la inscripción *CIL* II^2/7, 701, hoy destruida, que fue tallada directamente en la roca de la ladera occidental del cerro y que, por su lugar de ubicación en una zona tan abrupta, quizá se tratase de un *terminus finalis* (Rodríguez Sánchez 2008, 61). La delimitación del sector noroeste de *Corduba* se prolongaría por la sierra de los Santos, cuya altitud cercana a los 800 metros destaca del resto del relieve circundante, hasta llegar al punto en el que comenzamos nuestra delimitación, al norte de Espiel.

2.2. Infraestructura viaria

La red viaria de *Colonia Patricia Corduba* se articula en torno a un eje central formado por el río Guadalquivir y una serie de caminos entre los que destaca por su especial importancia la Vía Augusta, eje central de las comunicaciones béticas, ya que ponía en contacto a las capitales de los cuatro conventos jurídicos de la provincia y unía esta con Roma, pasando por la Tarraconense y la Narbonense (Melchor 1995, 79). A su paso por *Corduba*, discurría por la margen derecha del Guadalquivir; en las inmediaciones de Alcolea se le unía otra vía, procedente de *Castulo* (Melchor 1995, 98), y entraba en la ciudad por el este a través de la Puerta de Roma, constituyendo parte del *Decumanus Maximus* (Corzo 2001, 156). El trazado más antiguo ha sido documentado en las intervenciones arqueológicas de la calle Muñices, número 33 (Godoy 1991, 114-118) y la calle San Pablo, número 17 (Ruiz Nieto 2001, 113-118; 2002, 157-163). Está vinculada a contextos funerarios, si bien a mediados del siglo I d. C. la reforma urbanística acaecida con la construcción del complejo de culto imperial de la calle Claudio Marcelo supuso la modificación de su recorrido por otro más septentrional (Murillo *et al.* 2003, 53-88). Ya en el interior de la ciudad, al llegar a la confluencia con el foro, giraría hacia el sur siguiendo el *kardo maximus* hasta el río, por el que cruzaría a través del puente sobre el Guadalquivir para continuar su recorrido hacia *Astigi* (Melchor 1995, 92).

Precisamente desde el sur y siguiendo un trazado unitario en la etapa inicial de la Vía Augusta por el Campo de la Verdad, se bifurcarían dos nuevos itinerarios, uno hacia *Iliberri* pasando por *Ategua* (Melchor *et al.* 1997, 161-180) y otro hacia *Malaca* (Melchor 1995, 105). Ambos caminos atravesarían la fértil Campiña cordobesa para poner en contacto las zonas productoras con la capital, principal mercado de la región, así como para conducir los productos generados en los *fundi* hasta el puerto malacitano.

En el extremo septentrional de *Colonia Patricia*, el principal camino conectaba la ciudad con la capital de la provincia lusitana, *Colonia Augusta Emerita*. La vía partía desde la puerta norte de la muralla (identificada con la Puerta de Osario) y se encaminaba por el noreste hasta el puente sobre el arroyo de Pedroche, a partir del cual ascendía a la sierra cordobesa para alcanzar el distrito minero de cerro Muriano y continuar su trazado hacia el noroeste en dirección a Mérida (Melchor 1993, 63-89). En la actual población de El Vacar (Espiel), se separaban de la ruta principal otros dos caminos, uno que enlazaba con la comarca minera de *Sisapo* –principal núcleo productor de cinabrio de *Baetica* y de *Hispania*– y otro, destinado a comercializar el mineral extraído en el área noreste del *conventus Cordubensis*, que unía la capital con *Toletum* (Melchor 1995, 151 y 156).

Esta misma funcionalidad puede atribuirse a otra vía que, partiendo igualmente desde la Puerta de Osario, se encaminaba hacia Sierra Morena a través de la actual avenida del Brillante, conectando las explotaciones minerometalúrgicas de los valles del Guadiato y Guadanuño con la ciudad (Melchor 1995, 162; García 2002, 154 ss.). Nos referimos al llamado camino del Pretorio, identificado gracias a una inscripción tardorrepublicana que menciona una *servitus viae* de la *Societas Sisaponensis*, mediante la cual dicha sociedad minera establecía una servidumbre de paso sobre la vía (Ventura 1993*b*, 56).

En el sector occidental del territorio se localiza uno de los itinerarios más antiguos, identificado en el *Bellum Alexandrinum* con la vía *Corduba-Hispalis*, que iniciaba su recorrido desde la Puerta de Gallegos y discurría hacia el suroeste por el camino Viejo de Almodóvar. En las inmediaciones del arroyo de la Huerta de la Gorgojuela enlazaba con la Cañada Real soriana, encaminándose hacia *Carbula* y *Detumo* para entrar en la provincia de Sevilla (Melchor 1995, 130).

El tramo inicial de dicha ruta se fue transformando en una calle urbana a lo largo del siglo I d. C., y quedó integrada en el ámbito del *vicus* occidental. Este proceso de expansión extramuros, unido a la construcción del anfiteatro a mediados de la misma centuria, probablemente hizo necesario un nuevo trazado más septentrional de la vía, el denominado *diverticulum* de la vía *Corduba-Hispalis*, que facilitara y agilizara el intenso tráfico que debió de soportar sin tener que atravesar la zona urbanizada (Rodríguez Sánchez en prensa).

Igualmente, a partir de la ampliación augustal se abrieron dos nuevas puertas en el lienzo occidental de la muralla, con lo que se generaron sendos ejes viarios cuyos desarrollos, más meridionales que el existente, discurrían de forma paralela a la primitiva vía *Corduba-Hispalis*. El primero de ellos, conocido con poste-

rioridad como camino Nuevo de Almodóvar, debió de partir desde la puerta homónima y probablemente estaba flanqueado por una necrópolis constituida a lo largo de la avenida del Aeropuerto (Murillo *et al.* 2002, 250). El segundo itinerario probablemente estuvo vinculado a la posible existencia de una puerta en el ángulo suroccidental de la muralla, que posteriormente se correspondería con la islámica Puerta de Sevilla (Rodríguez Sánchez en prensa).

Por otro lado, la construcción de cualquier acueducto implica la apertura y desbroce de un camino público, de un *limes*, en el que, según las fuentes escritas, estaba prohibido edificar, plantar árboles, cultivar y ocupar sus márgenes (López Paz 1994, 302 ss.). Ello supone, para el caso del *Aqua Augusta (Aqua Vetus)*, que tanto su traza principal como el ramal de Vallehermoso constituyeron rutas secundarias de articulación del territorio de la colonia, caminos también de penetración en la sierra cordobesa hasta el río Guadiato (Ventura 1993*a*, 154).

Finalmente, debemos mencionar la posible existencia de una vía relacionada directamente con la navegabilidad del Guadalquivir y el intenso tránsito fluvial que debió de soportar la ciudad. En este sentido, las fuentes antiguas aluden al carácter navegable del río hasta *Corduba* (Melchor 1995, 174), aunque solo mediante barcas de pequeño calado debido al escaso caudal y a la notable pendiente en el tramo medio de su curso (Chic 1990, 22, 29-30). El sistema más utilizado para conducirlas hasta el puerto de *Colonia Patricia* debió de ser la sirga, sistema de arrastre basado en el remolque de barcas mediante una soga de la que tiraban, desde ambas orillas, equipos de hombres y bueyes (León 2009-2010, 55). De esta actividad se deduce la necesaria adecuación de una vía pública más o menos permanente que, debido a las continuas transformaciones del curso fluvial en el caso que nos ocupa, no ha dejado huellas visibles. No obstante, la presencia de una sucesión de yacimientos en la margen derecha del río, cuya disposición parece indicar el límite de la zona inundable en época romana para el sector occidental del *ager Cordubensis*, podría señalar la ruta óptima por la que pudo discurrir el mencionado camino (Rodríguez Sánchez en prensa).

2.3. Vestigios de *centuriatio*

Uno de los primeros autores que aporta información sobre la centuriación cordubense es A. López Ontiveros, que, a pesar de advertir diversos factores geológicos e históricos que pudieron influir en la desaparición de las líneas catastrales, observó en algunas zonas de la Campiña y sobre todo en el pie de monte de Sierra Morena (entre Posadas y Córdoba) parcelarios de probable origen romano (López Ontiveros 1974, 39).

Siguiendo esta hipótesis, A. Ventura propuso años más tarde la existencia de una parcelación agraria en este sector, basada fundamentalmente en la alineación de varias trazas paralelas correspondientes a caminos, así como en la posible fosilización de dos centurias que coinciden con las dimensiones y orientación del recinto de *Madinat al-Zahra*. Además, observó que la ciudad califal se orienta exactamente igual que la parte sur de *Colonia Patricia*, de modo que si se acepta la existencia de una *deductio* en época augustal, es lógico suponer un reparto de tierras estructurado (Ventura 1991). J. M. Bermúdez refuerza esta idea, partiendo de la documentación de una serie de yacimientos romanos dispuestos entre sí a una distancia equidistante, que podrían estar indicando la aplicación de un sistema de reparto de parcelas con unas dimensiones regulares (Bermúdez 1993, 265-266).

Finalmente, R. Corzo vuelve sobre este tema en un trabajo posterior, en el que analiza varias retículas catastrales de la provincia de Córdoba y esboza de manera muy superficial la ordenación del *ager Cordubensis*. En este sentido, considera las vías de comunicación terrestres como los ejes básicos de la centuriación de *Colonia Patricia*, la cual se dispondría siguiendo una orientación distinta al eje astronómico (57 grados al este del norte geográfico), en centurias de 20 por 20 *actus* (Corzo 1996, 73). A pesar de las limitaciones que conlleva la utilización de una cartografía demasiado general en un estudio de este tipo, el autor realiza una interesante propuesta, al detectar cambios de orientación en posibles parcelaciones relacionadas con los territorios de *Epora*, *Sacili*, *Solia*, *Mellaria* y la propia *Corduba*, de modo que la trama catastral de esta última se encuentra claramente diferenciada del resto (Corzo 1996, 66-69).

3. Poblamiento del *ager Cordubensis*

3.1. Tipología de asentamientos rurales

A partir de los datos obtenidos en el análisis de los yacimientos documentados en el ámbito de nuestro estudio, hemos establecido la siguiente clasificación tipológica.

3.1.1. Poblados

Núcleos de población que se diferencian de la ciudad no solo en los aspectos jurídico-políticos, administrativos y religiosos, sino también en los datos arqueológicos (extensión de la zona de dispersión de materiales, área del perímetro amurallado, emisión de moneda, restos escultóricos y epigráficos, etc.). Su importancia deriva de sus funciones económicas, ya que ejercían el mismo poder de atracción sobre los asentamientos rurales y debieron de suplantar a la ciudad en funciones primarias como la redistribución del excedente o el intercambio de productos especializados. Este fenómeno se produciría en las zonas más alejadas

de los núcleos urbanos, obedeciendo al principio de minimización del esfuerzo (Carrillo 1991, 227).

3.1.2. Asentamientos agropecuarios

Son aquellos en los que se desarrollan actividades agrícolas y/o ganaderas, dentro de los cuales podemos distinguir los siguientes tipos:

Asentamientos de primer orden. Presentan un amplio elenco de materiales, especialmente cerámicos, restos de construcción y otros elementos (placas de mármol, restos de mosaico, estuco pintado, etc.) que nos indican que, en un momento dado, existió un parte residencial dedicada a la vivienda, bien del dueño de la hacienda bien de su encargado. No empleamos el término *villa* por las dificultades que entraña su definición y uso, así como por el peligro que supone utilizar un término tan general en un proceso tan amplio en el tiempo y en el espacio (Carrillo 1991, 228).

Asentamientos de segundo orden. Los asentamientos de esta categoría se caracterizan por su dedicación eminentemente agrícola. Sus características serían muy similares a los asentamientos de primer orden, aunque faltarían aquellos elementos que nos permitirían suponer la existencia de una zona residencial (Carrillo 1991, 230).

Asentamientos de tercer orden. Esta categoría encierra una doble realidad arqueológica. Por un lado, incluiría aquellos asentamientos que, dada la escasez de datos –reducidos generalmente a la presencia de ladrillos y tejas o cerámica común–, no es posible incluir en ninguna de las categorías anteriores y que incluso plantean dudas sobre su adscripción cultural. Pero algunos de ellos podrían corresponder estrictamente a una categoría de asentamientos rurales, caracterizada por su absoluta dependencia con respecto a otros núcleos y por la pobreza de su cultura material (Carrillo 1991, 230).

Construcciones de almacenamiento agropecuario. Esta tipología engloba las zonas destinadas al almacenamiento de los productos agrícolas que no forman parte de la unidad constructiva del asentamiento rural, es decir, nos referimos fundamentalmente a los campos de silos ubicados dentro del área de influencia de un determinado yacimiento, sea de la categoría que sea. Suponemos que dichos asentamientos deben constar de espacios destinados al almacenamiento de los productos generados en su entorno, pero ante la imposibilidad de detectar áreas funcionales únicamente con los datos extraídos de una prospección superficial hemos optado por adjudicar una categoría específica a este tipo de construcciones aisladas (Rodríguez Sánchez 2009-2010, 29).

Alfares. Centros de producción cerámica, que pueden encontrarse de forma aislada o formando parte de un asentamiento de distinta entidad. Se caracterizan por una gran concentración de materiales cerámicos, que en el contexto que analizamos son fundamentalmente ánforas oleícolas, algunas de las cuales suelen presentar defectos de cocción. Aunque no es habitual en una prospección superficial, se pueden detectar los restos emergentes de los hornos que nos indican claramente la funcionalidad de estos espacios (Rodríguez Sánchez 2009-2010, 29).

3.1.3. Asentamientos mineros y extractivos

Su actividad económica se centra en el proceso de trabajo del mineral, desde la extracción en los filones hasta su fundición en los centros metalúrgicos, entre los que se disponen los siguientes tipos:

Complejos minerometalúrgicos. Asentamientos que agrupan un poblado y un centro de transformación del mineral al lado de los filones explotados (Fernández *et al.* 2002, 74).

Centros metalúrgicos (fundiciones). Enclaves donde se documentan estructuras (especialmente hornos de tostación) y escoriales que demuestran una intensa dedicación a la metalurgia. Estas fundiciones normalmente se disponen cerca de cursos fluviales o en áreas boscosas, ante la necesidad de agua y madera para el proceso de transformación del mineral (Fernández *et al.* 2002, 75).

Poblados mineros. Lugar de habitación de los trabajadores de una mina con esa estricta función y sin estar vinculados a trabajos metalúrgicos (Fernández *et al.* 2002, 74).

Explotaciones a cielo abierto (cortas y canteras). Dentro de esta tipología se distinguen *rafas*, con las que se denomina a zanjas largas y estrechas; *cortas* (más amplias que las anteriores); *embudos*, que consisten en fosas circulares y poco profundas, y, por último, *frentes en ladera*, que se efectúan en una ladera hacia delante (García 2002, 251 ss.).

Explotaciones subterráneas. En este tipo de explotación encontramos dos variantes: *galerías*, que tienen un desarrollo horizontal con una forma rectangular, trapezoidal u oval, y *pozos*, de desarrollo vertical y gran variedad tipológica (García 2002, 256 ss.).

3.1.4. Necrópolis

Incluimos en esta categoría a los yacimientos en los que solo conservamos vestigios de su ocupación como lugares de enterramiento en un ámbito estrictamente rural (Carrillo 1991, 230).

3.2. Evolución diacrónica del poblamiento rural

3.2.1. Época republicana

Durante esta primera etapa son ocho los asentamientos documentados (fig. 6); de ellos, solo dos pueden englobarse en las dos primeras categorías que hemos propuesto: poblados (núm. 15) y asentamientos agropecuarios de primer orden (núm. 26). Ambos yacimientos presentan unas características similares,

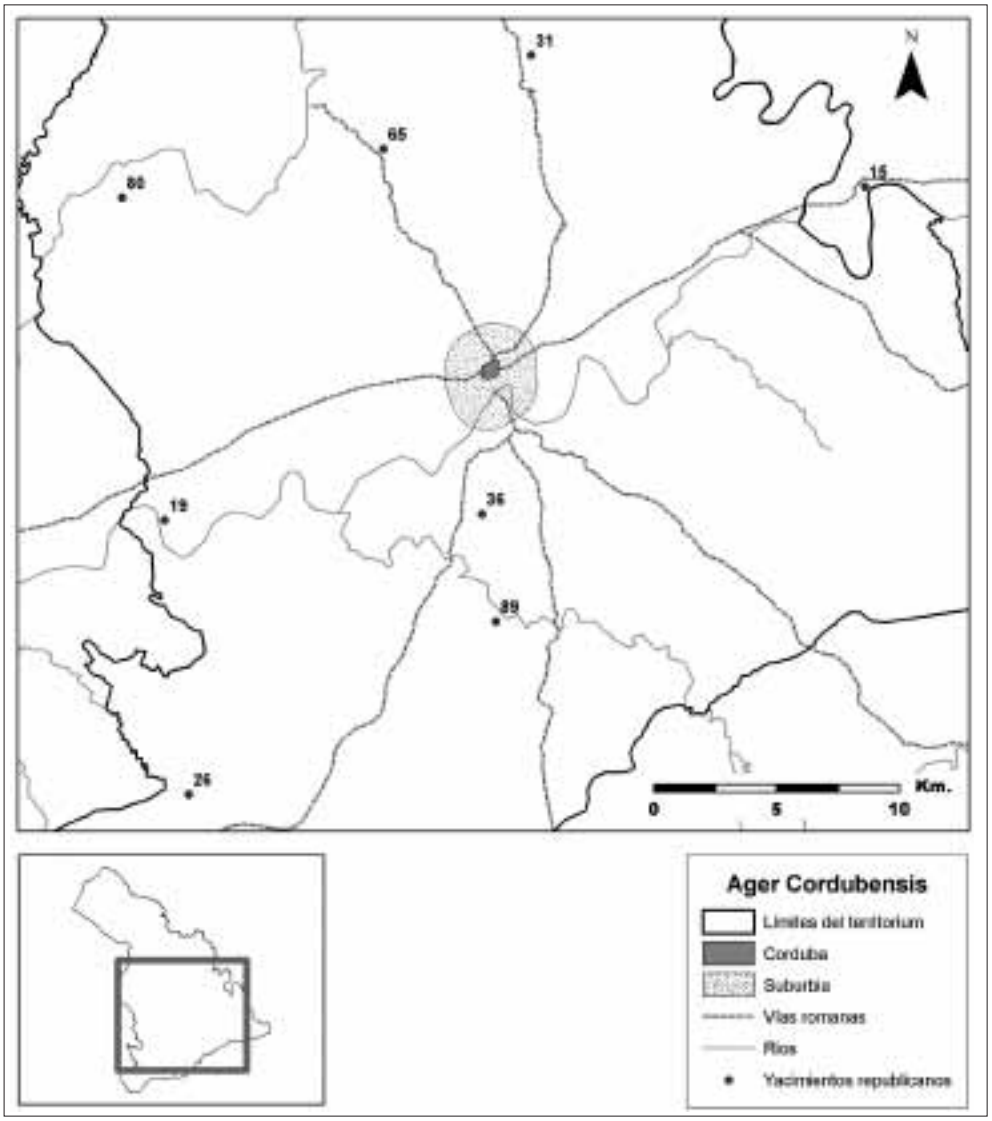

Figura 6. Distribución de asentamientos republicanos en el *ager Cordubensis.*

ya que se trata de núcleos ubicados en altura y habitados desde el Bronce Final, cuya ocupación perdura de forma ininterrumpida hasta el Bajo Imperio. Precisamente, en el yacimiento de Campillo Bajo (núm. 15) se observa una continuidad del hábitat hasta el siglo xii, con la presencia de cerámicas medievales vidriadas y los restos emergentes de un castillo que se asienta en el lado este y norte sobre una posible fortificación ibérica, casi ciclópea (Bernier *et al.* 1981, 58). Algunos autores tienden a identificar este núcleo con la *mansio* de la Vía Augusta, *Ad Decumum*, situada en los vasos de Vicarello a 10 millas de *Corduba* y 18 de *Epora* (Bernier *et al.* 1981, 59; Melchor 1995, 88), opinión que también compartimos no solo por el elenco de materiales que posee el yacimiento, sino también por la presencia de una calzada romana que pasa por la base del castillo, en el borde derecho de la CV-227.

Otros tres yacimientos más se engloban dentro de la categoría de agropecuarios; dos de ellos (núms. 36 y 89) son de segundo orden, ubicados en ladera y en relación con un curso de agua, mientras que el tercero (núm. 19) se identifica con un alfar. Los dos asentamientos de segundo orden son de nueva creación y alcanzan un mayor desarrollo en época altoimperial; el yacimiento de Peralta (núm. 89), en cambio, perdura hasta el siglo iv d. C.; por el contrario El Blanquillo (núm. 36), tras un *hiatus* poblacional durante el Bajo Imperio, vuelve a ocuparse en época medieval. Por último, el yacimiento de Casa de los Frailes (núm. 19) se encuentra habitado desde el siglo i a. C. hasta el siglo ii d. C., y aunque se ha identificado con un alfar de ánforas oleícolas Dressel 20, pensamos que esta función se desarrolla en época flavia, en relación directa con el asentamiento altoimperial de Encinarejo II (núm. 43).

Los restantes yacimientos de esta etapa corresponden a tres importantes complejos minerometalúrgicos (núms. 31, 65 y 80) ubicados en plena sierra cordobesa y destinados a la extracción de calcopirita aurífera y argentífera (García 2002, 107). Tanto Las Jaras (núm. 65) como la mina de la Plata (núm. 80) son explotaciones republicanas que constan de fundicio-

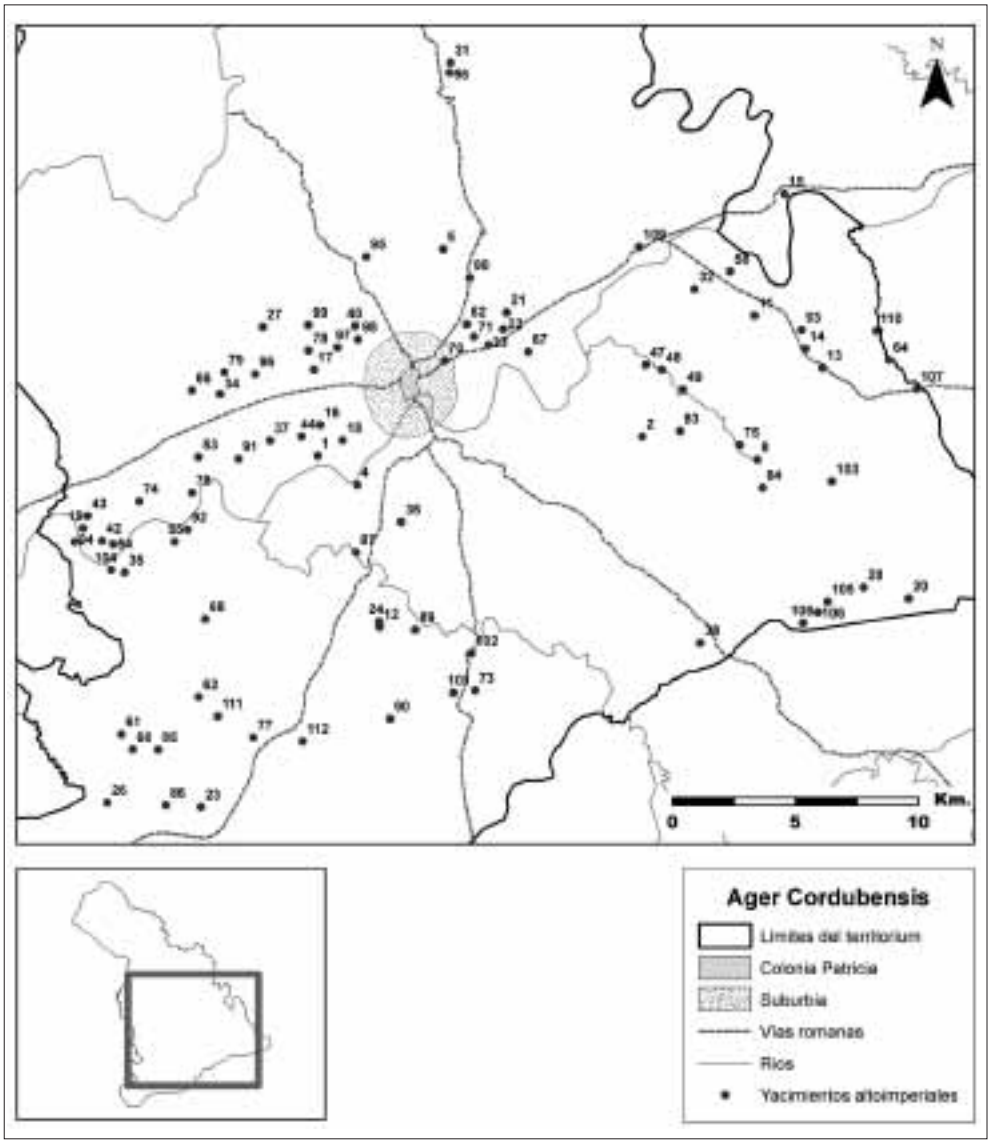

FIGURA 7. Distribución de asentamientos altoimperiales en el *ager Cordubensis*.

nes cercanas a los filones y, en el segundo caso, restos de poblado. Mención especial merece el yacimiento de Cerro Muriano (núm. 31), que presenta un hábitat ininterrumpido desde el período eneolítico hasta el siglo IV d. C. La explotación romana se compone de numerosas rafas, embudos, cortas, pozos y galerías y de una fundición arrasada en época contemporánea, así como de un interesante poblado del que se conserva un gran depósito hidráulico de *opus caementicium* (Storch de Gracia 1997, 8-23).

3.2.2. Época altoimperial

Durante los siglos I-II d. C. se registran ochenta y ocho asentamientos de diversas tipologías (fig. 7), sesenta de los cuales surgen en esta etapa y veintiocho tienen, en líneas generales, una ocupación previa durante el Bronce Final y/o el período turdetano. Esto supone que, tras un *hiatus* poblacional en la fase republicana, los antiguos núcleos protohistóricos vuelven a ser habitados, esta vez por ciudadanos de la colonia.

En la etapa tardorrepublicana y augustal se documenta un total de quince yacimientos, diez de ellos agropecuarios, cuatro de tipo minero y una necrópolis. Los del primer grupo se organizan en dos asentamientos de primer orden, que perduran hasta los siglos IV-V d. C. (núms. 33 y 43); seis de segundo orden, de los que la mitad se abandona a lo largo del Alto Imperio (núms. 55, 70 y 87), mientras que los tres restantes se habitan hasta los siglos IV-V d. C. (núm. 54, 78 y 84); por último, se observan un asentamiento de tercer orden (núm. 102), que desaparece al final de esta fase, y un alfar (núm. 19), cuya ocupación se inicia en la fase republicana precedente. La mayoría de dichos núcleos se ubican en el valle del Guadalquivir, próximos al río y a varias rutas romanas, fundamentalmente la Vía Augusta y la vía *Corduba-Hispalis*; el resto se localiza en la Campiña, aunque también en relación con otras rutas, como la primera que hemos mencionado y la que se dirige hacia *Anticaria* y *Malaca*.

Otro tipo de yacimientos son los que se adscriben al grupo de los mineros y extractivos, entre los que se detectan dos complejos minerometalúrgicos (núm. 27 y 31) y dos fundiciones (núms. 1 y 96), que siguen activos hasta los siglos III y IV d. C. En este caso y a diferencia de las minas republicanas, se observa una concentración significativa en las estribaciones meridionales de la sierra, dispuesta a lo largo del *limes* del *Aqua Augusta*, de la que pudieron tomar el caudal necesario para el desarrollo de sus actividades metalúrgicas. Por último, la única evidencia funeraria de este momento se confirma con la presencia de dos hipogeos en las cercanías de Cerro Muriano (núm. 56), posiblemente relacionados con el hábitat de este gran complejo minero (Penco y Moreno, 2000).

A lo largo de la fase julioclaudia se disponen treinta y seis asentamientos, de los cuales quince son de nueva creación y los veintiuno restantes se ubican en antiguos núcleos protohistóricos y republicanos, en los cuales se observa un predominio absoluto de los de tipo agropecuario. En este sentido, se documentan once yacimientos de primer orden, de los que solo tres desaparecen al final de esta etapa (núms. 32, 38 y 53), mientras que los ocho restantes (núms. 20, 26, 33, 43, 67, 77, 97 y 107) subsisten durante el Bajo Imperio. De segundo orden se contabilizan diecisiete yacimientos, nueve de los cuales se abandonan durante el siglo II d. C. (núms. 21, 55, 58, 64, 70, 73, 74, 87 y 112) y ocho continúan hasta los siglos IV-V d. C. (núm. 23, 28, 54, 68, 84, 86, 89 y 104). Los de tercer orden (nums. 48, 103 y 110) corresponden a tres asentamientos prerromanos que, tras un vacío poblacional, solo vuelven a habitarse en esta fase y en época flavia, concretamente los dos primeros. Por último, el mencionado alfar denominado Casa de los Frailes (núm. 19) continúa siendo ocupado en la fase que estudiamos.

En cuanto a los núcleos mineros, se siguen manteniendo activos los complejos de Cerro del Cobre y Cerro Muriano (núms. 27 y 31), que aglutinan la actividad minerometalúrgica del norte y el oeste del *ager Cordubensis*. Además, junto al primero de ellos se detectan los restos de una fundición (núm. 96), en funcionamiento durante el Alto y el Bajo Imperio.

Finalmente, encontramos los restos de una necrópolis monumental en las inmediaciones del puente sobre el arroyo de Pedroche (núm. 82), junto a la vía *Corduba-Emerita* y en un contexto claramente rural, a juzgar por los importantes núcleos que se disponen a su alrededor, especialmente la Choza del Cojo y Las Quemadas. Junto a esta, aparecen otros indicios de elementos funerarios, como la estela funeraria de Trassierra y el epígrafe *CIL* II^2/7, 720, localizado en las obras de construcción del pantano del Guadalmellato (Rodríguez Sánchez 2006, 339, 341). Desde el punto de vista geográfico, en esta fase se observa una mayor incursión del poblamiento en la Campiña, aunque persisten determinadas zonas de atracción agrícola, como el valle del Guadalquivir, en el que siguen proliferando los núcleos rurales.

La etapa flavia también resulta significativa por la presencia de cuarenta y ocho yacimientos –treinta y uno de ellos surgidos con anterioridad y otros diecisiete asentamientos de nueva ocupación– entre los que destaca la supremacía de los agropecuarios (cuarenta y dos) frente a seis de tipo minero. Los de la primera tipología se agrupan en trece núcleos de primer orden, de los que solo el núm. 12 desaparece en esta fase, mientras que los restantes (núm. 20, 26, 33, 35, 43, 60, 67, 76, 77, 85, 97 y 109) perviven hasta los siglos III-V d. C. Un caso similar ocurre con los diecinueve asentamientos de segundo orden, ya que nueve son exclusivos de este momento (núms. 5, 11, 21, 40, 55, 64, 74, 75 y 87), frente a otros diez que continúan ocupados durante el Bajo Imperio (núms. 23, 37, 54, 78, 86, 89, 91, 104, 105 y 106). Los de tercer orden son más numerosos que en las fases anteriores, dado que se documentan ocho yacimientos que se abandonan a finales del siglo II d. C., entre ellos dos flavios (núms. 16 y 62) y seis que presentan una primera ocupación protohistórica (núms. 8, 13, 42, 47, 48 y 103). Junto a los asentamientos descritos se detecta un importante centro alfarero en la orilla izquierda del *Baetis* (núm. 92), aguas abajo de *Corduba*, ubicado sobre un anterior núcleo del Bronce Final y turdetano que hasta este momento no vuelve a habitarse. Cerca de él, a unos 2 kilómetros al oeste y en la orilla opuesta, sigue en funcionamiento el alfar de ánforas oleícolas Casa de los Frailes, ya mencionado en las etapas precedentes.

Los asentamientos de tipo minero corresponden a tres complejos minerometalúrgicos (núms. 27, 31 y 66) y tres fundiciones (núms. 1, 34 y 96), lo que demuestra un nuevo impulso de esta actividad en el último cuarto del siglo I d. C., si bien asistiremos al progresivo abandono de estos núcleos en fechas posteriores. Curiosamente, salvo el complejo de Cerro Muriano (núm. 31), el resto de los centros de producción se concentran en el sector occidental del territorio cordubense, en las estribaciones meridionales de la sierra y dispuestos en una franja entre el *limes* del *Aqua Augusta* y la vía *Corduba-Hispalis*.

Al margen de la evolución que hemos presentado para el Alto Imperio, debemos sumar una serie de yacimientos que no se han podido adscribir a ninguna de las fases que hemos diferenciado, pero de los cuales sí conocemos su pertenencia a esta etapa a través de la presencia de *terra sigillata*. En este sentido, hemos recopilado veintitrés casos, veinte de los cuales son agropecuarios y tres mineros y extractivos. A nivel tipológico se distinguen tres asentamientos de primer orden (núms. 2, 44 y 94), ubicados tanto en el valle del Guadalquivir como

en la Campiña. De segundo orden encontramos ocho ejemplos, de los que seis tienen una ocupación altoimperial (núms. 4, 18, 24, 61, 71 y 98), mientras que dos perduran hasta los siglos IV-V d. C. (núms. 49 y 111). La siguiente categoría es la de los yacimientos de tercer orden, de los que se contabilizan en total siete (núms. 14, 17, 22, 79, 83, 90 y 93), probablemente dependientes de otros núcleos de mayor entidad.

También debemos destacar la presencia de dos campos de silos en el extremo meridional del *ager Cordubensis*. El núm. 101 consiste en un conjunto de diez graneros subterráneos situados en la cima de un cerro, que dista unos 800 metros al este del yacimiento julioclaudio de Los Abades (núm. 73), tal vez formando parte de su área de influencia. El segundo, Trinidades (núm. 108), se localiza en una zona intermedia entre otros dos asentamientos de la misma cronología que el anterior, Casalillas Bajas (núm. 20) y El Genovés (núm. 38); pudo haber sido utilizado para el almacenamiento del cereal producido en el entorno circundante.

Igualmente, se documentan tres yacimientos mineros y extractivos, el centro metalúrgico de San Cristóbal-Los Morales (núm. 95), formado por un gran complejo de lavadero de mineral e integrado por varias cisternas de *opus caementicium*, y las explotaciones subterráneas de Peñatejada y Santa Ana de la Albaida (núms. 88 y 99), compuestas por una serie de canteras de calcarenita en galerías, que pudieron haber sido explotadas durante el siglo I d. C. ante la enorme demanda en la colonia (Penco *et al*. 2004, 246).

Por último, se fechan en esta etapa cinco elementos funerarios, correspondientes a las estelas *CIL* II^2/7, 718, y *CIL* II^2/7, 721, localizadas en Alcolea y El Blanquillo (núm. 36); las aras funerarias *CIL* II^2/7, 709, y *CIL* II^2/7, 723, de San Cristóbal-Los Morales (núm. 95) y El Álamo, y la inscripción *CIL* II^2/7, 724, procedente del Cortijo de Villarrealejo (núm. 112), que, salvo algún caso excepcional, se relacionan directamente con diversos asentamientos agropecuarios y mineros, con lo que se pone de manifiesto la presencia de zonas

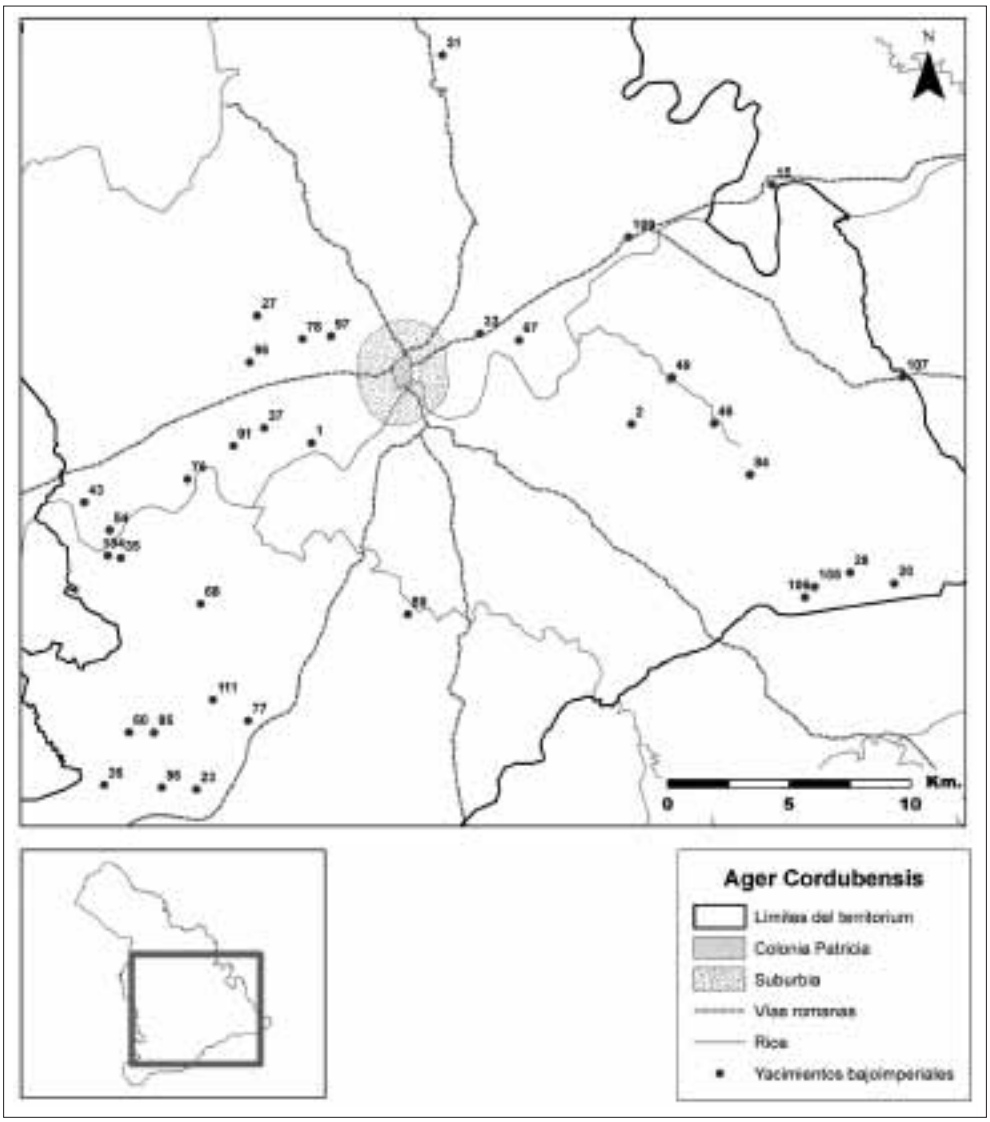

FIGURA 8. Distribución de asentamientos bajoimperiales en el *ager Cordubensis*.

de enterramiento en las propiedades rústicas (Rodríguez Sánchez 2006, 339 ss.).

3.2.3. Época bajoimperial

Tras la gran colonización agrícola que se inicia en el siglo I d. C., muchos de los núcleos rurales desaparecen durante la etapa bajoimperial y el hábitat se concentra en determinados asentamientos, sobre todo en los de tipo agropecuario. Prueba de ello es el número documentado en este momento, que desciende a treinta y cinco yacimientos (fig. 8). En líneas generales, se produce un paulatino descenso de los centros mineros, abandonados ya a principios del siglo III d. C., aunque aún se mantienen activos hasta el siglo IV los complejos minerometalúrgicos del Cerro del Cobre (núm. 27) y Cerro Muriano (núm. 31), así como las fundiciones de El Alcaide (núm. 1) y San Jerónimo (núm. 96). Precisamente, el único complejo que continúa siendo explotado en Sierra Morena es el de Cerro Muriano –uno de los más significativos desde época republicana–, mientras que el resto se concentra en la falda occidental de la sierra cordobesa, que, desde la etapa tardorrepublicana y augustal, se debió de convertir en un importante distrito minero, a juzgar por la proliferación de este tipo de asentamientos en la zona.

El resto del poblamiento rural desciende hasta el 35 por ciento; el hábitat se mantiene en treinta y un yacimientos de distinta entidad tanto en el valle del Guadalquivir como en la Campiña. En primer lugar, el poblado de Campillo Bajo (núm. 15) –documentado en el extremo oriental del *territorium*– continúa habitado en esta época y de forma ininterrumpida hasta el período medieval. En cuanto a los asentamientos agropecuarios, parece que se produce una concentración de la propiedad, dado que se detecta la presencia humana en treinta núcleos que mayoritariamente perduran hasta los siglos IV-V d. C.

Uno de los aspectos más significativos es el relativo a las tipologías de estos, ya que se observa un número similar de asentamientos de primer orden –con catorce ejemplos (núms. 2, 20, 26, 33, 35, 43, 60, 67, 76, 77, 85, 97, 107 y 109)– y de segundo orden, con quince casos (núms. 23, 28, 37, 49, 54, 68, 78, 84, 86, 89, 91, 104, 105, 106 y 111). Junto a ellos, se documenta un solo asentamiento de tercer orden (núm. 46), que es ocupado en estos momentos tras un *hiatus* desde el Bronce Final. Estos yacimientos se disponen a lo largo de los principales ejes de comunicación, en torno a la Vía Augusta, la vía *Corduba-Hispalis*, la vía *Corduba-Castulo*, el *limes* del *Aqua Augusta* y el propio río. Otros se sitúan en la zona oriental de la Campiña en una sucesión que sigue una orientación noroeste-sureste, paralela a las vías *Corduba-Iliberri* y *Corduba-Castulo*, agrupados tal vez en torno a un camino secundario flanqueado por ambas rutas.

La opinión de que en época tardía se produce la aparición de las grandes *villae* junto a una concentración de la propiedad parece tener sentido en nuestro análisis, ya que de la totalidad de los asentamientos que perduran hasta el Bajo Imperio, el 46 por ciento presenta un elenco de materiales (mosaicos, estuco, mármol de revestimiento, elementos arquitectónicos, etc.) que prueba la existencia de una zona residencial en dichos núcleos. Sin embargo, debemos tomar estos datos con cautela, puesto que la mayor parte de la información ha sido documentada mediante una prospección superficial, por lo que resulta muy complejo adscribir estos materiales a un determinado momento de ocupación del yacimiento.

Asociadas a esas grandes propiedades, se localizan áreas de necrópolis que demuestran la existencia de zonas de enterramiento en el ámbito rural durante la fase bajoimperial. Prueba de ello son las inscripciones funerarias *CIL* II^2/7, 727, y *CIL* II^2/7, 719, localizadas en los asentamientos de Majaneque (núm. 76) y Valenzoneja (núm. 109), y las tumbas de inhumación del yacimiento de Don Fernando (núm. 35), así como el edificio religioso-funerario relacionado con el centro metalúrgico de San Jerónimo (núm. 96) (Rodríguez Sánchez 2006, 336 ss.).

Los tres momentos cronológicos analizados han aportado interesantes resultados en cuanto a la tipología, distribución y evolución del poblamiento rural de la Córdoba romana. En este sentido, se ha observado que durante la fase republicana el número de asentamientos se limita a un 6,4 por ciento del total, entre los que destacan los grandes complejos mineros de Sierra Morena. Este porcentaje sufre un espectacular crecimiento a partir del siglo I d. C., momento en el que surge el 65,6 por ciento de los yacimientos, si bien es a partir de las dinastías julioclaudia y flavia cuando se produce la mayor expansión de los núcleos rurales. Resulta significativo observar que el 90 por ciento de los asentamientos de esta etapa tiene una funcionalidad agropecuaria, frente a los enclaves mineros, cuyo número es más limitado, ya que ronda el 10 por ciento. Durante el Bajo Imperio asistimos a un progresivo abandono de los núcleos anteriores, sobre todo los relacionados con las actividades metalúrgicas, mientras que se mantienen las principales explotaciones agrícolas republicanas y altoimperiales, que suponen el 28 por ciento en esta última fase.

4. Conclusiones

A partir de los datos que hemos expuesto en las páginas precedentes, pensamos que la organización administrativa del *ager Cordubensis* se produce a partir de época augustal, coincidiendo con el nuevo estatuto jurídico de la ciudad y la *deductio* de veteranos efectuada en torno a los años 15-12 a. C., conmemorada en una

serie monetal de dupondios acuñados en la colonia (Chaves 1977, 96).

Además del proceso generalizado de monumentalización y ampliación urbana (Murillo *et al.* 1997), durante esta fase se produce el establecimiento definitivo de la red viaria (Melchor 1995, 74), que se convierte, junto con el *Baetis*, en el principal eje articulador del territorio y en la base de la centuriación. Algunas trazas de este sistema catastral se intuyen, como hemos visto, en el sector occidental del *ager Cordubensis*, que presenta una orientación general noreste-suroeste y un posible módulo de centurias de 20 por 20 *actus*. La hipótesis de un reparto organizado del terreno colonial se ve reforzada con dos menciones epigráficas que aluden directamente a la nueva ordenación del territorio. La primera (*CIL* II^2/7, 699a) establece una *servitus viae* en Camino del Pretorio, de modo que es posible relacionar este hito de la segunda mitad del siglo I a. C. con la elevación del estatuto de la ciudad y la concesión de tierras (Ventura 1993*b*, 56). La segunda inscripción (*CIL* II^2/7, 349) se fecha en el siglo I d. C. y hace referencia al arrendamiento por parte del *ordo* local de unos terrenos públicos para colocar colmenas (Rodríguez Neila 1994, 425-460), con lo cual se demuestra la existencia de *agri vectigales*, una categoría de tierras normalmente asociada a las colonias y municipios (López Paz 1994, 229).

Finalmente, podemos relacionar la ausencia de asentamientos rurales en la fase republicana y su paulatina proliferación desde la fase augustal y a lo largo del siglo I d. C. con el proceso que estamos explicando, lo que demuestra nuevamente que la organización territorial de *Colonia Patricia Corduba* se produce a partir de la nueva situación jurídica de la ciudad, y que a partir de ese momento se genera una auténtica colonización agrícola que se desarrollará a lo largo de las siguientes centurias.

5. Bibliografía

Beltrán Fortes, J. 1999: *Los sarcófagos romanos de la Bética con decoración de tema pagano*, Málaga.

Bermúdez Cano, J. M. 1993: «La trama viaria propia de *Madinat al-Zahra* y su integración con la de Córdoba», *Anales de Arqueología Cordobesa* 4, 259-294.

Bernier Luque, J. *et al.* 1981: *Nuevos yacimientos arqueológicos en Córdoba y Jaén*, Córdoba.

Canto, A. M. 1991: «*Colonia Patricia Corduba*: Nuevas hipótesis sobre su fundación y nombre», *Latomus* 50, 846-857.

Carrillo Díaz-Pinés, J. R. 1991: «El poblamiento romano en la Subbética cordobesa», *Anales de Arqueología Cordobesa* 2, 225-252.

Castillo Pascual, M.ª J. 1996: *Espacio en orden: El modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño.

Chaves, F. 1977: *La Córdoba hispano-romana y sus monedas*, Sevilla.

Chic García, G. 1990: *La navegación por el Guadalquivir entre Córdoba y Sevilla en época romana*, Écija.

Cortijo Cerezo, M.ª L. 1993: *La administración territorial de la Bética romana*, Córdoba.

Corzo Sánchez, R. 1996: «Topografía y territorio de la Córdoba romana», en: León, P. (ed.), *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica*, Sevilla, 63-76.

– 2001: «La Vía Augusta de *Baetica*», *La Vía Augusta en la Bética*, Sevilla, 125-173.

Fernández Ochoa, C. *et al.* 2002: «Arqueominería del sector central de Sierra Morena. Introducción al estudio del área Sisaponense», *Anejos del Archivo Español de Arqueología* 26, Madrid.

García Romero, J. 2002: *Minería y metalurgia en la Córdoba romana*, Córdoba.

Godoy Delgado, F. 1991: «Intervención arqueológica de urgencia en el solar de la c/ Muñices n.º 33», *Anuario Arqueológico de Andalucía 1989, III, Actividades de Urgencia*, Sevilla, 114-118.

Knapp, R. C. 1983: *Roman Córdoba*, Berkeley, Los Ángeles, Londres.

León Pastor, E. 2009-2010: «*Portus cordubensis*», *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa,* 2, 45-72.

López Ontiveros, A. 1974: «Parcelarios geométricos en la Campiña de Córdoba», *Estudios sobre centuriaciones romanas en Hispania*, Madrid, 35-60.

López Paz, P. 1994: *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela.

Melchor Gil, E. 1993: «Vías romanas y explotación de los recursos mineros de la zona norte del *Conventus Cordubensis*», *Anales de Arqueología Cordobesa* 4, 63-89.

– 1995: *Vías romanas de la provincia de Córdoba*, Córdoba.

– 2004: «El territorio», en: Dupré, X. (ed.), *Las capitales provinciales de Hispania 1. Córdoba. Colonia Patricia Corduba*, Roma, 105-117.

Melchor Gil, E.; Cano, J. A.; Stylow, A. U. 1997: «El camino de *Corduba* a *Ategua*: Nuevos hallazgos de infraestructura romana viaria en la provincia de Córdoba», *Anales de Arqueología Cordobesa* 8, 161-180.

Melchor Gil, E.; Mellado Rodríguez, J.; Rodríguez Neila, J. F. 2005: *Julio César y* Corduba*: Tiempo y espacio en la campaña de Munda (49-45 a. C.)*, Córdoba.

Murillo Redondo, J. F.; Jiménez Salvador, J. L. 2002: «Nuevas evidencias sobre la fundación de *Corduba* y su primera imagen urbana», en:

Jiménez, J. L.; Ribera, A. (eds.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Valencia, 183-193.

Murillo Redondo, J. F.; Vaquerizo Gil, D. 1996: «La *Corduba* prerromana», en: León, P. (ed.), *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica*, Córdoba, 37-47.

Murillo Redondo, J. F. *et al.* 1997: «Córdoba: 300-1236 d. C., un milenio de transformaciones urbanas», *Papers of the Medieval Europe Brugge Conference*, vol. 1, *Urbanism in Medieval Europe*, Zellik-Asse, 47-60.

– 2002: «Los monumentos funerarios de Puerta Gallegos. *Colonia Patricia Corduba*», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*, 247-274.

– 2003: «El templo de la c/ Claudio Marcelo (Córdoba). Aproximación al foro provincial de la Bética», *Romula* 2, 53-88.

Nierhaus, R. 1964: «*Baedro*. Topographische Studien zum Territorium des *Conventus cordubensis* in der mittleren Sierra Morena», *Madrider Mitteilungen* 5, 185-212.

Penco, F.; Moreno, M. J. 2000: «Dos tumbas de época altoimperial documentadas en el entorno minero de Cerro Muriano (Córdoba): I.A.U. La Mocha», *Anales de Arqueología Cordobesa* 11, 257-273.

Penco Valenzuela, P.; Moreno Almenara, M.; Gutiérrez Deza, M. I. 2004: «Dos canteras romanas en *Colonia Patricia Corduba*: Peñatejada y Santa Ana de la Albaida», *Anales de Arqueología Cordobesa* 15, 229-248.

Portillo, R. 1987: «Miliario inédito de la provincia de Córdoba», *Actas del II Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*, Antequera, 1984, Málaga.

Rodriguez Neila, J. F. 1988: *Historia de Córdoba. Del amanecer prehistórico al ocaso visigodo*, Córdoba.

– 1992: «*Corduba*, conquista romana y núcleos de intervención en la organización urbana y territorial», *Dialoghi di Archeologia* 1-2, 177-194.

– 1994: «El epígrafe *CIL* II, 2242 –*Corduba*– y las *locationes* de propiedades públicas municipales», en: González Román, C. (ed.), *La sociedad de la Bética. Contribuciones para su estudio*, Granada, 425-460.

Rodríguez Sánchez, M.ª C. 2006: «El poblamiento del *Ager Cordubensis* y las necrópolis rurales», *Anales de Arqueología Cordobesa* 17, vol. I, 325-352.

– 2008: «El *Ager Cordubensis*: Una aproximación al territorio de *Colonia Patricia Corduba*», *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* 1, 45-66.

– 2009-2010: «El poblamiento rural del *Ager Cordubensis*: Patrones de asentamiento y evolución diacrónica», *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* 2, 21-44.

– en prensa: «La red viaria», en: Vaquerizo, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función,* Monografías de Arqueología Cordobesa 18.2, Córdoba.

Ruiz Nieto, E. 2001: «Resultados de la excavación en la calle San Pablo, 17 (Córdoba)», *Arte, arqueología e Historia* 8, 113-118.

– 2002: «Resultados de la excavación en la calle San Pablo, 17 (Córdoba)», *Anuario Arqueológico de Andalucía 1999, III, Actividades de Urgencia*, Sevilla, 157-163.

Serrano Carrillo, J.; Morena López, J. A. 1984: *Arqueología inédita de Córdoba y Jaén*, Córdoba.

Sillières, P. 1990: *Les voies de communication de l'Hispanie méridionale*, París.

Storch de Gracia y Asensio, J. J. 1997: «Proyecto de investigación arqueometalúrgica en Cerro Muriano», *Ikalesken* 2, 8-23.

Stylow, A. U. 1988: «Epigrafía romana y paleocristiana de Palma del Río. Córdoba», *Ariadna* 5, 113-150.

Stylow, A. U. *et al.* 1995: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Editio Altera. Vol. II. Pars VII: Conventus Cordubensis*, Berlín.

Ventura Villanueva, A. 1991: *Poblamiento y territorio en épocas Antigua y Medieval en el entorno de Madinat al-Zahra*, informe administrativo inédito.

– 1993*a*: *El abastecimiento de agua a la Córdoba romana I. El acueducto de Valdepuentes*, Córdoba.

– 1993*b*: «*Susum ad montes s(ocietatis) s(isaponensis)*: nueva inscripción tardorrepublicana de *Corduba*», *Anales de Arqueología Cordobesa* 4, 49-62.

– 1994: «*Ategua*: ¿Municipio flavio?», *Anales de Arqueología Cordobesa* 5, 305-311.

ROMANISATION ET DÉVELOPPEMENT : APPROCHE COMPARÉE DES TERRITOIRES DE LA PARTIE OCCIDENTALE DU *CONVENTUS BRACARENSIS* (TARRACONAISE) ET DE LA *CIVITAS ARVERNORUM* (AQUITAINE). UNE PERSPECTIVE DE LONGUE DURÉE (IIe S. AV. J.-C. - IIe S. APR. J.-C.)

Frédéric Trément
Helena Carvalho

Résumé
Bien que situés dans deux provinces différentes et fort éloignés l'un de l'autre, les territoires de *Bracara Augusta* (province de Tarraconaise) et des Arvernes (Aquitaine) présentent de nombreuses similitudes qui justifient une étude comparée des modalités de leur « romanisation», rendue possible par l'intensité des investigations archéologiques dont ils ont fait l'objet au cours des quinze dernières années. Parmi ces similitudes, on soulignera leur caractère non méditerranéen, l'intrication d'espaces de plaines et de moyenne montagne, la densité élevée de leur occupation durant la Protohistoire récente et l'époque romaine, la présence, dans les deux cas, d'une importante ville romaine (portant le nom d'Auguste) ainsi que la chronologie, à peu près synchrone, de leur intégration dans l'Empire romain. L'objectif de cet article est d'analyser, de manière comparative et dans la longue durée (IIe s. av. J.-C. - IIe s. apr. J.-C.), le processus de « romanisation » de ces deux territoires en utilisant le concept de développement.

Mots-clés: Conventus Bracarensis, Civitas Arvernorum, territoires, Auguste, « romanisation ».

ROMANIZATION AND DEVELOPMENT: A COMPARATIVE APPROACH TO THE TERRITORIES OF THE WESTERN PART OF THE *CONVENTUS BRACARENSIS* (TARRACONENSIS) AND THE *CIVITAS ARVERNORUM* (AQUITANIA). A LONG-TERM PERSPECTIVE (2ND C. BC – 2ND C. AD)

Abstract
Although located in two different provinces and far apart from each other, the territories of *Bracara Augusta* (*Tarraconensis*) and *Arverni* (*Aquitania*) have many similarities that warrant a comparative study of their "Romanization", which is made possible by the intensity of the archaeological investigations carried out over the last fifteen years. Among these similarities, we would like to emphasize their non-Mediterranean character, the combination of plains and highlands, the high density of occupation during the Late Iron Age and the Roman period, the presence, in both cases, of an important Roman city and the chronology, almost synchronous, of their integration into the Roman Empire. The aim of this paper is to analyze, in a comparative manner and in the long term (2nd c. BC. – 2nd c. AD), the "Romanization" process of these two territories using the concept of development.

Keywords: Conventus Bracarensis, Civitas Arvernorum, territories, Augustus, "romanization".

1. Une approche comparative du développement des territoires

1.1. Problématique

L'objectif de cette contribution est de confronter les modes de développement dans deux territoires, la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* et la *Civitas Arvernorum,* qui appartiennent respectivement, à l'époque romaine, aux provinces limitrophes de Tarraconaise et d'Aquitaine. Nous adopterons une perspective de longue durée pour tenter, entre le IIe s. av. J.-C. et le IIe s. apr. J.-C., de cerner les mutations induites par l'intégration de ces espaces dans l'orbite romaine. Nous insisterons tout particulièrement sur la dimension spatiale des processus de développement[1].

1.2. Une approche comparative

Il nous faut avant tout justifier le choix de ces espaces et l'intérêt d'une approche comparative. Tout d'abord, il s'agit de zones extra-méditerranéennes, l'une atlantique et l'autre continentale, mais qui sont situées dans la périphérie immédiate du monde méditerranéen et sont en contact avec lui depuis longtemps au moment de la conquête (figure 1).

Les deux zones étudiées ont des dimensions comparables : 120 km nord-sud sur 80 km est-ouest minimum pour la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* considérée ici ; 150 km sur 100 maximum pour le territoire des *Arverni*. Ces deux régions présentent des caractéristiques géographiques, notamment physiques, assez proches, puisqu'elles associent des espaces de plaine et/ou de collines traversées par d'importants cours d'eau (Douro, Allier) et de vastes zones de moyenne montagne, culminant aux environs de 1 500 m, qui les encadrent. La principale différence tient à ce que la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* est bordée par l'océan Atlantique sur lequel elle s'ouvre à l'ouest, tandis que le territoire des *Arverni* s'ouvre au nord par la vallée de l'Allier.

Autre point commun entre ces deux régions : la chronologie de la conquête, ainsi que le rythme et les modalités de leur organisation politique et administrative. La conquête césarienne des Gaules est, certes, un peu antérieure, puisqu'elle se termine en 52 av. J.-C., alors que celle du Nord-Ouest ibérique n'est achevée par Auguste qu'en 19 - 16 av. J.-C. En revanche, la fondation des deux chefs-lieux de cité, *Bracara Augusta* (Braga) et *Augustonemetum* (Clermont-Ferrand), a lieu au même moment, entre l'an 16 et 13 av. J.-C. Ces deux cités reçoivent le droit latin dans le courant du Ier s. apr. J.-C.[2]

Il est nécessaire d'ajouter quelques mots sur les limites administratives de ces deux espaces à l'époque romaine. La restitution des limites du territoire de la *Civitas Arvernorum* repose principalement sur la méthode régressive, dont le postulat est fondé sur l'idée d'une continuité entre la cité tardo-antique et le diocèse médiéval de Clermont (Trément 2002*b* ; Trément *et al.* 2007). Ces limites sont corroborées par la cartographie des toponymes-frontières d'origine antique et par celle des bornes milliaires. À l'inverse, les spécificités de la géographie politique du Nord-Ouest ibérique font qu'il est extrêmement difficile de trouver un consensus à propos de ce qu'était le territoire de la *civitas* de *Bracara Augusta* à l'époque romaine (Tranoy 1981 ; Alarcão 1999 ; Martins, Lemos, Pérez Losada 2005). La zone prise en compte ici, de manière arbitraire, correspond à la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, et plus spécifiquement à la région de l'Entre-Douro-e-Minho portugais.

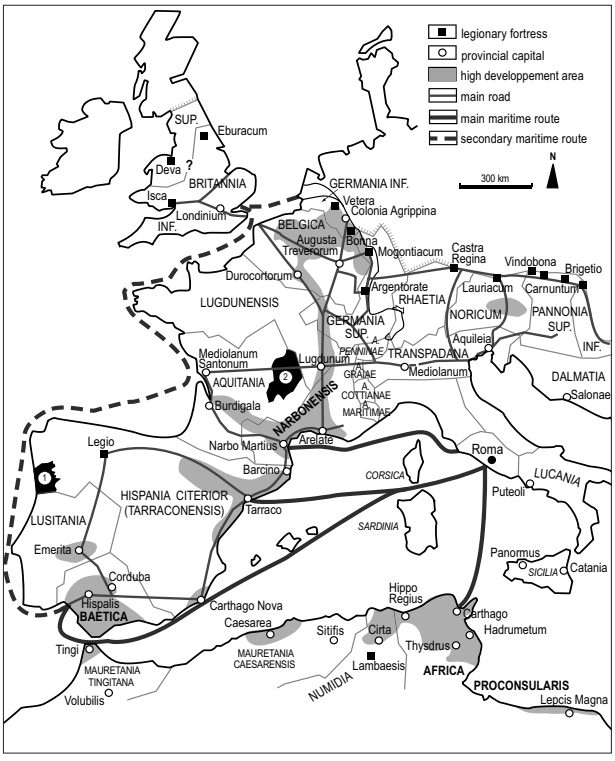

Figure 1. Localisation des territoires étudiés sur la carte du développement régional de l'Occident romain (Leveau 2007). 1 : Partie occidentale du *Conventus Bracarensis*. 2 : Territoire de la *Civitas Arvernorum*.

1. Sur l'application du concept de développement aux sociétés anciennes, cf. Trément 2010*a* ; 2010*b* ; sous presse *a*.

2. On ignore quand précisément ces deux chefs-lieux ont reçu le droit latin. À propos du statut juridique de *Bracara Augusta*, cf. Le Roux 1994.

1.3. Limites méthodologiques

La comparabilité de ces deux régions a aussi des limites. Outre leur position respectivement atlantique et continentale déjà évoquée, on insistera sur l'état inégal de la documentation disponible, notamment en ce qui concerne l'occupation du sol. Dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, les centres proto-urbains de l'Âge du Fer ont fait l'objet de fouilles plus nombreuses et étendues que dans la cité des *Arverni*, et la ville romaine de *Bracara Augusta* est incomparablement mieux connue que celle d'*Augustonemetum*, du fait de fouilles nombreuses et récentes (Martins 1999 ; 2004 ; 2005 ; Martins et Fontes 2010 ; Ribeiro 2008). En revanche, les conditions de prospection sont loin d'être aussi favorables qu'en Limagne du fait de l'importance du recouvrement sédimentaire et de l'extrême parcellisation foncière. À l'inverse, certaines parties du territoire des *Arverni* bénéficient d'une documentation plus homogène du fait de la mise en œuvre, depuis une quinzaine d'années, de prospections pédestres et aériennes systématiques (Trément dir. 2000 ; Trément 2010*a* ; sous presse *a*). C'est le cas, notamment, dans la plaine de la Limagne qui jouxte les grands centres de pouvoir protohistoriques et antiques. Enfin, dans les deux cas, la moyenne montagne n'est documentée que ponctuellement par des prospections et de trop rares fouilles.

2. Les territoires à la fin de l'Âge du Fer : deux modèles différents d'organisation

Les deux territoires considérés présentent des modes d'organisation et probablement des niveaux de développement très différents à la fin de l'Âge du Fer. Il s'agit là d'un paramètre essentiel pour comprendre le processus de la romanisation.

Schématiquement, on peut distinguer deux modèles d'organisation :

– un modèle multipolaire, homogène et hiérarchisé dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* ;

– un modèle plus centralisé, plus hétérogène et plus faiblement hiérarchisé dans le cas de la *Civitas Arvernorum*.

2.1. La partie occidentale du *Conventus Bracarensis*

Dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, on observe, à partir de l'Âge du Fer, un schéma de peuplement concentré sur des sites caractérisés par une topographie marquante dans le paysage, où les objectifs stratégiques de contrôle du territoire semblent déterminants. Ce type d'habitat n'est pas spécifique de l'Âge du Fer : les données archéologiques disponibles permettent de faire remonter cette tendance au Bronze final (1 250 - 700/600 av. J.-C.) (Jorge 1988 ; Bettencourt 2005). Ce processus de longue durée aboutit, à la fin de l'Âge du Fer, à l'émergence d'un réseau beaucoup plus dense et hiérarchisé de *castros*. La mise en place de ce système de peuplement s'accompagne d'une augmentation de la production agricole, d'un accroissement des échanges commerciaux et de changements dans l'organisation interne de certains sites (Silva 1986 ; Alarcão 1992 ; Martins 1996).

365 *castros* sont actuellement inventoriés dans la région de l'Entre-Douro-e-Minho (figure 2). Ils se répartissent en trois grandes catégories typologiques définies en fonction de leur position topographique, de leurs dimensions et de la complexité de leur apparat défensif (Carvalho 2008*b* ; Martins et Carvalho 2010). Les *castros* les plus importants (rang A), appelés *citânias*, partagent un ensemble de caractéristiques communes : leur position dominante dans le paysage, leurs dimensions importantes (entre 30 et 50 hectares), une forte concentration de population, une organisation proto-urbaine, une diversification économique et le contrôle de grands territoires d'exploitation. Certains d'entre eux possèdent un apparat défensif impressionnant constitué par trois ou quatre lignes de murailles. Ces établissements connaissent un développement considérable au cours des deux derniers siècles av. J.-C. et pendant la première moitié du Ier s. apr. J.-C.

À côté de ces grands sites apparaissent des *castros* de moyenne dimension (rang B), qui occupent eux aussi une position dominante dans le paysage, mais sans bénéficier du même degré de visibilité que les précédents. Leur apparat défensif est aussi clairement inférieur, la majorité de ces *castros* ayant une ou deux lignes de murailles seulement. La plupart de ces établissements se caractérisent aussi par des dimensions réduites.

Enfin, la troisième catégorie (rang C) regroupe des sites de faibles dimensions implantés à basse altitude dans des zones de vallées. Ces établissements possèdent uniquement un talus défensif bordé par un fossé et, dans certains cas, une ou deux lignes de murailles.

Ainsi, la complexification économique et sociale s'est traduite par l'apparition de lieux centraux qui sont distribués de manière homogène dans toute la région de l'Entre-Douro-e-Minho, à l'exception des zones montagneuses de l'est. Ce processus de hiérarchisation progressive, perceptible dans les relations de dépendance entre différents types d'établissements, s'accélère à partir du IIe s. av. J.-C. et tout au long du siècle suivant (Martins 1990). Les contacts établis précocement entre cette région et le pouvoir romain ont certainement joué un rôle dans ce phénomène.

La plupart des grandes *citânias* sont abandonnées entre le milieu et la fin du Ier s. apr. J.-C., ou souffrent d'une forte rétraction de leurs zones d'occupation. Parallèlement, dès le règne d'Auguste, on constate l'ap-

parition de nouvelles centralités structurées, dans la plupart des cas en fonction des nouveaux axes routiers qui traversent le territoire et permettent la dissémination de nouveaux modèles d'occupation de l'espace. Ce n'est que ponctuellement, et parfois pour un temps limité, que certains *castros* ont maintenu leurs fonctions de lieux centraux après Auguste. C'est le cas, notamment, dans les zones les plus périphériques de la région et les plus éloignées du nouveau centre de pouvoir politique représenté par la ville de *Bracara Augusta*. Il semble toutefois admissible que certains *castros* puissent avoir exercé un rôle important dans le cadre du nouvel ordre économique dès lors que leur localisation était favorable au contrôle du système routier romain ou à l'exploitation de certaines ressources, notamment minières (Silva 1986 ; 1999 ; Lemos 1993 ; Alarcão 1999 ; Almeida 2003 ; Martins 1990 ; 1996 ; Martins, Lemos, Pérez Losada 2005 ; González Ruibal 2006 - 2007).

2.2. Le territoire des Arverni

Le modèle d'organisation observé en Auvergne durant l'Âge du Fer est très différent. Comme dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, un phénomène d'agglomération, de perchement et, éventuel-

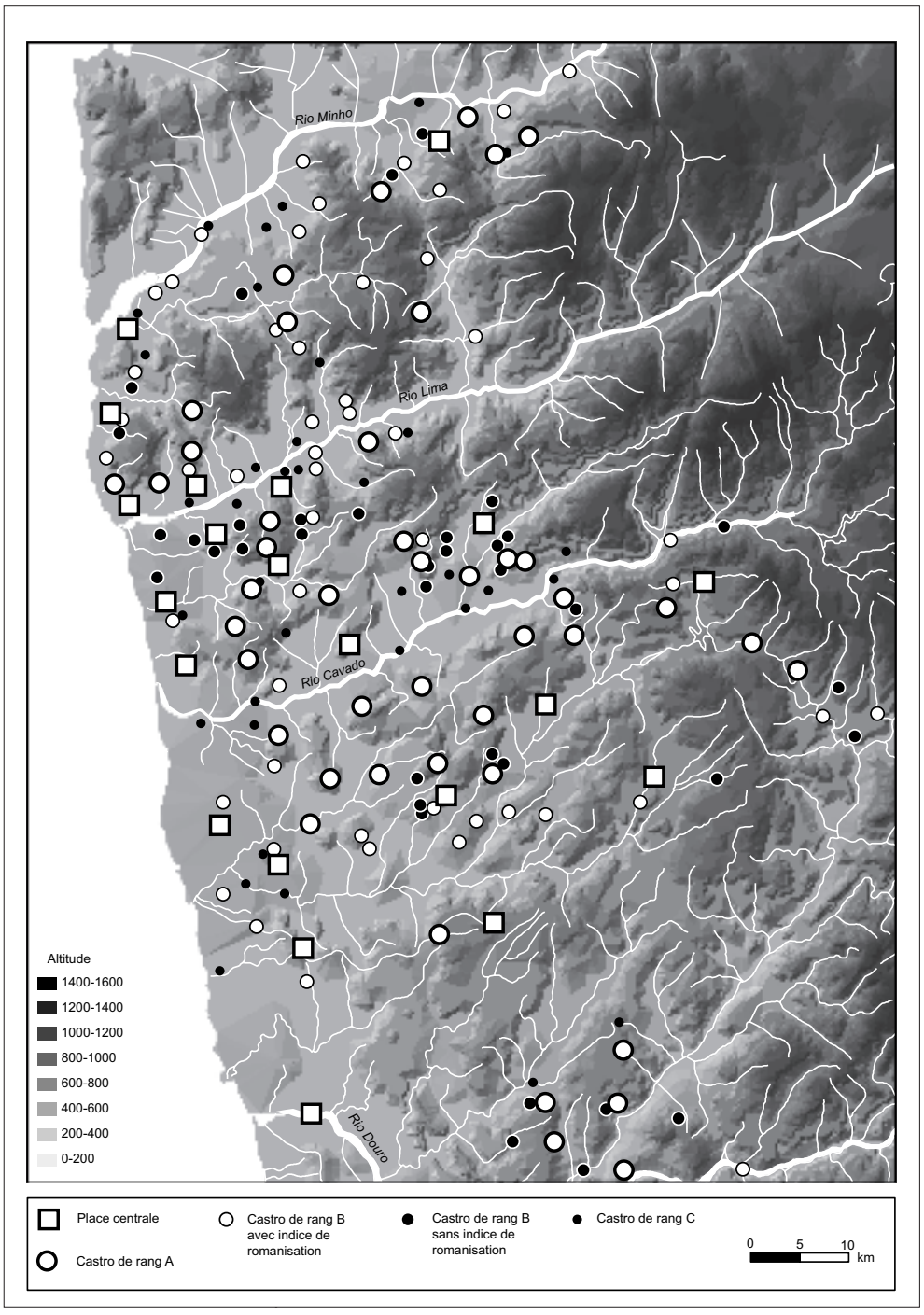

Figure 2. L'Âge du Fer dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* : réseau des *castros* et des places centrales.

lement, de fortification de l'habitat est observé dès le Bronze final (Milcent 2008). Mais ce phénomène ne présente pas de continuité puisqu'on l'observe principalement au Bronze final et à l'extrême fin de l'Âge du Fer, au Ier s. av. J.-C. Le système de peuplement est en effet dominé, notamment à La Tène, par un habitat ouvert et dispersé dans la plaine, comme c'est le cas généralement observé en Gaule (Deberge 2007 ; Deberge, Collis, Dunkley 2007 ; Deberge, Guichard, Mennessier-Jouannet 2008).

Il semble que le territoire des Arvernes ait été contrôlé depuis au moins le IIIe s. av. J.-C. par une « place centrale » unique, ou en tout cas prédominante, se caractérisant par ses dimensions exceptionnelles et par le regroupement d'un certain nombre d'activités, en particulier politiques et économiques (Trément dir. 2002 ; Trément 2009). Plusieurs sites majeurs paraissent avoir joué successivement ce rôle (figure 3). Tous sont situés dans le bassin de Clermont, au cœur du territoire arverne, où ils contrôlent à la fois la grande plaine fertile de la Limagne et l'accès à la vallée de l'Allier qui traverse le territoire du sud au nord.

C'est le cas du complexe d'Aulnat/La Grande Borne, occupé aux IIIe et IIe s. av. J.-C. Localisé au cœur de la plaine de la Limagne, celui-ci se distingue par une superficie considérable (peut-être 150 hectares), par l'absence de fortification et par son dynamisme économique, dont témoignent un artisanat étonnamment diversifié (métallurgie du fer, du bronze et des métaux précieux ; travail de l'os et du corail ; activité textile, tannerie) et des échanges de longue distance avec le reste du monde celtique et la Méditerranée (Deberge, Vermeulen, Collis 2007 ; 2008).

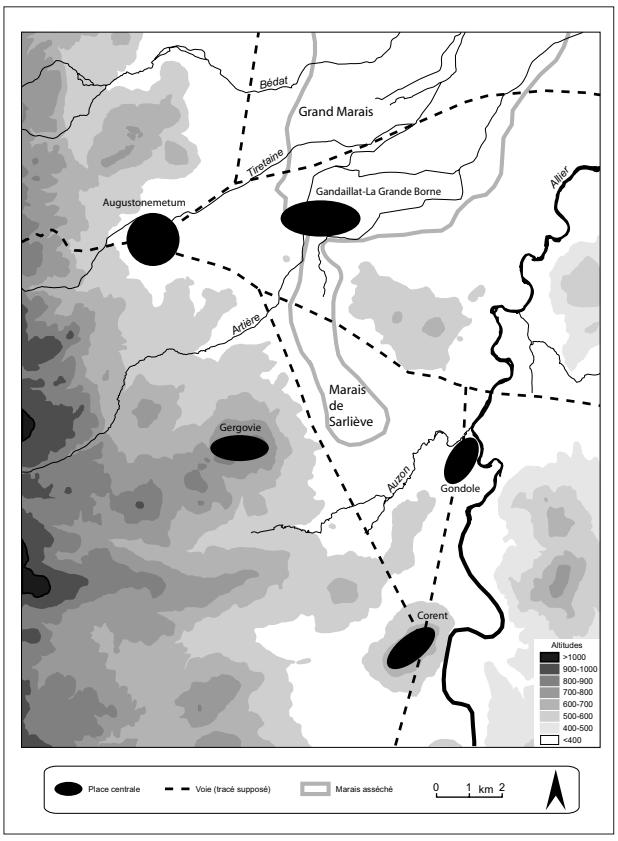

Figure 3. Les « capitales » arvernes de la fin de l'Âge du Fer à la conquête romaine (IIIe - Ier s. av. J.-C.).

Après l'abandon de ce site à la fin du IIe s. av. J.-C., trois *oppida* localisés immédiatement au sud, et distants l'un de l'autre de 6 à 8 kilomètres, peuvent prétendre au rôle de « place centrale » dans le courant du Ier s. av. J.-C. : il s'agit des sites de Corent (Poux *et al.* 2008), Gergovie (Garcia, Deberge, Pertlwieser 2008) et Gondole (Deberge et Cabezuelo 2008). Fortifiés ou non, ils présentent un caractère défensif et contrôlent directement la vallée de l'Allier. Les fouilles récentes montrent que ces trois sites se succèdent dans le temps et qu'ils sont abandonnés au moment de la fondation d'*Augustonemetum*.

L'émergence de ces différentes « places centrales » est concomitante d'une longue période de développement économique et démographique qui débute au IIIe s. av. J.-C. et se traduit, dans la plaine de la Limagne, par une nette densification de l'habitat dispersé, permise par d'importantes entreprises de bonification des marais et par un essor de la production et des échanges favorisé par l'augmentation massive de la circulation monétaire au début du Ier s. av. J.-C. (Trément dir. 2002 ; Trément 2004 ; 2010*a* ; sous presse *a* ; Coin en cours).

Des recherches récentes obligent toutefois à nuancer l'image d'un territoire « hyper-centralisé » à la fin de l'Âge du Fer, révélant l'existence de plusieurs *oppida*, notamment au nord du territoire (Lallemand 2007). Mais ceux-ci, en faible nombre, ne peuvent être qualifiés de « places centrales » eu égard à leur position marginale et à leur superficie nettement inférieure. Il est probable que ces agglomérations contrôlaient des axes commerciaux importants ainsi que des zones de confins. Dans cette même partie du territoire, des fouilles récentes ont montré que certaines agglomérations secondaires d'époque romaine (comme *Vorocio*/Varennes-sur-Allier) ont été occupées dès La Tène moyenne (Lallemand et Orengo 2007). Ces nouvelles données suggèrent que certaines zones périphériques ont pu connaître, durant cette période, un certain degré de développement.

3. La romanisation des territoires

Examinons maintenant quelles répercussions ont eu sur ces systèmes de peuplement les nouveaux cadres territoriaux mis en place par le pouvoir romain vers le changement d'ère.

3.1. Nouveaux cadres territoriaux : centres de pouvoir et infrastructures routières

3.1.1. Les chefs-lieux de cité

La fondation par Auguste de chefs-lieux de cités créés *ex nihilo* a assurément constitué un puissant facteur de polarisation de l'espace, d'autant que les villes concernées présentent des dimensions importantes. Ces lieux centraux ont concentré non seulement le pouvoir municipal, mais aussi des populations et des activités économiques. Ces villes sont, malheureusement, inégalement documentées.

La ville de *Bracara Augusta* est implantée sur une basse colline (200 m), dans l'interfluve qui sépare le Cávado et l'Este, à un carrefour naturel emprunté par les routes protohistoriques (figure 4). Cette région est caractérisée par un relief juxtaposant des basses collines et des plaines alluviales fertiles. Elle est limitée, au sud et à l'ouest, par des reliefs plus importants (5 à 600 m) et des vallées plus encaissées. Elle présente un réseau hydrographique dense, qui suit les fractures structurantes, orientées dans le sens NO/SE et NE/SO.

La décision politique d'Auguste de fonder *Bracara Augusta* à cet endroit précis à la fin du Ier s. av. J.-C. a vraisemblablement été conditionnée par sa position au cœur de la zone la plus densément peuplée et la plus développée à la fin de l'Âge du Fer, entre les cours du Lima et de l'Ave, à un carrefour naturel emprunté

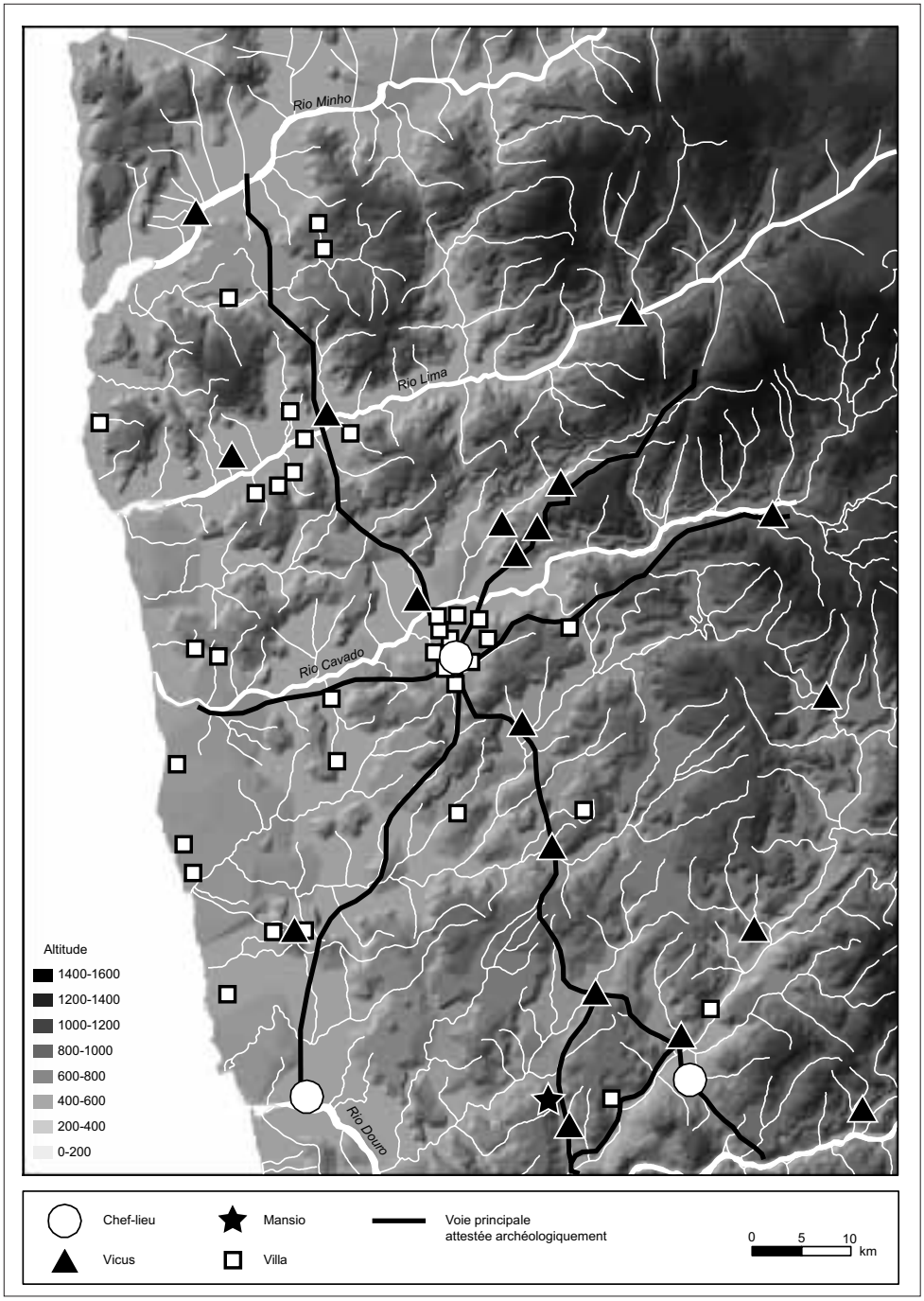

Figure 4. L'époque romaine dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* : *Bracara Augusta*, agglomérations secondaires et *villae*.

par les routes protohistoriques. Cette position assurait la meilleure connectivité avec l'ensemble du territoire contrôlé, mais aussi avec l'océan Atlantique et les régions voisines.

Les travaux conduits sur *Bracara Augusta* ont montré que la ville du Haut-Empire possédait une maille orthogonale, orientée selon des axes N-NO/S-SE et O-SO/E-NE, basée sur un module carré de 150 pieds définissant des *insulae* d'une superficie d'environ un *actus* carré. Les limites de la ville ont toujours été restituées en fonction d'une muraille, construite à la fin du IIIe s. ou au début du IVe, qui définit une superficie de 48 hectares dont nous savons qu'elle ne prend pas en compte certaines constructions du Haut-Empire (Martins 1999 ; 2004 ; Ribeiro 2008).

La densité et le degré de développement des communautés préromaines dans la région où s'implante cette ville peuvent expliquer la prédominance du milieu indigène dans le corpus épigraphique caractérisé par une faible représentation des citoyens romains et des militaires et une prédominance des pérégrins, des affranchis et des esclaves (Tranoy 1981 ; Tranoy et Le Roux 1989 - 1990).

Bracara Augusta a connu, très tôt, un dynamisme économique considérable dont témoignent l'épigraphie, les importations présentes dans la ville et la production artisanale locale. La diversification de l'économie a été favorisée par d'excellentes liaisons routières et par la proximité de la côte à laquelle la ville était reliée par les voies fluviales et terrestres qui permettaient l'acheminement des produits arrivés par la route atlantique. Le contrôle exercé par la ville sur l'exploitation minière du territoire du *Conventus Bracarensis* constitue probablement un autre facteur de son développement économique (Tranoy 1980 ; Lemos et Morais 2004 ; Martins 1990 ; 1995 ; Martins, Lemos, Pérez Losada 2005 ; Morais 2005 ; Cruz 2001 ; 2009).

La ville d'*Augustonemetum* est malheureusement moins bien connue. Le choix de son emplacement peut s'expliquer, comme pour *Bracara Augusta*, par sa position à un important carrefour routier, au cœur de la zone la plus densément peuplée et la plus développée à la fin de l'Âge du Fer (figure 5). Mais un autre facteur a aussi joué de toute évidence : la proximité des anciennes « places centrales » protohistoriques, situées en périphérie immédiate du bassin de Clermont (Trément 2009).

La ville paraît s'être étendue durant le Haut-Empire sur une vaste superficie (peut-être 150 hectares), estimée à partir de la cartographie des nécropoles (Dartevelle 2008 ; 2010). Elle couvre le sommet, les flancs et les bordures marécageuses d'une butte volcanique culminant à 409 m. La topographie urbaine est très mal caractérisée. L'hypothèse d'un plan quadrillé a été avancée mais reste à confirmer (Sauget et Sauget 1985 ; Sauget, Sauget, Parent 1988). Peu de monuments publics sont connus (un *macellum* et un temple de Mercure principalement). Plusieurs *domus* et des thermes ont en revanche été fouillés. Les vestiges d'activités artisanales ont été identifiés en périphérie occidentale de la ville (boucherie, tabletterie, fabrication de poterie, petite métallurgie). À partir de la deuxième moitié du IIIe s., la trame urbaine se rétracte de manière spectaculaire. À la fin de l'Antiquité, la ville est fortifiée. Sa superficie n'excède guère alors trois hectares.

L'épigraphie, « d'une désespérante pauvreté », montre néanmoins que plusieurs membres de l'aristocratie municipale ont joué un rôle de premier plan comme prêtres du culte impérial au sanctuaire fédéral des Trois Gaules (Lamoine 2002). À ce titre, ils présidaient le conseil des trois provinces au sanctuaire du Confluent, à Condate, près de Lyon.

3.1.2. Le réseau routier

L'infrastructure routière mise en place par Auguste a joué un rôle essentiel dans le renforcement de ces nouvelles centralités. Mais elle a aussi favorisé la dissémination de nouveaux modèles d'occupation de l'espace.

Parallèlement à la fondation des trois grands centres urbains du Nord-Ouest ibérique (*Bracara Augusta*, *Asturica Augusta* et *Lucus Augusti*), Auguste met en place un réseau d'itinéraires principaux qui assure leur liaison et leur articulation avec les capitales provinciales et les autres centres importants de l'Hispanie romaine (figure 4). Ce réseau routier est consolidé par les empereurs flaviens à partir de la seconde moitié du Ier s. apr. J.-C., notamment avec la construction de la « Via Nova » ou Voie XVIII. Il place *Bracara* dans une position de carrefour, en connectant la ville avec l'océan Atlantique, la Lusitanie et les deux autres centres de pouvoir augustéens (*Asturica Augusta* et *Lucus Augusti*) (Tranoy 1995 - 1996 ; Carvalho 2008*b* ; Martins et Carvalho 2010). À ces axes structurants s'ajoute un ensemble d'autres axes routiers dont l'orientation NO/SE découle de l'organisation des affluents des fleuves, qui suivent les lignes de « fracture » du relief. Ces routes empruntaient des défilés et des passages de montagne.

Chez les Arvernes, l'infrastructure routière mise en place par le pouvoir romain renforce le rôle central du bassin de Clermont (figure 5). *Augustonemetum* se retrouve en position de carrefour à l'intersection de deux grands axes routiers nord-sud et est-ouest qui la mettent en communication directe avec les chefs-lieux des cités limitrophes et, au-delà, avec la vallée du Rhône, la Méditerranée et l'Atlantique (Trément 2002*b*). La configuration du relief dans le territoire de la cité favorisait les déplacements nord-sud, le long de la vallée de l'Allier, qui constituait

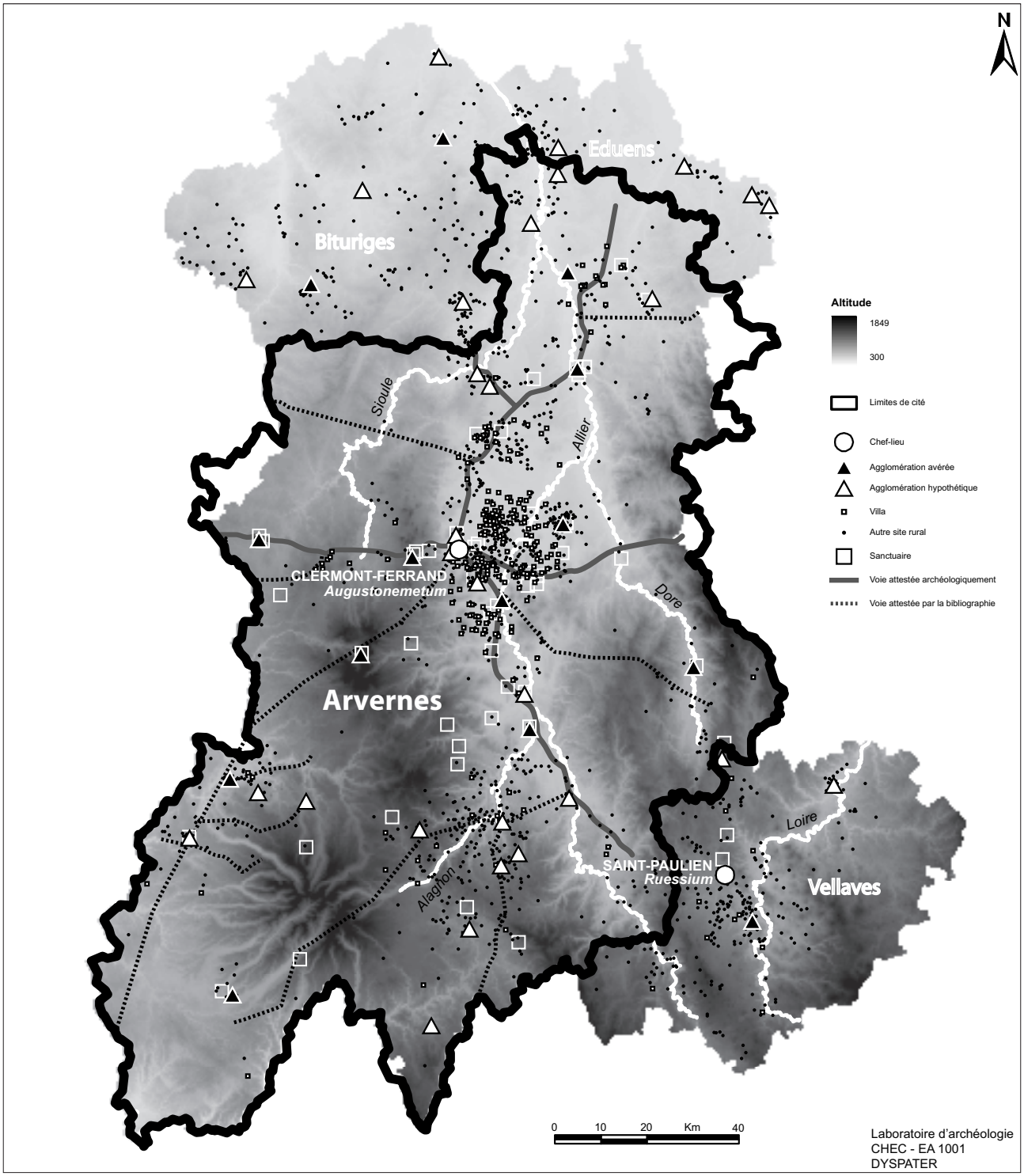

Figure 5. Synthèse des recherches en cours dans la région de l'Auvergne dans le cadre du programme DYSPATER. Cartographie d'après Baret en cours ; Besson en cours ; Dacko en cours ; Dousteyssier en cours ; Mitton 2008 en cours ; Trément 2002*a*.

depuis longtemps un axe majeur de peuplement et d'échanges. Mais la position d'*Augustonemetum* sur la voie d'Agrippa, qui reliait les capitales des provinces d'Aquitaine (*Mediolanum Santonum*/Saintes) et de Lyonnaise (*Lugdunum*/Lyon), a dû stimuler les échanges dans le sens est-ouest. À partir de ce réseau principal, d'autres voies desservaient l'ensemble du territoire (Dacko en cours).

3.1.3. Autres axes de communication

Ces deux réseaux routiers s'articulent avec des voies majeures de communication maritimes et fluviales. Pour le Nord-Ouest ibérique, la route atlantique occupe une place fondamentale car elle assure la liaison entre la Méditerranée et les territoires conquis en Gaule (Fernández Ochoa dir. 2003). Les sources écrites et les vestiges archéologiques attestent l'ancienneté de

cet axe de communication depuis la protohistoire. Ponctuée par de grands estuaires et d'anciennes zones lagunaires, pour la plupart ensablées de nos jours, la côte offrait de bonnes conditions d'ancrage, favorables à la navigation par cabotage et au long cours. Ainsi l'embouchure des fleuves Minho et Douro a-t-elle permis l'installation de points d'escale importants pour le grand cabotage, de même que, pour le petit cabotage, les embouchures des principaux fleuves navigables de l'Entre-Douro-e-Minho, comme l'Ave, le Cávado, le Neiva et le Lima. Ces différents points d'ancrage s'articulaient, par l'intermédiaire de ces axes fluviaux, avec les réseaux de peuplement de l'intérieur et avec le système routier terrestre.

Dans le territoire arverne, le principal axe de communication non terrestre était constitué par la rivière Allier, qui était navigable en amont jusqu'à Brioude à l'époque moderne et qui assurait en aval, par la Loire, un débouché vers les plaines du Nord et de l'Ouest et, au-delà, l'océan Atlantique. Il est très vraisemblable que ses principaux affluents étaient aussi utilisés, notamment pour le transport du bois par flottage (Alagnon, Dore, Sioule).

3.2. Nouvelles dynamiques de développement des territoires

3.2.1. Agglomérations secondaires et réseau urbain

La mise en place de ces nouvelles infrastructures a eu des conséquences très différentes dans les deux territoires étudiés.

Dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, elle est à l'origine d'un remodelage profond du système de peuplement qui se traduit par la mise en place de nouveaux centres urbains secondaires dans toute la région, entre l'époque d'Auguste et la période flavienne-antonienne (figure 4). Ce phénomène peut être interprété comme une nouvelle étape dans la réorganisation territoriale, étape qui peut être mise en rapport avec l'abandon des *castros* et le développement du réseau d'établissements ruraux de type *villae* (Fernandez Ochoa et Morillo Cerdán 1999 ; Pérez Losada 2002 ; Carvalho 2008*b* ; Martins et Carvalho 2010).

Dans la région de l'Entre-Douro-e-Minho, 22 sites peuvent être interprétés comme des agglomérations secondaires. La plupart sont fondées *ex novo* et résultent d'un déplacement des habitants d'anciennes localités fortifiées vers les versants et les vallées, selon un modèle également observé en Galice par F. Pérez Losada (2002). La plupart de ces *vici* s'articulent directement avec les axes routiers. Certains ont pu exercer des fonctions administratives et tenir le rang de chefs-lieux.

Plusieurs facteurs ont favorisé l'apparition de cette nouvelle maille d'agglomérations, notamment le réseau d'itinéraires terrestres, fluviaux et maritimes, ainsi que le développement économique de certaines régions, stimulé par l'intensification agricole et commerciale, l'exploitation minière ou encore celle des sources thermales (Pérez Losada 2002 ; Carvalho 2008*b* ; Martins et Carvalho 2010).

Dans la cité des *Arverni*, au contraire, la nouvelle infrastructure politique et routière semble avoir prolongé les tendances observées à la fin de l'Âge du Fer, en renforçant le rôle crucial de la plaine de la Limagne, où le chef-lieu de cité succède, en quelque sorte, aux « places centrales » protohistoriques, qui étaient toutes localisées dans le bassin de Clermont (figure 5).

Dans ce secteur, les agglomérations secondaires sont absentes dans un rayon d'une douzaine de kilomètres autour d'*Augustonemetum*. Au-delà, on les trouve systématiquement associées aux axes routiers. Elles se concentrent principalement dans la vallée de l'Allier, mais ne sont pas absentes des vallées ou des bassins secondaires ou même des zones de moyenne montagne. Malheureusement, le dossier des agglomérations secondaires est encore mal connu en Auvergne. La majorité des hypothèses anciennes n'ont pu être validées par les recherches en cours qui ont, en revanche, révélé des sites inédits, tant dans la plaine que dans les zones d'altitude (Trément dir. 2003 ; Trément, Humbert 2004 ; Massounie en cours ; Baret en cours). Certaines agglomérations présentent des dimensions importantes, de l'ordre de plusieurs dizaines d'hectares (*Aquis Calidis*/Vichy). L'une d'elles (Charbonnier-les-Mines) présente une trame urbaine structurée par un axe routier majeur (Dousteyssier 2006 - 2007).

Il semble que certaines agglomérations de la plaine (comme *Vorocio*/ Varennes-sur-Allier) perpétuent une occupation de l'Âge du Fer (Lallemand, Orengo 2007 ; Besson en cours). Dans d'autres cas, on peut imaginer un déplacement de population depuis un *oppidum* proche (c'est peut-être le cas de Vichy par rapport à l'*oppidum* de Cusset).

La majorité des agglomérations ont livré des indices d'activité artisanale (poterie, métallurgie). Certaines sont liées à l'exploitation de ressources spécifiques (notamment thermales et peut-être minières). L'une d'elles (Col de Ceyssat) s'est développée en rapport direct avec le temple de Mercure implanté au sommet du Puy de Dôme (Trément dir. 2003).

3.2.2. La mise en valeur de l'espace

La mise en valeur de l'espace sera abordée à travers les *villae* qui définissent un nouveau modèle de possession et d'exploitation de la terre et dont l'implantation a eu un impact profond sur l'organisation du territoire et sur la transformation du paysage rural.

À partir des données disponibles, il paraît assuré que la zone occidentale du *Conventus Bracarensis* a connu une implantation précoce de *villae*, à partir du Ier s. apr. J.-C., principalement aux abords de *Bracara Augusta* et le long des principaux axes routiers (figure 4).

Les *villae* semblent maintenir dans cette région une association importante avec les *castros* encore occupés, ce qui implique une appropriation des terres contrôlées auparavant par les peuples indigènes, notamment dans les vallées du Cávado, du Lima et du Minho. Ce processus, qui s'accentue à partir de la fin du Ier s. et au cours du IIe, paraît être associé à la consolidation du réseau routier et au développement de centres urbains secondaires, lesquels constitueront de nouveaux pôles disséminateurs de ce type d'établissements (Martins 1990 ; 1995 ; Carvalho 2008*b*).

Sur une grosse soixantaine d'établissements ruraux reconnus dans cet espace, 43 peuvent être interprétés comme des *villae*. La plupart sont connus par des découvertes de surface, 7 seulement ayant fait l'objet de fouilles. L'inventaire actuellement disponible ne prend en compte que les sites où la céramique (vaisselle, amphores) et les matériaux (*tegulae*) de type romain sont associés à des éléments architectoniques, avec ou sans épigraphie (Carvalho 2008*b*).

La distribution des *villae* suggère trois localisations préférentielles. Un premier ensemble regroupe les établissements côtiers : implantés à des intervalles plus ou moins réguliers, ceux-ci exploitaient les ressources marines - comme l'attestent les équipements liés aux préparations de poisson. Un deuxième groupe est concentré dans les zones de vallées : ces établissements ont en commun une implantation dans des zones de versants en pente douce, bien exposés au soleil, dominant des espaces agricoles fertiles. On les trouve également près des cours d'eau. Dans certains cas, ils semblent associés à des fours de potiers. Le troisième ensemble correspond à une zone de concentration autour de *Bracara Augusta*, dans un rayon d'environ 6 à 8 km. D'une manière générale, on observe que les plus fortes densités de *villae* se rencontrent dans la région située entre les fleuves Lima et Ave qui est aussi la zone la plus densément occupée durant la Protohistoire (Carvalho 2008*b*).

En ce qui concerne la chronologie d'implantation de ces établissements, les données de fouilles obligent à reconsidérer l'idée de fondations tardives puisque toutes ces villae apparaissent au début du Ier s. Pendant une période de temps que nous pouvons situer au cours de la première moitié du Ier s., les formes d'occupation indigènes et les nouvelles formes d'occupation romaines, notamment les *villae*, ont coexisté lors d'un processus d'interaction et de mobilité de la population indigène. L'abandon des *villae* semble se situer, quant à lui, à la fin du Ve ou au VIe s., mais ce constat n'est en aucune manière généralisable.

Quant à la typologie des *villae* et des autres formes de l'habitat rural, elle pose encore beaucoup de problèmes, dans une région où l'apport des prospections est fortement limité par les contraintes liées à l'étendue du couvert boisé, aux conditions taphonomiques et à la généralisation de la propriété microfundiaire (Carvalho 2008*b*).

À propos de la mise en valeur de l'espace, il faut évoquer la présence d'un cadastre d'époque romaine repéré dans la plaine du Cávado, au nord et au nord-est de *Bracara*. La restitution proposée suggère un réseau orienté à 16º N-NO de 20x20 *actus*, sur un module de 710 m. Les traces suivent les lignes structurantes du relief et du réseau hydrographique. Le parcellaire restitué ne dépasse pas la courbe de niveau des 200 m d'altitude. Il est ainsi circonscrit par les collines d'altitude plus élevée. Cette centuriation présente la même orientation que le réseau routier mis en place à l'époque d'Auguste (voies XVI, XVII, XIX et peut-être XX) (Carvalho 2000 ; 2008*a* ; 2008*b* ; 2010 ; Carvalho et Mendes 2009 - 2010). La relation perceptible entre la planification de l'espace rural et la planimétrie urbaine de *Bracara Augusta* suggère que ces deux processus sont contemporains (Carvalho 2008*b*).

Les prospections réalisées ont permis d'identifier deux bornes en granit. Toutes deux se trouvent sur un axe bien conservé du réseau cadastral et sont séparées par une distance de 20 *actus* exactement. Bien qu'anépigraphes, ces bornes présentent des dimensions et des caractéristiques (*decussis*) qui, avec leur localisation, permettent de les identifier avec certitude comme des bornes gromatiques.

Une autre donnée décisive pour l'interprétation de cette *limitatio* est fournie par une *archa petrinea*, repérée à Fonte de San Vicente, au pied de la colline de Montariol. Il s'agit d'une source où un bassin carré a été taillé dans le rocher. Près de l'*archa*, des fragments de *lateres* et *tegulae* ont été repérés. Dans un mur situé près du monument, une *ara* dédiée à Mars a été trouvée (Santos, Le Roux, Tranoy 1983). Cette *petra caracterem* ainsi que l'utilisation des *archae* sont rapportées dans un document, daté de l'année 911, qui présente les limites de l'ancien évêché de Dume[3]. Le contexte de l'*archa petrinea* nous amène à penser qu'elle a pu signaler la limite du cadastre romain dans le secteur de Montariol. La survie de cet ensemble de monuments peut s'expliquer par leur réutilisation successive comme d'importants marqueurs du paysage (Carvalho et Mendes 2009 - 2010 ; Fontes *et al*. 2011).

Les recherches conduites dans le territoire arverne, basées sur des prospections pédestres et aériennes systématiques, révèlent la présence de *villae* dans tous les types de milieux : plaines, vallées et hauts plateaux (Trément 2002*a* ; 2005). Cependant, les *villae* sont nettement plus nombreuses dans les zones de plaine et

3. Au lieu dit Dume a été fouillée une importante *villa* romaine qui a été aussi occupée pendant les périodes suévo-visigothique et médiévale (Fontes 1991 - 1992).

les bassins, notamment dans la vallée de l'Allier (figure 6). Il s'agit là des terrains les plus fertiles, les mieux desservis par le réseau routier, où l'on trouve également les agglomérations secondaires.

La plaine de la Grande Limagne se distingue par un nombre, une densité et une diversité typologique exceptionnels de *villae* (Trément, Dousteyssier 2003 ; Dousteyssier, Segard, Trément 2004 ; Dousteyssier et Trément 2006 - 2007 ; Dousteyssier en cours) (figure 6). Espacées de moins d'un kilomètre, celles-ci exploitaient les coteaux marno-calcaires en pente douce et les fameuses « terres noires » gagnées sur les marais grâce aux travaux de drainage (Trément *et al*. 2004 ; Guichard *et al*. 2007). Le réseau des *villae* était complété par un maillage très serré d'établissements et d'annexes agricoles. Dans certains secteurs, comme le Grand Marais, la densité atteint 6 à 7 établissements au km^2.

La géographie, la chronologie et la typologie de ces *villae* mettent en lumière des stratégies complexes d'appropriation et de mise en valeur des terres. On constate, en particulier, un lien entre typologie et répartition spatiale des différentes classes de *villae*.

Les plus importants de ces établissements (classe A1) se caractérisent par leur vaste superficie (2 ha en moyenne), un niveau élevé de standing (thermes, marbre abondant, souvent d'importation méditerranéenne, mosaïque, enduits peints) et une durée d'occupation longue. Ces grandes *villae* espacées de 2 à 3 km se localisent préférentiellement au sud d'*Augustonemetum* et au sud de Lezoux. Elles sont en revanche absentes des zones les plus basses (Grand Marais). Ces établissements de rang supérieur structurent durablement la plaine. Ils présentent fréquemment les indices d'une occupation laténienne. Tous sont encore occupés au Bas-Empire et plus de la moitié présentent des indices d'occupation datés du Haut Moyen-âge.

À côté de ces grands établissements se juxtaposent des *villae* (classe A2) de dimension inférieure (1 ha en moyenne) présentant un niveau de standing moins élevé (présence de thermes, mais marbre plus rare et mosaïque absente). Ces établissements, qui s'intercalent entre ceux de la classe A1, sont implantés dans tous les types de terroirs. Ils structurent fortement l'occupation de la plaine mais moins durablement : plus du tiers disparaissent à la fin du IIe s. ou au début du IIIe s. ; 40 % présentent toutefois des indices du Haut Moyen-âge.

Une troisième catégorie d'établissements (classe B) se compose de petites *villae* (0,3 ha en moyenne), présentant un standing limité (hypocauste, enduits peints). Ces établissements constituent un réseau homogène, particulièrement dense dans les zones basses (Grand Marais). La moitié seulement sont encore occupés au Bas-Empire.

De toute évidence, la typologie, la chronologie et la distribution spatiale des *villae* tiennent compte des modes d'occupation antérieurs, remontant à La Tène finale, mais aussi de la structuration nouvelle du territoire arverne, marquée par la fondation du chef-lieu de cité *Augustonemetum*, par le développement du réseau routier et par l'émergence du complexe potier de Lezoux (Trément 2010*a* ; sous presse *a*).

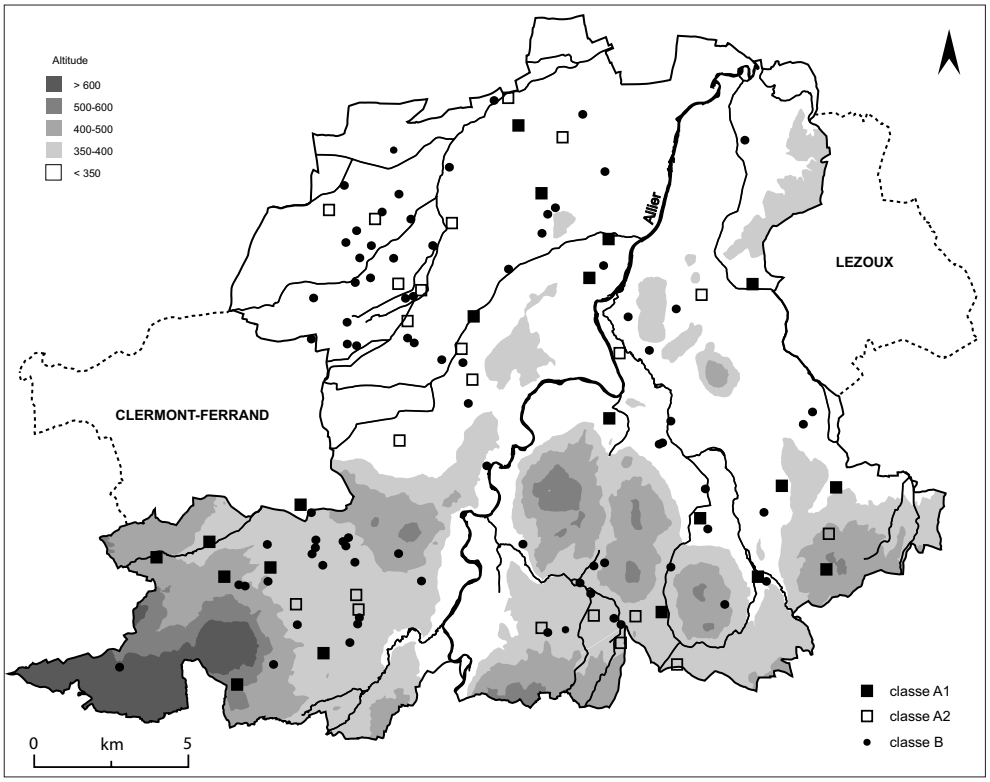

Figure 6. Typologie et géographie des *villae* de Grande Limagne au Haut-Empire (d'après Dousteyssier, Segard et Trément 2004).

Les données paléoenvironnementales indiquent, pour le Haut-Empire, un paysage agricole complètement déboisé, couvert de champs de céréales, de cultures maraîchères, de vignobles et de vergers, où l'élevage paraît tenir moins de place qu'à l'Âge du Fer (Prat 2006 ; Trément 2004 ; 2012*a* ; 2012*b* ; sous presse *b* ; Trément dir. 2007 ; Marinval, Foucras, Mennessier-Jouannet 2007 ; Ballut, Cabanis 2008).

3.2.3. Artisanat et manufacture

Le développement économique des deux régions étudiées se traduit aussi dans le domaine artisanal et industriel.

La ville de *Bracara Augusta* était le siège d'une importante production de céramiques (notamment la fameuse « céramique bracarense ») et d'objets en verre de qualité (récipients d'utilisation domestique, vitres, bijoux). L'abondance des ressources en argile dans les vallées des principaux fleuves qui traversent le territoire ainsi que le long du littoral a également permis le développement de centres producteurs de céramique de construction en dehors des villes (Morais 2005). Ainsi, *Bracara Augusta* semble avoir été approvisionnée par un centre potier situé dans la zone de Prado/Ucha, à environ 14 km au nord de la ville.

Quant à la cité des Arvernes, elle a vu le développement considérable, tout au long de la vallée de l'Allier, des ateliers de potiers dits « de Gaule Centrale », dont le groupe le plus important est implanté à Lezoux, à moins de 30 km à l'est d'*Augustonemetum*, en bordure de la plaine de la Limagne (Bet 2002). Ce centre majeur voit sa production démarrer dès le début du Ier s. Aux IIe - IIIe s., les sigillées de Lezoux sont massivement diffusées dans toute l'Europe continentale et insulaire. Une production diversifiée de céramiques fines et communes a saturé durablement le marché régional, ce qui explique la rareté des importations (Trescarte en cours).

3.2.4. La question de l'intégration de la montagne

Dans ce contexte de développement des territoires se pose la question de l'intégration des montagnes périphériques dans le système socio-économique régional. Il s'agit là d'un problème fondamental, car les espaces de moyenne montagne qui couvrent la majeure partie des territoires étudiés étaient susceptibles de fournir en quantité des ressources essentielles : des pacages pour les troupeaux, du combustible pour l'artisanat, du bois d'œuvre et de chauffage, des matériaux de construction et des minerais.

Nous n'aborderons cette question que de manière générale et préliminaire. Il serait nécessaire, en effet, d'établir des distinctions au sein de ces espaces de montagne dans le cadre d'études micro-régionales. Dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, les zones montagneuses qui font la transition entre la région de l'Entre-Douro-e-Minho et Trás-os-Montes présentent des paysages et des situations variés, et il faudrait traiter séparément la montagne de la Cabreira, la montagne du Gerês, croisée par la Voie XVIII, la montagne Amarela et celle du Marão. Quant au territoire arverne, couvert aux trois-quarts de massifs montagneux, il présente lui aussi une grande diversité topographique et géologique : chaîne volcanique des Puys, plateaux granitiques des Combrailles et du Livradois, hauts plateaux basaltiques et pays coupés du Cézallier, monts du Forez, monts Dores, monts du Cantal. Plusieurs de ces massifs étaient traversés par des voies de communication majeures.

Dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, un constat général s'impose néanmoins : le modèle plus ou moins homogène de distribution du peuplement protohistorique observé dans la région de l'Entre-Douro-e-Minho ne s'applique pas à la grande bande de territoires de montagne de l'intérieur du Minho. Mais qu'en est-il à l'époque romaine ? Nous développerons le cas de la vallée du Cávado, un secteur de moyenne montagne situé au nord-est de *Bracara Augusta* (figure 7). Ce secteur est traversé par une route importante, construite entre 79 et 81 apr. J.-C., qui assurait la liaison avec les zones d'extraction aurifères du Bierzo, cruciales pour l'économie de l'Empire (Rodríguez Colmenero, Ferrer Sierra, Alvarez Asorey 2004).

Le peuplement protohistorique connu se limite à huit *castros* qui sont majoritairement situés dans la basse vallée (Martins 1990 ; 1996). À l'époque romaine, il faut distinguer le cas de la basse vallée et celui de la haute vallée. Dans la basse vallée, l'ouverture de la voie accélère le déplacement des populations occupant les *castros* les plus proches vers les agglomérations qui se développent le long de cet axe routier. Ces agglomérations, au nombre de six, sont en effet plus que de simples *mansiones* ou *mutationes*. Dans la haute vallée, en revanche, les établissements identifiés sont étroitement associés au passage de la voie. Il s'agit notamment de *mutationes* (dont l'une a été fouillée) et d'agglomérations de plus grandes dimensions, susceptibles de correspondre à des *mansiones* ou à des *vici* routiers (Carvalho 2008*b* ; Martins et Carvalho 2010).

Dans le territoire des Arvernes, les recherches en cours montrent que certains secteurs de moyenne montagne ont fait l'objet d'un développement économique remarquable au Haut-Empire, en lien avec l'aménagement de grands axes routiers par le pouvoir impérial (Trément 2010*a* ; sous presse *a* ; Delpy en cours ; Fassion en cours ; Massounie en cours). Nous présenterons l'exemple de la Haute-Combraille.

Cette région de hauts plateaux localisée en périphérie occidentale du territoire arverne est traversée par la voie d'Agrippa qui relie Lyon et Saintes et la voie Burdigalaise qui s'en détache en direction

de Bordeaux (figure 8). Les prospections réalisées au cours des dernières années ont mis en lumière une densité inattendue de sites occupés aux deux premiers siècles de notre ère (Massounie en cours). Ces établissements sont nombreux le long des voies, particulièrement à leur intersection, mais également à une distance de 5 à 6 km. La caractérisation de cet habitat est encore difficile, faute de fouilles ou même de labours. Certaines concentrations particulièrement denses suggèrent la présence d'agglomérations. Mais les données de prospection et la fouille préventive du site de Puy Gilbert Sud (commune de Prondines), sur le tracé de l'autoroute A89, montrent également la présence de *villae*.

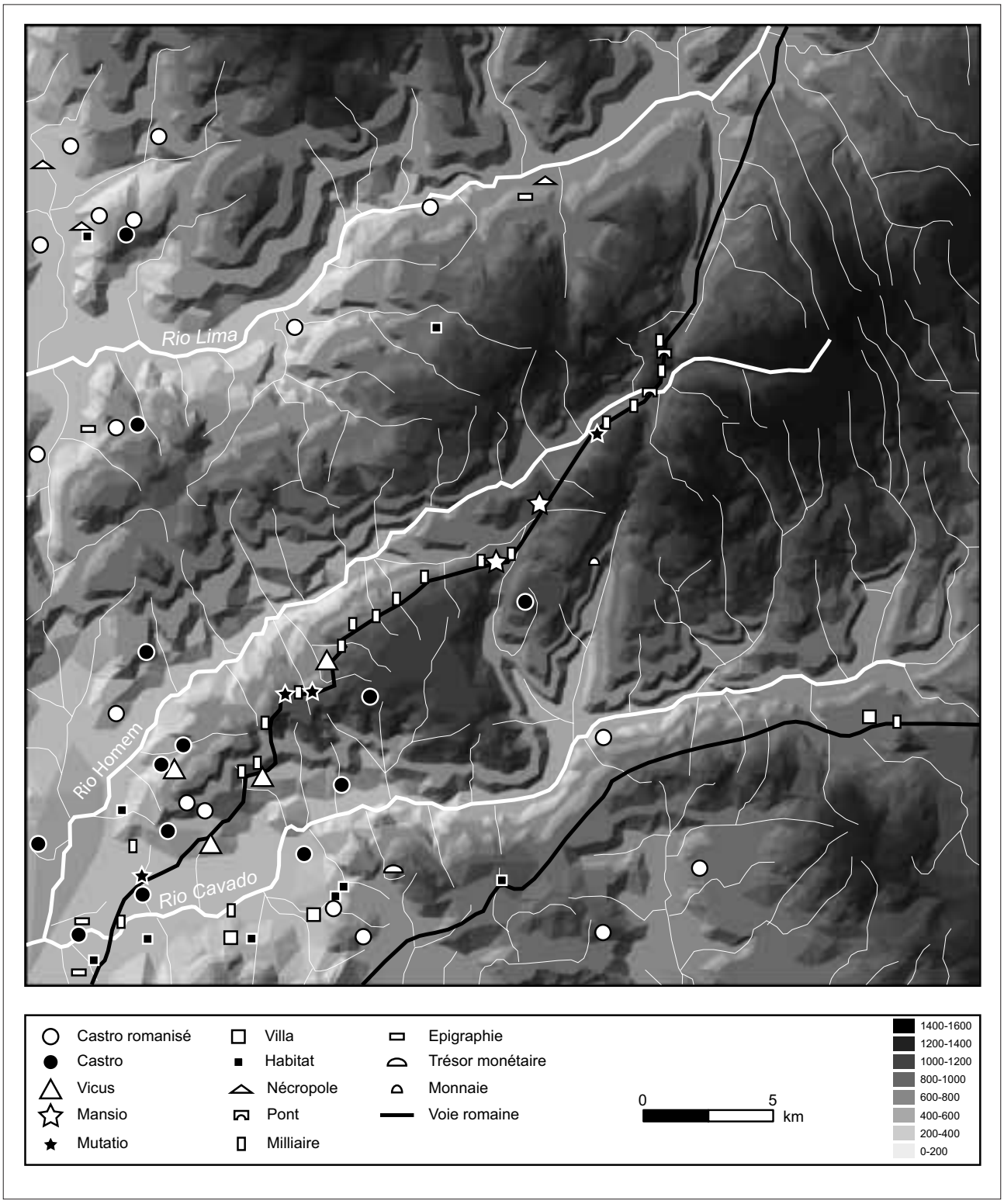

FIGURE 7. L'intégration de la montagne dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* : l'exemple de la vallée du Cávado.

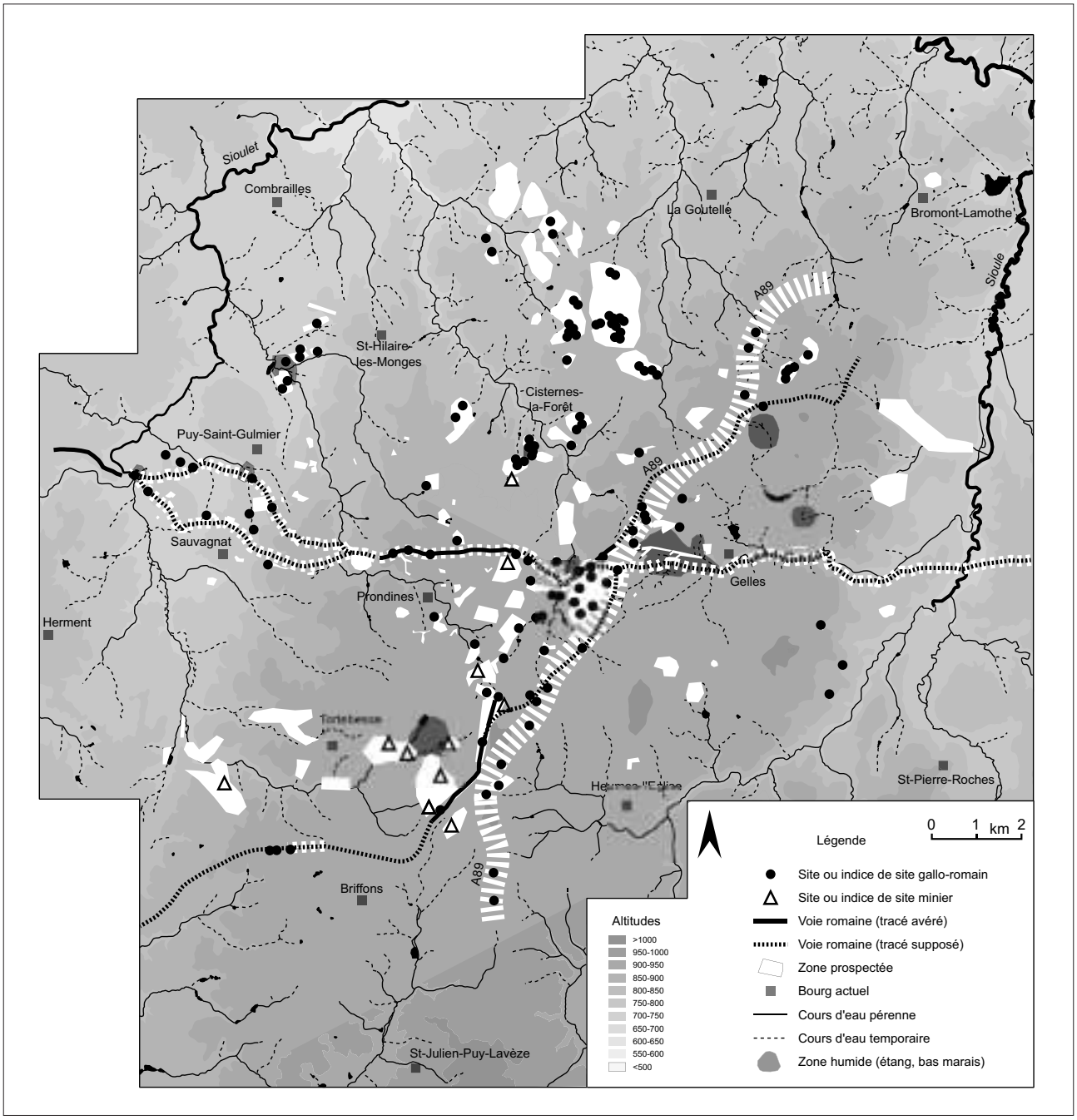

Figure 8. L'occupation du sol en Haute-Combraille au Haut-Empire (d'après Massounie en cours).

Comment expliquer ce processus de développement ? Est-ce un phénomène localisé ou plus général ? Les études palynologiques conduites sur la *villa* de Puy Gilbert Sud éclairent la vocation agro-pastorale de cet établissement qui prend place dans un paysage largement ouvert (Prat 2006). Mais la présence d'un réservoir relié à un système d'adduction et d'écoulement permet aussi d'envisager une exploitation de minerai (Rebiscoul 2005). Or les recherches récentes ont mis en évidence l'existence de très nombreuses mines d'or dans toute cette région (Rigaud et Bouyer 1995 ; Rigaud 1998 ; Cauuet 1999 ; Trément 2010*a* ; Trément dir. 2011 ; sous presse *a*). On est donc tenté d'établir un lien entre une éventuelle exploitation minière antique et la densification de l'habitat observée aux deux premiers siècles de notre ère.

Ces deux exemples de développement de la moyenne montagne ont une expression spatiale différente. Dans la haute vallée du Cávado, l'ouverture de la voie romaine donne naissance à un réseau d'habitat linéaire strictement connecté à l'axe routier. Sur le plateau de la Haute-Combraille, le réseau généré est beaucoup plus large. Comme dans la basse vallée du Cávado, on peut parler de « marge intégrée », le réseau routier assurant, pour les productions locales, un débouché vers les marchés situés dans la plaine.

4. Quels modèles de développement ?

En conclusion, nous nous appuierons sur le modèle suivant pour caractériser les principales évolutions qui s'opèrent dans les deux territoires étudiés entre la fin de l'Âge du Fer et l'époque romaine (figure 9).

Dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* prédomine, à la fin de l'Âge du Fer, un système de peuplement multipolaire, homogène et hiérarchisé. Le choix du lieu d'implantation de *Bracara Augusta* à la fin du Ier s. av. J.-C. a été conditionné, de toute évidence, par sa position au cœur de la zone la plus densément peuplée et la plus développée, localisée entre les cours du Lima et de l'Ave, à un carrefour naturel de routes assurant la meilleure connectivité avec l'ensemble du territoire. La romanisation se traduit par une centralisation accrue du territoire qui introduit une rupture avec le système d'organisation antérieur caractérisé par la multitude des lieux centraux. Mais le système romain génère lui-même un nouveau réseau de lieux centraux secondaires, fortement connecté aux axes routiers ou dépendant de l'exploitation de ressources spécifiques (thermes et mines notamment). C'est dans ce contexte de « rupture de centralité » que peut se comprendre l'implantation d'une centuriation autour de *Bracara Augusta*, celle-ci participant au renforcement du centre et au développement de nouveaux modes d'exploitation économique sur le modèle romain.

Dans le territoire des *Arverni* prédomine en revanche, à la fin de l'Âge du Fer, un système de peuplement plus centralisé, plus hétérogène et plus faiblement hiérarchisé. Comme pour *Bracara Augusta*, le choix du lieu d'implantation d'*Augustonemetum* s'explique par sa position centrale, au cœur de la Grande Limagne, zone la plus densément peuplée et la plus développée, qui concentre également les « places centrales » successives des Arvernes depuis le IIIe s. av. J.-C. La romanisation du territoire renforce donc ici la centralité préexistante, sans rupture dans la hiérarchie du système de peuplement. Le processus de développement qui s'ensuit possède en revanche les mêmes caractéristiques générales que dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis*, avec notamment la mise en place d'un maillage d'agglomérations secondaires fortement articulé sur le réseau routier, qui génère de nouvelles centralités participant au renforcement de la cohésion territoriale.

Dans les deux cas, on constate une forte continuité spatiale des zones de peuplement et de développement entre l'Âge du Fer et l'époque romaine. Durant

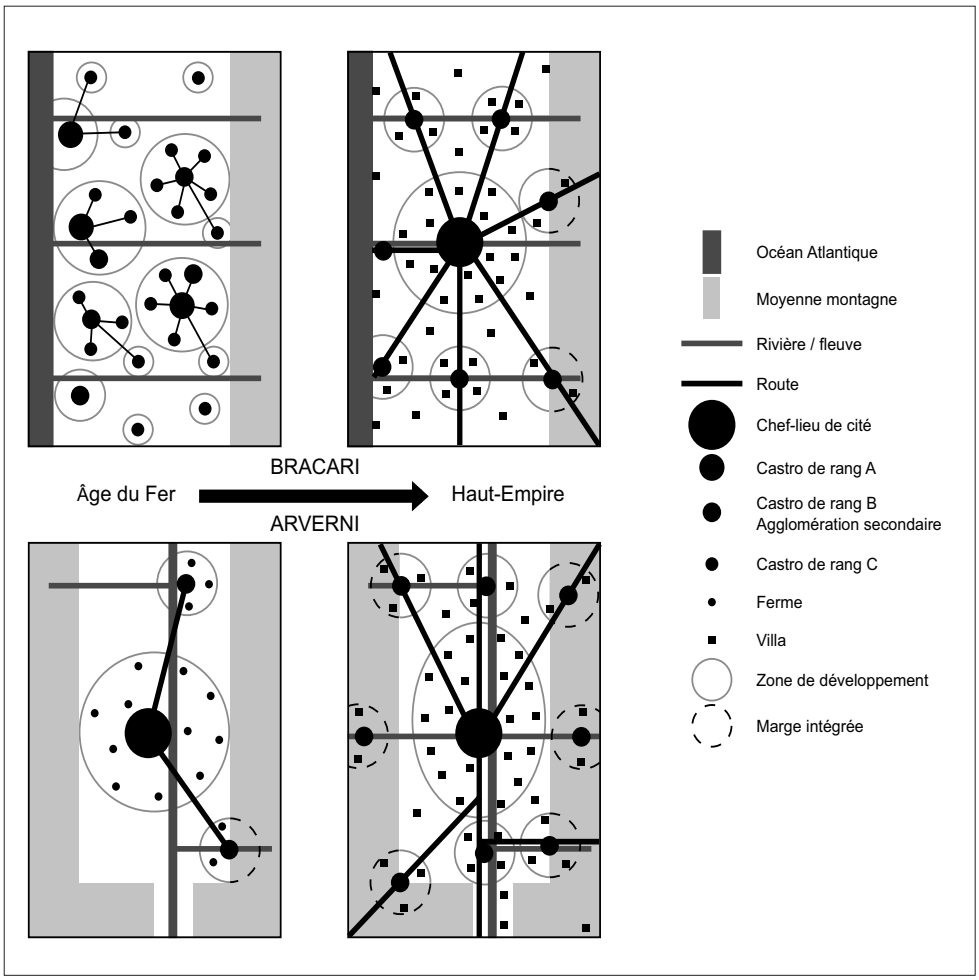

FIGURE 9. Essai de modélisation des dynamiques spatiales du développement dans la partie occidentale du *Conventus Bracarensis* et dans le territoire de la *Civitas Arvernorum* à la fin de l'Âge du Fer et au Haut-Empire.

le Haut-Empire, le développement régional contribue toutefois à intégrer, plus ou moins ponctuellement, de nouveaux secteurs, aux ressources spécifiques, en particulier dans les zones de montagne. Ce phénomène invite à réfléchir aux concepts de « front pionnier » (Raynaud 2003 ; Van der Leeuw, Favory, Fiches 2003 ; Leveau 2005) et de « marge intégrée » (Trément 2010*a* ; sous presse *a*). À l'échelle des territoires des cités, les concepts de « seuil de spatialisation » et de « régionalisation » nous paraissent également pertinents pour caractériser la nouvelle échelle d'intégration de l'économie entraînée par la romanisation (Leveau 2003 ; 2007).

Bibliographie

Alarcão, J. 1992 : «A evolução da Cultura Castreja». *Conímbriga*, 31, Coimbra, 39 - 71.

– 1999 : «As cidades capitais do Norte de Portugal na época romana», in *Los orígenes de la ciudad en el Noroeste hispánico*. Actas del Congreso Internacional (Lugo, mai 1996). Lugo, 429 - 437.

Almeida, C.A.B. 2003 : *Povoamento romano do litoral minhoto entre Cávado e Minho*. Thèse de doctorat en Préhistoire et Archéologie de la Faculté de Lettres de Porto, Porto.

Ballut, C. ; Cabanis, M. 2008 : « Les paysages au cœur du territoire arverne ». *L'Archéologue, Archéologie nouvelle*, 95, 20 - 21 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

Baret, F. : *Les agglomérations « secondaires » gallo-romaines dans le Massif Central (cités des Arvernes, Vellaves, Gabales, Rutènes, Cadurques et Lémovices). Ier s. av. J.-C. - Ve s. apr. J.-C.* Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Besson, J. : *Réseaux de peuplement et développement des territoires dans le département de l'Allier à l'époque gallo-romaine*. Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Bet, P. 2002 : « Les ateliers de sigillée en Auvergne », in Martin, D. *L'identité de l'Auvergne (Auvergne, Bourbonnais, Velay). Mythe ou réalité historique ? Essai sur une histoire de l'Auvergne des origines à nos jours.* Créer Éditions, Nonette, 108-111.

Bettencourt, A.M.S. 2005 : « El Bronce Final y la primera Edad del Hierro en el noroeste de Portugal », in *Actas do II Coloquio de Arqueología en la Cuenca del Navia. La Génesis del Habitat Fortificado en el Norte Peninsular: los Castros en el Tránsito de la Edad del Bronce e la Edad del Hierro*. Parque Histórico del Navia, Servicio de Patrimonio Histórico e Consejería de Cultura del Principado de Asturias, Navia.

Carvalho, H. 2000 : « Parcelamento rural de Bracara Augusta: questões metodológicas », in *Actas do 3º Congresso Peninsular de Arqueologia.* Arqueologia da Antiguidade na Península Ibérica, vol. VI, Porto, 143-146.

– 2008*a* : « Organisation cadastrale autour de *Bracara Augusta*, Braga (Portugal) ». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 34/1, P.U.F., 155-160.

– 2008*b* : *O povoamento romano na fachada ocidental do Conventus Bracarensis.* Braga, <http://hdl.handle.net/1822/8755>.

– 2010 : « A Construção do espaço ibérico em época romana. Conceitos, escalas e modelos de desenvolvimento ». *Revista de História das Ideias (Ibéria)*, Instituto de História e Teoria das Ideias, Fac. de Letras da Universidade de Coimbra, vol. 31, 7-23.

Carvalho, H. ; Mendes, F.A. 2009 - 2010 : « Centuriazione e evoluzione degli assetti agrari intorno alla città di Bracara Augusta (Hispania Citerior Tarraconensis) ». *Agri Centuriati*, vol. 6, 193-204.

Cauuet, B. 1999 : « Prospection-inventaire. Les mines d'or des Arvernes (communes de Bagnols, La Bessette, Cros, Larodde, Tauves et Trémouille-Saint-Loup) ». *Bilan scientifique de la Région Auvergne* 1997. Ministère de la Culture, DRAC Auvergne, Service régional de l'Archéologie, 90.

Coin, D. : *Au cœur du territoire des Arvernes : dynamiques du peuplement et des paysages en Grande Limagne à l'Age du Fer (Puy-de-Dôme). Approche archéo-environnementale*. Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Cruz, M.R.M.D. 2001 : *Vidros romanos de Bracara Augusta*. Thèse de Maîtrise de l'Universidade do Minho, Braga.

– 2009 : *Vidros romanos do Noroeste Peninsular. Um olhar a partir de* Bracara Augusta. Thèse de doctorat en Archéologie de l'Universidade do Minho, Braga, <http://hdl.handle.net/1822/9883>.

Dacko, M. : *Les voies romaines du Massif Central : dynamique des réseaux et impact territorial.* Thèse de doctorat, sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Dartevelle, H. 2008 : « Projet collectif de recherche. Clermont-Ferrand. Atlas de la ville antique d'Augustonemetum et de ses abords ». *Bilan scientifique de la Région Auvergne* 2007. Ministère de la Culture, DRAC Auvergne, Service régional de l'Archéologie, 146-151.

– 2010 : « Projet collectif de recherche. Clermont-Ferrand. Atlas topographique d'Augustonemetum ». *Bilan scientifique de la Région Auvergne* 2008. Ministère de la Culture, DRAC Auvergne, Service régional de l'Archéologie, 140-144.

Deberge, Y. 2007 : « Les établissements ruraux fossoyés en Basse Auvergne du IIIe au IIe s. av. notre

ère », in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-Ferrand, 29 mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 221-241.

Deberge, Y. ; Cabezuelo, U. 2008 : « L'oppidum de Gondole ». *L'Archéologue, Archéologie nouvelle*, 95, 32 - 39 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

Deberge, Y. ; Collis, J. ; Dunkley, J. 2007 : *Le Pâtural (Clermont-Ferrand, Puy-de-Dôme) : un établissement agricole gaulois en Limagne d'Auvergne*. ALPARA, Lyon (Documents d'archéologie en Rhône-Alpes et en Auvergne, 30).

Deberge, Y. ; Guichard, V. ; Mennessier-Jouannet, C. 2008 : « Les campagnes : occupation du sol aux IIIe et IIe s. av. J.-C. en Basse-Auvergne ». *L'Archéologue*, *Archéologie nouvelle*, 95, 22 - 25 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

Deberge, Y. ; Vermeulen, C. ; Collis, J. 2007 : « Le complexe de Gandaillat/La Grande Borne : un état de la question », in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-Ferrand, 29 mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 267-289.

– 2008 : « La première ville des Arvernes ». *L'Archéologue*, *Archéologie nouvelle*, 95, 14 - 19 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

Delpy, M. : *Occupation du sol et gestion agropastorale dans la haute vallée de l'Alagnon (Cantal) du Néolithique à l'époque moderne. Archéologie et environnement*. Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément, B. Phalip et H. Cubizolle. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Dousteyssier, B. 2006 - 2007 : « Une nouvelle agglomération antique arverne : le site de 'La Croix de la Pierre' (Beaulieu, Charbonnier-les-Mines, Puy-de-Dôme) ». *Revue archéologique du Centre de la France*, 45 - 46, <http://racf.revues.org/712>.

– *Villae et formes de l'habitat rural à l'époque romaine en Gaule centrale*. Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Dousteyssier, B. ; Segard, M. ; Trément, F. 2004 : « Les *villae* gallo-romaines dans le territoire proche d'*Augustonemetum* (Clermont-Ferrand). Approche critique de la documentation archéologique ». *Revue archéologique du Centre de la France*, 43, 115 - 147, <http://racf.revues.org//index143.html>.

Dousteyssier, B. ; Trément, F. 2006 - 2007 : « Des 'grands' et des 'petits' *domini* ? 'Grandes' et 'petites' *villae* en Gaule Aquitaine. Le cas de la cité des Arvernes ». *Revue archéologique du Centre de la France*, 45 - 46, <http://racf.revues.org//index711.html>.

Fassion, F. : *Peuplement et paléoenvironnement dans le bassin d'Ambert et les massifs du Livradois-Forez du Néolithique au Moyen-âge*. Thèse de doctorat en cotutelle sous la codirection de F. Trément, E. Hermon et H. Cubizolle. Université Laval, Québec ; Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand ; Université Jean Monnet, Saint-Etienne [en cours].

Fernández Ochoa, C. dir. 2003 : *Gijón puerto romano. Navegación y comercio en el Cantábrico durante la Antigüedad*. Autoridad Portuaria de Gijón, Gijón.

Fernández Ochoa, C. ; Morillo Cerdán, A. 1999 : *La tierra de los astures. Nuevas perspectivas sobre la implantación romana en la antigua Asturia*. Trea, S.L.

Fontes, L.F.O. 1991 - 1992 : « Salvamento Arqueológico de Dume (Braga). Resultados das Campanhas de 1989-90 e 1991-92 ». *Cadernos de Arqueologia*, Série II, 8-9, Braga, 199-230.

Fontes, L.F.O. ; Martins, M. ; Ribeiro, M. C. ; Carvalho, H. 2011 : « A cidade de Braga e o seu território nos séculos V-VIII », in *Actas do I Congreso Internacional « Espacios Urbanos en el Occidente Mediterrâneo » entre los siglos VI-VIII*. Tolède, 2009, <http://hdl.handle.net/1822/13377>.

Garcia, M. ; Deberge, Y. ; Pertlwieser, T. 2008 : « Gergovie, oppidum arverne ». *L'Archéologue*, *Archéologie nouvelle*, 95, 28-31 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

González Ruibal, A. 2006 - 2007 : *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de Península Ibérica (200 a.C. - 50d.C.).* Brigantium, 18-19, Museu Arqueológico e Histórico, A Coruña, tomos I - II.

Guichard, V. ; Ballut, C. ; Delhoume, D. ; Deberge, Y. 2007 : « La place de l'Âge du Fer dans l'histoire de la mise en valeur de la Grande Limagne d'Auvergne : l'apport des recherches d'archéologie préventive sur le tracé de l'autoroute A710 », in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-Ferrand, 29 mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 205-220.

Jorge, S.O. 1988 : « Reflexões sobre a Pré-História recente do Norte de Portugal ». *Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia*, 28 (1 - 2), Porto, 85-112.

Lallemand, D. 2007 : « L'organisation du peuplement au nord du Massif Central. Le carrefour des cités arverne, biturige et éduenne », in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-Ferrand, 29

mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 111-133.

Lallemand, D. ; Orengo, L. 2007 : « Les ensembles de mobilier de La Tène moyenne de l'habitat groupé de Varennes-sur-Allier (Allier), premières analyses », in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-Ferrand, 29 mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 135-166.

Lamoine, L. 2002 : « Apport de l'épigraphie : les magistrats de la cité arverne », in Martin, D. *L'identité de l'Auvergne (Auvergne, Bourbonnais, Velay). Mythe ou réalité historique ? Essai sur une histoire de l'Auvergne des origines à nos jours.* Créer Editions, Nonette, 197-199.

Lemos, F.S. 1993 : *Povoamento romano de Trás-os-Montes Oriental*. Dissertation de Doctorat de l'Universidade do Minho, Braga.

Lemos, F.S. ; Morais, P. 2004 : « Vias Augustas e Mineração Aurífera ». *Forum*, 36, Braga, 15 - 56.

Le Roux, P. 1994 : « *Bracara Augusta*, ville latine », in *Actas do I Congresso de Arqueologia Peninsular, Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 34 (1 - 2), SPAE, Porto, 229-241.

Leveau, P. 2003 : « Inégalités régionales et développement économique dans l'Occident romain (Gaules, Afrique et Hispanie) », in Bost, J.-P. ; Roddaz, J.-M. ; Tassaux, F. *Itinéraire de Saintes à Dougga. Mélanges offerts à Louis Maurin*. Ausonius, Bordeaux, 327 - 353 (Mémoires, 9).

– 2005 : « Frontières internes dans l'empire romain et écologie d'un delta méditerranéen. Le cas du Rhône », in Bedon, R. ; Hermon, E. *Concepts, pratiques et enjeux environnementaux dans l'empire romain*. Caesarodunum, 39, Limoges, 103 - 123.

– 2007 : « The Northern and Western provinces », in Morris, I. ; Saller, R. ; Scheidel, W. *The Cambridge economic history of the Greco-Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge, 651-670.

Marinval, M.-C. ; Foucras, S. ; Mennessier-Jouannet, C. 2007 : « Ressources et productions animales en territoire arverne (Ve - Ier s. av. J.-C.) », in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-Ferrand, 29 mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 401-415.

Martins, M. 1990 : *O povoamento proto-histórico e a romanização da bacia do curso médio do Cávado*. Cadernos de Arqueologia, Monografias 5, Braga.

– 1995 : « A ocupação romana da região de Braga : balanço e perspectivas de investigação », in *Actas do Congresso Histórico Comemorativo dos 150 anos do Nascimento de Alberto Sampaio*, Guimarães, 73-114.

– 1996 : « Povoamento e habitat no Noroeste português durante o 1º milénio a. C. », in *De Ulisses a Viriato. O primeiro milénio a. C.* Museu Nacional de Arqueologia, Lisboa, 118-133.

– 1999 : « A urbanização do Noroeste peninsular : o caso de *Bracara Augusta* ». In *Actas da Mesa Redonda. Emergência e desenvolvimento das cidades romanas no Norte da Península Ibérica*. Escola Profissional de Arqueologia. I.P.P.A no âmbito do Pronorte, Porto.

– 2004 : « Urbanismo e Arquitectura de Bracara Augusta. Balanço dos contributos da Arqueologia Urbana », in *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del ocidente europeu. Estudios Arqueológicos*, 149-173.

– 2005 : *As termas romanas do Alto da Cividade. Um exemplo de arquitectura pública de Bracara Augusta*, Bracara Augusta. Escavações Arqueológicas, 1, UAUM/NARQ, Braga, <http://hdl.handle.net/1822/13410>.

Martins, M. ; Carvalho, H. 2010 : « Bracara Augusta and the changing rural landscape », in Corsi, C. ; Vermeulen, F. *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean*. Proceedings of the International Colloquium (Castelo de Vide - Marvão, 15 - 17 mai 2008). Universidade de Évora - CIDEHUS - Centro Interdisciplinar de História, Culturas e Sociedades. Ante Quem, Bologne, 281-298 (Ricerche Series Maior, 1).

Martins, M. ; Fontes, L.F.O. 2010 : « Bracara Augusta. Balanço de 30 anos de investigação arqueológica na capital da Galécia romana », in *Simulacra Romae II. Rome, les capitales de province (capitaprouinciarum) et la création d'un espace commun européen. Une approche archéologique*. Actes du colloque de Reims (19 - 21 novembre 2008). Bulletin de la Société archéologique champenoise, Mémoire 19, Reims, 111-124.

Martins, M. ; Lemos, F.S. ; Pérez Losada, F. 2005 : « O povoamento romano no território dos galaicos bracarenses », in Fernández Ochoa, C. ; García Díaz, P. *Unidad y diversidad en el Arco Atlântico en época romana*. III Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Gijon, 279-296.

Massounie, G. : *Le peuplement des Combrailles de la Protohistoire au Moyen-âge (Puy-de-Dôme)*. Thèse de doctorat, sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Milcent, P.-Y. 2008 : « L'Auvergne de l'Âge du Bronze à la fin du Premier Âge du Fer ». *L'Archéologue*, *Archéologie nouvelle*, 95, 10 - 13 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

MITTON, C. : *Les sanctuaires gallo-romains du Massif Central (Ier s. av. J.-C. - Ve s. de notre ère)*. Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

MORAIS, R.M.L. 2005 : *Autarcia e comércio em Bracara Augusta no período Alto-Imperial : contribuição para o estudo económico da cidade*, Bracara Augusta. Escavações Arqueológicas, 2, UAUM/NARQ, Braga.

PÉREZ LOSADA, F. 2002 : *Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos « aglomerados secundários » romanos en Galicia*. Supl. *Brigantium*, vol. 13, A Coruña.

POUX, M. ; DEMIERRE, M. ; GUICHON, R. ; PRANYIES, A. 2008 : « Corent, petite 'Pompéi arverne' ». *L'Archéologue*, *Archéologie nouvelle*, 95, 40 - 47 (numéro spécial : *Les Arvernes. Peuple celtique d'Auvergne*).

PRAT, B. 2006 : *Systèmes agropastoraux et milieux périurbains en Basse Auvergne au cours des trois derniers millénaires : contribution de l'analyse palynologique à l'étude des interactions sociétés-milieux*. Thèse de doctorat, sous la direction de M.-F. André, F. Trément et J. Argant. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand.

RAYNAUD, C. 2003 : « Les systèmes agraires antiques : quelle approche archéologique ? », in LEPETZ, S. ; MATTERNE, V. *Cultivateurs, éleveurs et artisans dans les campagnes de Gaule romaine. Matières premières et produits transformés*. Actes du VIe colloque de l'association Ager, Compiègne (5 - 7 juin 2002). Revue archéologique de Picardie, 1 - 2, 2003, 281 - 298.

REBISCOUL, A. 2005 : « Prondines. A89, section 8, Le Sancy/Combronde. Puy Gilbert Sud ». *Bilan scientifique de la Région Auvergne* 2003. Ministère de la Culture, DRAC Auvergne, Service régional de l'Archéologie, 102 - 104.

RIBEIRO, M.C.F. 2008 : « Braga entre a época romana e a Idade Moderna. Uma metodologia de análise para a leitura da evolução da paisagem urbana ». Braga, <http://hdl.handle.net/1822/8113>.

RIGAUD, P. 1998 : « Un patrimoine archéologique méconnu : les minières de la Combraille ». *Mémoires de la société des sciences naturelles et archéologiques de la Creuse*, 46, 413 - 419.

RIGAUD, P. ; BOUYER, P. 1995 : « Les mines antiques de la Combraille : une introduction à leur étude ». *Travaux d'archéologie limousine*, 15, 97 - 103.

RODRÍGUEZ COLMENERO, A. ; FERRER SIERRA, S. ; ALVAREZ ASOREY, R.D. 2004 : *Callaeciae et Asturiae Itinera Romana. Miliarios e outras inscricións viárias romanas do Noroeste Hispânico (Conventos Bracarense, Lucense e Asturicense). Saint-Jacques de Compostelle* .

SANTOS, L.A. ; LE ROUX, P. ; TRANOY, A. 1983 : « Inscrições romanas do Museu Pio XII em Braga ». *Bracara Augusta*, 37, 83 - 84 (96 - 97), 183 - 205.

SAUGET, J.-M. ; SAUGET, B. 1985 : « Réflexions sur le processus d'urbanisation d'Augustonemetum (Clermont-Ferrand) à partir de quelques observations chronostratigraphiques », in BEDON, R. ; AUDIN, P. *Les débuts de l'urbanisation en Gaule et dans les provinces voisines*. Caesarodunum, XX, 221 - 235.

SAUGET, J.-M. ; SAUGET, B. ; PARENT, D. 1988 : « Notes sur la topographie urbaine de Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme) ». *Revue archéologique du Centre*, 27, 209 - 218.

SILVA, A.C.F. 1986 : *A cultura Castreja no Noroeste Português*. Paços de Ferreira.

– 1999 : « A ocupação do território do Noroeste Peninsular aquando da chegada dos romanos », in *Emergência e Desenvolvimento das cidades romanas no Norte da Península Ibérica*-Actas da Mesa Redonda. Porto, 1999, 39 - 52.

TRANOY, A. 1980 : « Religion et société à Bracara Augusta (Braga) au Haut-Empire romain », in *Actas do Seminário de Arqueologia do Noroeste Peninsular*. Revista de Guimarães, vol. III, Guimarães, 67 - 83.

– 1981 : *La Galice romaine : Recherches sur le Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique dans l'Antiquité*. De Boccard, Paris.

– 1995-1996 : « La route, image et instrument du pouvoir impérial dans le Nord-Ouest ibérique ». *Cadernos de Arqueologia*, II Série, 12 - 13, Braga, 31 - 37.

TRANOY, A. ; LE ROUX, P. 1989 - 1990 : As necrópoles romanas de Bracara Augusta. Les inscriptions funéraires. *Cadernos de Arqueologia*, 6 - 7, Braga, 183 - 230.

TRÉMENT, F. 2002*a* : « Le peuplement des campagnes d'Auvergne à l'époque romaine », in MARTIN, D. *L'identité de l'Auvergne (Auvergne, Bourbonnais, Velay). Mythe ou réalité historique ? Essai sur une histoire de l'Auvergne des origines à nos jours.* Créer Éditions, Nonette, 83 - 112.

– 2002*b* : « La cité arverne à l'époque romaine », in MARTIN, D. *L'identité de l'Auvergne (Auvergne, Bourbonnais, Velay). Mythe ou réalité historique ? Essai sur une histoire de l'Auvergne des origines à nos jours.* Créer Editions, Nonette, 194 - 224.

– 2004 : *De la Gaule méditerranéenne à la Gaule centrale : Paysages et peuplements à l'Âge du Fer et à l'époque romaine. Archéologie et paléo-environnement des campagnes de Provence et d'Auvergne*. Mémoire d'habilitation à diriger les recherches, Université de Provence, Aix-en-Provence.

– 2005 : « Panorama des campagnes arvernes à l'époque romain »", in BOUET, A. ; VERDIN, F. *Territoires et paysages de l'Âge du Fer au Moyen-âge. Mélanges offerts à Philippe Leveau*. Ausonius éditions, Bordeaux, 111 - 126 (Mémoires, 16).

– 2009 : « A l'origine de la centralité clermontoise », in CHIGNIER-RIBOULON, F. *Clermont-Ferrand, ville*

paradoxale. Presses Universitaires Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, 115 - 118 (Ceramac, hors-série n°2).

– 2010*a* : « Romanisation et dynamiques territoriales en Gaule centrale. Le cas de la cité des Arvernes (IIe s. av. J.-C. - IIe s. apr. J.-C.) », in Corsi, C. ; Vermeulen, F. *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean*. Proceedings of the International Colloquium (Castelo de Vide - Marvão, 15 - 17 mai 2008). Universidade de Évora - CIDEHUS - Centro Interdisciplinar de História, Culturas e Sociedades. Ante Quem, Bologne, 85 - 104 (Ricerche Series Maior, 1).

– 2010*b* : « Romanisation et développement dans les campagnes des Gaules », in Ouzoulias, P. ; Tranoy, L. *Comment les Gaules devinrent romaines*. Colloque international (Auditorium du Louvre, 14 - 15 septembre 2007). INRAP-La Découverte, Paris, 159 - 176.

2012*a* : « Entre champs et marais : paysages et gestion de l'eau en Limagne à la fin de l'Âge du Fer et à l'époque romaine », in Bost, J.-P. (dir.) *L'eau : usages, risques et représentations dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule Ibérique, de la fin de l'Âge du Fer à l'Antiquité tardive (IIe s. a.C.-VIe s. p.C.).* Colloque international de la Fédération Aquitania (Dax, 25-26 septembre 2009). Bordeaux, *Aquitania*, 201-216 (supplément 21).

2012*b* : « Entre campos e pântanos : paisagens e gestão da água na Limagne entre finais da Idade do Ferro e a época romana », in Martins M. ; Vaz de Freitas I. ; Del Val Valdivieso, M.I. (dir.) *Caminhos da Água. Paisagens e usos na longa duração*. Braga, CITCEM, 53-75.

– « Romanisation et développement : dynamiques spatiales du développement des territoires dans le Massif Central de l'Âge du Fer au Moyen-âge », in Fiches, J.-L. ; Plana, R. ; Revilla, V. *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain*. Colloque Ager IX (Barcelone, 25 - 27 mars 2010). Presses universitaires de la Méditerranée, Montpellier [sous presse *a*].

– « Regards croisés sur les paysages de la Limagne des Marais à l'époque romaine », in Trément, F. ; Franceschelli, C. *Aménagement et exploitation des zones humides depuis l'Antiquité : approches comparées en Europe méditerranéenne et continentale.* Colloque de la Zone Atelier Loire (INEE - CNRS) (Clermont-Ferrand, 11 - 13 juin 2009). Presses Universitaires Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [sous presse *b*].

Trément, F. dir. ; Argant, J. ; Bréhéret, J.-G. ; Cabanis, M. ; Dousteyssier, B. ; Fourmont, A. ; Fournier, G. ; Liabeuf, R. ; Loison, G. ; López-Sáez, J.-A. ; Macaire, J.-J. ; Marinval, P. ; Mennessier-Jouannet, C. ; Milcent, P.-Y. ; Prat, B. ; Rialland, Y. ; Vernet, G. 2007 : « Un ancien lac au pied de l'*oppidum* de Gergovie (Puy-de-Dôme) : interactions sociétés-milieux dans le bassin de Sarlième à l'Holocène ». *Gallia*, 64, 289 - 351.

Trément, F. (dir.) ; Argant, J. ; Brémon, E. ; Cubizolle, H. ; Dousteyssier, B.; López-Sáez, J.A. ; Massounie, G. ; Rigaud, P. ; Veron, A. 2011 : « Le programme MINEDOR. Caractérisation archéologique et paléoenvironnementale des mines d'or arvernes de Haute-Combraille (Auvergne, France) », in Braz Martins, C.M. ; Bettencourt, A.M.S., Martins, J.I.F.P. ; Carvalho, J. (dir.) *Povoamento e exploração dos recursos mineiros na Europa atlântica ocidental*. Actes du colloque international de Braga (10-11 décembre 2010). Braga, CITCEM, 55-69.

Trément, F. (dir.) ; Dousteyssier, B. ; Humbert, H. ; Segard, M. 2000 : « Archéologie spatiale et archéologie du paysage : le programme « Histoire de l'occupation du sol et évolution des paysages dans le bassin de Clermont-Ferrand ». *Revue d'Auvergne*, 554/555, n°1/2, tome 114, 111 - 127 (*Nouvelles archéologiques. Du terrain au laboratoire…*).

Trément, F. (dir.) ; Guichard, V. ; Mennessier-Jouannet, C. 2002 : « Aux origines de la cité arverne », in Martin, D. *L'identité de l'Auvergne (Auvergne, Bourbonnais, Velay). Mythe ou réalité historique ? Essai sur une histoire de l'Auvergne des origines à nos jours.* Créer Éditions, Nonette, 166 - 193.

Trément, F. (dir.) ; Humbert, L. ; Dousteyssier, B. ; Trescarte, J. 2003 : *L'agglomération antique du col de Ceyssat (Ceyssat, Orcines, Saint-Genès-Champanelle). Contribution à l'étude du contexte archéologique du temple de Mercure (Puy-de-Dôme)*. Rapport de prospection thématique avec sondages nº 2001 - 62. Service régional de l'archéologie, Clermont-Ferrand, 5 vol.

Trément, F. ; Ballut, C. ; Dousteyssier, B. ; Guichard, V. ; Segard, M. 2004 : « Habitat et milieu humide en Grande Limagne de l'Âge du Fer au Moyen-âge. Essai de spatialisation dynamique des relations sociétés-milieux », in Burnouf, J. ; Leveau, P. *Fleuves et marais, une histoire au croisement de la nature et de la culture. Sociétés préindustrielles et milieux fluviaux, lacustres et palustres : pratiques sociales et hydrosystèmes.* Actes du colloque PEVS-SEDD du CNRS « Les fleuves aussi ont une histoire 2 » (Aix-en-Provence, 8 - 10 avril 2002). Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris, 95 - 109.

Trément, F. ; Chambon, J.-P. ; Guichard, V. ; Lallemand, D. 2007 : « Le territoire des Arvernes : limites de cité, tropismes et centralité", in Mennessier-Jouannet, C. ; Deberge, Y. *L'archéologie de l'Âge du Fer en Auvergne*. Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF (Clermont-

Ferrand, 29 mai - 1er juin 2003). Thème régional. Monographies d'archéologie méditerranéenne, Lattes, 99 - 110.

Trément, F. ; Dousteyssier, B. 2003 : « Élites et *villae* dans le territoire de la cité arverne », in Cébeillac-Gervasoni, M. ; Lamoine, L. *Les élites et leurs facettes. Les élites locales dans le monde hellénistique et romain*. Actes du colloque international « Les élites et leurs facettes » (Clermont-Ferrand, 24 - 26 novembre 2000). École Française de Rome, Presses Universitaires Blaise Pascal, Rome - Clermont-Ferrand, 661 - 676.

Trément, F. ; Humbert, L. 2004 : « Une incinération spectaculaire au pied du puy de Dôme. Le bûcher funéraire du col de Ceyssat (Saint-Genès-Champanelle », in Cébeillac-Gervasoni, M. ; Lamoine, L. ; Trément, F. *Autocélébration des élites locales dans le monde romain : contextes, textes, images (IIe s. av. J.-C. - IIIe s. apr. J.-C.).* Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (21 - 23 novembre 2003). Presses Universitaires Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, 463 - 500 (collection Erga, 7).

Trescarte, J. : *Les céramiques communes de la cité des Arvernes de la conquête romaine au Bas-Empire. Recherches sur les données de production, d'échanges et de consommation*. Thèse de doctorat sous la direction de F. Trément. Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand [en cours].

Van der Leeuw, S. ; Favory, F. ; Fiches, J.-L. 2003 : *Archéologie et systèmes socio-environnementaux. Études multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme Archaeomedes*. CNRS, Paris, 2003 (Monographies du CRA, 27).

ARCHÉOLOGIE DE LA HAUTE ET MOYENNE VALLÉE DU VIDOURLE, DE L'ÂGE DU FER À L'AN MILLE

Maxime Scrinzi

Résumé

De la source à la mer, sur plus de 80 kilomètres, la vallée du Vidourle traverse les différents aspects du géo-système bas-languedocien. Cévennes, collines calcaires, garrigue et Camargue s'y juxtaposent en un paysage diversifié. Cet « amphithéâtre naturel » constitue donc un terrain d'étude privilégié pour l'étude spatio-temporelle du peuplement de l'Âge du Fer au haut Moyen-Âge. Cette étude s'appuie sur de nombreux travaux archéologiques (fouilles, prospections, ...) ayant permis de constituer une importante base de données. L'association de ces recherches permettrait de comprendre le comportement de l'homme vis-à-vis d'un fleuve à travers ses déplacements et sa façon d'aménager le territoire, mais également d'apporter des éléments de réponse sur le rôle du cours d'eau dans cet aménagement.

Mots-clés: Vallée du Vidourle, paysage, peuplement, Âge du Fer, période romaine, haut Moyen-Âge.

THE ARCHAEOLOGY OF THE UPPER AND MIDDLE VIDOURLE VALLEY FROM THE IRON AGE TO THE YEAR 1000

Abstract

From the source of the river to the Mediterranean Sea, the 80-km-long Vidourle Valley crosses the various landscapes of the Lower Languedoc geosystem. Along its journey the river runs through the Cévennes (a small chain of mountains), the karstik hills, the Garrigue and the Camargue. This very rich natural environment is a perfect field for the spatiotemporal analysis of settlements from the Iron Age to the early Middle Ages.This study is based on many archaeological tasks (excavations, surveying, etc.) that make up a large database. The combination of this research allows an understanding of the behaviour of humans in relation to a river and also provides some answers on the role of rivers in human development.

Keywords: Vidourle Valley, landscape, settlements, Iron Age, Roman period, early Middle Ages.

Introduction

En Bas-Languedoc, sur le territoire de la cité de Nîmes, la vallée du Vidourle sert de cadre à un sujet de thèse sur lequel je travaille depuis 2009[1]. Ce cadre géographique diversifié, où se développent de nombreuses études depuis des décennies, s'avère être un secteur favorable à une étude d'occupation du sol sur une longue période chronologique (de l'Âge du Fer à l'an mille).

Les travaux de terrain et d'analyses étant en cours, le présent exposé propose une première synthèse sur l'état des connaissances concernant cette vallée fluviale emblématique du géo-système des littoraux méditerranéens. Il permettra également de poser les différentes problématiques sur lesquelles se base cette étude, tout en précisant le travail qu'il reste à accomplir pour la mener à bien.

1. Le cadre géographique

Prenant sa source au pied du massif des Cévennes, le Vidourle est un fleuve côtier à régime méditerranéen se situant entre les villes de Montpellier et Nîmes, dans la région Languedoc-Roussillon. Il parcourt plus de 80 kilomètres jusqu'à son embouchure dans la lagune littorale et draine un bassin versant de 798 km² (Fig. 1). La vallée du Vidourle traverse les différentes unités du géo-système bas-languedocien. Cévennes et bassins sub-cévenols, collines calcaires, garrigue et Camargue s'y juxtaposent en un paysage diversifié. Cet « amphithéâtre naturel » constitue donc un terrain d'étude privilégié pour l'étude spatio-temporelle du peuplement de l'Âge du Fer au Haut Moyen-Âge.

2.1. Un secteur favorisé par la recherche

De multiples travaux archéologiques ont donné lieu à plusieurs publications dans la basse et moyenne vallée du fleuve où la recherche est particulièrement développée depuis les années 1980. Sans établir un historique complet des recherches, entreprise bien longue, je soulignerai les principaux travaux.

Depuis des siècles, de nombreux chercheurs s'intéressent au patrimoine préhistorique et historique de la vallée du Vidourle. Les témoignages de cet intérêt peuvent remonter au XVIIe s. avec le dessin du pont *d'Ambrussum* (Villetelle - Hérault) par l'antiquaire A. de Rulman (Fiches *et al.* 2002, 526), ainsi qu'au XVIIIe s., où l'agglomération gallo-romaine de Mus (Sauve - Gard) est mentionnée pour la première fois par l'érudit J. Astruc (Astruc 1737).

Figure 1. Localisation de la zone d'étude. Fond de carte : M. Py.

Mais c'est à la fin du XIXe s. que les recherches s'amplifient avec le démarrage de fouilles archéologiques sur les *oppida* d'*Ambrussum* et de Mus (Blétry *et al.* 2002, 685 et Fiches *et al.* 2002, 526), notamment. Ces travaux de terrain ont permis de proposer une première approche chronologique et typologique ainsi que quelques relevés.

Au début du XXe s. F. Mazauric établit un « registre des recherches et acquisitions du Musée archéologique de Nîmes » regroupant ainsi de nombreuses données (Mazauric 1906 - 1913). Néanmoins, il faut attendre la deuxième moitié du XXe s. pour voir se développer des campagnes de fouilles programmées sur plusieurs établissements majeurs : l'*oppidum Ambrussum* ou *l'oppidum* du Plan de la Tour à Gailhan (Gard) (Provost *et al.* 1999a, 366 - 371). À cela s'ajoute, plus tard, la contribution des opérations d'archéologie préventive à Villevieille (Gard) (Monteil *et al.* 2002, 632 - 650) et à Dassargues (Lunel - Hérault) (Garnier *et al.* 1995, 1 - 78) pour ne citer qu'elles. Les fouilles préventives se poursuivent dès que cela s'avère nécessaire. Récemment, le projet de construction d'une ligne de train à grande vitesse et d'un parc photovoltaïque a permis de réaliser de nombreux diagnostics (Léal 2010).

Associé aux nombreuses fouilles, un programme de prospection-inventaire se poursuit depuis 1985 dans la basse et moyenne vallée du Vidourle afin de répertorier et de cartographier les établissements du néolithique au Moyen-Âge. De plus, un Programme Collectif de Recherche (1998 - 2001) consacré à l'étude géo-archéologique de la basse vallée fluviale est venu compléter et étoffer les données en archéologie spatiale sur le plan de la morphologie du fleuve (Berger *et al.* 1999, 2004, 2010, Blanchemanche *et al.* 2003).

Toutes ces données ont été analysées dans le cadre du programme européen *Archaeomedes* qui, durant les années 1990, posa les bases de l'archéologie spatiale dans la région (*Archaeomedes* 1998 et Van der Leeuw, 2003). *Archaeomedes* a réuni des chercheurs de plusieurs horizons (Sciences de l'Homme et de la Société, Sciences de la Vie et de la Terre, Mathématiques, Phy-

1. Sous la direction de Claude Raynaud (directeur de recherches - CNRS/UMR 5140-Lattes).

sique) dans le but d'étudier la dynamique d'occupation du sol à l'époque gallo-romaine, mais également l'évolution du climat et du milieu physique pendant l'Holocène. Qui plus est, trois thèses incluant des résultats obtenus dans la vallée du Vidourle furent soutenues (Nuninger 2002, Ouriachi 2009 et Fovet 2010).

Ce territoire offre donc un terrain d'étude d'une grande richesse. Néanmoins, la diversité des travaux présentés n'a pas son équivalent dans la haute vallée où la recherche archéologique a peu œuvré jusqu'à ce jour. En effet, excepté une activité importante en archéologie préhistorique (Coularou 2002), les périodes postérieures sont assez peu connues. Signalons tout de même les sondages et relevés effectués sur le site de Mus (Blétry *et al.* 2002), la fouille d'une partie de l'établissement de Perdiguier à Sauve (Provost *et al.* 1999b, 669) et les travaux réalisés en prévision de la construction d'un gazoduc (Leclaire 1995 et Leclaire *et al.* 1995).

2.2. Un nouveau programme de recherche

Dans le but de compléter la base de données, l'objectif premier est de prospecter la haute vallée du fleuve. Depuis 2009, deux équipes de prospection se partagent ce secteur : une entre Villevieille et Orthoux - Sérignac - Quilhan et l'autre entre Quissac et Saint-Hippolyte-du-Fort. En effet, peu de recherches en archéologie spatiale prennent en compte la totalité d'une vallée fluviale. Les résultats de ces campagnes de prospection, associés aux travaux déjà effectués, permettront de constituer des cartes de répartition des établissements à différentes périodes et ainsi d'étudier la dynamique du peuplement dans toute la vallée du Vidourle. Cela permettrait de comprendre le comportement des sociétés riveraines par rapport à un fleuve, à travers l'ancrage des établissements et l'aménagement du territoire, mais également d'apporter des éléments de réponse sur le rôle du cours d'eau dans cette organisation territoriale.

Grâce aux travaux présentés, il est possible de proposer des premières cartes de répartition des établissements - prototypes qu'il reste à compléter et à étoffer - une fois l'acquisition des données de terrain terminée.

3. Les premiers résultats

3.1. Le Ier Âge du Fer

On remarque la présence de plusieurs *oppida*, celui de Villevieille occupé à partir de 525 av. J.-C. (Fig. 2, n° 1) (Monteil *et al.* 2002, 640) constitue l'un des centres de peuplement majeur de la vallée du Vidourle jusqu'au IIe s. apr. J.-C. et l'*oppidum* du Plan de la tour à Gailhan (Fig. 3, n° 2) occupé dès le début du Ve s. Il dispose de plusieurs unités d'habitation ainsi que d'inhumations d'enfants (Provost *et al.* 1999a, 366 - 367). Signalons également la présence de l'*oppidum* présumé du Plantat sur la commune de Quissac (Fig. 2, n° 3) qui sera prospecté durant l'année 2011 afin de vérifier sa datation et son identification encore incertaine.

Autour de ces *oppida* se développe une très faible densité d'établissements identifiés comme étant de petits habitats (entre 100 et 1 000 m²). Essentiellement établis en plaine, dans la moyenne vallée du Vidourle, la plupart semblent fonctionner de manière autonome. La fouille du site de l'Arriasse (Vic-le-Fesq) a mis au jour des traces d'habitats et des silos du début du Ier Âge du Fer (Dedet *et al.* 1995) (Fig. 2, n° 4), preuve de cette autonomie.

On observe donc un réseau d'habitats dispersés centrés essentiellement autour de l'*oppidum* de Villevieille et au sud du Bois des Lens. La fin du Ier Âge du Fer verrait donc le début d'un regroupement de la population au sein de grands habitats.

La haute vallée se distingue par la présence de nombreux monuments funéraires (tumulus, dolmen). Datant du néolithique final, ils sont réutilisés à cette période et ont fait l'objet de fouilles archéologiques (Coularou 2002). Cependant, les habitats auxquels ils sont liés n'ont pas été retrouvés à ce jour.

3.2. Le IIe Âge du Fer

L'évolution au IIe Âge du Fer est marquée par l'intensification du peuplement avec la densification des *oppida*. L'*oppidum* de Villevieille (Fig. 3, n° 2) continue d'être occupé jusqu'en 350 av. J.-C. (Monteil *et al.* 2002, 640), et celui du Plan de la tour jusqu'à la fin du IVe s. av. J.-C. C'est à cette même période ou au début du IIIe s. av. J.-C. qu'apparaît l'*oppidum* d'*Ambrussum* (Fig. 3, n° 1). Doté d'un rempart, il occupe un espace de 5 ha et une nécropole du IIIe s. av. J.-C. lui est associée (Fiches *et al.* 2002, 528 - 529).

Signalons également la présence hypothétique de *l'oppidum* de Mus (Fig. 3, n° 4). Les travaux effectués au XIXe s. et en 1985 sur cette agglomération, surtout connus pour ses vestiges gallo-romains, permettent de penser à une occupation de cette colline au IIe Âge du Fer (Provost *et al.* 1999*b*, 670).

Sur la rive droite, un autre *oppidum* est présumé exister sur le Puech de Ceyrac (Fig. 3, n° 5). Découvert en 1905, il s'agit d'un rempart encerclant une surface de 500 m² et sur laquelle furent découverts de « *nombreux débris de poteries grises qui rappellent celles des Volces Arécomiques et quelques silex grossièrement taillés et fortement patinés* » (Provost *et al.* 1999*a*, 347). La prospection effectuée en 2010 sur ce site a permis de retrouver cette enceinte, néanmoins aucun tesson ne fut repéré. Cet établissement reste donc à ce jour mal

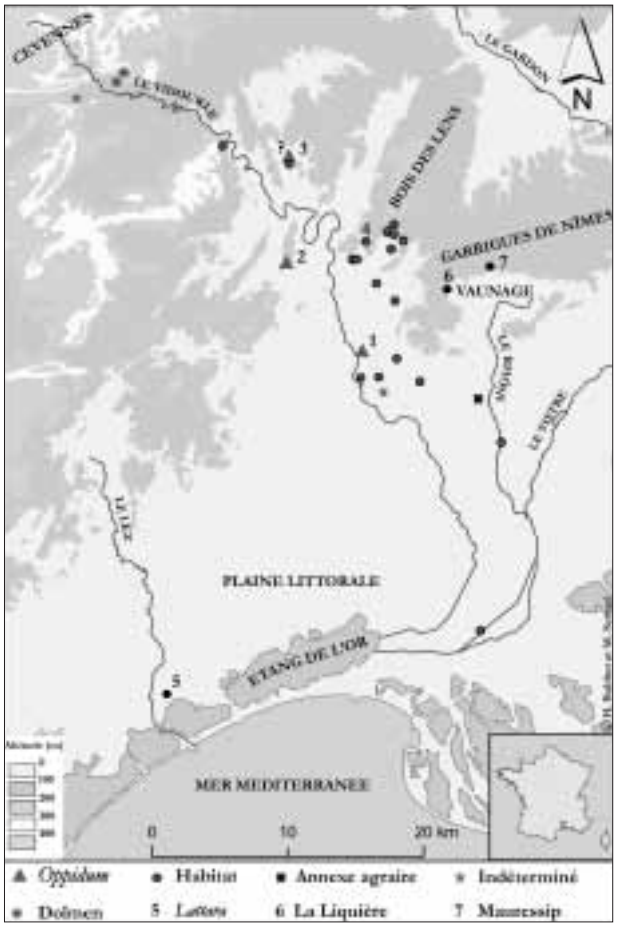

Figure 2. Carte de répartition des établissements au Ier Âge du Fer. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

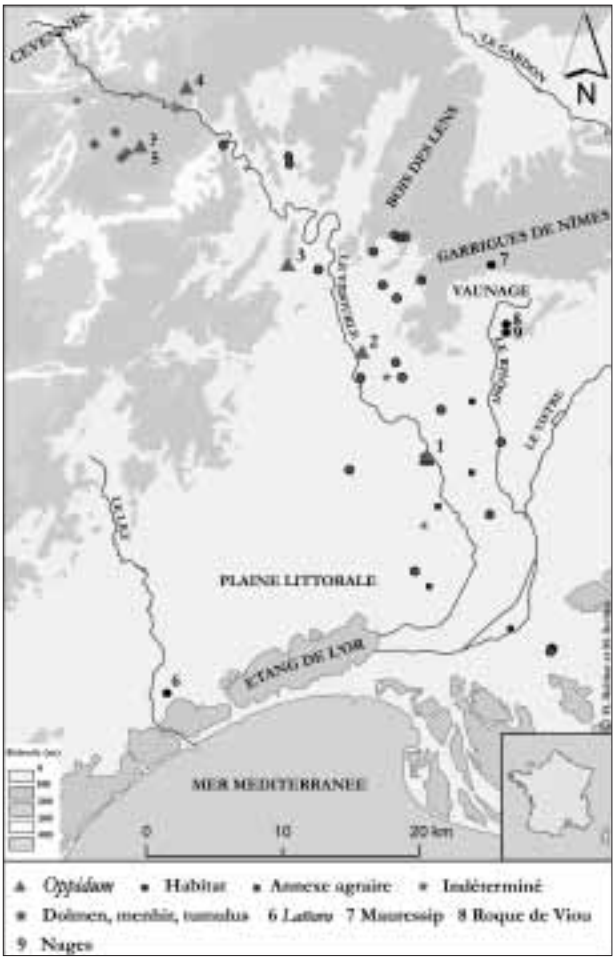

Figure 3. Carte de répartition des établissements au IIe Âge du Fer. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

daté et difficile à caractériser ; sa petite superficie le distingue des établissements contemporains.

Les réseaux ayant débuté à la fin du Ier Âge du Fer continuent d'animer le territoire. Autour de ces *oppida*, on retrouve de petits habitats, répartis de façon homogène dans la vallée. Tout un travail sera à faire autour de ces réseaux, sur leur organisation et les relations possibles entre les différents établissements.

3.3. L'époque tardo-républicaine

Durant la période tardo-républicaine (fin IIe s. - Ier s. av. J.-C.) le système romain d'exploitation du sol se met en place. De nouveaux habitats, de plus en plus nombreux mais dont la taille n'excède pas 0,5 ha, voient le jour et sont associés à de petits bâtiments agricoles que l'on interprète comme des annexes agraires. On observe un remaniement urbanistique sur l'*oppidum* d'*Ambrussum* avec, notamment, la construction d'habitations en terrasses (Fig. 4, n° 1) (Fiches *et al.* 2002, 529). L'*oppidum* de Villevieille, abandonné en 350 av. J.-C., est réoccupé au Ier s. av. J.-C. avec l'implantation d'une agglomération (Fig. 4, n° 2) (Monteil *et al.* 2002, 641).

Dans la moyenne vallée, au sud du Bois des Lens, l'agglomération de Prouvessa voit le jour vers 60 av. J.-C. (Fig. 4, n° 3). Elle contrôle un secteur de plaine utilisé pour l'agriculture, mais également un massif calcaire riche en minerai de fer, argile et pierre. C'est un terroir très actif avec une activité artisanale élevée, surtout concernant le fer, la céramique et la pierre de qualité qui est exportée dans toute la Gaule méditerranéenne (Scrinzi 2009, 90 - 91). Parallèlement, il faut s'interroger sur l'absence quasi totale d'établissements dans la haute vallée du fleuve. Les quelques prospections opérées dans ce secteur depuis 2009 confirment, pour le moment, cette absence qu'il reste à préciser et à expliquer : faibles ressources, éloignement des pôles de développement ? …

3.4. Le Haut-Empire

Le Haut-Empire voit la multiplication des habitats et annexes agraires, toujours de taille modeste et dont la durée d'occupation excède rarement un siècle. Le mouvement s'amorce dès le Ier s. apr. J.-C. où les créations de sites dépassent de très loin les abandons. Alors que les mutations urbanistiques se poursuivent

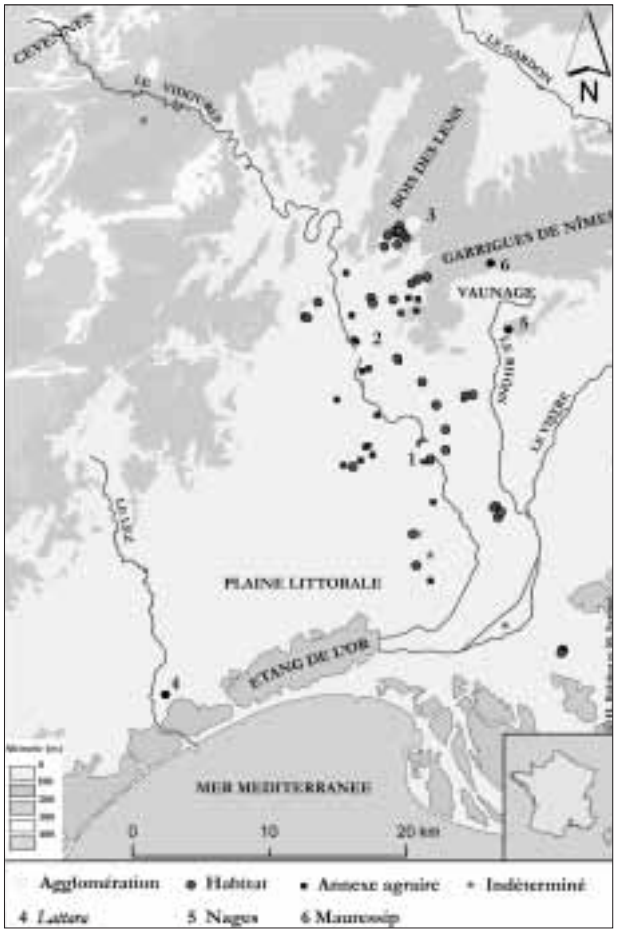

FIGURE 4. Carte de répartition des établissements à l'époque tardo-républicaine. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

sur l'*oppidum* d'*Ambrussum* : restauration de la porte sud, aménagement du pavage de la rue principale et d'un bâtiment à portique ainsi que rempart remplacé par un avant-mur (Fig. 5, n° 1). Un quartier spécialisé dans le rôle de relais routier voit le jour vers l'an 30 av. J.-C. dans la plaine au bord du Vidourle, effet probable de la construction d'un pont permettant le franchissement du fleuve. Concurrencé par le nouveau quartier, l'*oppidum* est abandonné au début du IIe s. apr. J.-C. (Fiches *et al.* 2002, 530).

Au sud-est d'*Ambrussum* se développe une nouvelle agglomération présumée sur le territoire d'Aimargues (La Cabane) (Fig. 5, n° 2), implantée au milieu du Ier s. apr. J.-C., dans un secteur faiblement occupé depuis le IIe s. av. J.-C. (Raynaud 2002, 573). L'agglomération de Villevieille (Fig. 5, n° 3) poursuit son développement et occupe une surface comprise entre 15 et 17 ha. Les fouilles ont mis au jour des îlots d'habitat, des rues ainsi que des édifices publics. L'agglomération sera pourtant abandonnée au IIe s. apr. J.-C. (Monteil *et al.* 2002, 641 - 642) sans que l'on sache si un nouvel établissement a pris le relais sur la berge du fleuve près du pont qui enjambe toujours le Vidourle, sous la ville médiévale de Sommières.

L'agglomération de Prouvessa (Fig. 5, n° 4) continue son développement jusqu'au milieu du Ier s. apr. J.-C. avec, notamment, la construction d'un *fanum*. Mais, tout comme les exemples précédents, elle disparaît au début du IIe s. apr. J.-C. (Scrinzi 2009, 91). C'est également à ce moment que semble apparaître la petite agglomération de *Varatunnum* à Salinelles (Fig. 5, n° 5), l'un des rares *vicus* de la région connu par une inscription. Elle reste néanmoins mal caractérisée par les seules prospections autour de l'église romane Saint-Julien (Raynaud 2002*b*, 652).

Dans la haute vallée, le secteur de Mus est réoccupé à partir du Ier s. apr. J.-C., une agglomération y est construite (Fig. 5, n° 6). Equipé d'un rempart, d'un aqueduc et de bâtiments publics présumés, ce site devait avoir une importance toute particulière de par les installations présentes et l'absence d'autres agglomérations connues au nord de la vallée.

Tous ces établissements, de taille et de statut différents, constituent des centres de peuplement et des chefs-lieux probablement voués à contrôler administrativement le territoire. Des *villae* de taille moyenne (0,5 à 1 ha), assez peu nombreuses, ainsi que des habitats et annexes agraires occupent le territoire autour d'eux. On observe une concentration des établissements dans la basse et moyenne vallée du fleuve. Mise à part la présence de l'agglomération de Mus, la partie nord ne bénéficie pas de la même dynamique et les premiers résultats du nouveau programme de prospection confirment cette faiblesse quantitative. De plus, de nombreux sites de nature indéterminée ont été repérés au centre de la vallée, sur la rive droite. Cette difficulté d'identification typologique réside probablement dans la mauvaise conservation du mobilier ainsi que dans son manque de diversité.

Toute une hiérarchie d'établissements est donc implantée et pas seulement dans la vallée du Vidourle, ce phénomène est observé dans tout le Languedoc et la basse vallée du Rhône par le programme *Archaeomedes* (Archaeomedes - Durand-Dastes, F. *et al.* 1998).

3.5. Le Bas-Empire

On l'a vu, plusieurs agglomérations disparaissent au début du IIe s. et de nombreux établissements sont abandonnés entre le IIIe et le IVe s., alors que très peu sont créés. La station routière d'*Ambrussum* (Fig. 6, n° 1) décline à partir du IIe s. mais fonctionne jusqu'au Ve s. avec la présence d'un ultime état de la *mutatio*, dernier vestige connu de la station routière (Fiches 2007, 114 - 115).

Plus au sud, l'agglomération présumée de « La Cabane » (Fig. 6, n° 2) continue d'être occupée alors que de nouveaux habitats groupés font leur apparition au IVe s. à ses abords. Concernant *Varatunnum*, il semble que l'extension maximale des vestiges n'est atteinte

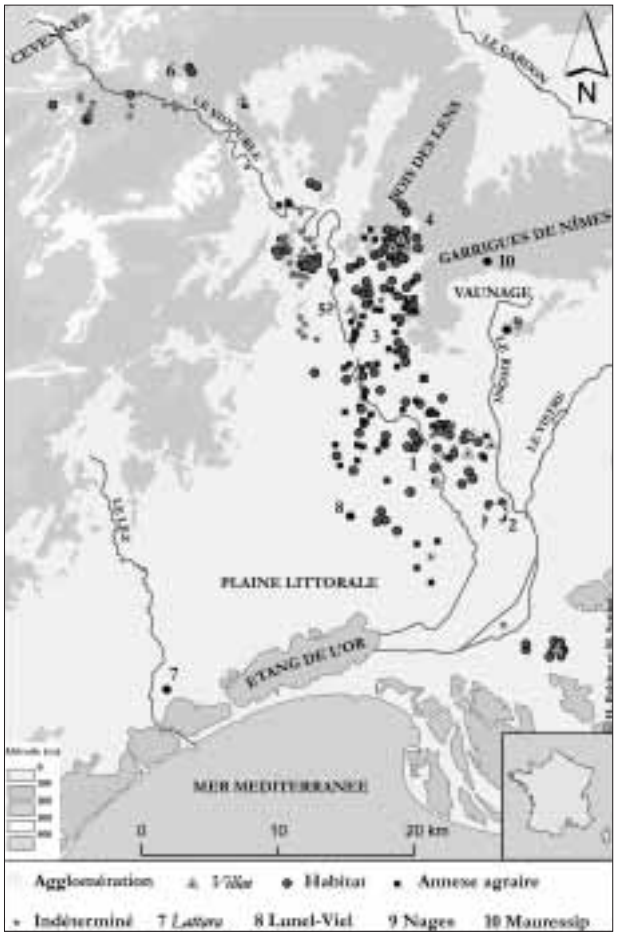

Figure 5. Carte de répartition des établissements au Haut-Empire. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

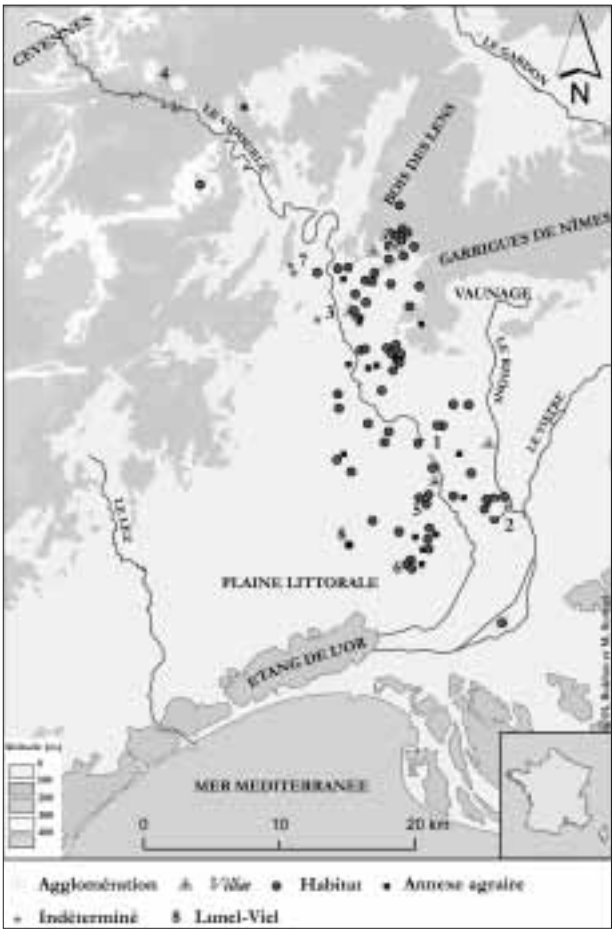

Figure 6. Carte de répartition des établissements au Bas-Empire. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

qu'à partir du IIIe s. (Fig. 6, n° 3), ce qui laisse présager une occupation antérieure moins importante (Raynaud 2002*b*, 652).

Quant à Mus (Fig. 6, n° 4), les monnaies découvertes sur le site permettent de situer un abandon de l'agglomération à la fin du IVe s. Néanmoins, en l'absence de sondage stratigraphique, on ne peut proposer une datation plus précise.

Tout ceci ne signifie pas forcément une diminution de la population, mais peut être seulement une restructuration de l'organisation du territoire. D'ailleurs, il est notable que certaines *villae* subsistent, ce qui leur donne une importance toute particulière dans la gestion du territoire, vu le déclin des agglomérations. Il faut attendre les IVe et Ve s. pour voir de nouvelles créations d'établissements qui sont moins nombreux qu'au Haut-Empire mais plus grands et occupés plus longtemps, preuve de cette restructuration territoriale. C'est notamment le cas en lunellois et sur le littoral avec le développement des sites de Dassargues (Fig. 6, n° 5) et de Desports (Fig. 6, n° 6), ou de l'îlot de Psalmodi (Fig. 6, n° 7) qui confirme cette nouvelle dynamique. Ces établissements sont identifiés comme étant de grands habitats accompagnés, peut-être, d'une aire portuaire pour Desports (Raynaud 2007, 208) et Psalmodi. La haute vallée est une fois de plus en marge avec seulement trois traces d'occupation humaine connues à ce jour.

Il est important de préciser qu'en vue d'un projet d'assainissement du sous-sol, des sondages ont été réalisés dans l'église médiévale de Gailhan. Cette intervention archéologique fait apparaître des niveaux du début du Ve s. ainsi que les traces d'une modeste « basilique » paléochrétienne datée entre la fin du Ve et le début du VIe s. (Fig. 6, n° 7) (Pellé 2004, 25). Cette opération montre la nécessité de fouiller au centre des villages, dès que l'occasion se présente, surtout s'ils comportent un toponyme latin (Quissac, Conqueyrac, Sérignac…), car on peut découvrir une occupation antérieure.

3.6. Le Haut Moyen-Âge

Les établissements de « La Cabane » (Fig. 7, n° 1) et de *Varatunnum* (Fig. 7, n° 2) continuent d'être occupés, avec tout de même un net affaiblissement de l'occupation dès le VIe s. à *Varatunnum* (Raynaud 2002*b*, 652).

On observe un réseau d'habitat bien moins dispersé que pendant la période romaine et donc un re-

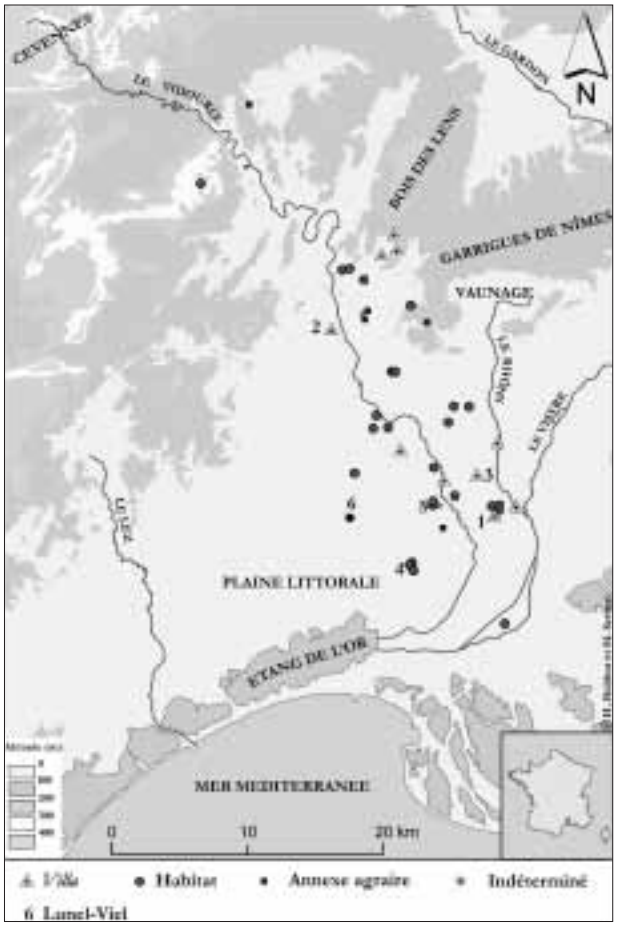

FIGURE 7. Carte de répartition des établissements au VIe et VIIe s. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

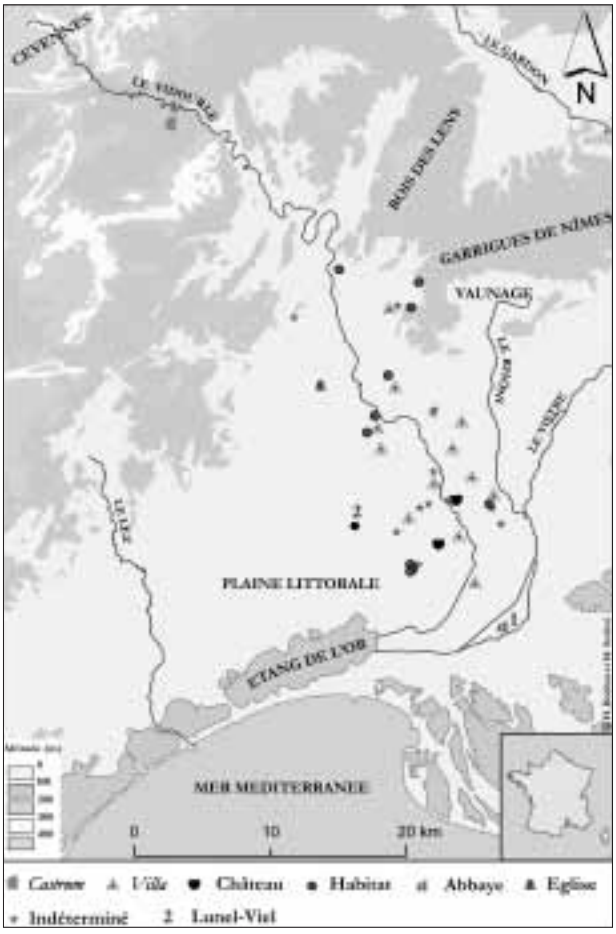

FIGURE 8. Carte de répartition des établissements entre le VIIIe et le Xe s. Carte : H. Bohbot et M. Scrinzi.

pli de la population au sein d'établissements majeurs tel que Saint-Gilles-le-Vieux (Aimargues) (Maufras *et al.* 2006), Desports ou Dassargues (Fig. 7, n° 3, 4, 5). Néanmoins, il reste difficile d'envisager une analyse spatiale aussi précise qu'aux époques antérieures dans la haute vallée, ou même d'affiner les typologies et la hiérarchie des établissements du fait de nombreuses lacunes dans la connaissance de l'occupation humaine au début du Haut Moyen-Âge (VIe - VIIIe s.).

La situation évolue à partir du IXe s. avec un accroissement de la densité d'occupation et ce, jusqu'au Xe s. Le phénomène de regroupement de la population observé au début du Haut Moyen-Âge se poursuit, entraînant donc la création de plusieurs *villae* mentionnées dans les chartes de l'abbaye de Psalmodi entre le VIIIe et le début du XIe s. (*villa Armacianicus, villa Galacianicus, etc.*). Cette abbaye (Fig. 8, n° 1) est attestée au VIIIe s. mais des traces d'occupation remontant à l'Antiquité tardive sont présentes sur l'îlot. Néanmoins, rien ne vient démontrer une fondation de l'abbaye au Ve s. (Provost *et al.* 1999*b*, 635). Ce réseau médiéval se concentre essentiellement en plaine, dans le delta du Vidourle et autour de la lagune alors que les collines restent pratiquement inhabitées.

Pendant ce temps, la haute vallée du Vidourle demeure pratiquement dépourvue d'occupation humaine. Les principaux villages actuels qui font l'objet de prospection (voir partie 2.2) sont attestés dans les textes entre le XIe et le XIIIe s. (Germer-Durand 1868). Néanmoins, cela ne veut pas dire qu'une occupation du Haut Moyen-Âge, peut être ensevelie sous les villages récents, soit à exclure. Les prospections et quelques fouilles au sein même de villages plus au sud ont révélé une occupation antérieure aux mentions textuelles (Raynaud 2007, 209 et partie 3.5).

Conclusion

Cette première synthèse met en lumière la richesse et la densité d'établissements archéologiques présents dans la vallée du Vidourle, mais également leur évolution hiérarchique et typologique. Très peu d'établissements sont présents au Ier Âge du Fer, alors qu'un élan de création *d'oppida*, dans lesquels se regroupe la population, est observé au IIe Âge du Fer. La période tardo-républicaine voit la mise en place du système romain d'exploitation du sol avec de nouvelles créations et voit l'émergence d'un maillage d'une densité inédite.

Pendant le Haut-Empire, l'habitat dispersé et les *villae* se développent autour des agglomérations, chefs-lieux ayant pour fonction de contrôler administrativement le territoire. Au Bas-Empire, on observe une nette diminution du nombre de sites démontrant ainsi une refonte du système d'occupation du sol, non plus basé autour d'agglomérations, mais autour d'habitats et de *villae* plus grands et autonomes. Durant le Haut Moyen-Âge la population se rassemble au sein d'habitats groupés, essentiellement situés en plaine et sur le littoral.

Une étude d'archéologie spatiale doit également prendre en compte les données géographiques, topographiques et géo-archéologiques, ce qui n'a pu être fait au vu de l'avancement actuel de cette thèse. Il s'impose d'intégrer toutes nos connaissances sur l'évolution morphologique du Vidourle à travers les siècles. Les travaux du Projet Collectif de Recherche (Berger *et al.* 2010), associés à des études récentes (Léal *et al.* 2010) permettront cette approche. Précisons que le Vidourle se jetait dans l'étang de l'Or avant d'être détourné jusqu'à la mer au milieu du XIXe siècle. De ce fait, toute la zone lagunaire autour de l'étang fait partie de la basse vallée du Vidourle et les données archéologiques connues dans ce secteur (prospections et fouilles) doivent donc être intégrées à l'étude.

De plus, insérer ces travaux dans un contexte d'occupation du sol des vallées fluviales méditerranéennes permettrait d'avoir des données comparatives avec d'autres pays du pourtour méditerranéen. Une étude de ce type a été réalisée sur la vallée du Biferno en Italie (Barker 1995) et les nombreuses recherches effectuées en Catalogne (Carreté *et al.* 1995 et Prevosti *et al.* 2010 notamment), en Algérie (Leveau 1984) ou en Tunisie (Sorensen 1995) permettront de proposer une ouverture du sujet sur le peuplement des littoraux de la Méditerranée.

Bibliographie

Archaeomedes 1998 : *Des oppida aux métropoles*. Anthropos, (éd.) Economica, Paris, 1998, 280.

Astruc, J. 1737 : *Mémoires pour l'Histoire Naturelle de la Province du Languedoc*, Cavalier, Paris, 1737, 680.

Barker, G. 1995 : *The Biferno Valley survey: the archaeological and geomorphological record*, Leicester Univ. Press, Londres - New York, 176.

Berger, J.-F. ; Fiches, J.-L. ; Raynaud, C. 1999 : *La vallée du Vidourle : géo-archéologie d'un paysage méditerranéen*. Rapport du P.C.R., SRA Languedoc-Roussillon, 1999, 38.

Berger, J.-F. ; Fiches, J.-L. ; Gazenbeek, M. 2004 : « La gestion du risque fluvial à *Ambrussum* durant l'Antiquité par les riverains du Vidourle », in : Burnouf, J. ; Leveau, Ph. *Fleuves et marais, une histoire au croisement de la nature et de la culture. Sociétés préindustrielles et milieux fluviaux, lacustres et palustres : pratiques sociales et hydrosystèmes*. CTHS, Paris, 2004, 419 - 435.

Berger, J.-F. ; Blanchemanche, Ph. ; Reynes, C. ; Sabatier, P. 2010 : « Dynamiques fluviales en basse vallée du Vidourle au cours des six derniers siècles : confrontation des données pédosédimentaires à haute résolution temporelle à l'analyse fréquentielle des crues historiques », in :*Quaternaire*, 21, 2010, 27 - 41.

Blanchemanche, Ph. ; Berger, J.-F. ; Chabal, L. ; Jorda, Chr. ; Jung, C. ; Raynaud, Cl. 2003 : « Le littoral languedocien durant l'Holocène : milieu et peuplement entre Lez et Vidourle (Hérault - Gard) », in : Muxart, T. ; Vivien, F. D. ; Villalba, B. ; Burnouf, J. *Des milieux et des hommes : fragments d'histoires croisées, Bilan du programme PEVS/SEDD*, coll. Environnement, 2003, 79 - 92.

Blétry, S. ; Ferrand. M. 2002 : « Mus, Sauve (Gard) », in : Fiches, J.-L. (dir.). *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 14, Lattes, 2002, 684 - 694.

Carreté, J. M. ; Carretem, H. ; Keay, S. J. ; Millett, M. 1995 : *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, suppl. n° 15, Ann Arbor, MI, 1995, 312.

Coularou, J. 2002 : *La préhistoire des basses Cévennes*, Librairie Coularou Éditeur, Saint-Hippolyte-du-Fort, 2002, 160.

Dedet, B. ; Pène, J. M. 1995 : « L'Arriasse à Vic-le-Fesc, Gard : un habitat du début du premier Âge du Fer et ses silos », in : *Documents d'Archéologie Méridionale*, 18, Lattes, 1995, 79 - 94.

Fiches, J.-L. ; Mathieu, V. 2002 : « *Ambrussum*, Villetelle (Hérault) », in : Fiches, J.-L. (dir.). *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 14, Lattes, 2002, 521 - 557.

Fiches, J.-L. 2007 : *Ambrussum*, une étape de la voie Domitienne, 2e édition, Les Nouvelles Presses du Languedoc, Montpellier, 2007, 128.

Fovet, E. 2010 : *Dynamiques socio-environnementales durant l'Antiquité. Approche micro-régionale du peuplement en Languedoc oriental*, thèse en vue de l'obtention du titre de docteur en Archéologie, Université de Franche-Comté, décembre 2010.

Garnier, B. ; Garnotel, A. ; Mercier, C. ; Raynaud, Cl. 1995 : « De la ferme au village : Dassargues du Ve s. au XIIe s. (Lunel, Hérault) », in : *Archéologie du Midi médiéval*, 13, 1995, 1 - 78.

Germer-Durand, M.-E. 1868 : *Dictionnaire topographique du département du Gard comprenant les noms de lieux anciens et modernes*, Imprimerie impériale, Paris, 1868, 300.

Léal, E. 2010 (dir.) : *Une tourbière littorale médiévale : éléments pour la reconstruction d'un paysage de zone humide*, Rapport d'opération, INRAP Méditerranée, Nîmes, mai 2010, 123.

Leclaire, A. 1995 : *Étude d'impact archéologique, Gazoduc Brignon - Saint-Hippolyte-du-Fort (Gard) 1995*, Archives scientifiques du SRA. Languedoc-Roussillon, 82 - 90.

– 1995 : *Gazoduc Brignon - Le Vigan. Nozières, Domessargues, Aigremont, St Jean-de-Crieulon, Sauve, St Hippolyte-du-Fort, La Cadière et Cambo (Gard). DFS de diagnostic 01/06/95 - 15/08/95*, A.F.A.N. Méditerranée, Nîmes, SRA Languedoc-Roussillon, Montpellier, 1995, 19 - 22.

Leveau, Ph. 1984 : *Caesarea de Maurétanie, une ville romaine et ses campagnes*, éditions de l'École Française de Rome, Rome, 1984, 556.

Maufras, O. ; Mercier, C. 2006 : « Habitat et terroir du IVe au XIIe siècle à Saint-Gilles-le-Vieux (Aimargues, Gard) », in : *Habitats, nécropoles et paysages dans la moyenne et la basse vallée du Rhône (VIIe - XVe s.). Contribution des travaux du TGV-Méditerranée à l'étude des sociétés rurales médiévales*, Documents d'Archéologie Française, 98, Éditions de la Maison des Sciences et de l'Homme, Paris, 2006, 137 - 155.

Mazauric, F. 1906 - 1913 : *Registre manuscrit des recherches et acquisitions du Musée archéologique de Nîmes, années 1906 - 1913*, Musée archéologique de Nîmes.

Monteil, M. ; Raynaud, Cl. 2002 : « Villevieille-Sommières (Gard) », in : FICHES, J.-L. (dir.). *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 14, Lattes, 2002, 632 - 650.

Nuninger, L. 2002 : *Peuplement et territoires protohistoriques en Languedoc oriental, du VIIIe au Ier s. av. J.-C.*, thèse pour obtenir le grade de docteur de l'Université de Franche-Comté, 2 volumes, Besançon, décembre 2002, 487.

Ouriachi, M.-J. 2009 : *Habitat, terroirs et territoire en Languedoc Oriental durant l'Antiquité. Approche spatio-temporelle d'un système de peuplement*, thèse en vue de l'obtention du titre de docteur en Histoire, Université de Franche-Comté, janvier 2009, 597.

Pellé, R. 2004 : *L'église Saint-Privat à Gailhan (Gard), document final de synthèse*, diagnostic archéologique, INRAP Méditerranée Nîmes, SRA Languedoc-Roussillon, 49.

Prévosti, M. ; Guitart, J. 2010 : *Ager Tarraconensis 1: aspectes històrics i marc natural*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragone, 2010, 207.

Provost, M. (dir.) 1999a : *Carte Archéologique de la Gaule*, *Le Gard*, *30/2*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Ministère de la Culture, Ministère de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche, Diffusion de la Fondation Maison des Sciences et de l'Homme, Paris, 1999, 366 - 371.

– (dir.) 1999*b* : *Carte Archéologique de la Gaule*, *Le Gard*, *30/3*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Ministère de la Culture, Ministère de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche, Diffusion de la Fondation Maison des Sciences et de l'Homme, Paris, 1999, 670.

Raynaud, Cl. 2002*a* : « La Cabane, Aimargues (Gard) », in : Fiches, J.-L. (dir.). *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 14, Lattes, 2002, 572 - 577.

– 2002*b* : « *Varatunnum* (Saint-Julien), Salinelles (Gard) », in : Fiches, J.-L. (dir.). *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 14, Lattes, 2002, 651 - 555.

– 2007 : *Archéologie d'un village languedocien : Lunel-Viel (Hérault) du Ier au XVIIIe s.*, Monographie d'Archéologie Méditerranéenne, 22, Lattes, 2007, 408.

Scrinzi, M. 2009 : *Prouvessa et son territoire durant l'Antiquité*, mémoire de Master II Archéologie des Mondes Classiques et des Cultures Indigènes, Université Paul Valéry, Montpellier III, juin 2009, 106.

Dietz, S. ; Sebaï, L. ; Ben Hassen, H. 1995 : *Africa Proconsularis. Regional Studies in the Segermes Valley of Northern Tunesia*, 3 volumes, Copenhague, 1995, 799.

Van Der Leeuw, S. ; Favory, F. ; Fiches, J.-L. (dir.) 2003 : *Archéologie et systèmes socio-environnementaux. Études multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme Archaeomedes*, Monographies du CRA, 27, Paris, 2003, 408.

III. JACIMENTS DE L'*AGER TARRACONENSIS* I CULTURA MATERIAL

DARRERES APORTACIONS EN L'ESTUDI DE LA VIL·LA ROMANA DE LA LLOSA (CAMBRILS, BAIX CAMP): L'EDIFICI SEPTENTRIONAL

Montserrat García Noguera
Josep Francesc Roig Pérez
Immaculada Teixell i Navarro

Resum
El 2007, un cop es va haver portat a terme l'obertura al públic de les restes localitzades en la part meridional del jaciment, els treballs arqueològics es varen traslladar més cap al nord. Concretament a una zona on diferents cales arqueològiques realitzades l'any 1992 varen evidenciar noves restes d'època romana. Els resultats obtinguts gràcies a les intervencions arqueològiques portades a terme entre els anys 2004 i 2009 han donat com a resultat la documentació d'un edifici interpretat com una construcció destinada a l'allotjament dels treballadors de la vil·la. L'edifici va estar en funcionament des del darrer terç del segle II dC fins a aproximadament mitjan segle III dC, moment en què va ser destruït per un incendi. Malgrat l'amortització d'aquest edifici, la zona no va quedar completament abandonada, sinó que els diferents treballs arqueològics han permès documentar, en llocs molt concrets, nous processos de reocupació datats dins el segle IV dC.

Paraules clau: La Llosa, vil·la, allotjament, treballadors, edifici.

THE LATEST CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE ROMAN VILLA OF LA LLOSA (CAMBRILS, BAIX CAMP): THE NORTHERN BUILDING

Abstract
In 2007, when the southern side of the building was opened to the public, the archaeological work moved further to the north. New evidence of Roman occupation was found, especially in an area where various excavations had been carried out 1992. The results obtained during the excavations undertaken between 2004 and 2009 evidence a building interpreted as villa workers' lodging. This building was in use from the last third of the 2nd century AD to approximately the middle of the 3rd century AD, when it was destroyed by fire. Nevertheless, the building was not totally abandoned and excavations have documented 4th century AD reoccupation in very specific places.

Keywords: La Llosa, villa, accommodation, workers, building.

1. Introducció

En aquest article es presenten les dades obtingudes en les darreres intervencions que s'han portat a terme a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp) entre 2004 i 2009, en el marc dels camps de treball promoguts pel Servei de Joventut de la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Cambrils, amb la col·laboració del Museu d'Història de Cambrils i de l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni.

La vil·la romana de la Llosa (fig. 1) se situa en terrenys municipals, dins una partida que es troba a la part sud-oriental de Cambrils, a la riba oest del barranc de la Mare de Déu del Camí, prop de la línia de costa. Pren la seva denominació d'una plataforma rocallosa que se situava en aquest punt.[1]

Aquest emplaçament, junt amb l'orografia de la zona, a més de l'existència d'aigües freàtiques, probablement aptes per satisfer les necessitats agrícoles i domèstiques, degué afavorir la creació d'un establiment rural, d'ençà de la segona meitat del segle I aC, assentament que va estar ocupat fins al segle VI dC.

La vil·la es troba sobre una plataforma quaternària formada per nivells d'argiles, graves i sorres compactades producte de diferents dipòsits fluvials (García *et al.* 2001, 9). De fet, tant el barranc de la Mare de Déu del Camí com la línia de costat han experimentat diferents avanços o retrocessos en el seu curs, fet que, junt amb diferents avingudes al·luvials, ha afectat algunes zones del jaciment, com per exemple les parts oriental i meridional.

Les primeres informacions respecte de l'existència de restes es remunten al 1980, quan els treballs d'urbanització que s'estaven portant a terme prop de la costa varen comportar la localització d'algunes estructures que l'arqueòleg Jaume Massó va datar dins el període romà.

A partir d'aleshores, en un principi intermitentment (de 1982 a 1984) i d'ençà del 1990 de forma anual, s'han portat a terme diferents intervencions en la part meridional del jaciment, en les àrees identificades com a 1000 i 2000, les quals varen ser objecte d'una adequació museogràfica inaugurada l'any 2007.

Des del 2004 fins al 2009 les actuacions s'han desenvolupat en una nova àrea, la 3000, al nord de les anteriors. En aquesta, s'ha localitzat un edifici amb

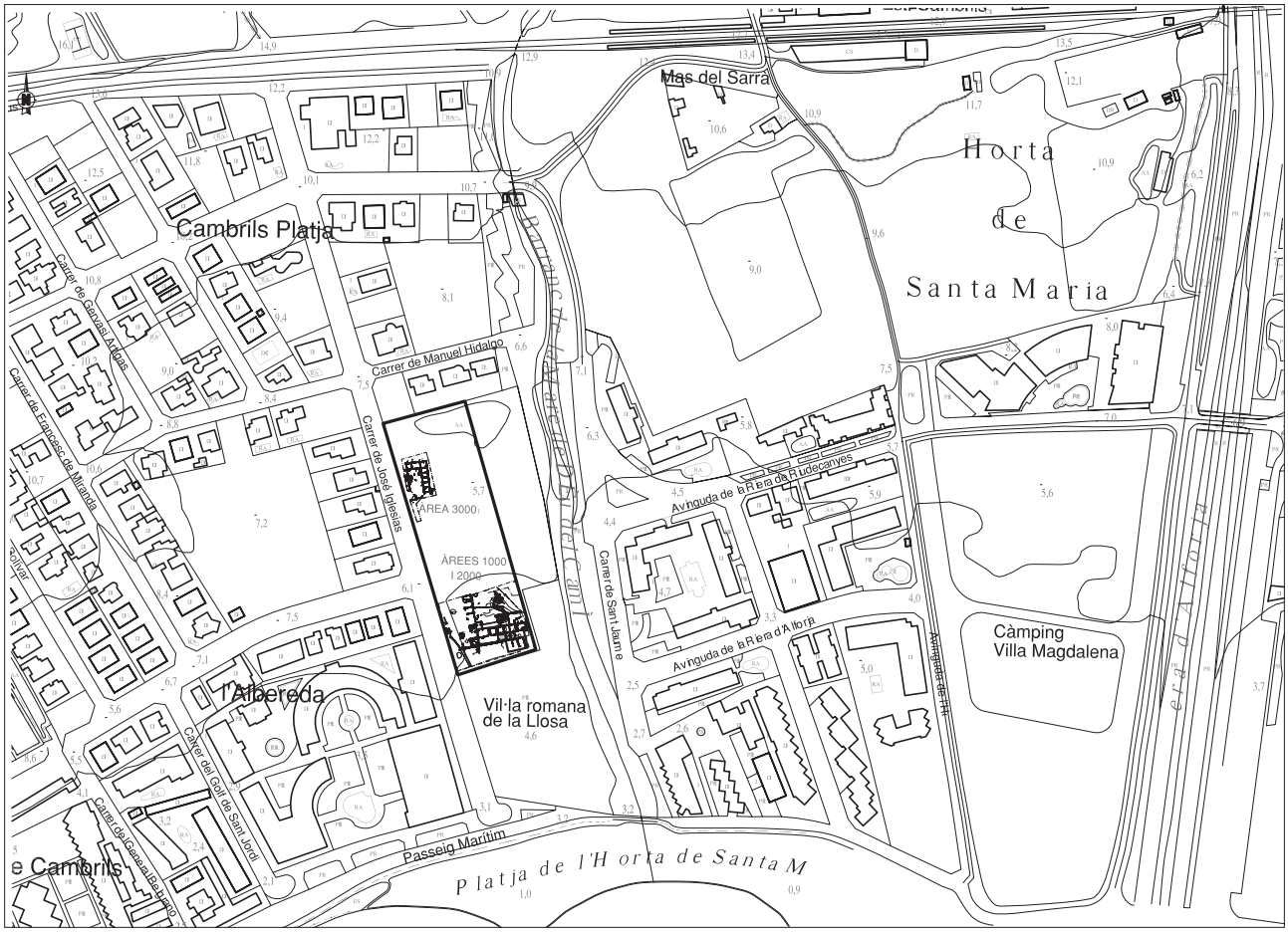

Figura 1. Situació de la vil·la romana de la Llosa. Planimetria a càrrec de Codex, Arqueologia i Patrimoni.

1. Informació oral proporcionada per l'arqueòleg Jaume Massó.

una entitat i unes característiques completament diferenciades de les de les construccions documentades anteriorment, si bé la seva datació és coetània a la de la gran vil·la d'època altimperial.

2. El sector meridional de la vil·la de la Llosa

Els treballs realitzats fins al 2003 es varen centrar en l'excavació dels diferents àmbits que se situaven al voltant dels descoberts inicialment (l'any 1982), en la part meridional del jaciment. Les intervencions varen permetre documentar una part d'un establiment rural romà ocupat d'ençà de la segona meitat del segle I aC i fins al segle VI dC, procés que va comportar-hi diferents transformacions arquitectòniques i funcionals[2] (fig. 2).

Tot i que s'hi han localitzat materials del segle II aC, les evidències constructives més antigues degueren formar part d'un establiment de la segona meitat del segle I aC, del qual desconeixem tant els límits com les seves característiques arquitectòniques i funcionals. De forma aïllada, s'han documentat algunes estructures bastides amb pedres i argila sobre les quals es devia situar algun tipus d'alçat realitzat amb materials peribles.

En la primera meitat del segle I dC, prop de la Via Augusta, es va construir una *villa*, de la qual bona part de les evidències visibles corresponen a la *pars urbana*, formada per un corredor semisoterrat entorn del qual se situaven diferents àmbits. Des del segle II dC fins al segle IV dC, s'hi construïren nous espais, alhora que es produí una monumentalització, com es constata en els *balnea*[3] o en el segon *triclinium*, d'on procedeixen diferents restes materials, entre les quals destaquen, objectes de bronze destinats a la il·luminació, al servei de taula i a suports.[4]

Entre els segles IV i VI dC, s'amortitzaren els espais precedents, alhora que es crearen noves formes d'hàbitat acompanyades d'espais funeraris emplaçats en les àrees properes. D'aquests, destaca un enterrament del segle V dC amb un aixovar funerari format per una sivella,[5] tres braçalets, un anell de bronze, unes arracades, denes de collaret de pasta de vidre i una possible capseta.

Per contra, pel que fa a la *pars rustica*, les restes que se n'han identificat se situen de manera perimetral, al nord de les esmentades anteriorment, evidències que corresponen a un petit forn terrissaire destinat a la fabricació de recipients de mitjanes i petites dimensions i materials constructius a petita escala (Massó 2001). Dins d'aquesta *pars rustica* cal incloure-hi un edifici excavat parcialment, situat a 75 metres de distància de les àrees 1000 i 2000 –que descriurem a continuació–, i també les restes d'unes possibles estructures de combustió localitzades sota l'actual vial de Josep Iglesias (Gebellí 2007, 88).

FIGURA 2. Imatge aèria de la part meridional del jaciment.

2. Un estudi exhaustiu de les dades obtingudes en el decurs dels treballs que s'havien realitzat fins a l'any 2001 correspon a García *et al.* 2001, treball que va ésser complementat per un altre estat de la qüestió, que fou publicat, posteriorment, per E. Ramon (Ramon 2007).

3. Objecte d'un article per part dels companys Jordi López Vilar i Josep M. Puche en aquest mateix volum.

4. Per obtenir més informació quant a aquests materials, vegeu un estudi detallat en els apartats d'E. Koppel i E. Ramon que formen part de la monografia sobre el jaciment (García *et al.* 2001).

5. La decoració de la peça està formada per motius geomètrics i zoomòrfics característics d'època tardana.

3. El sector septentrional de la vil·la de la Llosa

Es tractava d'una zona gairebé inèdita fins a l'any 1992, moment en què es van trobar les primeres evidències arran d'unes cales arqueològiques. Però no va ser fins a l'any 2004 que es van realitzar els primers treballs arqueològics en extensió, que van permetre confirmar l'existència de diferents restes, entre les quals destaca un gran edifici clarament diferenciat (fig. 3), tan arquitectònicament com funcionalment, del que se situava en la part meridional.

L'única evidència corresponent al moment inicial de l'ocupació (segles I-II dC) en aquesta àrea, ara per ara, correspon a un fonament d'escassa entitat localitzat en l'extrem sud-est. Es tracta d'una estructura orientada en sentit nord-sud i que es bastí amb còdols de riu lligats amb argila.

En el darrer terç del segle II dC es produeix una transformació constructiva que dóna com a resultat un edifici de planta en U (fig. 3) i una superfície de 320 metres quadrats.

L'accés s'efectuava pel seu costat meridional (fig. 4) on se situa un pati de distribució porticat (tal com es constata a partir de la localització de cinc suports de pedra[6]) pavimentat amb terra compactada i amb algunes reparacions de morter de calç. Al voltant d'aquest pati se situen vuit estances de planta rectangular[7] (fig. 3), set de les quals mesuren aproximadament 8,6 metres quadrats.

L'única que té unes característiques diferents se situa en la part septentrional i correspon a un espai de majors dimensions, 16 metres quadrats. Els paviments de totes les estances són de terra compactada i recolzen en els murs i els fonaments realitzats en *opus caementicium* (encofrat, en el cas dels murs). L'alçat, probablement, era bastit en tàpia o tovot (fig. 5).

Entre el final del segle II i el primer quart del segle III dC es va produir una reestructuració dels espais, procés que no ha estat possible precisar cronològicament a causa de l'escassa informació dels materials recuperats.

Aquesta activitat constructiva va consistir en una compartimentació d'alguns dels àmbits precedents i en la creació de nous, tal com es constata en la part oest i en l'extrem nord-est de l'edifici (fig. 6). Malgrat la parcialitat de la nova planta, el fet que els nous murs mantinguin els antics eixos, així com les seves dimensions, ens

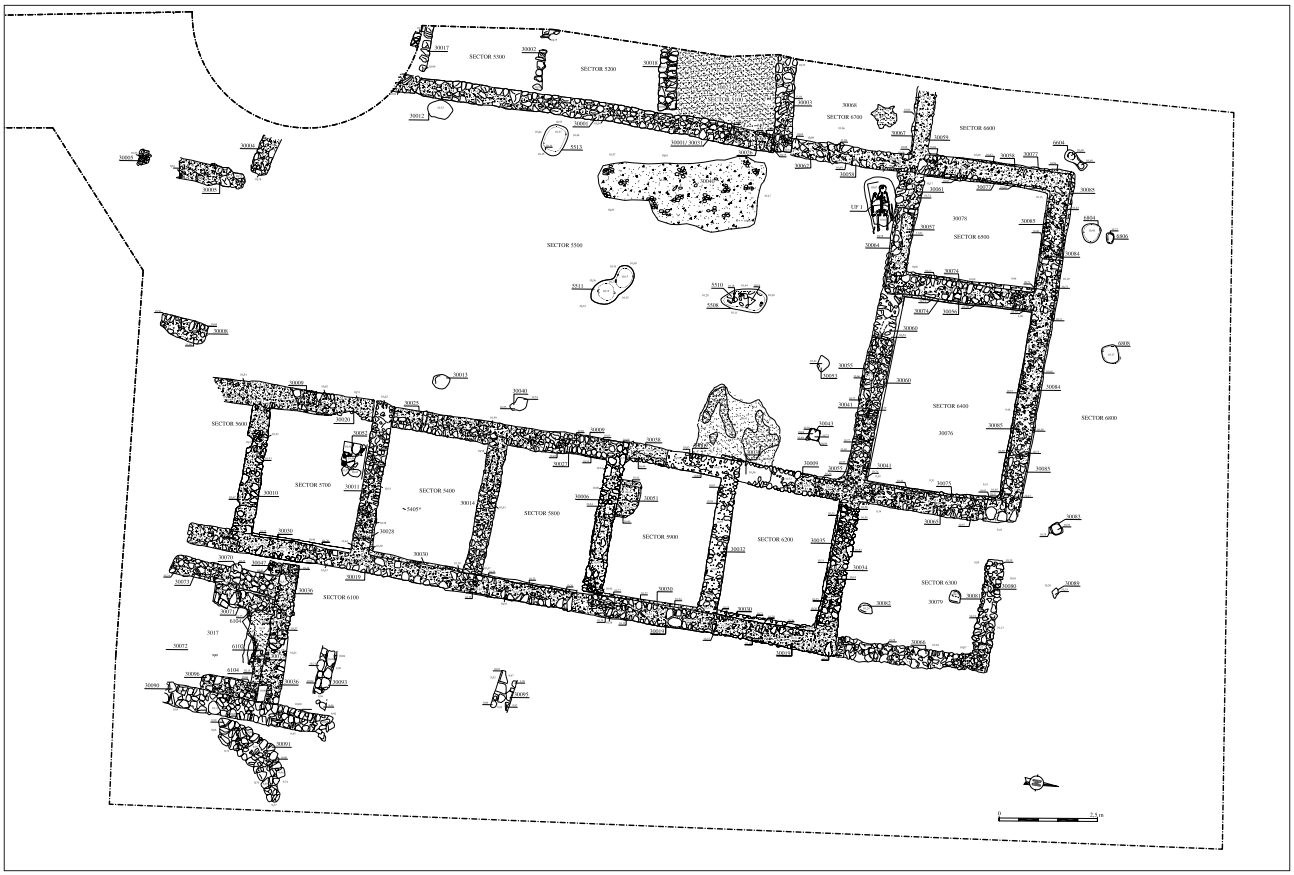

Figura 3. Planta general de l'edifici septentrional localitzat dins de l'àrea 3000. Planimetria a càrrec de Codex, Arqueologia i Patrimoni.

6. Amb un intercolumni d'1,50 metres/1,70 metres (en els costats nord i est). Altres evidències d'un altre porticat s'han documentat al nord-oest de l'edifici, on s'han identificat quatre forats de pal i restes de la base d'un pilar.

7. Amb portes d'1 metre de llum de les quals s'ha conservat la llinda.

Figura 4. Imatge general de l'edifici des del seu costat meridional.

remet a la possibilitat que es tracti d'espais bastits en un període relativament proper als de la fase anterior.

El que sí que s'ha constatat és una diferenciació quant a la tècnica constructiva d'aquests nous murs (realitzats en *opus incertum*), així com l'emplaçament de llurs accessos, els quals no permeten una comunicació directa amb el pati, a diferència del que s'ha constatat en la fase precedent.

Al voltant de la meitat del segle III, un incendi va destruir l'edifici, tal com s'ha constatat a partir de la documentació d'estrats producte de processos de combustió i de l'enderroc d'algunes de les estances. Dins aquest context, situem la troballa d'un tresor numismàtic format per 15 monedes (1 antoninià i 14 sestercis) emeses entre els regnats de Trajà (101-102 dC) i Filip II (244-246 dC). L'emplaçament de les peces indica que originàriament es trobaven dins un moneder de bossa de tela rígida o de pell, amagat o dipositat intencionadament en l'alçat de tàpia del mur septentrional del sector 6300 (fig. 7).

Les darreres fases d'ocupació (entorn de la meitat del segle IV i el segle V) corresponen a una activitat funerària i constructiva dins dels límits del pati i a l'extrem sud-est de l'edifici precedent, respectivament.

Durant la intervenció de l'any 2006 es van documentar dos enterraments en un estat de conservació

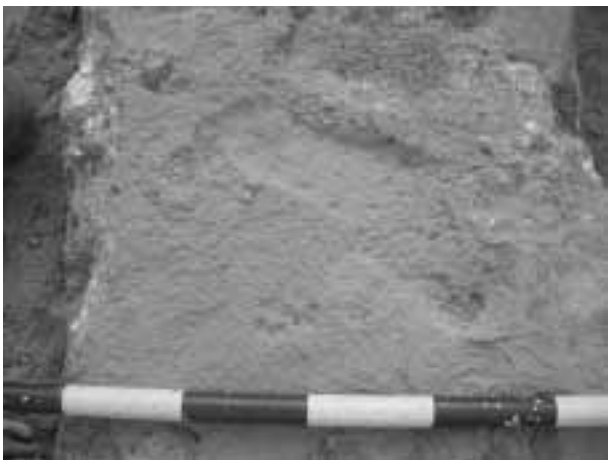

Figura 5. Detall del mur 30.058, amb petjades de gat i empremtes de *caligae*.

força dolent. En ambdós casos, les fosses tenien una planta el·líptica més o menys irregular i un llit de pedres i *tegulae* que cobria el fons. Les inhumacions corresponen a un adult[8] i a un infant amb una orientació oest-est i nord-sud, respectivament.

L'activitat constructiva queda palesa per un mur curvilini i restes d'un àmbit format per tres murs, bastits amb còdols lligats amb morter, associats a un paviment en *opus signinum* molt degradat.

8. El que es troba en un millor estat de conservació correspon a un adult enterrat en decúbit supí amb els braços paral·lels al cos.

Figura 6. Imatge general de l'estança 6300, situada a la part nord-est de l'edifici. L'asterisc marca el lloc exacte del tresoret de monedes.

Figura 7. Detall del conjunt de monedes localitzat dins de l'estança 6300.

4. Interpretació

Amb les actuacions realitzades d'ençà del 2004, s'amplia el volum d'informacions disponibles en relació amb una de les vil·les objecte d'una continuïtat més gran en la recerca científica dins les nostres contrades. De fet, si bé les excavacions anteriors havien permès aprofundir en el coneixement de l'organització i característiques de la *pars urbana* (al sud del jaciment), les dades que s'havien obtingut quant a la *pars rustica* eren fragmentàries. De manera que l'edifici que presentem (situat a l'extrem septentrional del jaciment) esdevé una de les primeres aportacions en aquest sentit, alhora que permet definir d'una manera cada cop més aproximada la seva extensió.

Les dades disponibles ens remeten a un edifici ocupat d'ençà del període julioclaudi fins com a mínim a la meitat del segle IV o el segle V dC.

Les fases en les quals s'estructura la dinàmica ocupacional de l'edifici septentrional s'adscriuen als paràmetres evolutius de l'hàbitat rural del litoral oriental de la *Hispania Citerior* que apareixen recollits en l'estudi realitzat, darrerament, per l'arqueòleg Víctor Revilla (Revilla 2010). Les nostres estructures s'afegeixen a altres amb les quals s'han perfilat algunes de les característiques del poblament, com els Munts (Altafulla) i Torre Llauder (Mataró), amb fases de construcció i monumentalització (a partir d'època julioclàudia i entre els segles II-III, respectivament), de destrucció (en la segona meitat del segle III) i de reconstrucció de l'assentament (a partir dels segles IV-V).

Altres trets que particularitzen el nostre edifici corresponen a l'homogeneïtat quant a la morfologia i dimensions de les estances que en formen part, fet que sovint s'atribueix als *cubicula,* sovint situats al sud i a llevant. De manera que no descartem la possibilitat que algunes de les nostres estances corresponguin a àmbits d'aquest tipus, hipòtesi que resta confirmada a partir de la inexistència de qualsevol altra evidència, bàsicament relacionada amb activitats productives i d'emmagatzematge conservada *in situ.* De fet, dins l'organització arquitectònica i funcional dels centres productius de les vil·les del nord-est peninsular, el nostre edifici esdevé gairebé inèdit, ja que sovint el que s'ha documentat ha estat àmbits destinats a l'elaboració de vi o oli o a la indústria terrissera, mentre que altres sovint s'interpreten com a àrees destinades a l'emmagatzematge, tipus *horrea* (Salido 2008) o altres (Leveau i Buffat 2008).

La morfologia de l'edifici de la Llosa, malgrat certes diferències arquitectòniques, ens remet a la de la construcció de la fase 1 (datada en el final del segle I o el segle II dC), de la *villa* de Casa Blanca (Tortosa). Es tracta d'un edifici de 550 metres quadrats (Revilla 2003, 26) constituït per un pati rectangular al qual s'obrien diferents àmbits, que s'han interpretat com una àrea destinada a l'emmagatzematge o bé com a residència dels treballadors de l'explotació (Revilla 2003).

Aquestes estructures amb diferents transformacions varen tenir pervivència fins a la segona meitat del segle V dC o el segle VI dC (Revilla 2003, 34). Tanmateix, pel que fa a la planta de cadascuna de les fases, la que presenta més similituds amb la nostra construcció correspon a la que se situa en les fases 1 i 2, la darrera de les quals s'ha datat al final del segle I dC o a la primera meitat del segle II dC (Revilla 2003, 45).

Un altre paral·lel proper quant a la morfologia de l'edifici el trobem en la vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc), on els treballs d'excavació realitzats el 1997 per part de Codex, Arqueologia i Patrimoni varen permetre la localització d'una construcció que se situava en la *pars rustica* i que es va datar entre el període tardorepublicà o l'època d'August i el segle III dC. Es tractava d'un edifici de planta rectangular que s'organitzava entorn d'un pati central, al voltant del qual s'obrien unes estances amb funcionalitats ben diferents: allotjament dels treballadors de la *villa*, dipòsits de difícil interpretació i un forn amb dependències annexes (Adserias, Morer i Rigo 2000).

Així doncs, dins de la *pars rustica*, a més de les dependències productives, també s'hi situaven les estances o *cellae* destinades als esclaus, al capatàs (*vilicus*) i a l'administrador o procurador (Fornell 2005, 24), personatge al qual es podria vincular el tresor numismàtic localitzat dins del sector 6300 (v. infra).

Un altre espai que, en general, devia estar emplaçat en aquest punt seria la infermeria (Fornell 2005, 24), àmbit on probablement s'empraren alguns dels objectes recuperats en el decurs de les diferents intervencions arqueològiques en els sectors 5500, 5900 i 6500.

Concretament, ens referim a una sonda d'oïda (*auriscalpium*), una sonda espatulada (*specillum*) i una plaqueta de pedra (*coticula*), destinades a la realització i aplicació de productes de caràcter medicinal (fig. 8). També es van recuperar unes pinces (*vulsella*) de bronze que es degueren emprar en l'extracció de sòlids (Borobia 2007 i Monteagudo 2000).

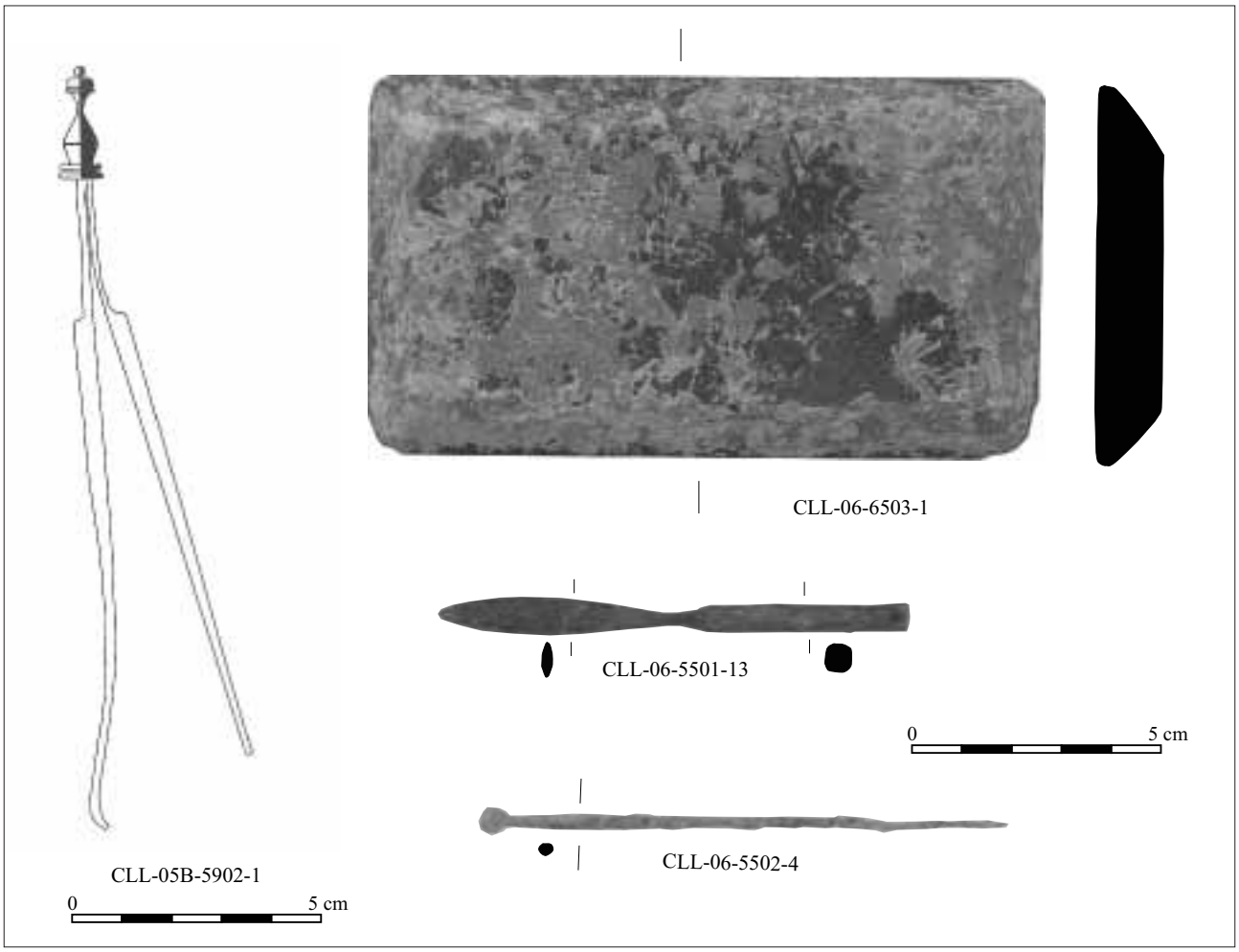

FIGURA 8. Detall de les peces quirúrgiques recuperades en els sectors 5500, 5900 i 6500.

5. El conjunt monetari

En l'estança interpretada com a residència del *vilicus* s'exhumà un conjunt de monedes localitzades la majoria d'elles en un mateix punt. Les peces monetàries estaven concentrades gairebé a tocar del mur de tancament nord de la cambra. La troballa en la ubicació descrita ens indica que el conjunt monetari es troba en posició secundària, ja que l'original ha de provenir d'un amagatall o d'un dipòsit intencionat, que es devia trobar en l'alçat de tàpia de l'esmentat mur abans de la seva ensulsida a conseqüència de l'incendi que va destruir l'edifici a la meitat del segle III dC. Dues de les quinze peces que formen el tresoret s'han localitzat a uns 30 centímetres de la troballa concentrada i han estat considerades com a pertanyents a aquest. La posició de les monedes mateixes abans de la seva exhumació indica que devien ser dins d'un recipient de matèria orgànica que, de ben segur, corresponia a un moneder de bossa de tela rígida o pell.

La troballa s'identifica amb el segon tipus dels quatre grups de tresors establerts per R. Turcan, corresponent al constituït per bosses perdudes o abandonades amb una composició de variada amplitud cronològica, dependent directament de la circulació monetària que es doni en el lloc, en el moment concret d'abandonament, sense haver existit una selecció prèvia de peces (Turcan 1965, 356). El conjunt monetari està integrat per 14 bronzes, tots ells sestercis, i un antoninià, moneda de plata que no ha conservat evidència visible del seu bany exterior d'argent. El seu estat de conservació és molt bo, malgrat que algunes d'elles presenten un desgast elevat conseqüència d'un ús prolongat (fig. 9 i 10).

L'interval temporal de la sèrie s'ubica entre el regnat de Trajà i l'imperi de Filip II, cosa que l'associa als conjunts monetaris del segle III dC trobats a *Hispania* anomenats de circulació monetària de tipus mediterrani, identificada a tota la franja costanera fins a la *Baetica* (Marot 1999, 329-330). El sesterci que obre la forquilla cronològica ens atorga una data d'emissió entre els anys 101 i 102 dC (6304-8). El més recent correspon a l'antoninià 6304-15, el qual no ha pogut ser identificat i, per tant, no ens aporta una datació absoluta. La presència de cinc peces del segle II dC ens aproxima a la típica composició dels tresors numismàtics del segle III dC on es constata el manteniment en circulació d'aquestes peces numismàtiques dels segles I i II dC (Callu 1969, 131).

L'absència de monedes de Valerià marca una barrera important *ante quem* de l'entrada d'antoninians a *Hispania* i s'identifica amb un tipus de comportament propi de la primera meitat del segle III dC. Es coneix que l'entrada en massa de la denominació d'antoninià no es produeix fins a les emissions en nom de Galliè, encara que de manera esporàdica es té constància d'exemplars de Gordià III documentats a ciutats com *Tarraco* i *Barcino*. Per això, el tresorejament del conjunt no ha d'anar més enllà de l'any 260 dC.

En la seva composició s'observa que el nombre més gran de sestercis identificats són del regnat de Sever Alexandre (3), seguit pels bronzes de Gordià III (2). De l'única moneda no identificada amb precisió, el pes, diàmetre i elements conservats permeten assegurar que correspon a un sesterci del segle II dC.

La composició detallada de les peces monetàries és aquesta:

	Nombre	%
101-222	**6**	**40,0**
Trajà	3	20,2
Adrià	1	6,66
Còmmode	1	6,66
Caracal·la	1	6,66
222-235	**3**	**20,0**
Sever Alexandre	3	20,0
235-249	**4**	**26,66**
Maximí	1	6,66
Gordià III	2	13,33
Filip II	1	6,66
Indeterminades	**2**	**13,33**
Total	15	

Els pesos dels sestercis estan pròxims als pesos referenciats en les estimacions dels catàlegs consultats, fet que ratifica la bona qualitat de les monedes exhumades.

6. Etapes de l'estructura del conjunt monetari

L'observació del conjunt monetari deixa entreveure una renovació progressiva del numerari en el jaciment en la primera meitat del segle III dC. Com en altres ocultacions conegudes de la mateixa franja cronològica, la presència de moneda dels segles I i II dC és important, de la mateixa manera que la presència dels tipus de l'època gordiana, per la qual cosa s'hi poden definir tres etapes, que són:

L'etapa 101-222 dC. Està representada per sis sestercis. La seva condició de monedes circulants ha provocat el desgast important i una pèrdua de pes.

L'etapa de Sever Alexandre, 222-235 dC. En la mostra analitzada ressalta el fet que no hi ha numerari de l'etapa de govern de Septimi Sever, fet que no ha d'estranyar en un tresorejament de volum monetari

Núm. de la peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàm. (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Referència bibliogràfica
6304-2	–	Segle II dC	AE	Sesterci	23,6	33	6	Roma	Cap a d. Il·legible	Figura dempeus a d. (---) En camp: [S] C	
6304-3	Adrià	134-138 dC	AE	Sesterci	22,8	30	6	Roma	Bust llorejat a d. HADRIANVS A[VG COS III P]P	Felicitas dempeus a e., portant pàtera a d. i cornucòpia a e. [F]O[RTUNA AVG] S C	RIC II,760d
6304-4	Gordià III	238-239 dC	AE	Sesterci	22,5	31	12	Roma	Bust llorejat, drapejat i amb cuirassa a d. IMP CAESAR M ANT GORDIANVS AVG	Victòria avançant a e., portant corona i palma. VICTORIA AVG S.C.	RIC IViii,258a
6304-5	Trajà	103-111 dC	AE	Sesterci	24,3	34	6	Roma	Bust a d. llorejat [IMP CAES NERVAE TRA]IANO AVG GER D[AC P M TR P COS V P P]	Mart caminant a d. portant llança i trofeu [S P Q R OPTIMO PRINCIPI S C]	RIC II, 482
6304-6	Sever Alexandre	232 dC	AE	Sesterci	22,5	31	12	Roma	Bust a d. drapejat sobre l'espatlla IMP ALEXANDER PIVS AVG	Providentia drapejada dempeus portant dues espigues sobre modius i cornucòpia a e. PROVIDENTIA AVG S C	BMC VI, 885
6304-7	Maximí el Traci	236 dC	AE	Sesterci	23,9	29	12	Roma	Bust a d. llorejat, drapejat i amb cuirassa IMP MAXIMINVS PIVS AVG	Salus asseguda a e., alimentant amb una pàtera una serp sobre altar SALVS AVGUSTI, en exerg S C	BMC VI, 100
6304-8	Trajà	101-102 dC	AE	Sesterci	22,5	33	7	Roma	Cap llorejat a d. [IMP CAES N]ERV[A] TRAIAN A[VG GERM PM]	Pax asseguda a e., portant branca i ceptre [TR POT COS IIII P P), en exer.: [S C]	RIC II, 432
6304-9	Sever Alexandre	232 dC	AE	Sesterci	20,0	27	12	Roma	Bust a d. drapejat sobre l'espatlla [IMP A]LEXANDER PIVS [AV]G	Sol avançant a e. portant un fuet en mà e.; plec de roba flotant a la seva esquena. P M TR P I COS IIII PP. En camp: S C	BMC VI, 867-868

FIGURA 9. Inventari del conjunt numismàtic.

Figura 9. Inventari del conjunt numismàtic.

Núm. de la peça	Autoritat emissora	Data d'emissió	Metall	Valor	Pes (g)	Diàm. (mm)	Eixos (h)	Seca	Anvers	Revers	Referència bibliogràfica
6304-10	Còmmode	192 dC	AE	Sesterci	18,4	28	6	Roma	Cap llorejat a d. [L AEL AV]REL COMM [AVG P FEL]	Roma dempeus a d. portant llança i donant la mà a Fides. Estrella entre les figures [P M TR P XVII IMP VIII COS VII P P]. En camp: [S C].	RIC III, 608
6304-11	Caracal·la	211-213 dC	AE	Sesterci	21,8	29	1	Roma	Cap barbat i llorejat a d. M AVREL ANTONINVS PIVS AVG BRIT	Securitas entronitzada a e. portant ceptre i davant altar SECV[RITATI PERPETVA], en exerg.: S C	BMC III, 251
6304-12	Sever Alexandre	230 dC	AE	Sesterci	19,6	29	1	Roma	Bust drapejat a d. amb *stephanus* IVLIA MAMAEA AVGVSTA	Felicitas drapejada, asseguda a e. portant caduceus en la mà dreta i cornucòpia a e.	RIC IVii, 661
6304-13	Trajà	103-111 dC	AE	Sesterci	20,4	31	5	Roma	Bust drapejat i llorejat a d. [IMP CAES NERVA TRAIA]NO [AVG GER DAC P M TR P COS V PP]	Spes avancant a e., portant flor i agafant-se el vestit amb la mà a d. [S P Q R OPTIMO PRINCIPI].	RIC II, 519
6304-14	Gordià III	243-244 dC	AE	Sesterci	21,9	30	12	Roma	Bust drapejat, llorejat i amb cuirassa a d. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	Fortuna asseguda a e. portant timó i cornucòpia; roda sota la cadira FORTVNA R[ED]VX, en exerg.: S C	RIC IViii, 331a
6304-15	–	Segle III dC	AE	Antoninià	5,9	24	–	–	Cap a d. Il·legible.	S'intueix figura dempeus Il·legible.	–
6304-17	Filip II	244-246 dC	AE	Sesterci	16,5	26	12	Roma	Bust drapejat a d. M IVL PHILIPPVS CAES	Filip dempeus a e. portant globus i llança PRINCIPI IVVENT, en camp: S C	RIC IViii, 256a

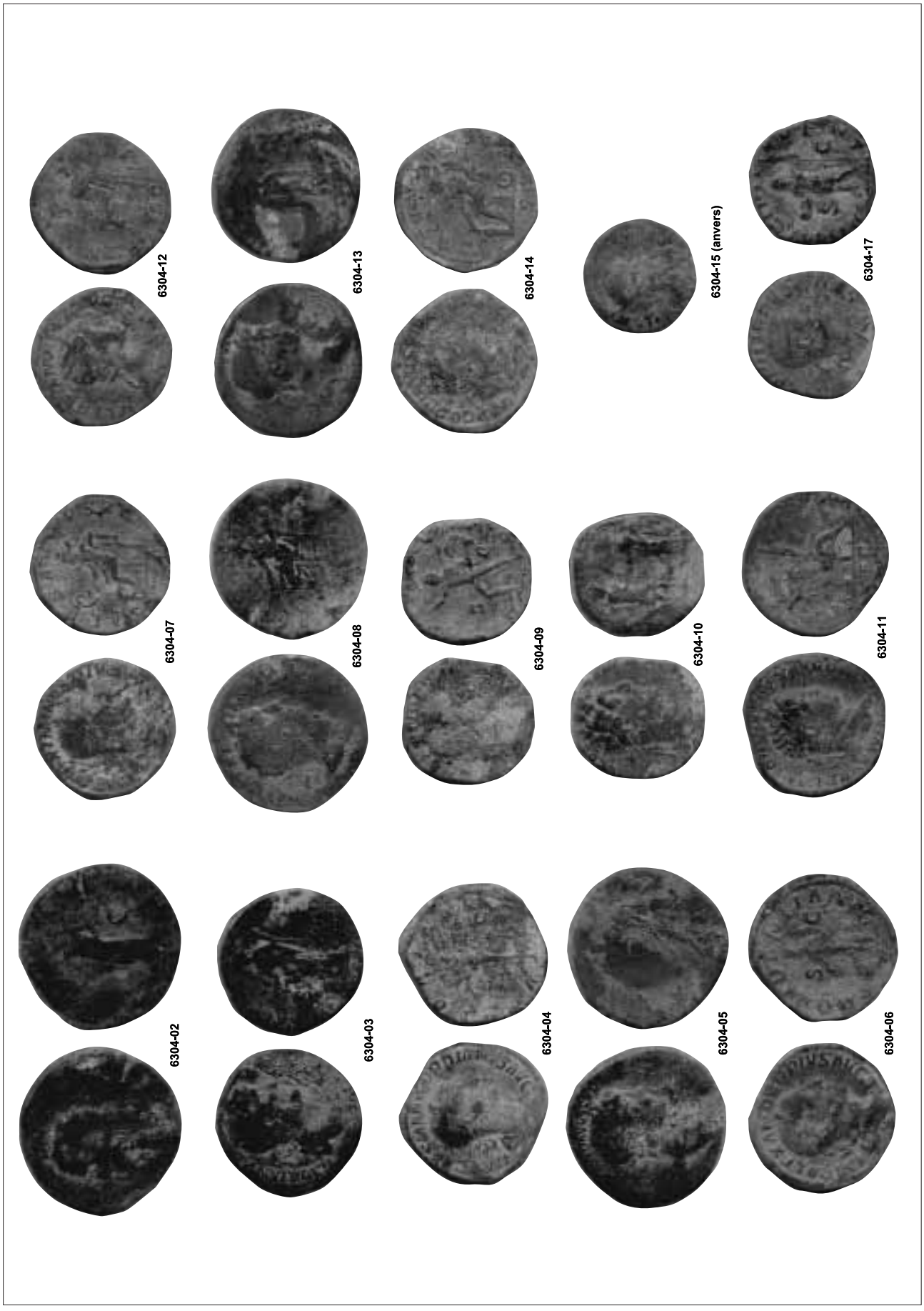

Figura 10. Conjunt numismàtic.

tan escàs. Aquest comportament ja fou identificat per Turcan, que atribuí l'origen a la reducció de volum d'emissions senatorials fins al govern de Sever Alexandre (Turcan 1965, 50), idea ratificada en altres estudis més propers, com ara el del tresor de Talamanca, format majoritàriament per sestercis de Sever Alexandre (Campo 1977).

El desgast de les monedes és gairebé inexistent, fet que evidencia una circulació minsa, que afavoreix la condició de tresorejament. Queda clar que, malgrat la petita mostra, l'arribada de moneda al jaciment i, per extensió, al *territorium* de *Tarraco*, es renova freqüentment, fet que ens apropa a una aproximació de la circulació del sesterci a mitjan segle III dC a la costa mediterrània Tarraconense, on l'aportació anual devia ser fluida i sense interrupció.

L'etapa 235-249 dC. Està representada per quatre exemplars i s'hi identifica una reducció en l'aportació de moneda emesa, deguda entre altres fenòmens a l'arribada de numerari en gran quantitat durant l'etapa anterior i, més concretament, durant els anys d'estabilitat en política econòmica portada a terme per Sever Alexandre. Això provocà la saturació del mercat que s'ha de relacionar amb els governs dels gordians, època en què en línies generals no arriba moneda a la costa mediterrània perquè, simplement, no en fa falta.

7. Conclusions numismàtiques

La franja cronològica més ben representada és sens dubte la del segle III dC, fet bastant comú dins dels tresors d'aquesta època, com per exemple el tresor de Talamanca, el de la vil·la romana de Torre Llauder, a Mataró, o el tresor del Mirador, al *territorium* de *Dianium*. No és agosarat assimilar el nostre tresor amb el tipus de tresor aparegut en el litoral mediterrani conformat per grans bronzes, encara que disposem d'un antoninià que, en un primer moment, l'exclou d'aquest grup. Per aquest mateix motiu, la presència d'un sol antoninià al costat de les catorze monedes recuperades identifica el lot amb la circulació normal de l'època. Som, doncs, davant de l'inici pausat de l'entrada d'antoninians a *Hispania*, els quals es sumen a l'arribada de nous sestercis, a diferència del que passa a *Britannia* i la *Gallia*, que a partir del final del segle II ja no reben sestercis (Campo i Fernández 1977, 95). El conjunt monetari localitzat a la vil·la dels Munts durant les intervencions dutes a terme entre els anys 1995 i 1996 reflecteix una circulació mixta o paral·lela del sesterci i de l'antoninià (Marot 1999, 341), de la mateixa manera que s'insinua en el nostre tresorejament.

La datació atorgada a l'ocultació o pèrdua d'aquest tresor se situa entre el 250 i el 260 dC, anys més tard de les monedes més modernes, ja que la data d'ocultació no ha de coincidir amb l'encunyació de la moneda menys antiga, atès que depèn molt de la renovació més o menys ràpida del numerari de l'àrea on es troba el tresor. En el nostre cas ha quedat indicat que el numerari a *Tarraco* es renova en certs anys amb força empenta, i si així no es fa en altres èpoques (la posterior al regnat de Sever Alexandre) és perquè existeix una saturació en el mercat. Però no és fins a Gal·liè que l'antoninià es transforma en la principal i més nombrosa moneda en el mercat; cap a l'any 266 dC es converteix en la més representada en els dipòsits coneguts, evolució que es pot observar a Menorca, Empúries i *Conimbriga* entre altres (Campo 1976, 64).

Bibliografia

Adserias, M.; Morer, J.; Rigo, A, 2000: «La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)», a: Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tarraco 1999, Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 199-206.

Borobia, E. L. 2007: «Instrumental médico quirúrgico en la Hispania romana», a: Fernández Ibáñez, C. (ed.), *Metalistería de la Hispania Romana, Sautuola* XIII, Santander, 181-196.

Carson, R. A. G. 1976: *Coins of The Roman Imperial in the British Museu*, vol. VIII, reed., Londres.

Campo, M. 1976: «Contribución al estudio de la circulación monetaria en Menorca, durante el Imperio romano», *Acta Numismática* VI, Barcelona, 61-71.

Campo, M.; Fernández, J. H. 1977: «El tesoro de Talamanca: Sextercios de Tito a Gordiano III», *Acta Numismática*, Barcelona, 89-101.

Callu, J. P. 1969: *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, París.

Codex, Arqueologia i Patrimoni 1991: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 1992: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 1993: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 1994: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 1995: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 1996: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 1997*a*: *Memòria de la intervenció arqueològica prèvia al camp de treball de Joventut de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 1997*b*: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 1998: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2000: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2003*a*: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada en la vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2003*b*: *Memòria de l'excavació arqueològica efectuada en la vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp)*, memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2004*a*: *Informe de la intervenció arqueològica prèvia al camp de treball de 2004, realitzada en la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, informe inèdit dipositat al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2004*b*: *Informe de l'excavació arqueològica realitzada en la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, informe inèdit dipositat al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2004*c*: *Informe de les intervencions arqueològiques realitzades en la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, informe inèdit dipositat al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2005: *Memòria de l'excavació arqueològica efectuada en la vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2006: *Memòria de la intervenció arqueològica portada a terme a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)*, memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2007: *Memòria de la intervenció arqueològica portada a terme a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2008: *Memòria de la intervenció arqueològica portada a terme a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2009: *Memòria de la intervenció arqueològica portada a terme a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp),* memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.

Fornell, A. 2005: *Las* villae *romanas en la Andalucía mediterránea y del Estrecho*, Universitat de Jaén.

García, M.; Macias, J. M. 2008: *La vil·la romana de la Llosa, Cambrils*, Guia Arqueològica Visual, Tarragona.

García, M.; Puche, J. M. 1997: «Finalitza la intervenció arqueològica a la vil·la romana de la Llosa», *Revista de Cambrils* 313, Cambrils, 41.
– 1999: «La Llosa, una nova excavació», *Revista de Cambrils* 338, Cambrils.
– 2000*a*: «La intervenció de l'any 2000 a la vil·la romana de la Llosa», *Revista de Cambrils* 352, Cambrils, 54-55.
– 2000*b*: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», a: Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tarraco 1999, Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 231-242.

García, M. *et al.* 2001: *La vil·la romana de la Llosa, Deu anys d'investigació arqueològica*, II Beca de Recerca Vila de Cambrils (1998), Cambrils.

Gebellí, P. 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp), una bòbila romana a l'*ager *de Tàrraco, Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Rosa de Reus 124, Associació d'Estudis Reusencs, Reus.

Koppel, E. 2001: «Figura de Bacus infant com a lampadòfor», a: García, M. *et al.*, *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys de investigació arqueològica*, Cambrils, 135-142.

Leveau, Ph.; Buffat, L. 2008: «Les bâtiments agricoles et l'architecture des villas de la fin de l'Antiquité», a: Fernández, C.; García, V.; Gil, F. (ed.), *IV Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón*: *Las* villae *tardorromanas en el Occidente del Imperio, Arquitectura y función*, Gijón, 134-165.

Macias, J. M. 2005: «Els assentaments rurals com a espais de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco», *Cota Zero, Revista d'Arqueologia i Ciència* 20, Barcelona, 78-86.

Macias, J. M.; Ramon, E. 1994*a*: «La vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp)», *Butlletí Arqueològic*, època v, any 1993, núm. 15, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona, 357-373.

– 1994*b*: «La vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, Barcelona, 125-135.

Magriñà, M.; Massó, J. 1987: «La Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *Arqueología* 84-85, Madrid, 108.

Marot, T. 1999: «Conjunt monetari de la vil·la dels Munts», *Del romà al romànic, Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 341.

Massó, J. 1984: «La Via Augusta al seu pas per la Costa Daurada, Fixació del tram Tàrraco - Tria Càpita», *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Sitges, 111-119.

– 1990*a*: «Notas sobre un miliario desparecido de la Vía Augusta, entre las mansiones de *Tarraco* y *Oleastrum*», *La red viaria en la Hispania Romana*, Saragossa, 347-354.

– 1990*b*: *El terme de Cambrils a l'antiguitat*, Cambrils.

– 2001: «El forn de ceràmica de la Llosa i el seu context arqueològic territorial», a: García, M. *et al.*, *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 83 -88.

Massó, J.; Ramon, E.; Magriñá, M. 1990: *Memòria de les campanyes d'excavació portades a terme en la vil·la romana de la Llosa, terme municipal de Cambrils, Baix Camp,* memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.

Mattingly, H. 1975-76*a*: *Coins of the Roman Imperial in the British Museum*, vol. iii (reed.), Londres.

– 1975-76*b*: *Coins of the Roman Imperial in the British Museum*, vol. iv (reed.), Londres.

Mattingly, H.; Carson, R. A. G. 1972: *Coins of the Roman Imperial in the British Museum*, vol. vi (reed.), Londres.

Mattingly, H.; Syndenham, E. A. 1926: *The Roman Imperial Coinage*, vol. ii, Londres.

– 1930: *The Roman Imperial Coinage*, vol. iii, Londres.

Mattingly, H.; Syndenham, E. A.; Shuterland, C. H. V. 1938: *The Roman Imperial Coinage*, vol. iv, Londres.

– 1949: *The Roman Imperial Coinage*, vol. iv, Londres.

Monteagudo, L. 2000: «La cirugía en el Imperio Romano», *Anuario Brigantino* 23, Betanzos, 85-150.

Ramon, E. 2007: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», a: Remolà, J. A. (coord.), *El territori de* Tarraco*: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum 13, Tarragona, 153-170.

Revilla, V. 2003: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La* villa *de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.

– 2010: «Hábitat rural y territorio en el litoral oriental de Hispania Citerior: perspectivas de análisis», *Poblamiento rural romano en el Sureste de Hispania,* Múrcia, 25-70.

Salido, P. J. 2008: «Los sistemas de almacenamiento y conservación de grano en las *villae* hispanorromanas», a: Fernández, C.; García, V.; Gil, F. (ed.), *IV Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón: Las* villae *tardorromanas en el Occidente del Imperio, Arquitectura y función*, Gijón, 694-706.

Turcan, R. 1965: «Pour un étude quantitative de la frappe du bronze sous le Haut Empire», *Congresso Internazionale di Numismatica, Roma 11-16 settembre 1961*, vol. ii, Istituto Italiano di Numismatica, Roma, 353-361.

EL *BALNEUM* DE LA VIL·LA ROMANA DE LA LLOSA (CAMBRILS): UNA NOVA INTERPRETACIÓ

Jordi López Vilar
Josep M. Puche

Resum
En aquest breu article presentem una reinterpretació del *balneum* de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Tarragona). Fins aquest moment, aquest sector de l'edifici ha estat un tema mal resolt a causa del seu pobre estat de conservació. Fem una nova proposta basada en diversos paral·lels arquitectònics.

Paraules clau: Ager Tarraconensis, *villa*, la Llosa, *balneum*.

THE *BALNEUM* OF THE ROMAN VILLA OF LA LLOSA (CAMBRILS): A NEW INTERPRETATION

Abstract
This brief paper presents a reinterpretation of the *balneum* of Roman villa of La Llosa (Cambrils, Tarragona). The question of this sector of the building has yet to be successfully resolved, due to the fact it is poorly preserved. Here we put forward a new proposal based on several architectural parallels.

Keywords: Ager Tarraconensis, *villa*, La Llosa, *balneum*.

La vil·la romana de la Llosa (Cambrils) ha estat objecte de contínues campanyes d'excavació durant més de vint anys que han deixat al descobert la major part de les construccions que la formaven. En destaca l'edifici residencial, que es conserva de forma molt desigual, depenent de les zones. Així, mentre que alguns murs mostren intacta la seva primera tramada d'*opus caementicium*, d'altres han desaparegut completament. Això es dóna especialment en el sector sud-occidental de l'edifici, que originàriament es trobava en una cota més elevada. El cas dels banys, situats en aquest precís punt, s'ha de considerar com una de les parts més mal conservades, la qual cosa ha provocat que fins ara no s'hagi aconseguit fer-ne una restitució satisfactòria.

Cal tenir en compte que l'edifici residencial, tal com avui el veiem, presenta estructures de diverses fases i, per tant, hi ha una superposició que emmascara el pla original. Tret d'algunes restes més antigues i de difícil adscripció, es construí en la primera meitat del segle I dC, com un edifici allargat que presenta com a element vertebrador una llarga porxada encarada a mar (fig. 1). A la part posterior, situada a una cota més alta, hi havia un gran pati obert on es desenvolupaven tasques productives, com demostra un forn de ceràmica trobat allí.

En la primera meitat del segle II aquest edifici va ser objecte d'una reforma que va consistir fonamentalment en l'addició de nous ambients en el pati posterior. Aquests nous àmbits es poden agrupar en tres blocs, que són: els banys, una bateria d'habitacions que es dirigeix cap al nord i un conjunt de tres ambients, dos dels quals s'han identificat com una cuina i unes latrines. Els situats a una cota més alta i per tant més mal conservats són els banys.

D'aquesta mateixa època és un conjunt de materials constituït per un lampadòfor i altres objectes de bronze, restes d'enlluïts i de plaques procedents d'un paviment d'*opus sectile* de marbres de diverses procedències que degueren formar part de la decoració d'un luxós *triclinium* que es desconeix on era.

El primer intent de restitució dels banys es va publicar l'any 2001 en una monografia (Garcia *et al*. 2001) on, prenent un àmbit amb hipocaust com a element angular, es definien les restants habitacions en dos braços: una línia d'àmbits col·locats en direcció nord i uns altres ambients situats a l'est que contenien un petit dipòsit i una latrina. No obstant això, aquesta interpretació tenia greus inconvenients: la manca d'una piscina en el *frigidarium* i la indefinició general de totes les estances, algunes de les quals estaven encara per excavar. V. García-Entero la recull en el seu treball i la fa seva, per bé que adverteix del mal estat de conservació (García-Entero 2005, 83-84).

Una segona hipòtesi que parteix de l'anterior va ser publicada en la *Guia arqueològica visual* (Garcia i Macias 2008). El bloc constituït per les tres estances a l'est va ser definit com una cuina amb una latrina associada, amb la qual cosa els banys quedaven limitats a l'àmbit amb l'hipocaust conegut, al qual s'afegia un altre ambient amb hipocaust hipotètic a l'est i un *praefurnium* a l'oest. El *frigidarium* continuava sense definir-se.

Finalment, l'elaboració del Pla director de la vil·la de la Llosa (López Vilar e*t al*. 2008) ens va donar l'oportunitat de reestudiar les dades i elaborar una nova hipòtesi, que és la que aquí presentem.

D'entrada, cal remarcar la seva ubicació en la planta de la vil·la, en l'extrem nord-oest, i que els banys, com hem dit, corresponen a una segona fase (fig. 2). L'única estança que pot ser atribuïda amb total seguretat als banys és un àmbit pavimentat amb *opus signinum* que fa 4,20 per 4 metres. En el moment de la seva descoberta es conservaven les empremtes de les *pilae* que havien sostingut un paviment flotant. Es tracta, per tant, de l'*area* d'un hipocaust (fig. 3a). A l'interior hi ha un muret que el divideix en dos, dels quals un espai és més ampli i l'altre menor (aquest últim, de 4 per 0,90 metres). Aquest muret només pot haver servit per suportar el pes del mur d'un *alveus*; per tant, ens dóna la situació de la banyera d'aigua calenta, ara desapareguda, que es trobava en un cota superior. Un cop definits el *caldarium* i el seu *alveus*, el següent pas és buscar el forn que escalfava l'aigua, i que ha de trobar-se tocant a la banyera. Lògicament devia estar-hi en contacte directe, i per tant a l'est. Efectivament, aquí hi ha dos murs lleugerament esbiaixats que formen una L. Sabem que el paviment d'aquesta estança era de terra compactada i mostrava senyals de rubefacció i cendres. Per tant, ha de considerar-se com el *propnigeum* que devia contenir el *praefurnium*.

Amb aquestes dades, la resta d'estances termals ha de ser una bateria d'àmbits que s'orienti cap al nord o cap a l'oest, ja que l'oest l'ocupa el *propnigeum* i el sud l'ambulacre. Les estances situades al nord són un total de cinc i conserven prou bé els fonaments dels murs per deduir-ne la forma i dimensions. A més, per la més llunyana hi passa un canalització i d'una altra en sembla néixer un desguàs. No obstant això, el nombre d'àmbits sembla excessiu (suposant que totes en formessin part) i no s'observa enlloc la piscina del *frigidarium*. L'absència de piscina d'aigua freda en aquesta cronologia és un fet excepcional.

Per tant, cal preveure la possibilitat que els banys s'estenguessin cap a l'oest. Lamentablement, l'àrea situada a l'oest del *caldarium* està completament arrasada i l'única estructura documentada *in situ* és una mena de sitja d'una època molt anterior i que no hi té cap mena de relació. No obstant això, seguint en la mateixa direcció, a uns 13 metres del *caldarium*, hi ha una una estructura quadrada construïda amb murs d'*opus caementicium* tradicionalment interpretada com un dipòsit (fig. 3b). Ara aquest element està, tot d'una peça, girat de costat, en una posició totalment anò-

FIGURA 1. Planta general de l'edifici principal amb les construccions dels segles I i II dC incorporant ja la nova proposta per als banys.

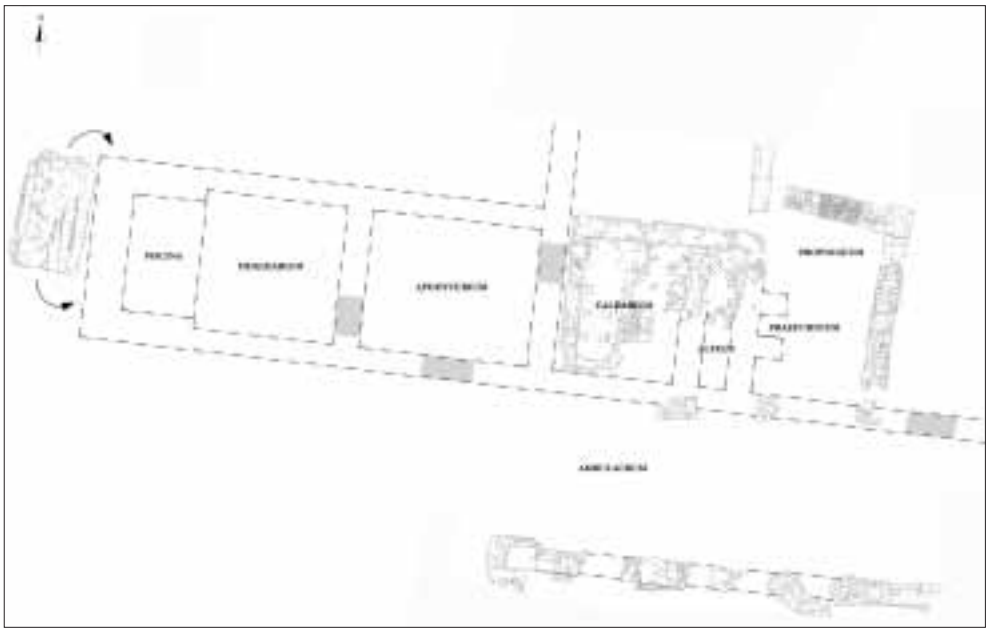

FIGURA 2. Planta dels banys de la Llosa.

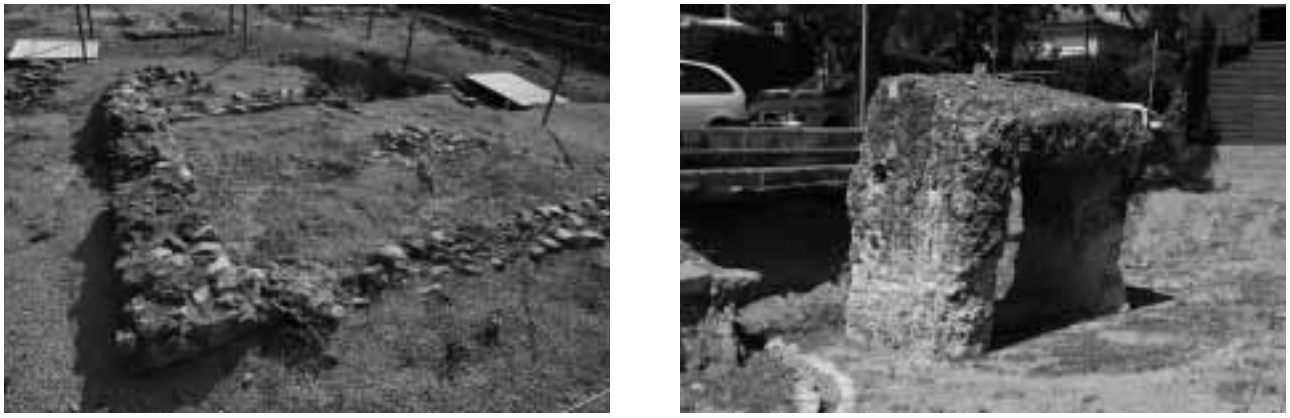

Figura 3. *Caldarium* i piscina del *frigidarium*.

mala. No conserva la seva pavimentació, però es pot resseguir la marca del lloc on hi havia el paviment. En origen els murs estaven soterrats, com mostren les cares externes summament irregulars, a causa d'haver-se construït en una trinxera «a sac», mentre que l'interior està allisat. Considerem que, a causa de les seves dimensions i pes, no pot haver estat traslladat, i possiblement al llarg dels segles es va ensorrar i algú va acabar de col·locar-lo dret, tal com està ara, el va paredar i el va fer servir com a refugi ocasional. Si es tornés a col·locar en la seva posició original, basculant-lo cap a l'est, es definiria un petit àmbit quadrangular força ben alineat amb el *caldarium*, a una cota bastant baixa. Creiem que deu tractar-se en realitat dels murs que configuraven la piscina del *frigidarium*.

Si col·loquem en aquest punt la piscina del *frigidarium*, és clara l'estructura del conjunt, que devia estar constituïda per una successió lineal de les aules balneàries. Entre el *frigidarium* i el *caldarium* hi ha espai suficient per a una nova sala, a la qual podríem atribuir una funció de *tepidarium* o d'*apodyterium*. L'esquema més habitual entre els banys simples i de petit format com aquests és l'entrada per un *apodyterium/frigidarium* –una sola sala que acompleix aquesta doble missió, a la qual s'obre la piscina– que dóna pas a un *tepidarium* i finalment al *caldarium*. Tot i això, coneixem algun cas on l'*apodyterium* està situat en una posició central i serveix d'ambient separador entre el *frigidarium* a un costat i el *caldarium* a l'altre. Tenim un paral·lel ben clar en els banys de la *domus* suburbana descoberta els anys 1994-95 entre les dues basíliques de la necròpolis paleocristiana de Tarragona. Si bé la gran majoria de banys respon al primer model que hem descrit, el fet que no hagin quedat restes dels fonaments ni de la pavimentació ens fa sospitar que aquesta sala intermèdia no disposava d'hipocaust. I essent que gairebé tots els *tepidaria* coneguts estan proveïts d'hipocaust, ens decantem a situar aquí l'*apodyterium*.

Concretant la nostra hipòtesi, els banys de la Llosa constitueixen un cos allargat que es compon de tres àmbits situats en línia, en direcció est-oest, ubicat en l'extrem nord-occidental de l'edifici residencial. S'hi devia accedir des d'un ambulacre (avui desaparegut) situat al sud del conjunt per la sala central, un *apodyterium* que devia actuar a més de sala amortidora de temperatura entre el *frigidarium*, que era a ponent, i el *caldarium*, que s'obria a llevant. A l'extrem occidental del *frigidarium* hi havia una piscina d'aproximadament 2 per 2 metres, i a l'extrem oriental del *caldarium*, un *alveus* de 0,90 per 4 metres (fig. 2).

Les mesures exteriors aproximades del conjunt (sense comptar-hi el *propnigeum*) devien ser de 19 per 5,5 metres, mentre que les interiors (comptant-hi les piscines) devien ser de 17,5 per 4 metres. Això ens dóna una superfície d'uns 100 metres quadrats. Aquestes dimensions entren en la categoria de petits *balnea* segons la categorització establerta per García-Entero. Aquest tipus de petits establiments acostumen a tenir únicament tres estances: *apodyterium/frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium*. En el nostre cas plantegem la possibilitat que el *tepidarium* estigués substituït per l'*apodyterium*, però continuen essent tres sales igualment.

L'esquema més elemental en la disposició dels ambients balnearis i també el més comú entre els banys domèstics és aquest. Es tracta d'una construcció rectangular en què els espais termals es disposen longitudinalment, responent al tipus de pla lineal simple segons la tipologia establerta per Krencker (Krencker *et al*. 1929). Des d'un punt de vista cronològic, aquest tipus es troba a *Hispania* des dels primers exemples fins al final (segles I aC a V dC), i tant en àmbits urbans com rurals. En el recull de banys hispànics efectuat per García-Entero és, com hem dit, el més abundant, i representa un 38,2 per cent del total (García-Entero 2005, 752).

Oferim, com a mostra, una làmina amb les plantes esquemàtiques de paral·lels arquitectònics extrets de la geografia hispànica (fig. 4). En una altra làmina (fig. 5) en presentem dos d'excavats els últims anys que ens interessa destacar. Els primers banys són els de

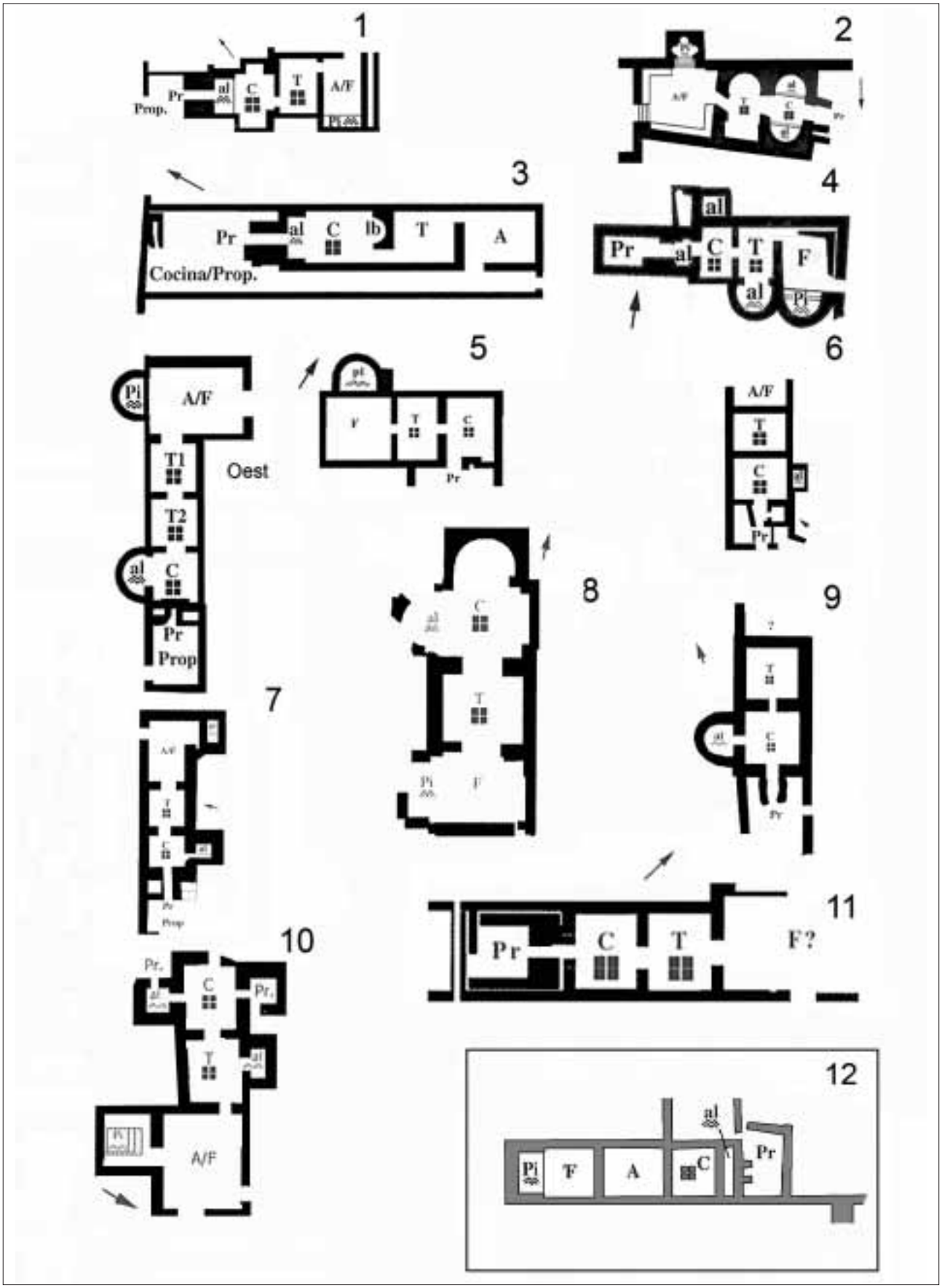

Figura 4. Paral·lels de banys similars d'*Hispania* (reelaboració a partir de García-Entero 2005): 1. Casa del Mosaico del Oso; 2. Casa de los Mármoles; 3. Casa 2B d'Empúries; 4. Nossa Senhora da Tourega Sur; 5. Torre de Palma 1; 6. C. Raposeira; 7. Illeta; 8. El Cogoll; 9. Font del Vilar; 10. Pla de Palol; 11. Camp de la Torre; 12. La Llosa.

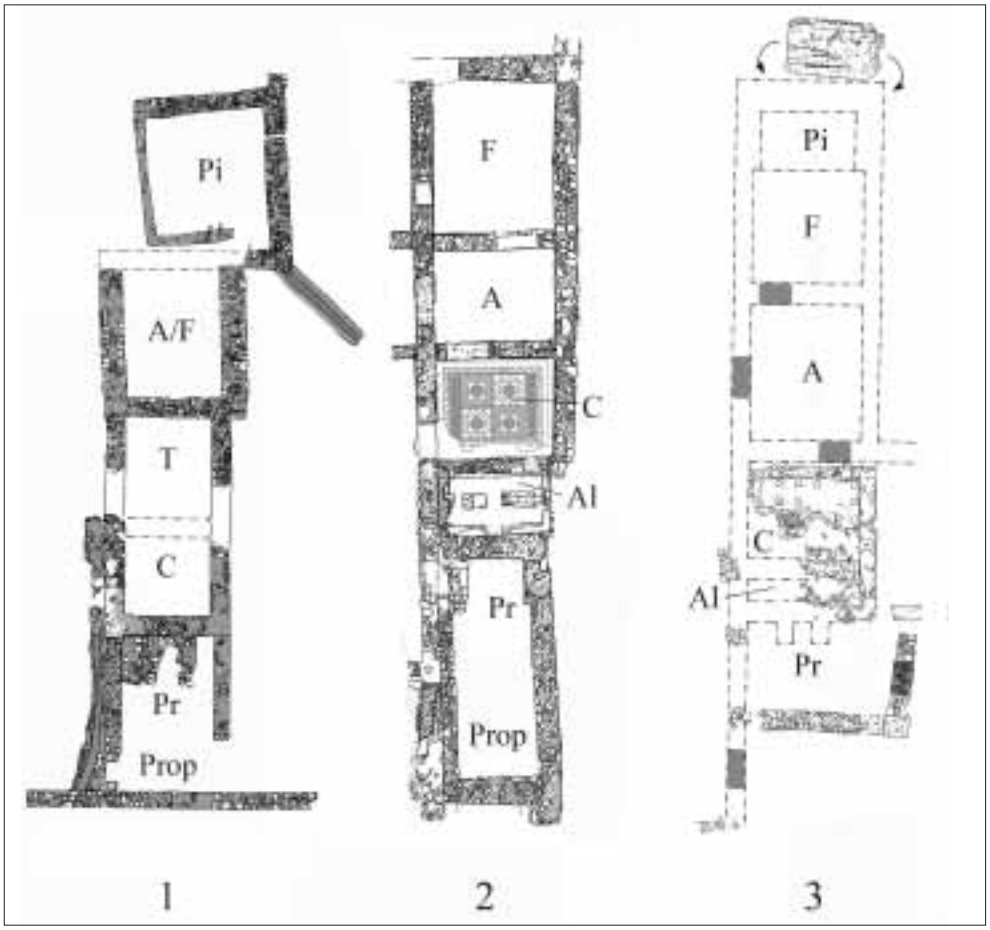

Figura 5. 1. Banys de la vil·la dels Masos (reelaboració a partir d'un plànol inèdit de Pèir Cots); 2. Banys d'una *domus* suburbana a Tarragona; 3. Banys de la Llosa.

la vil·la dels Masos. La vil·la romana altimperial dels Masos, a Cambrils, encara inèdita,[1] es localitza vora la riera de Riudecanyes, a poc més d'un quilòmetre de la seva desembocadura. Al sector sud de la zona residencial, just a tocar amb el límit exterior del jaciment, es documentaren les restes d'un conjunt termal associat a la segona fase de l'edifici, datada a final del segle I dC, que estava format per tres àmbits situats l'un al costat de l'altre. Els tres àmbits són: un *caldarium* (amb *hypocaustum*); un segon ambient també proveït de *pilae*, que s'ha d'identificar com un *tepidarium*, i un tercer àmbit que no conserva el paviment (devia ser en una cota superior), obert a una piscina pavimentada amb *opus signinum* que és evidentment el *frigidarium*. Malgrat que l'elevat grau d'arrasament d'aquestes estructures dificulta en bona mesura la seva interpretació, és clar que som davant d'un esquema molt similar al que proposem per als banys de la Llosa en un jaciment molt pròxim que té una cronologia molt similar.

El segon cas són els banys de la *domus* suburbana localitzada davant la basílica septentrional del conjunt paleocristià del Francolí a Tarragona (López Vilar 2006, 72-81). Són d'una cronologia molt més avançada, del segle IV, però constitueixen el millor paral·lel per als de la Llosa, ja que presenten la particularitat de tenir l'*apodyterium* situat entre el *frigidarium* i el *caldarium*, actuant com a element separador entre ambdós. També tenen unes dimensions reduïdes (uns 100 metres quadrats) i disposen de sales en general força senzilles, però mostren algun element de cert luxe, com els paviments d'*opus tessellatum* al *caldarium* i el seu *alveus*. Criden l'atenció dos aspectes que surten de la norma: la manca de piscina en el *frigidarium* i la manca del sistema d'hipocaust en el *caldarium* (no pas en l'*alveus*); són aspectes que vénen determinats per una carència d'elements habituals en altres banys, però que aquí són absents sens dubte per una qüestió d'estalvi econòmic. Amb una planta tan senzilla, s'estableix un circuit balneari del tipus lineal simple amb recorregut retrògrad. Una disposició amb una sala central a la qual s'obren els ambients (*frigidarium* a un costat i *caldarium* a l'altre) és poc habitual, però en aquest cas no hi ha dubte. És en aquesta característica que s'erigeix un paral·lel arquitectònic perfecte per al cas que estem estudiant.

Ens queda tractar el tema de l'origen de les aigües. És clar que uns banys com aquests consumien una certa quantitat d'aigua. Habitualment aquesta s'emmagatzemava en dipòsits o cisternes que al seu torn s'omplien de l'aigua procedent de rius, pous o mines.

1. Agraïm les informacions a l'arqueòleg Pèir Cots, especialment que ens hagi proporcionat la planta del jaciment.

En el cas de la Llosa, hi ha aqüífers molt propers que podrien haver proveït d'aigua els banys, com mostra la presència de basses per aquesta zona (ara desaparegudes a causa de la urbanització dels darrers anys).

És força habitual que les latrines se situïn vora els banys per una simple raó de reciclatge de les aigües. També sovint les cuines s'ubiquen en estreta relació amb els *praefurnia* per una raó d'aprofitament del foc. Les reformes d'ampliació de la vil·la de la Llosa realitzades en el segle II van consistir, entre d'altres, en la construcció de dos cossos arquitectònics annexats a l'edifici principal: els banys i, uns 10 metres a l'est, la cuina i la latrina. No s'ha conservat cap canalització que condueixi les aigües sobrants dels banys cap a les latrines. En canvi, a la cuina hi ha un petit dipòsit d'aigua que desguassa cap a aquestes. Malauradament, la mala conservació de les restes no permet establir clarament el circuit de les aigües, però podem suposar que hi havia una relació entre les aigües sobrants de les termes, la cuina i les latrines.

En conclusió, es tracta d'uns banys força senzills i de petites dimensions, amb un esquema que s'inclou de ple en els petits *balnea* de pla lineal simple amb recorregut retrògrad. És el tipus predominant entre els banys domèstics i presenta nombrosos paral·lels, entre els quals destaquen altres de veïns com la vil·la dels Masos o a la mateixa ciutat de Tarragona. Malauradament el seu estat de conservació és molt parcial, però som del parer que la nova hipòtesi que presentem aquí és una solució plausible a un problema que fins ara havia quedat mal resolt.

Bibliografia

Garcia, M.; Macias, J. M. 2008: *La vil·la romana de La Llosa. Guia arqueològica visual*, Museu d'Història de Cambrils i Digivisión, Tarragona.

Garcia, M.; Macias, J. M.; Menchón, J. J.; Puche, J. M.; Ramon, E.; Remolà, J. A. 2001: *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'intervencions arqueològique*s, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.

Garcia, M.; Puche, J. M. 2000: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», a: Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tarraco 1999. Arqueologia d'una capital provincial romana,* Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 231-242.

García-Entero, V. 2005: *Los* balnea *domésticos –àmbito rural i urbano– en la* Hispania *romana*, CSIC, Madrid.

Krencker, D.; Krugër, E.; Lehmann, H.; Wachtler, H. 1929: *Die trierer Kaiserthermen*, Augsburg.

López Vilar, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de* Tarraco*. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta 4, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

López Vilar, J.; Macias, J. M.; Martí, G. 2008: *Pla director de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Museu d'Història de Cambrils, Tarragona, Cambrils. [Inèdit]

Macias, J. M.; Ramon, E. 1994*a*: «La vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp)», *Butlletí Arqueològic*, època V, any 1993, núm. 15, Tarragona, 357-373.

– 1994*b*: «La vil·la romana de la Llosa, Cambrils (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, Barcelona, 125-135.

Magriñà, M.; Massó, J. 1987: «La Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *Arqueología* 84-85, Madrid, 108.

Massó, J. 1990: *El terme de Cambrils a l'antiguitat*, Cambrils.

Ramon, E. 2007: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum 13, Tarragona.

LA BÒBILA ROMANA DEL VILA-SEC (ALCOVER, ALT CAMP)

Josep Francesc Roig Pérez

Resum
La intervenció arqueològica al jaciment del Vila-sec (Alcover) ha evidenciat un conjunt d'estructures relacionades amb una *figlina* o bòbila romana per a la fabricació de peces ceràmiques. La intervenció ha permès identificar un total de dotze forns de cocció (de diferents tipus), sis basses de decantació, una pastera, canalitzacions de *tegulae* i un parell d'àmbits destinats al tractament, modelatge i assecatge de les peces ceràmiques. El material ceràmic exhumat ens ha permès saber que a la bòbila del Vila-sec s'hi fabricava vaixella de taula, de cuina, de parets fines, material constructiu, *dolia*, imitacions de *terra sigillata*, probablement llànties i, sobretot, les àmfores tipus Dressel 2-4 i Dressel 2-4 tardanes. La cronologia del conjunt s'inicia probablement en època d'August-Tiberi, mentre que l'abandó el datem molt al final del segle II dC o l'inici del segle III dC.

Paraules clau: Figlina, forn ceràmic, bassa de decantació, àmfora tipus Dressel 2-4, àmfora tipus Dressel 2-4 tardana, ceràmica comuna, material constructiu, antefixes, parets fines, *dolium*, imitació de *terra sigillata*, llàntia.

THE ROMAN ARCHAEOLOGICAL SITE OF VILA-SEC (ALCOVER, ALT CAMP)

Abstract
Archaeological excavations at Vila-sec (Alcover) have revealed a group of structures associated with a Roman *figlina* for pottery manufacture. The excavations have identified twelve pottery kilns (different types), six sedimentation deposits, *tegulae* channels and a couple of areas intended for treating, moulding and drying the pottery pieces. The *figlina* manufactured tableware, kitchenware, fine walls, construction material, *dolia*, *terra sigillata* imitations, probably lamps and especially Dressel 2-4 and Late Dressel 2-4-type amphorae. The complex was probably founded in reign of Augustus or Tiberius and was abandoned in the late 2nd – early 3rd century AD.

Keywords: Figlina, pottery kiln, sedimentation deposit, Dressel 2-4 amphora, late Dressel 2-4, tableware, kitchenware, construction material, fine walls, *dolium*, *terra sigillata* imitations, lamp.

1. Introducció

Aquest article fa referència als resultats de les intervencions arqueològiques[1] portades a terme, per l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni,[2] al jaciment arqueològic del Vila-sec[3] (Alcover, Alt Camp) entre el 13 de novembre de 2006 i el 8 de maig de 2007 i que van ser motivades pel Projecte de millora i desdoblament de la C-14 entre les poblacions de Reus i Alcover. Val a dir que els resultats de la intervenció ja van ser exposats en un primer moment, en forma de comunicació, dins del Simposi Internacional L'*ager Tarraconensis*: Paisatge, poblament, cultura material i història, organitzat per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans el 28 d'octubre del 2010.[4]

Tot i l'alt grau d'erosió en què es trobaven les restes a causa de la poca consistència dels materials, a les tasques agrícoles i a l'erosió natural de les rieres que delimiten el jaciment, la nostra intervenció va permetre documentar una sèrie d'estructures relacionades amb una *figlina* o bòbila romana per a la fabricació de peces ceràmiques (fig. 1) d'una superfície total d'uns 2.300 metres quadrats.

2. Història del jaciment

Gràcies a l'excel·lent article «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», escrit pel senyor Jaume Massó Carballido (director del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus) i publicat pel Centre d'Estudis Alcoverencs dins l'obra *Alcover: Una història* (Massó 1997, 33-52), sabem que al Museu Salvador Vilaseca de Reus es conserven diverses anotacions referents a unes restes aparegudes al barranc del Burguet. O més ben dit, a la partida del Vila-sec, ja que la referència geogràfica que va anotar el senyor Salvador Vilaseca l'any 1931 és errònia.[5] Així doncs, la denominació correcta de la partida on varen aparèixer les restes es coneix amb el nom del Vila-sec (Cavallé 1989, 6-7).

Un cop dit això, i tal com ja hem comentat anteriorment, al Museu Salvador Vilaseca es conserva una relació dels materials arqueològics que es van malmetre al començament de l'any 1938, arran d'un bombardeig de l'aviació feixista que va afectar els magatzems del Museu de Reus (Massó 1998, 284). La llista inclou una relació telegràfica de les peces procedents del barranc del Burguet (partida del Vila-sec) amb el número d'ordre 966: «1 fragment de teula, 1 d'antefixa, 5 de terrissa i 3 de terra sigil·latta» (Massó 1997, 37).

En una altra nota que també es conserva al Museu de Reus, redactada per Salvador Vilaseca l'any 1931, hi llegim: «En las tierras de cultivo que se hallan a la derecha de la carretera de Reus a Lérida, en el margen derecho del barranco del Burguet, entre éste y el camino vecinal que conduce al Mas del Bon Burguet, a uno y otro lado de la línea férrea de Reus a Lérida, en el Km. 77, se observan a flor del suelo gran cantidad de fragmentos cerámicos de la misma época romana» (Massó 1997, 38).

En aquest lloc, a començaments de l'any 1978 i com a conseqüència de l'obertura d'un camí d'accés a una finca, el malaguanyat Adolf Llorens, veí de Vilallonga del Camp, hi recuperà diversos fragments de ceràmica que identificà correctament com a àmfores romanes (Massó 1997, 39).

La tarda del 17 de març del mateix any un grup d'investigadors de Reus, guiats pel mateix Adolf Llorens, hi detectaren força fragments de ceràmica romana, entre els quals destacaven les parts superiors de dues àmfores del tipus Dressel 2-4. Varen ser trobades mig enterrades i posades de cap per avall, en filera l'una al costat de l'altra (per les restes observades *in situ*, n'hi havia hagut com a mínim vuit) i aparentment no havien passat encara pel forn, ja que la pasta no semblava cuita. Actualment es conserven al Museu Salvador Vilaseca de Reus. També documentaren trossos de maons i restes de fang recremat propi d'estructures de combustió (Massó 1997, 39; 1998, 284).

D'època més recent cal esmentar les dues actuacions arqueològiques que es van dur a terme entre els anys 2002 i 2005. La primera va consistir en una prospecció arqueològica[6] de tota l'àrea afectada pel nou traçat de la C-14 (Codex 2003), mentre que la segona fa referència a la delimitació[7] que va permetre determinar que hi havia estructures arquitectòniques associa-

1. La direcció tècnica dels treballs arqueològics va anar a càrrec de l'arqueòleg Josep Francesc Roig Pérez de l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni.

2. Voldria agrair a la senyora Cristina Benet i Arqué i a tots els companys i companyes de Codex l'ajuda i suport rebuts abans i durant la realització d'aquest article; sense ells no hauria estat possible. I també voldria agrair a l'arqueòloga Immaculada Teixell Navarro l'estudi numismàtic del material exhumat.

3. La partida coneguda amb el nom del Vila-sec està situada a 3 quilòmetres al sud de la vila d'Alcover. Aproximadament a l'altura del quilòmetre 18 de l'antiga C-14 i del 76,8 de la via fèrria Reus-Lleida.

4. Voldria agrair a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, i molt especialment a la senyora Marta Prevosti i al senyor Jordi López Vilar, la possibilitat de fer públics els resultats de la nostra intervenció.

5. Aquest fet va provocar que tota la bibliografia posterior mantingués aquesta confusió.

6. La intervenció va anar a càrrec dels arqueòlegs Josep M. Macias i Solé (director) i Josep Francesc Roig Pérez, de l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni.

7. La intervenció va anar a càrrec dels arqueòlegs Cristina Benet i Arqué (directora) i César Augusto Pociña López, de l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni.

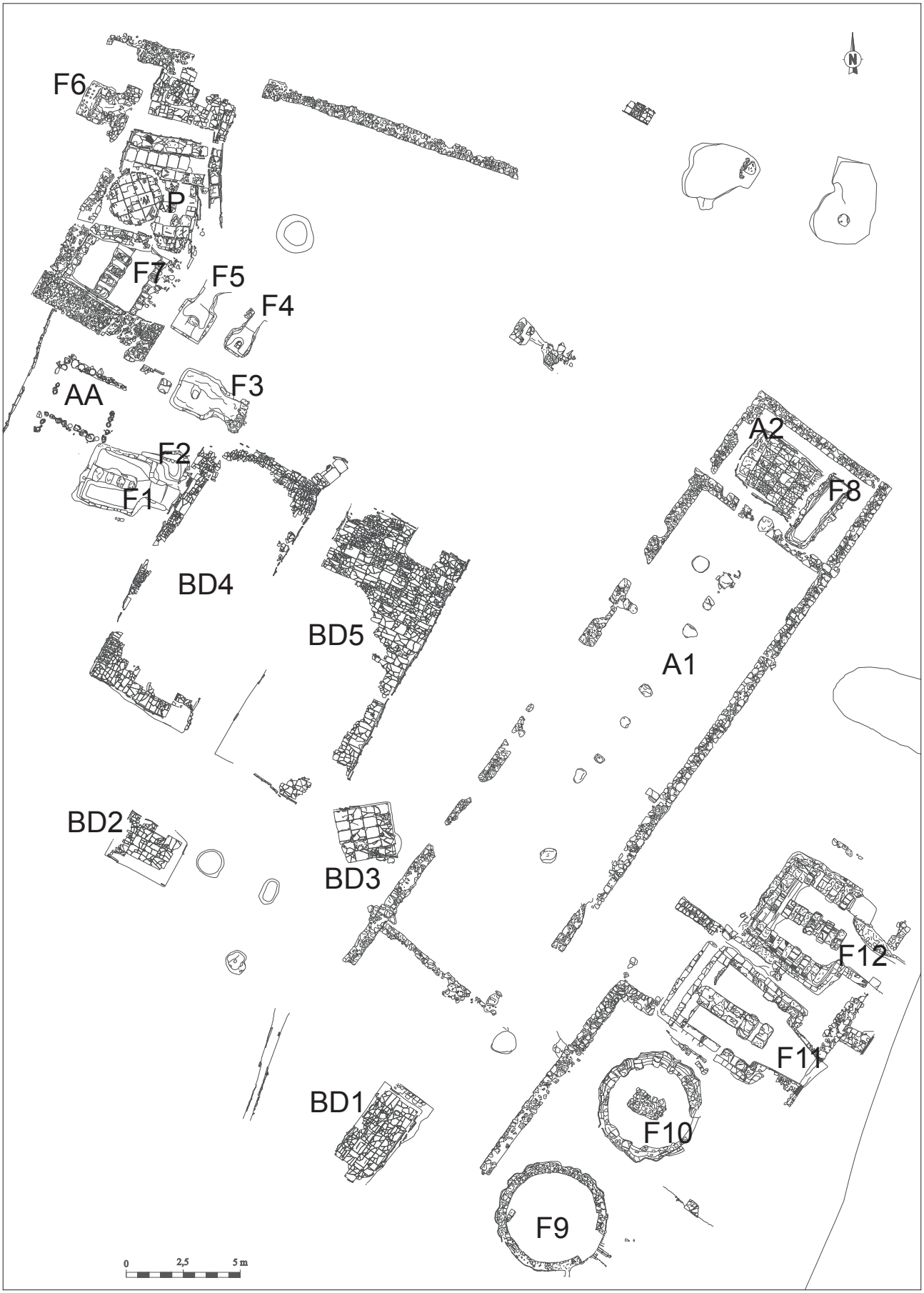

Figura 1. Planta general de la bòbila del Vila-sec.

des als materials existents en superfície, a més d'informar sobre el tipus de jaciment, l'estat de conservació i l'extensió de les restes (Codex 2009). A continuació, i un cop aprovat definitivament el traçat de la nova C-14, es va portar a terme una intervenció arqueològica sota el règim anomenat d'excavacions «preventives». Intervenció que va permetre la documentació d'una sèrie d'estructures relacionades amb una *fligina* (fig. 1) que passarem a detallar a continuació.

3. La primera fase d'ocupació

D'una primera fase,[8] que devia correspondre a l'inici de l'ocupació d'aquesta zona, en vam poder documentar un conjunt de set forns a l'extrem nord-oest del jaciment.

3.1. El forn número 1 (F1)

El forn identificat com a forn 1 (fig. 2) correspon a una estructura de planta rectangular amb unes dimensions per a la cambra de foc d'uns 2,80 metres de llarg per 2,66 metres d'amplada i una alçada d'1,30 metres. Se'n conserven, bàsicament les parts excavades al subsòl, la cambra de combustió i el *praefurnium*, mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta. L'estructura es si consisteix en un retall fet en el nivell natural, en el qual recolza el mur perimetral fet de material laterici i tovots lligats amb argila. La cambra de combustió està dividida per un mur axial que la separa longitudinalment en dos i crea dos passadissos per on devia circular l'aire calent vers l'interior del forn. El *praefurnium* mesura 1,45 metres de longitud, amb una amplada a l'exterior d'1,82 metres en el punt on connecta amb la cambra de combustió.

Segons la classificació[9] de Ninina Cuomo di Caprio, pot correspondre al tipus II/a (planta rectangular i garbell sostingut per mur axial) (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007) i, segons la classificació de Françoise Le Ny, al tipus II/b (rectangular i terra sustentat per un mur axial) (Le Ny 1988).

3.2. El forn número 2 (F2)

Del forn 2 tan sols se'n conserva part d'un mur, ja que està molt alterat per la rasa constructiva del forn 1 (fig. 2).

3.3. Els forns números 3, 4 i 5

El conjunt format pels forns 3, 4 i 5 (F3, F4 i F5) correspon a un tipus d'estructura amb una tipologia idèntica: planta quadrangular amb pilar central.

Figura 2. Imatge general dels forns 1 i 2 (a sota, a la dreta). Foto: Codex.

8. La poca quantitat de material ceràmic de cronologia romana recuperat ens impedeix fer precisions. Tot i així, segons la relació estratigràfica, caldria situar-la en un moment anterior a la gran reforma que es produeix a la meitat del segle I dC.

9. Per a les descripcions dels forns utilitzem les tipologies més recents. Aquestes són les proposades per Françoise Le Ny (Le Ny 1988) i per Ninina Cuomo di Caprio (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007).

Segons la classificació de Ninina Cuomo di Caprio, correspondria al tipus I/a (garbell sostingut per pilar central) (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007). Seria el mateix tipus I/a, segons la classificació de Françoise Le Ny (Le Ny 1988). Val a dir, però, que tant la tipologia de Cuomo di Caprio com la de Le Ny ens parlen de forns de planta circular; mentre que la dels forns 3, 4 i 5 del Vila-sec és quadrangular, fet que ens fa pensar en una possible característica pròpia d'aquesta bòbila.

En cap dels tres forns es conserven ni el garbell ni la coberta, tan sols les parts excavades al subsòl, és a dir, la cambra de combustió i el *praefurnium*. I en tots tres casos l'estructura consisteix en un retall fet en el nivell natural en el qual recolza el mur perimetral fet de tovots lligats amb argila. Al centre de la cambra de combustió dels tres forns documentem un pilar de planta rectangular per facilitar la sustentació del garbell.

El forn 3 presenta unes dimensions en la cambra de foc d'1,50 metres de llarg per 1,53 d'amplada i 60 centímetres d'alçada. El *praefurnium* fa 1,05 metres de longitud, amb una amplada a l'exterior de 0,78 metres i de 0,87 metres en el punt on connecta amb la cambra de combustió. Val a dir que a l'extrem exterior del *praefurnium* vam documentar les restes d'un mur de pedres lligades amb argila amb la funcionalitat d'obstruir l'entrada al *praefurnium* un cop iniciada la cocció.

El forn 4 (fig. 3) presenta unes dimensions en la cambra de foc d'1,34 metres de llarg per 1,36 d'amplada i 70 centímetres d'alçada. El *praefurnium* mesura 0,90 metres de longitud, amb una amplada a l'exterior de 0,53 metres i de 0,77 en el punt on connecta amb la cambra de combustió.

El forn 5 (fig. 3) té unes dimensions en la cambra de foc de 0,90 metres de llarg per 0,88 d'amplada i 50 centímetres d'alçada. El *praefurnium* fa 0,98 metres de longitud, amb una amplada a l'exterior de 0,49 metres i de 0,54 en el punt on connecta amb la cambra de combustió.

3.4. El forn número 6 (F6)

El forn 6 (fig. 4) correspon a una estructura molt alterada per les reformes i ampliacions de la fase posterior. Tot i així, és l'únic forn que presenta restes *in situ* del garbell. Aquest és fet d'argila i mesura uns 2 metres de llarg per una amplada màxima conservada d'1,82 metres. Tot i que pel seu costat més occidental es conserven 2 filades de 14 orificis cadascuna, està esfondrat en la major part de la seva extensió. També hem pogut documentar restes d'un mur fet a partir de fragments de *tegulae* i àmfores lligats amb argila que podria delimitar un accés al *praefurnium* pel seu costat oriental.

3.5. El forn número 7 (F7)

A l'oest dels forns 4 i 5 hi ha el forn 7, una estructura que està també molt alterada per les reformes posteriors, però on s'observen clarament els arrencaments de les arcades que devien sustentar el garbell, no conservat. Les dimensions corresponents a la cambra de combustió són de 3,10 metres de llarg per uns 2,80 d'amplada i una alçada màxima d'1,80 metres. L'estructura en si consisteix en un retall fet en el nivell natural en el qual recolzen els diferents murs perimetrals que formen la

Figura 3. Imatge general dels forns 5 (esquerre) i 4 (dreta). Foto: Codex.

Figura 4. Imatge general del forn 6. Foto: Codex.

cambra de combustió i que són fets de material laterici lligats amb argila. La cambra de combustió està dividida per un mur axial que la divideix en dos longitudinalment i que crea dos passadissos per on devia circular l'aire calent vers l'interior del forn. L'accés al *praefurnium* s'efectuava a través del seu costat nord, per sota d'on actualment veiem la pastera, de la fase posterior.

Segons la classificació de Ninina Cuomo di Caprio (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007), aquest forn correspon al tipus II/c (planta rectangular i doble passadís); segons la classificació de Françoise Le Ny (Le Ny 1988), cal incloure'l dins el tipus II/f (planta rectangular i mur axial amb arcs de volta).

4. La segona fase d'ocupació: la gran reforma

Entorn de la meitat del segle I dC[10] es produeix una gran reforma (la superfície resultant d'aquesta segona fase del centre productor és d'uns 2.300 metres quadrats) que afecta la totalitat del conjunt de la primera fase. S'anul·len els forns de la fase precedent i s'aprofiten els rebutjos de cocció de la fase anterior per regularitzar aquelles zones on el substrat geològic presenta forts desnivells i facilitar així l'edificació dels nous àmbits. És dins aquest context on cal situar també el ritual fundacional,[11] documentat sota els nivells de terraplenament associats a la nau industrial (àmbit 1), documentada al centre del nou conjunt.

4.1. Àmbit 1 (A1)

Aquesta nau (fig. 1) mesura 23,95 metres de llarg per 6,42/6,44 d'amplada. El sistema constructiu de la nau és el mateix a totes les edificacions del taller: s'anivella el terreny amb l'aportació de diferents capes de terra i segons el desnivell del sòl s'hi construeix una paret de més o menys filades de pedra. Les filades estan formades per pedres calcàries locals, còdols de riu i alguns fragments de *tegulae* lligats amb argila.

A la part central de la nau hi hem documentat una filada de basaments de pedra calcària que servien per

10. En *terra sigillata* itàlica, destaquem les formes Consp. 18.2 (15 aC-30 dC), Consp. 23.1 (25-75 dC), Consp. 33.1 (1-50 dC) i Consp. 36.3.2 (10-30 dC); en *terra sigillata* sud-gàl·lica, destaquem les formes Drag. 15a1 (1-60 dC), Drag. 15b1 (60-120 dC), Drag. 17b (25-60 dC), Drag. 18a (15-60 dC), Drag. 24/25b (40-70 dC), Drag. 27b (40-80 dC), Drag. 33a1 (20-60 dC), Haltern 5 (10-50 dC) o Ritt. 12 (40-70 dC); en cuina africana, destaquem la forma Ostia II, 306 (14-117 dC); en ceràmica de parets fines destaquem les formes 21 (25 aC-25 dC), 30 (10-50 dC), 33 (10-30 dC), 35 (15-60 dC), 37 (25-60 dC) o 54 (20 aC-50dC); en àmfores, destaquem les de procedència sud-hispànica, concretament el tipus Dr. 7-11 (25 aC-100 dC), el tipus Dr. 20B (30-50 dC) i el tipus Haltern 70 (50 aC-75 dC); dins de les produccions tarraconenses destaquem el tipus Oberaden 74 (1-30 dC), el tipus Pascual 1 (50 aC-50 dC) i l'omnipresent Dr. 2-4 (25 aC-300 dC); destaquem també una llàntia de volutes, tipus Dr. 9B (època de Claudi); i en darrer lloc, un dupondi de Tiberi (21/22-37 dC).

11. Es tracta d'un retall de planta rectangular (mesura 0,73/0,70 metres de llarg per uns 0,60 d'amplada i una profunditat màxima de 18 centímetres) amb les cantonades arrodonides i reblert per dos nivells de terra amb una gran concentració de carbons, cendres i ceràmica, bàsicament del tipus parets fines, formes 30, 33, 35 i 37.

sustentar els pilars que aguantaven l'embigat de la teulada a doble vessant. Val a dir que vam recollir durant el procés d'excavació una certa quantitat de claus de ferro, la gran majoria distribuïts vora les parets d'aquesta nau; fet que ens pot confirmar que la teulada era feta amb un embigat de fusta.

Aquesta zona coberta podia tenir diferents usos, com ara magatzem per desar-hi les peces acabades ja cuites i també el lloc on es devien instal·lar els torns i les diferents eines per elaborar les peces ceràmiques. En aquest sentit hem de dir que durant la nostra intervenció vam recuperar –sense context arqueològic– la base del que devia ser un torn ràpid (fig. 5). Tal com es pot observar, aquest gran bloc de pedra presenta tres encaixos, dos de circulars i un de quadrangular. El més marcadament circular en forma de petita cavitat semiesfèrica marcada per una incisió concèntrica és el negatiu de la tija que probablement suportava el disc que forma un torn de mà o de bastó.

4.2. Àmbit 2 (A2)

A l'extrem est de l'àmbit 1 (fig. 1) documentem un nou espai, l'àmbit 2. Amb la mateixa amplada que l'anterior (6,40 metres), però amb una llargada molt inferior, tan sols uns 3,86 metres. Dins d'aquest àmbit localitzem una estructura formada per un retall en el nivell natural i folrat per *tegulae* lligades amb argila. Les seves mides són 4,20 metres de llarg per 2,50 d'amplada. Com que es troba dins d'una zona coberta i per tant protegida de la intempèrie, pensem que aquesta estructura podria correspondre a una bassa d'emmagatzematge d'argiles destinades al modelatge de peces de ceràmica fina, com ara parets fines.

4.3. Basses de decantació (BD)

Arribats en aquest punt hem de dir que en època romana, a fi de millorar la qualitat i eliminar les impureses que normalment es troben dins de l'argila en la seva forma natural, s'utilitzava una tècnica que consistia a depurar la matèria primera coneguda com a sedimentació en l'aigua. Aquesta tècnica consistia a separar els diferents components a través del principi físic de la força de la gravetat.

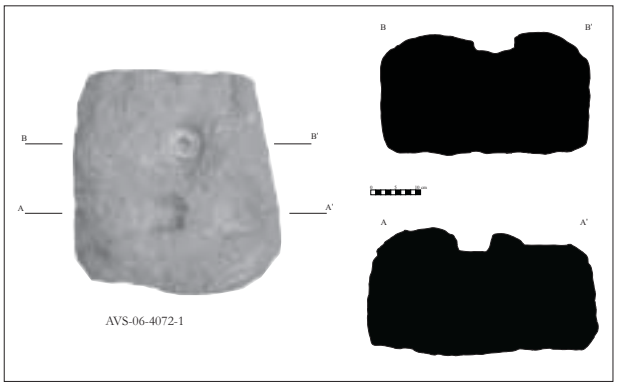

Figura 5. Base de torn ràpid recuperada durant la intervenció.

La depuració era força llarga i amb diferents fases. En primer lloc s'hi abocava l'argila, a continuació es recobria totalment amb aigua abundant i es remenava constantment. Com més temps passava i més era remenada, més depurada era l'argila. Val a dir, però, que no es llençava res, és a dir, la més depurada i superficial era la utilitzada per a la fabricació de la ceràmica més fina; en canvi, l'argila dipositada al fons era utilitzada per a les produccions menys treballades, com ara el material laterici.

Depenent de la quantitat de material a depurar es podia utilitzar des d'una gran gerra fins a autèntiques basses de decantació com les documentades al Vila-sec (fig. 1). Basses de gran capacitat excavades al subsòl i amb el fons i les parets folrades amb *tegulae* planes o en posició vertical i amb les juntes soldades amb argila.

La bassa de decantació número 1 (BD 1) es documenta a l'extrem sud de l'àrea excavada i amb unes mides de 4,85 metres de llarg per una amplada màxima conservada de 2,50 metres (fig. 6). La bassa de decantació número 2 (BD 2) es troba prop de l'extrem sud-oest de l'àrea excavada i té unes mides de 2,60 metres de llarg per una amplada màxima conservada de 2,20 metres. La bassa de decantació número 3 (BD 3) es documenta al nord de les dues basses anteriorment enumerades i amb unes mides de 2,42 metres de llargada per 2,30/2,35 d'amplada. La bassa de decantació número 4 (BD 4) se situa a l'oest de la bassa de decantació 5 i al nord de les basses 2 i 3. Les seves mides són de 12,90 metres de llarg per 5,80 d'amplada. La bassa de decantació número 5 (BD 5) es troba a l'oest de l'àmbit 1 i al nord de les basses 2 i 3. Les seves mides són de 12,05 metres de llarg per una amplada màxima conservada de 5,50 metres.

4.4. Pastera i canalitzacions (P)

Associada a les basses de decantació anteriorment exposades localitzem a l'extrem nord-oest del jaciment una pastera (fig. 7) bastida a partir de *bipedales* i altres fragments de material constructiu lligats amb argila, així com també una sèrie de canalitzacions de *tegulae* lligades amb argila que devien tenir la finalitat de conduir l'argila pastada vers les basses de decantació esmentades anteriorment.

4.5. Els forns

Dins d'aquesta segona fase constructiva també hem documentat els forns que devien funcionar amb les estructures exposades anteriorment. Concretament, estem parlant de quatre forns, de dimensions més grans

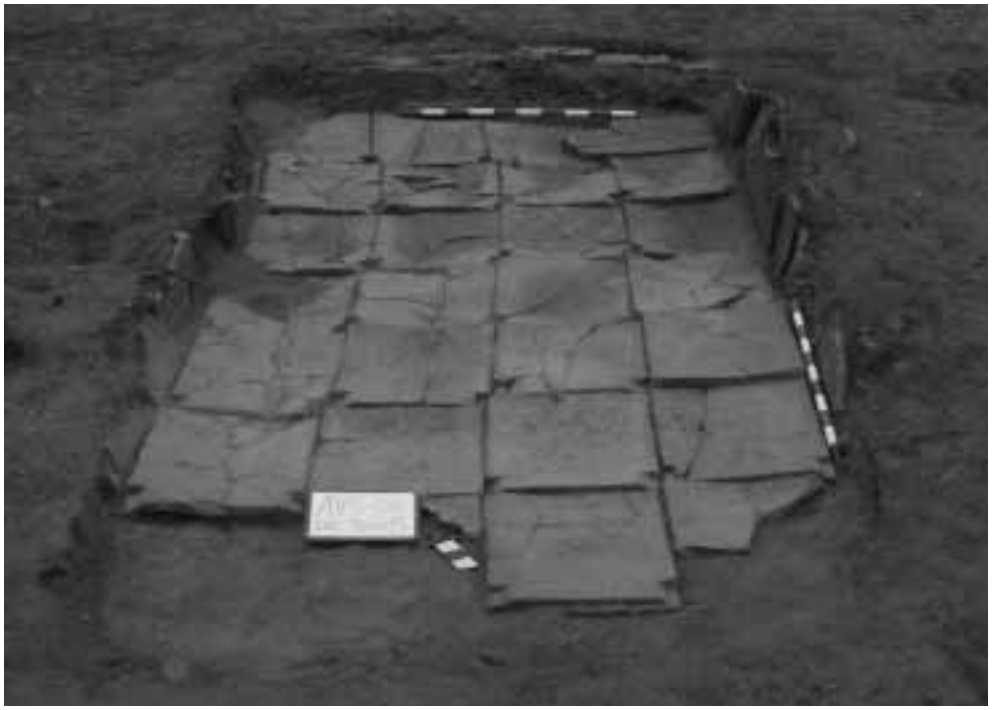

FIGURA 6. Imatge general de la bassa de decantació 1. Foto: Codex.

que els de la fase precedent i que es localitzen a l'extrem sud-est de l'àrea excavada (fig. 1).

Els quatre forns, construïts en bateria, estan delimitats per un mur de tancament pel seu costat occidental, mentre que l'accés als respectius *praefurnia* es feia pel seu costat meridional, on també hem documentat un mur de façana format per pedres calcàries locals sense treballar i lligades amb argila.

Dels quatre forns documentats, dos són circulars i els altres dos rectangulars. Tan sols aquests darrers van poder ser excavats fins a exhaurir l'estratigrafia arqueològica. Dels altres dos, els circulars, com que no van poder ser excavats en tota la seva extensió –per qüestions alienes a l'arqueologia–, en presentem dades de caràcter preliminar a l'espera de finalitzar l'excavació.

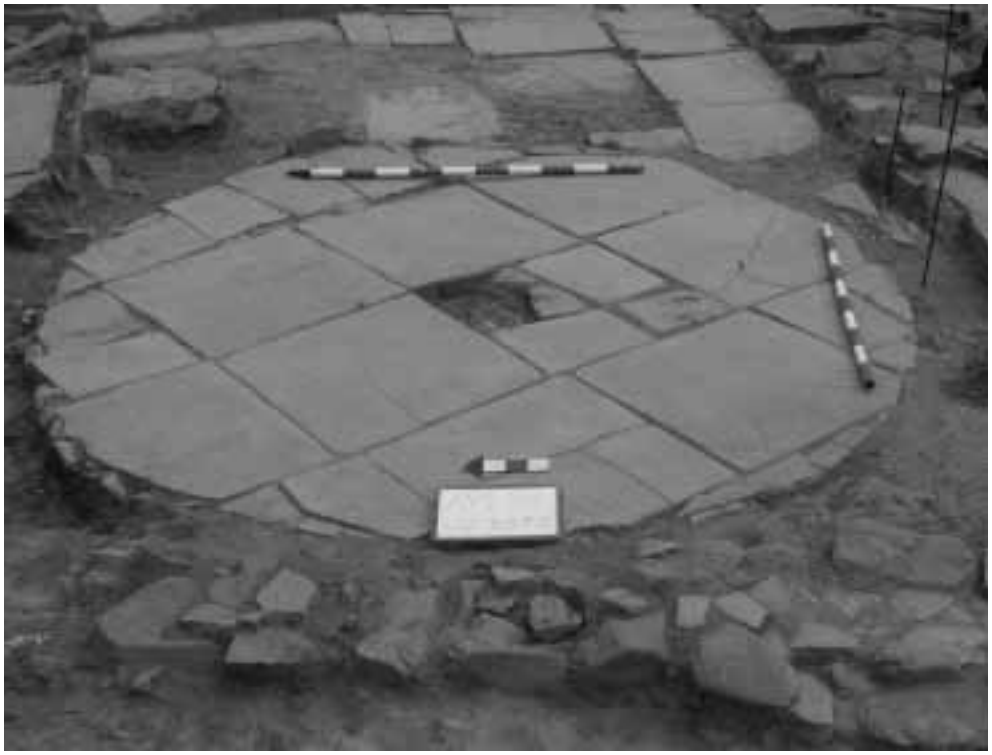

FIGURA 7. Imatge general de la pastera, de *bipedales* lligats amb argila. Foto: Codex.

4.6. El forn número 9 (F9)

Es tracta d'una estructura de planta circular amb un diàmetre d'uns 3 metres. Després de finalitzar l'excavació a un metre per sota del nivell actual de circulació, hem documentat que bàsicament se'n conserven les parts excavades al subsòl, és a dir, la cambra de combustió i el *praefurnium*, mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta. L'estructura en si consisteix en un retall fet en el nivell natural en el qual recolza el mur perimetral fet de tovots lligats amb argila i en què també recolza el mur interior de la cambra de combustió.

Segons la classificació de Ninina Cuomo di Caprio, correspondria al tipus I/b (de planta circular i garbell sostingut per mur radial) (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007); segons la classificació de Françoise Le Ny, al tipus I/c (de planta circular i terra sustentat per un mur radial) (Le Ny 1988).

4.7. El forn número 10 (F 10)

Es tracta d'una estructura de planta circular amb un diàmetre d'uns 3 metres. Després de finalitzar l'excavació a uns 30 centímetres per sota del nivell actual de circulació, s'ha evidenciat que bàsicament se'n conserven les parts excavades al subsòl, és a dir, la cambra de combustió i el *praefurnium*, mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta. L'estructura en si consisteix en un retall fet en el nivell natural en el qual recolza el mur perimetral fet de tovots lligats amb argila i en què també recolza el mur interior de la cambra de combustió, on hem documentat una sèrie d'arrencaments d'arcs fets de maons lligats amb argila, que es devien unir al pilar central documentat al centre de la cambra de foc, per sustentar el garbell.

Segons la classificació de Ninina Cuomo di Caprio, podria correspondre al tipus I/a (de planta circular i garbell sostingut per un pilar central) (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007). I segons la classificació de Françoise Le Ny, al tipus I/a (de planta circular i el terra sustentat per un pilar central) (Le Ny 1988).

4.8. El forn número 11 (F 11)

Es tracta d'una estructura de planta rectangular (fig. 8) amb unes dimensions totals de 7,30 metres de llarg, 5,08 d'amplada[12] i uns 2 d'alçada. D'aquesta estructura se'n conserven les parts excavades al subsòl, és a dir, la cambra de combustió (de 3,94 metres de llarg per 3 d'amplada) i el *praefurnium* (de 3,28 metres de llarg per una amplada a l'exterior d'1,34 metres i de 2,15 metres en el punt on connecta amb la cambra de combustió), mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta. L'estructura en si consisteix en un retall fet en el nivell natural en el qual recolzen els murs perimetrals fets de tovots lligats amb argila i en què també recolzen els murs interiors de la cambra de combustió, fets de tovots, maons i fragments de *tegulae* lligats amb argila. La cambra de combustió està dividida per un mur axial que la divideix en dos longitudinalment i que crea dos passadissos per on devia circular l'aire calent vers l'interior del forn. En els tres murs que delimiten la cambra de foc observem part dels arrencaments dels arcs que devien sustentar el garbell, no conservat. Davant la boca d'accés al *praefurnium* vam documentar un mur, de tovots a la base i la resta de fragments de *tegulae* lligats amb argila.

Segons la classificació de Ninina Cuomo di Caprio, podria correspondre al tipus II/c (rectangular i doble corredor) (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007); segons la classificació de Françoise Le Ny, al tipus II/f (rectangular i terra sustentat per un mur central i arcs de volta) (Le Ny 1988).

4.9. El forn número 12 (F 12)

Es tracta d'una estructura de planta rectangular (fig. 9) amb unes dimensions totals de 7,22 metres de llarg, 4,96 d'amplada[13] i uns 2 d'alçada. Se'n conserven, bàsicament les parts excavades al subsòl, és a dir, la cambra de combustió (de 5,02 metres de llarg per 4,20 d'amplada) i el *praefurnium* (de 3 metres de llarg per una amplada a l'exterior d'1,55 metres i de 2 metres en el punt on connecta amb la cambra de combustió), mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta. L'estructura es si consisteix en un retall fet en el nivell natural en el qual recolzen els murs perimetrals fets de tovots, maons i fragments de *tegulae* lligats amb argila. Els murs interiors de la cambra de combustió són bastits amb maons i fragments de *tegulae* lligats amb argila. La cambra de combustió està dividida per un mur axial que la divideix en dos longitudinalment i que crea dos passadissos per on devia circular l'aire calent vers l'interior del forn. En els tres murs que delimiten la cambra de foc observem clarament els arrencaments dels arcs que devien sustentar el garbell, no conservat. I en darrer lloc, cal destacar la documentació d'un forat de ventilació o conducte de circulació d'aire a l'extrem sud-oest del forn. Un element a obstruir o no en funció del grau i tipus de cocció desitjat.

12. Els gruixos dels murs depenen del grau d'erosió d'aquests i del gruix del revestiment intern d'argila conservat. Aquest fet pot fer variar les dimensions totals del forn.

13. Els gruixos dels murs depenen del grau d'erosió d'aquests i del gruix del revestiment intern d'argila conservat. Aquest fet pot fer variar les dimensions totals del forn.

Figura 8. Imatge general del forn 11. Foto: Codex.

Figura 9. Imatge general del forn 12. Foto: Codex.

Segons la classificació de Ninina Cuomo di Caprio, podria correspondre al tipus II/c (rectangular i doble corredor) (Cuomo di Caprio 1972; 1985; 2007); segons la classificació de Françoise Le Ny, al tipus II/f (rectangular i terra sustentat per un mur central i arcs de volta) (Le Ny 1988).

5. La tercera fase d'ocupació

A mitjan segle II dC[14] es produeix una sèrie de canvis localitzats en diferents punts del jaciment. Destaquem la reforma dels forns 11 i 12 de la fase anterior, la creació del forn número 8 i la construcció d'un àm-

14. El repertori ceràmic d'aquesta fase és molt pobre. Tan sols destaquen les àmfores tarraconenses tipus Dr. 2-4 tardanes; les formes Drag. 15/17 (30-300 dC), Drag. 37a (70-300 dC) i Drag. 37b (70-100 dC) en *terra sigillata* hispànica, i les formes Lamb. 10A i Ostia III, 267A (la seva aparició se situa als voltants del 100 dC) de ceràmica de cuina africana.

bit delimitat per àmfores situat a l'extrem nord-oest del jaciment, entre els forns 1 i 7 de la primera fase d'ocupació.

5.1. Àmbit delimitat per àmfores (AA)

Aquest àmbit (fig. 10) està format per quatre filades d'àmfores tipus Dressel 2-3 (segons López, Martín 2007, 65) o Dressel 2-4 (7, d'un total de 29 exemplars) i Dressel 2-4 tardanes (Járrega, Otiña 2008, 281-285) de producció del Vila-sec, col·locades boca avall i que delimiten un espai quadrangular d'uns 7 metres quadrats.

La filada nord presenta 10 exemplars, la filada oest conserva 6 individus, la filada sud[15] presenta 8 individus i la filada est tan sols conserva 5 exemplars.[16] La conservació de les àmfores és molt heterogènia; algunes es conserven a nivell de vora i arrancament de nansa, mentre que d'altres es conserven fins a les espatlles i conservant totalment les nanses (fig. 11 i 12).

No és la primera vegada que s'observen alineacions al jaciment del Vila-sec. Tal com ja hem comentat anteriorment, el senyor Jaume Massó ens diu que en aquest lloc, a començament de l'any 1978 i com a conseqüència de l'obertura d'un vial d'accés a una finca, es detectaren mig enterrades, posades de cap per avall i en filera, les parts superiors de dues àmfores tipus Dressel 2-4. També ens diu que per les restes observades *in situ* n'hi havia hagut com a mínim vuit (Massó 1997, 39). Aquesta alineació va ser interpretada com un límit de propietat rural (Arrayás 2003, 42-43; Arrayás 2005, 215-216; Massó i Olesti 1998, 224-232). Nosaltres pensem, tot i no haver finalitzat la intervenció arqueològica en aquest punt concret del jaciment (per qüestions alienes a l'arqueologia), que cal relacionar aquestes restes amb algun tipus d'estructura associable a la bòbila o amb una zona d'assecament de les peces ceràmiques anterior a la seva cocció, i en cap cas amb un límit de propietat, ja que els límits del taller sobrepassen aquesta alineació.

Tornant a l'àmbit (AA) documentat durant la intervenció del 2006 (fig. 10), pensem que podria tractar-se d'un tancat per emmagatzemar-hi quelcom, com podria ser llenya, una idea recuperada de les fileres d'àmfores tipus Pascual 1, també col·locades boca avall, documentades a Can Feu, Sant Quirze del Vallès (Padrós 1998, 185-199; Beltrán de Heredia i Comas 2009, 158).

En canvi, a la Casa dels Dofins de *Baetulo* es van trobar 18 colls d'àmfores situades de cap per avall i distribuïdes en dues fileres paral·leles. A un metre d'aquestes, n'hi havia una altra formada per cinc àmfores més, i en una zona propera n'aparegueren quatre més disposades en dues filades que sumaven un total de 27 àmfores, totes elles de la forma Pascual 1. La funció d'aquestes àmfores és incerta (Padrós 1998, 185-199; Beltrán de Heredia i Comas 2009, 158).

L'any 1996, a Can Peixau (Badalona), en un centre productor d'àmfores, es documentaren 79 colls d'àmfores de la forma Pascual 1 alineades i boca avall. En aquest cas es van interpretar com un sistema de murs de tancament d'uns abocadors, idea ja proposada arran d'unes filades d'àmfores tipus Dressel 2-4 –unes de tra-

Figura 10. Vista general de l'àmbit delimitat per alineacions d'àmfores. Foto: Codex.

15. Dues àmfores d'aquesta filada van ser robades durant el transcurs de l'excavació.
16. Dos dels individus sobresurten del límit en direcció sud.

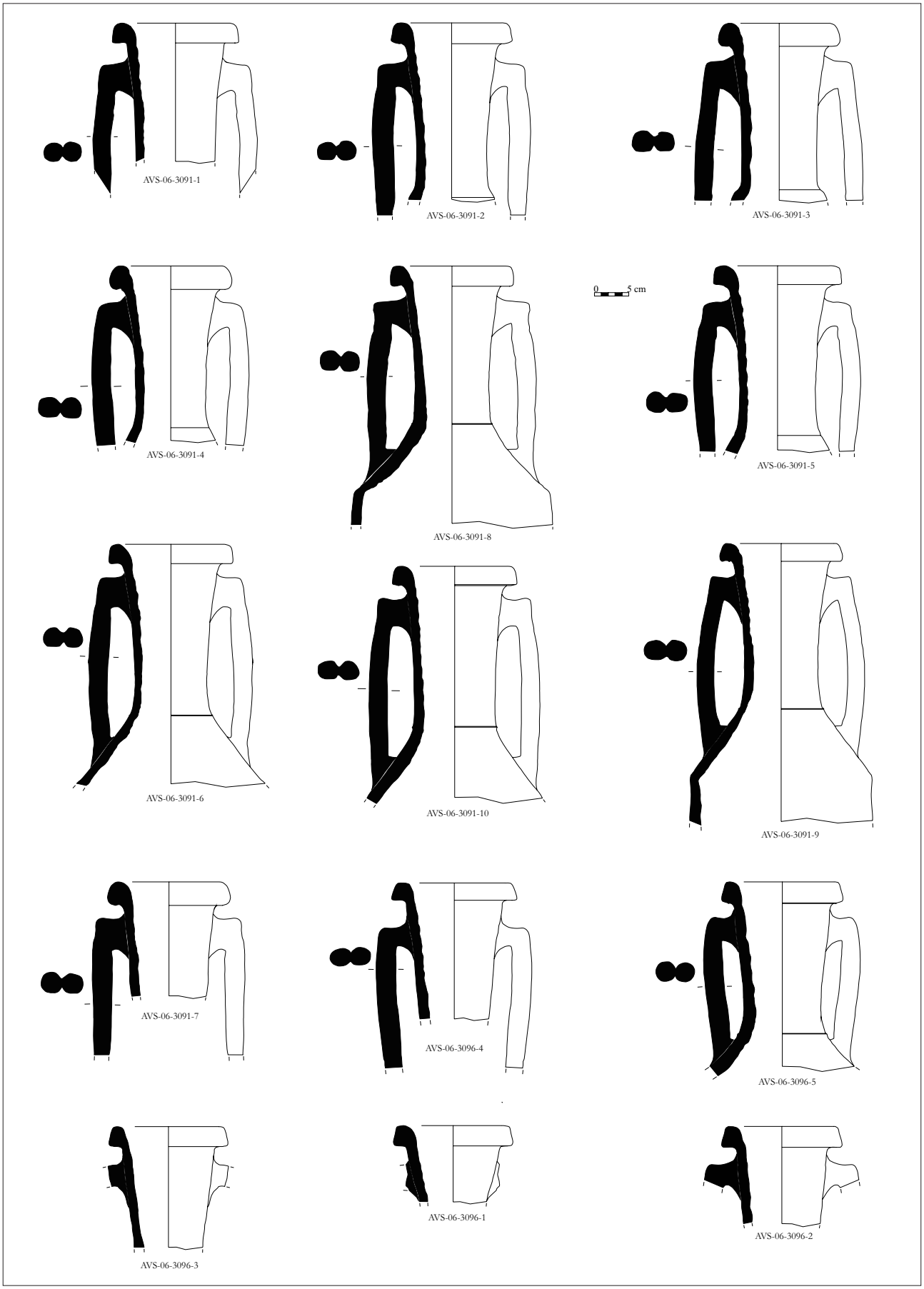

Figura ii. Àmfores del tipus Dressel 2-4 tardanes produïdes al Vila-sec i procedents del desmuntatge de l'àmbit delimitat per àmfores de la tercera fase d'ocupació.

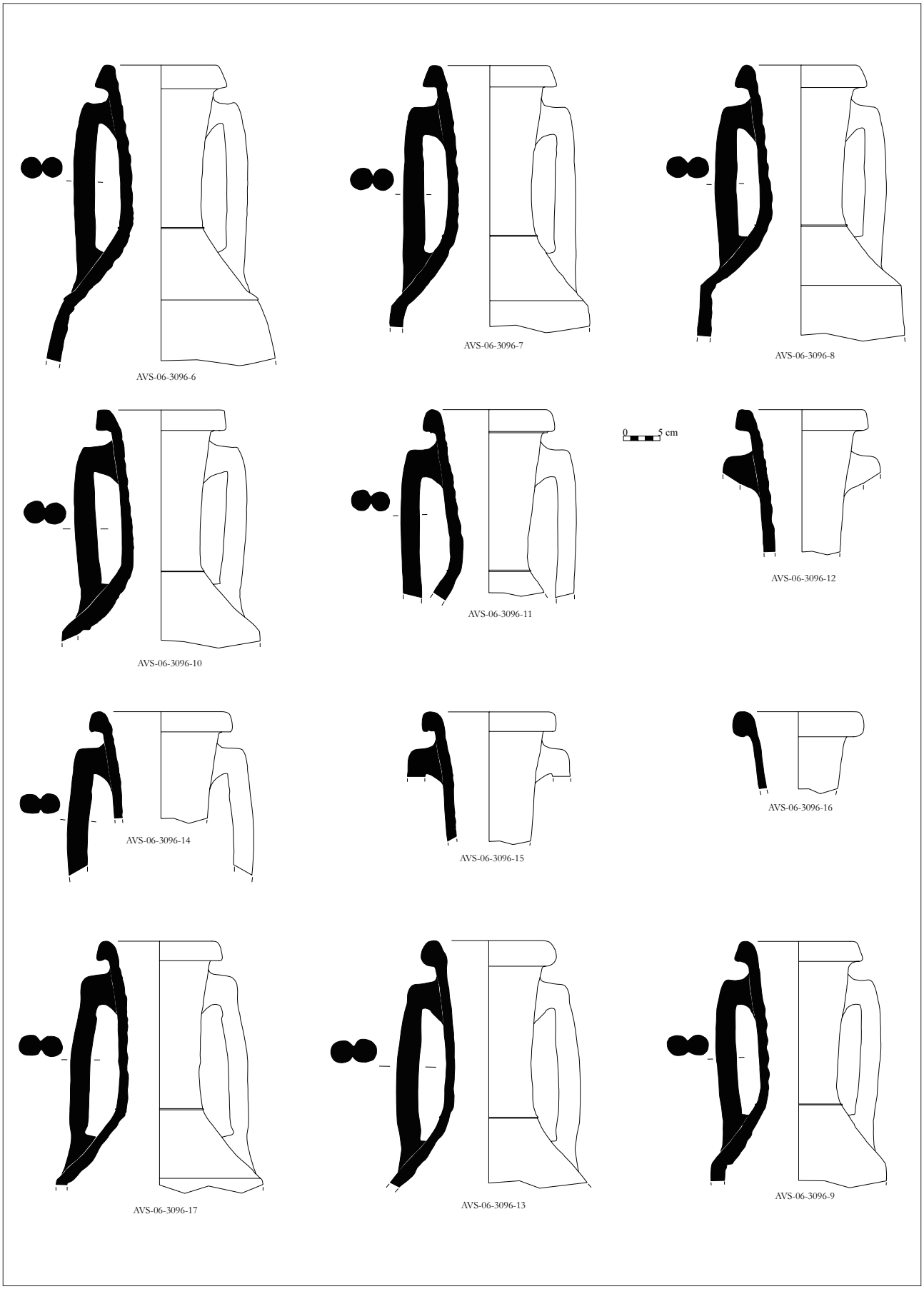

Figura 12. Àmfores del tipus Dressel 2-4 tardanes produïdes al Vila-sec i procedents del desmuntatge de l'àmbit delimitat per àmfores de la tercera fase d'ocupació.

dició local i d'altres d'importació– trobades a Dénia. D'altres exemples són les fileres d'àmfores Pascual 1 documentades a Can Soleret (Mataró), interpretades aquest cop com a límit de propietat, igual que les trobades (dues files perpendiculars, una amb 25 i l'altra amb 6 àmfores, totes elles Pascual 1, excepte tres de Dressel 2-4) a Sept Fonts, a Saint-Pons-de-Mauchiens (Hérault) (Padrós 1998, 185-199; Beltrán de Heredia i Comas 2009, 158).

A Mozia, Sicília, a la zona K, es van documentar sobre l'argila tres filades d'àmfores púniques invertides, segons els seus excavadors relacionades amb la producció ceràmica. A Milà i a Pàdua, unes filades d'àmfores van ser interpretades com un sistema de drenatge d'aigua. A *l'oppidum* de Montlaurès (Aude), una filada de 6 colls d'àmfora tipus Dressel 1 van ser interpretades com la base d'un mur (Laubenheimer 1990, 56-58). A Arles, al costat del Roine, una filada de Dressel 1 invertides va ser interpretada com a protecció davant les inundacions. A Besiers, una filada de Pascual 1 invertides va ser interpretada com a límit cadastral. A Porto dos Cacos, a l'estuari del Tajo, es van documentar 46 àmfores Dressel 14b col·locades verticalment, però no invertides, interpretades com a límits (Padrós 1998, 185-199).

Els darrers exemples van ser documentats durant la intervenció arqueològica amb motiu del Projecte de perllongament de la línia 2 del FMB entre Pep Ventura i Badalona (Barcelonès), on els companys de Codex[17] van identificar, entre altres estructures, un gran centre terrisser que es construeix aproximadament sobre el 40 aC. Formant part d'aquest gran complex i a l'extrem oest de l'àrea de treball dels forns del sector 6, es va documentar una alineació formada per 24 àmfores Pascual 1 col·locades de cap per avall. Aquesta alineació tenia una altura mínima de dues filades d'àmfores superposades encaixant el pivot de la filada inferior dintre de la boca de l'àmfora de la filada superior. Aquest conjunt d'àmfores quedaven unides entre elles mitjançant argila i altres fragments ceràmics i constituïen l'ànima del que externament era un mur. Al terç nord del sector 2 també es van documentar diferents trams d'alineacions d'àmfores invertides que semblaven haver delimitat una sèrie d'espais que es van anar modificant al llarg del temps. El primer d'aquests espais quedava delimitat per dues alineacions d'àmfores invertides del tipus Pascual 1 que, amb unes orientacions contraposades, delimitaven un espai a l'extrem nord-est del sector 2. La primera d'aquestes alineacions d'àmfores presentava una orientació nord-oest - sud-est i estava molt arrasada; quedaven solament petits trams de la seva traça. Aquesta feia un angle recte amb la segona alineació, que tenia una orientació nord-est - oest i estava més ben conservada. Una mica posterior i més cap a ponent es generava un nou àmbit delimitat també per unes altres dues alineacions d'àmfores i que s'obria cap al nord-oest ocupant la part central del terç nord del sector. Es tracta de dues alineacions d'àmfores Pascual 1 col·locades boca avall fent angle recte, la primera, amb una orientació nord-oest - sud-est, i la segona, amb una orientació nord-est - sud-oest. I per últim, la darrera alineació d'àmfores detectada, estava ubicada al nord-oest del terç de muntanya del sector 2. Tenia una orientació nord-oest - sud-est i estava formada per diverses àmfores Pascual 1 molt arrasades. De moment, no s'ha pogut relacionar amb cap altra estructura i no es pot dir amb certesa quina era la seva funcionalitat.

En un moment posterior, no més enllà de la segona meitat del segle I dC, es produeix una reutilització parcial de les instal·lacions del centre de terrissa de la fase anterior (datada aproximadament entre el 40 aC i el 10/15 dC). Concretament s'habilita el forn 4 (el més oriental dels tres forns que formen el sector 6) i es genera un nou espai de treball que es delimita amb dues alineacions (molt precàries i amb un alt grau d'erosió) d'àmfores del tipus Dressel 2-4.

I en darrer lloc, tot i no tractar-se d'alineacions d'àmfores col·locades boca avall, constatem el fet que durant la intervenció arqueològica portada a terme l'any 1984 a la bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar) es va documentar un conjunt de 20 pivots d'àmfora disposats en línia recta i interpretats com a basaments de pilars, potser d'encanyissat (Buxó i Tremoleda 2002, 60, 65-69).

Així doncs, podem dir que la troballa d'alineacions d'àmfores en època romana no és un fet aïllat, i menys encara si les documentem formant part de centres de producció ceràmics. El que ja és més difícil és saber-ne la funcionalitat.

5.2. El forn número 8 (F8)

Dins dels límits de l'àmbit 2 (fig. 1) de la fase precedent, un cop anul·lada la bassa d'emmagatzematge d'argiles documentada, es construeix en aquest espai el forn número 8 (fig. 13). Té planta rectangular allargada, o de canal, tipus III, segons la tipologia de Françoise Le Ny (Le Ny 1988, 41) i unes dimensions de 3,30/3,55 metres de llarg per 0,80 d'amplada i una alçada màxima d'1 metre. D'aquesta estructura tan sols se'n conserven la cambra de combustió i el *praefurnium*, mentre que no hi ha cap resta del garbell ni de la coberta.

17. Voldria agrair als companys de Codex Barcelona, i sobretot al director de la intervenció arqueològica, l'arqueòleg Daniel Vázquez Álvarez, tota la informació facilitada.

Figura 13. Imatge general del forn 8. Foto: Codex.

5.3. Els forns 11 i 12

Els dos forns de planta rectangular F11 i F12 de la segona fase d'ocupació identificats a l'extrem sud-oriental de l'àrea excavada (fig. 1) són motiu durant aquesta fase d'una reforma que detallem a continuació.

5.4. El forn número 11 (F 11)

Aprofitant la cambra de foc d'aquest forn, se n'hi construeix un de nou de menors dimensions (2,56 metres de llarg per 4,24 d'amplada). És a dir, es desmunta la part més interna dels murs que delimiten la cambra de foc i s'hi construeix un nou mur de tovots pel seu costat oest i es recreix la cota de circulació. Vam poder identificar una potent capa de cendres relacionada amb aquesta darrera fase (a una cota de 0,80 metres respecte del fons), fet que evidencia que l'antiga cambra de foc va esdevenir, en aquesta nova fase, *praefurnium*, i que l'antic *praefurnium* va ser tractat com a passadís d'accés. Amb les dades actuals, a falta d'un estudi de les cendres recollides, no podem dir si aquesta nova reorganització del forn té relació amb una continuïtat pel que respecta a la cocció de material ceràmic o si bé era destinat a coure altres tipus de materials.

5.5. El forn número 12 (F 12)

Al forn 12 es repeteix la mateixa reorganització que en el forn 11, però un xic diferent. En aquest cas, i també aprofitant la cambra de foc, se n'hi construeix un de nou de menors dimensions (2,30 metres de llarg per uns 3 d'amplada). Es desmunta la part més propera al *praefurnium* dels murs nord, es construeix un nou mur pel seu costat occidental i s'allarga el mur axial amb un afegit fet de maons i tovot lligats amb argila. I en darrer lloc, també es recreix la cota de circulació. En definitiva se centra la cocció entre l'antic mur axial i el mur nord. En aquesta zona vam poder identificar una potent capa de cendres relacionada amb aquesta darrera fase (a una cota d'1,13 metres respecte del fons), fet que evidencia que l'antiga cambra de foc va esdevenir, en aquesta nova fase, *praefurnium*. I l'antic *praefurnium* perd la seva funcionalitat original, ja que s'hi construeix un nou mur que anul·la aquest pas. Amb les dades actuals, a falta d'un estudi de les cendres recollides, no podem dir si aquesta nova reorganització del forn té relació amb una continuïtat pel que respecta a la cocció de material ceràmic o si bé era destinat a coure altres tipus de materials.

6. Rebliment de les estructures

Els diferents nivells de rebliment generals del jaciment han proporcionat un conjunt ceràmic que ens ha permès datar el moment final d'abandó i colgament del jaciment al final del segle II dC o l'inici del segle III dC.[18]

7. La producció ceràmica

L'excavació arqueològica no ha permès determinar la importància de l'activitat ni comparar la quantitat de la producció amb la d'altres tallers a causa de la falta d'estudis especialitzats en aquests temes. Malgrat això, sí que podem relacionar de forma directa l'activitat artesanal amb les necessitats de l'agricultura i sobretot amb l'explotació del vi. Sense oblidar, però, com ha evidenciat la gran quantitat de ceràmica exhumada durant l'excavació, que no tota va ser produïda amb una finalitat d'emmagatzematge i transport relacionat amb l'explotació del vi, sinó que també hem de parlar de vaixella de taula, de cuina, ceràmica de parets fines, material constructiu, *pondera*, dolia o imitacions de *terra sigillata* (fig. 14-23 i 25). Val a dir que, tot i que no s'han trobat els motlles, per qüestions de composició geològica i de coloració de l'argila, pensem que també s'hi fabricaven llànties (fig. 24), idea reforçada pel fet de trobar fragments de llànties afectats per un excés de cocció. Respecte als fragments de motlle, cal associar-los a la fabricació de ceràmica de tipus parets fines amb decoració aplicada (fig. 25).

Aquesta diversificació de productes ceràmics podria fer evident que som davant d'un complex artesà autònom que devia donar resposta a unes necessitats de demanda rural (i potser també urbana) dins dels límits de *l'ager Tarraconensis*.

I pel que respecta a la fabricació d'àmfores, val a dir que a la bòbila del Vila-sec es fabricaven àmfores tipus Dressel 2-4 (fig. 26 o 27) o Dressel 2-3 (segons López i Martín 2007, 65) i Dressel 2-4 tardanes (fig. 11 i 12) (Járrega i Otiña 2008, 281-285).

La presència de segells en els exemplars d'àmfora recuperats al jaciment del Vila-sec és molt pobra; tan sols n'hem recuperat 9. D'aquests, 7 corresponen a ITA, un a NTO i un altre a C·VF. La cartel·la de tots ells mesura 2,5 centímetres de llarg per 1 d'amplada (fig. 28 i 30). Els segells van ser situats al llavi o a l'espatlla.

Segons escriu Ramon Járrega: «[…] les marques esmentades (GALLIC, SILVAN, EVPRA) corresponen probablement, totes elles, a la forma Dressel 2-4, en les quals és habitual, ja a partir d'època de Tiberi i Claudi, que els segells siguin molt senzills i que hi apareguin sovint noms d'origen servil. En aquest context quadra perfectament la producció del Camp de Tarragona, en la qual els esclaus encarregats dels tallers, com Gallicus i Silvanus» (i ITA[licus?] com el cas del Vila-sec) «es devien ocupar de la producció en terrisseries de les quals ignorem el nom dels propietaris. Això sembla també una confirmació indirecta del fet que les àmfores del Camp de Tarragona són posteriors a l'època d'August» (Járrega 2009, 111).

En canvi, sí que hem recuperat més grafits, tots *ante cocturam* i localitzats al pivot (fig. 29). Els grafits proporcionen una sèrie de signes alfabètics, d'entre els quals destaquen Z, V i S. No és clara la seva funció, però s'especula amb una funcionalitat numèrica, és a dir, que facilitaven el recompte de les peces elaborades.

18. Destaquem, en *terra sigillata* africana A, les formes Lamb. 2a (100-175 dC) i Lamb. 4/36A (90-175 dC); en ceràmica de cuina africana, destaquem les cassoles Lamb. 10A (100-450 dC), Lamb. 10B (69-250 dC), Ostia III, 267A (100-475 dC), Ostia III, 324 (100-300 dC) i la tapadora Ostia III, 332 (69-450 dC), i en *terra sigillata* hispànica destaquem les formes Drag. 15/17 (30-300 dC), Drag. 18 (50-200 dC), Drag. 24/25 (30-150 dC), Drag. 30 (50-100 dC), Drag. 35 (50-150 dC), Drag. 36 (50-300 dC), Drag. 37a (70-300 dC) i Drag. 37b (70-100 dC). Destaquem també una moneda, molt erosionada i que ha estat identificada com un antoninià amb una cronologia a partir de segle III dC.

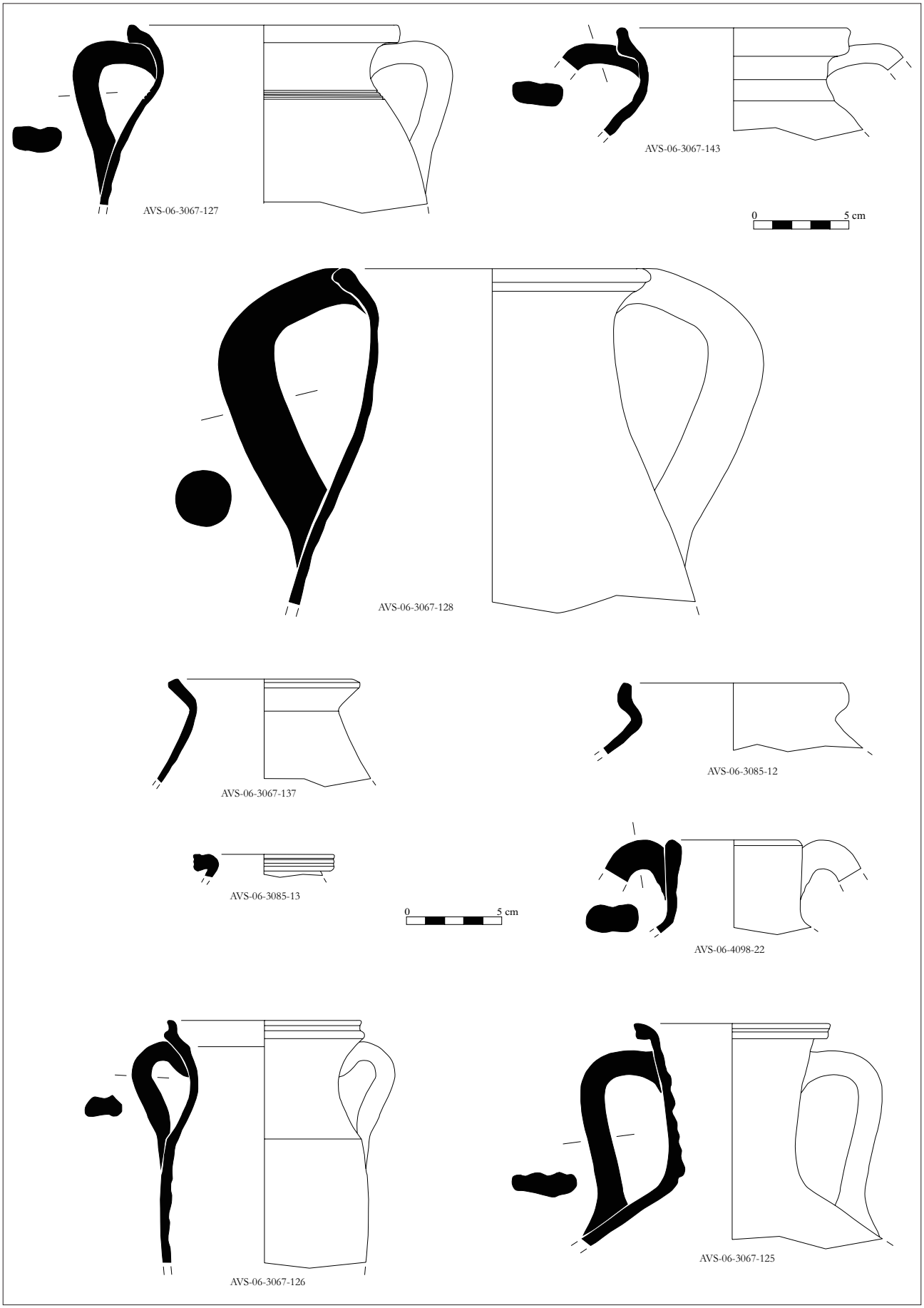

Figura 14. Gerres produïdes al Vila-sec.

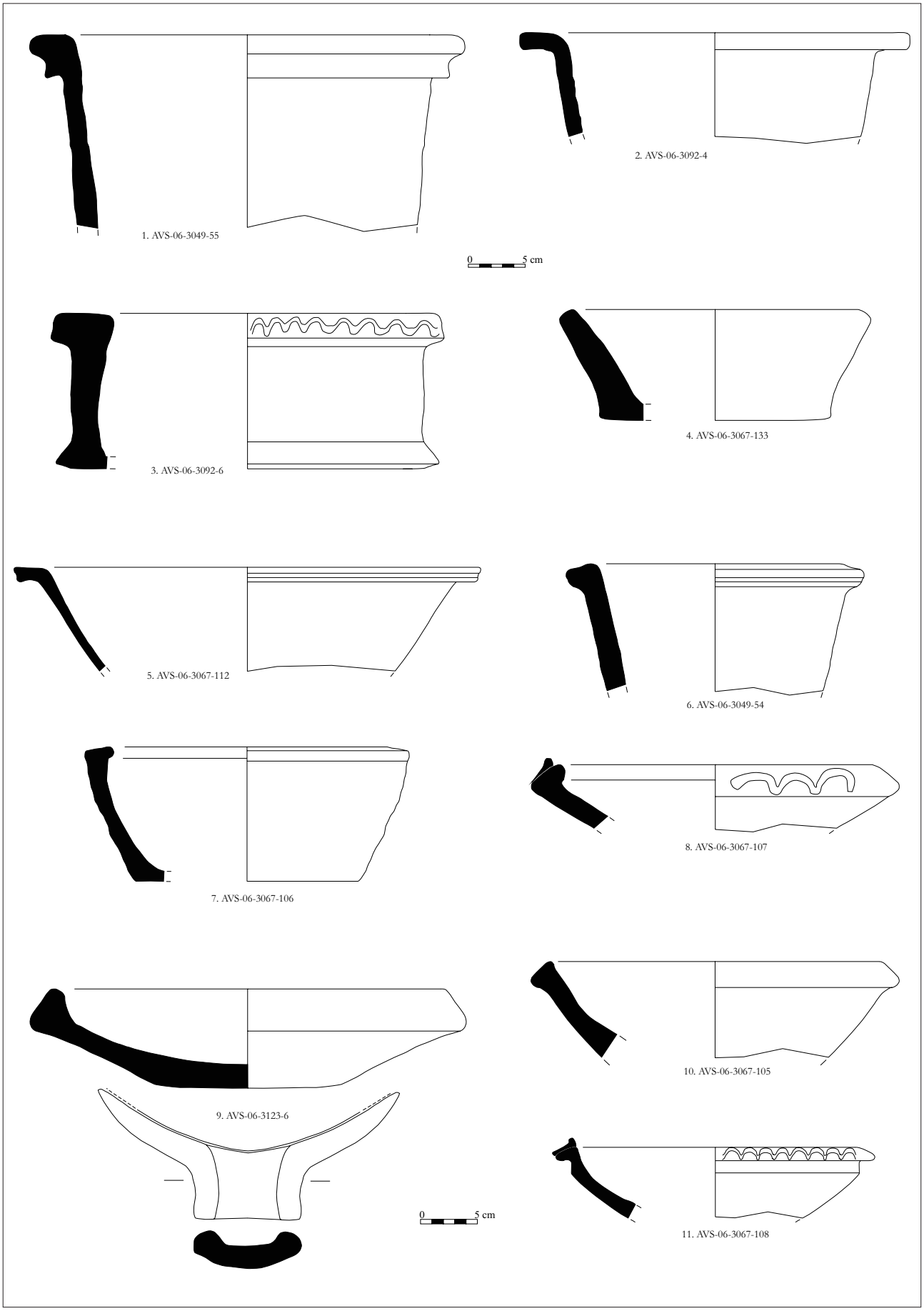

Figura 15. Gibrells (números 1-6) i morters (números 7-11) produïts al Vila-sec.

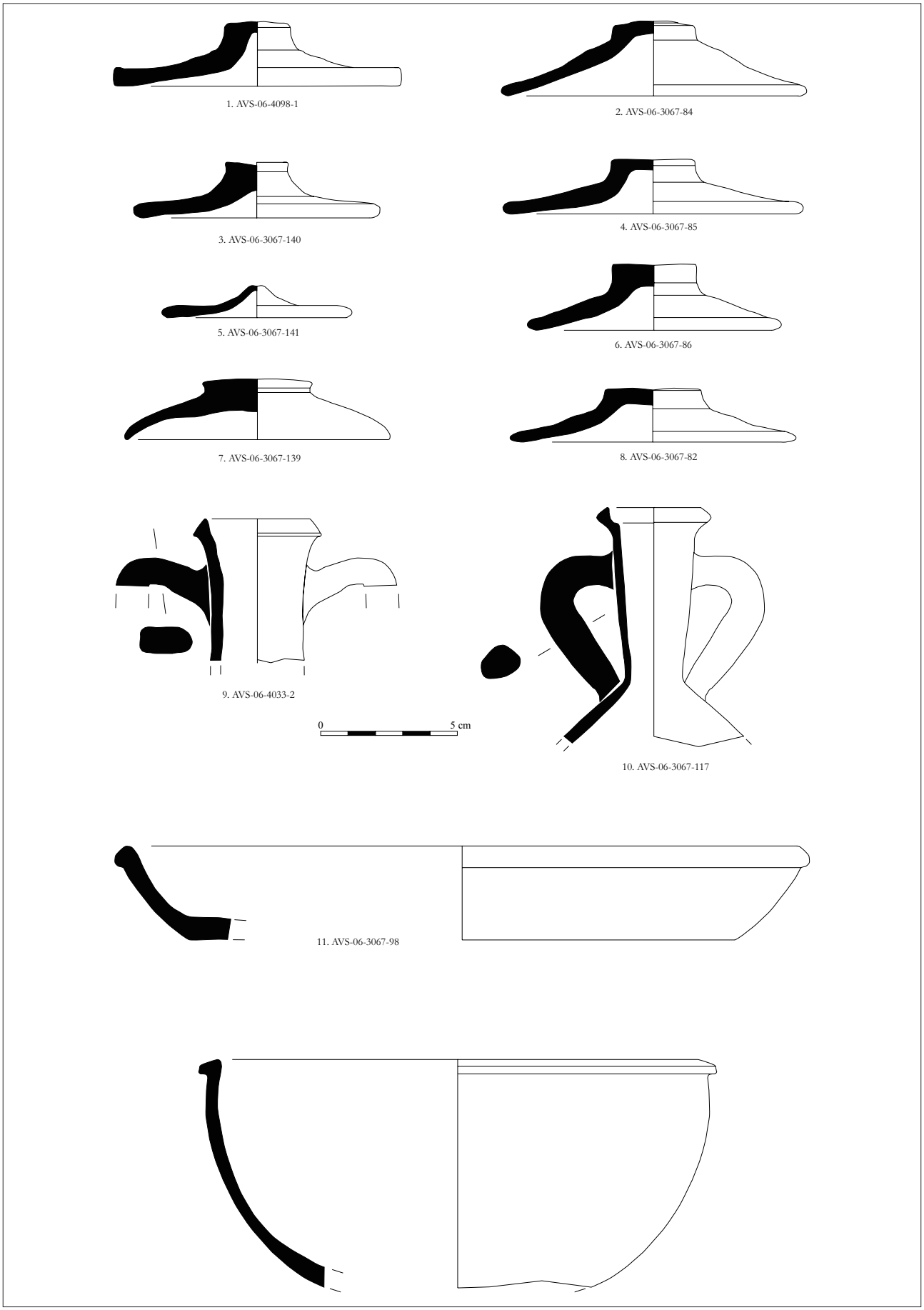

Figura 16. Tapadores (números 1-8), ampolles (números 9 i 10), plat (número 11) i bol/escudella (número 12) produïts al Vila-sec.

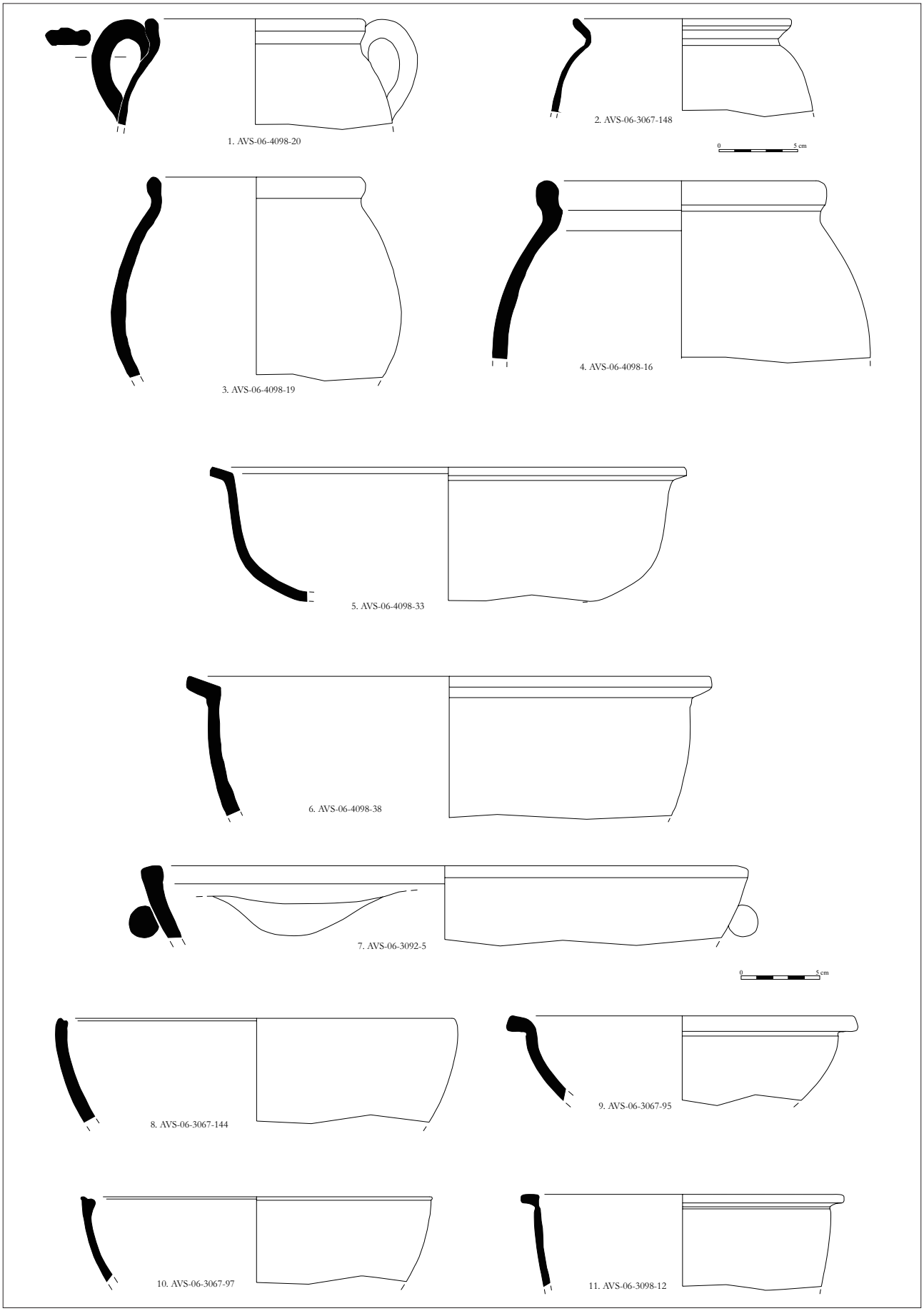

Figura 17. Olles (números 1-4) i cassoles (números 5-11) produïdes al Vila-sec.

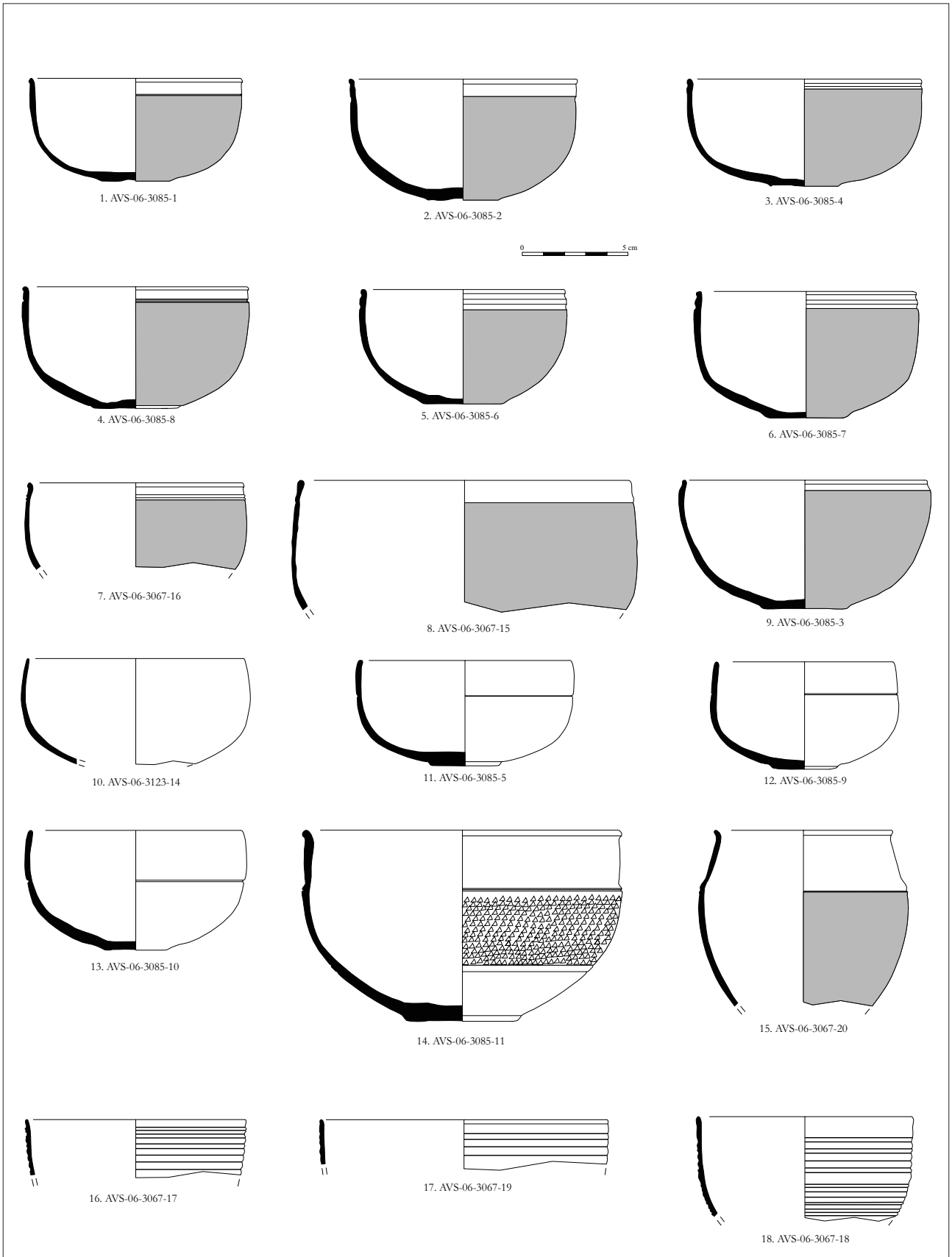

Figura 18. Ceràmica de parets fines (1-4, forma 37; 5-8, forma 30; 9 i 10, forma 35; 11-13, forma 33; 14 i 15, forma 21; 16 i 17, bols) produïda al Vila-sec.

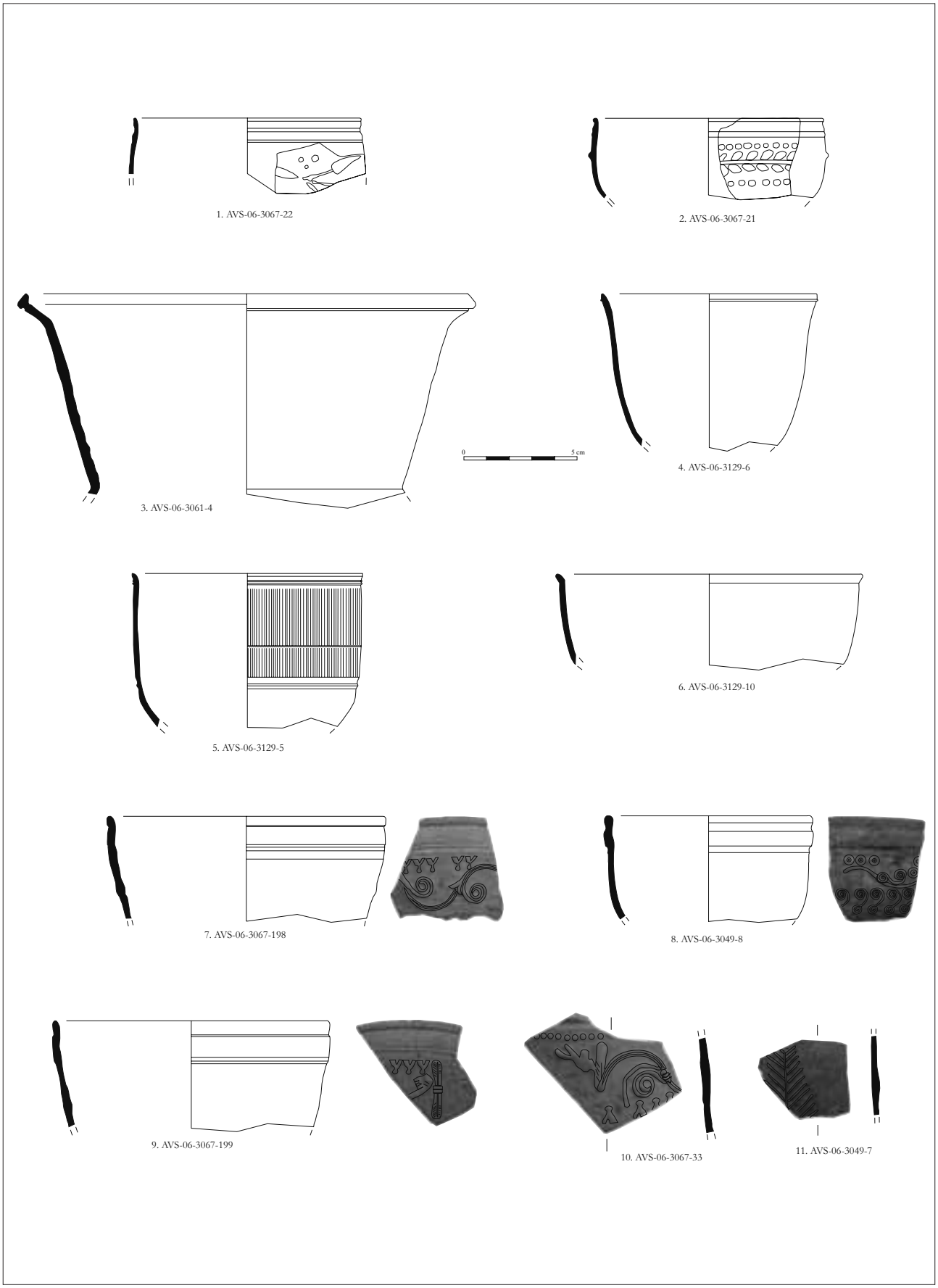

Figura 19. Ceràmica de parets fines (1 i 2, forma 29; 3, crater?; 4-6, gobelets; 7-10, gobelets amb decoració a motlle: lèsbica, garlandes, perletes, roleus i palmetes) produïda al Vila-sec. A causa de l'alt grau d'erosió de les peces números 7-10, i per tal de facilitar-ne la visualització, hi hem destacat la decoració.

Figura 20. Antefixes produïdes al Vila-sec.

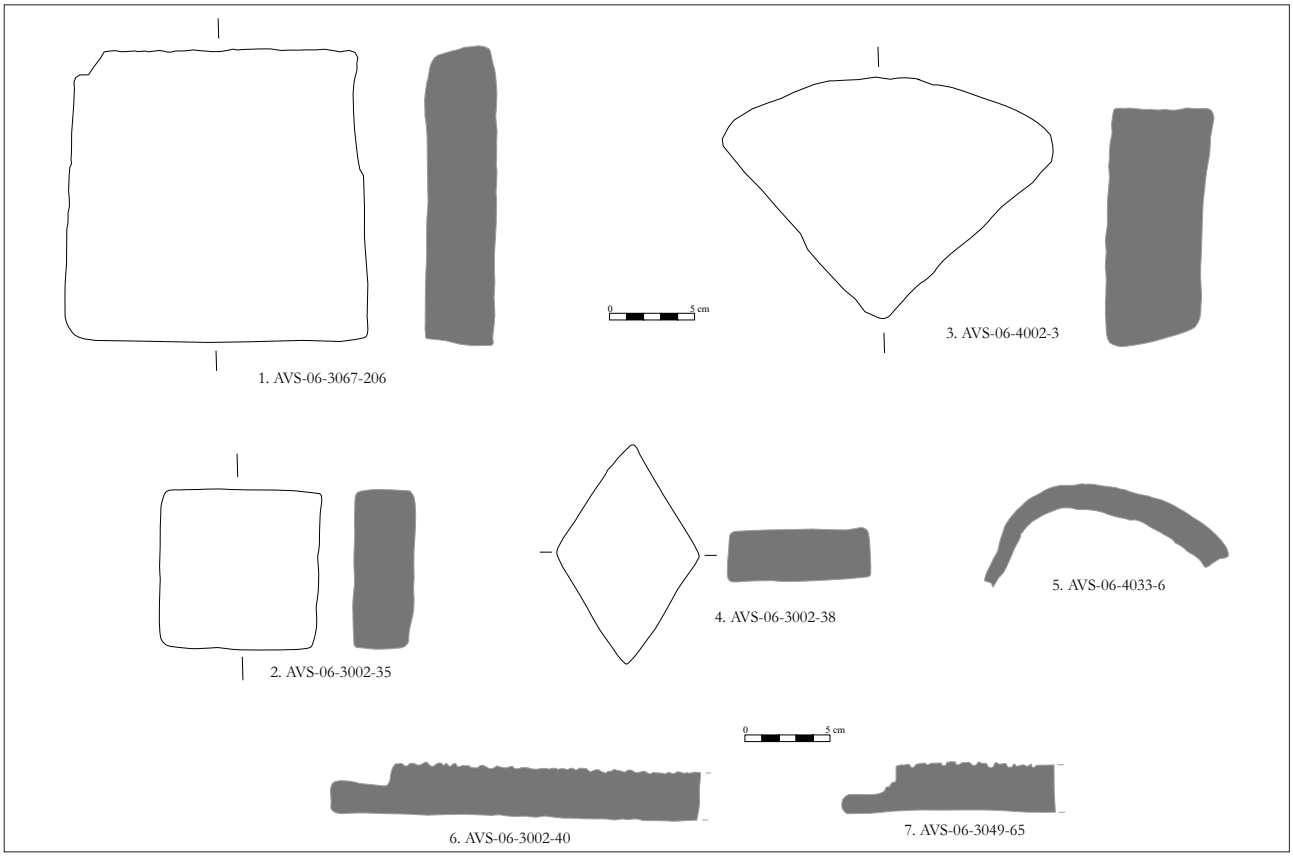

Figura 21. Material constructiu (1 i 2, maons; 3, maó de columna; 4, maó de paviment; 5, *imbrex*; 6 i 7, plaques parietals) produït al Vila-sec.

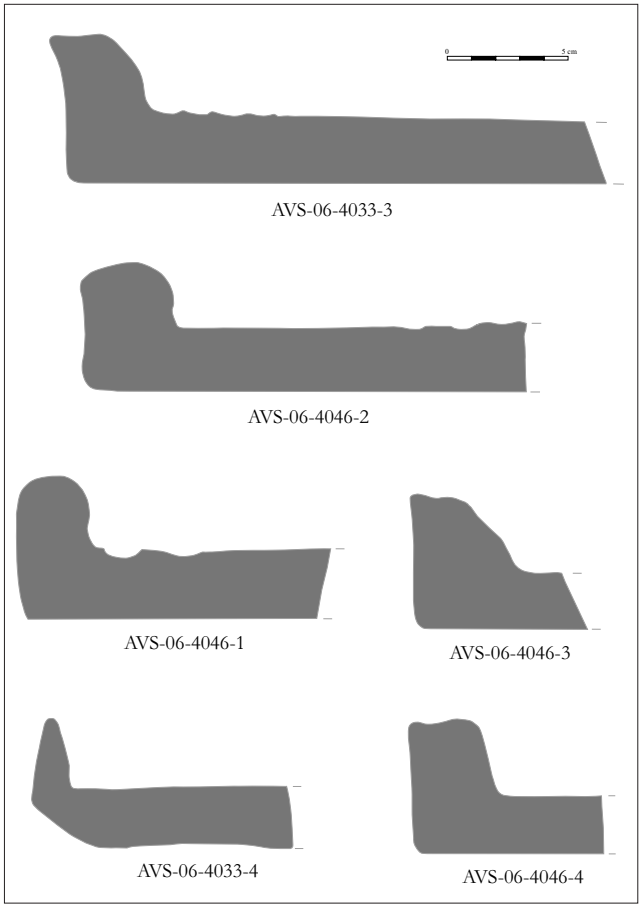

Figura 22. *Tegulae* produïdes al Vila-sec.

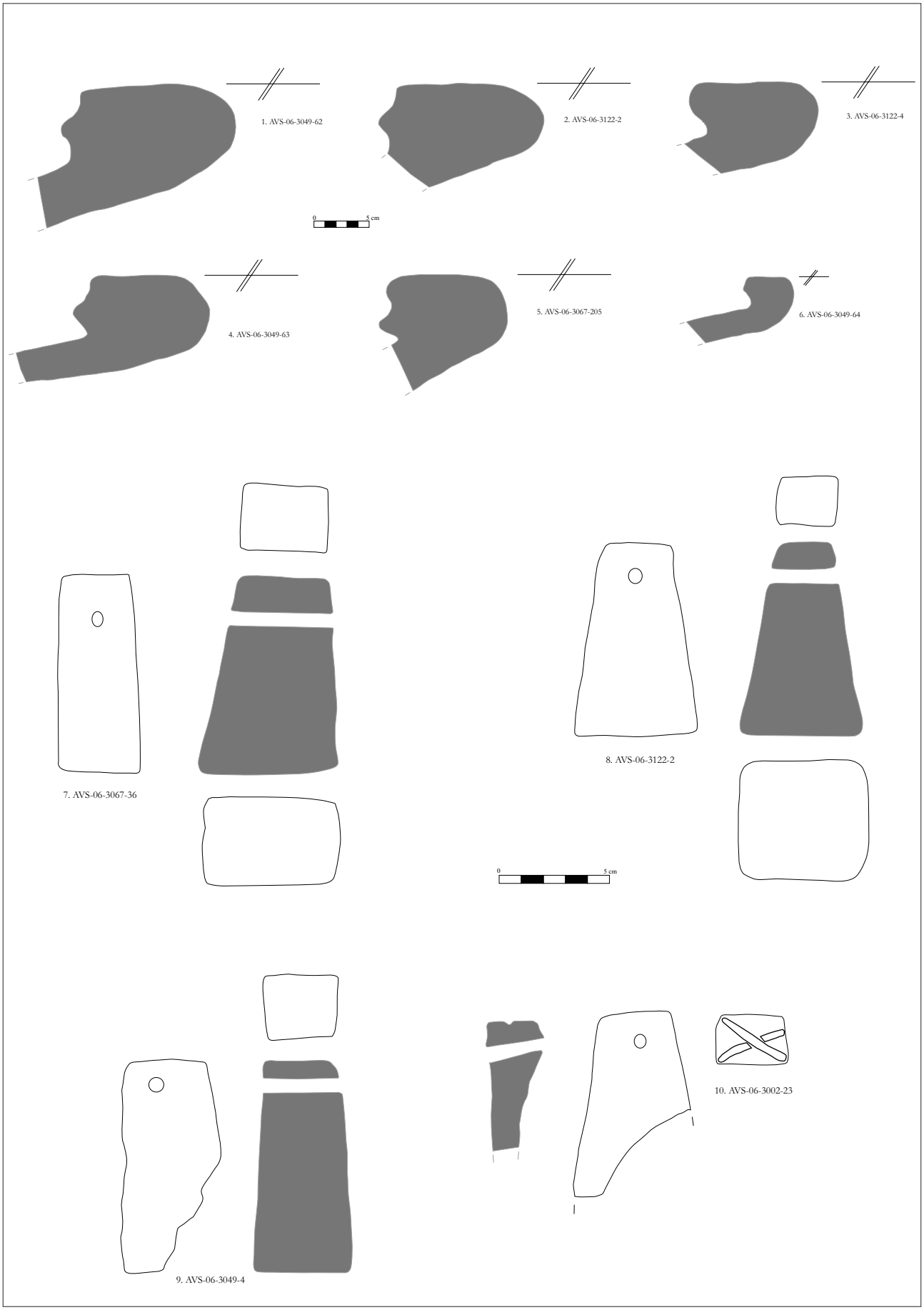

Figura 23. *Dolia* (números 1-6) i *pondera* (números 7-10) produïts al Vila-sec.

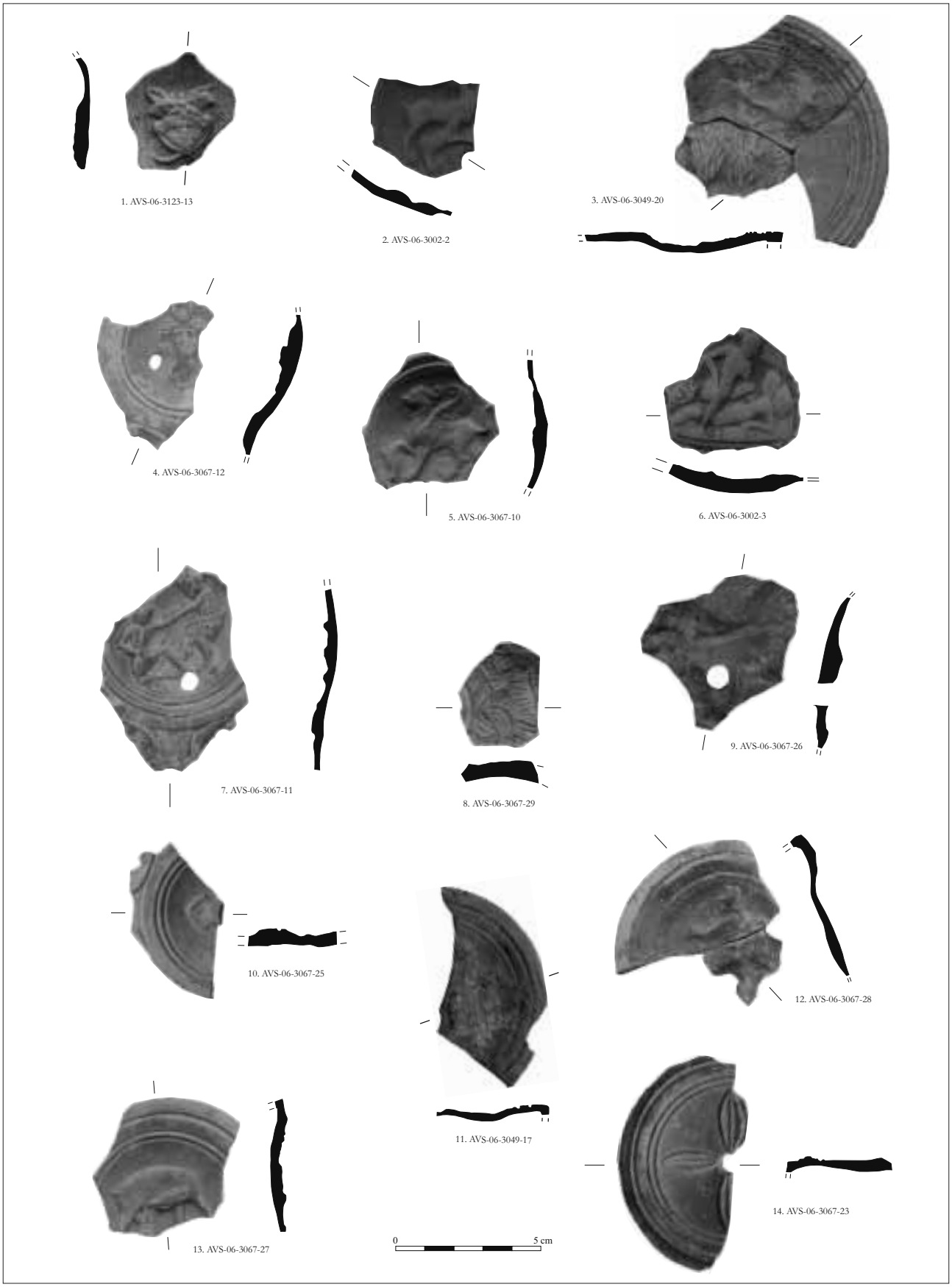

Figura 24. Llànties produïdes probablement al Vila-sec. 1. Medusa; 2. Escena de cacera (gos i cérvol?); 3. Cupido a sobre de Pan (escena mitològica relacionada amb el culte dionisíac); 4. Selene; 5. Griu; 6. Escena eròtica; 7. Escena de lluita; 8. Crin de lleó; 9. Figura humana (femenina?) subjectant un cavall per les morralles; 10. Motiu geomètric; 11. Griu?; 12. Figura humana; 13. Lloba alletant Ròmul, i 14. Fulles d'olivera.

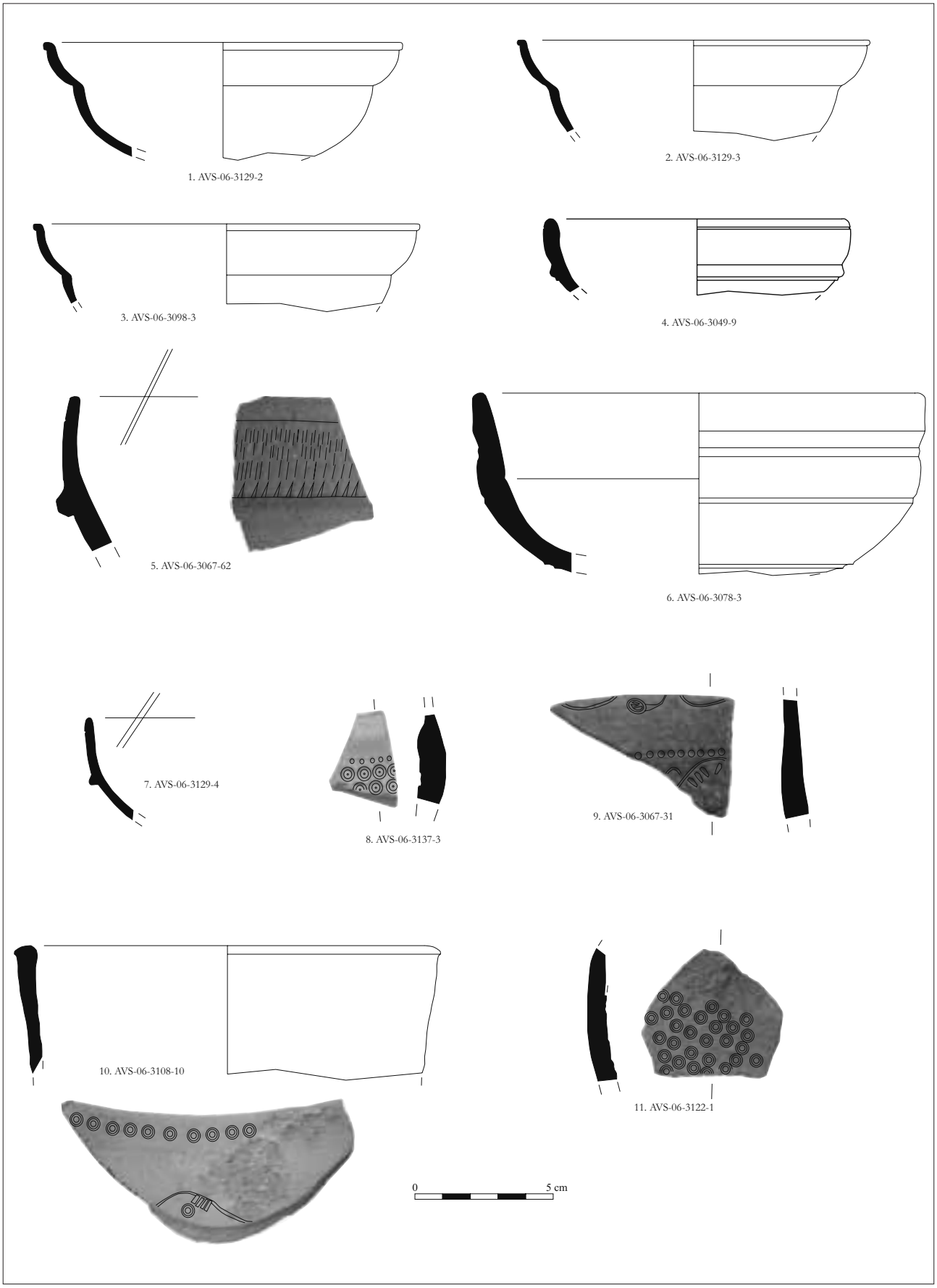

Figura 25. Imitacions de Dragendorff 27 (números 1-3), imitacions de Dragendorff 24/25 (números 4-7) i fragments de motlles (números 8-11) produïts al Vila-sec. A causa de l'alt grau d'erosió del fragment número 5 i dels motlles 8-11, i per tal de facilitar-ne la visualització, hem destacat els negatius dels motius decoratius.

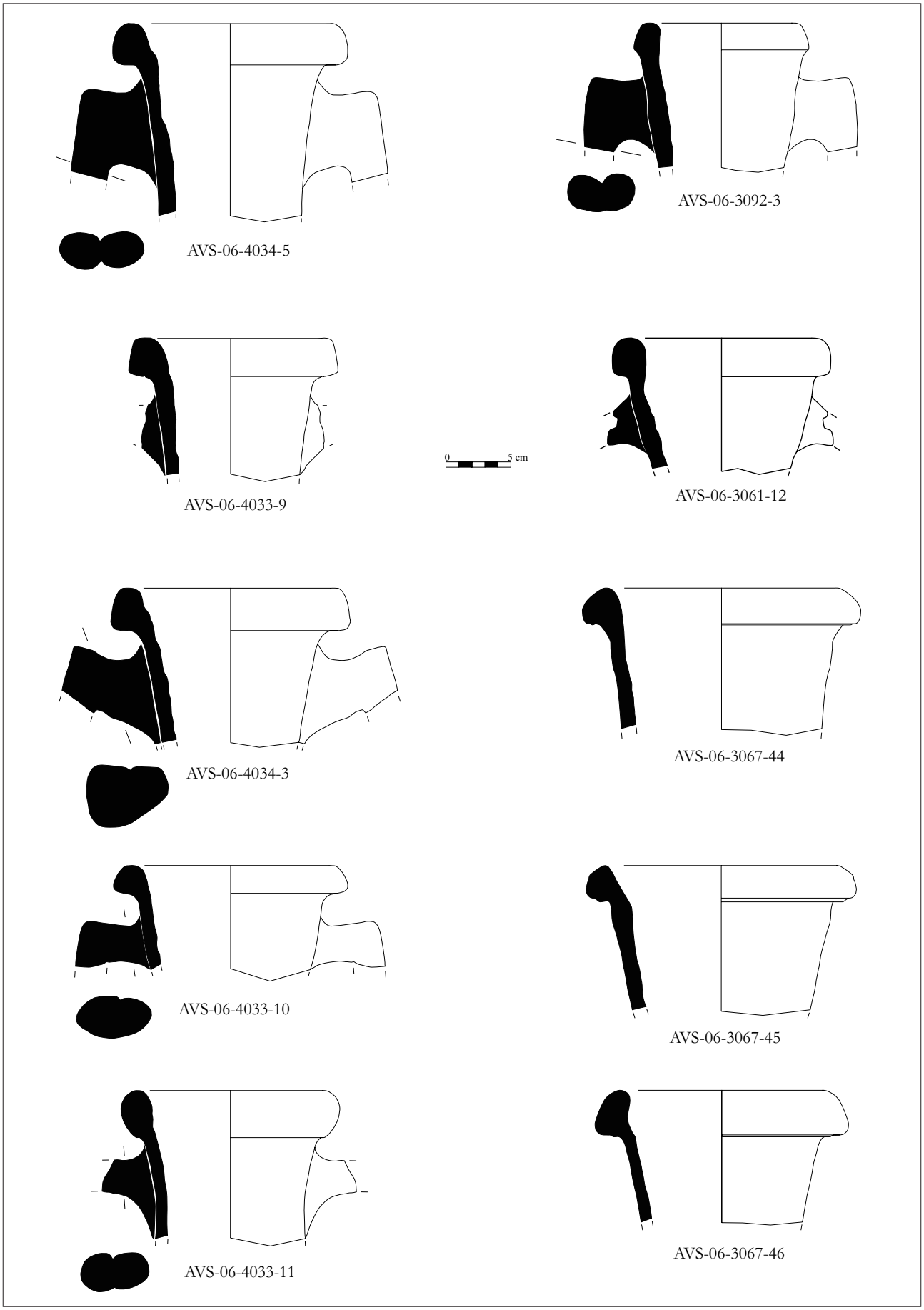

Figura 26. Àmfores tipus Dressel 2-4 produïdes al Vila-sec.

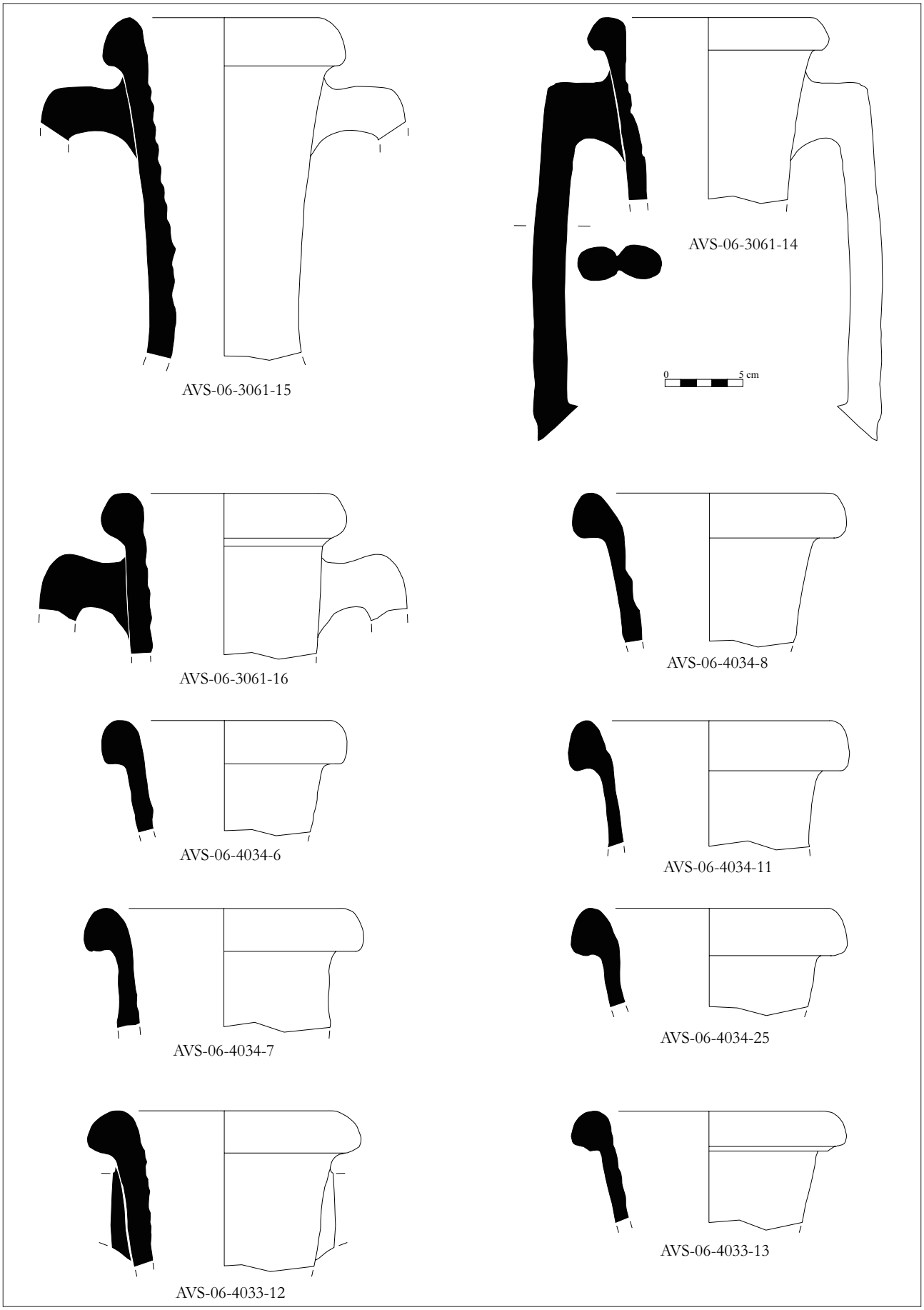

Figura 27. Àmfores tipus Dressel 2-4 produïdes al Vila-sec.

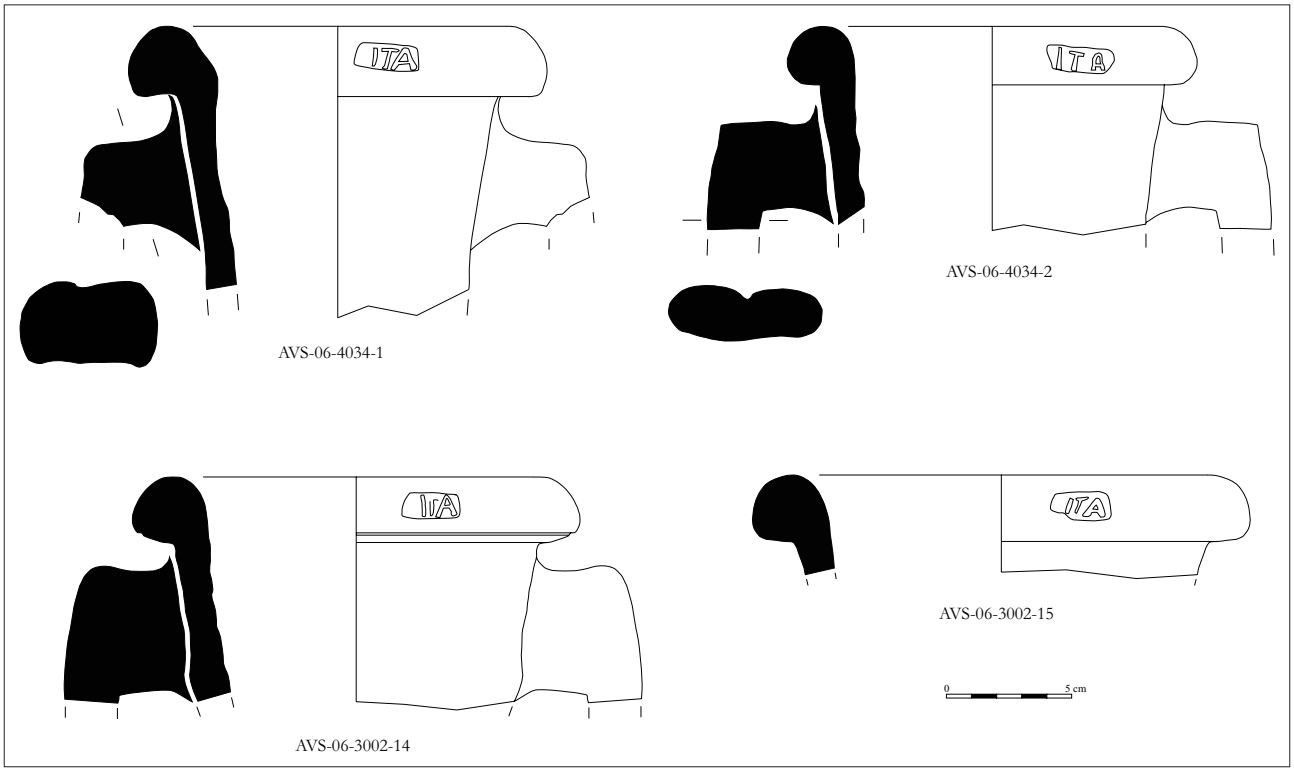

Figura 28. Àmfores tipus Dressel 2-4 amb segell ita produïdes al Vila-sec.

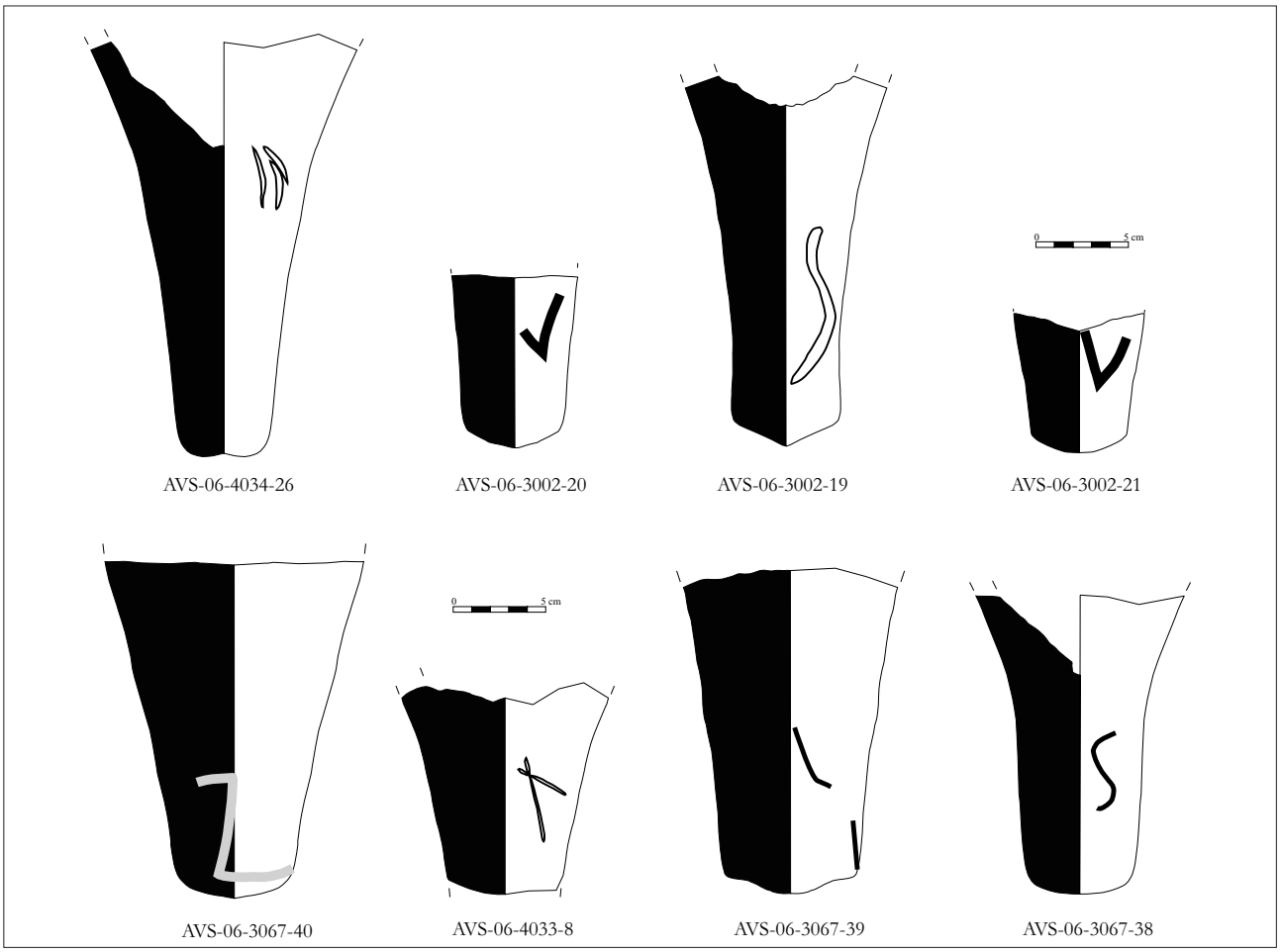

Figura 29. Pivots d'àmfora produïts al Vila-sec amb grafits.

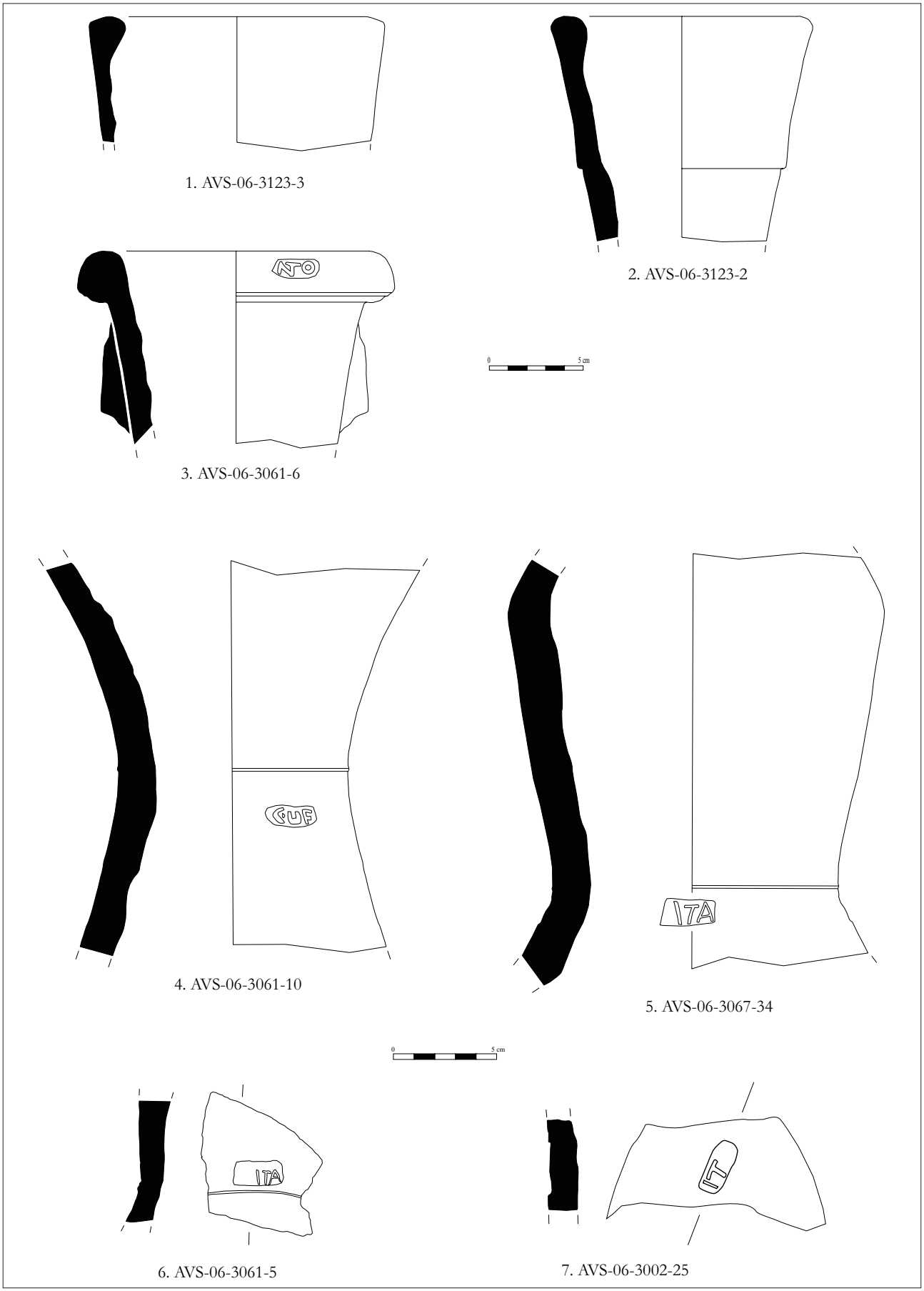

Figura 30. Àmfores tipus Pascual 1 (números 1 i 2). Àmfores tipus Dressel 2-4 amb segell nto (número 3), amb segell c·vf (número 4) i amb segell ita (números 5, 6 i 7) produïdes al Vila-sec.

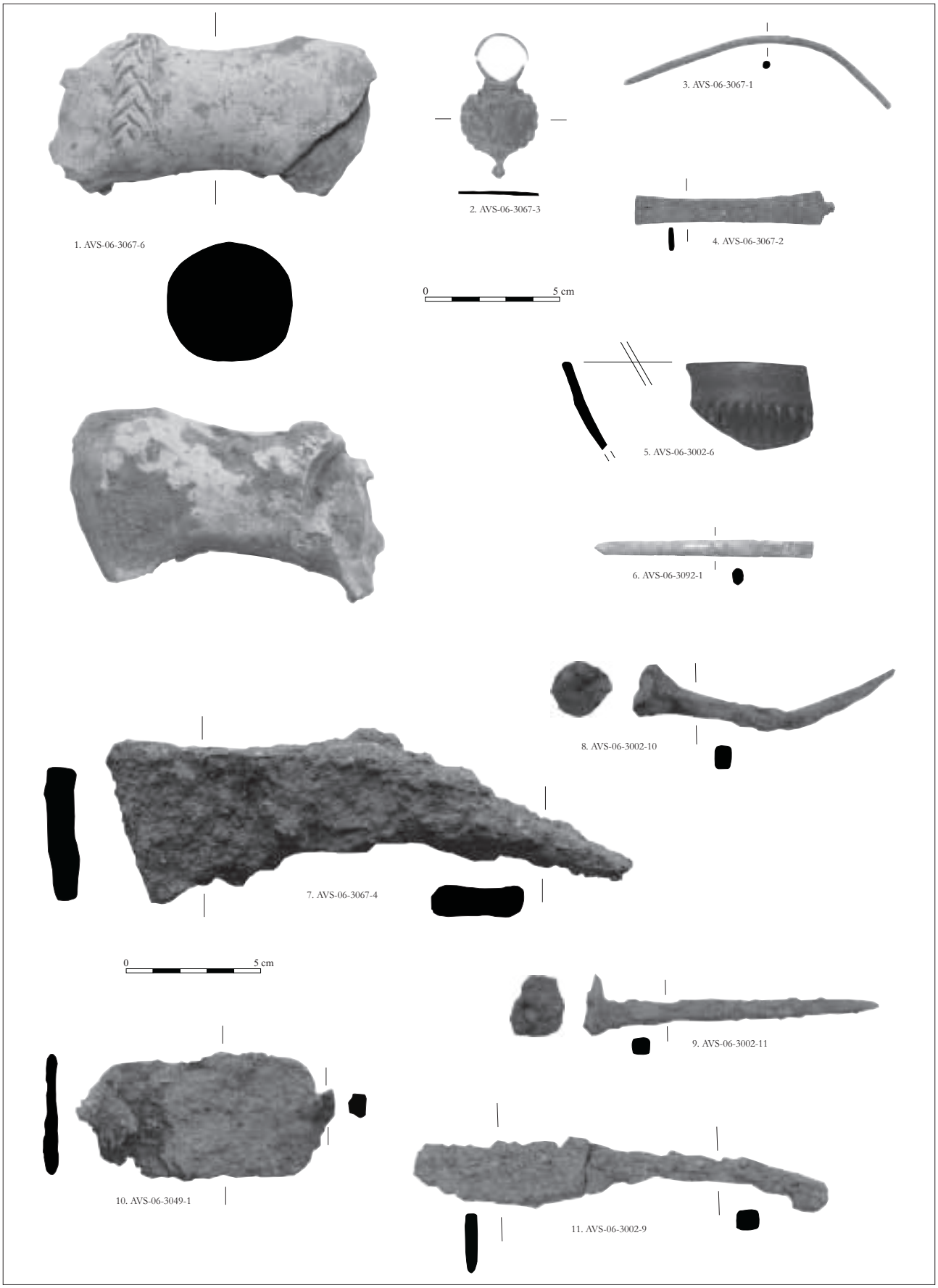

Figura 31. Material delicat recuperat durant la nostra intervenció: 1. Estatueta votiva de lleó; 2. Aplic de cavalleria; 3. Fragment de nansa mòbil de sítula; 4. Fragment de nansa de recipient de bronze; 5. Bol de vidre forma Isings 3b; 6. *Stilus* d'os; 7. Piqueta de ferro; 8 i 9. Claus de ferro; 10. Recollidor de ferro, i 11. Ganivet de ferro.

8. Conclusions

Així doncs, cronològicament parlant, i fent un petit resum, podem dir que cal situar l'establiment inicial d'aquest taller, com d'altres del Camp de Tarragona, al final del regnat d'Octavi August i probablement ja en temps de l'emperador Tiberi, i dins d'un context d'activitat complementària.

Els rebutjos de cocció dels forns de la primera fase i que van ser reaprofitats després per regular i terraplenar els desnivells arran de l'ampliació de la segona fase d'ocupació del taller, així com les restes de cocció *in situ* documentades als forns número 3 i 5, evidencien que el repertori ceràmic d'aquesta primera fase és format per material constructiu (*tegulae*, *imbrices* i antefixes), *pondera*, ceràmica comuna (on destaquen plats, cassoles, bols/escudelles, ampolles, gerretes, morters, gibrells i tapadores), llànties, motlles, imitacions de *terra sigillata* de formes Drag. 24/25b i Drag. 27b i, sobretot, ceràmica de parets fines (bàsicament les formes Mayet 18, Mayet 33, Mayet 36, Mayet 37, Mayet 38 i López 54, així com altres formes no tipificades però que nosaltres hem identificat com a gobelets, gots o bols). D'aquesta primera fase cal destacar també una primera producció, a petita escala, d'àmfores tipus Dressel 2-4.

A la meitat del segle I dC, en temps dels emperadors Claudi i Neró, es produeix una gran reforma clarament relacionada amb el gran increment de l'explotació vinària al Camp de Tarragona i adreçat exclusivament a l'exportació a gran escala. En aquest moment la bòbila esdevé un potent centre industrial independent i autònom i la responsabilitat de la seva producció podria estar a mans d'un o més esclaus, com evidencien les epigrafies ITA[licus?], NTO i C·VF. Aquesta idea queda reforçada per la gran varietat de llavis de Dressel 2-4 documentats durant la intervenció arqueològica (fig. 26 i 27).

El repertori ceràmic d'aquesta segona fase és clarament format per àmfores de tipus Dressel 2-4, sense oblidar, però, en menor mesura, la fabricació de material constructiu (*tegulae* i *imbrices*) i la ceràmica comuna. En aquest sentit, destaquem el material recuperat dins l'abocador documentat al nord del forn número 12, on vam recuperar un gran volum de gerretes (fig. 14, núm. 7), cassoles i olles totalment cremades i deformades (fig. 17, núm. 1, 3-6).

Així doncs, la diferència entre les dues fases és molt clara. Durant la primera, el producte estrella són les peces de petit format, on destaquen per sobre de tot les de parets fines, mentre que durant la segona fase es destinen tots els esforços a la fabricació d'àmfores.

Una producció amfòrica que encara és ben viva a mitjan segle II dC, com ha posat de manifest l'àmbit delimitat per àmfores Dressel 2-4 tardanes col·locades boca avall i que ja hem exposat anteriorment. El fet que els forns d'aquesta fase siguin massa petits (forn 8) o bé presentin evidències d'un tipus de cocció directa (forns 11 i 12) ens fa pensar que els forns 9 i 10 eren els responsables de la cocció d'aquest tipus de recipient ceràmic, hipòtesi que no podem confirmar fins que finalitzin els treballs d'excavació pendents al jaciment.

La bòbila s'abandona per diferents motius de caire econòmic i comercial al final del segle II dC o l'inici del segle III dC.

Bibliografia

ANTEQUERA, F.; PADRÓS, P.; RIGO, A.; VÁZQUEZ, D. 2010: «El *suburbium* occidental de Baetulo», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Universitat de Còrdova, Còrdova, 173-210.

ARRAYÁS, I. 2003: «El *territorium* de Tarraco en época tardo-republicana romana (ss. III - I aC). Poblament i estructures rurals al camp de Tarragona», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 25, RSAT, Tarragona, 25-55.

– 2005: *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III - I aC)*, Instrumenta 19, Universitat de Barcelona, Barcelona.

BELTRÁN DE HEREDIA, J.; COMAS, M. 2009: «Installacions vinícoles vinculades a *Domus*: els exemples de *Barcino* i *Baetulo*», a: PREVOSTI, M.; MARTÍN, A. (ed.), *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del Simposium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 151-165.

BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva): una indústria terrissera d'època romana a la costa Brava*, Ajuntament de Lloret de Mar, Regidoria de Cultura.

CAVALLÉ, J. 1989: «Els noms. El Vila-sec», *Butlletí* 46, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 6-7.

CODEX, ARQUEOLOGIA I PATRIMONI 2003: *Memòria de la prospecció arqueològica al jaciment del Vila-sec a Alcover (Alt Camp) afectat per l'alternativa 3 del «Projecte de desdoblament de la C-14 de Reus a Alcover»*, dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 2004: *Memòria d'excavació: Camí del Molí (Alcover, Alt Camp)*, dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 2008: *Memòria de la intervenció arqueològica (rebaix mecànic) al jaciment del Vila-sec i control i seguiment arqueològic a l'eix Alcover-Reus (C-14) Reus, La Selva del Camp i Alcover (Baix Camp i Alt Camp),* dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, Tarragona.

– 2009: *Memòria dels treballs de delimitació arqueològica al jaciment del Vila-sec afectat pel projecte de millora i desdoblament de la C-14 de Reus a Alcover (Alcover, Alt Camp)*, dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2010*a*: *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment del Vila-sec afectat per les obres de l'eix Alcover-Reus (C-14). Alcover (Alt Camp),* dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2010*b*: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades al jaciment Barranc de Sales (La Selva del Camp, Baix Camp)*, dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya, Tarragona.
– 2010*c*: *Informe de la intervenció arqueològica preventiva en el projecte de perllongament de la línia 2 del FMB Pep Ventura-Badalona (Badalona, Barcelonès)*, lliurat al Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Cuomo di Caprio, N. 1972: «Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana», *Sibrium* 11, Varese, 371-464.
– 1985: *La ceramica in archeologia. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi di indagine*, Roma. (Reimpressió: 1988).
– 2007: *Ceramica in Archeologia 2. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi di indagine*, Studia Archaeologica 144, Roma.

Duhamel, P. 1979: «Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale: Protohistoire, monde celtique et Gaule romaine», *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9-10, 49-76.

Fletcher, D. 1965: «Tipología de hornos cerámicos romanos de España», *Archivo Español de Arqueología* XXXVIII, Madrid, 170-174.

Járrega, R. 2009: «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'*ager Tarraconensis* i l'*ager Dertosanus*», *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simpòsium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 99-123.

Járrega, R.; Otiña, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos ii-iii): la Dressel 2-4 evolucionada», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 281-286.

Juan, L. C.; Bermúdez, A.; Massó, J.; Ramon, E. 1989: «Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)», *Butlletí Arqueològic*, època v, núm. 8-9, RSAT, Tarragona, 59-85.

Laubenheimer, F. 1990: *Le temps des amphores en Gaule. Vins, huiles et sauces*. Col. Des Hesperides, Éditions Errance, París.

Le Ny, F. 1988: «Les fours de tuiliers gallo-romains. Méthodologie. Étude technologique, typologique et statistique», *Documents d'Archéologie Française* 12, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, París.

López, A. 2008: «Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares», a: Bernal, D.; Ribera, A. (ed.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*. *XXVI Congreso Internacional de la Asociación Rei Cretariae Romanae Fautores*, Cadis, 343-383.
– 2009: «Els centres productors d'àmfores de Sant Boi de Llobregat i Darró (Vilanova i la Geltrú)», *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simpòsium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 61-98.

López, A.; Martín, A. 2007: «Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya», *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconenses. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 33-94.
– 2008: «Las ánforas de la Tarraconense», a: Bernal, D.; Ribera, A. (ed.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, *XXVI Congreso Internacional de la Asociación Rei Cretariae Romanae Fautores*, Cadis, 689-724.

López Vilar, J. 2006: «El poblament rural del camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», *Butlletí Arqueològic*, època v, núm. 28, RSAT, Tarragona, 97-135.

Massó, J. 1987: «El terme d'Alcover a l'antiguitat», *Alcover. Estat de la qüestió*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 37-56.
– 1997: «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», *Alcover. Una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 33-52.
– 1998: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 283-287.

Massó, J.; Olesti, O. 1998: «Une limite de propriété rurale dans l'ager tarraconensis», *Dialogues d'Histoire Ancienne*, Les Belles Lettres 23/2, París, 224-232.

Massó, J.; Roig, J. F. 2004: «Notes sobre un lot de gerres de ceràmica trobat a la pedrera de la Lloera», *Butlletí* 107, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 13-19.

Otiña, P. 2001: «Les restes ceràmiques de Mas de Fau», *Butlletí* 95, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 4-7.

Padrós, P. 1998: «Can Peixau. Un centre productor d'àmfores al *territorium* de *Baetulo*», *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani*

occidental, Monografies Badalonines 14, Badalona, 185-192.

Ramon, E. 1997: «Alcover i el seu entorn a l'època ibèrica», *Alcover. Una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 19-32.

Revilla, V. 1994: «El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco», *Butlletí Arqueològic*, època v, núm. 16, RSAT, Tarragona, 111-128.

– 1995*a*: «Producción artesanal, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconense», *Gerión* 13, Madrid, 305-338.

– 1995*b*: «Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos i aC-iii dC», *Cuadernos de Arqueología* 8, Barcelona.

– 2007: «La producción anfórica en el sector meridional de Cataluña: prácticas artesanales, viticultura y representaciones culturales», *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 189-226.

Roig, J. F. 1999: «Arqueologia a Alcover», *Butlletí* 87, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 17-29.

– 2001: «Inscripcions romanes sobre pedra d'Alcover», *Butlletí* 95, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 20-44.

– 2007: «Darreres evidències d'època romana a l'actual terme d'Alcover: el camí del Molí i el Vila-sec», *Butlletí* 114, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 45-60.

– 2008: «El jaciment arqueològic del Vila-sec: el material ceràmic», *Butlletí* 115, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 67-83.

Tremoleda, J. 2007: «Les instal·lacions productives d'àmfores Tarraconenses», *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 113-150.

EL JACIMENT DEL BARRANC DE SALES (LA SELVA DEL CAMP, BAIX CAMP)

Marta Bru Virgili

Resum

Els resultats arqueològics obtinguts del jaciment del Barranc de Sales (la Selva del Camp, Tarragonès) determinen una ocupació de l'espai des de l'època tardorepublicana fins a entrada l'època visigòtica. Si bé inicialment la funcionalitat de l'espai estava relacionada amb l'explotació agrària de la zona, és a partir de l'època altimperial quan s'hi instal·la una *figlina* i perd, d'aquesta manera, el caràcter agrícola inicial. Aquesta activitat manufacturera es manté fins que, a partir del final del segle III dC, s'inicia el progressiu abandonament de les estructures de la terrisseria, fet que contrasta amb la proliferació, en l'espai adjacent al centre de producció ceràmic, d'una necròpolis d'inhumació. Finalment, l'activitat funerària de l'espai perdura fins a l'època visigòtica, quan l'àrea recupera el seu caràcter agrari inicial.

Paraules clau: Establiment rural, explotació agrària, *figlina*, necròpolis, forn.

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF EL BARRANC DE SALES (LA SELVA DEL CAMP, BAIX CAMP)

The archaeological evidence from El Barranc de Sales (La Selva del Camp, Tarragonès) indicates that there was a rural settlement at the site from the Late Republican to the Visigothic period. Although it was initially a farming establishment, during the early empire a *figlina* was established there, causing it to lose its initial agricultural purpose. It maintained the same function until the late 3rd century AD, when the structures of the pottery factory were progressively abandoned and an inhumation necropolis was started next to the earlier structures. Finally, the funerary activity lasted until the Visigothic period, when the site recovered its initial agricultural function.

Keywords: Rural settlement, agricultural exploitation, *figlina*, necropolis, kiln.

1. Introducció

Geogràficament el jaciment del Barranc de Sales se situa dins del Camp de Tarragona, als peus de les muntanyes de Prades, i concretament dins del municipi de la Selva del Camp, al Baix Camp. Dins d'aquest municipi, està situat al polígon industrial Xalamec, a tocar de l'avinguda de l'Alumini, al costat de l'empresa BTI i just darrere de la fàbrica de Pago (fig. 1).

En aquesta zona ja es tenia constància de l'existència d'un jaciment arqueològic gràcies a les informacions proporcionades pels arqueòlegs Andreu Ollé i Josep Vallverdú als anys noranta. Aquest estudi senyalava la presència de materials ceràmics en superfície i d'elements romans integrats en estructures modernes, com són els marges de pagès per a l'abancalament.

Arran de la incorporació del jaciment a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya, se li atorga la protecció oferta per la Llei 9/1993, del patrimoni cultural català.

És per aquest motiu que, a partir de la voluntat de l'Ajuntament de la Selva del Camp d'ampliar el polígon industrial Xalamec, es porten a terme diverses intervencions arqueològiques en els terrenys on s'havien de construir les noves naus industrials, per tal de preveure l'impacte d'aquestes noves edificacions sobre el jaciment.

Inicialment, l'any 2004, l'empresa Nemesis va fer una delimitació arqueològica de part dels solars. Aquesta delimitació va permetre documentar la reutilització de murs d'època romana com a marges de pagès, així com la documentació en planta d'un forn de cambra circular. Tots aquests elements van quedar inclosos dins d'una àrea protegida.

Posteriorment, entre els mesos de juny i juliol de 2005, l'Ajuntament va contractar l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni perquè fes una ampliació de la delimitació arqueològica i es pogués establir l'extensió del jaciment localitzat amb anterioritat i determinar en quins solars seria possible la construcció de noves edificacions.

Amb aquesta nova delimitació es va definir que les restes arqueològiques ocupaven una superfície aproximada de 8.000 metres quadrats, 6.900 dels quals foren sotmesos a un rebaix mecànic controlat, de cara a la seva futura excavació arqueològica. Així, entre el final de l'any 2005 i la meitat de 2006, es va dur a terme l'excavació extensiva manual d'aquesta superfície. Cal dir, però, que no es va esgotar l'estratigrafia arqueològica, ja que, pel fet de documentar-se una gran quantitat de restes enterrades en el subsòl, l'Ajuntament va determinar protegir tota la zona i modificar les parcellacions del polígon industrial.

En el present article es presenten les dades derivades d'aquesta excavació, així com l'evolució històrica del jaciment, sempre tenint present que els resultats són necessàriament parcials, ja que, atès que la finalitat de la intervenció arqueològica extensiva se centrava majoritàriament a conèixer la planta general del jaciment, no es va excavar part dels nivells d'amortització de les estructures documentades ni els nivells constructius d'aquestes.

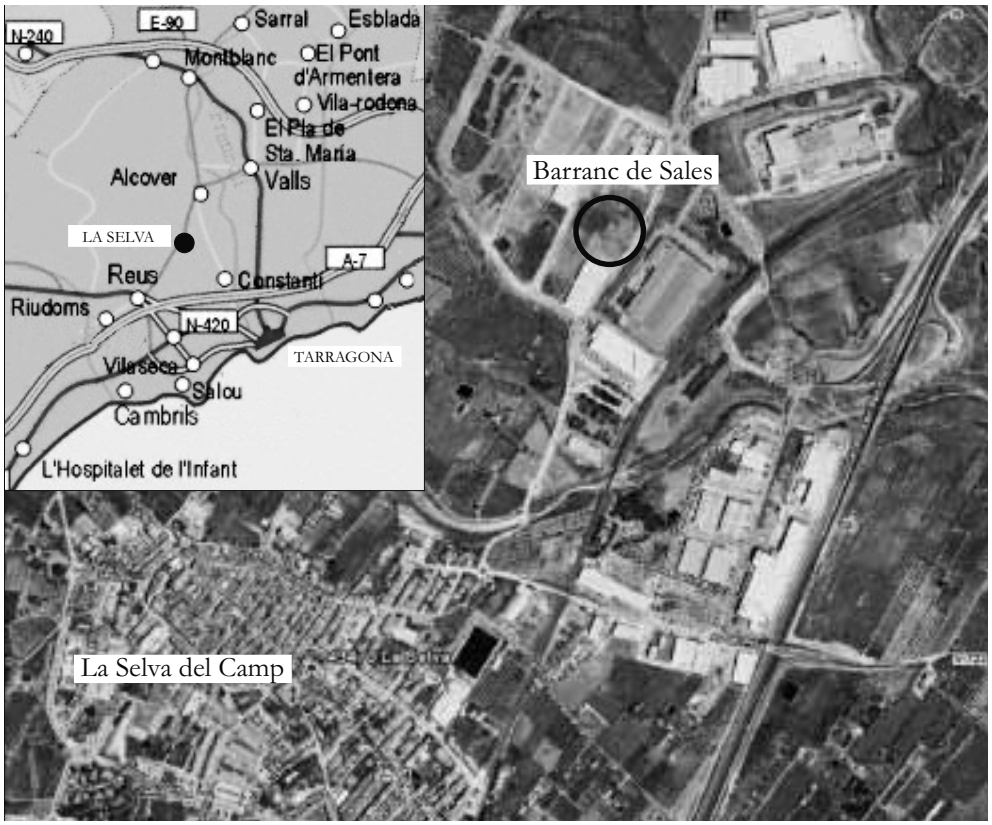

Figura 1. Localització del jaciment del Barranc de Sales (sense escala). Base: fotografia aèria de l'ICC.

2. Evolució cronològica del jaciment

Ja des del rebaix mecànic va observar-se com el jaciment presentava dos espais clarament diferenciats amb dues funcionalitats també diferenciades.

Per una part, ocupant una extensió de 3.600 metres quadrats, es documentà gran part de les estructures relacionades amb un centre de producció ceràmic, i, per l'altra, una necròpolis d'inhumació. A més, tal com s'explica en els successius apartats, també es va documentar un seguit d'estructures que no podem incloure en cap d'aquestes dues funcionalitats, algunes de les quals formen part de les primeres fases constructives, anteriors a l'establiment de la terrisseria (fig. 2).

Cronològicament, l'estudi ceràmic i estratigràfic realitzat va permetre determinar les fases evolutives del jaciment des d'època tardorepublicana, moment de l'inici de l'activitat humana a l'àrea excavada, fins a època contemporània[1] (fig. 3).

2.1. Època tardorepublicana

És en un moment cronològicament indeterminat del període tardorepublicà quan es documenta la primera evidència d'ocupació del jaciment (fig. 3A). Aquesta evidència correspon a la canalització excavada al substrat geològic identificada com a element XXXV.[2]

Es tracta d'un retall allargat amb la secció en forma d'embut del qual s'ha excavat una longitud de 14,5 metres. No ha estat possible determinar el moment de la seva construcció. Tot i així, la recuperació de fragments importats de campaniana A i vernís negre de Cales, així com també àmfores itàliques tipus Dressel 1A i 1B, determina una cronologia per a l'amortització d'aquest element de la primera meitat del segle I aC.

Desconeixem si aquesta canalització estava relacionada amb alguna altra estructura actualment desapareguda. Tot i així el desnivell oest-est indica que la funcionalitat d'aquest element estava relacionat amb la

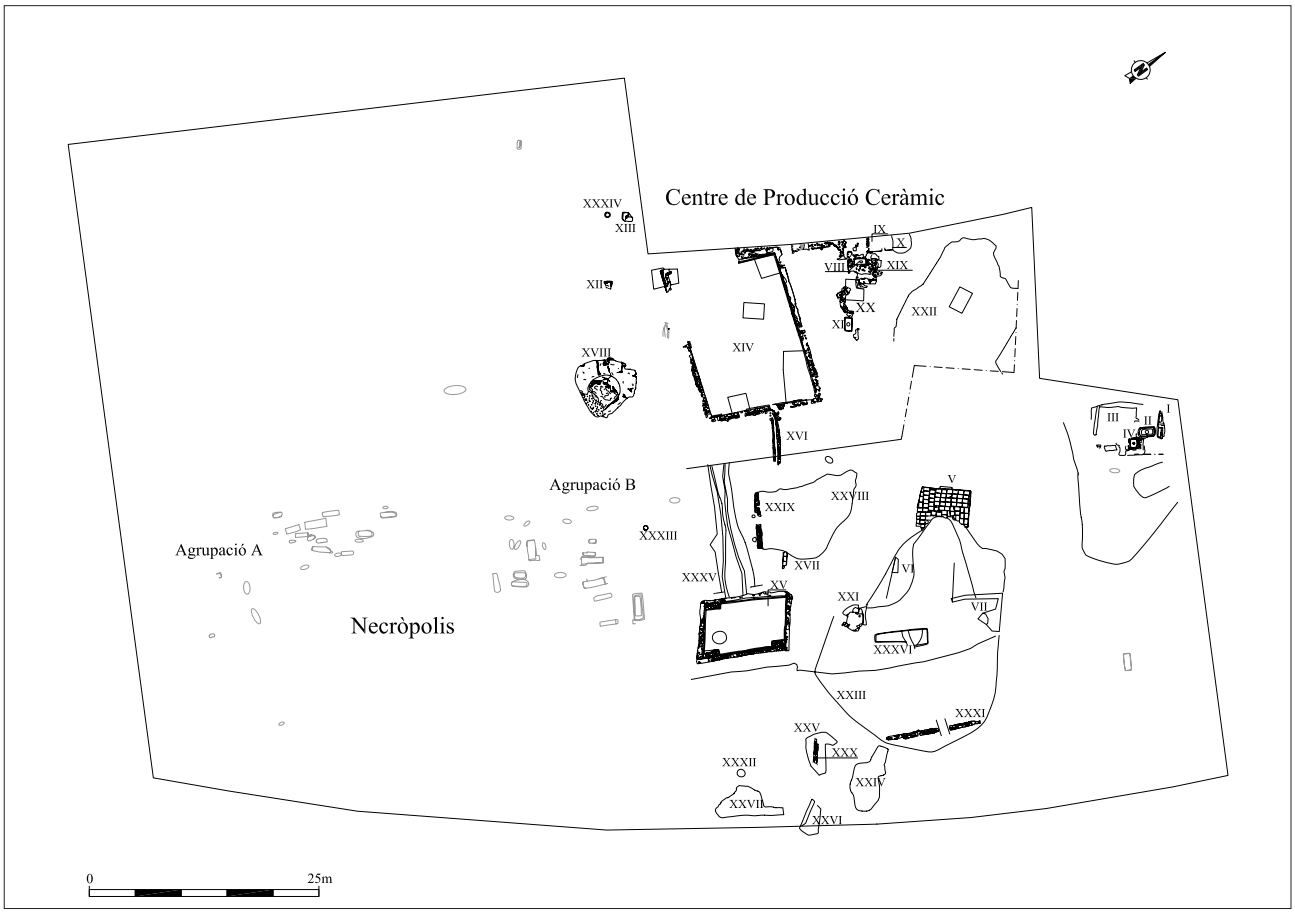

Figura 2. Planta general del jaciment. Font: arxiu Codex.

1. Vull agrair a l'arqueòleg Josep Francesc Roig Pérez, company de l'empresa Codex, la seva col·laboració en la classificació i estudi del material arqueològic del jaciment del Barranc de Sales, i al Dr. Josep Anton Remolà (MNAT), les seves indicacions quant a aspectes cronològics.

2. Per a la situació en planta de cada element, vegeu la figura 2.

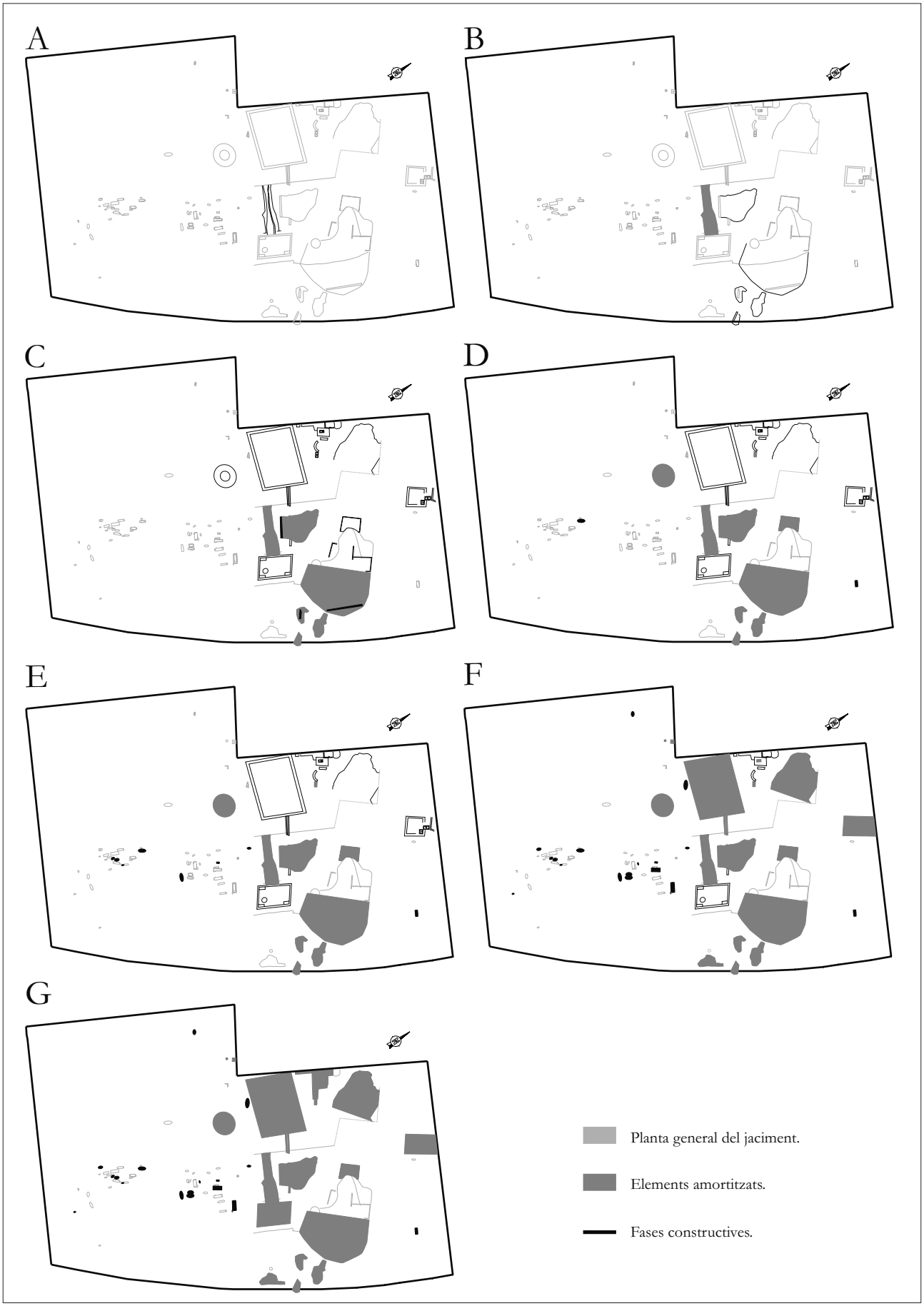

Figura 3. Fases cronològiques del jaciment. Font: arxiu Codex.

conducció d'aigua cap a l'est. Malauradament desconeixem el punt del qual partia la canalització, així com tampoc en coneixem el punt de desembocadura.

Cal recordar que la delimitació arqueològica va indicar que l'extensió del jaciment arqueològic anava més enllà de l'àrea intervinguda. Per tant, hi ha la possibilitat que futures intervencions que s'hi realitzin permetin documentar altres elements de cronologia tardorepublicana que esclareixin les dades referents a aquesta primera evidència d'ocupació.

2.2. Època imperial

A excepció d'aquesta canalització, tota la resta d'estructures, retalls i estratigrafia documentats corresponen a època clarament imperial. Tot i així, com veurem en els apartats següents, s'observa una clara diferenciació entre les estructures existents en èpoques altimperial i baiximperial.

2.2.1. Època altimperial

A l'època altimperial hi sembla correspondre tot un seguit de retalls de poca potència i planta irregular que estan escampats per tota l'àrea excavada (fig. 3B). En concret es tracta dels retalls identificats en la planta com a XXV, XXV i XVI.

Tot i desconèixer el moment i motiu constructiu d'aquest retalls, sabem que la seva amortització es produeix a partir de mitjan segle II dC.[3] Possiblement coetània a aquests seria l'excavació dels retalls XXIII i XXVIII, tot i que no tenim dades que ens ho confirmin.[4]

En relació amb el retall XXIII, la coloració negra dels nivells de rebliment[5] sembla posar la procedència dels abocaments en relació amb la neteja dels forns. En canvi, el nivell d'amortització del retall XXVIII ha permès recuperar fragments d'elements relacionats amb l'*instrumentum domesticum*, com serien un *auriscalpium* (SBS-05-2076-12) (fig. 10), un fons d'ungüentari Isings 8 (SBS-05-2076-10) (fig. 9), un fons d'ungüentari Isings 82 (SBS-05-2076-11) (fig. 10) i un perfil complet de *terra sigillata* sud-gàl·lica tipus Dragendorff 27 amb un segell il·legible (SBS-05-2076-16) (fig. 10). També s'han recuperat altres elements significatius, com pot ser una antefixa sencera del tipus bust femení velat amb arracades llargues (SBS-05-2076-13)[6] (fig. 9) i un pivot grafiat d'àmfora tarraconense (SBS-05-2076-25) (fig. 9).

La superposició dels murs XXIX, XXX i XXXI que s'observa als nivells d'amortització dels retalls sembla indicar que en aquest moment s'inicià la primera etapa constructiva (fig. 3C). Aquesta etapa constructiva devia necessitar una prèvia anivellació del terreny, que probablement s'aconseguí amb l'amortització dels retalls precedents.

Malauradament, aquests tres murs estan aïllats entre ells, de manera que es difícil establir-ne la funcionalitat. Tot i així, la igualtat de les característiques tècniques[7] sembla indicar una coexistència entre ells, i, com veurem, les diferències constructives existents amb les estructures del centre de producció ens indiquen una diferència funcional respecte a aquestes.

Sabem també que és dins aquest període cronològic quan es construeixen les estructures relacionades amb el centre de producció ceràmic. Malauradament la present intervenció no va permetre l'excavació dels nivells constructius relacionats amb les estructures de la terrisseria. És per aquest motiu que ha estat impossible concretar la seva datació més enllà del fet que es construeix en època altimperial.

L'amplitud del marc cronològic establert per al moment constructiu de la *figlina* fa que la seva relació amb les altres estructures datades d'aquest període sigui indeterminada. L'absència de dades ens planteja tres possibilitats per a les relacions cronològiques entre aquests elements: anterioritat de la terrisseria als murs XXIX, XXX i XXXI; coexistència entre elles, o posterioritat de la terrisseria a la construcció d'aquests murs.

A més, l'homogeneïtat del tipus d'obra emprat en la construcció de la terrisseria ens indica que totes les estructures funcionen de forma conjunta, tot i que sí que s'observa, com es veurà més endavant, una pervivència temporal més llarga d'unes respecte a les altres.

3. El conjunt ceràmic recuperat dels nivells d'amortització d'aquests retalls determina una cronologia que es pot situar a mitjan segle II dC, atès que tenim una sèrie de materials, com la *terra sigillata* sud-gàl·lica, formes Drag. 18 i Drag. 35, que es produeixen entre mitjan segle I dC i mitjan segle II dC. A això hi hem d'afegir vaixella pròpia ja del segle II dC, com la ceràmica de cuina africana Lamb. 10A, i una tapadora de cuina africana del tipus Ostia I, 261, element que fa centrar la cronologia a mitjan segle II dC.

4. Tot i que aquests retalls no han estat excavats, en el retall XXII es va realitzar un sondeig que va proporcionar un fragment informe de *terra sigillata* africana D, fet que ens pot indicar una amortització d'aquest element posterior al segle IV dC. Tot i així, a causa de l'escassetat de material, serà necessari excavar els estrats d'amortització per determinar-ne amb exactitud la cronologia.

5. A causa de la presència de cendres i carbons en la seva composició.

6. Vull agrair a l'arqueòleg Jordi López Vilar les indicacions rebudes en relació amb la tipologia de les antefixes recuperades en el jaciment del Barranc de Sales.

7. Estan fets de pedres irregulars lligades amb fang i amb material constructiu reutilitzat. El mur XXXI presenta una orientació nord-est - sud-oest amb una amplada d'aproximadament 0,5 metres i una longitud conservada de 10,4 metres. Aquest mur va ser tallat en època contemporània per a la construcció d'una mina d'aigua subterrània. El mur XXX presenta una longitud conservada de 2,65 metres amb una amplada de 0,4 metres i una orientació nord-oest - sud-est. El tercer mur documentat, l'element XXIX, es localitza entre la bassa XIV i la bassa XV. Presenta la mateixa orientació que el mur identificat com a element XXX (nord-oest - sud-est) amb una amplada d'aproximadament 0,50 metres i una longitud conservada de 6,14 metres.

Malauradament, no s'han pogut documentar tots els elements necessaris per a la manufactura de l'argila, com és la zona d'extracció i l'àrea d'assecatge i d'emmagatzematge de les peces, així com els abocadors dels rebuigs dels forns. Això pot ser degut a dos fets: o bé que aquests elements estan situats a la part del jaciment que no ha estat excavada, o bé que hagin estat destruïts amb anterioritat a l'excavació arqueològica a causa de les modificacions que ha sofert el terreny al llarg dels anys.

Cal dir que l'estat de conservació de les restes documentades varia considerablement, de tal manera que les estructures més ben conservades són aquelles que pel seu sistema constructiu estan encabides en el substrat geològic, mentre que les estructures que sobresortien de la cota d'aparició del terreny natural estan quasi totalment arrasades.

En relació amb les estructures del centre de producció ceràmic, la zona destinada a la cocció de la terrissa està situada a l'extrem nord-oest de l'àrea excavada. Gràcies a l'excavació en extensió es van documentar dos forns de cambra quadrangular (I i III) i dos petits dipòsits (II i IV) associats a aquests.[8]

El forn I va documentar-se parcialment seccionat, ja que va ser afectat durant el rebaix mecànic de la parcel·la de l'empresa BTI. D'aquest forn tan sols se'n va documentar el límit sud-oest de l'estructura i part de la graella. Associat a aquest forn es documentà un petit dipòsit (II) de planta quadrangular en què es devia emmagatzemar l'argila semilíquida utilitzada durant el procés de cocció, ja sigui per crear una atmosfera reductora o per reparar petites esquerdes existents.

Les dimensions d'aquest dipòsit són d'1,57 per 1,87 metres de costat i la potència conservada és de 90 centímetres. Per tal de construir aquest element, es va fer un retall al substrat geològic en el qual es recolzà l'estructura d'*opus caementicium* que delimita l'estructura.

L'interior del dipòsit està impermeabilitzat per mitjà d'un revestiment d'*opus signinum* i presenta, al centre, una petita concavitat circular.

Per motius del projecte, el segon forn documentat (III) no va ser excavat, ja que la intervenció arqueològica va finalitzar abans de l'exhauriment de l'estratigrafia arqueològica. És per aquest motiu que tan sols es va poder documentar parcialment en planta. Es tracta d'un forn de cambra quadrangular delimitada per murs de tovot amb la boca orientada al sud-est. Les mides de la cambra de cocció són d'aproximadament 4,06 per 4,18 metres de costat. Igual que en l'anterior forn descrit, aquest presenta un petit dipòsit (IV) de les mateixes característiques.[9]

A més, l'excavació en extensió va permetre documentar tres dipòsits destinats a la decantació i depuració de l'argila, que han estat identificats amb la numeració V (fig. 4), VI i VII en la planta de l'excavació.

Dels tres dipòsits, tan sols es va exhaurir l'estratigrafia del dipòsit V.[10] Tot i així, sembla que el sistema constructiu és el mateix per a tots. Es realitza un retall de planta quadrangular al substrat geològic que es revesteix internament amb *tegulae.* Les parets es construeixen amb *tegulae* disposades en vertical, recolzades del costat llarg i amb la cara plana recolzant a les parets. La base de l'estructura es construeix, igualment, amb *tegulae* disposades horitzontals i boca avall.

Tot i no conèixer la relació física existent entre els tres dipòsits, aquests semblen estar disposats formant un esglaonat de tal manera que la base de l'estructura V se situa a una cota superior a la de la base de l'estructura VI, i aquesta presenta una cota mitjana superior a la del dipòsit VII. Fou probablement en aquests tres dipòsits on es va dur a terme la depuració i el refinament de l'argila per al seu posterior modelatge.

A tocar del límit oest de l'àrea intervinguda es documenta un conjunt d'estructures i dipòsits que tan sols han estat excavats parcialment i que presenten un pèssim estat de conservació, de tal manera que les estructures d'*opus caementicium* que s'hi documenten es conserven a nivell de fonamentació i, en alguns casos, tan sols se'n conserva l'empremta. Els elements més ben conservats són els dipòsits (VIII, IX, X i XI), ja que estan excavats al subsòl i assoleixen profunditat fins a una cota inferior a la de les altres estructures.

Al centre d'aquest conjunt estructural es documenta un petit dipòsit de planta quadrangular (VIII) impermeabilitzat mitjançant un revestiment intern d'*opus signinum* i emmarcat per una estructura de po-

Figura 4. Dipòsit de decantació V. Font: arxiu Codex.

8. Ja en la delimitació arqueològica realitzada per l'empresa Nemesis s'havia documentat un forn de planta circular a tocar de l'empresa BTI.
9. Aquest dipòsit té unes dimensions de 0,83 per 0,96 metres de costat i una potència conservada d'aproximadament 55 centímetres.
10. El dipòsit V presenta 5,5 per 4 metres de costat amb una profunditat màxima conservada d'uns 35 centímetres.

tents murs d'*opus caementicium* de planta igualment rectangular (XIX).

A tocar d'aquesta estructura se'n documenta una altra de planta absidal (XX). L'extrem sud està format per un mur semicircular al qual s'adossa, per la cara externa, un altre mur també semicircular. El lateral oest de l'estructura devia estar format per un doble mur del qual tan sols es conserva l'empremta de l'estructura interna i la primera filada de la fonamentació del mur exterior.

A l'est d'aquesta estructura es documenta un segon dipòsit (XI) de planta rectangular i reduïdes dimensions.[11] El sistema constructiu utilitzat és semblant al de la resta de dipòsits ja descrits, però no presenta cap estructura que delimiti el retall per l'interior. Les parets internes del retall estan revestides per una fina capa de morter de calç a la qual s'adossa un doble revestiment d'*opus signinum* que impermeabilitza l'estructura. Igual que a la resta de dipòsits documentats, al centre apareix la característica concavitat deposicional de planta circular.

Finalment, a tocar del límit oest de la intervenció, i parcialment amagats sota aquest, s'observa una bateria de com a mínim dos dipòsits (IX i X) de planta possiblement quadrangular i impermeabilitzats amb un revestiment d'*opus signinum*. També tocant el límit oest es documenta un *rudus* relacionat amb una pavimentació d'*opus signinum.* Aquest és l'únic element de tot el jaciment que està tallat per la fossa d'una de les tombes documentades, fet que indica que en el moment de deposició de l'inhumat aquesta pavimentació ja estava en desús.

A causa de l'estat de conservació i del no exhauriment estratigràfic, és difícil determinar la funcionalitat d'aquest conjunt estructural. A més, la seva continuïtat més enllà del límit oest de la intervenció ens impedeix determinar l'existència o absència d'altres estructures relacionades amb aquest conjunt que en facilitin la comprensió.

Tot i així, sembla que ens trobem en una zona de tallers on la documentació de petits dipòsits impermeabilitzats podria correspondre a la necessitat d'utilitzar argila molt refinada per realitzar peces molt depurades o engalbes decoratives.

És cap al centre de l'àrea intervinguda on es documenta una gran bassa d'emmagatzematge de líquids relacionada amb una canalització (XIV i XVI) (fig. 5).

En relació amb aquesta bassa, desconeixem el moment en què es va construir, ja que no es van excavar els nivells constructius. Tot i així, sí que se'n va poder determinar el procés constructiu. Es va fer un gran retall de planta quadrangular al substrat geològic. Un cop fet el rebaix es van construir els murs d'*opus caementicium* que delimiten l'estructura pels quatre costats, i es van fonamentar «a sac» contra el retall constructiu, de tal manera que el parament extern és totalment irregular.

Els murs estan regularitzats i impermeabilitzats, tant per la cara interior com per la superior, per tot un seguit de revestiments. La presència d'un revestiment d'*opus caementicium* lliscat a la part superior dels murs nord, oest i sud indicava la total conservació en potència d'aquests. D'altra banda, la presència d'un revestiment de cendres i d'*opus signinum* a les parets internes i a terra en determinava la impermeabilitat.

Figura 5. Bassa d'emmagatzematge XIV i de la canalització XVI. Font: arxiu Codex.

11. Presenta 1,47 per 0,80 metres de costat i una potència conservada de 45 centímetres.

En un moment posterior, cronològicament indeterminat, es produeix una reforma interna de l'estructura. Recolzant-los a les cares internes dels murs perimetrals i a la pavimentació, es construeixen uns murets d'*opus caementicium* d'uns 10 centímetres d'amplada, la funcionalitat dels quals és reforçar l'interior de l'estructura (fig. 6).

Desconeixem exactament el producte líquid que s'emmagatzemava en aquesta bassa, tot i que, per les seves dimensions[12] i pel tipus de manufactura que es produïa, el més lògic és pensar que es tractava d'una estructura per a l'emmagatzematge d'aigua, producte imprescindible en el procés de fabricació de ceràmica.

Malauradament, desconeixem el sistema de conducció del líquid cap a l'estructura. El que sí que coneixem és la canalització a través de la qual sortia el líquid de la bassa. La canalització està formada per dos murets d'*opus caementicium,* dels quals se'n conserva una longitud màxima de 6,30 metres i una alçada mitjana de 0,23 metres. La lleugera inclinació en sentit oest-est ens indica que es tracta d'una canalització destinada a l'extracció de l'aigua vers l'exterior de la bassa.

L'excavació en extensió va permetre documentar una segona bassa de grans dimensions, possiblement relacionada amb la bassa i la canalització anteriorment descrites, que funcionava conjuntament amb una canalització construïda amb *tegulae* (XV i XVII). Les dimensions de la bassa són de 8,9 metres de longitud i 5,54 metres d'amplada, i la potència màxima conservada de murs és d'1,43 metres. Per tant, la seva capacitat era d'aproximadament 70 metres cúbics, que correspon a la quarta part de la bassa anteriorment descrita (fig. 7).

El sistema constructiu utilitzat per a l'estructura XV és el mateix que a la resta d'estructures documentades. Es fa un retall de planta rectangular al substrat geològic en el qual es recolzen, «a sac», quatre murs d'*opus caementicium* que formaran els límits de l'estructura. La cara interior dels murs està regularitzada per dues capes de revestiment que permeten impermeabilitzar l'estructura: la capa interna està formada per cendres i morter de calç, mentre que la capa exterior està formada per un revestiment d'*opus signinum* més o menys allisat.

El tret diferencial d'aquesta estructura és la presència de tres escales d'accés a l'interior de la bassa en tres dels quatre angles (nord-est, sud-oest i sud-est) construïdes sobre la pavimentació d'*opus signinum.*

A l'angle nord-oest de l'estructura no es documenta cap escala, sinó que s'hi visualitza una mitja canya vertical revestint l'angle nord-oest.

La presència d'aquesta mitja canya recolzada sobre les mitges canyes existents en l'angle format pels murs i la pavimentació, i la relació d'aquestes amb les tres escales documentades, indica la coexistència entre aquests elements d'accés i la resta de l'estructura. A més, en aquells angles on han desaparegut parcialment les escales no s'hi observa l'existència ni l'empremta d'una mitja canya vertical. És aquest un altre punt per defensar la coexistència entre la bassa i les escales documentades (fig. 8).

L'existència d'aquestes escales i la presència d'una concavitat deposicional de planta circular propera a l'escala sud-est indiquen la necessitat de facilitar l'ac-

Figura 6. Detall de l'angle nord-est de la gran bassa d'emmagatzematge XIV. Font: arxiu Codex.

Figura 7. Bassa de decantació XV. Font: arxiu Codex.

12. La bassa presenta 16,05 per 11,55 metres de costats i una profunditat d'entre 1,5 metres i 30 centímetres. La capacitat d'aquesta bassa era d'aproximadament 280 metres cúbics.

cés i la neteja d'aquesta gran bassa. A més, el bon estat de conservació de l'escala sud-est permet determinar que, tot i que l'estructura està parcialment escapçada, l'estat general de conservació és molt bo, ja que gairebé es conserva l'alçada original de la bassa.

Relacionada amb aquesta bassa, tot i no existir connexió física entre elles, es documenta una canalització que presenta una orientació nord-oest - sud-est i està formada per *tegulae* (se'n conserven parcialment 4) en disposició horitzontal i lleugerament superposades les unes a les altres. Amb aquesta superposició s'aconsegueix una inclinació de la canalització en sentit a l'angle nord-oest de la bassa de decantació. És per aquest motiu que es considera que aquesta canalització devia conduir el líquid cap a l'interior de la bassa.

Quant a l'ús, tots aquests elements semblen funcionar conjuntament, tot creant un sistema de conducció de l'aigua des de la bassa XIV a la XV a través de les canalitzacions documentades. Això ens fa pensar en la possibilitat que es tracti d'un sistema de decantació per fer una primera depuració de l'argila, de tal manera que la matèria primera depurada es devia recollir a la bassa XV utilitzant les escales per accedir a l'interior d'aquesta. A més, quan fos necessari, es devia procedir a netejar l'estructura gràcies al fet que la lleugera inclinació del sòl conduïa la brossa cap a la concavitat circular existent.

L'última estructura clarament relacionada amb la *figlina* és la pastera (XVIII). Aquesta consisteix en una estructura de planta circular d'entre 6 i 6,5 metres de diàmetre i una profunditat conservada de 35 centímetres.

El sistema constructiu utilitzat en aquesta estructura no difereix de la de la resta d'estructures documentades. S'excava un retall, en aquest cas de planta circular, al substrat geològic sobre el qual es recolza una preparació de còdols parcialment lligats amb morter de calç. Per sobre d'aquesta preparació es documenta la solera de l'estructura, composta per una pavimentació impermeable d'*opus signinum*.

Figura 8. Detall de l'escala documentada a l'angle sud-est de la bassa de decantació XV. Font: arxiu Codex.

Les característiques tècniques de l'estructura i la seva documentació en un jaciment arqueològic relacionat amb la fabricació d'elements ceràmics determinen la funcionalitat d'aquest element. Es devia tractar de l'espai destinat a pastar i barrejar l'argila amb els desgreixants, per tal de preparar-la per al posterior modelatge de les peces. Cal tenir present que les dades extretes de l'excavació arqueològica ens indiquen que aquest element no va tenir gaire pervivència, de manera que és també durant el període altimperial quan s'inicia l'amortització de la pastera.[13] Entre l'escàs material documentat s'ha pogut recuperar el perfil complet d'una *terra sigillata* sud-gàl·lica del tipus Dragendorff 27 que presenta un segell EXOGEP i un grafit CS (SBS-05-2200-10) (fig. 10).

La construcció d'una terrisseria d'aquestes dimensions indica una transformació en el sistema d'ocupació de la zona. Les poques restes conservades d'època tardorepublicana i d'inicis d'època altimperial indiquen una utilització de l'espai possiblement relacionada amb un ús agrícola i residencial de la zona. En canvi, l'aparició d'una manufactura de grans dimensions i la necessitat de recollir una gran quantitat d'aigua ens demostren una activitat més gran en la zona que implica, necessàriament, una concentració més gran de persones relacionades amb aquesta.

Si bé fins al moment present no s'ha pogut documentar una àrea de residència, fàcilment aquesta podria estar localitzada en la part del jaciment que no ha estat excavada. Tampoc sabem si aquesta àrea residencial corresponia a la *pars urbana* d'una *villa* o a la zona de residència dels treballadors de la *figlina*.[14]

Sembla que és a final de l'època imperial quan s'inicia l'activitat cementirial de la zona, arran de la col·locació de dues inhumacions. La datació del farciment d'aquestes inhumacions s'estableix en aquest període a partir de la documenció de fragments de *terra sigillata* hispànica. Tot i així, cal dir que l'escassetat de material recuperat ens presenta dubtes sobre la seva cronologia.

En relació amb la necròpolis d'inhumació, en l'excavació extensiva es va documentar un total de 48 unitats funeràries, de les quals tan sols s'ha pogut establir la cronologia de 17. La major part es concentraven a la zona sud de les parcel·les intervingudes, però també se'n documentaven d'altres de disperses per tota l'àrea.

13. Tot i l'escassetat del material recuperat del nivell de deposició lenta que marca el desús de la pastera, sembla que aquest es va produir durant el segle I dC.

14. Hem de recordar que la delimitació arqueològica feta per l'empresa Némesis l'any 2004 va deixar al descobert una sèrie de murs d'*opus caementicium* que semblen conformar una sèrie d'estructures d'habitació.

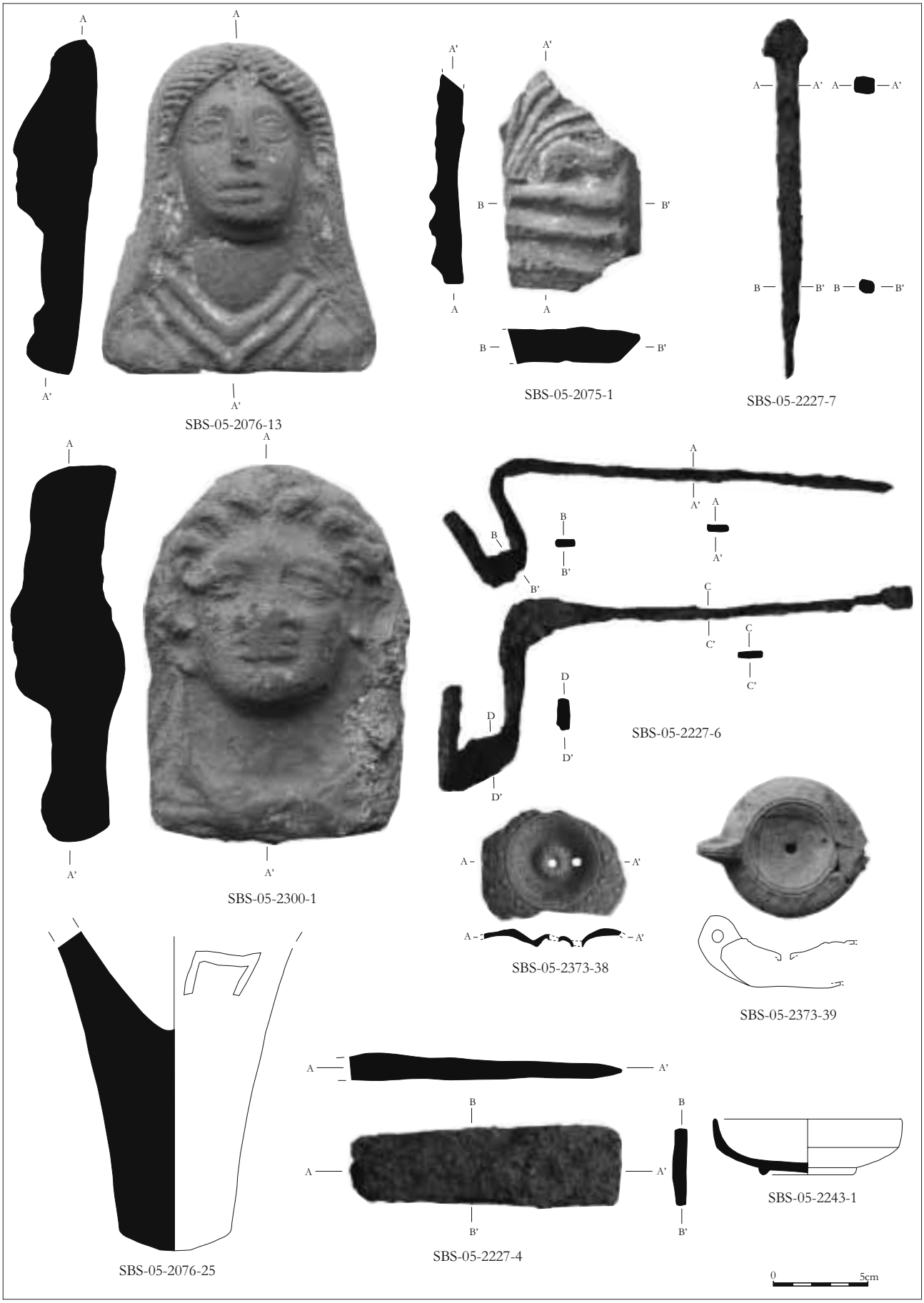

Figura 9. Làmina de les peces significatives recuperades durant l'excavació extensiva del jaciment.

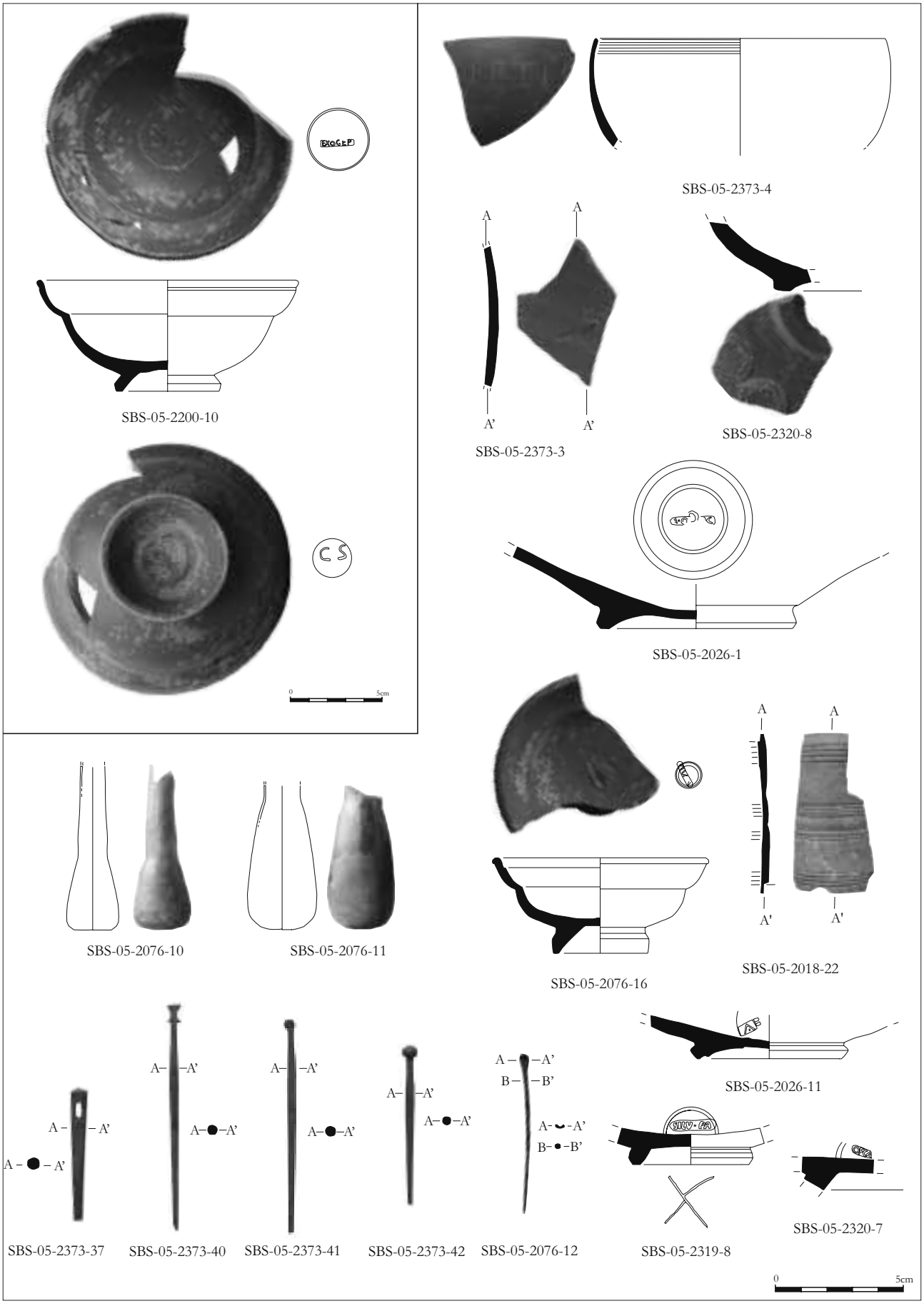

Figura 10. Làmina de les peces significatives recuperades durant l'excavació extensiva del jaciment.

A més, en les unitats funeràries situades cap al sud s'observen dues agrupacions, identificades com a grup A i B, sense que s'hi observi cap element que ens indiqui el motiu de l'existència d'aquesta diferenciació entre elles.

La major part d'aquestes estan orientades sud-oest - nord-est (17 inhumacions), nord-oest - sud-est (7 inhumacions) i sud-nord (6 inhumacions), la resta d'enterraments estan orientats nord-sud, nord-est - sud-oest, oest-est, est-oest, o ha estat impossible de determinar.

En relació amb la tipologia d'enterrament utilitzat, la majoria de contenidors corresponen a contenidors amfòrics (15 enterraments) i a *tegulae* en doble vessant (8 de segurs i 6 de possibles). Es documenten 3 enterraments mixtos (s'utilitzen diversos elements per a la coberta), un enterrament en caixa (reutilitzant material constructiu ceràmic) i 4 en estructura d'obra. En 11 de les unitats funeràries ha estat impossible determinar quin tipus de contenidor havien utilitzat, ja que l'estat de conservació era molt precari.

En relació amb l'edat dels inhumats, 19 són adults, 10 són enterraments infantils i 7 corresponen a nadons. A la resta d'inhumacions documentades, 11, no s'ha pogut determinar l'edat perquè se'n conserven escasses restes òssies.

Com ja s'ha comentat amb anterioritat, no sembla haver-hi motius per a l'existència de dues agrupacions intencionades, ja que en tots dos espais es documenten tot tipus d'orientacions i d'edat dels inhumats i una cronologia semblant. L'única diferència existent és el fet que totes les inhumacions en estructura d'obra es documenten a l'agrupació identificada com a B. Aquest fet ens podria indicar una diferenciació entre la classe social dels inhumats en els dos grups, però, actualment, no existeixen suficients dades per confirmar aquest fet.

2.2.2. Època baiximperial

A l'inici de l'època baiximperial, en el segle III dC, el centre terrisser està en ple rendiment a excepció dels dipòsits de decantació de *tegulae* (elements V, VI i VII), del dipòsit XI i del mur XXXI, que ja estan amortitzats[15] (fig. 3D).

En concret, en el nivell d'amortització del dipòsit de decantació V es van recuperar diferents elements relacionats amb l'*instrumentum domesticum*, com són una llàntia Dressel 20 amb decoració de Dressel 24 (SBS-05-2373-39) (fig. 9), el disc d'una llàntia amb decoració de fulles d'olivera (SBS-05-2373-38) (fig. 9), un fragment d'una agulla de cosir d'os (SBS-05-2373-37) (fig. 10), dues agulles de cap d'os senceres (SBS-05-2373-40 i SBS-05-2373-42) (fig. 10), una cullereta d'os (SBS-05-2373-41) (fig. 10), un fragment de ceràmica comuna oxidada amb grafit (SBS-05-2373-3) (fig. 10) i un fragment de *terra sigillata* hispànica tardana amb el grafit …ERI… (SBS-05-2373-4) (fig. 10).

És al llarg d'aquest segle III dC quan proliferen les unitats funeràries,[16] aparentment sense cap ordenació premeditada en la dispersió (grups A o B) i l'orientació. Els materials que ens estableixen aquesta datació corresponen tant als contenidors amfòrics com als dipòsits funeraris i al farciment de les fosses. El conjunt ceràmic està format per dues àmfores africanes dels tipus Keay V i Keay III, fragments d'una *terra sigillata* africana C del tipus Hayes 44, dues imitacions en ceràmica comuna oxidada d'una Lamboglia 3b2 (SBS-05-2243-1) (fig. 9) i l'aparició de *terra sigillata* africana C en el farciment d'una de les fosses (fig. 3E).

A partir de final del segle III dC i, sobretot, durant el segle IV dC, s'inicia un abandonament progressiu de la terrisseria. És en aquest moment quan es documenta l'inici d'amortització de la bassa XIV,[17] la qual perd la seva funció original i es converteix en abocador (fig. 3F).

Entre el material recuperat dels nivells d'amortització es documenta tot un seguit d'elements significatius com són un fragment d'antefixa del tipus palmeta de cinc lòbuls amb els extrems girats cap endins, dos dofins i fris de triple motllura llisa (SBS-05-2075-1) (fig. 9), un fons de *terra sigillata* hispànica amb el grafit R.....X (SBS-05-2320-8) (fig. 10), un altre fons de *terra sigillata* hispànica amb el segell A·O.....C (SBS-05-2026-1) (fig. 10) i un fons de *terra sigillata* sud-gàl·lica amb el segell AF..... (SBS-05-2026-11) (fig. 10).

També tenim constància que, al final del segle IV dC, s'amortitzen altres elements, com el retall XXII,[18] el dipòsit VIII i el conjunt de metalls documentats en el retall XXXIV.[19]

15. El conjunt ceràmic permet concretar l'inici d'amortització d'aquestes estructures a partir de l'inici del segle III dC. Aquesta cronologia s'estableix a partir de les diverses produccions ceràmiques recuperades: presència de gran quantitat de *terra sigillata* sud-gàl·lica (Drag. 15, Drag. 17, Drag. 15/17 i Drag. 29), fragments de *terra sigillata* hispànica (Drag. 35) i *terra sigillata* africana A (Lamb. 2) acompanyades per ceràmica de cuina africana (Ostia III, 324) i àmfores de producció bètica (Keay XXIII), que són les que fixen aquesta datació en el segle III dC, probablement al seu inici.

16. Corresponen al segle III dC 6 de les 48 inhumacions documentades. Aquest ràpid augment del nombre de tombes respecte al període anterior indica que és clarament en aquest moment quan l'activitat de l'àrea com a espai cementirial està en ple auge, activitat que devia ser coetània a la producció terrissera.

17. La localització d'una àmfora africana del tipus Keay VI/VII en el conjunt ceràmic recuperat dels estrats d'amortització ens ho indica.

18. Tot i no ser excavat, sembla que la funcionalitat d'aquest retall era la d'un espai destinat a abocador de cendres i carbons extrets de la neteja dels forns.

19. Retall de planta circular que sembla correspondre a l'empremta d'un fons de *dolia* reutilitzat com a amagatall d'un conjunt d'elements metàl·lics tapats per un fragment de tapadora de ceràmica de grans dimensions. Entre els elements metàl·lics documentats hi ha una vora de destraleta (SBS-05-2227-4) (fig. 9), un pestell (SBS-05-2227-7) (fig. 9) i una clau articulada (SBS-05-2227-6) (fig. 9).

Aquest abandonament progressiu contrasta amb l'augment de les inhumacions documentades, ja que podem datar en aquest període 7 de les 48 inhumacions documentades. La datació d'aquestes unitats funeràries s'ha determinat pels contenidors amfòrics (àmfores lusitanes Keay XVI B-C i Keay XIX, àmfores africanes Keay XXVII B i Keay LV A) i pel dipòsit funerari (una llàntia del tipus Dressel 30 i una *terra sigillata* africana D del tipus Hayes 67).

D'aquesta manera, és durant el segle v dC quan s'amortitzen la zona dels forns i algunes de les estructures aïllades com són el retall XXVII[20] i el dipòsit XIII,[21] així com també es finalitza el colgament de la gran bassa d'emmagatzematge d'aigua.

El material significatiu que concreta la cronologia d'amortització a partir de final del segle IV dC i durant el segle V dC correspon bàsicament a àmfores i vaixella fina. D'entre les àmfores es documenten produccions sud-hispàniques (Keay XIIIc-d i Keay XIIIa), àmfores africanes (Keay Ib i Keay VII) i produccions orientals com la LRA 1. Quant a la vaixella fina és la *terra sigillata* africana D la producció que determina la datació, a partir de les formes Hayes 58b i Hayes 80b-99.

És també en el segle V dC quan es dipositen les últimes unitats funeràries de les quals podem establir la datació. Es tracta de dues inhumacions infantils d'orientació nord-oest - sud-est amb contenidor amfòric i que presenten com a dipòsit funerari dues peces de *terra sigillata* africana C Hayes 73 en perfecte estat de conservació.

Per tant, a final del període baiximperial totes les estructures existents havien estat anul·lades a excepció de la bassa de decantació XV. Aquesta estructura va mantenir-se en funcionament fins a l'entrada de l'època visigòtica, tot i que molt possiblement va perdre la seva funció original per convertir-se en un espai destinat a l'acumulació d'aigua de pluja, ja sigui per a usos agropecuaris o per a l'hàbitat.

2.3. Època visigòtica

L'entrada a l'època visigòtica, a partir del darrer quart del segle V dC, va comportar el colgament total de les estructures i, per tant, el complet abandonament de l'espai, que es produeix entre el final del segle V dC i tot al llarg del segle VI dC. En aquest cas, la cronologia s'estableix a partir de la gran varietat de *terra sigillata* africana D documentada: Hayes 61, Hayes 91, Hayes 58D, Hayes 99 i Hayes 80b-99; així com també de les diverses produccions amfòriques de procedència oriental recuperades: la LRA 1, la LRA 2 i la LRA 3.

En aquest nivell de colgament s'ha recuperat alguns elements significatius, com són un fragment de *pyxi* d'os (SBS-05-2018-22) (fig. 10) i un fons de *terra sigillata* sud-gàl·lica que presenta el segell SILV·PA.... i un grafit en x (SBS-05-2319-8) (fig. 10).

És en aquest moment quan s'amortitza l'última estructura en ús que es conservava, la bassa de decantació XV (fig. 3G). La cronologia de l'inici de l'amortització es determina a partir de la localització, en el primer estrat de colgament, d'una àmfora oriental LRA 1 o Kellia 164. El conjunt ceràmic de tots els nivells de colgament d'aquesta estructura ens ofereix produccions amfòriques sud-hispàniques (Keay XIIIa), àmfores africanes (Keay XXVb, Keay LXIIa) i altres fragments de LRA 1. Cal destacar, també, les diferents tipologies de *terra sigillata* africana D recuperades, entre les quals destaca una *terra sigillata* africana D del tipus Hayes 91. Finalment cal fer referència a les formes de ceràmica de cuina tardoantiga identificades: morters tipus M/Ca/1.10 i olles del tipus Oc/Gre/15.2.[22] Destaca a més, entre el material residual, un fragment de fons de *terra sigillata* sud-gàl·lica amb el segell OFCA.... (SBS-05-2320-7) (fig. 10).

Desconeixem l'evolució històrica del jaciment des d'inici d'època visigòtica fins a època contemporània. Probablement, a partir del progressiu colgament de les antigues estructures l'àrea va tornar a ser utilitzada com a espai agrícola, ja sigui per al conreu o bé per al pasturatge.

2.4. Estructures aïllades

A part de les ja descrites en els apartats anteriors, es documenten tot un seguit d'estructures que no es poden relacionar ni amb el centre de producció ceràmic ni amb la necròpolis d'inhumació. Tampoc, per la manca de dades, es poden relacionar amb cap de les fases cronològiques establertes.

Al nord de la bassa de decantació XV es documenta una estructura de combustió, identificada com a element XXI.[23] Presenta una planta aproximadament circular parcialment emmarcada per fragments d'*opus signinum* i de material constructiu reutilitzat. S'observa una forta rubefacció tant de la base com del voltant de l'estructura, fet que indica les constants combustions que s'hi van produir.

20. Es tracta d'un retall de planta irregular localitzat a tocar de l'avinguda de l'Alumini.

21. Al sud-oest de l'estructura XIV es documenten les restes de dos petits dipòsits en molt mal estat de conservació. Del dipòsit identificat com a XIII tan sols se'n conserva la base de l'estructura amb el revestiment d'*opus signinum* que l'impermeabilitzava i la concavitat deposicional. Del dipòsit identificat com a XII tan sols se'n conserva part del muret d'*opus caementicium* que devia delimitar l'estructura per l'oest i part del paviment d'*opus signinum* que formava la base de l'estructura, amb el *rudus* preparatori.

22. Segons la tipologia definida en l'estudi sobre la ceràmica comuna tardoantiga a *Tarraco* de Josep M. Macias (Macias 1999).

23. Per les seves característiques físiques sembla correspondre a una estructura de combustió més semblant a una llar oberta que no pas a un forn tancat.

Altres elements documentats de cronologia antiga són dos petits retalls de planta circular. El retall identificat com a XXXII es documenta a tocar del límit est de la intervenció i en desconeixem tant la funcionalitat com la data d'amortització. Cap al centre de la intervenció s'observa un retall circular (XXXIII), en el qual s'encaixa el fons i part del cos d'una àmfora sud-hispànica.

2.5. Època contemporània

En el moment d'iniciar les nostres intervencions, els terrenys eren utilitzats per al conreu d'avellaners. A més, sabem que en els terrenys propers existia una antiga bòbila i que l'espai que ens ocupa havia estat utilitzat amb anterioritat per a altres conreus diferents del de l'avellana.

Aquesta reutilització de l'espai per a treballs agrícoles i el pronunciat pendent natural van provocar la necessitat d'abancalar la zona. Per aquesta raó, es van construir una sèrie de bancals dividits per marges de pedra seca on s'observa la reutilització d'elements ceràmics de cronologia antiga, així com també el recreixement de murs romans com a murs de pagès.

També d'època contemporània és la mina d'aigua documentada (XXXVI). Aquesta mina recull aigua dolça d'un dels aqüífers existents al vessant de les muntanyes de Prades. Tot i no tenir-ne dades relacionades, no és difícil pensar que serien aquests mateixos aqüífers els que abastirien d'aigua potable el jaciment del Barranc de Sales.

La mina presenta una orientació nord-oest - sud-est i devia travessar el jaciment de forma subterrània. L'excavació ha permès documentar la secció d'aquest element format per dos murets de maons ceràmics amb una coberta a doble vessant, també de maons ceràmics. En l'excavació manual es va documentar un retall de forma allargada quadrangular que devia deixar al descobert part de la coberta de la mina. En aquest punt la coberta original ha estat substituïda per una coberta de lloses disposades en doble vessant. Considerem que podria tractar-se d'una reparació a causa d'un esfondrament parcial i que el retall realitzat per dur a terme la reparació es va reomplir amb la mateixa terra que s'havia extret amb anterioritat i amb una gran quantitat de pedres de mida mitjana. Relacionat amb la mina es documenta, a prop de la canalització XVI, un dels seus registres.

3. Consideracions finals

La situació del jaciment als peus de les muntanyes de Prades, al Camp de Tarragona, el fan part del que, en època romana, denominem l'*ager Tarraconensis*. Aquest espai, dependent de *Tarraco*, estava ordenat a partir d'una xarxa centuriada, parcialment coneguda en l'actualitat, que parcel·lava el territori de manera més o menys reticular. La xarxa estava formada per una sèrie d'eixos paral·lels i perpendiculars[24] que eren assignats com a lots de terra. En concret, l'àrea objecte d'aquest estudi es devia situar dins de la trama centuriada III, en el sector situat a la dreta del riu Francolí i de la via *De Italia in Hispania* (Palet i Orengo 2010, 138-139).

Com queda reflectit en el jaciment del Barranc de Sales, la tònica general del patró d'assentament de *l'ager Tarraconensis* va variar al llarg del temps en funció dels canvis històrics. Les dades disponibles fins a l'actualitat indiquen que en època republicana el patró d'assentament utilitzat corresponia a petits assentaments rurals per a l'explotació agropecuària del territori. Generalment, aquests establiments són força difícils d'identificar a causa de les reestructuracions posteriors.

Les grans reformes promogudes per August a la ciutat de *Tarraco* necessàriament es van veure reflectides al *territorium*, a partir de nous repartiments de terres que van fer aflorar una gran quantitat de *villae* properes al litoral i a la trama viària existent.

Posteriorment, a l'inici de l'època baiximperial, s'observa una concentració del territori en un nombre inferior de *villae* i s'implanta un sistema d'explotació agrària més extensiu. Aquesta concentració implica el progressiu abandonament de gran part de les *villae* altimperials, mentre que unes quantes mantenen un cert nivell d'ocupació fins a èpoques tardanes, sovint relacionat amb un ús cementirial de la zona.

Finalment, a partir del segle v, en època visigòtica, el sistema d'explotació del territori sofreix greus transformacions i s'observa un despoblament progressiu del camp cap als nuclis de població.

L'estudi de les dades recuperades de l'excavació extensiva del jaciment del Barranc de Sales ens determina, per a aquesta àrea, una evolució històrica equiparable a la dels altres assentaments documentats, fins al moment, a l'*ager Tarraconensis*.

D'aquesta manera en època tardorepublicana tenim un primer assentament[25] relacionat amb una explotació agrària de la zona, que devia correspondre als primers moments d'ocupació del *territorium* un cop s'ha produït el desenvolupament urbanístic, econòmic, polític i religiós de *Tarraco* de campament militar a *urbs*. L'única evidència relacionada amb aquesta fase correspon a la gran canalització en secció d'embut documentada. Si bé desconeixem la longitud original d'aquest element, així com el punt inicial i final d'aquesta, la seva orientació en sentit oest-est indica que possiblement la recollida d'aigua es feia en un dels

24. Els *kardines* i els *decumani*.

25. L'escassetat de restes tal vegada evidencia una ocupació poc intensa o bé la utilització de materials constructius peribles.

aqüífers subterranis existents al vessant de la serra de la Mussara i la conduïa cap a la plana. Arribats a aquest punt, es devia utilitzar per al regadiu dels camps conreats; tampoc podem descartar-ne l'ús de boca en els petits assentaments rurals existents.

No és fins a l'inici de l'època altimperial quan es produeix l'etapa constructiva que culmina amb la instal·lació d'una gran terrisseria de la qual desconeixem si estava vinculada a una *villa* altimperial. És aquest el moment de màxima expansió i proliferació de *villae* a l'*ager Tarraconensis.* En el territori més immediat, dins de l'actual municipi de la Selva del Camp, podem citar els exemples de la vil·la de Parets Delgades, el Vilar de la Font de l'Albelló, el jaciment de Mas de Bertran, el de Mas Nolles, el Vilar de la Quadra del Paborde, el jaciment de Mas del Cristià i el del Prat.

Cal dir que la implantació d'una *figlina* comporta una sèrie de recursos naturals propers. La base de la producció consisteix en l'extracció d'argila del subsòl, i si bé no s'ha documentat l'argilera utilitzada, el subsòl mateix del jaciment és apte per a l'extracció de matèria primera. Podria donar-se el cas que alguns dels retalls de grans dimensions, que malauradament no han estat excavats, i que van ser amortitzats amb les cendres procedents de la neteja dels forns, fossin inicialment punts d'extracció d'argila.

Són imprescindibles, també, els recursos hídrics. El jaciment està situat relativament a prop de la riera de la Selva del Camp; també es té coneixença de l'existència de vetes d'aigua subterrània. Cal recordar que en l'excavació s'ha documentat una mina d'aigua d'època contemporània que travessa el jaciment de manera subterrània. L'existència d'una bassa d'emmagatzematge amb capacitat per a 280 metres cúbics indica, per una banda, la necessitat d'emmagatzematge d'un gran volum d'aigua i, al mateix temps, que el cabal d'aigua era suficientment abundant.

Per altra banda, la proximitat del jaciment a l'àrea muntanyosa permetia proveir-se de llenya per a la combustió. A més, geogràficament, es tracta d'una zona ventosa que facilitava l'assecatge de les peces.

Una activitat manufacturera d'aquestes dimensions necessitava un espai destinat a la residència. Podria tractar-se d'una senzilla residència per als treballadors o bé estar relacionada amb la *pars urbana* d'una vil·la per a la residència del propietari. Tot i que l'excavació extensiva no ha permès documentar estructures d'hàbitat, cal fer referència a la recuperació, en alguns dels nivells d'amortització, d'elements relacionats amb l'*instrumentum domesticum* existent en l'àrea residencial d'una *villa*.

L'inici del període baiximperial provoca, a causa dels profunds canvis polítics, econòmics, socials i religiosos en què es veu sotmès l'Imperi romà, una centralització de les explotacions agropecuàries existents. D'aquesta manera, al Barranc de Sales, l'activitat terrissera es manté en funcionament fins que, a partir del final del segle III dC i, sobretot, a partir dels segles IV dC i V dC, s'hi observa la progressiva amortització de les estructures que el componen. Amortització i abandonament que devia contrastar amb la proliferació, en l'espai adjacent a les estructures del centre de producció ceràmic, d'una necròpolis d'inhumació.

Com ja s'ha comentat amb anterioritat, en l'excavació extensiva no es van poder documentar els abocadors ceràmics dels rebuigs dels forns. Tot i així, tenim alguna evidència que indica part de la producció que s'hi feia.

En concret, en les inhumacions del tipus *tegulae* a doble vessant s'han recuperat *tegulae* passades de cocció o mal cuites. Aquest fet ens indica que es devia tractar d'elements reutilitzats per dur a terme l'activitat funerària i que potser corresponien a elements rebutjats de la terrisseria. Sabem, doncs, que una de les produccions corresponia probablement a la producció de *tegulae*. A més, en l'enterrament del tipus inhumació en caixa s'han reutilitzat altres tipus de material de construcció ceràmic, com són maons amb encaixos, i en una de les tombes d'estructura en obra es va documentar la reutilització d'una antefixa del tipus bust de sàtir amb nèbrida lligada al coll (SBS-05-2300-1) (fig. 9) formant part d'un dels murs.

Morfològicament parlant, la composició geològica d'aquests elements coincideix, a nivell macroscòpic, amb la composició geològica del substrat geològic existent al jaciment. Per tant, es tracta de produccions locals realitzades a la terrisseria.

Per altra banda, la gran majoria de les produccions amfòriques reutilitzades en les inhumacions en contenidor amfòric són importacions. Preferentment corresponen a àmfores africanes, lusitanes i sud-hispàniques, tot i que també s'ha recuperat algun fragment d'àmfora tarraconense. Per tant, sembla que la producció amfòrica no era una de les manufactures realitzades.

L'activitat en el jaciment del Barranc de Sales es manté fins a entrada l'època visigòtica, moment en el qual es produeix un nou canvi en els patrons d'assentament del *territorium,* una progressiva retracció de la població del camp i un augment de població a les ciutats.

Possiblement, amb l'abandonament total de la *figlina* i de la necròpolis d'inhumació i el progressiu colgament dels elements relacionats, l'àrea es destina a activitats agropecuàries menors fins a època contemporània.

D'aquesta manera, en iniciar-se els treballs arqueològics, els terrenys eren utilitzats per al conreu d'avellaners. A més, sabem que en els terrenys propers existia una antiga bòbila, fet que confirma la idoneïtat de la zona per a aquest tipus de manufactura, i que l'espai que ens ocupa havia estat utilitzat amb anterioritat per a altres conreus diferents del de l'avellana.

Finalment cal dir que, malgrat que l'excavació ha estat parcial i deixa molts interrogants per resoldre, la protecció oferta a aquest jaciment per part de l'Ajuntament de la Selva del Camp i del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya permetrà que aquests interrogants puguin ser resolts en futures i necessàries intervencions.

Bibliografia

Arrayás, I. 2005: *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I aC)*, Instrumenta 19, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Bru, M. 2010: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades al Jaciment del Barranc de Sales (La Selva del Camp, Baix Camp),* memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Fernández, C. 2007: «Sistemas mecánicos y otros ingenios de seguridad: llaves y cerraduras», a: Fernández, C. (ed.), *Metalistería de la Hispania Romana,* Suntuola XIII, Consejería de Cultura, Turismo y Deporte del Gobierno de Cantabria, Santander.

Gebellí, P. 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'*ager *de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades, en època romana,* XV Beca de Recerca Premi Memorial Josep M. Prous i Vila (Any 2001), Associació d'Estudis Reusencs, Reus.

González, R. 2001: *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C. - VII d. de C*, Casa Vázquez, Instituto Alicantino de Cultura «Juan Gil-Albert», Madrid, Alacant.

Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (coord.) 2003: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. El Vendrell, 2001*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

López Vilar J.; Piñol, Ll. 2008: *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font*, Hic et Nunc 4, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Macias, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis, monografies tarraconenses 1, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.

Macias, J. M.; Menchón, J. J. (ed.) 2007: *La vil·la romana dels Hospitals (El Morell, Tarragona): un assentament de la via* De Italia in Hispania*,* Hic en Nunc 1, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Repsol YPF, Tarragona.

Palet, J. M. 2005: «Estructuras agrarias en el territorio de *Tarraco* (Tarragona): organización y dinámica del paisaje en época romana», a: Bouet, A.; Verdin, Fl. (dir.), *Territoires et paysages de l'âge du Fer au Moyen Âge. Mélanges offerts à Philippe Leveau,* Éditions Ausonius, Universitat de Bordeus III, Bordeus, 213-226.

Palet, J. M.; Orengo, H. A. 2010: «Les centuriacions de l'*Ager Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (dir.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 121-154.

Ramos, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarraconense*, Monografías de arquitectura romana 3, Madrid.

Roig, J. F. 2010: *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment del Vila-sec afectat per les obres de l'eix Alcover-Reus (C-14) (Alcover, Alt Camp),* memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Vergés, J. M.; López, J. (coord.) 2008: *Prehistòria i història antiga*, vol. II, *Valls i la seva història*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls.

Vilaseca, A.; Adiego, P. 2002: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Barcelona, 259-276.

EL *CASTELLUM* DE PUIGPELAT: UN PUNT ESTRATÈGIC DE CONTROL TERRITORIAL A L'ENTORN DE LA *TARRACO* REPUBLICANA

Moisés Díaz García

Resum

L'excavació extensiva portada a terme entre els anys 2006 i 2007 als terrenys on s'havia de construir el nou col·legi Joan Plana de Puigpelat permeté documentar-hi un petit assentament militar romà d'època tardorepublicana. Es tracta del primer *castellum* conegut a l'entorn de *Tarraco* i un dels pocs de Catalunya. Hem de situar el seu origen a l'entorn de l'any 200 aC, si bé les evidències arquitectòniques conservades pertanyien a una remodelació datada durant la Guerra Sertoriana. Finalment, poc abans del canvi d'era, aquest *castellum* fou desmantellat i abandonat.

Paraules clau: Castellum, *Tarraco*, època tardorepublicana, arqueologia militar, control territorial.

THE *CASTELLUM* OF PUIGPELAT: A STRATEGIC TERRITORIAL CONTROL POINT IN THE AREA OF REPUBLICAN TARRACO

Abstract

The archaeological excavations carried out in 2006 and 2007 on the site of the new Joan Plana School in Puigpelat revealed a small military settlement dating to the late Roman Republic. This is the first known *castellum* in the Tarraco area and one of the few documented in Catalonia. Although its origin is placed around the year 200 BC, the preserved architectural remains belong to a rebuilding from around the time of the Sertorian War. Finally, shortly before the beginning of the era, the *castellum* was destroyed and totally abandoned.

Keywords: Castellum, Tarraco, Late Republican Period, military archaeology, territorial control.

1. Introducció

Les dades que presentem a continuació deriven, bàsicament, dels treballs arqueològics preventius, abans coneguts com a *intervencions d'urgència*, que l'empresa Codex, Arqueologia i Patrimoni va dur a terme en el jaciment objecte d'estudi, el *castellum* de Puigpelat. En un primer moment es va fer la prospecció superficial, duta a terme l'any 2002 sota la direcció de Susanna Adell i Xavier Bayarri.[1] Posteriorment, en aquest cas per part de l'empresa Cota 64, SL, es va fer la delimitació amb rases arqueològiques, dirigida per Carlos Sentís l'any 2004. Finalment, sota la direcció de Moisés Díaz (Codex, Arqueologia i Patrimoni), es completà l'excavació arqueològica extensiva[2] entre els anys 2006 i 2007, que va significar la identificació del primer *castellum* romà de l'*ager Tarraconensis*.[3] Com en la majoria de les actuacions preventives, les intervencions que hem referit van ser condicionades pels projectes de redefinició urbanística a l'entorn del nucli urbà de Puigpelat, un terme que ja durant la nostra antiguitat havia estat sotmès a una densa ocupació, com així ens ho demostren els nombrosos jaciments arqueològics coneguts. Entre aquests en tenim un de datat en el període ibèric ple i tardà,[4] al qual hem d'afegir nou establiments més[5] que durant el període tardorepublicà explotaven els recursos agrícoles de la plana situada entorn del proper torrent de la Fonollosa, a l'oest del municipi. A més, hi ha un darrer assentament, ubicat als encontorns del nucli urbà[6] i a uns 300 metres al nord del *castellum*. Finalment no hem d'oblidar la propera situació de l'*oppidum* del Vilar de Valls, distant tan sols 4 quilòmetres de Puigpelat i eix vertebrador d'aquest territori de la Cessetània ibèrica fins a la seva destrucció i abandonament a l'inici del segle II aC (Vergès i López Vilar 2008).

Els treballs duts a terme per nosaltres durant la fase d'excavació extensiva s'estenien per una superfície aproximada de 1.750 metres quadrats i es van iniciar amb el rebaixament mecànic controlat de la terra vegetal sobreposada, ja que el jaciment havia estat cobert les darreres dècades per una parada de vinya, formant una terrassa artificial. Un cop finalitzat, es va comprovar que l'estat de conservació de les restes arqueològiques era desigual: les parts més elevades del *castellum*, en l'extrem occidental, havien estat afectades per la reocupació agrícola del segle XIX, ja que en aquells moments el sediment sobreposat a les estructures romanes era molt prim. D'altra banda, els sectors orientals, amb un nivell de circulació més baix en època romana, no havien patit tant. Però en el moment d'iniciar els treballs arqueològics teníem altres condicionants; per un costat, vam poder comprovar que les estructures havien estat desmuntades i enderrocades pels últims ocupants del *castellum*, i a més, a causa del projecte constructiu, tan sols es va poder exhaurir l'estratigrafia en la part occidental i més elevada del jaciment. Això és degut al fet que la zona estava afectada per l'edificació del nou centre d'ensenyament i havia de ser rebaixada, mentre que la resta, per trobar-se en una cota força inferior, s'havia de tornar a cobrir amb

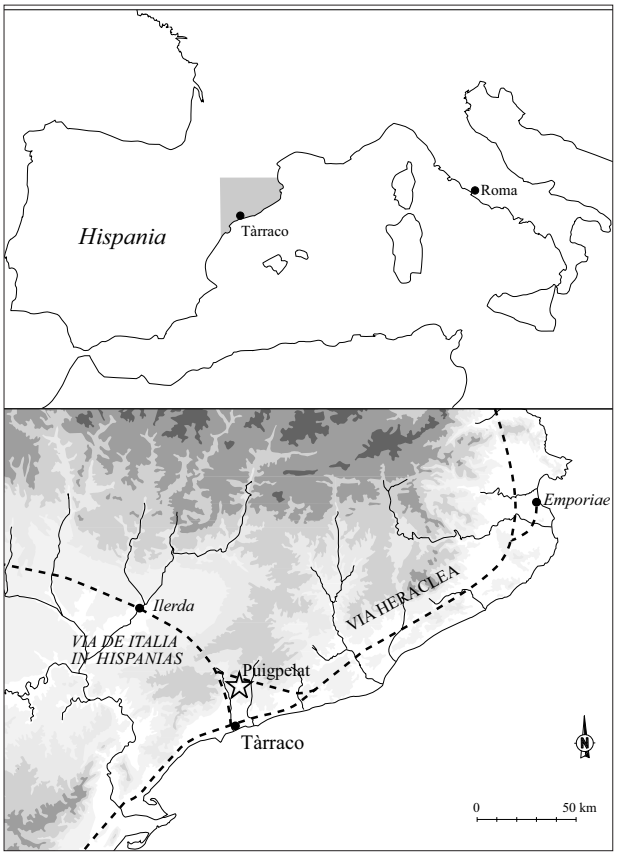

FIGURA 1. Plànol de localització del jaciment, amb les principals ciutats i eixos viaris.

1. Tècnics de Codex, Arqueologia i Patrimoni. Com és habitual en aquestes actuacions, l'empresa promotora del projecte, en aquest cas la paperera SCA Hygiene Paper España, SL, que buscava un espai per ampliar les seves instal·lacions, fou la que va finançar la intervenció.

2. En aquest cas finançada per l'Administració pública, a través de GISA, atès que el projecte final preveia la construcció del nou edifici del Centre d'Ensenyament Inicial i Primari Joan Plana de Puigpelat, que finalment acabaria ocupant el lloc del *castellum*.

3. Una troballa de gran importància que va ser objecte d'una àmplia publicació monogràfica: Díaz 2009.

4. Catalogat en la Carta Arqueològica com a Esquadres IV.

5. Es tracta dels jaciments catalogats en la Carta Arqueològica amb els noms de Torrent de les Voltes, els Horts, la Bomba I, la Bomba II, la Bomba III, Esquadres I, Esquadres II, Esquadres III, els Calders.

6. Catalogat amb el nom de la Bassa, ja que ocupa aquesta partida als peus del nucli urbà. En general tenim poca informació d'aquests jaciments, ja que majoritàriament han estat catalogats a partir de troballes en superfície. Tenim l'excepció de la vil·la del Torrent de les Voltes, que sí que fou objecte d'una excavació arqueològica preventiva, arran de les obres d'ampliació de l'empresa paperera SCA Hygiene Paper España, SL.

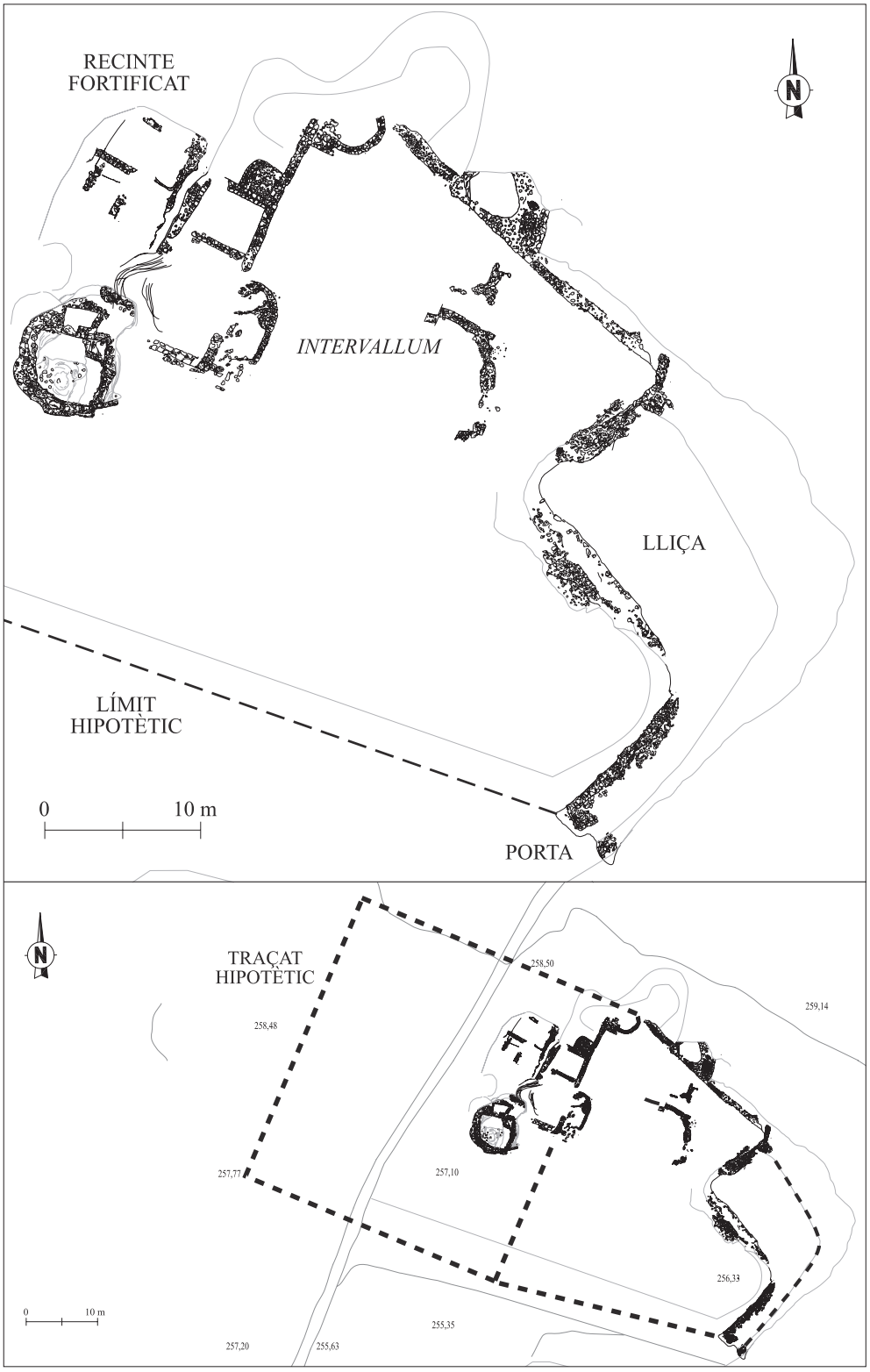

Figura 2. Planta general del *castellum*.

sediment. En aquest punt, i atenint-nos a una resolució de la Direcció General de Patrimoni,[7] vam dur a terme el desmuntatge arqueològic manual de les estructures afectades pel projecte de la nova escola i l'excavació dels farciments constructius documentats per sota, fins a exhaurir l'estratigrafia.

Aquest fet, si bé significava la desaparició de les restes estructurals conservades, concretament fonaments de murs amb una o dues filades tan sols, permeté recuperar material ceràmic per datar la construcció de les restes desmuntades i identificar una fase anterior, en forma de grans retalls fets al substrat, que romania oculta.

7. Un cop presentat el pertinent informe d'excavació i projecte de desmuntatge arqueològic.

Figura 3. Vista del *castellum* un cop finalitzada l'excavació. És manifest l'estat de gran anorreament.

2. Els resultats arqueològics: el *castellum* de Puigpelat

Les tasques d'excavació extensiva a què fèiem referència en l'apartat anterior van permetre documentar la planta parcial d'un *castellum* situat sobre una lleugera elevació que domina, cap al més abrupte vessant occidental, la plana del Francolí, ocupada llavors per nombroses vil·les d'explotació agrària. Les restes visibles i més ben conservades, tal com vam documentar en la nostra intervenció, pertanyien a una reforma que es va datar en el període 80-70 aC, arran del material recuperat (Díaz 2009). Però per sota aparegueren una sèrie de grans retalls antròpics d'interpretació imprecisa, fet que, sumat a la presència, entre els abocaments constructius de la segona fase de gran quantitat de material ceràmic datable entre la darreria del segle III i l'inici del II aC, fan pensar en un inici de l'establiment que es deu remuntar als primers anys de domini romà sobre aquest territori del Camp de Tarragona. Històricament l'hauríem de vincular bé als episodis bèl·lics de la Segona Guerra Púnica, bé a la política pacificadora i d'assentament duta a terme a l'inici del segle II aC, amb l'exemple ben conegut de les campanyes de Cató del 195 aC.

Centrant-nos en les restes conservades de la fortificació, erigides al final del primer quart del segle I aC, recordem que ocupaven una superfície aproximada de 1.750 metres quadrats, amb una estructura en planta que s'adapta parcialment a l'orografia del terreny,[8] però que alhora el modelava en terrasses, per al seu millor aprofitament.

Desgraciadament, el nucli defensiu del *castellum* representa només una petita part de les estructures documentades i ocupa l'espai més elevat de tres terrasses ben definides. A la part inferior hi tenim l'accés a través d'un passadís estret pel fons d'un fossat artificial, després un recinte sobreelevat a l'ingrés i quasi lliure d'edificacions, i a la terrassa superior l'edifici fortificat. Aquest conservava part de la façana oriental, defensada per torres, que ocupa el quadrant nord-est, d'una superfície total que devia estar entorn dels 1.400 metres quadrats.

Respecte a l'entrada del *castellum*, situada en el recinte inferior de l'extrem oriental, cal destacar que està encarada cap a la part baixa d'un petit barranc, el qual travessa l'espai entre dos turons i devia actuar com a límit natural de la fortificació pel costat sud. Per la part inferior d'aquest barranc, seguint la prolongació del camí de Bràfim i enllaçant amb el que avui en dia és la carretera que porta de Puigpelat a Valls, podem plantejar el pas d'un dels antics vials, un *decumanus,* que devia connectar amb l'accés al *castellum*. Aquest vial, avui aprofitat per un dels carrers de recent urbanització, és el pas més fàcil i suau cap a la plana del Francolí i la ciutat de Valls, a diferència de la carretera que travessa el nucli de Puigpelat, que en l'actualitat ha de salvar un desnivell vertical d'uns vint-i-cinc metres a base de pronunciades corbes. A més, cal destacar que els treballs sobre aquest sector de l'*ager Tarraconensis*

8. Fet documentat en molts *castella* de la *Hispania* tardorepublicana.

FIGURA 4. Detall de *l'intervallum*, amb les restes del mur defensiu de segona línia.

realitzats per J. M. Palet van permetre identificar un sistema de centuriació del territori, la denominada trama Tarraco III, dins la qual un dels eixos menors o *decumanus* era el que transitava per l'actual camí dels Bastards. Aquest eix viari és a una distància de 534 metres de l'entrada al *castellum,* seguint una orientació paral·lela al *decumanus* identificat per nosaltres, és a dir, separat en 15 *actus*.[9]

Aquest ingrés a la fortificació es feia per una porta estreta, a través d'un passadís enfonsat a manera de congost i flanquejat per terraplens defensius, que en girar s'obria a una zona de lliça limítrof amb la muralla oriental del *castellum*. En aquest punt, travessant una porta amb possible accés en rampa, s'arribava al recinte intermedi, format per l'*intervallum*, aixecat gairebé 2 metres respecte al nivell de circulació de la zona d'entrada.

Aquest recinte intermedi o *intervallum* estava lliure d'edificacions i marcava un suau però constant pendent en pujada vers el nucli de la fortificació. D'aquesta manera la defensa del fortí en cas d'atac era més fàcil, i l'avenç dels intrusos es veia dificultat per la construcció d'una barrera de seguretat interna, formada per un mur circular a manera de segona línia defensiva situada darrere de la muralla.

Finalment, i en la part més elevada, es va construir el nucli de la fortificació. D'aquest sector només se n'ha conservat part de la façana meridional i de les estructures del quadrant nord-est,[10] però les dades de la investigació ens permeten plantejar la presència d'una estructura de planta quadrada de 40 metres de costat, amb torres flanquejant la porta situada a l'eix central i també protegint les cantonades de la fortificació, tant de planta rectangular com circular.[11] Respecte a la funcionalitat de les estances identificades al nucli del *castellum*, l'alt grau de fragmentació de les dades no ens permet definir l'ús de les habitacions identificades,

FIGURA 5. Detall del recinte superior del *castellum*, amb el mur perimetral defensat per torres en primer terme.

9. Com ja hem dit, els treballs de J. M. Palet han permès identificar un sistema viari que marca els eixos d'una partició del *territorium* de *Tarraco* seguint un model romà de centúries, sobre la base d'un mòdul de 20 per 20 *actus* i en alguns casos de 20 per 15 *actus*.

10. És a dir, en coneixem una superfície real de 234 metres quadrats.

11. Aquest és el cas de la torre situada en l'angle nord-est, que és de planta circular, mentre que la resta de les documentades tenien una planta rectangular.

que devien formar part del conjunt d'edificis destinats a l'allotjament de la tropa (*contubernia*), així com dels magatzems d'aliments (*horrea*) o les estances on es devia guardar l'armament (*arma*).

Aquesta gran reforma, com ja hem dit datada al final del primer quart del segle I aC, romangué en ús fins al final d'aquesta centúria. És durant el període augustal quan es va abandonar la petita fortificació i es va procedir al seu desmuntatge. De fet, una de les habitacions, caracteritzada per tenir el paviment a una cota inferior, formant un semisoterrani, fou el punt d'abocament de gran part de les pedres desmuntades dels murs de la fortificació durant aquest procés de desmuntatge i abandonament. Però hem de dir que no es tracta d'un fet aïllat, sinó d'una pràctica habitual de l'exèrcit romà, ja documentada en altres recintes militars, com és el cas d'El Cincho, a Cantàbria (García Alonso 2006), i que pretén evitar així que la fortificació pogués ser reutilitzada pels enemics un cop abandonada.

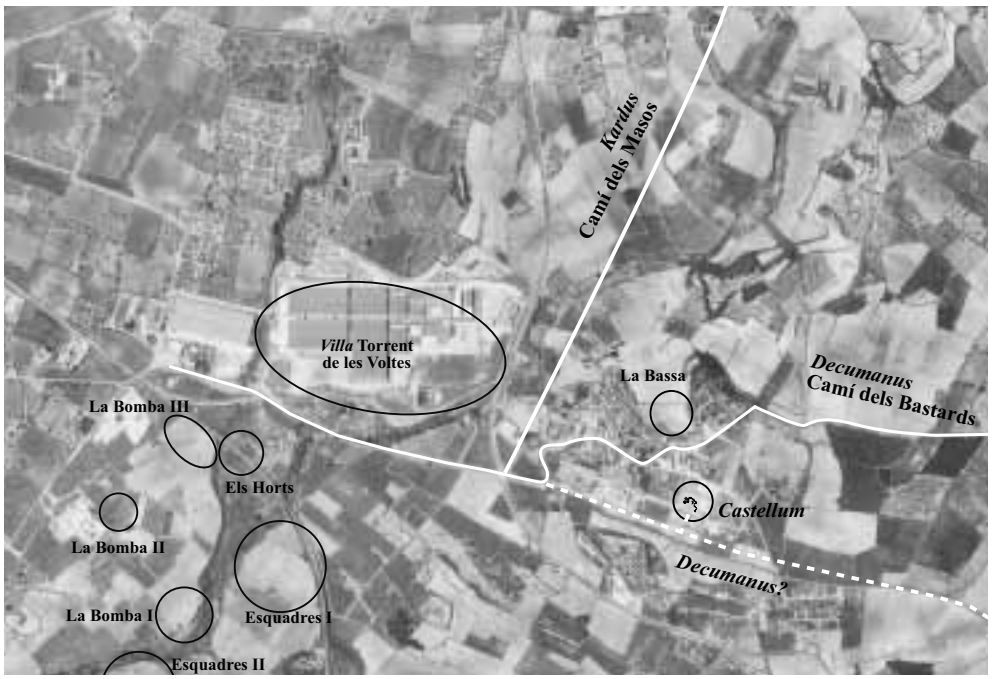

Figura 6. Localització del *castellum* de Puigpelat en el seu entorn geogràfic, amb els jaciments propers d'època tardorepublicana i els eixos viaris. Base: fotografia aèria de l'ICC.

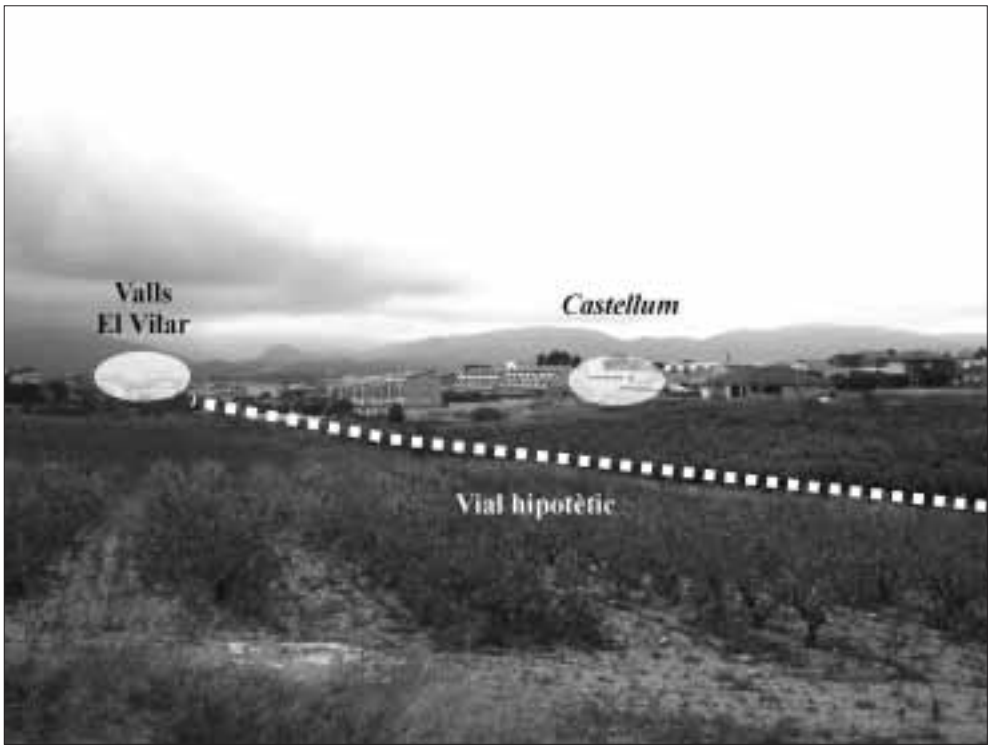

Figura 7. Visió general de l'àrea ocupada pel *castellum*, amb la situació de Valls i el traçat hipotètic del vial romà (*decumanus*).

3. El *castellum* de Puigpelat dins el sistema d'organització de l'*ager Tarraconensis*

Amb les dades derivades de la nostra intervenció es va poder determinar que, ja al final del segle III o l'inici del II aC, i sobre el turó on avui en dia hi ha el nucli de Puigpelat, l'exèrcit romà hi va establir un *castellum*. Es tracta d'un assentament estratègic, que domina una zona de fàcil trànsit vers la plana del Francolí i l'entorn de Valls,[12] l'origen del qual es remunta a l'inici de la dominació romana a les nostres terres. Hem de tenir en compte que el desembarcament de l'exèrcit romà a Empúries durant al Segona Guerra Púnica fou el punt d'inici de la conquesta, el control i l'administració de Roma sobre *Hispania*. D'aquesta manera, avançaran cap al sud aprofitant l'eix viari costaner, la Via Heraclea, i s'imposaran als pobles ibers que van trobant al seu pas, bé mitjançant pactes i aliances, bé per la força contra els més bel·licosos. Així, Roma estableix la seva base operativa a la península sobre un turó, als peus del qual hi havia la capital de l'ampli territori que l'envoltava: l'*oppidum* de *Cese/Tarraco* i la *Regio Cessetania*.

Un cop finalitzat el conflicte, els esforços es centraren a pacificar, organitzar i administrar el nou territori adquirit, dividint-lo en dues províncies sota l'administració dels respectius governadors provincials. Les dades arqueològiques d'aquests moments inicials de la conquesta i «romanització» d'*Hispania* posen de manifest que les primeres accions per controlar el territori i els seus habitants van consistir en l'adopció de l'organització ibèrica preexistent. Així, la població que estava organitzada en assentaments urbans dispersos pel territori, en *oppida*, fou reubicada segons el model romà: una ciutat principal, que en el nostre cas fou l'*urbs* de *Tarraco*, que quedava com a únic centre urbà, des del qual s'administra l'ampli territori que la circumdava, l'*ager*, ocupat per uns tipus d'assentaments rurals dispersos, des dels quals s'explotaven els recursos agropecuaris, seguint el model itàlic de vil·la. Però en moltes ocasions el pragmatisme de Roma va portar, en aquests moments inicials, a promoure alguns *oppida* «amics» com a centres urbans de control del territori, en perjudici d'altres que en moltes ocasions havien estat més importats (Olesti 2000). D'aquesta manera els ocupants s'adaptaven a l'organització territorial i política ibèrica per controlar els mateixos ibers, que durant els primers anys de domini romà mostraren, en diverses ocasions, la seva oposició als conqueridors en forma de revoltes, com així quedà reflectit a les fonts, que esmenten les campanyes pacificadores de Cató de l'any 195 aC. Això va accentuar encara més la forçada política de despoblament dels *oppida* ibèrics, i alguns d'aquests foren destruïts de manera violenta. De fet, aquests *oppida* solien estar ubicats en zones de control estratègic del seu territori d'influència, de manera que quan foren destruïts o abandonats per mandat dels nous governants romans, en alguns casos es crearen nous centres de control territorial i viari, aquest cop de tipus romà, com són els *castella.*

En aquest context hem d'entendre la lògica del nostre jaciment, ja que si bé la tipologia del primer assentament ens resulta desconeguda, la seva datació ens situa al final del segle III o l'inici del II aC, tot coincidint amb el desenvolupament de les Guerres Púniques o més aviat amb les campanyes de pacificació i control del territori conquerit. Aquesta és una data important, ja que coincideix, en aquest sector de la Cessetània, amb la destrucció i abandonament del seu *oppidum* principal, el del Vilar de Valls, que fins aleshores s'erigia com a centre de control territorial i polític.[13] D'aquesta manera, veiem que els conqueridors romans provocaren la destrucció i l'abandonament d'aquest important *oppidum*, i de forma paral·lela estabiliren un nou centre de control del seu territori i de les vies de comunicació: el de Puigpelat. A més, apareixen nombrosos assentaments dispersos per la plana compresa entre el Vilar i el nostre jaciment, on sembla que es va reubicar la població autòctona desplaçada, en petites vil·les o granges. Amb aquestes dades, sembla lògic que el lloc estratègic on s'ubica el nostre jaciment, a l'inici del segle II aC, respongués a un establiment romà per al control d'aquest territori, de caràcter militar.

En qualsevol cas, aquests primers anys d'ocupació i organització del territori ocupat semblen posar en evidència una adaptació als esquemes previs per part de Roma, que es van mantenint durant el segle II aC. De fet, no és fins a mitjan segle II aC, coincidint amb l'arribada de nombroses tropes[14] a la península, i en concret a la ciutat de *Tarraco*, que s'inicia un programa d'organització de la xarxa viària i del territori (Mercado *et al.* 2006, 259). En el nostre cas concret, aquesta fase de reorganització territorial coincideix amb l'ampliació del *praesidium* de *Tarraco*, base naval de l'armada romana, on arriben les tropes per al seu desplegament a través de la vall de l'Ebre cap al front, i on es repleguen com a centre d'hivernada.

Tot aquest moviment suposa un increment considerable de la població immigrada, fet que significa un augment poblacional de *Tarraco* i el seu territori immediat, i que queda reflectit en la fundació de nombroses vil·les seguint una nova ordenació en parcel·les

12. On durant el període ibèric trobem l'important *oppidum* del Vilar.

13. I dominava el nus de comunicacions de la via procedent de la costa, *Tarraco*, amb la variant interior de la Via Heraclea, que connectava les comarques del Penedès amb Ilerda travessant aquest territori.

14. És el moment en què es produeixen els grans conflictes bèl·lics de l'interior de la península, com les guerres celtibèriques i lusitanes.

agràries definides per un nou cadastre: la centuriació coneguda per Tarraco II (Palet 2003).[15]

Centrant-nos en el nostre jaciment i el seu entorn territorial immediat, hem de dir que també l'entorn de Puigpelat fou objecte d'una reordenació, dins la trama centuriada Tarraco III (Palet 2003; 2008). Els treballs més recents han datat aquesta reorganització viària i parcel·lària, que comprèn el territori de la comarca de l'Alt Camp, entre el final del segle II i l'inici de l'I a.C. Aquest fet devia estar directament relacionat amb la fundació de fet de la ciutat de *Tarraco*[16] (Díaz i Puche 2003), i sembla que a partir de l'ordenació de la part interna de la ciutat es projectaren els eixos per aplicar-los a la centuriació del territori. Aquest va ser probablement el cas de la comarca de l'Alt Camp, i el tenim exemplificat en la instal·lació de nombroses vil·les en el període tardorepublicà, algunes d'elles als encontorns del *castellum*, com ara la vil·la del Torrent de les Voltes i una mica més allunyada la vil·la del Vilar de Valls, construïda als peus de l'antic *oppidum*.

Aquests canvis i modificacions en l'organització i el control territorial significaven, en alguns casos, la desaparició dels antics posts de control militars,[17] *castella* que actuaven com a establiments policials i punts de reorganització de les tropes en cas de conflictes, com testimonien l'arqueologia i les fonts clàssiques.[18] En el nostre cas, la reorganització territorial datada entorn del 100 aC no significà la desaparició d'aquest assentament estratègic, ja que durant el primer quart del segle I aC es portà a terme una important reforma, que és la que ens ha arribat fins als nostres dies. De fet, els estudis sobre la centuriació d'aquesta zona de l'Alt Camp han permès identificar un *kardo* i un *decumanus* als voltants del poble de Puigpelat, fossilitzats en els camins dels Masos i dels Bastards, respectivament. A més, hi hauríem d'afegir la identificació d'un nou *decumanus*, que podria ser el vial derivat de la prolongació del camí de Bràfim amb la carretera de Valls, i que devia passar per davant de l'entrada al *castellum*. El seu traçat segueix una línia paral·lela al camí dels Bastards, amb una separació de 534 metres, és a dir, 15 *actus*, i podria estar relacionat amb la trama centuriada Tarraco III i el mòdul de 20 per 15 *actus* definits per J. M. Palet.

D'aquesta manera, la perduració durant el segle I aC del *castellum*, prèviament reformat, posa de mani-

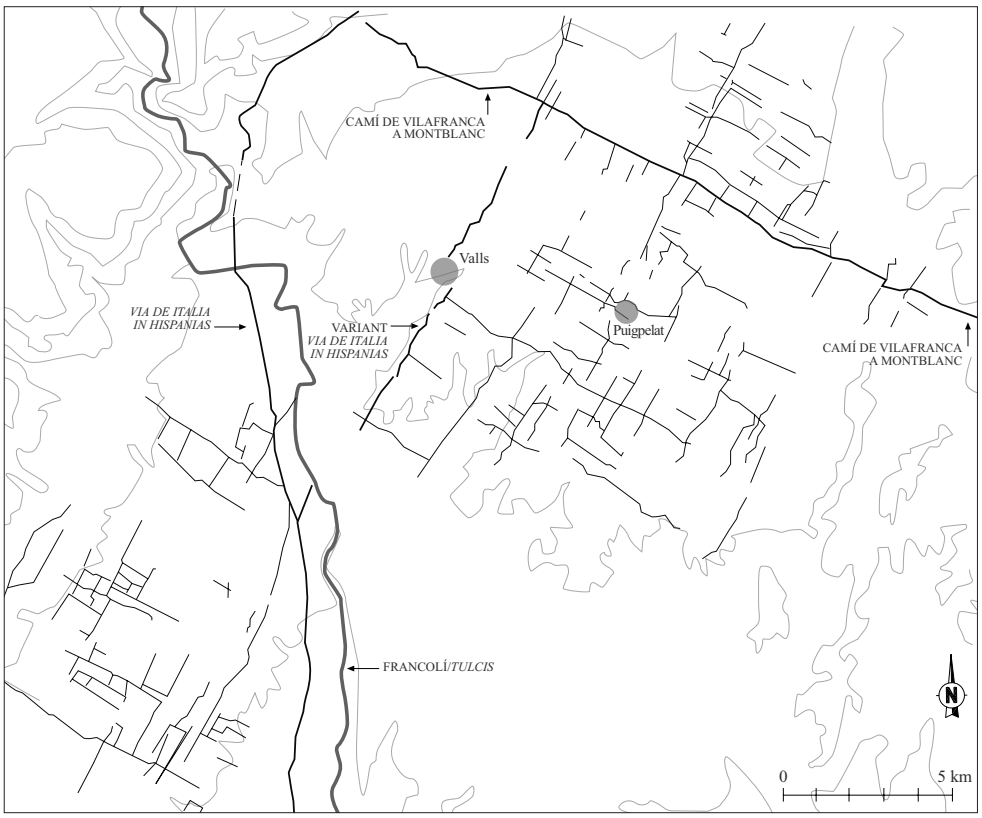

FIGURA 8. El *castellum* de Puigpelat dins la trama centuriada Tarraco III (segons Palet 2008, fig. 221).

15. Datada cap al 110 aC. Devia afectar la plana litoral del Camp de Tarragona situada al sud-est de *Tarraco*, al voltant de la Via Heraclea.

16. Ja que és entorn de l'any 100 aC quan s'unifica el *praesidium* militar de la part alta amb l'*oppidum* ibèric de la zona portuària inferior, i s'aixeca una ciutat de nova planta a partir d'eixos perpendiculars, *kardines* i *decumani*, que defineixen una estructura interna en *insulae* d'1 per 2 *actus* (Macias 2000).

17. En perdre, els llocs on s'ubicaven, aquest caràcter estratègic que tenien inicialment.

18. «Vegeci i el *corpus* cesarià posen de manifest que un *castellum* és un fortí provisional aixecat per controlar el territori» (Jiménez de Furundarena 1995, 134).

fest que un segle després de la seva instal·lació en aquest indret encara hi havia raons per mantenir aquest post militar. La seva posició estratègica per assegurar les línies de comunicacions era un factor al seu favor, ja que es troba a escassament 3 quilòmetres al sud d'un dels eixos vertebradors o «eixos forts» d'aquesta trama centuriada, un brancal intern de la Via Heraclea, fossilitzat en l'actual camí de Montblanc a Vilafranca.[19] Es tracta d'un vial estratègic que permetia salvar la dificultat orogràfica de la Serralada Prelitoral pel pas del coll de Lilla,[20] que connecta la zona costanera amb les comarques de l'interior i la vall de l'Ebre, i que en aquest punt devia estar sota la vigilància del *castellum* de Puigpelat.

Pel que fa a les seves funcions dins l'organització i el control militar de Roma sobre aquesta part de l'*ager Tarraconensis*, hem de dir que la tipologia de les restes documentades, de poca entitat arquitectònica i ocupant una superfície poc extensa, fan pensar que no s'havia concebut com un lloc de defensa pròpiament. Els paral·lels més ben documentats i similars al nostre[21] relacionen aquests *castella* amb tasques de tipus policial, de control del territori i les vies de comunicació, i tal vegada actuant com a centres d'avituallament segurs, atès l'alt nombre de vaixella d'emmagatzematge recuperada.

En aquest cas, l'assentament podria ser catalogat també dins de les *turres speculae* o *burgus speculatorius*, mots que s'apliquen com a diminutius o com a centres amb una certa especialització dins dels *castella*, i que devien ser petites fortificacions destinades a la vigilància del territori i dels camins i al manteniment de l'ordre.[22] Tot això justificaria plenament la vigència estratègica del *castellum* puigpelatí durant el període tardorepublicà, ja que es troba en un nus de comunicacions que permetia arribar a les comarques del sud de Barcelona i a l'interior de la província *Citerior*, per una banda, o bé a la capital, *Tarraco*, en direcció sud. Tampoc podem descartar que la reforma del *castellum*, amb la construcció del recinte superior protegit per torres, s'edifiqués amb motiu de la Guerra Sertoriana, per controlar un dels passos que l'exèrcit rebel pogué utilitzar per arribar des de la seva capital, Osca, a una de les principals ciutats portuàries, *Tarraco*, travessant la Serralada Prelitoral. De fet, la datació dels nivells constructius d'aquest recinte, en el primer quart avançat del segle I aC, així ho semblen indicar.

Amb posterioritat aquest enclavament estratègic també romangué actiu durant les guerres civils entre Cèsar i Pompeu, en què una de les claus fou la victòria cesariana a Ilerda, i la nostra fortificació podria haver estat un dels centres des d'on els diferents bàndols en conflicte es pogueren abastir, vigilar o executar maniobres d'assetjament o replegament.

D'aquesta manera, quan *Tarraco* i el seu territori deixen de ser escenari de conflictes bèl·lics, amb la pacificació del territori i el desplaçament de l'exèrcit cap al nord de la península durant les guerres càntabres, el *castellum* de Puigpelat és desmantellat i abandonat de forma definitiva. De fet, la presència militar devia haver perdut la seva raó de ser, i la nova reorganització de *Tarraco* i llur territori, portada a terme per August amb una important reordenació de les vies, acaba per fer definitivament innecessària l'existència de la fortificació, que és desmantellada i abandonada.

En conclusió, la troballa arqueològica del primer *castellum* documentat a l'*ager Tarraconensis*,[23] posen de manifest l'existència de petites guarnicions militars exercint tasques de control policial en «zones recentment annexionades, potencialment hostils i propenses a la sedició» (Jiménez de Furundarena 1995, 135) dels voltants de *Tarraco*, de les quals el *castellum* de Puigpelat és l'únic exemple conegut fins avui. Aquest sistema de control territorial en el període republicà, que sembla haver tingut una aplicació àmplia en el territori hispà, ha estat ben documentat a la zona portuguesa, com és el cas de la fortificació de Lomba do Canho, i també a l'àrea de Múrcia i Granada.[24] De fet, en aquesta regió del sud-est peninsular s'han estudiat un seguit de *castella* que segueixen la línia de connexió del Llevant amb *Carthago Nova* i amb l'interior de l'Andalusia oriental, és a dir, protegint una ruta estratègica per al moviment de tropes, el seu avituallament i la vigilància dels centres d'explotació miners interiors. Així que, si bé no es pot dir que la creació de fortificacions sigui fruit d'una política sistemàtica per crear xarxes de control del territori acabat de conquerir (Cadiou 2001, 89), sí que sembla que aquest pot ser un recurs habitual al llarg del territori hispà, i a partir de les dades més recents, també aplicables a l'entorn del territori de la *Tarraco* tardorepublicana, el nostre *castellum* n'és una bona prova.

19. Actualment la carretera N-240.

20. Per tant, era una alternativa al pas de la Riba, per on la coneguda via *De Italia in Hispania*, que sortia de *Tarraco* i passava per *Ilerda*, remuntava la vall de l'Ebre.

21. Tenim els exemples de La Cabezuela de Barranda o Castello da Lousa.

22. Com posa de manifest la bibliografia especialitzada sobre el tema, de la qual destacaríem Brotóns i Murcia 2008, 62, i Le Bohec 2006, 216.

23. De fet, fins avui, en terres catalanes, tan sols coneixíem el *castellum* de Can Tacó (Mercado *et al.* 2007), identificat fa pocs anys a les comarques barcelonines (Montmeló-Montornès), l'espectacular troballa dels campaments de campanya de la Segona Guerra Púnica (Noguera 2008) que els Escipions establiren al costat del riu Ebre, i el *castellum* baiximperial de Sant Julià de Ramis a Girona (Burch *et al.* 2005).

24. En el cas portuguès hem de remetre als estudis de Fabião 2007. En el cas murcià ens referim als ja esmentats *castella* del Cerro de las Fuentes de Archivel i del Cerro de la Cabezuela de Barranda (Brotóns i Murcia 2006; 2008). Per al cas de Granada, consten els *castella* de Peñón de Arruta i de Cerro del Trigo a Puebla de Don Fadrique.

Bibliografia

Adroher, A. *et al*. 2004: «La fortificación romana del Cerro del Trigo. Perspectivas arqueológicas», *El territorio de las altiplanicies granadinas entre la Prehistoria y la Edad Media. Arqueología en Puebla de Don Fadrique (1995-2002),* Sevilla.

– 2006: «Estructuras defensivas tardorrepublicanas en el ámbito rural de la bastetania», *Arqueología militar romana en Hispania II: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, Lleó, 625-638.

Aquilué, X. *et al.* 1991: «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida, 271-304.

Arrayás, I. 2005: *Morfología histórica del territorio de* Tarraco *(ss. III-I a.C.*), Instrumenta 19, Barcelona.

Brotóns, F.; Murcia, A. J. 2006: «El *castellum* tardorrepublicano del Cerro de las Fuentes de Archivel (Caravaca de la Cruz, Murcia). Estudio preliminar», *Arqueología militar romana en Hispania II: Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, Lleó, 640-653.

– 2008: «Los *castella* tardorrepublicanos romanos de la cuenca alta de los ríos Argos y Quípar (Caravaca, Murcia). Aproximación arqueológica e histórica», *Del Imperium de Pompeyo a la Auctoritas de Augusto,* Madrid*,* 49-66.

Burch, J.; Nolla, J. M.; Palahí, Ll.; Sagrera, J.; Sureda, M.; Vivó, D. 2005: «El *castellum* de Sant Julià de Ramis», *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 189-206.

Burillo, F. 2002: «*Oppida*, ciudades estado y *populi* en la transición del Ibérico Pleno al Tardío en el nordeste de la Península Ibérica», *I Jornades d'Arqueologia Ibera a l'Ebre. Recerca i Intepretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001*, *Ilercavònia* 3, Ribera d'Ebre, 205-220.

Cadiou, F. 2001: «Garnisons et camps pérmanents: un réseau défensif des territoires provinciaux dans l'Hispanie Républicaine?», *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto (Espacios urbanos rurales, municipales y provinciales),* Lleó, 81-100.

Ciurana, J. 2008: «El poblament romà a l'oest de l'Alt Camp (segles II aC.-V dC.)», *Història de Valls. De la prehistòria al món antic*, vol. 2, Valls, 398-99.

Díaz, M. 2009: *El* castellum *de Puigpelat,* Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 5, Fundació Privada Liber.

– 2009: *Memòria de les intervencions arqueològiques al solar del CEIP Joan Plana de Puigpelat (Alt Camp), 16 d'agost-31 d'octubre de 2006. 23 de juliol-24 d'agost de 2007*, Tarragona.

Díaz, M.; Puche, J. M. 2003: «El proceso de urbanización de la *Tarraco* republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11, Lleida, 291-319.

Dioniso, F. 2005: «El "castellum" romano del Cerro del Trigo (Puebla de Don Fadrique, Granada) y el control del territorio en la época republicana», *Archivo Español de Arqueología* 78, Madrid, 119-128.

Fabião, C. 2007: «El ejército romano en Portugal», *El ejército romano en Hispania. Guía arqueológica*, Universitat de Lleó, Lleó, 433-437.

Fabra, E.; Vilalta, E. 2008: «El poblat ibèric del Vilar», *Valls i la seva història. Volum II, Prehistòria i història antiga*, Valls, 163-183.

García Alonso, M. 2003: «El campamento romano de "El Cincho" (La Población de Yuso): resultados arqueológicos de la campaña del año 2002», *Sautuola* 9, Instituto de Prehistoria y Arqueología Sautuola, Santander, 109-140.

Jiménez de Furundarena, A. 1995: «*Castellum* en la *Hispania* romana: su significado militar», *Hispania Antiqua* 19, Valladolid, 129-150.

Le Bohec, Y. 2004: *El ejército romano: instrumento para la conquista*, Barcelona.

Macias, J. M. 2000: «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat», *Tarraco 99, Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 83-106.

Mercado, M. *et al*. 2006: «El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roina (Montmeló-Montornès) i la romanització de la Laietània Interior. Cap a un estudi arqueològic del jaciment i del territori», *Notes 2006*, vol. 21, *El patrimoni arqueològic del Baix Vallès*, Mollet del Vallès, 241-266.

– 2008: «El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental), i el seu entorn territorial», *Tribuna d'Arqueologia 2007*, Barcelona, 95-211.

Moret, P.; Chapa, M. T. (ed.) 2004: *Torres, atalayas y casas fortificadas: explotación y control del territorio en* Hispania *(s. III a. de C.-s. I d. de C.)*, Jaén.

Murcia, A. J.; Brotóns, F.; García Sandoval, J. 2008: «Contextos cerámicos de época republicana procedentes de enclaves militares ubicados en la cuenca del Argos-Quípar en el noroeste de la Región de Murcia (España)», *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial, Tabularium* 2008, Múrcia, 545-560.

Noguera, J. 2008: «Los inicios de la conquista romana de Iberia: los campamentos de campaña del curso inferior del río Ebro», *Archivo Español de Arqueología* 81, CSIC, Madrid, 31-48.

Otiña, P.; Ruiz de Arbulo, J. 2000: «De *Cese* a *Tarraco*. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización», *Empúries* 52, Girona, 107-136.

PALET, J. M. 2003: «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic», *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Barcelona, 211-229.

– 2008: «Formes del paisatge i estructuració del territori a l'Alt Camp», *Valls i la seva història*, vol. II, *Prehistòria i història antiga*, Valls, 352-364.

PERALTA, E. 1999: «El asedio del castro de la Espina del Gallego (Cantabria) y el problema de *Aracelium*», *Complutum* 10, Madrid, 195-212.

RUIZ DE ARBULO, J. 1991: «Los inicios de la romanización en occidente: los casos de *Emporion* y *Tarraco», Athenaeum* 79.2, 470-495.

– 1992: «*Tarraco* y *Carthago* y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior», *Miscel·lània Arqueològica. Homenatge a Josep M. Recasens*, Tarragona, 115-130.

SANMARTÍ, J. 2001: «La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya», *Butlletí Arqueològic RSAT 23*, Tarragona, 101-132.

VERGÈS, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. (ed.) 2008: *Valls i la seva història. Volum II. Prehistòria i història antiga*, Valls.

EVOLUCIÓ CONSTRUCTIVA I MATERIAL ARQUEOLÒGIC DE LA CASA NÚM. 3 DEL POBLAT IBÈRIC DE DARRÓ (VILANOVA I LA GELTRÚ), SEGLES II-I aC

Albert López Mullor

Resum

La casa número 3 era un edifici d'ús mixt. D'una banda, es feia servir com a taller, amb installacions per a l'obtenció de ferro a través de la cocció de l'argila local dins d'uns forns situats a la planta baixa, i d'altra banda s'utilitzava com a habitatge familiar, amb algunes cambres al nivell del carrer i les altres al pis alt. Aquesta construcció estava situada dins un barri artesanal del poblat ibèric, que s'estenia als peus del turó de Sant Gervasi, al cim i els vessants del qual se'n trobava el nucli original, establert cap al segon quart del segle V aC. El barri dels ferrers va començar a funcionar al segle IV aC, però va ser remodelat profundament cap als primers decennis del segle II aC. És llavors quan s'hi va bastir de bell nou la casa 3, la qual va tenir una activitat remarcable i va ser objecte de fins a nou reformes entre circa 195 i 80/70 aC, segons que va palesar l'excavació duta a terme.

Paraules clau: Darró, casa, ibèric, taller, ferro, ferrer, forn, barri artesanal.

THE CONSTRUCTIVE EVOLUTION AND ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM HOUSE NO. 3 IN THE IBERIAN SETTLEMENT OF DARRÓ (VILANOVA I LA GELTRÚ), 2nd – 1st CENTURIES BC

Abstract

House number 3 was a mixed use building. On the ground floor it housed a workshop with facilities for obtaining iron by firing local clay in kilns. It was also a family dwelling with some rooms at street level and others on the upper floor. It was built in one of the artisans' quarters of the Iberian settlement on the lower point of Sant Gervasi Hill, the most important part of which was on the top and on the slopes. It was founded around the second quarter of the 5th century BC. Work in the blacksmiths' quarter began in the 4th century BC, although major rebuilding took place around the first decades of the 2nd century BC. At this time House Number 3 was built. It shows considerable activity, having been rebuilt up to nine times between ca. 195 and 80/70 BC, according to the evidence obtained from excavation.

Keywords: Darró, house, Iberian, workshop, iron, blacksmith, kiln, artisans' neighbourhood.

El jaciment

Les ruïnes de Darró són al nucli urbà de Vilanova i la Geltrú, a la comarca del Garraf i la província de Barcelona, al final del passeig marítim de Ribes Roges (fig. 1-2). Els sectors excavats s'estenen per una sèrie de parcel·les situades entre el turó de Sant Gervasi, la línia fèrria, el passeig i el carrer de Juan de la Cosa. Tanmateix, el sector que va ser ocupat a l'antiguitat és molt més gran, perquè abraça tota la superfície del turó, així com una sèrie de finques a l'altre costat de la via del tren, entre el peu del pujol i l'escola Llebeig. També és probable que sota la platja de Ribes Roges, molt ampliada fa alguns anys mitjançant la construcció d'espigons, hi hagi més restes antigues (fig. 2).

La part excavada del jaciment s'ha dividit en quatre grans zones teòriques. La zona 0 (fig. 3-4), situada al peu del turó de Sant Gervasi i propietat de la Diputació de Barcelona des de 1986, on van començar les recerques sistemàtiques actuals, es troba a l'oest del conjunt, prenent com a nord convencional el traçat del ferrocarril. S'anomena zona 1 la finca situada immedi-

Figura 1. El conjunt de Darró des del sud-oest. En segon terme, la zona 0 del poblat ibèric, al sud de la via fèrria. Foto: Paisajes Españoles, fons documental de l'SPAL.

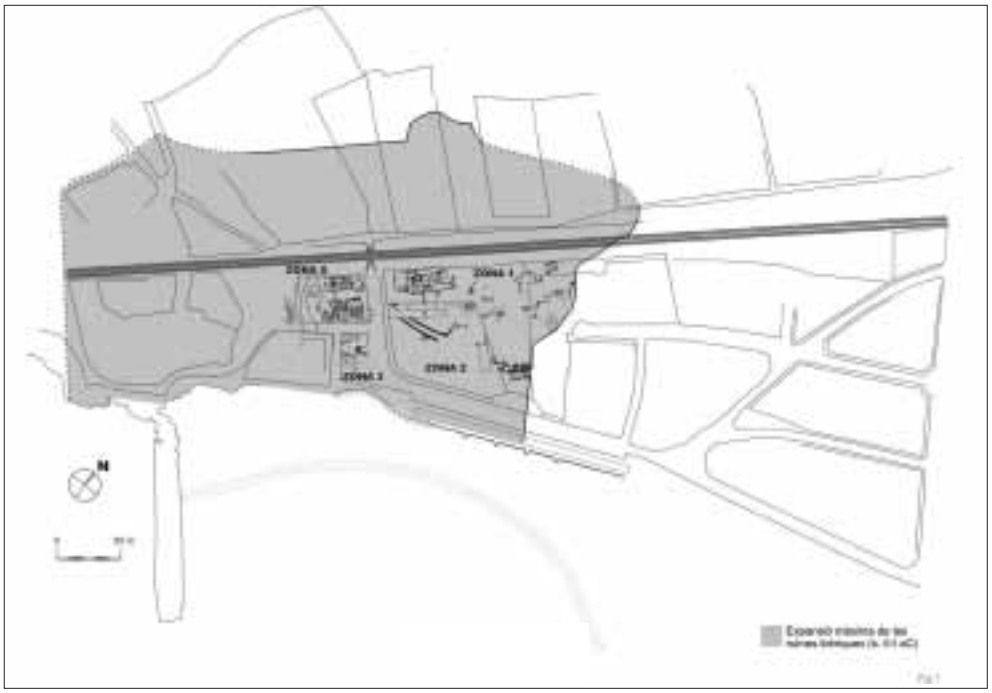

Figura 2. Planta general del jaciment de Darró amb indicació de les zones excavades i de l'extensió màxima ocupada durant l'època antiga, precisament en els segles II-I aC.

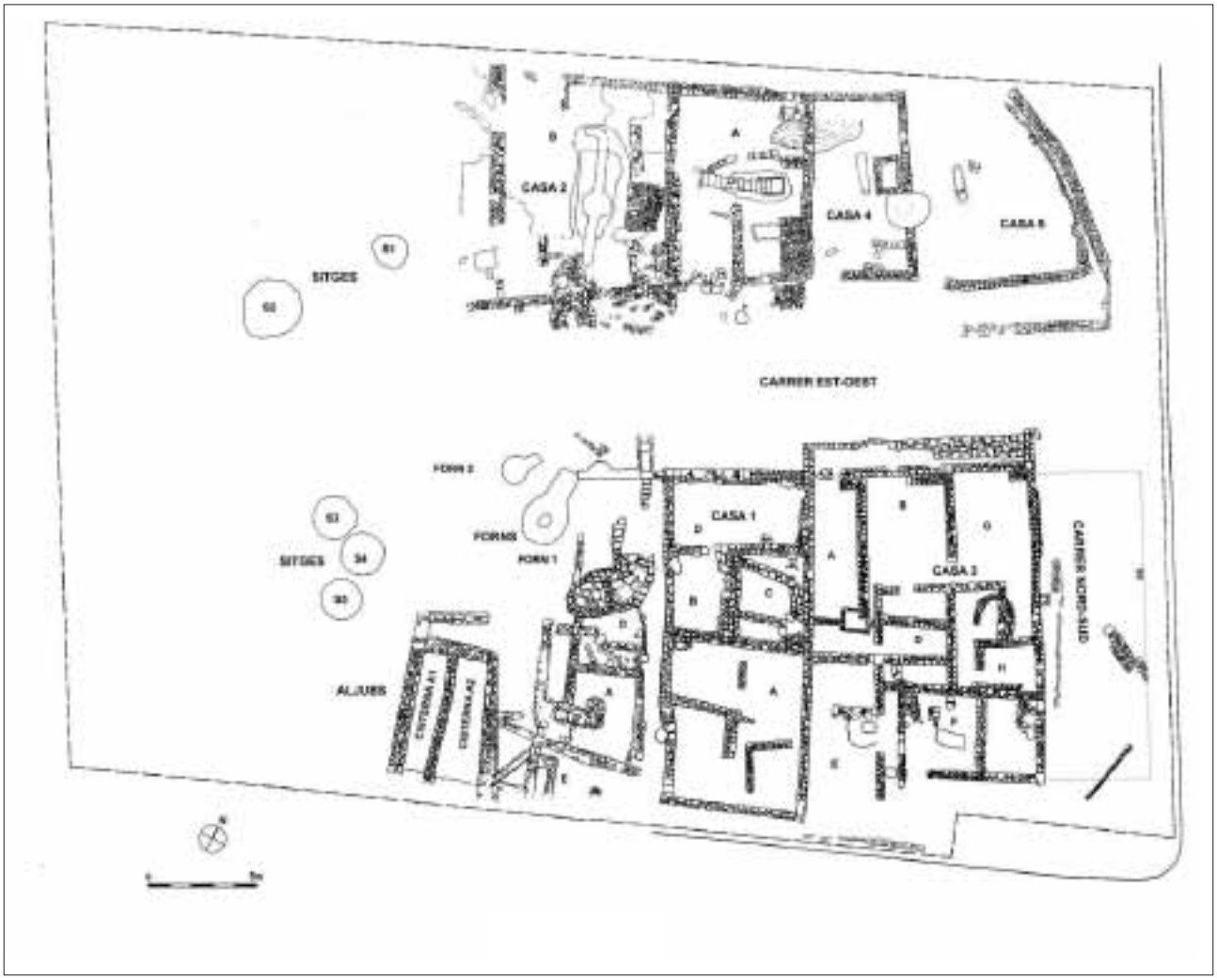

Figura 3. Planta del barri artesanal ibèric excavat a la zona 0 del jaciment. S'hi observen superposades les ruïnes de totes les seves fases: segles IV-I aC.

Figura 4. Cases taller ibèriques de la zona 0 del poblat de Darró bastides al començament del segle II aC.

atament a llevant, a l'altre costat del carrer de Ponent, que travessa la via per sota d'un túnel. La zona 2 és a migdia de la 1, i es tracta d'un solar que abans donava al passeig de Ribes Roges i al carrer d'Alexandre de Cabanyes. Havent desaparegut el març de 1998 una gran part del traçat d'aquest carrer, ara mateix no hi ha cap solució de continuïtat entre les zones 1 i 2, que són de propietat municipal des de 1997. Finalment, la zona 3 és la plaça de Darró, situada entre les zones 0 i 2, un bloc d'apartaments i la platja. Aquesta plaça, un cop excavada, es va tornar a urbanitzar el juny de 1998, tot preservant les restes que conté el subsòl.

A la zona 0 es conserva una colla de cases de l'època ibèrica, bastides a començament del segle II aC, arrenglerades a les dues voreres d'un carrer antic traçat d'est a oest, entre els quals es troba la núm. 3, objecte principal d'aquest treball. Al costat, hi ha les restes de dos forns, de dos dipòsits d'aigua i de diverses sitges, les quals, un cop excavades, romanen tapades (fig. 3). Cal afegir que, al cim i als vessants del turó, hi ha els vestigis més remots del poblat de Darró. Fins ara no s'hi ha excavat detingudament, perquè era més urgent resoldre els problemes que plantejava el desenvolupament de la ciutat moderna a la plana litoral. Això no obstant, al vessant oriental s'han dut a terme sondeigs, en què s'han trobat materials que daten del segon quart del segle V aC, i a l'occidental d'altres que cal situar als segles IV i III aC. D'altra banda, al subsòl de les cases ibèriques del segle II aC, es van trobar ruïnes d'habitatges dels segles IV-III aC.

La zona 3, actual plaça de Darró (fig. 1, 2), conté vestigis força malmesos de l'època ibèrica, datats dels segles III-I aC, a més de ruïnes molt disperses corresponents a la *pars rustica* de la vil·la romana. A la zona 1 (fig. 2), es conserven unes altres ruïnes ibèriques del segle II aC, situades cap al centre del predi i avui tapades, les quals consisteixen en un enreixat de cases, molt semblant al de la zona 0. Aquestes cases tenen a llevant un gran forn ibèric per coure ceràmica, el qual es va usar els segles III a I aC. Sota les cases hi ha un segon forn, que va aparèixer ple d'àmfores de tipus púnic ebusità, idèntiques a les de la forma PE 15, produïdes a Eivissa.

En la zona 1 mateixa, molt a prop dels vestigis ibèrics, i de vegades a sobre, hi ha la *pars rustica* de la vilLa (fig. 2). Aquest conjunt d'instal·lacions pertanyia a l'explotació agrícola romana que hi va haver en el lloc de Darró des de mitjan segle I aC fins al segle VI de la nostra era, com a mínim. Està compost per dependències de diverses èpoques, repartides per diferents llocs de la zona. A migdia, hi ha vestigis remarcables que havien pertangut a un *torcularium*, datat dels darrers anys del segle I aC. Cap a ponent, hi ha una agrupació d'instal·lacions rústiques del segle III dC. Un xic més lluny, a tocar del límit occidental del predi, n'hi ha una altra que data del segon quart del segle V dC. Encara dins la zona 1, cal destacar les ruïnes de la *pars urbana* de la vil·la, situada al costat de la via del tren, una mica enretirada de les dependències productives. Les restes descobertes corresponen gairebé a la meitat meridional de la residència, ja que la septentrional es troba, en part, a sota i, en part, a l'altre costat del ferrocarril. A la zona 2 (fig. 2), l'àrea del jaciment que dóna al passeig marítim de Ribes Roges, es conserven tapades les instal·lacions d'una terrisseria romana, que va funcionar durant la segona meitat del segle I aC i al llarg de tot l'I de la nostra era.

Antecedents

Les notícies més antigues sobre el jaciment de Darró es remunten a la *Carta del Doctor D. Jayme Pascual… al Doctor D. Francisco Papiol de Padró,* datada del 1789 i transcrita per Josep Coroleu (1979, 29-34). S'hi esmenten «las fábricas subterráneas que se han descubierto [prop de l'ermita de Sant Gervasi] y los muchos sepulcros llenos de huesos y calaveras pasado el cráneo de algunas de ellas con un clavo». Aquest paràgraf, que es reprodueix a la *Carta Arqueològica de la província de Barcelona* (Almagro, Serra i Colominas 1945, 230), suggereix l'existència d'un poblat ibèric, atès el ritu practicat en els cranis, i dóna a entendre que la presència de les ruïnes era cosa sabuda fa doscents anys. Pel que fa a la vil·la romana, a la Carta Arqueològica es recull la notícia de la troballa d'un paviment de mosaic blanc i negre, que es va destruir, i d'un *home de pedra* del qual no s'ha tornat a tenir cap referència.

Les primeres evidències tangibles de la presència romana que ens han pervingut es van localitzar arran de les obres del ferrocarril, el 1880: es tracta d'un capitell i una base de columna que, juntament amb altres vestigis semblants trobats més tard, es conserven en el museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. Poc després, es va donar a conèixer de forma científica l'únic epígraf descobert al jaciment fins ara, que ja havia estat publicat per Pascual i Coroleu (Coroleu 1979, 29-30, *CIL* II 4444, Castellano 1986). Aquestes troballes degueren engrescar Albert Ferrer Soler (1944, 1947-1948, 1955), que hi va realitzar els primers estudis arqueològics en el sentit actual del terme. Poc després, Antoni Arribas (1956, 1959) va dur a terme dues campanyes d'excavació sistemàtica a la zona 1, en el decurs de les quals es va delimitar el mur que tancava la *pars urbana* a migdia i diversos àmbits de la residència. L'activitat arqueològica va continuar el 1977, en què membres del Centre d'Estudis del Museu Víctor Balaguer, en ser aturat el treball de les màquines que feien els fonaments d'una casa a la zona 0, van recollir materials escampats i van netejar les ruïnes de part de la casa 1, on també van fer algun sondeig.

Aquesta tasca va continuar amb menys intensitat fins al 1979, en la casa 1 mateixa i també en la 3 (Ferrer Martí 1979).

En 1980, el Museu Arqueològic de Barcelona, avui Museu d'Arqueologia de Catalunya, va assumir la direcció científica –que ens va ser encarregada– i el finançament de les excavacions, les quals es van estendre progressivament a tota la zona 0, per interpretar i datar les troballes realitzades fins llavors i conèixer el jaciment de manera més àmplia (López Mullor 1986*a*; López i Ferrer 1982). A partir de 1984, la recerca, assumida pel nostre Servei, que l'ha continuat fins ara, va adquirir una empenta considerable i també va afectar les zones 1, 2 i 3. La importància de les ruïnes va propiciar un acord de col·laboració entre l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú i la Diputació de Barcelona per descobrir-les, consolidar-les i posar-les a l'abast del públic.

Al llarg d'aquests darrers anys, s'han dut a terme nombrosos treballs en el jaciment, els quals l'han convertit en un conjunt ben conegut (p. e. López Mullor 1986*a*, 2009; López i Fierro, 1988, 1990, 1991, 1992, 1994, 2004; López *et al.*, 1992, 2002, 2004, 2009). En primer lloc, durant 1984 i 1985, es va avançar molt en la recerca de la zona 0, i paral·lelament s'intensificà la tasca de prospecció a tota l'àrea arqueològica, mitjançant l'obertura de centenars de cales, fins a delimitar-ne el perímetre. Els següents dos anys es van excavar en extensió les zones 1 i 2 i es van fer sondeigs a la 3. Aquests treballs van donar com a resultat el descobriment d'un tram considerable de la *pars urbana* de la vil·la, així com de diverses dependències de la *pars rustica* i de més restes ibèriques. En 1987-1988, es va insistir en la zona 1, amb el descobriment de noves instal·lacions de la *pars rustica* de la vil·la i les cases i els forns ibèrics. En 1990, es va tornar a excavar a la zona 0, tant a la casa ibèrica núm. 1 com al sistema hidràulic veí, amb cisternes i canalitzacions, que es va descobrir llavors. En 1992 i 1993, es va treballar a l'extrem de llevant de la zona 1, en què es va trobar el conjunt d'estances de la *pars rustica* corresponents al segle v, i a la zona 3, on van aparèixer més dependències rústiques romanes bastides sobre les ruïnes de cases ibèriques. Al llarg del bienni 1996-1998 els treballs es van adreçar, d'una banda, a la delimitació exacta de la part del jaciment situada a migdia de la via fèrria, i d'altra banda, a la continuació de les excavacions al barri ibèric de la zona 0, en què es va excavar sistemàticament la casa número 2. També va continuar el descobriment del carrer longitudinal i es va treballar als àmbits F i G de la casa 3, on restaven per excavar alguns estrats. Finalment, entre 2000 i 2004, es va anar treballant als sectors perifèrics de la zona 0, fins que va restar exhaurida del tot. Des d'aleshores, s'ha pres part en el control de les cales obertes en diversos sectors del turó de Sant Gervasi.

La casa ibèrica núm. 3

Descripció (fig. 3-4)

Aquest habitatge, situat a la zona 0, ocupa la meitat de llevant d'una illa d'edificacions formada per dues construccions, la meitat occidental de la qual correspon a l'anomenada casa 1. Aquests habitatges estan separats per una paret mitgera traçada en direcció nord-sud. L'illa està delimitada a llevant, migdia i tramuntana per sengles carrers. El del nord està porticat i s'hi obren les entrades principals de les cases; del de llevant no en coneixem l'amplària completa, ja que s'endinsa sota una zona no excavada, però sembla prou extens. Del de migdia, en canvi, a penes en tenim informació, ja que en gran part roman sota una de les andanes laterals de la plaça de Darró. Tot i això, no sembla ben bé un carrer, sinó més aviat un passatge o un espai relacionat amb la casa 3, ja que el seu traçat no continua cap a ponent i la casa núm. 1 sembla que li fa fer un reclau. Finalment, a ponent hi ha un passatge que comunica la casa 1 amb un sector artesanal, en el qual es van bastir diversos forns i dues cisternes amb un complicat sistema de desguassos i piques de decantació.

La casa 3 està dividida en set àmbits. L'A, el B i el G, situats de ponent a llevant, comuniquen amb el carrer porticat que la limita pel nord. Tots tres són allargassats i de planta rectangular, i van fer les funcions de tallers, amb un forn cadascun, utilitzat versemblantment per a l'obtenció de ferro mitjançant la cocció de l'argila que s'obtenia del subsòl mateix del poblat o de la rodalia. L'àmbit E, a migdia de l'A, tenia un altre forn per a la mateixa funció. En canvi, les estances D i H sembla que van tenir un caràcter domèstic en determinades etapes, però no en totes, com veurem. Per la seva banda, l'F, força aïllada de la resta de la casa, sembla que sempre va tenir un ús residencial, ja que s'hi han trobat diverses llars de foc i un enterrament infantil. En tot cas, ateses les dimensions i disposició d'aquest edifici, no sembla forassenyat pensar que havia tingut una planta alta, d'ús residencial.

Treballs d'excavació

L'excavació de l'àrea de la casa 3 va començar els anys 1977-1979, en què es va excavar una necròpolis tardoantiga que havia ocupat una gran part de les zones 0 i 3 del jaciment. La casa pròpiament dita, però, no es va començar a descobrir fins a la campanya de 1980, en què es va treure l'horitzó d'abandó d'aquesta zona, d'època romana i datat de cap a mitjan segle III. Tot seguit, es va començar a excavar en profunditat als àmbits G i H. Durant els anys 1981 i 1982 es va dur a terme la primera part dels treballs en l'àmbit F, en què l'excavació va restar aturada fins a 1996, quan va conti-

nuar sense arribar a exhaurir-ne tota l'estratificació. Els anys 1981-1982 també van continuar els treballs a les altres estances de l'habitatge, fins a arribar a conèixer-ne la planta completa. De 1983 a 1985 la recerca es va centrar a les habitacions B i H, que van ser excavades fins a exhaurir-hi la seqüència estratigràfica. A l'àmbit G l'aparició de la capa freàtica va aturar els treballs, els quals es van continuar l'any 1997 amb el suport del CASC, que va facilitar la maquinària per extreure-hi les aigües temporalment. L'any 2004 es va fer una petita campanya que va afectar el límit meridional de la casa. Llavors es va trobar el tancament sud de l'àmbit E i una sèrie d'estructures a tocar de l'àmbit F, de difícil interpretació perquè es conserven de manera molt fragmentària, que podrien correspondre a un petit porxo obert a un carreró.

Evolució de l'habitatge

El moment més antic de l'ocupació d'aquest lloc s'ha de situar a mitjan segle IV aC. Llavors es va bastir un recinte segurament rectangular, del qual no coneixem tot el perímetre perquè excedia la zona excavada fins al terreny natural, és a dir, s'endinsava per sota dels carrers ibèrics que delimiten a tramuntana i llevant les ruïnes de la casa dels segles II-I aC, que ha pervingut més ben conservada. És interessant assenyalar que, abans de construir les parets d'aquest habitatge, i per tal que tinguessin una base sòlida, es van haver de col·locar diverses capes de rebliment en el solar triat, ja que es trobava en una zona d'antics aiguamolls, a tocar de la desembocadura del torrent de Sant Joan i, tal com encara passa avui en dia, la capa freàtica no era gaire fonda i devia experimentar constants oscillacions. El primer estrat de rebliment estava format per argila barrejada amb branques i alguns trossos de bigues de fusta, alguns dels quals es conservaven *in situ*, xops per les aigües subàlvies, que, com hem dit més amunt, van ser dessecades temporalment el 1997 per procedir a l'excavació. A sobre d'aquesta base, es van posar nous estrats de terres i pedres.

Aquesta primera unitat d'habitació, caracteritzada per la presència d'una gran estructura de combustió, de planta de ferradura, probablement un forn, situada al bell mig (fig. 3-4) va subsistir sense variacions fins als primers decennis del segle II aC. En aquell moment es va produir un canvi important en el poblat, sens dubte ocasionat per la conquesta romana i pel consegüent canvi de signe de les perspectives comercials. A Darró no hi ha mostres de resistència als conqueridors, malgrat que les fonts recullen la Batalla de Cissa (Liv. XXI, 60, 7, Polib. III, 76, 1-12), en què es van veure implicats altres cossetans. Probablement, el nostre assentament va reprendre, sota unes altres mans o, almenys sota unes altres directrius, la funció de centre redistribuïdor de mercaderies pròpies i d'importació, desenvolupada d'antuvi i abans segurament lligada als interessos del comerç púnic ebusità.

Aquesta conjuntura nova també va propiciar un remodelatge urbanístic que va afectar les construccions que des de feia temps ocupaven el paratge argilós que envoltava el turó de Sant Gervasi, on hi havia el nucli més antic del poblat. En aquest context cal situar la construcció de la casa 3 pròpiament dita. L'edificació d'aquest habitatge no va ser un fet aïllat, sinó que s'ha de relacionar amb un canvi més profund de les estructures del poblat. D'aquesta manera, tot el nucli situat al peu del vessant oriental del turó va ser projectat de manera unitària, cosa que va comportar l'obertura de dos carrers –segurament van ser més, però només hem pogut excavar aquests dos i els indicis de, potser, un tercer–, un al nord i un altre a l'est, el primer porticat. D'ençà que va començar l'ús de la casa, al primer quart del segle II aC, i fins que va perdre la seva funció inicial (circa 70-50 aC), els canvis de la distribució interior van ser incessants, a diferència de l'època anterior en què les estructures havien romàs invariables durant gairebé un segle i mig. Això fa pensar que l'etapa dels segles II-I aC va ser la més activa de la vida del poblat.

Una part important dels canvis esdevinguts a l'interior de l'edifici podrien ser el resultat de la redistribució de llars i forns, motivada per la reforma o reconstrucció d'aquests elements, la vida útil dels quals no devia ser gaire llarga, sobretot si eren sotmesos a un ús intens. S'ha d'assenyalar que, al costat de les installacions artesanals, hi havia focs merament domèstics. La seva situació serveix de pista per esbrinar el caràcter de cada estança en cada moment i palesa, sens dubte, que la casa 3, com totes les altres del barri de què formava part, va tenir una funció doble, d'habitatge i taller. També cal esmentar l'aparició d'enterraments infantils sota els paviments d'algunes cambres; tots són d'inhumació i corresponen a fetus terminals o nadons. Tot seguit, en descriure les fases d'utilització, observarem que els enterraments són a les estances de la casa destinades a l'ús domèstic, i que hi apareixen després d'un canvi en la compartimentació. Aquestes tombes són el testimoni de pràctiques propiciatòries ben conegudes en el món ibèric (estat de la qüestió a Gusi i Muriel 2008), d'acord amb les quals s'enterrava a casa el primer (?) fill que naixia mort o moria de molt petit, després d'haver-se produït la fundació de l'edifici o un remodelatge important d'aquest.

Etapes constructives

Abans de passar a la descripció i datació de les seves fases constructives, cal assenyalar que l'anomenada casa 3, malgrat el seu apel·latiu convencional que suggereix un caràcter unitari, gairebé mai no va constituir un sol habitatge. Durant una llarga temporada, va estar subdividida principalment en dues

unitats habitacionals. És per això que, per simplificar la descripció de les fases evolutives, utilitzarem els termes *casa de llevant*, en referir-nos al recinte de la meitat oriental, i *casa de ponent*, en parlar de l'àmbit occidental. Igualment, quan anomenarem les vies urbanes que envoltaven l'edifici, ens referirem al *carrer nord* i al *carrer est*; del carreró descobert a tocar de l'andana lateral de l'actual plaça de Darró en direm *carrer sud*. A més, cal tenir en compte, que, en començar les nostres excavacions el 1980, les cambres A i C ja havien estat buidades en el decurs de treballs precedents *de salvament* i tenim poques notícies sobre l'estratigrafia que s'hi va trobar.

Fase A, 195-160/150 aC (fig. 5.1)

En aquell moment la casa presentava una estructura complexa. Si comencem la descripció per la façana que dóna al carrer nord, veurem en primer lloc que hi havia una vorera formada per un enllosat barroer de pedres calcàries planes (UE 167). Aquest enllosat s'adossava a la dreta i a l'esquerra als murs 6 i 11, prolongació de les parets laterals de la casa, els quals sostenien la coberta d'un pòrtic. Al costat del segon d'aquests murs, i ja en el carrer, hi havia una pedra clavada verticalment (168) que protegia la cantonada del pòrtic del trànsit rodat. Una vegada passats la vorera i el porxo, hi havia tres portes, delimitades de llevant a ponent, pels murs 24, 25 i 26. Es tractava dels accessos als àmbits G, B i A, respectivament. Des de l'estança G, al llarg d'un passadís format pels murs 11 i 95, s'entrava a l'H. Allà hi havia una porta que comunicava amb el carrer est. La cambra B estava tancada per l'envà 39, però era possible passar cap a la G per una porta oberta entre els murs 8 i 38. S'ha de remarcar que en aquest àmbit es va trobar l'enterrament 153.

Llavors, totes aquestes estances no pertanyien al mateix habitatge. Les A, C, D i E constituïen la casa de ponent, un espai unitari amb porta al carrer nord, el límit meridional del qual es troba fora de la zona excavada. L'estança F no s'havia bastit encara i en el lloc que més tard ocuparia n'hi havia una altra que es devia haver bastit en l'etapa anterior del jaciment, de la qual només coneixem la paret 520, traçada en direcció nord-sud, que podria haver delimitat una cambra de planta diferent a la d'F *stricto sensu*. Sobre el seu paviment (507) hi havia dues estructures de combustió, una de planta el·líptica (516) i una altra de molt malmesa, els límits de la qual eren imprecisos. S'accedia a aquest espai a través d'una porta oberta en la paret oriental d'E. Per la seva banda, la casa de llevant constava de les estances B, G i H, la segona dotada d'un forn allargassat (97) adossat a la paret de llevant (11). Tant B com G tenien portes independents al carrer, però es comunicaven a través d'una de secundària. Cal afegir que, ja des d'aquell període, s'utilitzaven els carrers nord i est. El primer tenia porxos en ambdós costats, el de la banda de migdia és visible a la figura 3, i el de tramuntana es trobava al davant de la casa 2.

Malgrat el canvi estructural important que havia comportat la construcció de la casa 3, sembla que les activitats econòmiques desenvolupades a l'indret eren les mateixes de l'etapa precedent, i la tipologia dels forns d'aquesta fase i la seva proliferació presenten una línia de continuïtat amb els d'abans. Pel que fa a la interpretació funcional, creiem que la cambra B era l'habitatge pròpiament dit (recordem la inhumació 153) i la cambra G es devia utilitzar per a tasques artesanals, atesa la presència de les restes molt malmeses d'un forn, així com dels vestigis d'una tobera al passadís G-H. L'espai H potser era subsidiari de la funció productiva. A la casa de ponent només es van trobar vestigis d'un foc a la cambra A, i s'ha de tenir en compte la presència del forn a l'àmbit F, comunicat amb E. Potser, tot plegat s'utilitzava per a les activitats artesanals, i l'habitatge, si n'hi havia, era a la planta pis.

Fase B, 150-140 aC (fig. 5.2)

Els canvis d'aquest moment afecten l'habitatge de llevant, on desapareix el forn de la cambra G. En el seu lloc s'hi van disposar tres focs arrenglerats (UE 86, 88, 90). En l'àmbit B, es va construir un petit recinte situat al fons i limitat pels murs 41 i 42, a l'interior del qual va funcionar una estructura de combustió de planta rectangular, que segurament era un forn (152). Sembla, doncs, que a les estances G i H hi van continuar les activitats artesanals, com també a la B, atesa la instal·lació d'un possible forn de dimensions considerables. A la casa de ponent les coses continuaven igual, tot i que, on després hi hauria l'àmbit F, les dues estructures de combustió que funcionaven a la fase anterior i el mur de la construcció a la qual s'associaven van ser amortitzades per l'estrat 506. D'aquesta manera desapareixien del tot els vestigis de la primera etapa del jaciment que encara s'hi conservaven.

Fase C, 120/110 aC (fig. 5.2)

En aquell moment es va dipositar en gran part de l'habitatge un nou paviment (94), però les compartimentacions van restar intactes.

Fase D,* circa *110 aC (fig. 5.3)

A la casa de llevant van canviar els envans de l'àmbit H, que es va eixamplar, i s'hi va formar un petit vestíbul al costat de la porta del carrer est. A més, van desaparèixer els focs de G. A la casa de ponent es va construir una paret al fons de la cambra A (UE 43, 44) amb una porta que donava a l'estança C-E. L'espai D va adquirir més personalitat, ja que l'accés es va fer més petit. L'àmbit F continuava sense aixecar-se amb les estructures de la primera etapa del jaciment amortitzades per un rebliment, la part superior del qual s'utilitzava

com a paviment (506). El canvi a l'habitació H s'hauria de relacionar amb la desaparició dels focs de la cambra G. Això devia fer que totes dues passessin a tenir una funció domèstica i que només romangués l'espai B dedicat a les tasques productives. Al mateix temps, l'estança A podria haver adquirit un ús domèstic.

Fase E, **circa** *100 aC (fig. 5.4)*

Es caracteritza per comportar força canvis. L'espai H es va fer independent i va adquirir funció domèstica: tenia una llar (UE 75) complementada per una estructura per recollir cendres o caliu, formada per dues meitats d'àmfora (74). A més, a l'angle nord-est es va diposi-

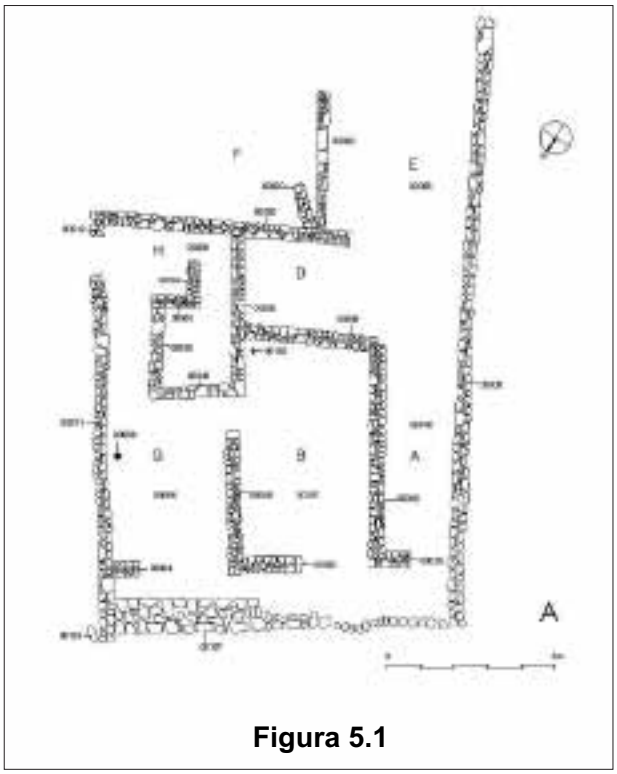

Figura 5.1

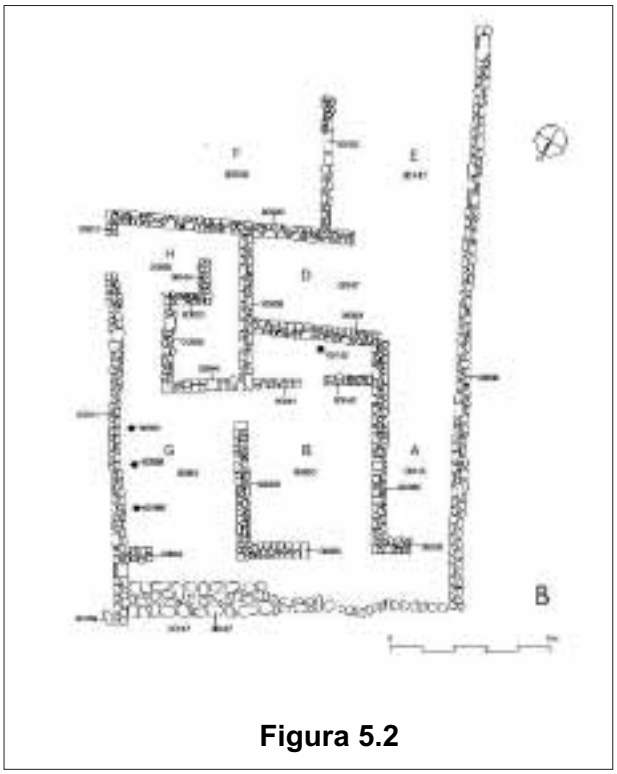

Figura 5.2

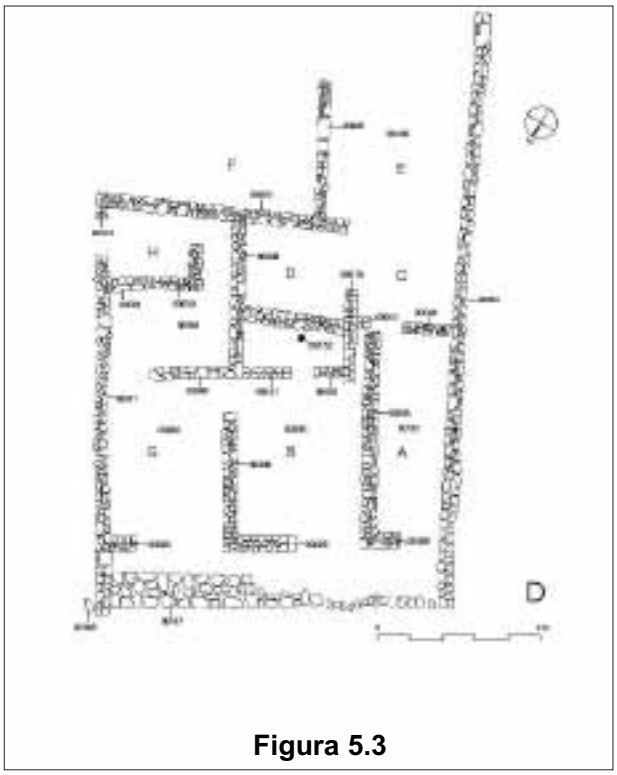

Figura 5.3

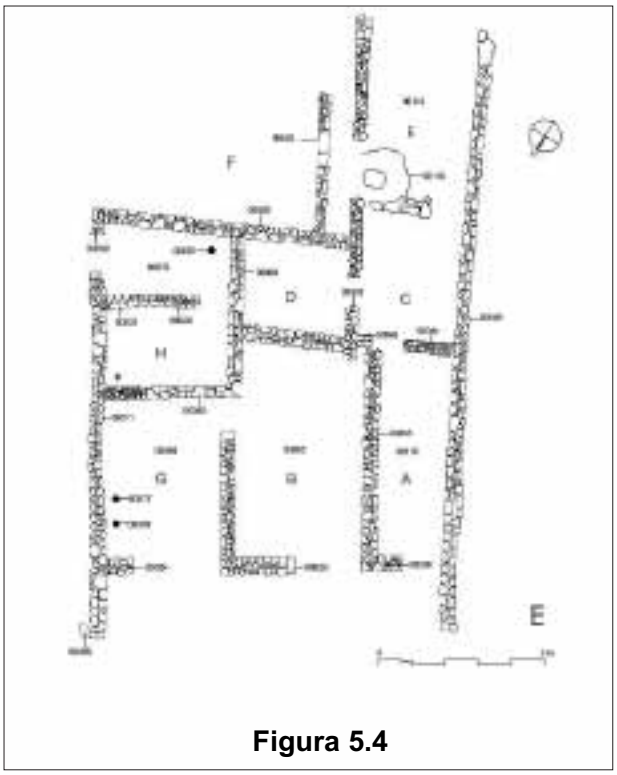

Figura 5.4

Figura 5. Evolució constructiva de la casa núm. 3: fase A (195-160/150 aC); fases B (150-140 aC) i C (120/110 aC); fase D (110 aC); fase E (*circa* 100 aC).

tar un enterrament infantil, cosa que suggereix l'ús que s'hi feia i la refundació d'aquest àmbit. Una altra unitat la formaven les estances G i B. La G va tornar a l'ús productiu, ja que s'hi van trobar restes de focs (77, 79), potser d'un mateix forn allargat situat al costat del mur 11, com el que hi havia hagut en fases precedents. La B comunica amb l'anterior mitjançant una porta prou estreta. Arran de la desaparició del forn que hi havia a tocar de D i dels murs que el delimitaven i la segregació d'H, potser va adquirir una funció domèstica.

El tercer habitatge el formaven les cambres A, C, D i E. A l'estança E es va col·locar un forn força gran (110) amb xemeneia independent, i comunicava amb la C i la D per sengles portes. No cal dir que a l'àmbit E es desenvolupaven tasques productives, potser associades amb la mateixa funció d'A. Així, aquesta darrera es podria haver utilitzat per treure els productes al carrer. Tal vegada la D, més aïllada, era domèstica, encara que atesa l'absència de focs, podria haver estat un magatzem.

Fase F, 100/90 aC (fig. 6.1)

La cambra H va tornar a integrar-se a la casa de llevant, juntament amb la D, que fins llavors havia estat dins de l'habitatge de ponent. A més, la porta que comunicava H directament amb el carrer est va ser tapiada. Totes dues estances van continuar tenint una funció domèstica, palesada per l'aparició d'un enterrament infantil nou a l'angle sud-est (UE 37), a sobre del qual es va posar una llar; tot plegat ben simbòlic. A l'estança G, que formava part de la mateixa casa, s'hi va instal·lar un forn novament (69), cosa que en denota l'ús productiu. Aquesta utilització també podria haver-se estès a la cambra B, ja que la porta de comunicació amb G era molt ampla. La casa de ponent abraçava les estances A i E. L'A era domèstica i a l'E funcionava el forn de les etapes anteriors, reformat lleugerament. A l'espai F, encara independent de totes dues cases, funcionava una llar de foc o potser un forn petit de planta quadrada.

Fase G, 90/80 aC (fig. 6.2)

Les dues cases es van unificar, a excepció de la cambra A. Llevat del forn de la cambra E, hi van desaparèixer totes les altres estructures de combustió. A més, es va tornar a obrir la porta que comunicava H amb el carrer de llevant. Pel que fa a la funció de les estances, no sembla que el conjunt format per B, G, H i D, aquestes dues darreres formant una sola superfície diàfana, fos apropiat per a un ús domèstic, ja que és molt espaiós i té massa portes. D'altra banda, A i E semblen íntimament relacionats, com en etapes anteriors. Això fa pensar, amb les reserves que fan al cas, que tot el conjunt estava relacionat amb el forn E i tenia un ús productiu. En canvi, l'àmbit F, que es va construir en aquell moment i era independent de tots els altres, tenia una funció sens dubte domèstica, amb una llar a l'angle nord-est (UE 120), sota la qual va aparèixer un enterrament infantil. La seva porta, situada a l'angle sud-oest, donava al carrer que transcorria a migdia, el traçat del qual feia un reclau en arribar al límit meridional d'E. Cal plantejar-se si en aquella fase no es va utilitzar tota la casa 3 per a funcions productives i comercials i el lloc d'habitatge pròpiament dit es va circumscriure a l'estança F, bastida de bell nou, i a la probable planta pis.

Fase H, 80/70 aC (fig. 6.3)

Hi ha una certa continuïtat respecte al moment anterior, però cal remarcar la desaparició del forn de la cambra E i gairebé l'absència d'altres forns corresponents a aquesta etapa. Això fa suposar que l'ús productiu es va perdre definitivament i, fins i tot, es podria arribar a pensar que el carreró de migdia va ocupar els antics àmbits C i E. Els espais A i F, d'ús clarament domèstic, van continuar independents. En el segon es va bastir un envà que el subdividia en dues petites estances comunicades per una porta, i en el primer va aparèixer una altra llar més petita (UE 116) al costat de l'accés que donava al carrer de tramuntana.

Fase J, segle II avançat (fig. 6.4)

La casa ja no va patir més canvis estructurals fins aquesta fase, en què la compartimentació va canviar radicalment. Els carrers nord i est continuaren en ús, però van desaparèixer totes les portes que hi comunicaven. També es van unificar en un de sol els àmbits A, B i G. Segurament, l'accés es trobava al carreró del sud, amb el qual comunicaven les estances D, F i H, esdevingudes una de sola, i E. Tot això va anar acompanyat de la deposició de l'estrat 07, ben gruixut i ple de material residual que, o bé procedia d'un abocador, o bé aplegava parets de tàpia de la casa mateixa, algunes de les quals van haver de ser enderrocades per reformar-la d'aquesta manera tan profunda.

Quant al caràcter de la utilització de l'edifici, és palès que el conjunt A, B, G sembla un espai unitari ben comunicat amb D, F, H i que es podria interpretar com un magatzem o cort. Finalment, l'espai E potser n'era subsidiari o tenia una funció domèstica, però tot plegat és molt hipotètic. Aquest ús ja se situa en una època en què el poblat ibèric com a tal havia desaparegut feia temps –cap a mitjan segle I aC en sentit ampli– i la zona 0 del jaciment s'havia utilitzat com a seu d'una sèrie de dependències rústiques i potser també com a residència de la mà d'obra: segurament els descendents dels que uns anys abans s'anomenaven ibers o hispans. Sabem que al sector nord-oest de la zona 0 es va amortitzar una sèrie de sitges una mica més tard de mitjan segle I i s'hi van anar edificant instal·lacions de nova planta. Al segle II, com va passar a la casa 3, es va reutilitzar la 2 i totes dues van restar definitivament abandonades i colgades cap al segon quart del segle III. Poc després, es van plantejar a la zona 0 noves construccions molt més escadusseres, sempre en la perifèria de la vil·la (López Mullor *et al.* 2002, 2004).

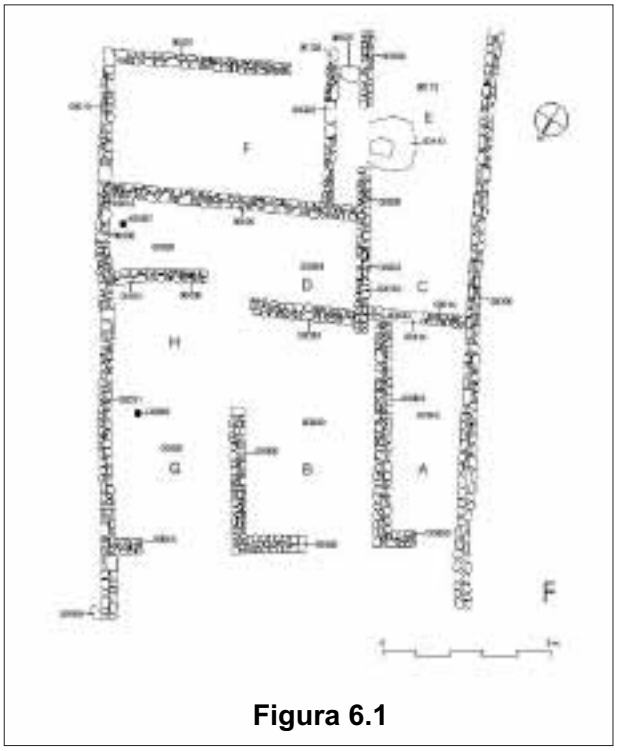

Figura 6.1

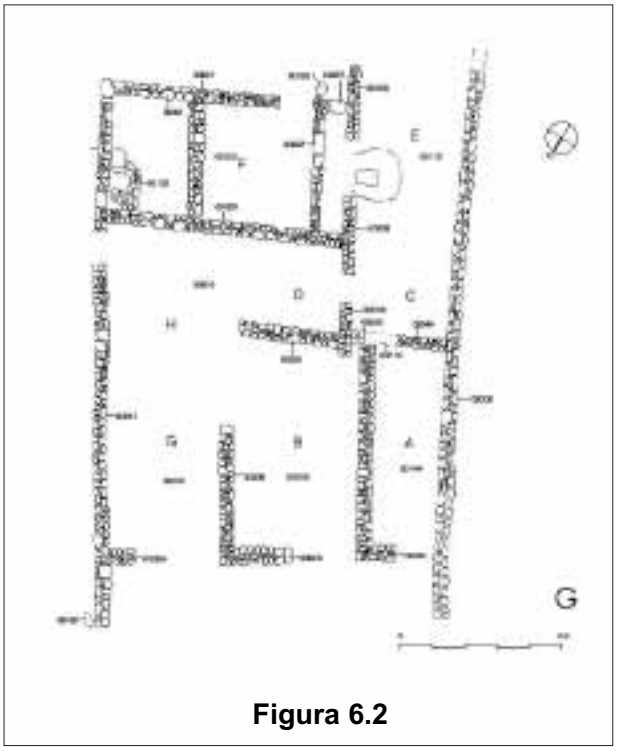

Figura 6.2

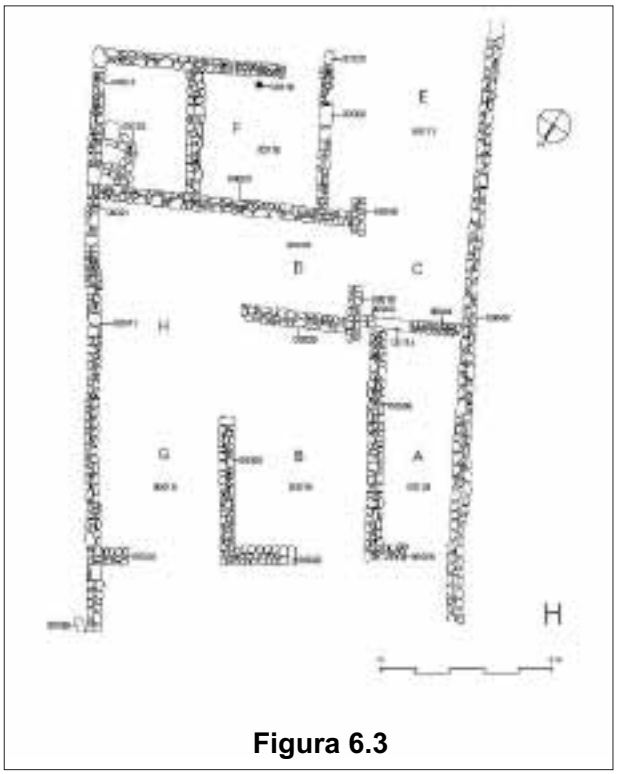

Figura 6.3

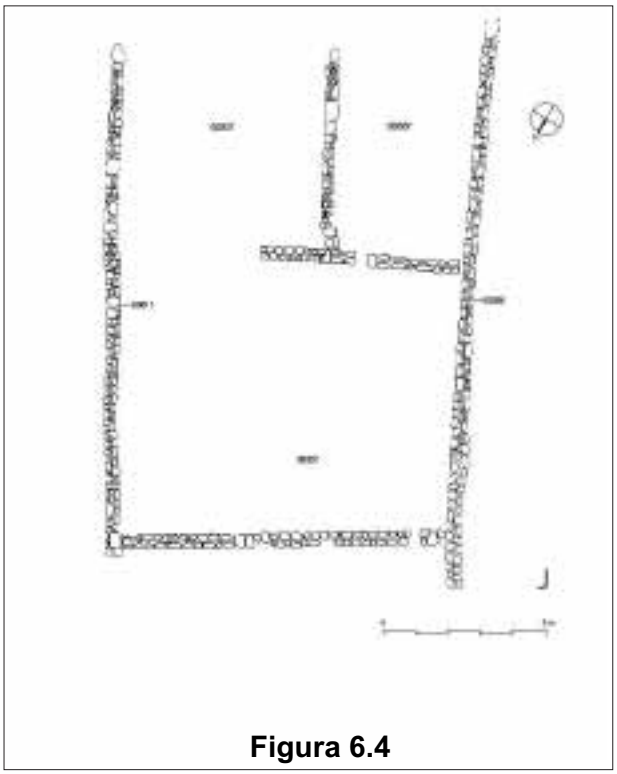

Figura 6.4

Figura 6. Evolució constructiva de la casa núm. 3: fase F (110/90 aC); fase G (90/80 aC); fase H (80/70 aC); fase J (segle II dC).

El material arqueològic

Fase A, 195-160/150 aC (làm. I)

La ceràmica d'aquesta primera fase palesa allò que serà la norma en els horitzons cronològics més antics d'aquest habitatge, i en general de tota la zona 0 del poblat durant el segle II aC. Ens referim a l'escassetat de vaixella d'importació, la qual, per tant, va tenir un ús molt prolongat i ha fet que els fòssils directors no siguin gaire abundants i assoleixin una distància cronològica apreciable en relació amb la resta del lot. En altres paraules, els artesans ibers de Darró no van gaudir d'un aixovar domèstic gaire luxós fins a un moment avançat del període baixrepublicà, època en què, d'una banda, el poblat havia millorat la seva situació econòmica, tal com palesen els constants can-

vis en l'habitatge, que hem vist més amunt, i la proliferació de forns segurament metal·lúrgics, i en què d'altra banda, el comerç de mercaderies d'importació s'havia intensificat notablement. Només cal comparar els materials que surten en el nostre jaciment amb els trobats a *Tarraco* durant el mateix període (Díaz i Otiña 2003; 2007). Les classes principals de ceràmica són les mateixes, però no pas la quantitat ni la varietat de les formes.

Així les coses, entre els materials coetanis de la fundació de la casa 3, cal parar atenció a la presència de fragments d'àmfora grecoitàlica, que en constitueixen els fòssils directors i proporcionen un marc cronològic que abraça *grosso modo* des del 250 al 150 aC. Un dels exemplars es va trobar sencer (làm. I.6) i va ser estudiat per D. Vivancos (1996, 34-36), que el va classificar com a «grecoitàlica antiga» i va deduir que la marca ΥΛΚΟΛ es podia interpretar com ΑΛΚΟΛ. Segells semblants s'han trobat sobre envasos MGS VI, la producció dels quals va acabar cap al 220/210 aC (Vandermersch 1994, 161). D'altra banda, la forma d'aquesta peça, LWb, segons Py (1993, 47), es data entre el 250 i el 200 aC. Cal afegir, però, la presència d'un llavi de grecoitàlica més tardana (làm. I.5), del tipus Py bd3, que abraça del 200 al 125 aC. Els acompanyen àmfores PE 14, molt probablement de producció local, les quals sabem que no van ultrapassar la primeria del segle II, ja que el seu forn va quedar amortitzat en bastir-se a la zona 1 del jaciment una sèrie de construccions ibèriques coetànies de les que es van fer a la zona 0 (López Mullor i Fierro 1994, 448). Dins aquest horitzó hi ha també la forma PE 16, en aquest cas de procedència ebusitana, que tampoc no es van endinsar gaire en el segle II (Ramon 1981, 103-105, 220 ± 25). També hi ha àmfora massaliota informe, que no ens dóna una informació precisa. Al seu costat, la vaixella de vernís negre està llargament amortitzada, amb presència de ceràmica àtica de la forma Lamboglia 21/Adroher 825-842 (làm. I.3), pròpia del període 425-300 aC, i la Lamboglia 22/Adroher 802 (làm. I.2), del 375-300 aC, així com d'un *skyphos* de figures roges. Posseïm, a més, un fragment de base d'un bol de campaniana A, el qual no permet precisar-ne la forma (làm. I.1). Aquesta etapa de reorganització del poblat ibèric, propiciada segurament per l'inici del domini romà, s'hauria de datar, d'una manera convencional, entre el 195, quan aquest domini comença a ser efectiu, i potser el 160/150 aC, cosa que ens indicaria l'aparició de l'únic fragment de campaniana A comptabilitzat, la presència d'un àmfora grecoitàlica relativament tardana i l'absència dels contenidors Dressel 1A.

Fase B, 150/140 aC (làm. II-III)

En aquesta etapa la campaniana A constitueix el 83 per cent del vernís negre i hi comptem la presència de les formes Lamboglia 28ab (làm. I.7), 27 Ba (làm. II.1) i 31b. La campaniana B té una ínfima representació (17 per cent) constituïda per fragments amorfs. També hi ha bocins d'àmfora itàlica, que no presenten cap forma, i de ceràmica comuna de la mateixa procedència. Encara que el conjunt és força precari, s'ha de remarcar que les formes de campaniana A corresponen a la fase mitjana d'aquesta producció (*circa* 180-100). La presència de B, encara que sigui baixíssima, ens situa després de mitjan segle II, i en aquest cas no podem utilitzar les àmfores, perquè les úniques amb forma són les ebusitanes PE 16. Per tot això proposem una data del 150/140 per a aquest conjunt. Aquesta datació també s'adiu amb la representació de ceràmica de taula ibèrica, grisa i oxidada, entre la qual cal esmentar les gerretes bicòniques, llises (làm. I.12) o decorades amb dos llistells (I.11) o tres motllures (I.13). També hi ha bols de diversos tipus (I.8-10).

Fase C, t. p. q. 120/110 aC (làm. II)

Dins el material propi d'aquesta etapa cal destacar l'absència de campaniana B, tot i que hi apareix un fragment de ceràmica calena de vernís negre (làm. II.2) de la forma Lamboglia 7/M. 2270. Aquest tipus, segons Arcelin (2000, 296-298, fig. 12.24), s'hauria de datar del període 150-25 aC. Pel que fa a la campaniana A, que representa gairebé el 90 per cent de les troballes de vernís negre, les seves formes Lamboglia 23, 31b i 36 tenen datacions molt àmplies. Per tant, és interessant parar atenció a la presència de parets fines locals o regionals que imiten les formes Mayet II, IIA i IID (làm. II. 3-5), al costat d'altres de procedència itàlica. Les primeres tenen un arc cronològic que abraça des del darrer quart del segle II aC fins al començament de l'època d'August; tot i això, el *floruit* de la seva producció se centra entre *circa* 110 i *circa* 70 aC (López Mullor 1989, 100-101; 2008, 361-363; López Mullor i Fierro 2004, 468-469). Pel que fa a les àmfores itàliques, l'aparició de la forma Lamboglia 2 proporciona un *terminus post quem* del 130 aC (Py 1993, 53-55). També tenim un morter itàlic (làm. II.6), la cronologia del qual, però, és molt àmplia (Bats 1993, 361-362, tipus 8a o Dramont D1, 300-150 aC). Amb totes aquestes dades podríem situar el conjunt entre el 120 i el 110 aC.

Fase D,* circa *110 aC (làm. II)

En aquesta etapa el material no és prou explícit perquè en puguem extreure una data clara. La campaniana A representa el 100 per cent del vernís negre i adopta les formes Lamboglia 27ab (làm. II. 9-10), 31b i 36, del període mitjà de la producció. Hi ha, a més, gobelets de parets fines de la forma Mayet II, de producció local o regional i àmfores itàliques, l'única de les quals que té forma reconeixible és una Dressel 1A. Tenint en compte el *terminus post quem* que ens pro-

porciona l'horitzó anterior i l'*ante quem* del posterior, aquest es podria situar cap al 110 aC.

Fase E, t. p. q.* circa *100 aC (làm. II)

En aquest cas, la campaniana A representa el 97 per cent de la ceràmica de vernís negre amb formes de la fàcies mitjana, com són les Lamboglia 25, 27ab (làm. II.14), 31b (làm. II.11), 33 (làm. II.15) i 36. Al costat seu, les formes Lamboglia 3 i 5 (làm. II. 13 i 12) de la producció B o B-oïde –atès el peu de la nostra forma 5– només assoleixen el 3 per cent, però ambdues estan molt ben conservades. Les acompanyen els habituals gobelets de parets fines, que pertanyen a les formes Mayet I i II, entre els quals n'hi ha d'itàlics i d'ibèrics. Entre aquests darrers cal destacar-ne un, amb la vora decorada amb una banda pintada de vermell (làm. II.16). A més, posseïm àmfores Dressel 1A i morters; un d'origen púnic, de la forma Adroher 152 (làm. II.17), i un altre de probablement local (làm. II.18). Un conjunt d'aquesta mena, tenint en compte els termes cronològics proporcionats per les fases immediatament anterior i posterior, es pot datar cap al 100 aC.

Fase F,* circa *100/90 aC (làm. III)

Aquest fase dóna una mostra de material no gaire abundant. La campaniana A presenta les habituals formes de la fàcies mitjana, Lamboglia 25, 27ab (làm. III.1), 28ab, 31 i 36 (làm. III.2), i no hi ha campaniana B o calena. Aquesta mancança, com la registrada en alguns horitzons anteriors, s'hauria d'atribuir a una qüestió comercial, i no és determinant des del punt de vista cronològic, vista l'aparició de la forma Mayet II de ceràmica itàlica de parets fines (làm. III.6), acompanyada d'imitacions locals, i la d'un bon grapat de fragments d'àmfora i ceràmica comuna itàlica, a més d'una àmfora PE 16 (làm. III.7). Entre la ceràmica grisa ibèrica, destaquen un *stamnos* gris (làm. III.5) i dos bols de vora entrada (làm. III.3-4). Ateses les datacions de les fases precedent i consegüent, aquesta l'hauríem de situar als primers decennis del segle I aC.

Fase G,* circa *90/80 aC (làm. III-IV)

El material d'aquest horitzó cronològic és força més abundant que el de l'anterior, però no acaba de diferenciar-se'n d'una manera radical des del punt de vista cronològic. La campaniana A (81 per cent) abraça un nombre ampli de formes, Lamboglia 27ab, 27B, 27Bb (làm. III.8), 28ab (III.12), 31, 36 (III.11), 55 i Morel 68, la majoria de les quals pertanyen a la fàcies mitjana. En aquest cas, però, està acompanyada de campaniana B (13 per cent), dels tipus Lamboglia 3, 5 i 10 (làm. III.10), i campaniana C (3 per cent), Lamboglia 7, així com de ceràmica calena de vernís negre (3 per cent) (làm. III.9). Hi ha també parets fines, però amb la novetat del tipus Mayet III, al costat del II, en aquest cas en miniatura i de producció local (làm. III.15), que ja coneixíem en altres indrets (López Mullor 1986*b*, 58; 1989, 104; 2008, 361-362). En aquest conjunt també hi ha ceràmica comuna itàlica, representada per algunes peces en bon estat de conservació, cassoles i tapadores dels tipus Vegas 14/Bats 6e, Vegas 15/Bats 6c i Vegas 16/Bats 7a (làm. IV.4-6), a més d'un morter púnic Adroher 131 (IV-7). També cal fer esment de la ceràmica de taula ibèrica, tant de grisa com d'oxidada, amb gerretes bicòniques de tota mena, des d'una de petita i llisa (làm. III.16) fins a les decorades amb un o tres llistells (IV.1-3). També hi ha un bol característic, imitació de les produccions de vernís negre (III.14). El repàs de les peces més significatives d'aquest lot acaba amb les àmfores itàliques, entre les quals hi ha tres àmfores grecoitàliques del tipus Py Bd3 (làm. IV.11-13), una Dressel/Py 1A bd2 (IV.8) i dues Dressel 1C (IV.9, 14).

La presència de la campaniana C ens proporciona un *terminus post quem* de cap al 100 aC, una mica més recent que el de les àmfores itàliques Dressel 1C. Cal considerar, a més, que les parets fines locals imitació dels tipus Mayet II i III tenen el seu moment de màxima producció al llarg dels tres primers quarts del segle I aC i que la segona és lleugerament més tardana que la primera. Tot plegat ens situaria en el segon o tercer decenni del segle I aC.

Fase H, 80-70 aC (làm. V-VI)

Aquesta fase no es distancia gaire de l'anterior des del punt de vista cronològic. Dins les nombroses formes de campaniana A, Lamboglia 5, 24, 27ab (làm. V.9), 27B (V.1), 27Bb (V.2), 28ab, 31b (V.7), 33b (V.8) i 36 (V.4), que continua sent àmpliament majoritària entre les produccions de vernís negre (69 per cent), destaca la presència dels tipus 5, 27Bb i 31b, que ens situen en la fàcies mitjana d'aquesta classe de ceràmica, datada del 180 al 100 aC. Cal remarcar, a més, la presència de peces de ceràmica calena de vernís negre (8 per cent) de la classe Byrsa 661 i forma semblant a la Lamboglia 55, Morel 2153 (làm. V.5-6), la primera amb decoració sobre el fons intern. Aquests productes tenen un *terminus ante quem* d'entre el 149 i el 130.[1] També és calena la peça de la làm. V.3, en aquest cas un *phiale* amb relleus interns, forma Py 2170 (1993, 145), datat entre el 250 i el 175 aC. La presència de campaniana B (14 per cent) amb la forma Lamboglia 5, de calena de la forma 6 i de campaniana C (9 per cent), de la forma 7, completen el conjunt. Aquesta darrera, com ja hem esmentat més amunt, aporta un *terminus post quem* de

1. Aquilué *et al.* 1984, 430-431, fig. 148: producció de mitjan segle III que arriba a la Tercera Guerra Púnica (149-146 aC), datada a Empúries cap al 175 aC; Marín, Ribera 2000, 94-96, làm. 2: 184-130 aC; Pedroni 2000, 347, làm. 6.

cap al 100 aC. Tenim, a més, una llàntia delfiforme de pasta grisa del tipus Ricci D (làm. VI.2) que podria ser d'origen púnic,[2] i que en tot cas es pot datar entre el 150 i el 80/70. També hi ha parets fines locals que imiten les formes I, II i III (làm. V.16, VI.4-6), així com dues més (làm. V.14.-15) que formalment es podrien classificar dins el tipus Mayet IIA,[3] tot i que tenen una decoració que és un clar antecedent de la que apareix a la nostra forma 24.4, la qual va ser produïda originalment a Itàlia i imitada a Eivissa entre el començament de l'època augustal i l'adveniment dels flavis (López Mullor 1989, 148-149; 2008, 355). Això no obstant, Vegas (1973, 78) va datar l'aparició de l'anomenada decoració «de pinta» al començament del segle I aC, i a Cosa, Marabini (1973, 76) porta el seu moment inicial al tercer quart del segle I aC. D'altra banda, a Sicília apareix sobre peces que poden arribar al segle II aC (Denaro 2008, Segesta, 30, làm. IV.Sg.15; 60, làm. XXIII.1685-1687). Per la nostra part, no estem segurs de la procedència d'aquests vasos, ja que, per ara, no en coneixem paral·lels exactes, ni a l'àrea catalana ni a la costa tirrena italiana, els dos indrets on es podria situar la seva producció.

Cal afegir al conjunt la ceràmica de cuina itàlica (làm. VI.7-9) i les diverses peces de ceràmica de taula ibèrica que apareixen a les làmines V (11-13, 17) i VI (1, 3), la majoria bols o gerretes bicòniques, decorades o no, tot i que també s'hi compta un *stamnos* (VI.11), les quals s'adiuen bé amb aquest ambient cronològic de la primeria del segle I aC, però no aporten arguments per a una datació més acurada. Finalment, esmentem les àmfores itàliques presents al conjunt. Les grecoitàliques (làm. VI. 12, 13, 15) no són decisives per datar-lo, ja que el seu *terminus ante quem* és del 125 aC (núm. 13, forma Bd3). És més interessant la presència dels tipus 1A bd1 i 1C bd1 (làm. VI.16 i 14), que abracen, respectivament, els anys 135-50 i 125-25. A més, encara que no apareguin a les làmines, en aquest horitzó hi tenim fragments de la forma Lamboglia 2, que es daten entre el 130 i el 25. Com es pot veure, la campaniana C, la llàntia (que pot arribar fins als primers decennis del segle I aC), les poc freqüents parets fines semblants al tipus IIA i les àmfores Dressel 1A, 1B i Lamboglia 2 ens donen prou marge per postular per a aquest conjunt una data del 80-70 aC.

Fase I, 60-50 aC (làm. VI-VIII)

Aquest material ja no correspon a la casa 3, sinó a les cisternes trobades a la zona 0 del jaciment. Es tracta del rebliment coetani del seu abandó i, segons que hem pogut comprovar, coetani també de l'inici de la conversió de la resta del poblat en vil·la romana. En aquella època la vil·la ja tenia una *figlina* en marxa, que, en primer lloc, degué produir envasos del tipus Dressel 1 citerior, per continuar més tard amb els Pascual 1, Dressel 7-11, Oberaden 74 i uns pocs exemplars de Dressel 2-3.[4] La majoria d'aquests materials que presentem els vam donar a conèixer fa un cert temps (López Mullor i Fierro 1991), però hem cregut que s'esqueia fer aquí un resum de la seva classificació, sobretot dels fòssils directors, a fi de completar el panorama evolutiu de les ceràmiques fines i les àmfores de l'establiment ibèric de Darró durant el període baixrepublicà. Destaca la presència d'un repertori ampli de campaniana B, que és el 51 per cent del vernís negre, amb les formes Lamboglia 1a (làm. VII.4), 3 (VII.11), 4 (VII.9-10), 5b (VI.17, VII.2), 8a (VII.6), 8b (VII.5) i 10 (VII.7-8), acompanyada de campaniana A (49 per cent) dels tipus Lamboglia 5 (làm. VII.1), 5/7 (VI.18), 25 (VII.2), 27b (VII.3), 27ab, 31b i 36 (VI.20). La forma 5/7 de campaniana A, que s'enquadra dins la fàcies tardana d'aquesta classe de ceràmica, així com la d'un repertori ampli de B, molt típica, i l'equilibri del percentatge d'ambdues produccions, ens fan pensar que, sens dubte, aquest conjunt es va formar en un moment no anterior al segle I aC.

D'altra banda, les parets fines locals repeteixen les imitacions de les formes Mayet II i II A (làm. VII. 16-18) que ja hem vist en horitzons anteriors. Recordem que, a grans trets, es van produir entre el 125 i el 25, tot i que la seva puixança s'ha de situar en el segon i el tercer quart del segle I aC. Entre les àmfores itàliques, cal destacar les tirrenes, amb el tipus Dressel/Py 1A bd1 (làm. VIII.8), propi del període 135-25; 1A bd2 (VIII.1), del 100-25; 1C bd1, i 1BC bd1 (VIII.10), que ocupa tot el segle I aC (Py 1993, 54-55). També n'hi ha de brindisines, les quals tenen el moment més intens de la seva producció entre el 100 i el 50 aC, encara que n'hi ha de força més recents, que poden arribar fins al final del segle I aC (làm. VIII.4).[5] Cal remarcar la presència d'una de púnica, Mañá/Solier C 2 (làm. VIII.9), la datació de la qual abraça des del

2. Es podria classificar com dels tipus X o XIII de Deneauve (1969), datats del segle II i inici de l'I i des de final del III a la caiguda de Cartago, respectivament, cronologia per cert diferent de la proposada per Ricci (1973). Romero (1990, núm. 16 i 18) n'ha estudiat de procedents de Numància, cosa que dóna a les peces un *terminus ante quem* dels voltants de la data de la caiguda de la ciutat. A més, formula la hipòtesi de l'origen cartaginès en algun cas. Fernández (1992, 251, 338, núm. 752, 1113) n'ha estudiat algunes d'Eivissa.

3. Mayet 1975, 27, núm. 11-12: Sagunt, sense decoració. A Itàlia, posats a triar, es pot veure un altre paral·lel formal, sobretot pel que fa a la forma del peu, a Tassinari 1998, làm. XIV.4. En canvi, la decoració hi és absent, com en tots els altres.

4. Citem els tres darrers, posats al dia i amb bibliografia anterior: López Mullor i Martín 2007; 2008; López Mullor 2009.

5. Cipriano i Carre 1989; Beltrán Lloris 1990, 225. A Burriac s'han datat del 100/90-70/60 (Miró, Pujol i García 1988, 24-25 s.) i, per exemple, a La Vayède (Arcelin 1981, 119), del 55/50-40 aC; a Saragossa (Díaz i Torralba 1989-1990, 43), de l'època cesariana; al derelicte de sa Nau Perduda, cap Begur (Foerster i Pascual 1970, 296-297, 303, fig. 14.2), del 100 al 5 aC (Parker 1992, 285: 60-40 aC), i al de Planier 3 (Panella 1973, 494-496), de cap al 50 aC.

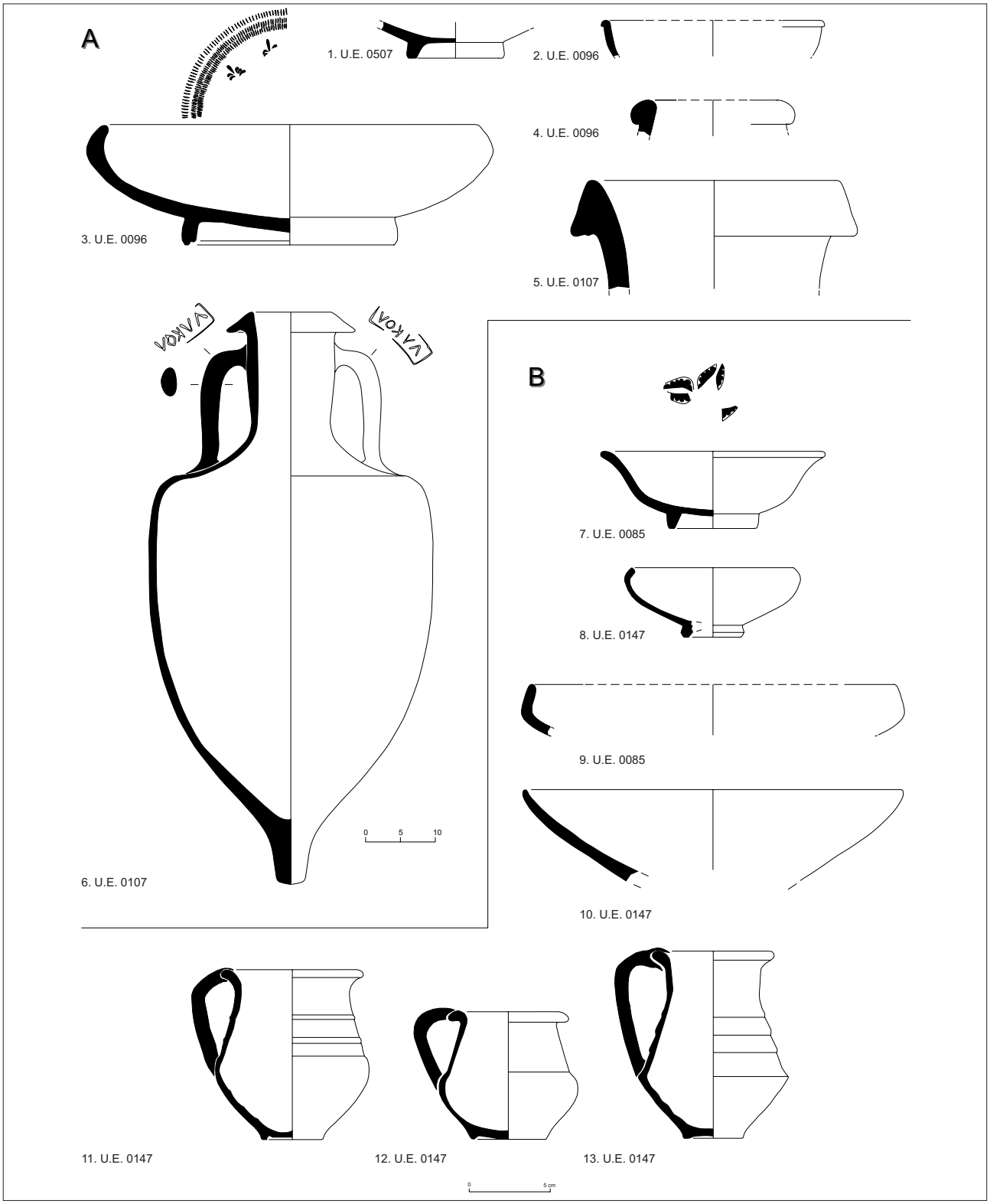

Làmina i

Horitzó A. 1. Campaniana A. 2. Ceràmica àtica de vernís negre, forma Lamboglia 22, Adroher 777-808. 3. Ceràmica àtica de vernís negre, forma Lamboglia 21, Adroher 825-842. 4. Àmfora local imitació de la forma ebusitana PE14. 5. Àmfora grecoitàlica, forma Py bd3. 6. Àmfora grecoitàlica antiga, forma Py LWb. Marques sobre les dues nanses amb la llegenda VAKOA. *Horitzó B*. 7. Campaniana A, forma Lamboglia 28ab. 8. Ceràmica ibèrica oxidada. Bol hemisfèric amb la vora entrada, forma 01110b (López Mullor i Fierro 1992, 15, làm. I.4). 9. Ceràmica ibèrica oxidada. Bol de pasta beix, forma 01230 (ibid.). 10. Ceràmica ibèrica oxidada. Pàtera de parets rectilínies, forma 01210 (id., 28, làm. III.4). 11. Ceràmica ibèrica grisa. Gerreta bicònica decorada amb dos llistells, presenta una nansa i peu anul·lar amb solc perimètric, forma 03432 (López Mullor i Fierro 2004, 464-466). 12. Ceràmica ibèrica grisa. Gerreta bicònica llisa amb una nansa i peu anul·lar senzill, forma 03411 (ibid.). 13. Ceràmica ibèrica grisa. Gerreta bicònica decorada amb tres motllures, que presenta una nansa i peu anul·lar senzill, forma 03471 (ibid.).

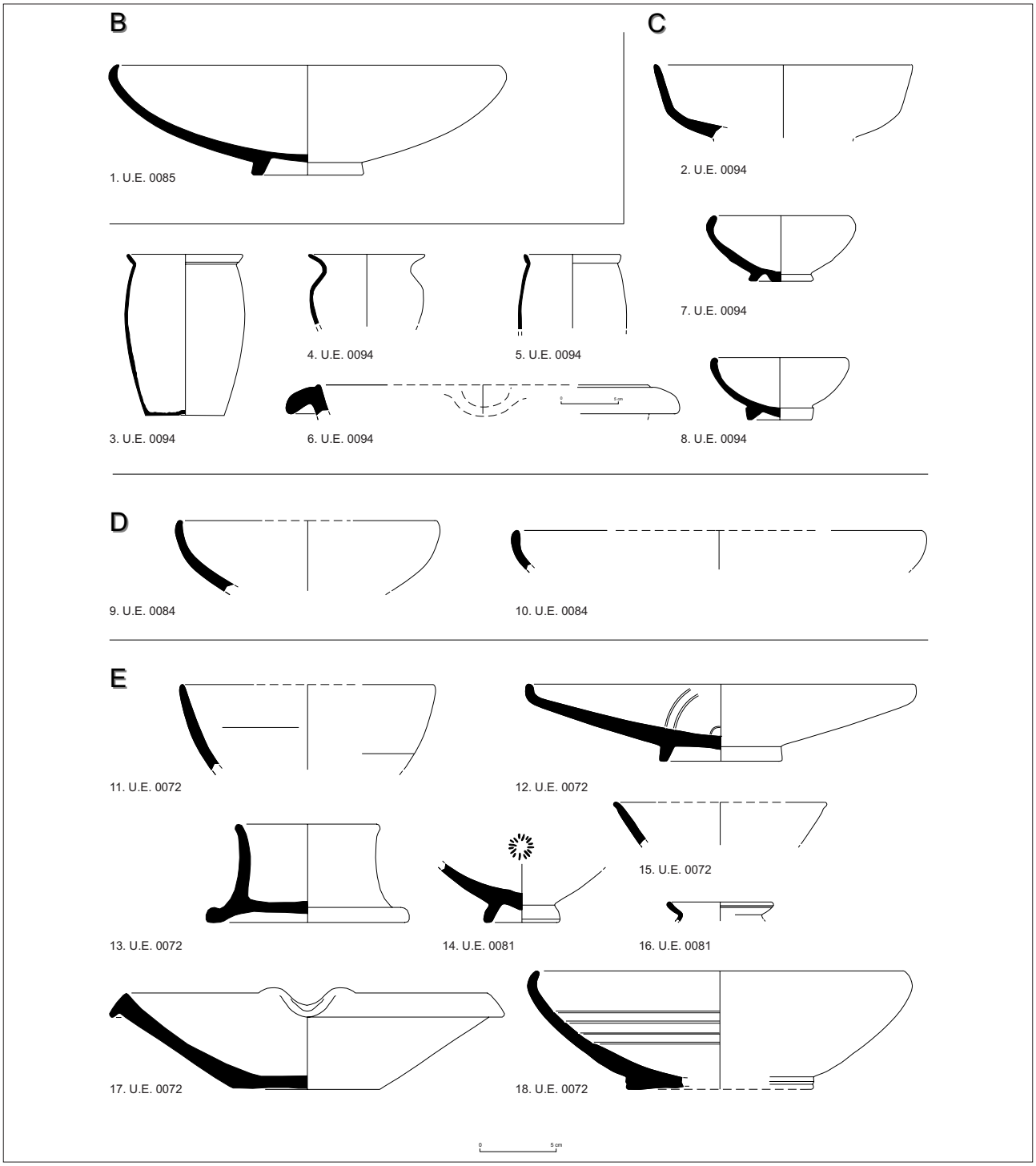

Làmina ii

Horitzó B. 1. Campaniana A, forma Lamboglia 27 Ba.

Horitzó C. 2. Ceràmica calena de vernís negre, forma Lamboglia 7, Morel 2270. 3. Ceràmica ibèrica grisa. Gobelet imitació de ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II D), forma 06210 (López Mullor i Fierro 2004, 469). 4. Ceràmica ibèrica beix imitació de ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II A), forma 06221 (ibid.). 5. Ceràmica ibèrica beix. Gobelet imitació de ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06210 (ibid.). 6. Ceràmica itàlica. Morter, forma Vegas 7, Dramont D 1, Bats 8a. 7. Ceràmica ibèrica de pasta beix. Bol hemisfèric amb la vora entrada, forma 01120b (López Mullor i Fierro 2004, 461-462). 8. Ceràmica ibèrica beix. Bol hemisfèric amb la vora entrada, forma 01120 a (ibid.).

Horitzó D. 9. Campaniana A, forma Lamboglia 27ab. 10. Campaniana A, forma Lamboglia 27ab.

Horitzó E. 11. Campaniana A, forma Lamboglia 31b. 12. Campaniana B-oïde, forma Lamboglia 5. 13. Campaniana B-oïde, forma Lamboglia 3. 14. Campaniana A, forma Lamboglia 27ab. 15. Campaniana A, forma Lamboglia 33b. 16. Ceràmica ibèrica beix amb decoració d'una franja pintada de vermell sobre la vora. Imitació de la ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06110 (López Mullor i Fierro 2004, 468-469). 17. Ceràmica comuna púnica. Morter, forma Adroher 152. 18. Ceràmica ibèrica de pasta beix. Possible morter.

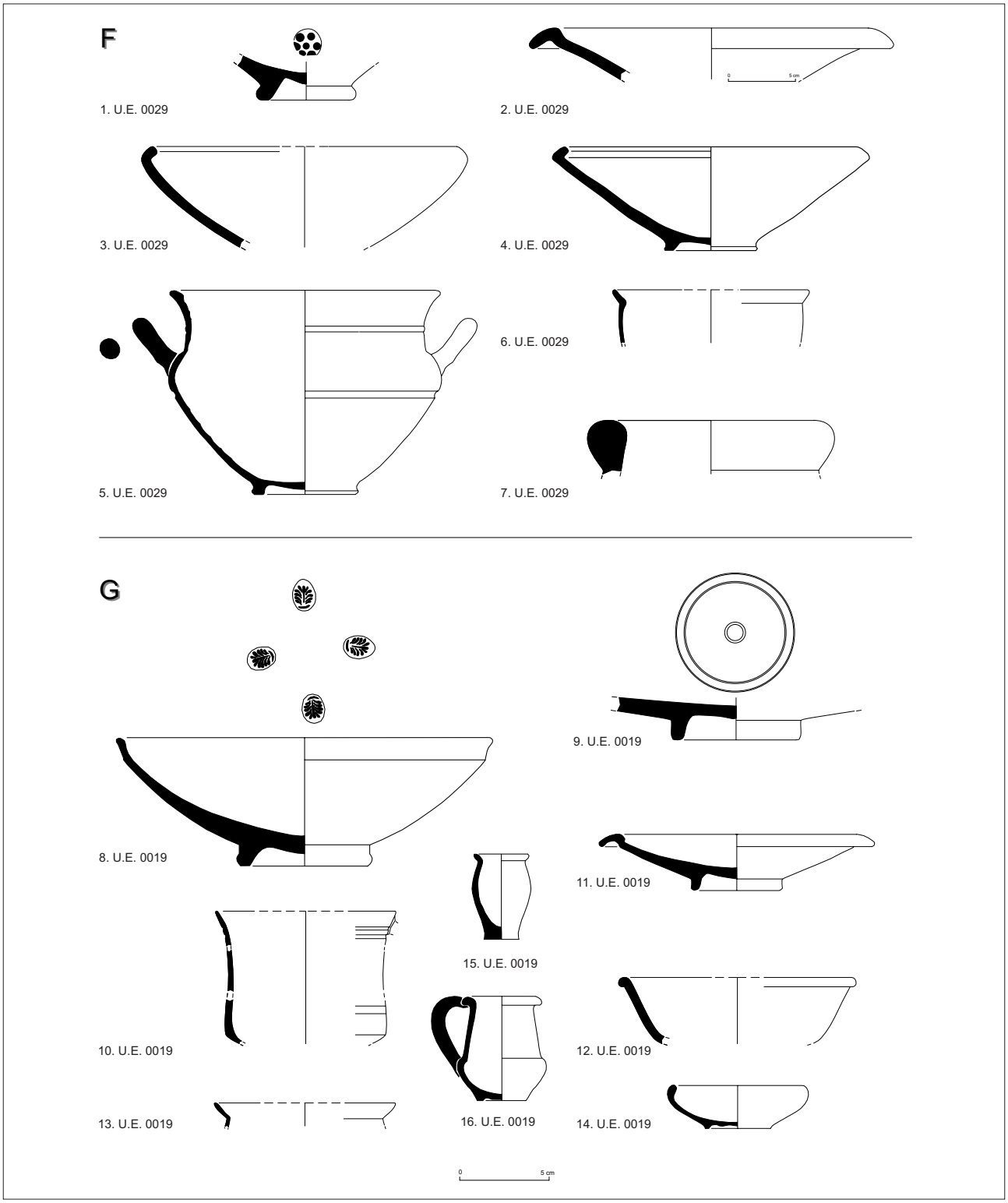

Làmina iii

Horitzó F. 1. Campaniana A, forma Lamboglia 27ab. 2. Campaniana A, forma Lamboglia 36. 3. Ceràmica ibèrica oxidada, forma 01110a (López Mullor i Fierro 2004, 461-462). 4. Ceràmica ibèrica oxidada, forma 01110 (id. 1992, 16-19). 5. Ceràmica ibèrica grisa, forma 04200 (id. 2004, 467-468). 6. Ceràmica itàlica de parets fines. Pasta vermellosa, forma Mayet II. 7. Àmfora púnica ebusitana, forma PE. 16.

Horitzó G. 8. Campaniana A, forma Lamboglia 27 Bb. 9. Ceràmica calena de vernís negre, possiblement de la forma Lamboglia 5. 10. Ceràmica calena de vernís negre, forma Lamboglia 10. 11. Campaniana A, forma Lamboglia 36. 12. Campaniana A, forma Lamboglia 28ab. 13. Ceràmica ibèrica oxidada imitació de la itàlica de parets fines (Mayet II), forma probablement 06110 (López Mullor i Fierro 2004, 468-469). 14. Ceràmica grisa ibèrica. Bol hemisfèric amb la vora entrada, forma 01211a (id., 461-462). 15. Ceràmica ibèrica de pasta beix imitació de la itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06101 (id., 468-469). 16. Ceràmica ibèrica grisa. Gerreta bicònica amb una nansa i peu anul·lar amb solc perimètric, forma 03412 (id., 464-466).

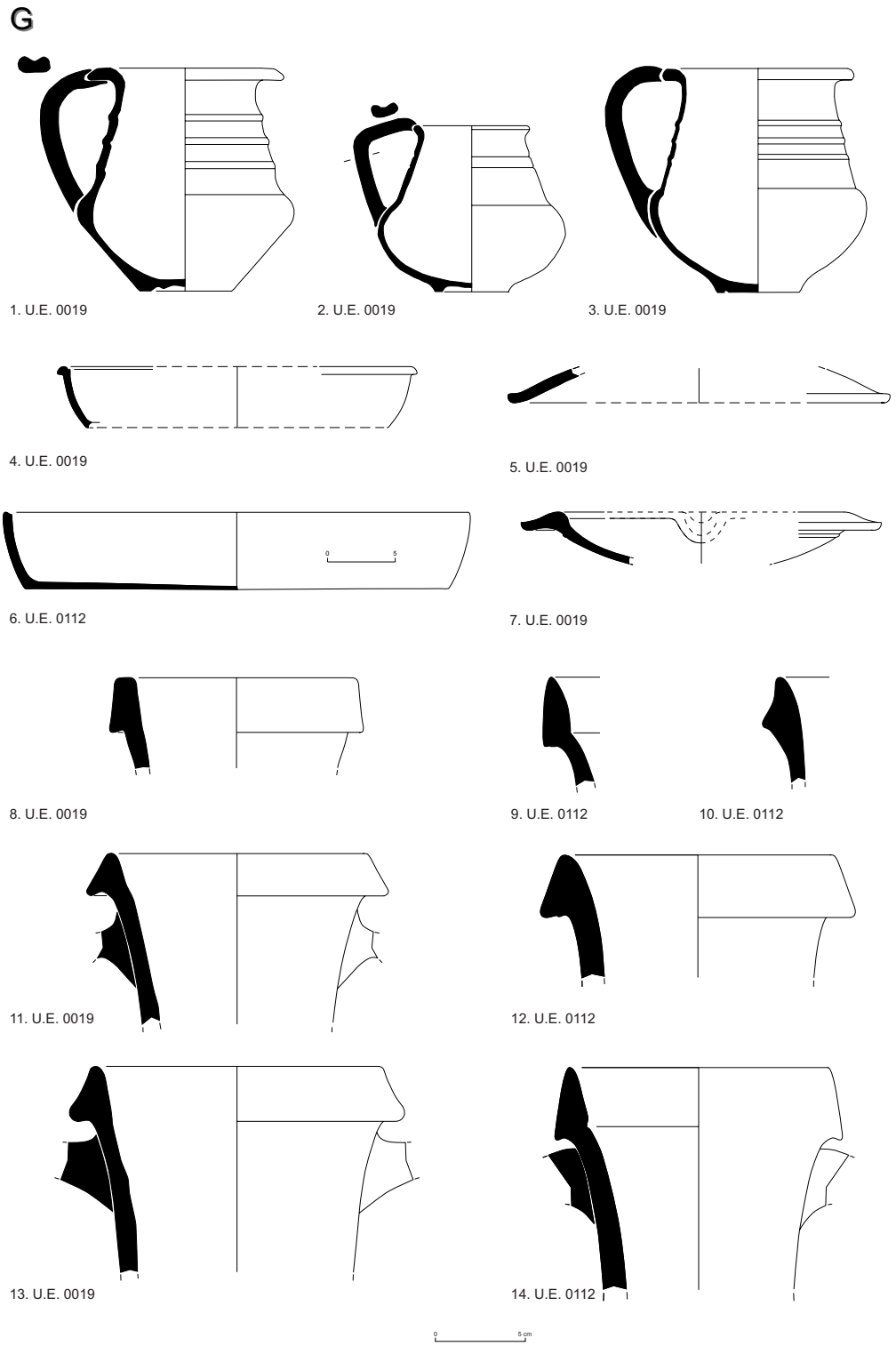

Làmina iv

Horitzó G. 1. Ceràmica grisa ibèrica. Gerreta bicònica amb una nansa i peu anul·lar amb solc perimètric, decorada amb tres llistells, forma 03442a (López Mullor i Fierro 2004, 464-466). 2. Ceràmica oxidada ibèrica. Gerreta bicònica amb una nansa i peu anul·lar senzill, decorada amb un llistell, forma 03421 (ibid.). 3. Ceràmica oxidada ibèrica. Gerreta bicònica amb una nansa i peu anul·lar amb solc perimètric, decorada amb tres llistells, forma 03442b (ibid.). 4. Ceràmica comuna itàlica. Cassola, forma Vegas 15, Bats 6c. 5. Ceràmica comuna itàlica. Tapadora, forma Vegas 16, Bats 7a. 6. Ceràmica comuna itàlica, cassola de vora bífida, forma Vegas 14, Bats 6e. 7. Ceràmica comuna púnica. Morter, forma Adroher 131. 8. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1A bd2. 9. Àmfora itàlica, forma Dressel 1C. 10. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1A bd3. 11 a 13. Àmfora grecoitàlica, forma Py Bd3. 14. Àmfora itàlica, forma Dressel 1C.

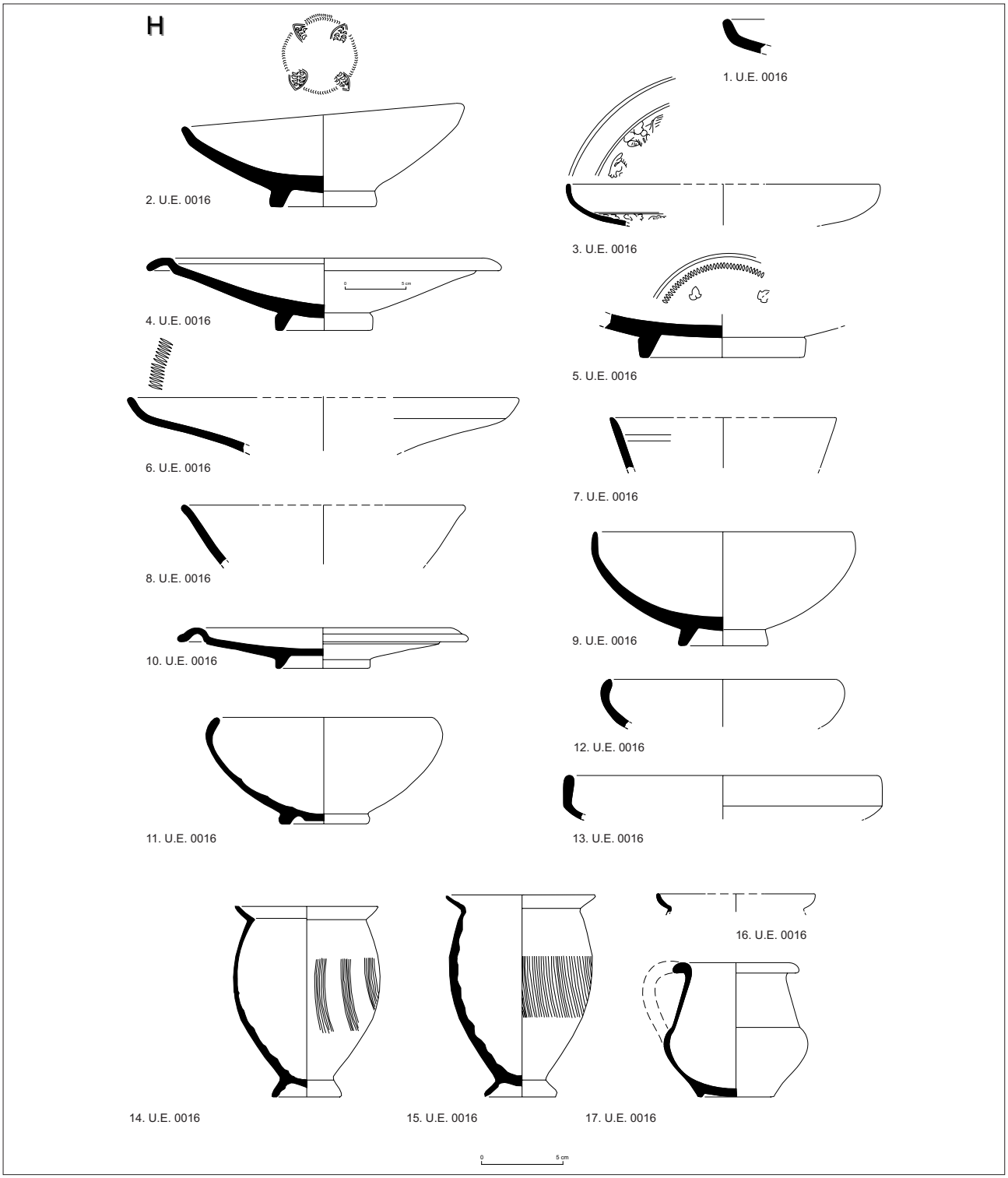

Làmina v

Horitzó H. 1. Campaniana A, forma Lamboglia 27B. 2. Campaniana A, forma Lamboglia 27 Bb. 3. Ceràmica calena de vernís negre amb relleus interns, Morel 2170. 4. Campaniana A, forma Lamboglia 36. 5. Ceràmica calena de vernís negre. Classe Byrsa 661, forma semblant a Lamboglia 55, Morel 2153. 6. Ceràmica calena similar a l'anterior. 7. Campaniana A, forma Lamboglia 31b. 8. Campaniana A, forma Lamboglia 33b. 9. Campaniana A, forma Lamboglia 27ab. 10. Ceràmica grisa ibèrica imitació del tipus Lamboglia 6, forma 01240 (López Mullor i Fierro 2004, 461-462). 11. Ceràmica grisa ibèrica. Bol hemisfèric amb la vora entrada i regruixida, forma 01120a (ibid.). 12. Ceràmica ibèrica de pasta beix, forma 01110 (ibid. 1992, 15-16). 13. Ceràmica ibèrica de pasta beix, forma 01221 (ibid., 30). 14. Ceràmica de parets fines de pasta beix, amb peu anular i decoració de bandes verticals a pinta. Probable producció local. Similar a la forma Mayet II A. 15. Ceràmica de parets fines de pasta beix, amb peu anular i decoració d'un fris longitudinal d'incisions verticals. Probable producció local. Similar a la forma Mayet II A. 16. Ceràmica ibèrica de pasta beix groguenca. Imitació de la ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06110, probablement (López Mullor i Fierro 2004, 468-469). 17. Ceràmica ibèrica grisa. Gerreta bicònica amb el peu anular i la paret llisa, forma 03411 (ibid., 464-466).

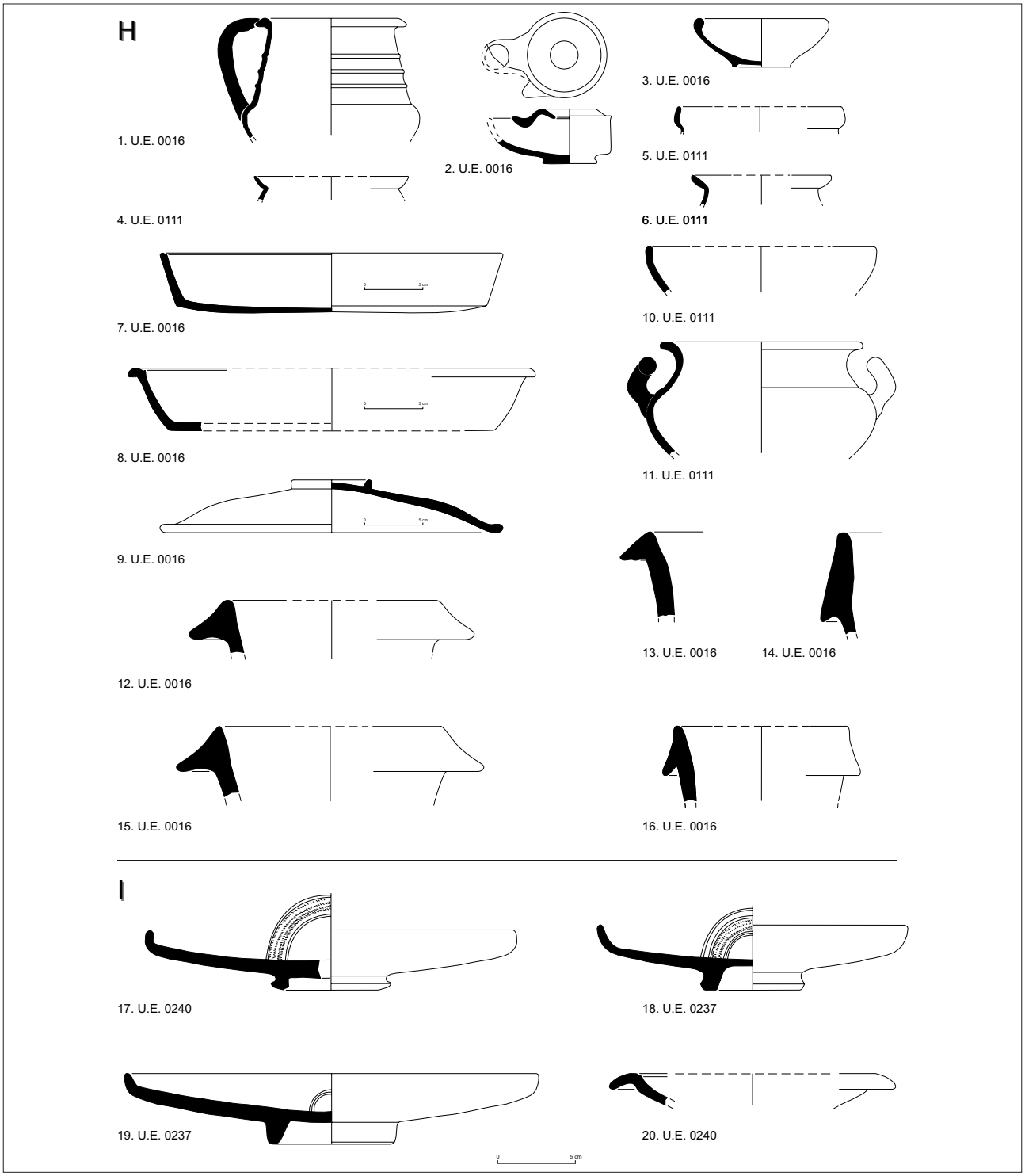

Làmina vi

Horitzó H. 1. Ceràmica grisa ibèrica. Gerreta bicònica amb una nansa i decoració de tres llistells, forma 03442 (López Mullor i Fierro 2004, 464-466). 2. Llàntia delfiforme. Pasta de color gris, forma Ricci D. 3. Ceràmica grisa ibèrica. Bol hemisfèric amb la vora entrada i regruixida, forma 01121c (ibid., 461-462). 4. Ceràmica ibèrica de pasta vermellosa, imitació de ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06110 (ibid., 468-469). 5. Ceràmica ibèrica de pasta grisa, imitació de la forma Mayet III de ceràmica itàlica de parets fines. 6. Ceràmica ibèrica de pasta beix rosada, imitació de ceràmica itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06110 (id., 468-469). 7. Ceràmica comuna itàlica, forma Vegas 14, Bats 6e. 8. Ceràmica comuna itàlica, forma Vegas 15, Bats 6d. 9. Ceràmica comuna itàlica. Plat tapadora, forma Vegas 16.3, Bats 7a. 10. Ceràmica grisa ibèrica, forma 01110 (López Mullor i Fierro 2004, 460-462). 11. Ceràmica grisa ibèrica. *Stamnos*, forma 4300 (ibid., 467-468). 12. Àmfora grecoitàlica. Pasta de color vermellós, forma Py Bd2. 13. Àmfora grecoitàlica, forma Py Bd3. 14. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1C bd1. 15. Àmfora grecoitàlica, forma Py Bd2. 16. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1A bd1.

Horitzó I. 17. Campaniana B, forma Lamboglia 5b. 18. Campaniana A, forma Lamboglia 5/7. 19. Campaniana A, forma Lamboglia 5. 20. Campaniana A, forma Lamboglia 36.

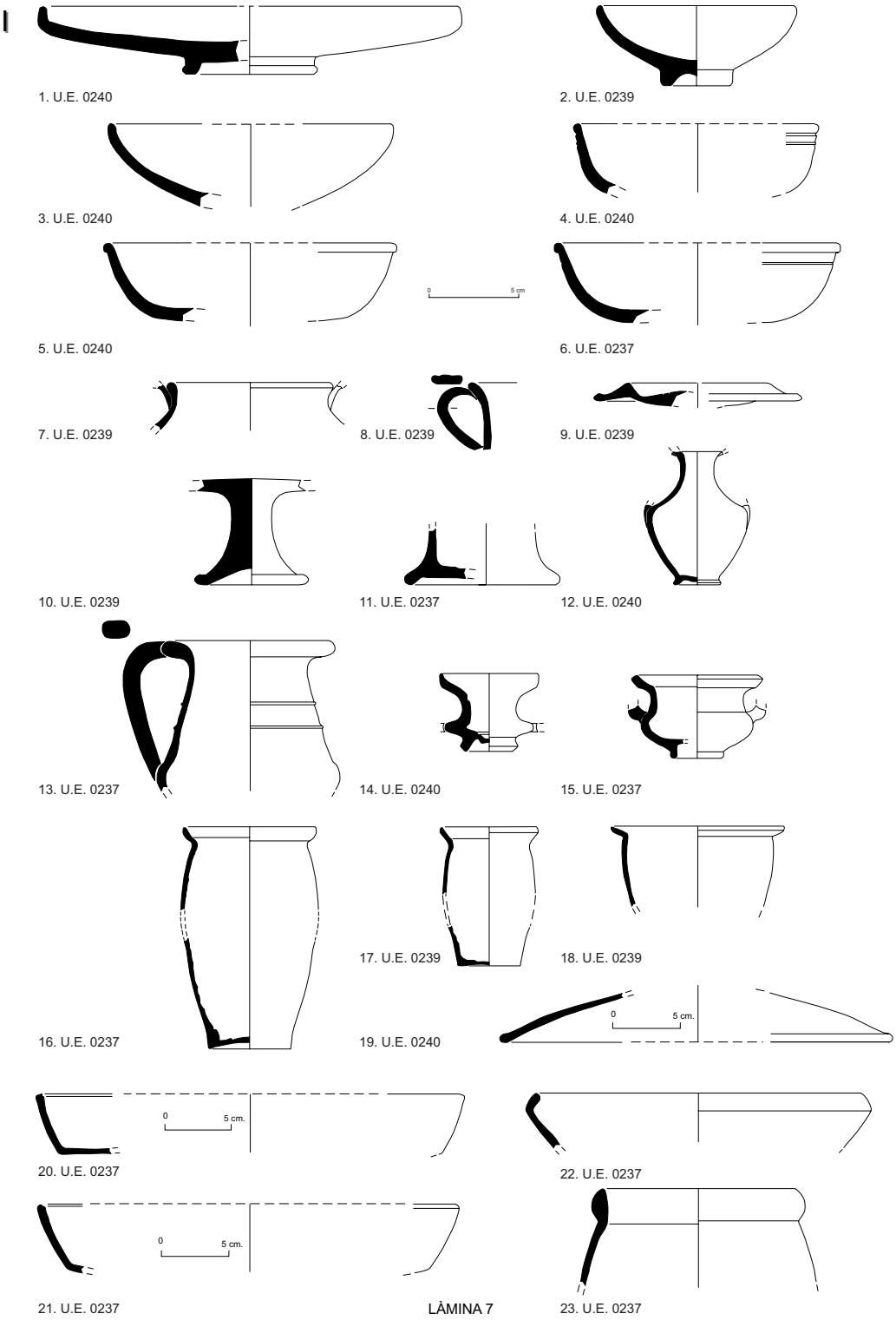

LÀMINA 7

Làmina vii

Horitzó I. 1. Campaniana B, forma Lamboglia 5b. 2. Campaniana A, forma Lamboglia 25. 3. Campaniana A, forma Lamboglia 27b. 4. Campaniana B, format Lamboglia 1a. 5. Campaniana B, forma Lamboglia 8b. 6. Campaniana B, forma Lamboglia 8a. 7 i 8. Campaniana B, forma Lamboglia 10. 9 i 10. Campaniana B, forma Lamboglia 4. 11. Campaniana B, forma Lamboglia 3. 12. Ceràmica grisa ibèrica. Gerreta, forma 03210 (López Mullor i Fierro 2004, 462). 13. Ceràmica grisa ibèrica. Gerra bicònica decorada amb dos llistells, forma 03432 (ibid., 464-466). 14. Ceràmica grisa ibèrica. Craterisc, forma 05200b (ibid., 468). 15. Ceràmica grisa ibèrica. Craterisc, forma 05210 (ibid., 468). 16. Ceràmica oxidada ibèrica imitació de la itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06210 (ibid., 468-469). 17. Ceràmica grisa ibèrica imitació de la itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06210 (ibid., 468-469). 18. Ceràmica oxidada ibèrica imitació de la itàlica de parets fines (Mayet II), forma 06110 (ibid., 468-469). 19. Ceràmica comuna itàlica. Tapadora, forma Vegas 16, Bats 7a. 20 i 21. Ceràmica comuna itàlica, forma Vegas 14, Bats 6e. 22. Ceràmica grisa ibèrica. Pàtera, forma 01110 (López Mullor i Fierro 1992, 17-20). 23. Ceràmica comuna itàlica, forma Vegas 2, Bats 1b.

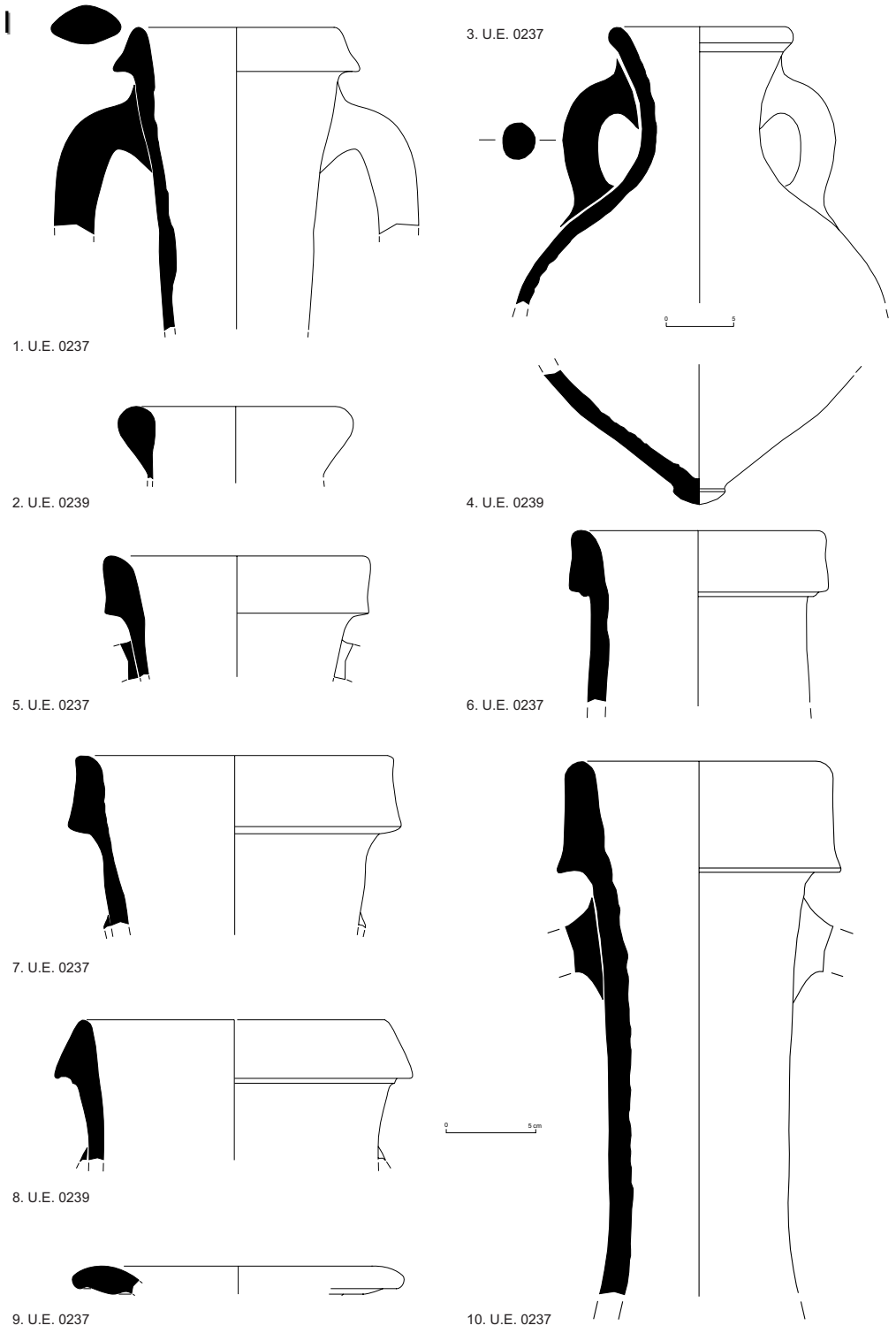

Làmina viii

Horitzó I. 1. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1A bd2. 2. Àmfora púnica ebusitana, forma PE 17. 3 i 4. Àmfora itàlica de Brindisi, forma Palazzo V. 5 i 6. Àmfora itàlica, forma Lamboglia 2. 7. Àmfora d'Apúlia. 8. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1A Bd1. 9. Àmfora púnica, forma Mañà C2, Dressel 18. 10. Àmfora itàlica, forma Dressel/Py 1C bd1.

començament del segle II fins al 50/30 aC (Guerrero 1986, 163), i de dues de púniques ebusianes de les formes PE 17 (làm. VIII.2) i 18, datades respectivament del 160-40 aC i del 120/100 aC al 50/75 dC (Ramon 1991: 160-40 aC). Dins aquest conjunt, també es van trobar alguns fragments de *tegula*, un dels quals ja vam publicar. No sembla gran cosa com a indicador cronològic, però palesa que ja estava en marxa un sistema de cobertura absolutament desconegut en les cases del poblat ibèric. Aquest indici no gaire precís, unit, però, a la presència de les àmfores brindisines i de les PE 18, de les parets fines locals i de les formes relativament tardanes de campaniana A i les ben típiques de B, ens fa considerar una datació per al conjunt de cap als decennis centrals del segle I aC, potser del 70/50 aC. Alguns arguments *ex silentio*, com ara la manca de qualsevol indici de *terra sigillata* o, si més no, de produccions aretines de vernís negre, podrien contribuir a refermar aquesta atribució, en la qual, ja dins el terreny de les hipòtesis, també convindria la suposició que aquest moment de rebliment de la cisterna i d'abandó, o més aviat de reconversió, de les antigues cases ibèriques per a altres usos devia coincidir gairebé amb l'inici de la producció local de les àmfores Dressel 1 citeriors de tipologia més aviat tardana, datable en el nostre cas cap al 60/50 abans de la nostra era.[6]

Cloenda

La casa 3 és una de les més representatives i ben conservades del barri dels artesans metal·lúrgics de Darró, situat al peu del turó de Sant Gervasi. En el moment del seu descobriment, la presència dels nombrosos forns a què ja hem fet referència ens va posar sobre la pista d'aquesta activitat, però la conservació no gaire bona dels primers ginys trobats, precisament els d'aquesta casa, ens fa ser una mica prudents en el moment d'atribuir-hi una funció específica. La troballa d'altres de més ben conservats, a la casa 2 (López Mullor *et al.* 2002; 2004) i als edificis 5 i 6, que romanen inèdits, ens va confirmar la seva funció. A més, en aquella època s'havia excavat, no gaire lluny, el poblat de les Guàrdies (Morer i Rigo 1999; Rigo i Morer 2003) coetani del nostre, on les mostres d'aquesta tasca eren evidents.

Aquesta activitat va tenir un moment prou intens en una de les etapes primerenques del poblat, al llarg dels segles IV i III, quan es va establir a la riba dreta del torrent de Sant Gervasi i l'esquerra va quedar reservada per al barri dels ceramistes. En aquells segles la producció en el jaciment d'àmfores de tipus PE 15 ens parla d'un estret contacte amb els cartaginesos d'Eivissa, com a mínim en el camp comercial. No sabem del cert el caràcter d'aquesta relació, tot i que, des de fa anys, les mostres de la influència púnica al país són evidents, tal com proposàvem en la primera publicació sobre el poblat del Turó del Vent (Llinars del Vallès) (López Mullor, Rovira i Sanmartí 1982).

El domini romà degué fer canviar les aliances comercials dels darronencs. Tot i que els forns de ceràmica ibèrica, instal·lats a la zona 1, van seguir funcionant, és molt significatiu el nou plantejament dels barris artesanals de les dues ribes del torrent, reconstruïts de soca-rel d'acord amb una arquitectura tradicional dins el món ibèric però amb un plantejament urbanístic certament nou. Quan altres llocs d'habitació ibèrics queden abandonats o llangueixen, Darró pren un nou impuls, segurament orientat per mans alienes o en tot cas al servei dels nous dominadors de la política i també del comerç. Els incessants canvis en la compartimentació i l'ús de la casa 3 són el testimoni d'una activitat productiva molt intensa que, sobretot, cal circumscriure al període comprès entre mitjan segle II i mitjan I aC. Tot plegat s'acaba d'una manera sobtada cap al 60/50 aC. El repàs que hem fet dels materials, però, dóna una idea del nivell de vida, que diríem ara, d'aquestes famílies: la ceràmica és reparada amb cura i utilitzada per més d'una generació;la vaixella d'importació, que ve majoritàriament del sud d'Itàlia fins a un moment ben avançat, en què les produccions campanianes B, calenes i B-oïde tenen més pes, és ben escassa al costat de la ceràmica ibèrica local, que es produeix a l'altra banda del torrent. Les àmfores, unes quantes d'itàliques, tant del Tirrè com de l'Adriàtic meridional, juntament amb les ebusitanes i alguna de púnica, són també un material relativament minoritari, al costat de les autòctones. Ens trobem, doncs, al davant d'un indret amb una activitat secundària certament remarcable, molt ben situat per al transport de les seves mercaderies però que, segons sembla, no va reportar als seus habitants, treballadors incansables que refeien una vegada i una altra els seus tallers i els seus modests habitatges, una existència prou benestant.

Després d'aquesta espurna econòmica del 150-50, l'antic poblat queda abandonat o semiabandonat i les cases acaben aprofitades en la *pars rustica* d'una vil·la que comença a funcionar cap a aquella època. De moment, que sapiguem, sense *pars urbana*, com tantes altres, la qual no s'hi bastirà fins al començament del segle II de la nostra era. Aleshores, però, l'establiment ibèric ja és un record llunyà del qual encara s'utilitzen algunes edificacions per a instal·lacions rústiques que, a la llarga, seran substituïdes per unes de noves bastides en un lloc relativament allunyat, i l'antic barri dels artesans acabarà els seus dies convertit en necròpolis.

6. Tot i que en aquells indrets on les imitacions són més properes a l'original i vénen d'una tradició més antiga en la manufactura de contenidors –com passa, per exemple, als centres del Maresme–, l'inici de la seva producció pot arribar a *circa* 85 aC (López Mullor i Martín 2008, 693).

Bibliografia

Adroher Auroux, A. 2007*a* [1993]: «Céramique attique à vernis noir», a: Py, M. (dir.), *Dicocer, Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, 2a ed., *Lattara* 6, Lattes 117-131.

Adroher Auroux, A. 2007*b* [1993]: «Céramique commune punique», a: Py, M. (dir.), *Dicocer, Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, 2a ed., *Lattara* 6, Lattes 374-378.

Almagro, M.; Serra Ràfols, J. C.; Colominas, J. 1945: *Carta arqueológica de España, Barcelona*, Madrid, 1945.

Aquilué, X. *et al*. 1984: *El fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982)*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona.

Arcelin, P. 1981: «Recherches archéologiques au col de la Vayède, Les Baux-de-Provence (B. du Rh.)», *Documents d'Archéologie Méridionale* 4, Lambesc, 83-136.

– 2000: «Les importations de vaisselle italique à vernis noir au Ier siècle avant. J.-C. sur la façade méditerranéenne de la Gaule», *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica. Taula rodona. Empúries, 4 i 5 de juny de 1998*, Museu de Mataró, Mataró, 293-332.

Arribas, A. 1956: «La primera campaña de excavaciones en el poblado ibérico y la 'villa' romana de Adarró», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer* IV, Vilanova i la Geltrú, 23-48.

– 1959: «El poblado ibérico y la villa romana de Adarró (Villanueva y Geltrú)», *Ampurias* XX, Barcelona, 323-329.

Bats, M. 2007 [1993]: «Céramique commune italique», a: Py, M. (dir.): *Dicocer, Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), Lattara* 6, Lattes, 357-362.

Beltrán Lloris, M. 1990: *Guía de la cerámica romana*, Libros Pórtico, Zaragoza.

Castellano, A. 1986: «La inscripció votiva romana del turó de Sant Gervasi», a: *Memòria 1984*, Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Barcelona, 148-150.

Cipriano, M. T.; Carre, M. B. 1989: «Production et typologie des amphores sur la Côte Adriatique de l'Italie», a: *Amphores romaines et histoire économique: Dix ans de recherche. Actes du Colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Collection de l'École Française de Rome 114, Roma, 67-104.

Coroleu, J. 1979: *Historia de Villanueva y Geltrú*, 2a ed., Vilanova i la Geltrú.

Denaro, M. 2008: *La ceramica romana a pareti sottili in Sicilia*, SAP Società Archeologica S.R.L., Documenti di Archeologia 46, Màntua.

Deneauve, J. 1969: *Lampes de Carthage*, CNRS, París.

Díaz, M., Otiña, P. 2003: «Valoración comercial de *Tarraco*: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia», *Bolskan* 20, Huesca, 67-82.

– 2007: «Importaciones e imitaciones de vajilla de barniz negro en Tarragona en los siglos II-I a.C.», a: *Les imitacions de vaixella fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Documenta 6, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 99-118.

Díaz, A.; Torralba, J. 1989-1990: «Las ánforas de Contrebia Belaisca. Precisiones cronológicas», *Caesaraugusta*, 29-56, Saragossa, 66-67.

Fernández, J. H. 1992: *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, 3 vol., Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 28-29, Eivissa.

Ferrer Martí, A. 1979: «El poblat ibero-romà de Darró de nou al descobert», *Informació Arqueològica* 26, Barcelona, 24-28.

Ferrer Soler, A. 1944: «Restos de una villa romana en Villanueva y Geltrú», *Ampurias* VI, Barcelona, 334-336.

– 1947-1948: «El poblamiento ibérico del Panadés y extensiones», *Ampurias* IX-X, Barcelona, 272-286.

– 1955: «Prospecciones en yacimientos romanos de Sitges y Villanueva y Geltrú», *Archivo Español de Arqueología* XXVIII, Madrid, 174-179.

Foerster, F.; Pascual, R. 1970. «La nave romana de Sa Nau Perduda (Cabo Bagur, Gerona)», *Rivista di Studi Liguri (Ommaggio a Fernand Benoît, IV)* XXXV, Bordighera, 273-306.

Guerrero, V. 1986: «Una aportación al estudio de las ánforas Mañá C», *Archaeonautica* 6, París, 147-186.

Gusi, F.; Muriel, S. 2008: «Panorama actual de la investigación de las inhumaciones infantiles en la protohistoria del Sudoeste mediterráneo europeo», a: Gusi, F.; Muriel, C.; Olaria, C. (coord.), Nasciturus, infans, puerulus, vobis mater terra: *la muerte en la infancia*, Diputació de Castelló, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, Castelló de la Plana.

López Mullor, A. 1986*a*: «Establiment ibèric i romà de Darró», a: *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 129-142, 198-203.

– 1986*b*: «Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña», a: *Actes du Congrès de Toulouse*, SFECAG, 5772.

– 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, 2 vol., Quaderns Científics i Tècnics 2, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona. (2a edició: Libros Pórtico, Saragossa, 1990).
– 2008: «Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares», a: *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cadis, 343-384.
– 2009: «Els centres productors d'àmfores de Sant Boi de Llobregat i Darró (Vilanova i la Geltrú)», a: Prevosti, M.; Martín, A. (ed.), *El vi tarraconense i laietà ahir i avui. Actes del simpòsium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 61-98.

López Mullor, A.; Ferrer, A. 1982: «Avanç dels resultats obtinguts a les excavacions de l'establiment ibèric i romà de Darró (Vilanova i la Geltrú). Campanyes de 1977 a 1981», *Butlletí de la Biblioteca Museu Balaguer*, Vilanova i la Geltrú, 171-198.

López Mullor, A.; Fierro, J. 1988: «La época ibérica en Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona. Evidencias e hipótesis proporcionadas por las últimas excavaciones (1984-1988)», a: *Homenaje al Profesor Eduardo Ripoll Perelló. Espacio, tiempo y forma*, sèrie II, núm. 1, Madrid, 117-141.
– 1990: «La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)», *Homenaje al Profesor Eduardo Ripoll Perelló. Espacio, tiempo y forma*, sèrie I, núm. 3, Madrid, 203-254.
– 1991: «Un conjunt ceràmic de l'època baixrepublicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i la Geltrú», *Miscel·lània Penedesenca* XV, Sant Sadurní d'Anoia, 137-196.
– 1992: «Materials per a una classificació de la ceràmica ibèrica al torn produïda a Darró», *Miscel·lània Penedesenca* XVI, I, Sant Sadurní d'Anoia, 7-96.
– 1994: «Un horno con ánforas de tipo púnico-ebusitano hallado en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)», a: *Coloquios de Cartagena, I: El mundo púnico. Historia, sociedad y cultura (Cartagena, 17-19 de noviembre de 1990)*, Múrcia, 443-463.
– 2004: «La céramique grise fine ibérique des IIe-Ier siècles av. J.-C. en Cossétanie (Catalogne, Espagne)», a: *Actes du Congrès International de Vallauris*, SFECAG, 459-472.

López Mullor, A.; Fierro, J.: Caixal, À. 2009: «Les vil·les romanes al sector meridional de l'*ager Barcinonensis* i el septentrional de l'*ager Tarraconensis*», a: Revilla, V.; González, J. R.; Prevosti, M. (ed.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, vol. I, Monografies 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 125-143.

López Mullor, A.; Fierro, J.; Caixal, À.; Castellano, A. 1992: *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Sant Sadurní d'Anoia.

López Mullor, A.; Fierro, J.; Riera, M.; Suau, L. 2002: «Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998», *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Generalitat de Catalunya, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 175-210.

López Mullor, A.; Fierro, X.; Suau, L.; Riera, M. 2004: «Excavació de dues cases a l'establiment ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-200. La Garriga, 29 i 30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Ajuntament de la Garriga, vol. I, Barcelona, 218-230.

López Mullor, A.; Martín, A. 2007: «Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya», a: López Mullor, A.; Aquilué, X. (coord.), *La producció i el comerç de les àmfores de la* provincia Hispania Tarraconensis*, Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, Barcelona, 33-94.
– 2008: «Lás ánforas de la Tarraconense», a: *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universitat de Cadis, Cadis, 689-724.

López Mullor, A.; Rovira, J.; Sanmartí, E. 1982: *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent. Llinars del Vallès. Campañas de 1980 y 1981*, Monografies arqueològiques 3, Diputació de Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Barcelona.

Marabini, M. T. 1973: *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, Memoirs of the American Academy at Rome XXXII, Roma.

Marín, C.; Ribera, A. 2000: «La ceràmica de barniz negro de *Valentia*», a: *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica. Taula rodona. Empúries, 4 i 5 de juny de 1998*, Museu de Mataró, Mataró, 91-106.

Mayet, F. 1975: *La céramique à parois fines dans la péninsule Ibérique*, París.

Miró, J.; Pujol, J.; García, J. 1988. «El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I aC)», *Laietania* 4, Mataró, 7-140.

Morer, J.; Rigo, A. 1999: *Ferro i ferrers en el món ibèric. El poblat de les Guàrdies (El Vendrell)*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

Panella, C. 1973: «Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale (secoli I-V d.C.)», a: *Ostia III*, Studi Miscellanei 21, Roma, 460-633.

Parker, A. J. 1992: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR, 580, Oxford.

Pedroni, L. 2000: «Produzione e diffusione della ceramica calena media: problemi e ipotesi di lavoro», a: *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica. Taula rodona. Empúries, 4 i 5 de juny de 1998*, Museu de Mataró, Mataró, 345-362.

Pérez Ballester, J. 2000: «Cerámicas de barniz negro en los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena)», a: *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica. Taula rodona. Empúries, 4 i 5 de juny de 1998*, Museu de Mataró, Mataró, 129-142.

Pinna, M. 1986: «La ceramica a pareti sottili del Museo de Cagliari», *Studi Sardi* XXVI, Cagliari, 239-302.

Py, M. 2007 [1993]: «Amphores gréco-italiques», «Amphores italiques», «Céramique à reliefs d'applique de Calès et productions apparentées», «Céramique campanienne A», «Céramique campanienne B», «Céramique campanienne C», a: *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, 2a ed., *Lattara* 6, Lattes, 46-47, 53-55, 144-145, 146-150, 151-152, 153-154.

Ramon, J. 1981: *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Delegación del Ministerio de Cultura, Eivissa.

– 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Eivissa.

Ricci, A. 1973: «Per una cronologia delle lucerne tardo-republicane», *Rivista di Studi Liguri* XXXIX, 2-4, Bordighera, 168-234.

– 1985: «Ceramica a pareti sottili», a: *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fina romana nel bacino Mediterraneo (tardo Ellenismo e primo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Roma, 231-357.

Rigo, A.; Morer, J. 2003: «Les Guàrdies (El Vendrell, Baix Penedès): un assentament metal·lúrgic d'època ibèrica», a: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, el Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001*, Generalitat de Catalunya, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 327-338.

Romero, M. V. 1990: «Lucernas republicanas de Numancia y sus campamentos», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología* 56, Valladolid, 257-296.

Tassinari, G. 1989: «Ceramica a pareti sottili», a: Olcese, G. (a cura de), *Ceramiche in Lombardia tra il II sec. a.C. e il VII sec. d.C.*, Màntua, 37-65.

Vandermersch, Ch. 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile. IVe-IIIe s. avant J.-C.*, Nàpols.

Vegas, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Vivancos, D. 1996: *Las ánforas romanas de importación halladas en el establecimiento ibérico y villa romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)*, memòria de llicenciatura de la Universitat de Barcelona, Barcelona. [Inèdita]

UN *SKYPHOS* DE *TERRA SIGILLATA* ITÀLICA DE MONTEROLS

Joan Francesc Clariana i Roig

Resum

Estudi d'una peça de *terra sigillata* itàlica trobada al jaciment de Monterols (Reus) que per la seva singularitat mereix un estudi detallat. Es tracta d'un *skyphos* Dragendorff i Watzinger (1948), forma VII, especialment ben conservat, amb una decoració en què s'han identificat vuit punxons, atribuïble al taller dels *Annii*, datable entre el 15 aC i el 15 dC.

Paraules clau: Sigillata itàlica, *skyphos*, *Annii*.

AN ITALIC *SIGILLATA SKYPHOS* FROM MONTEROLS

Abstract

The study of a piece of Italic *terra sigillata* found at the site of Monterols (Reus), which for its uniqueness deserves a detailed study. It is a particularly well preserved Dragendorff-Watzinger (1948) VII *skyphos* decorated with eight identified punches, attributed to the workshop of Annii and dated to between 15 BC and 15 AD.

Keywords: Italic *terra sigillata*, *skyphos*, Annii.

No són gaire freqüents les peces de *terra sigillata* itàlica decorades que es troben en les vil·les romanes de les nostres contrades, possiblement el fet que corresponguin a un moment en què el model d'establiment romà es va consolidant n'és un dels factors. A més, també hem de tenir en compte que, per diverses raons, és molt més abundant la presència de peces llises, possiblement a causa de la utilitat més gran en usos habituals que devien tenir i del seu preu inferior de mercat.

La peça que presentem en aquestes jornades, com podeu veure, consisteix en un fragment de vora d'un *skyphos* en el qual, gràcies al seu bon estat de conservació i a la superfície que podem copsar de la decoració, es pot entreveure la seva disposició decorativa. Morfològicament podem classificar-la dins la tipologia de Dragendorff i Watzinger (1948), forma VII. Actualment està exposada en el Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus[1] i prové del jaciment d'època romana de Monterols (núm. d'inventari 3.106).

Pel que fa a les dades del intrínseques del jaciment i resta de material que se'n coneix, ens remetem al corresponent apartat referent a Monterols en els volums *Ager Tarraconensis 2* (Járrega i Abela 2010) i *Ager Tarraconensis 6*, en curs d'edició (jaciment núm. 91).

Sobre la descripció de la peça, veiem que aquesta presenta un vernís força uniforme, poc brillant, de color vermell venecià o vermell fosc, corresponent als colors núm. S-15 i S-17 de la taula de Cailleux; l'argila de color marró molt pàl·lid, tirant a ocre, correspon aproximadament al núm. M-67 també de Cailleux.

Quant a la decoració que es copsa en el fragment, en el cos central hi observem les restes d'una ornamentació vegetal composta de grans fulles expandides cap a ambdós costats. De l'extrem superior d'aquestes últimes en surten dues tiges que dibuixen una voluta que finalitza amb el remat d'una roseta de fulles allargassades i dobles. En la faixa superior s'hi observa una sanefa emmarcada per perletes en la zona alta i amb *trattini manoscriti* a la zona inferior. El motiu central d'aquesta faixa correspon a una decoració arrissada en sinistrogir, a base de línies configurades en forma de volutes que conflueixen amb rosetes dentades com a element més destacat. Es conserva molt poc la decoració superior del polsador. No obstant això, podem veure en l'extrem dret una voluta en relleu, de les dues que devia tenir cada nansa. Un altre detall força destacat en aquesta peça és la màscara de silè, en relleu aplicat, que ens indica l'arrencament de la base de la nansa a semblança d'algunes peces de la torèutica.

Presenta un total de vuit punxons o elements decoratius que passem a descriure tot seguit.

Màscara de silè barbada, aplicada a la base de la nansa (A). És un punxó característic dels *Annii*. El trobem a la classificació de Porten 2004 (vol. II, làm. 165, mMa fr 20a). La particularitat que presenta aquí està en el fet que s'hagi utilitzat com a relleu aplicat i no com un element decoratiu integrat dins el motlle del vas, que és com apareix més sovint. Paral·lels: Porten 2004, vol. I, p. 303; vol. II, làm. 165, mMa fr 20a; Brown 1968, làm. XVII, núm. 73 i 74; Bulas 1931, làm. 53, 14.

Roseta de fulles allargassades on s'alternen fulles dobles i simples (B). L'únic paral·lel que hem localitzat d'aquest punxó es conserva en la col·lecció Pisani Dosi de Milà que Stenico no va arribar a atribuir a cap terrissaire en concret. No obstant això, va suggerir la semblança amb algunes de les rosetes que es veuen en la producció del terrissaire *Rasinius* (Stenico 1956, p. 461, núm. 189).

Roseta de cercles concèntrics i dentada (C). Presenta certa semblança amb les rosetes emprades pel terrissaire *P. Cornelius* (Porten 2004, vol. II, làm. 120, núm. 15 a 17), però també la trobem en el repertori dels *Annii* (Porten 2004, vol. II, lam 101, núm. 13, d'*Annii*).

Tija vegetal estilitzada (D). És pròxima a la que veiem a Dragendorff i Watzinger 1948 (p. 149, fig. 21), en una peça signada per C·ANNI.

Gran fulla vegetal (E). Podria ser com la de Porten 2004 (vol. II, làm. 104, 68), de *L. Annius*, però no s'acaba de veure prou clar a causa de la fragmentació que presenta en la peça de Monterols. També la podem posar en paral·lel amb la que apareix en la peça núm. 93 de la col·lecció Pisani Dosi de Milà (Stenico 1956, p. 441, núm. 93), la qual conserva restes de la signatura: [PANTAGHAT]VS C· A[NNI] (Stenico 1956, p. 444, núm. 93; p. 461, núm. 14).

Voluta que acompanya la roseta dentada (F). Veiem volutes semblants, però amb roseta diferent, a Porten 2009*a* (làm. 102, 27).

Sanefa de perletes soles (G). La trobem en diverses peces dels *Annii* (Porten 2009*a*, làm. 106, Komb. An 8, signada: PANTAGATHUS C· ANNI).

Sanefa de «trattini manoscritti» (H). A part d'altres terrissaires, també era emprat pels *Annii* (Porten 2009*a*, p. 105, Komb An 1; p. 105, Komb An 49; p. 106, Komb An 5, aquesta darrera signada per *C. Anni*, i p. 108 Komb An 14).

Voluta en relleu a l'extrem lateral del polsador de la nansa (I). És pròxima al paral·lel que publica Stenico (1966, làm. 21, núm. 58), provinent de Santa Maria in Gradi d'Arezzo, lloc on es coneix que hi havia els tallers de *Perennius* i de *Rasinius*. També presenta certa semblança amb els publicats per Dragendorff i Watzinger 1948 (làm. 42, núm. 654 i 655).

1. Aprofito per fer constar el meu agraïment als amics: a Ramon Járrega per haver-me facilitat la notícia d'aquesta peça en el Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus, així com pel dibuix original del perfil del vas; a Marta Prevosti, pel seu ajut en la traducció de l'alemany dels corresponents apartats de les obres de Porten Palange, i a Loïc Buffat, per l'excel·lent fotografia que il·lustra aquesta comunicació.

Figura 1. Vas de Monterols. Foto: Loïc Buffat.

Figura 2. Detall de la roseta del vas de Monterols. Foto: J. F. Clariana.

Consideracions

Sobre els punxons que componen la decoració, sembla podem atribuir amb força certesa la filiació de la màscara del silè barbat, tot i que aquí se'ns presenta com un relleu aplicat. El segon punxó més característic d'aquesta peça és el de la roseta de fulles allargassades on s'alternen fulles dobles i simples. Aquest darrer punxó, com dèiem abans, tan sols l'hem trobat en una peça conservada en la col·lecció Pisani-Dossi de Milà. Allà el veiem combinat amb altres punxons, com ara uns elements cònics que representen la meta d'un circ romà i un fragment d'un altre on es veuen les cames davanteres i el cap d'un cavall en cursa vers la dreta, així com un element circular semblant a una roseta amb incisions radials. Stenico (1956) ens diu, pel que fa a la meta, que és força semblant a la que publiquen Dragendorff i Watzinger (1948, làm. 31, 487), atribuïble a *Annius*. En canvi, el cavall és similar a un d'atribuït al terrissaire *C. Tellius*[2] (Dragendorff i Watzinger 1948, làm. 31, 498; cf. Porten 2004, vol. II, làm. 161, Komb. Tel 2a i 2b). A la roseta, com ja hem esmentat abans, s'hi veu certa semblança amb alguns punxons de *Rasinius*, però sense pronunciar-se específicament per cap terrissaire (Stenico 1956, 462, nota 216). La comparació amb aquesta peça de Milà pot reforçar l'atribució de la peça de Monterols als *Annii*. Observem, a més, en el fragment milanès, la presència del punxó que representa la meta, que és similar al que veiem en una peça de l'Ashmolean Museum, també atribuïda als *Annii*, on, així mateix, veiem el carro conduït per la Victòria alada (Brown 1968, làm. XVII, 68; cf. Porten 2004, làm. 109, 19a i 19 b).

Per tant, podem veure com a partir de les dades obtingudes en l'anàlisi dels punxons és possible, o gairebé, assegurar que tant la peça de Monterols, de l'*ager Tarraconensis*, com la conservada a la col·lecció Pisani-Dossi de Milà (Itàlia) són atribuïbles als *Annii*,[3] tot i que en cap de les dues no es conserva la marca del terrissaire en la decoració del vas.

Per altra banda, esbrinar si corresponen a la producció de *Gaius* o de *Lucius* ja resulta més difícil, ja que els experts en *terra sigillata* itàlica decorada que han intentat establir uns criteris orientadors no es posen d'acord. Així, veiem com Stenico destacava, com a trets identificadors de les peces signades, sobretot, per *Lucius Annius*:

2. No ens ha d'estranyar que punxons dels *Annii* fossin emprats també per *Tellius*. Porten considera que aquest terrissaire devia succeir *Lucius Annius*: «La fabbrica di C. Tellius, attivo a Ponte a Buriano, fu attiva, pare, dalla fine del primo decennio d.C. fino al 30 circa; è significativo che sul Reno non sia presente suo materiale. Tra questa officina e quella degli Annii intercorre uno stretto rapporto, tanto che alcuni studiosi hanno ipotizzato che C. Tellius abbia acquisito l'officina di Lucius Annius; anche i nomi di alcuni lavoranti sono comuni a entrambe le manifatture; in realtà, alcuni cicli sono del tutto simili tra loro e sono ora correttamente attribuiti solo in ragione dei motivi secondari» (Porten 2009*b*, 213). Sobre la mateixa qüestió, cf. Paturzo 1996, 167, i Clariana 2005, 156.

3. Es coneix que els *Annii* havien tingut la seva seu a Arezzo mateix: «[…] zona fra il teatro Petrarca e la chiesa si S. Francesco ad Arezzo» (Stenico 1967, 61).

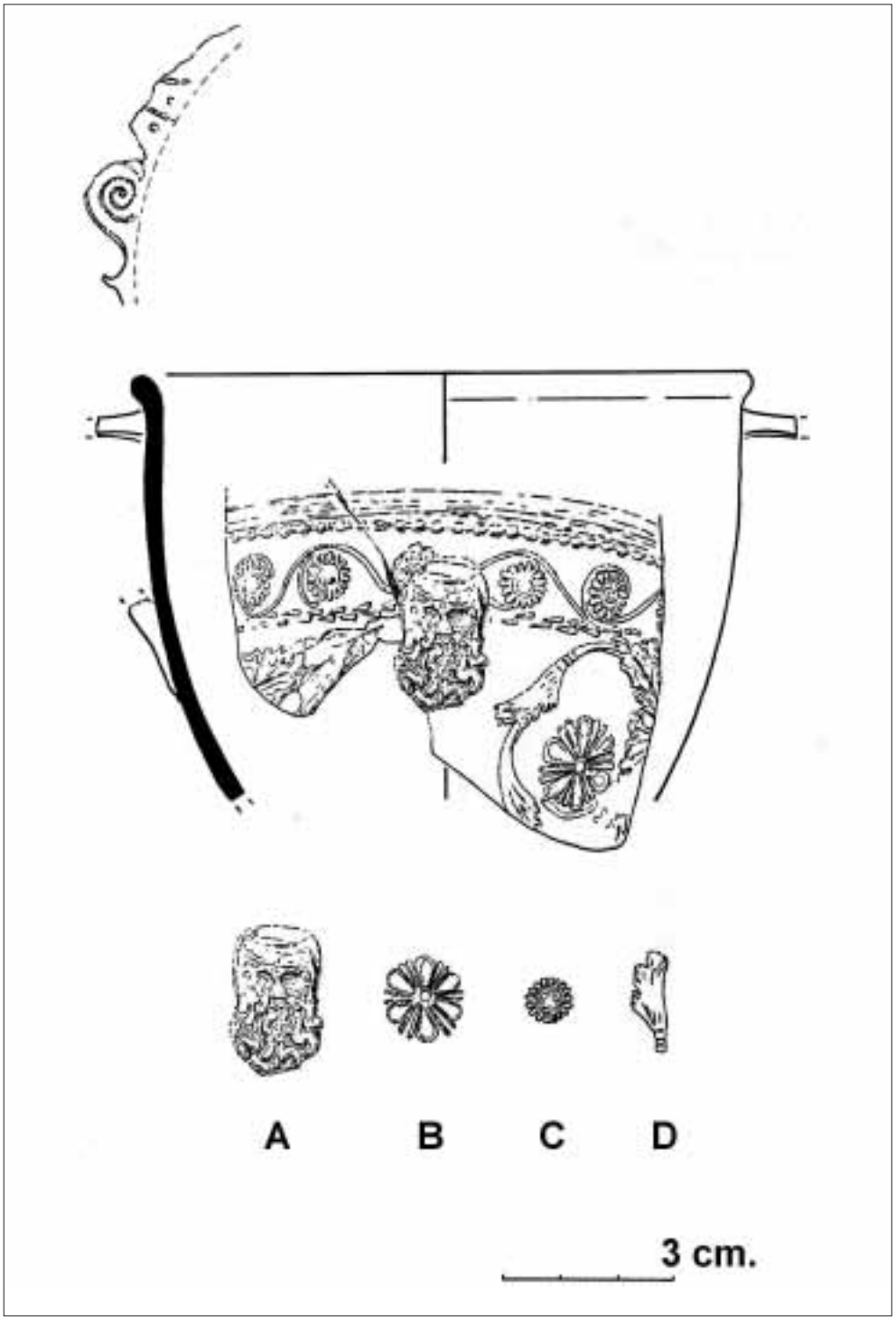

Figura 3. Vas de Monterols amb distribució dels punxons. Dibuix: J. F. Clariana.

«Più vasto è il repertorio certamente anniano facente parte della produzione di carattere ornamentale e decorativo, che, però, è firmata soprattutto da L.A.; in genere si tratta di prodotti di buon livello tecnico: particolarmente notevoli sono la sottigliezza delle pareti e la minuzia dei particolari nella produzione di bicchieri decorati con composizioni vegetali nelle quali si inseriscono figurine d'animali e d'oggetti che sono vere miniature» (Stenico 1967, p. 61).

En canvi, Porten Palange, referint-se a *Gaius Annius*, indica que:

«Nella produzione di C. Annius sono degni d'essere menzionati i fregi, che si svolgono sotto l'orlo: ghirlande di fiori, foglie e frutti realizzati con estrema finezza. Raffinatissima è pure la produzione ornamentale, in cui foglie e palmete sono accompagnate da maschere» (Porten 2009*b*, p. 213).

Aquesta discordança a l'hora de poder esbrinar quin dels dos *Annii* hauria estat l'autor de la peça de Monterols fa que de retruc tampoc puguem arribar a una precisió cronològica més gran d'aquesta, tot i que hi ha certa coincidència de criteris (cf. Stenico 1967,

Figura 4. Fragment de la col·lecció Pisani-Dossi de Milà. Foto: Stenico (1956, 461, núm. 189).

61) que indiquen com la producció de *Gaius Annius* era quelcom més antiga que la de *Lucius Annius*: «Ich halte eine Datierung der Werkstatt des C. Annius ab ca. 20/15 v. Chr. für angemessen, das Ende der Produktion des L. Annius um ca. 10/20 n. Chr.» (Porten 2009*a*, 225). No obstant això, per a aquesta peça ens veiem obligats a suposar una forquilla cronològica que podria abastar uns trenta anys (entre el 15 aC i el 15 dC, aproximadament).

Bibliografia

Brown, A. C. 1968: *Catalogue of Italian Terra-Sigillata in the Ashmolean Museum*. Oxford.

Bulas, K. 1931: Corpus Vasorum Antiquorum: *Pologne - Golouchòw Musèe Czartoryski (Pologne 1)*, Varsòvia.

Cailleux, A. (s. a.): *Notice sur le code des couleurs des sols*, París.

Clariana, J. F. 2005: «Terra Sigil·lata Itàlica decorada del Museu de Mataró», *Laietania* 16, Mataró, 153-161.

Dragendorff, H. 1895: «Terra sigillata. Ein Beitrag zue Geschichte der griechischen und römischen Keramik». *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, XCVI, I-VII, 18-140, làm. I-VI, Bonn.

Dragendorff, H.; Watzinger, C. 1948: *Arretinische Reliefkeramik*, Reutlingen.

Ettlinger, E. *et al*. 1990: *Conspectus Formarun Terrae Sigillatae italico modo confectae*, Bonn.

Fabroni, A. 1841: *Storia degli antichi vasi fittili aretini*, Arezzo.

Gamurrini, G. F. 1859: *Le iscrizioni degli antichi vasi fittili aretini*, Roma.

Járrega, R.; Abela, J. 2010: «Producció i importació de ceràmiques a l'*ager Tarraconensis*. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed), *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 141-207.

Oxé, A.; Comfort, H.; Kenrick, Ph. 2000: *Corpus Vasorum Arretinorum*, 2a ed., Bonn.

Pallarés, F. 1963: «Vasi firmati e vasi attribuiti nella terra sigillata aretina decorata». *Rivista di Studi Liguri* XXIX, Bordighera, 1-4.

Paturzo, F. 1996: Arretina Vasa. *La ceramica aretina da mensa in età romana*, Cortona.

Porten Palange, F. P. 1990: «Addenda ai repertori delle officine aretine degli Annii e di Cn. Ateius». *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* XIX, 215 s.

– 2004: *Katalog der punzenmotive in der arretinischen Reliefkeramik*, Mainz.

– 2009*a*: *Die Werkstätten der arretinischen Reliefkeramik*, Mainz.

– 2009*b*: «La ceramica aretina». a: Camporeale, G.; Firpo, G. (dir.), *Arezzo nell'Antichità*, Roma, 205-215.

Stenico, A. 1956: «Ceramica aretina a rilievo della Coll. Pisani-Dossi del Museo di Milano». *Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni*, vol. III, Milà, 413-464.

– 1960: *Revisione critica delle publicazioni sulla ceramic arretina. Liste di atribuzioni del vasellame decorato con rilievi edito fotograficamente*, Milà.

– 1966: *La Ceramica Arretina, II. Collezioni diverse, punzoni, modelli, calchi, ecc*. Milà.

– 1967: «Fabricanti di vasi aretini», a: Comfort, H.; Del Chiaro, M. A.; Paribeni, E.; Stenico, A., *Terra Sigillata. La ceramica a rilievo ellenistica e romana*, Roma, 59-71.

Vannini, A. 1988: *Museo Nazionale Romano. Le Ceramiche*, V, 2: *Matrici di ceramica aretina decorata*, Roma.

Annex. Identificació d'una peça de terra sigillata hispànica del taller de Mas d'en Corts a Torre Llauder (Mataró)

La troballa, a principis de l'any 2013, de diferents fragments de motlles per a la fabricació de *terra sigillata* al jaciment de Mas d'en Corts (Reus) indica l'existència d'un taller local que presenta uns trets característics en la decoració dels vasos i que, per això, són susceptibles d'identificació. Els elements, o punxons, exclusius d'aquest taller són, sobretot, cercles de diferents mides i la seva disposició en la decoració. Així, veiem com es repeteixen, en la distribució ornamental de la faixa inferior dels vasos, els grans cercles secants i reomplint els espais, de forma desigual, amb petits cercles semblants a volanderes.

A partir de la publicació del volum 2 de l'*Ager Tarraconensis* (pàg. 542), ha estat possible identificar, d'entre els materials de *terra sigillata* hispànica trobats a la vil·la romana de Torre Llauder i provinents de les actuacions de Marià Ribas en els anys seixanta (Clariana 2013, núm. 31), un fons de bol, amb peu, de la forma Drag. 37, que presenta restes de la decoració consistent en una sanefa feta a base de grans cercles secants, amb incisions inclinades, volent imitar una corda, i amb petits cercles o volanderes, molt similars als que hem vist al Mas d'en Corts. Aquesta peça, conservada al Museu de Mataró (núm. inventari Museu de Mataró: 1.543 / TLL 5.204), presenta unes concretes característiques de vernís i argila. Així, veiem que el vernís, de baixa qualitat, és mat, sense brillantor, poc adherent i es desprèn amb facilitat, de color pròxim al vermell òxid fosc (Cailleux: R-35). L'argila, ben depurada, és de fractura terrosa, amb petits vacúols i color ataronjat/rosat clar (Cailleux: L-47).

La importància de l'exemplar de Torre Llauder rau en el fet que és el primer exemplar, del qual tinguem notícia, que s'identifica com a provinent d'aquest taller que hom creu que comercialitzà les seves peces a partir del 50 dC i fins ben entrat el segle II dC.

Bibliografia

Cabrelles, I. 2007: «El taller de producció ceràmica de Mas d'en Corts i la industria terrissaire d'època altimperial a l'ager Tarraconensis», Universitat de Barcelona. [Treball de DEA inèdit]

Cabrelles, I.; Gebellí, P. 2011: «La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus)», a M. Prevosti; J. Guitart (dir.) *Ager Tarraconensis, 2. El Poblament*, Tarragona, 496-546.

Cailleux, A. (s. a.): *Notice sur le code des couleurs des sols*. París.

Clariana, J. F. 2013: «Noticia sobre la *Terra Sigillata* Hispánica, producción decorada, procedente de la villa romana de Torre Llauder de Mataró (Barcelona)», pòster a CIAC, XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica, Mèrida.

Figura 1. Fragment de bol de la forma Dragendorff 37, Museu de Mataró: 1.543 / TLL 5.204.

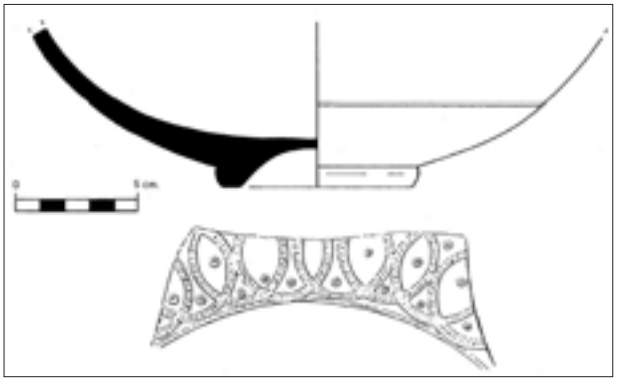

Figura 2. Fragment de bol de la forma Dragendorff 37, Museu de Mataró: 1.543 / TLL 5.204.

IV. L'EPIGRAFIA

PROPIETARIS DE VIL·LES DE L'*AGER TARRACONENSIS* (MEITAT OCCIDENTAL DEL CAMP DE TARRAGONA). PROPOSTA PER A UN CATÀLEG

Diana Gorostidi
Jordi López Vilar
Marta Prevosti
Ignasi Fiz

Resum
Reflexió sobre l'epigrafia de l'àrea on s'ha desenvolupat el Projecte Ager Tarraconensis, en relació amb els jaciments d'on procedeixen les inscripcions, en funció de la documentació recollida a la base de dades del projecte i dels mapes generats amb SIG. Això ha permès tenir una imatge de conjunt de com algunes famílies de l'oligarquia local projectaven el seu poder i la seva activitat econòmica sobre el territori.

Paraules clau: Epigrafia, *ager Tarraconensis*, paisatge, poblament, vil·les romanes, propietaris.

THE VILLA OWNERS OF THE *AGER TARRACONENSIS* (CAMP DE TARRAGONA, ON THE RIGHT OF THE RIVER FRANCOLÍ). A CATALOGUE PROPOSAL

Abstract
A reflection on the epigraphy of the area researched by the Ager Tarraconensis Project in relation to the sites in which the inscriptions were found, according to documents collected in the project's database and GIS maps. This has resulted in an overall picture of how some families of the local oligarchy projected their power and economic activity on the territory.

Keywords: Epigraphy, *ager Tarraconensis*, landscape, population, Roman villas, proprietors.

I. Presentació

El *corpus* de l'epigrafia romana de l'antic territori de la colònia de *Tarraco* s'ha elaborat en coordinació amb el desenvolupament del Projecte Ager Tarraconensis[1] (Prevosti i Guitart 2010; 2011) (fig. 1). Aquest projecte, iniciat el 2005, l'objecte del qual ha estat l'estudi minuciós del paisatge del territori de la ciutat, ha estructurat la informació dins d'una base de dades associada amb un SIG, per poder traduir totes les dades a la corresponent cartografia, a més de poder disposar de les facilitats d'anàlisi que proporcionen aquests paquets de programes. El projecte, que s'ha fet dins de l'òptica dels estudis de paisatge, ha integrat l'estudi del poblament, la morfologia del territori, la palinologia, la fauna i la geologia, i també, de forma absolutament innovadora, ha donat un espai important a l'epigrafia. L'experiència, de moment, solament s'ha dut a terme a la zona del Camp de Tarragona corresponent a la dreta del riu Francolí, àrea en què s'ha centrat el Projecte Ager Tarraconensis en els darrers cinc anys.

Amb aquesta metodologia, s'han obtingut dades de caràcter topogràfic i arqueològic que han permès posar en relació alguns epígrafs i les seves corresponents procedències, fins al punt de poder realitzar una sèrie de propostes d'adscripció a jaciments i, en conseqüència, assignar un nom de propietari, en alguns dels casos amb una elevada versemblança, així com projectar la imatge de conjunt de l'ocupació dels espais d'explotació econòmica i d'*otium* per part d'algunes famílies de l'elit tarraconense. S'ha posat en relleu com aquesta àrea de l'antic territori de *Tarraco* va ser un lloc privilegiat per les característiques de proximitat a la gran ciutat i per la qualitat de l'explotació del territori, tant des del punt de vista agrícola com del ramader, i molt especialment de l'industrial. La centuriació del territori i la presència de les grans vies de comunicació han d'haver tingut un paper determinant com a elements d'atracció de les explotacions econòmiques i dels establiments d'*otium* de les famílies importants de *Tarraco*.

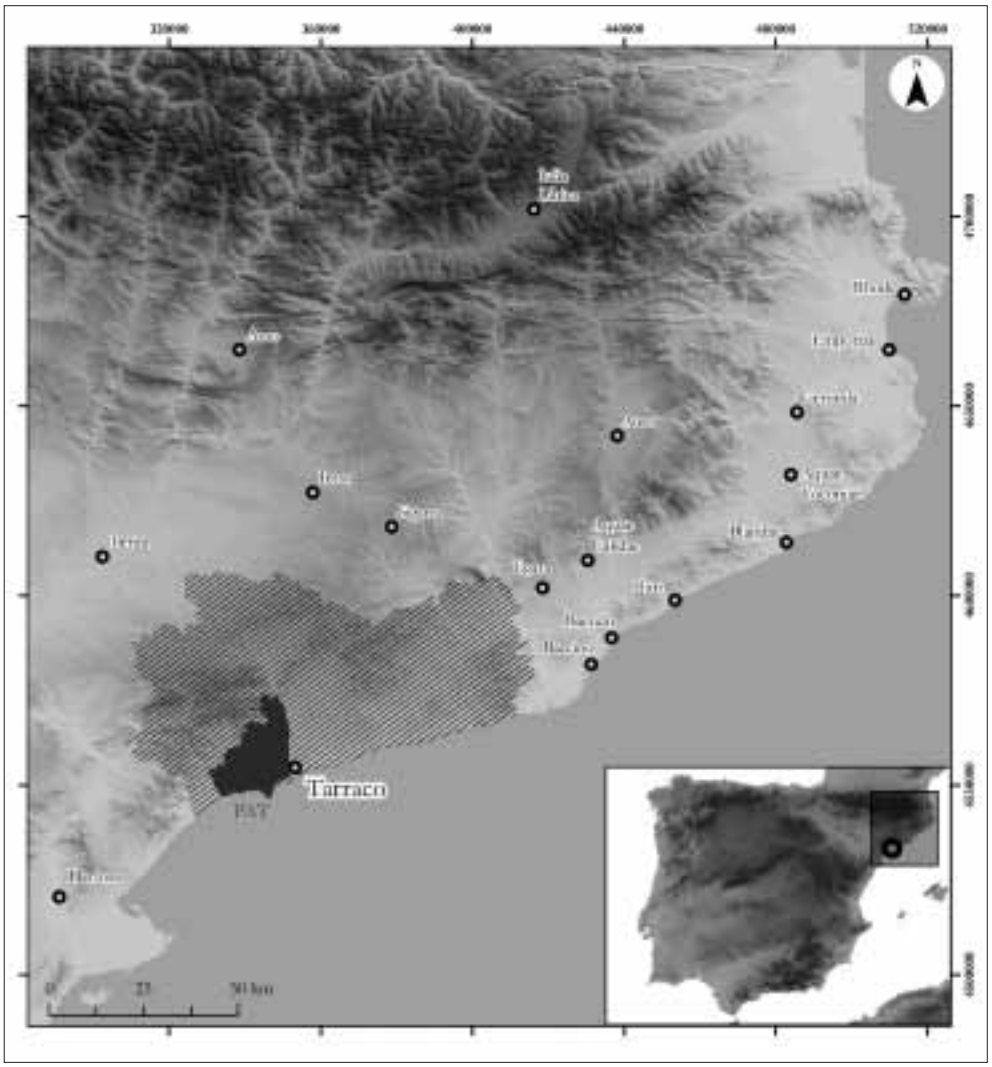

Figura 1. Mapa general de situació.

1. Volem agrair la col·laboració de Jaume Massó a l'hora d'identificar alguns llocs de provinença de peces descontextualitzades.

II. Distribució dels jaciments

La distribució dels jaciments amb epigrafia a la part occidental del Camp de Tarragona es concentra al llarg dels dos eixos viaris principals: l'eix paral·lel al riu (la via *in Hispanias*) i l'eix paral·lel a la costa (la via Augusta), després de deixar la ciutat de *Tarraco* en direcció a *Dertosa* i *Valentia* (fig. 2).

Es poden individualitzar àrees amb una alta intensitat de jaciments, entre les quals sobresurt la zona de Constantí, on destaca la presència de la vil·la de Centcelles a peu de l'antiga via. La tendència es repeteix cap al nord, a la zona de la Pobla de Mafumet, sota el complex de la indústria química, on s'han pogut identificar diverses vil·les malauradament destruïdes o ocultes. En el mateix grau d'intensitat se situa l'eix de la via Augusta, que al seu pas per Cambrils i Salou centra un seguit d'inscripcions vinculades o vinculables a diversos jaciments importants, com és el cas de la vil·la de la Llosa. Tornant cap a l'interior, al terme de Vilallonga i la Selva es localitza també una altra munió de jaciments, algun d'ells historiogràficament lligats amb epígrafs, com és el cas de la Font de l'Astor, com més endavant es comentarà. Ja en l'àrea central del Baix Camp, a l'entorn de Reus, se situen diverses zones amb vil·les associades a inscripcions, com és el cas de la vil·la del Vilar i, ja cap a la part més propera a la via Augusta, a la vil·la dels Antigons i a la rodalia del mateix poble de la Canonja.

Es tracta d'una zona molt propera a la ciutat, cosa que explica aquesta acumulació de vil·les, moltes d'elles fornides de l'aparell decoratiu propi de les residències

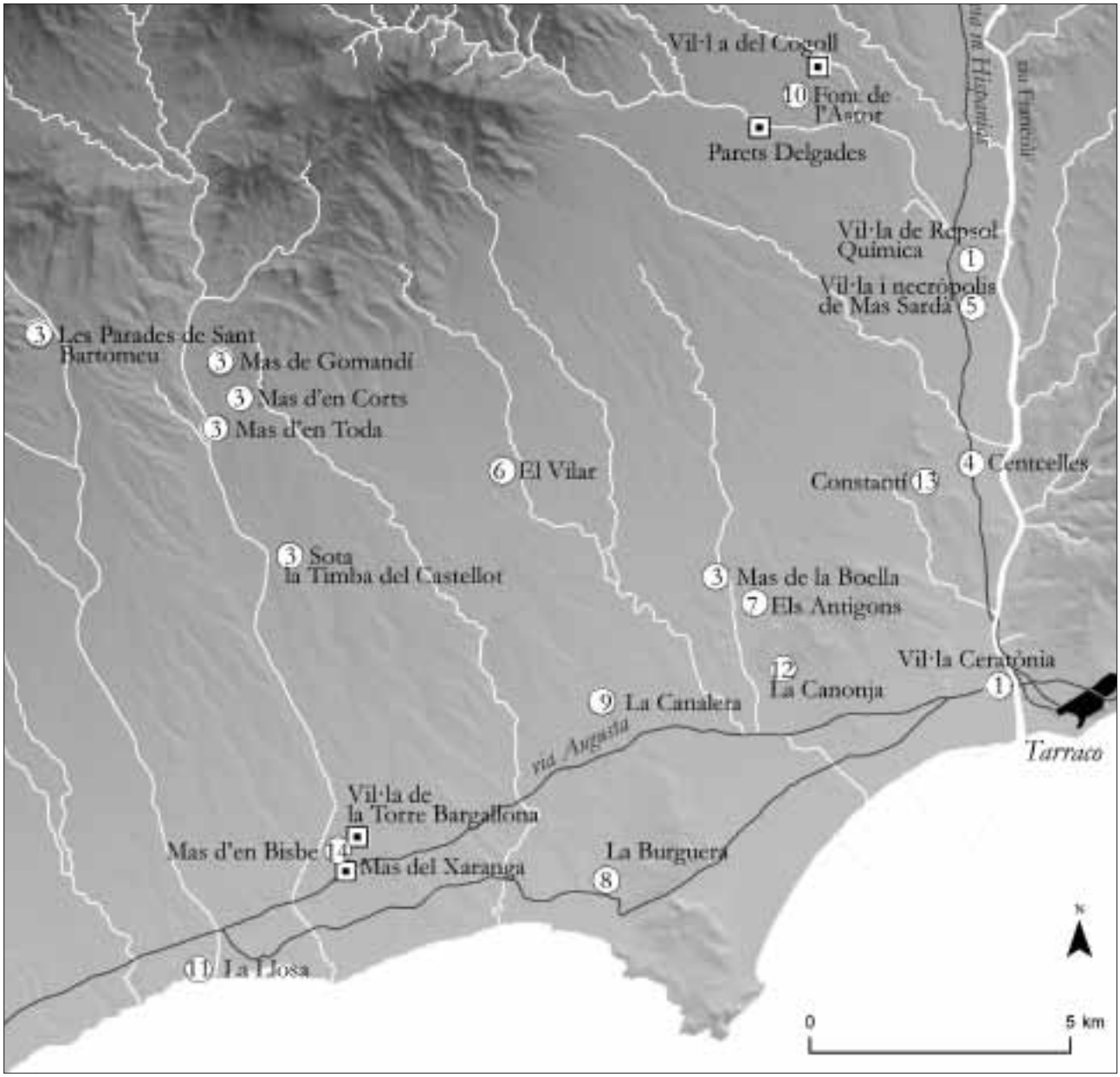

Figura 2. Mapa de la zona estudiada, amb la situació de les principals vies (via Augusta i via *in Hispanias*), les vil·les al·ludides i els noms dels propietaris.

d'oci de la població més acomodada, on l'abillament epigràfic compleix la seva tasca representativa i funcional, com es veurà en les pàgines successives.

III. Els jaciments amb epigrafia associada: tipus i funcions

Les inscripcions que hom ha pogut vincular amb propietaris de vil·les d'aquesta zona pertanyen a dues tipologies principals, sempre de caràcter privat.

La primera d'elles respon als grans blocs, ja siguin elements honorífics o funeraris, però que tenen com a característica comuna el fet de tractar-se de grans elements de caràcter ornamental o arquitectònic. En aquesta línia se situen els diversos tipus de pedestals, més o menys grans, la presència dels quals és molt important perquè dibuixa un estil propi definitori de la *pars urbana* de les residències de prestigi al territori, així com també les diverses plaques o arquitraus monumentals que formaven part de construccions de caràcter funerari, com mausoleus privats, que també són indicadors del nivell social dels propietaris. En aquests casos, les peces recuperades han estat localitzades en proximitat a la via, la qual cosa, juntament amb la identificació de la vil·la, ha permès dibuixar el perfil dels residents, importants funcionaris de la colònia o lliberts rics.

La resta de peces en suport petri són d'una grandària molt inferior, quasi sempre fragmentàries, ja que normalment es tracta de plaques de revestiment o blocs constructius de monuments més senzills, la presència dels quals en un jaciment concret pot servir per deduir l'existència d'una necròpolis associada a una vil·la. La inscripció, més modesta i continguda, reconeix moltes de les vegades una família més o menys benestant de colons de condició ingènua.

L'altre tipus d'inscripció útil per a la recerca han estat els grafits sobre *instrumentum*, generalment amb la indicació de propietat sobre peces de vaixella de taula recuperada al mateix jaciment, moltes vegades en estrats arqueològicament significatius. També els grafits sobre contenidors com els *dolia* o les àmfores han ofert l'oportunitat de reconèixer personatges vinculats a una determinada explotació del territori.

IV. Altres elements

Evidentment, a l'hora d'assignar amb certa versemblança un nom a una propietat cal tenir en consideració altres elements definitoris de la vil·la, en especial la *pars urbana* d'aquest tipus de residències. L'escultura i la presència de marbres importats preuats o d'altres elements de prestigi han servit com a indicadors del caràcter sumptuari i, per tant, en aquest cas, l'associació al personatge recordat per una inscripció no trobada *in situ* ha resultat notablement reforçada.

Per elaborar la relació de noms i poder assignar-los a un determinat jaciment, ha calgut tenir en compte una sèrie de paràmetres, com és la localització de les inscripcions, rarament *in situ*, la proximitat a un determinat jaciment –especialment ara que es coneix millor la topografia arqueològica respecte al temps en què gran part de les peces van ser trobades–, la qualitat de l'objecte i la seva grandària i, finalment, i no per això menys important, les notícies externes, ja que la seva revisió, gràcies als acurats treballs tant de Jaume Massó com de Jordi López, ha servit per recuperar dades, precisar topònims i rastrejar moviments de peces.

V. Plantejament del catàleg

En conseqüència, s'ha plantejat un catàleg de personatges i jaciments segons un ordre basat tant en les fonts epigràfiques com en les arqueològiques. De les primeres, s'ha pres en consideració tota la informació aportada per les mateixes inscripcions, a partir dels noms i la categoria social representada per les fórmules emprades, però també el suport, especialment quan les restes textuals eren insuficients. Quant a les fonts arqueològiques, el coneixement del jaciment, de les restes materials conservades, de la planimetria i de la datació de les diverses fases constructives ha estat determinant per ubicar la fase de vida útil de la inscripció i descartar fases posteriors de reutilització, una destinació molt habitual per a aquest tipus d'elements arqueològics.

Presentem a continuació la nostra proposta, segons el grau de certesa resultant dels paràmetres descrits. Per a un major aprofundiment de caràcter prosopogràfic, remetem a les fitxes del catàleg epigràfic (*IRAT*).[2] L'estudi arqueològic dels jaciments relacionats amb aquestes inscripcions està recollit a les fitxes de la base de dades del Projecte Ager Tarraconensis, que es publicaran en el volum 6 d'aquesta sèrie, i a la numeració de les quals remetem.

Inscripcions associades a un jaciment en concret

1. Pedestal de **Q. Gargilius Macer Aufidianus** *i* **Apronia Iusta.** *Vil·la Ceratònia*

Un enorme pedestal de pedra calcària recuperat a la *pars rustica* de la vil·la romana localitzada a l'antiga

2. Els fragments de dimensions reduïdes amb escasses restes de lletres han estat descartats per no aportar informació significativa al catàleg (*IRAT* 17, 62, 63, 68, 70).

indústria Ceratònia (*Ager Tarraconensis*, jac. 119), amb evidents signes de reutilització posterior com a contrapès de premsa (fig. 3), recorda el senador *Q. Gargilius Macer Aufidianus* i la seva esposa *Apronia Iusta*, filla de *Lucius* (*IRAT* 4). És, amb diferència, el pedestal més gran de tots els recuperats al territori.

Les restes de la vil·la, molt propera a Tarragona, s'ubiquen vora la via Augusta, després que aquesta hagi traspassat el riu Francolí. Se'n tenen molt poques notícies, que es redueixen a aquesta troballa casual dels anys setanta. La presència de dos *dolia* presumptament *in situ*, de dipòsits i del contrapès de premsa en el qual va ser transformat el pedestal indica l'existència d'estructures de caràcter agrari, probablement un *torcularium*.[3]

Tot i l'absència de més dades de caràcter arqueològic, la troballa del pedestal, de característiques que s'adiuen amb la decoració d'un àmbit privat, ha permès proposar que som davant d'una vil·la de caràcter noble. Efectivament *Q. Gargilius Macer Aufidianus* tenia el càrrec de *legatus iuridicus*, és a dir, un dels consellers en cap del governador provincial (Alföldy 1978). En conseqüència, la recuperació del bloc enmig de les restes d'un establiment rural d'època romana, malgrat la seva destinació secundària, permet assignar-lo amb una certa versemblança a l'aparell decoratiu d'una vil·la preexistent, cosa que permetria proposar *Gargilius* i *Apronia Iusta* com els seus propietaris a l'inici del segle II dC.

FIGURA 3. Pedestal de *Q. Gargilius Macer Aufidianus*. Foto: MNAT / G. Jové.

2. Pedestal de L. Minicius Apronianus. *Vil·la de Repsol Química*

La revisió del punt de troballa d'un pedestal dedicat a un magistrat de la colònia, «cerca el lugar de la Pobla y Puigdelfí», ha permès plantejar la seva procedència de la vil·la de Repsol Química (*Ager Tarraconensis*, jac. 37). Es tracta de l'edil *L. Minicius Apronianus*, que va exercir tots els càrrecs polítics municipals fins a arribar al flaminat de l'emperador Trajà (*IRAT* 8). El seu gentilici i la seva adscripció a la tribu *Galeria* permeten considerar la seva possible relació amb els poderosos *Minicii* de *Barcino* (fig. 4).[4]

La inscripció, segons les referències del segle XIX, va ser trobada en una vinya «propia del Sr. Bertran de Tarragona, situada cerca del lugar de la Pobla y término de Puigdelfí» (Albiñana i Bofarull 1849, 257-258). Segons Hernández Sanahuja es trobava «en el término de Puigdelfí, en una propiedad de don José María Bertran» (Hernández Sanahuja 1866). Encreuant les dades

FIGURA 4. Pedestal de *L. Minicius Apronianus*. Foto: MHT / M. Granell.

3. En les prospeccions del Projecte Ager Tarraconensis s'han localitzat ceràmiques datables en època republicana i altimperial (segles II aC-II dC).

4. *Minicius Apronianus* és conegut per dues inscripcions més, totes dues votives: la primera, dedicada al *Genius Coloniae* de *Tarraco* (*RIT* 23), i la segona, trobada al balneari d'*Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), en honor d'Apol·ló (*IRC* I, 34).

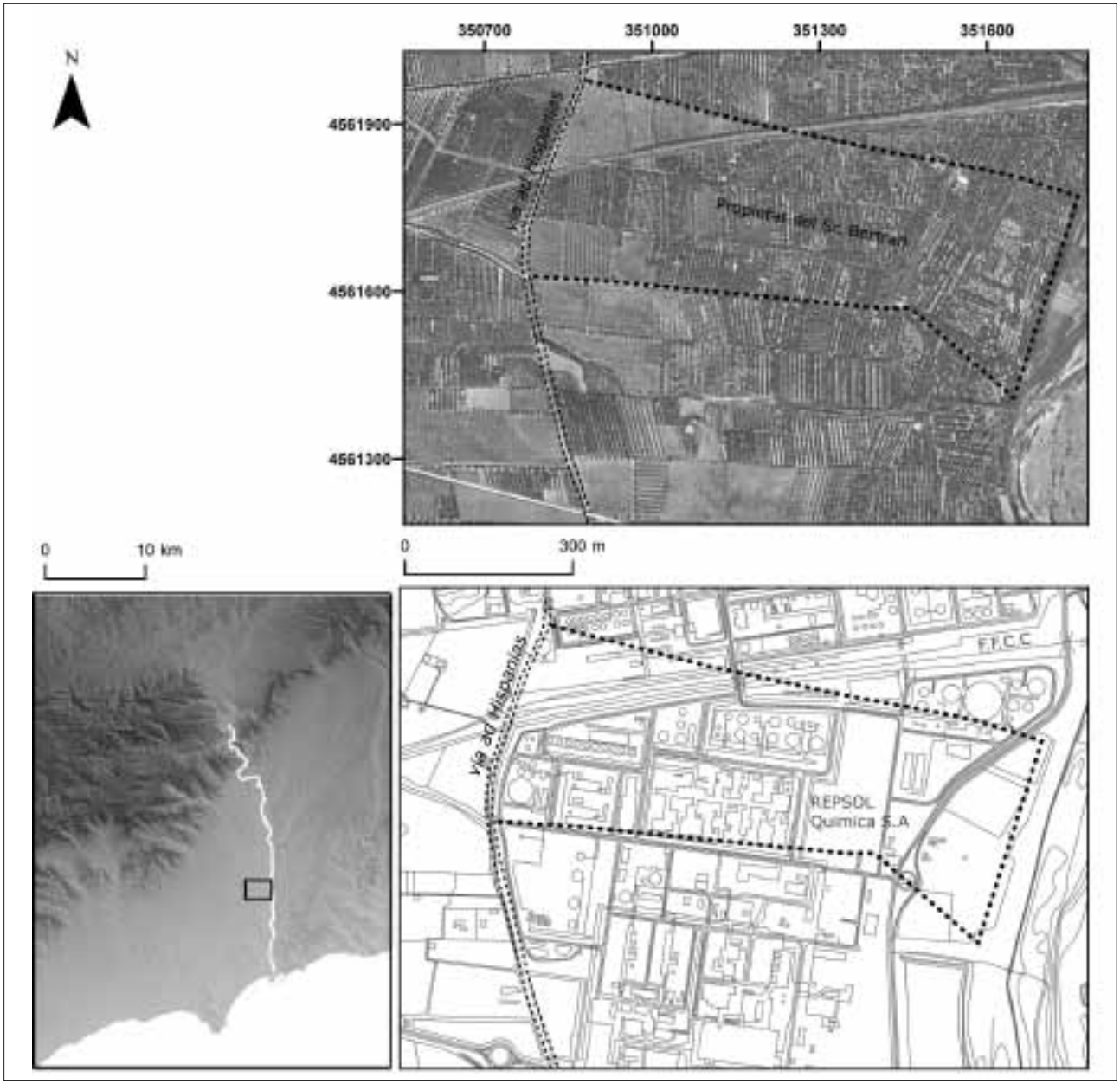

Figura 5. Propietat del Sr. Bertran, on va ser localitzat a mitjan segle xix el pedestal de *L. Minicius Apronianus*.

de les dues referències, sabem que la vinya estava situada dins del terme municipal de Puigdelfí (ara incorporat al de Perafort), a prop de la Pobla de Mafumet, i que era propietat del Sr. Josep M. Bertran de Tarragona.

La situació de la vinya, doncs, era en terme de Puigdelfí, al marge dret del riu Francolí, entre els del Morell i la Pobla de Mafumet. Aquest espai correspon a una part de la Quadra de Recasens, un antic terme medieval incorporat a Puigdelfí en el segle xix, que estava limitat al nord a pocs metres per la riera de la Selva; al sud, per l'actual límit entre Puigdelfí i la Pobla de Mafumet; a l'est, pel riu Francolí, i a l'oest, pel camí ral de Tarragona a Montblanc.[5] La finca del Sr. Bertran estava situada en aquest espai ara totalment ocupat per les instal·lacions de Repsol Química, SA. Sabem també que, quan sobre l'any 1880 es va construir la línia de ferrocarril de Reus a Roda de Barà, aquesta va partir la propietat del Sr. Bertran, la qual cosa ens ofereix noves pistes per situar-la. Més tard, es van reajustar els límits dels termes municipals, i l'àrea compresa entre la via del tren i la riera de la Selva –que era terme de Puigdelfí el 1866– va passar a formar part del terme del Morell (fig. 5). També sabem que el Sr. Bertran era un dels terratinents del lloc.[6]

L'any 1866 el pedestal va ser traslladat al Museu Arqueològic, i segons informació de l'època, «al quitarse la lápida para plantar una viña, se encontró el sepulcro y

5. Les coordenades UTM d'aquest terme podrien correspondre aproximadament als següents punts: 351017 - 4562196; 351723 - 4562276; 350930 - 4561496; 351669 - 4561420.

6. Comunicació personal d'Hèctor Mir, arxiver municipal de la Pobla de Mafumet.

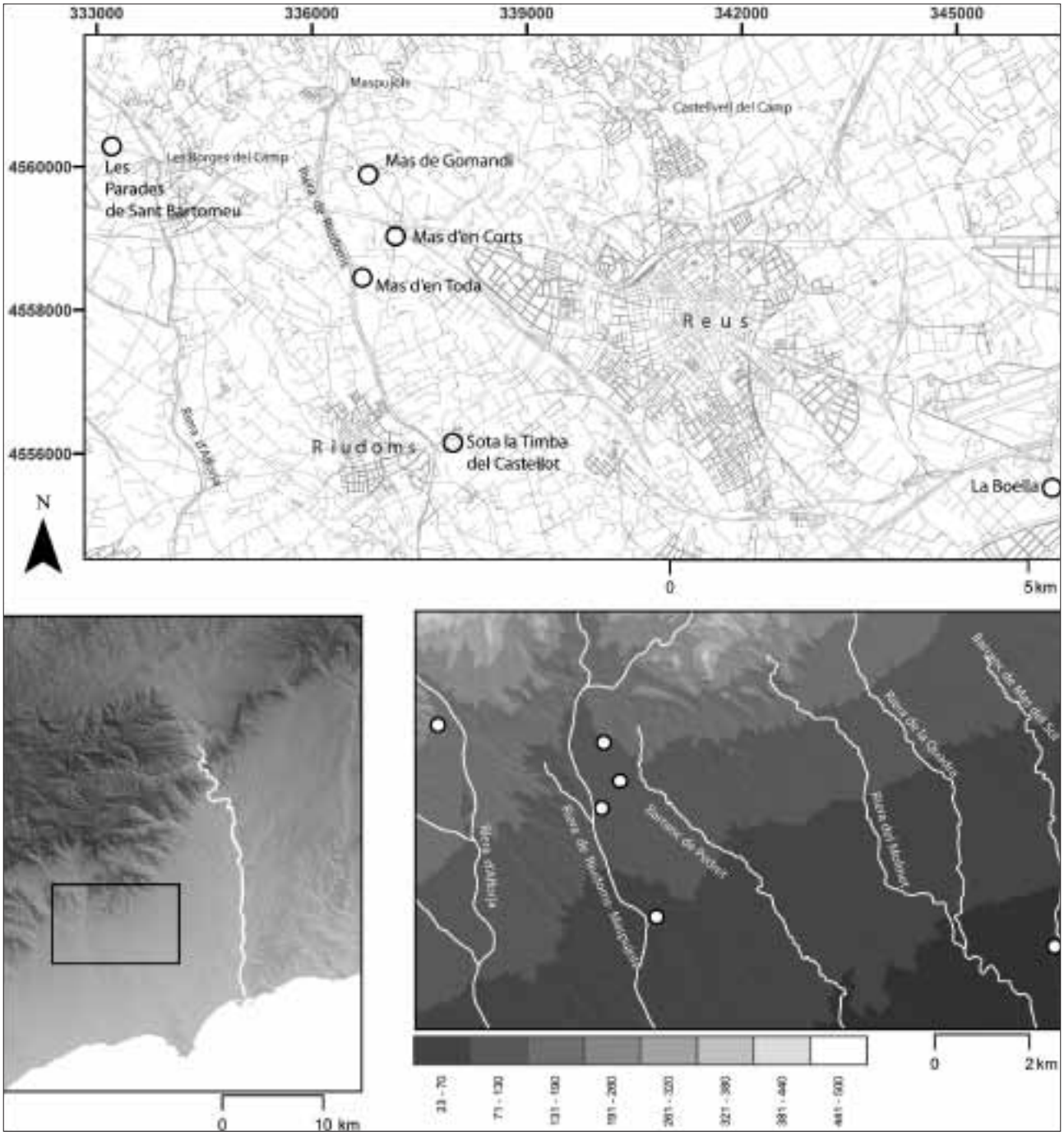

FIGURA 6. Mapa de dispersió de les marques dels *Clodii Martiales*.

los restos del referido Aproniano» (Hernández Sanahuja 1866). Aquesta notícia s'ha de prendre amb certa cautela, perquè significa que es tractaria d'un basament que hauria estat *in situ* dos mil anys. Certament, l'estàtua que sostenia va ser erigida per disposició testamentària, com indica l'epígraf, com també ho van ser les altres dues que coneixem (a Tarragona i a Caldes de Montbui). Per la seva forma, el pedestal es componia de tres blocs tallats separadament: un basament motllurat, el bloc que contenia la inscripció i un coronament. Si s'hagués trobat *in situ*, hauria d'haver conservat com a mínim el basament, cosa que no és el cas. Per tant, hem de suposar que la inscripció no era al lloc originari, i que aquesta devia formar part de la decoració de la vil·la de L. Minici Apronià. Ara bé, la notícia diu que a sota s'hi va trobar un sepulcre. Creiem que aquest sepulcre és indici d'una àrea de necròpolis que devia trobar-se molt a prop de la vil·la, i que el pedestal devia fer cap aquí reaprofitat potser en alguna construcció o sepulcre d'època tardana, talment com succeí amb la inscripció del senador ignot de la veïna vil·la de Mas Sardà (cf. infra).

Lamentablement les informacions que posseïm sobre la vil·la de L. Minici Apronià són quasi nul·les. Sabem que durant la construcció de la refineria, en

els anys setanta, es va descobrir una segona vil·la al nord de la de Mas Sardà que s'ha anomenat de Repsol Química i que es coneix per referències orals del Sr. Eustaqui Vallès; sabem també que es va excavar i se'n va aixecar un plànol actualment perdut. L'adscripció del pedestal, datat en època antonina, permetria documentar almenys una fase en ple segle II dC.

En conseqüència, atesa la localització d'aquesta nova vil·la precisament en els terrenys del «Sr. Bertran de Tarragona», proposem que el personatge recordat pel pedestal hauria pogut ser-ne el propietari.

3. Marques de terrisseria de Mas de Gomandí, Mas d'en Corts, Mas d'en Toda i la Boella. Propietats dels Clodii Martiales

L'epigrafia sobre *instrumentum*, en aquest cas segells sobre *dolia* i *amphorae*, ha permès la identificació d'un altre personatge localitzat al Mas de Gomandí (*Ager Tarraconensis*, jac. 57), Mas d'en Corts (*Ager Tarraconensis*, jac. 90) i molt probablement també al Mas d'en Toda (*Ager Tarraconensis*, jac. 62) i la Boella (*Ager Tarraconensis*, jac. 124) (fig. 6) (Prevosti en premsa).

Segons la lectura recentment proposada per Piero Berni,[7] sota les inicials MCMART (*IRAT* 169.2) i CL·M[A]R (*IRAT* 170) (fig. 7a) cal identificar *M. Clodius Martialis*, un important magistrat de la colònia de final del segle I o inici del II dC (*RIT* 168). A partir d'aquesta interpretació, s'ha pensat que les sigles LCM (*IRAT* 137a1) (fig. 7b), també localitzades a la zona i fins ara del tot anònimes, podrien respondre també a un altre membre dels *Clodii Martiales*, un *Lucius*, per exemple, familiar del primer. Una darrera marca trobada a la Boella permet proposar l'èxit comercial d'aquests grans contenidors elaborats pels *Clodii* a la zona.

La *gens Clodia* està molt ben documentada a *Tarraco*, per exemple en el ja esmentat pedestal *RIT* 168 (fig. 8a), però també de forma molt notable al territori, ja que coneixem la presència d'un *C. Clodius Aemilianus* a Darró –que cal identificar amb l'homònim homenatjat al fòrum de la colònia (*RIT* 542)– i un *Q. Clodius Evangelus* associat amb la vil·la de les Parades de Sant Bartomeu (les Borges del Camp) (*IRAT* 22) (fig. 8b). Precisament aquesta última troballa, un sarcòfag, permet proposar que en aquest indret hagués pogut existir una residència d'aquests *Clodii* situada a la banda dreta de la riera d'Alforja, on precisament romanen les restes d'una vil·la a les Parades de Sant Bartomeu.[8]

Sobre la presència dels *Clodii* al territori, cf. infra.

4. Pedestal de M. Fulvius Musaeus *i* Sutoria Surilla. *Vil·la de Centcelles*

Un elegant pedestal funerari de pedra de Santa Tecla documenta el sevir augustal *M. Fulvius Musaeus* i la seva dona, *Sutoria Surilla*, a la vil·la romana de Centcelles (*IRAT* 11) (*Ager Tarraconensis*, jac. 103)

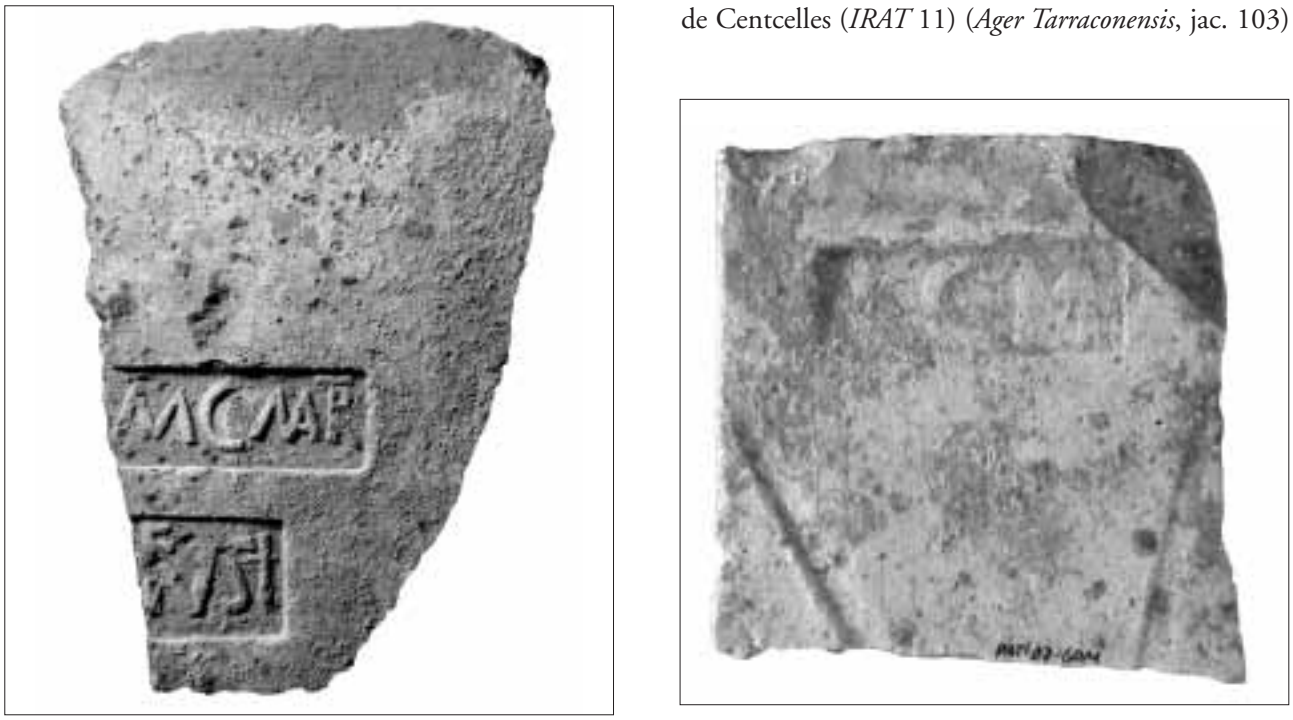

FIGURA 7. Dos segells atribuïbles als *Clodii Martiales*: MCMART i LCM. Fotos: P. Berni.

7. Piero Berni és l'autor de l'estudi d'aquest tipus de material a les *IRAT* (Berni 2010), i li volem agrair l'ajut donat per a la correcta lectura d'aquestes marques.

8. Tot i que només s'hi han trobat materials en superfície, amb nombrosa ceràmica i material constructiu (*signinum*, *tegulae* i plaques de marbre), és possible proposar-ne una cronologia inicial en època altimperial, amb una cronologia final baiximperial.

Figura 8. *a*) Pedestal de *M. Clodius Martialis*. Foto: MNAT / G. Jové. *b*) Sarcòfag de *Q. Clodius Evangelus.* Fotos: D. Gorostidi.

(fig. 9). Hernández Sanahuja diu que va ser descobert el 1858 «en unas excavaciones practicadas entre estas ruínas […]. La lápida antedicha fue recogida por el propietario actual de este predio rústico, y existe depositada en el Museo, con el núm. 65» (Hernández Sanahuja 1888, 68). Això el va portar a proposar que hagués estat construïda per aquest personatge. En canvi, en altres escrits situa la troballa l'any següent, el 1859. Aquell any Centcelles fou comprada pel notari tarragoní Antoni Soler, que hi va fer certes transformacions orientades a adequar les terres al conreu que van significar també l'enderroc d'alguns murs antics.[9] Probablement fou en el decurs d'aquests treballs que es trobà el pedestal que seguidament fou traslladat al Museu, tot i que la propietat continuà essent del notari Soler, membre actiu de la Societat Arqueològica.[10]

El fet que la làpida estigués soterrada indica que probablement el seu origen era el mateix jaciment,[11] i que si va ser portada aquí procedent de Tarragona, en tot cas no ho va ser a mitjan segle xix, ja que Hernández ho hauria esmentat.

La vil·la de Centcelles estava situada en un indret de valor excepcional, per la seva proximitat al riu Francolí, al costat del pas de la via romana *de Italia in Hispanias*, i sobre terres de gran potencial agrícola. Segons les diferents fases identificades arqueològicament, l'origen de Centcelles es podria relacionar amb un assentament rural d'època tardorepublicana, del qual no en coneixem res. Poc abans d'època de Claudi es va construir la primera gran estructura, que s'ha qualificat de vil·la rústica perquè se'n coneix solament un sector de magatzem de *dolia* i poques estances més.

L'edifici altimperial ocupa una superfície d'uns 5.000 metres quadrats amb parets de morter de calç i una àrea de *dolia.*[12] Les restes d'un edifici han estat interpretades com a zona d'habitatge, amb paviments d'*opus spicatum* i d'*opus signinum* i parets pintades de colors. Tot plegat podria indicar una àrea de produc-

9. Abans, però, el mateix Hernández Sanahuja aixecà un plànol de totes les restes que desgraciadament està avui perdut (Hernández Sanahuja 1888, 70).

10. Aquest tema ha estat tractat més a fons per Jaume Massó (Massó 1999), a qui remetem qualsevol lector que vulgui ampliar la informació sobre aquest assumpte encara no resolt del tot.

11. Així, Alföldy al recent volum de *CIL* II^2/14, 2283: «Titulus fortasse Tarracone Centcelles translatus est, at probabilius videtur monumentum in villa familiae Centcelles exstructa positum esse.»

12. Cal destacar la troballa de forns de ferro, així com la gran zona d'emmagatzematge amb *dolia*, que, si se'n restitueix la grandària, adquireix una capacitat de collita molt considerable.

Figura 9. Pedestal de *M. Fulvius Musaeus.* Foto: MNAT / G. Jové.

ció de la vil·la, que es data en conjunt en un moment poc anterior al principat de Claudi. Finalment, la vil·la en la seva fase tardoantiga, amb la memorable cúpula musiva amb les escenes bíbliques i de cacera, probablement va ser propietat d'un alt càrrec (*IRAT* 52).[13]

Atès que el pedestal es data en època flàvia, es pot deduir que en aquest moment el propietari de la villa de Centcelles va ser *Fulvius Musaeus*, un important personatge de l'època, emparentat amb una de les famílies més destacades del moment, la parella de *flamines* provincials *C. Vibius Latro* i *Fulvia Celera* (*RIT* 312 = *IRAT* 93).

5. Mausoleus de L. Bennius Primigenius *i d'un senador desconegut. Vil·la de Mas Sardà*

Dues importants inscripcions que han estat recuperades a l'entorn de la vil·la romana de Mas Sardà documenten dues famílies diferents: la d'un senador ignot, espòs de *Claudia Atiliana*, i la de *L. Bennius Primigenius* i *Quintia Procula*. En el cas de la primera inscripció, es tracta d'un fragment de placa monumental, pertanyent a un mausoleu de grans dimensions, que documenta un jove senador, del qual no ens ha arribat el nom, recordat per la seva esposa (*IRAT* 7) (*Ager Tarraconensis*, jac. 35) (fig. 10). La monumentalitat de la inscripció, datada del final del segle I o l'inici del II dC, tot i haver estat recuperada en posició secundària en la necròpolis tardana de Mas Sardà, devia procedir sens dubte d'un monument funerari proper al lloc on havia estat edificada la vil·la.

El segon epígraf, datat en època flàvia, documenta dos personatges privats: *L. Bennius Primigenius* i la seva esposa, *Quintia Procula*, la qual cosa significa un excel·lent indici per identificar un segon monument funerari a Mas Sardà (*IRAT* 19) (*Ager Tarraconensis*, jac. 36) (fig. 11). *Primigenius* va ser sens dubte un ric llibert, probablement ben relacionat amb els estaments públics. De fet, la seva dona *Quintia Procula* pot ser relacionada amb els *arcarii* funcionaris provincials (cf. Revilla 2000, 267 i nota 5) que, tot i ser de condició

Figura 10. Inscripció del senador ignot, recordat per la seva esposa *Claudia Atiliana.* Foto: MNAT / G. Jové.

13. Entre la segona meitat del segle II i la fi del III o inici del IV, va funcionar la segona vil·la, de la qual tampoc es coneix gran cosa. I al segle IV es va començar a construir la vil·la baiximperial. Segons Hauschild i Arbeiter (1993) era una típica vil·la de pòrtic, de planta rectangular allargada, amb un corredor porticat al front. Aquesta ala està presidida per la gran sala de la cúpula revestida de mosaics, flanquejada per la sala tetralobulada i la sala amb absis, a l'extrem oriental de les quals hi ha altres sales laterals, mentre que a l'extrem occidental hi ha un complex de banys. Tota aquesta ala fa uns 100 metres de llargada i uns 1.500 metres quadrats de superfície. Segons alguns autors, la gran sala amb cúpula de la darrera gran ampliació de la vil·la es va fer servir com a mausoleu de Constant, fill de Constantí el Gran, mort el 350, mentre que per altres es tracta d'una vil·la amb una gran sala de recepció amb cúpula decorada amb mosaics.

Figura ii. Inscripció de *L. Bennius Primigenius* i la seva esposa *Quintia Procula.* Foto: MNAT / G. Jové.

servil, gaudien d'un cert i reconegut prestigi per la seva pertinença al cos de funcionaris (Silvestrini 2005).

La vil·la de Mas Sardà es troba en un lloc estratègicament molt remarcable, vora la via *Tarraco-Ilerda* (*in Hispanias*), actualment en terrenys de la indústria química Dow Chemical Ibèrica, al sud-est de la Pobla de Mafumet. Una part de la vil·la, corresponent als banys, va ser excavada als anys setanta per Ll. Papiol. L'any 2006 es van fer noves excavacions en què es detectaren restes que pertanyen a dues fases constructives.

De la primera fase se n'identificaren unes estructures dedicades a la producció i emmagatzematge de vi, i també de gra. La seva datació se situa en època altimperial i l'abandonament es documenta cap a la meitat o el final del segle II. La segona fase consisteix en una reocupació del baix Imperi, quan la zona de magatzems i producció es converteix en una àrea d'hàbitat. S'ha atribuït a la primera fase de la vil·la un monument funerari de grans dimensions (no localitzat *in situ*) que devia estar emplaçat als voltants de l'assentament, i que va ser desmuntat per tal de reutilitzar les seves pedres en les construccions baiximperials. Entre les restes del monument recuperades hi ha carreus, dovelles i l'esmentada inscripció de *L. Bennius Primigenius*, la qual degué pertànyer a l'esmentat monument.

Un segon punt d'interès arqueològic és la necròpolis localitzada també a la partida de Mas Sardà, que molt probablement corresponia a la vil·la del mateix nom. Aquesta necròpolis s'excavà els anys setanta i hi aparegueren una dotzena d'enterraments datats en el baix Imperi, on la inscripció del senador ignot es va trobar reaprofitada en una tomba d'època baiximperial.

Atesa la coincidència cronològica, tot i que no tenim més dades, si tant uns, els *Bennii*, com els altres, el desconegut senador i la seva esposa *Claudia Atiliana*, van coincidir en el mateix indret per edificar els seus respectius monuments funeraris, potser cal pensar que tenien algun tipus de relació familiar i que els terrenys eren comuns. En aquest cas, es planteja la possibilitat que, potser, el jove senador desconegut hagués estat un *Bennius*. Els índexs prosopogràfics només recullen un senador d'aquesta família, *L. Bennius L. f. Felix Minicianus*, que va ser *XVvir sacris faciundis* els anys 1-3 dC.[14] Tot i que no és possible vincular aquest personatge amb els *Bennii* tarraconenses atès el salt de quasi un segle de diferència, queda oberta la qüestió d'un possible vincle dels *Bennii* tarragonins amb el senador romà, el personatge més prestigiós amb diferència de tots els membres documentats d'aquesta família.[15] En cas que la proposta es pogués provar, es podria reconèixer un *fundus Benniorum*, on es devien aixecar sengles monuments funeraris, ben visibles per als vianants del camí cap a *Tarraco*.

*6. Placa d'*Ingenuus *i* Amoena *i pedestal dels* Calarii. *Vil·la del Vilar de Reus*

De la vil·la del Vilar, al nord-est de Reus, procedeixen dues inscripcions dels segles I i II, respectivament (*Ager Tarraconensis*, jac. 94). La primera és un fragment d'una làpida funerària de marbre probablement d'un matrimoni de lliberts (*IRAT* 37). La segona ins-

14. *RE Suppl.* 14 (1974) 75, *s.v. Bennius* 2; Rüpke, *Fasti Sacerdotum* III, 164.

15. Curiosament els *Bennii* es documenten en general molt poc, principalment a Roma, i a *Hispania* ho fan només a *Tarraco* (dos casos) i un a *Carthago Nova* (cf. Abascal 1994, 96) per a un magistrat monetal del temps d'Agripa, del qual s'ha proposat un origen africà (Haley 1991, 47 i nota 216). D'altra banda, està documentada a *Tarraco* la marca sobre teula *Cn. Ben* (*CIL* II, 4967, 4), localitzada també a Empúries i, més recentment, a la vil·la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès), de cronologia possiblement augustal (cf. Revilla 1995, 130-131 i nota 506), que podria estar relacionada amb una producció de material constructiu d'aquests *Bennii* al territori.

cripció és un pedestal d'estàtua de pedra calcària grisa dedicat a *Calaria Liciniana* (*IRAT* 21).

La inscripció més antiga és un fragment de placa funerària que documenta la presència d'una parella. A partir de la fórmula onomàstica, on s'inclou la menció a la tribu *Pollia*, pròpia del nord d'Itàlia, i la presència del *praenomen Statius*, de connotacions també itàliques (Salomies 1987, 90), és possible plantejar que *Ingennus* podria haver estat un immigrant establert a *Tarraco*, potser de les primeres generacions després de la fundació de la colònia, per la qual cosa la presència de la inscripció, que devia estar col·locada en el monument funerari familiar, permet suposar que la seva propietat era allí. Probablement aquest establiment rural va romandre en el temps i en un moment del segle II dC va passar a ser propietat dels *Calarii*, segons es pot deduir de la troballa en aquesta zona del pedestal dedicat a *Calaria Liciniana* pel seu promès, *L. Lutatius*, trobat el 1854 també a la partida del Vilar (*IRAT* 21).

El 1879, el propietari dels terrenys va recollir diversos materials arqueològics (làpida, sarcòfag, escultures, ceràmica) i un tresoret de 119 monedes que va ser comprat per Hernández Sanahuja. Posteriorment, a principis del segle XX, es portaren a terme diverses campanyes d'excavació (Massó 2003*a*, 59-60). Actualment la zona està urbanitzada i no hi queda constància dels vestigis romans. Les troballes antigues fan pensar en l'existència d'una vil·la romana, en la qual s'ha reconegut l'existència d'una terrisseria i d'una àrea de necròpolis. Els materials arqueològics proporcionen una cronologia entre l'inici del segle I i els segles VI-VII dC.

Aquest és un cas on l'evidència epigràfica testimonia la continuïtat d'ús d'un *fundus* identificada a la partida del Vilar de Reus al llarg almenys de dos segles. L'elecció d'un pedestal s'adiu amb l'ambient de la *pars urbana* d'una vil·la, mentre que la placa funerària probablement estigué encastada en un monument funerari en una àrea de necròpolis, propera a la residència.

7. Grafits de Statutus. *Vil·la dels Antigons*

La troballa d'una sèrie de grafits amb el nom *Statutus* en vasos d'ús quotidià permet formular una hipòtesi sobre el propietari d'aquesta luxosa vil·la a l'inici del segle III (*IRAT* 109).[16]

El jaciment se situa a l'extrem sud-oriental del terme municipal de Reus, a prop de la Canonja[17] (*Ager Tarraconensis*, jac. 66). Les restes permeten situar l'àrea residencial a la part central del jaciment, on s'han localitzat restes d'algunes habitacions amb paviments d'*opus testaceum* i *opus signinum*. També s'han trobat materials que suggereixen l'existència d'una àrea termal, així com marbres d'importació i tessel·les, indicis clars de l'existència d'edificis luxosos, fins i tot d'un nimfeu decorat amb un vistós programa estatuari.[18] Al sud del jaciment s'identificà un gran abocador que es data a l'inici del III, que es correspon amb la data del nimfeu que, com també indica la presència d'estàtues, correspon al període de màxima esplendor de la vil·la. Les restes corresponen, doncs, a una vil·la romana, amb una cronologia inicial del jaciment del segle II aC; per bé que no sabem quan va esdevenir una vil·la, ja ho era en el segle III, car el nimfeu i les escultures ho confirmen.

Del material ceràmic d'aquest jaciment, procedent en la seva major part de l'abocador del segle III, cal assenyalar el conjunt de grafits *post cocturam* en ceràmica que documenten diversos noms personals, entre els quals destaca el de *Statutus* (fig. 12).[19] A partir de l'excepcionalitat d'aquest cognom a *Hispania*, es proposa, com a hipòtesi, la seva identificació amb *Iulius Statutus*, un important joier actiu a la *Tarraco* del segle III dC, conegut gràcies a una llarga inscripció funerària en vers sobre un pedestal recuperat a la necròpolis paleocristiana, on queda el testimoni de la seva vida i de la seva activitat com a comerciant d'or i joier (*RIT* 447).[20]

FIGURA 12. Grafit de *Statutus.* Foto: D. Gorostidi.

16. Cf. Gorostidi a Járrega i Prevosti (en premsa).

17. Sobre la vil·la dels Antigons, cf. Járrega i Prevosti en premsa.

18. El gran nimfeu estava decorat amb escultures de marbre, entre les quals destaquen un Bacus i el cap d'un jove sàtir (del segle II) i una Cíbele (de començament del III). Cf. Koppel en premsa.

19. Quant a la resta dels noms recuperats en els grafits, *Zosimus* (*IRAT* 110) i un no tan clar *Fur* (*IRAT* 101), no és possible associar-los amb cap personatge conegut de la zona de *Tarraco* (*IRAT* 110 i 101).

20. A la mateixa necròpolis es va recuperar una *cupa* destinada a la seva esposa, *Porcia Corinthides* (*RIT* 646), fet que corrobora la importància social de l'individu.

8.* Dolium *de* L. f. M. n. Met(ellus?). *Vil·la de la Burguera

En el camp de *dolia* localitzat a la vil·la romana de la Burguera (*Ager Tarraconensis*, jac. 174) va ser recuperat un fragment amb una inscripció realitzada *post cocturam* (*IRAT* 56), amb lletres de molt bona factura paleogràfica (fig. 13). La lectura, de difícil interpretació, reconeix una fórmula onomàstica amb part de la filiació i inici del *cognomen* d'un personatge, el gentilici del qual ens és, però, desconegut. L'absència del prenom i del gentilici, deixant només el cognom precedit de la filiació (pare i avi), pot justificar-se per un context privat, ja que es devia tractar d'un *dolium* particular enmig d'un camp de *dolia* probablement de propietat comuna de la mateixa família.

El jaciment es trobava al nord del nucli de Salou, en l'actual Hotel Villa Romana. Es tractava d'un important jaciment rural, amb les primeres estructures documentades en el segle I aC, per bé que amb ceràmiques del segle II aC, i perduració fins als segles VII-VIII. Es documenta com a vil·la entre el principat de Tiberi i els segles V o VI.

Les excavacions van detectar diverses fases constructives. En la fase II, datable en època de Tiberi, es va construir una vil·la de característiques plenament romanes, amb murs d'*opus caementicium*, el magatzem de *dolia* entre els quals hi ha l'inscrit, i una àrea amb tres dipòsits al seu costat. Es calcula en un centenar el nombre de *dolia*, i la seva cronologia, doncs, se situa entre Tiberi i el final del segle II.

En conseqüència, es pot sobreentendre que la vil·la i la seva producció pertanyien a la mateixa família de *Met(ellus?),* el nom de la qual, però, queda en l'anonimat. La inscripció exclou la possibilitat que el personatge hagués estat el propietari de tot el complex (ja que no tindria la necessitat de posar el seu nom en un determinat *dolium*). El nom podria indicar només el dret d'aquest personatge en concret de la família sobre una part de la producció de la *cella* (presumiblement *vinaria*). Finalment, la bona qualitat de les lletres permet situar aquesta inscripció en el segle I dC, en època de Tiberi, en coincidència amb la creació del camp de *dolia*.

FIGURA 13. Inscripció d'un *Met(ellus?).* Foto: J. M. Macias.

9. Àmfores de* Sextus Domitius *i* Philodamus. *Vil·la de la Canaleta

La troballa de segells sobre àmfora Oberaden 74 amb el nom de *Sextus Domitius* (*IRAT* 140) al jaciment de la Canaleta (*Ager Tarraconensis*, jac. 143) ha permès identificar aquest lloc com a centre productor d'àmfores i altres materials ceràmics propietat de la coneguda *gens Domitia*.

La vil·la, parcialment excavada, es troba actualment en el casc urbà de Vila-seca. Es data provisionalment entre la meitat del segle I aC i la meitat de l'I dC, per bé que amb perduracions puntuals fins al segle II.[21] La presència de ceràmiques campanianes A, així com d'àmfores itàliques Dressel 1A i 1B, fa pensar en un establiment rural precedent a la vil·la. Entre les estructures, destaquen els forns de ceràmica pertanyents a una instal·lació de terrissaire d'entre el 50 aC i el 50 dC. S'ha comprovat la fabricació d'àmfores amb els segells SEX·DOMITI i PHILODAMVS (fig. 14).

L'activitat de *Sextus Domitius* se centra en època d'August i està associada tant al jaciment de l'Aumedina (Tivissa) (Revilla 1995, 165-167) com al de la Canaleta (Gebellí 2007, 166-167, 183). Segons Miró, els *Domitii* de l'Aumedina –i per tant també els de la Canaleta– podrien estar relacionats amb la *gens Domitia*, sigui la branca dels *Ahenobarbi* com la dels *Calvinii*, que tingueren possessions a Tarragona i potser

FIGURA 14. Segells de *Sextus Domitius* i *Philodamus*. Foto: R. Járrega.

21. Cf. Gebellí 2007; Gebellí i Járrega 2011.

estaven en relació amb *Dertosa* (Miró 1988).[22] Pel que fa al segell *Philodamus* (*IRAT* 143), deu tractar-se d'un individu lligat a la producció artesanal de la terrisseria de la Canaleta, potser un dels *officinatores* que fabricaven àmfores per a *Sextus Domitius* en època d'August.

Inscripcions localitzades a la rodalia de jaciments[23]

10. Pedestal de* C. Apronius Secundus. *Vil·la de la Font de l'Astor

Una de les inscripcions més interessants trobada en aquesta part del camp de Tarragona és el pedestal, malauradament perdut, que el jove senador *M. Fabius Priscus* dedica al seu amic *C. Apronius Secundus* (*IRAT* 5) (*Ager Tarraconensis*, jac. 25) (fig. 15). El text recull vistosament el seu *cursus honorum* en contrast amb la mancança de qualsevol indicació de la condició de l'homenatjat, que apareix en posició clarament secundària. Aquesta fórmula és inversa a la que normalment es troba en altres epígrafs honorífics, on el destinatari destaca per la seva posició en primer lloc. Això és degut al fet de la importància del senador en relació amb *Apronius*, que apareix com un simple particular, cosa que ens confirma la destinació del pedestal a un àmbit privat. Segurament va treure més profit d'exhibir davant els seus convidats la seva amistat amb *Fabius Priscus*, que, a més a més, va ser partidari de Galba l'any del seu alçament contra Neró precisament a la *Tarraconensis* (Syme 1982, 469). La seva pertinença al cercle de Galba degué suposar al jove senador un notori ascens en la seva carrera l'any 68 dC.

La *gens Apronia* és poc present a la zona catalana i només a *Tarraco* està representada per un sol personatge, a més de l'esmentat *Secundus*. Es tracta d'*Apronia L. f. Iusta*, l'esposa del senador *Q. Gargilius Macer* localitzat a la vil·la Ceratònia (cf. supra n. 1). Tampoc és massa freqüent *Apronianus*, el *cognomen* derivat, només conegut a la ciutat en dos únics casos més: l'epitafi de l'esposa d'un soldat *hastatus*, *L. Publicius Apronianus* (*RIT* 176), que va arribar a ser *primipilaris* i patró del municipi de *Ricina* en el Picè (cf. *CIL* IX, 5842) i l'important personatge *L. Minicius Apronianus* localitzat a la vil·la de Repsol Química (cf. supra n. 2). En conseqüència, és possible ubicar aquest *C. Apronius Secundus* en un ambient molt relacionat amb les altes esferes del govern de la ciutat: per una banda, li dedica un pedestal un amic seu, jove senador, de carrera prometedora, i per l'altra, els *Apronii* també tenen relació amb l'*ordo senatorius*, tant *Apronia Iusta* com *Minicius Apronianus*.

Finalment, l'absència de fórmules de caràcter públic confirma la destinació de l'estàtua a un ambient privat i que *Secundus* probablement era viu en el moment de la seva dedicació. És possible, per tant, que aquest monument decorés la vil·la de *Secundus*, no pas la del senador, del qual podria haver estat un amic i que li podria haver concedit l'honor també a títol privat (cf. Melchor 2003).

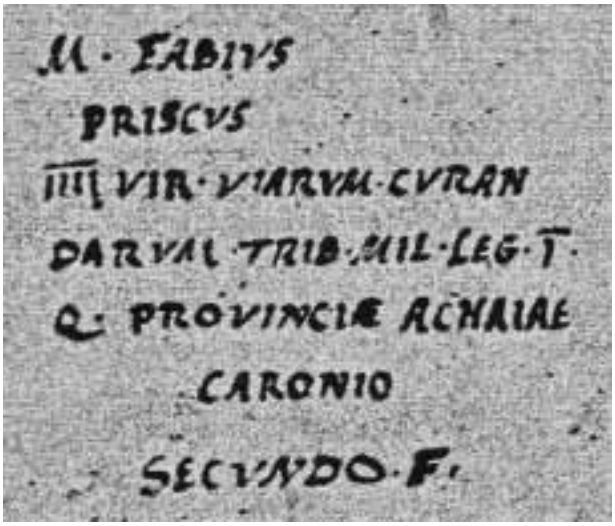

Figura 15. Pedestal de *C. Apronius Secundus* (segons el manuscrit de Pons d'Icart, gentilesa de G. Alföldy).

El punt de troballa del pedestal ha estat objecte d'una sèrie de confusions que han estat hàbilment aclarides per Jaume Massó (Massó 1997, 35). El primer a esmentar la inscripció fou Lluís Pons d'Icart, que diu que es trobava a la «Font del Stor» en el seu manuscrit.[24] A partir d'aquí, alguns autors del mateix segle xvi la situen «apud puteum» (Strada) o «extra Tarraconem ad fontem» (Schottus), la qual cosa ha portat alguns autors a situar-la als suburbis de la ciutat. Tot i això, altres autors antics recullen la ubicació correcta; Povillon («a la font del Stor»), Escolano («apud fontem de Stor») i Finestres («prope Villalongam»). Precisament aquest últim és qui permet ubicar la Font de l'Astor en el terme de Vilallonga (fig. 16).

L'antic terme de la Font de l'Astor se situa al nord-oest de Vilallonga, i la toponímia actual conserva el nom. Està documentat almenys des del segle xiii i era una quadra del Paborde de Tarragona que l'arrendava o la donava en emfiteusi, i després de l'extinció d'aquesta dignitat el 1410, passà a l'arquebisbe. El 1399 la Font de l'Astor tenia cinc focs, i al segle xviii el mas principal passà a la família Serra de Valls, amb què va adoptar el nom de Mas de Serra, encara avui existent. La Font de l'Astor estava envoltada per altres termes que eren també de l'arquebisbe: el Carxol i el Cogoll Roig, situats al nord i també documentats des

22. Un cas semblant seria el dels *Clodii*, documentats a diferents vil·les i terrisseries de la zona de Reus i Riudoms (cf. supra n. 3).

23. Les inscripcions aïllades no associables a cap jaciment també han estat descartades (*IRAT* 50), així com les localitzades al territori procedents de la ciutat (con les de Castell de Masricart, Vilafortuny, Torre Vella, Mas d'en Pons, etc. Cf. *IRAT* 84-97).

24. *Epigrammata Antiquae Urbis Tarraconensis*, compilat cap als anys 1560-1578.

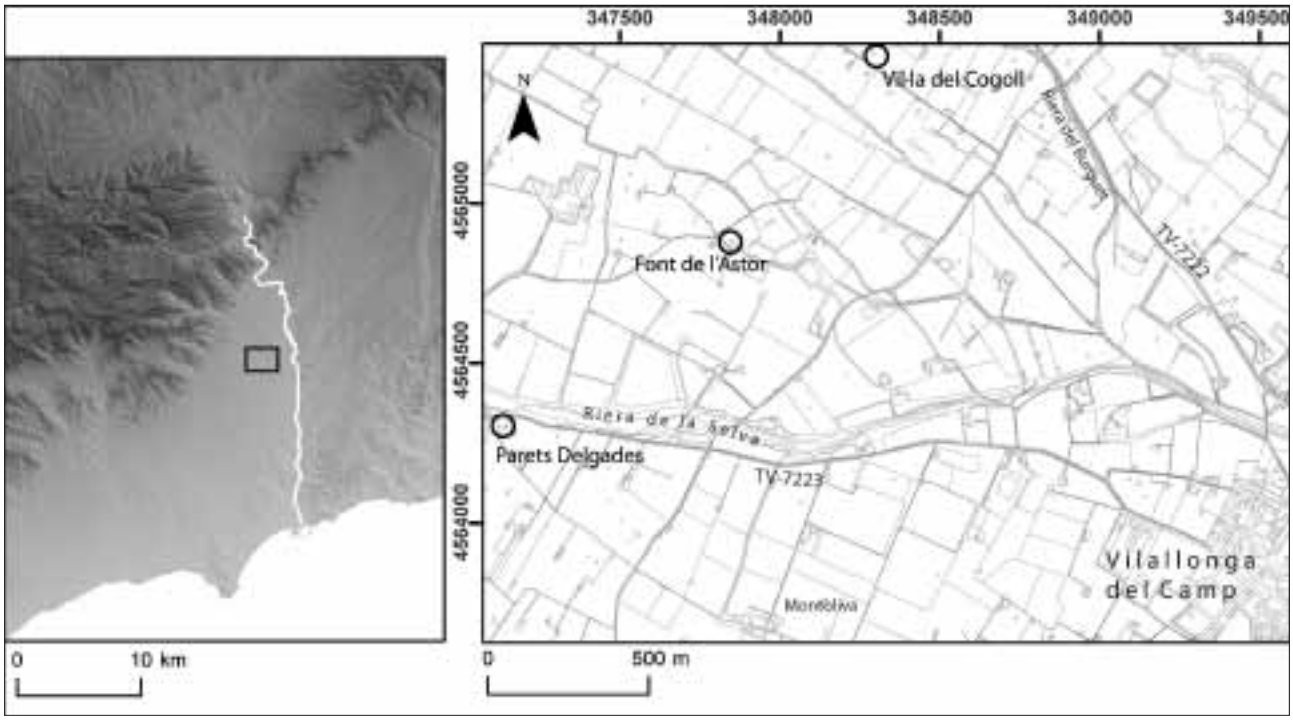

Figura 16. Mapa de situació de les vil·les romanes entorn de la Font de l'Astor.

d'època medieval; i Montoliva, al sud de la riera de la Selva. Precisament consta que la torre de Montoliva era, l'any 1452, de l'honorable Joan Icart, militar de la ciutat de Tarragona, i el 1462 del seu fill Guerau, tot i que després la construcció s'enrunà i Montoliva va quedar agregat al Mas d'en Maymó en temps del nostre epigrafista Pons d'Icart, potser emparentat amb aquells que cent anys abans havien posseït el terme de Montoliva. El 1846 el terme de la Font de l'Astor fou repartit entre els municipis de Vilallonga i la Selva del Camp (Pié 1984, 188, 665-671).

Malgrat que hom ha publicat que el Mas de Serra «ocupa els fonaments d'una antiquíssima vil·la romana» (Camps i Català 1973, 180), pels voltants del mas no se n'aprecia cap indici. La Font de l'Astor s'ubica entre dues grans vil·les romanes i és necessari valorar la possibilitat que el pedestal de *C. Apronius Secundus* procedís d'alguna d'aquestes. Al sud i a poca distància del mas hi ha la vil·la de Parets Delgades, sota l'ermita medieval del mateix nom. Aquesta, però, és fora del terme, separada per la riera de la Selva. A més, si s'hagués conservat allí, lògicament Pons d'Icart l'hauria ubicat a la mateixa ermita. Una segona possibilitat és que s'hagués trobat immediatament al nord del terme, on hi ha la vil·la romana del Cogoll, de la qual queden notables restes. Aquesta vil·la està situada en els antics termes del Cogoll Roig i/o del Carxol. Ambdós estan ben documentats des del segle xiii, i per això creiem que si Pons d'Icart hagués volgut situar la inscripció en aquest lloc precís no hauria esmentat la Font de l'Astor.

Queda una tercera possibilitat, que és l'existència d'una vil·la romana desconeguda en el terme de la Font de l'Astor. Com hem dit, no pot ser el Mas de Serra, on no hi ha restes. Conscients d'aquest problema, hem cercat pels camps que envolten la font, en una àrea d'uns 135.000 metres quadrats entre el camí de Reus a Valls i el camí del Terme de la Font, sense cap resultat positiu, tot i que la recent construcció de grans basses podria haver malmès restes. O també poden ser en alguna zona no visitada per nosaltres. Cal suposar que la vil·la de *C. Apronius Secundus* era dins el terme, en un lloc actualment desconegut, ja que el lloc exacte de la troballa es desconeix i la mateixa inscripció està perduda.

Per últim, també cal contemplar la possibilitat que en temps anteriors a Pons d'Icart aquest pedestal hagués estat traslladat d'alguna de les dues vil·les que hem esmentat per ser reutilitzat al mateix Mas de Serra o qualsevol altre dels que integraven el terme.

11. Pedestal de Furius Montanus. *Vil·la de la Llosa (?)*

La troballa d'un petit pedestal funerari del segle ii dedicat a *P. Furius Montanus* entre els fonaments del convent dels Agustins, a Cambrils, confirma la seva pertinença a la zona (*IRAT* 27) (*Ager Tarraconensis*, jac. 201) (fig. 17). Atès el seu caràcter funerari, és lícit pensar que probablement estava situat a la vora de la via Augusta al seu pas per sota del casc antic del poble (Massó 1990, 49) i, en conseqüència, que el personatge va ser enterrat en uns terrenys de la seva propietat o de la seva família, en els qual devia trobar-se la vil·la. Cal destacar que malgrat l'absència de dades sobre el *cursus* públic del personatge, la seva importància aflora a través de la seva relació amb els *Numisii* de Tàrraco, ja que la seva dona *Numisia Victorina* era la germana

Figura 17. Inscripció de *P. Furius Montanus*. Foto: D. Gorostidi.

del *flamen* provincial *L. Numisius Montanus* (*RIT* 349; Mayer-Rodà 1988; sobre els *Numisii* a *Tarraco*, cf. López Vilar 1999).

A la rodalia es troba la important vil·la de la Llosa, la qual presenta una fase monumental del segle II dC, datació que correspon a l'època en què van viure *Montanus* i *Numisia*. A més d'allí procedeix un fragment de *terra sigillata* hispànica esgrafiat amb el text NENISI (*IRAT* 105), que potser podria ser interpretat com una forma de *Numisi*. Quedaria oberta la possibilitat, doncs, d'atribuir la inscripció a una hipotètica necròpolis altimperial lligada a aquesta vil·la, potser situada a peu de la via Augusta, que passa 400 metres al nord.

De totes maneres, el terme de Cambrils és especialment ric en jaciments romans, i a més de la Llosa hi ha sis altres jaciments relativament a prop del convent dels Agustins: els Antigons, Carretera de Montbrió (als peus de l'ermita de la Mare de Déu del Camí), Hostal Don Juan, Mas Rovira, CEIP Cambrils i lo Regueral. Alguns presenten elements luxosos que fan pensar en una vil·la: tessel·les de mosaic i estucs pintats a l'Hostal Don Juan i marbre de Santa Tecla al Mas Rovira. Els dos ara esmentats i el CEIP Cambrils presenten també àrees de necròpolis. Per tant, resulta difícil fer cap hipòtesi sobre l'origen de la inscripció, que podria haver estat lligada a qualsevol dels jaciments esmentats. Caldrà esperar noves troballes a la vil·la de la Llosa, a veure si nous grafits sobre ceràmica donen més pistes al respecte.

12. Pedestal eqüestre de L. Aelius Polycletus *(la Canonja)*

La troballa recent d'un pedestal eqüestre, dedicat per la seva mare al jove decurió de la colònia *L. Aelius Polycletus*, ha permès proposar la existència d'una important vil·la als encontorns de la Canonja (*IRAT* 10). L'elecció d'un monument funerari tan prominent com és el cas d'una estàtua eqüestre permet suposar que la família devia ser de certa importància, i també, en conseqüència, la vil·la que decorava.

El pedestal va ser recuperat a la partida de Miralbó, en un punt situat a uns 300 metres al nord del poble, a poca distància d'una torre circular d'època moderna (Massó 2003*b*). Va trobar-se en un camp d'oliveres, abocat allí procedent probablement d'una obra propera –presumiblement de la Canonja–. Antigament havia estat asserrat longitudinalment i reaprofitat com a brancal de porta d'una antiga casa. Probablement, en eixamplar la porta, els blocs de pedra van ser extrets i llençats als afores del poble, en el punt indicat. Si bé no es pot certificar la seva procedència per manca de més informació, hem de creure que el més probable és que procedeixi d'alguna vella casa de la Canonja o de Masricart, ja que les pedres van ser abocades en un camp als afores, sense que s'hi trobés més runa associada.

Evidentment desconeixem on era el pedestal abans del seu reaprofitament. Cal suposar que en un primer moment devia ser trobat en alguna de les vil·les del voltant. En aquest sentit podríem tenir en compte una hipotètica relació amb alguna de les grans vil·les dels voltants, especialment els Antigons (a 1 quilòmetre). També podria plantejar-se la vil·la de la Boella (a 1,5 quilòmetres), tot i que en aquest cas ho veiem més difícil, ja que seria més lògic que el pedestal hagués estat traslladat a la gran masia del mateix nom que hi ha al costat mateix.

L'absència de més càrrecs en el seu *cursus*, així com l'apel·lació *dulcissimus*, fa pensar en la poca edat de *L. Aelius Polycletus*, fill d'un pròsper llibert, mort just encetada la seva carrera municipal, segons indica la sola menció del seu càrrec com a *decurio*.

A *Tarraco* es coneixen bastants membres de la *gens Aelia*, molts d'ells sense *praenomen*, i els que sí que en tenen són *Publii*. Per tant, aquesta branca dels *Aelii* amb *praenomen Lucius,* i dels quals només coneixem *Polycletus*, devien haver aconseguit una bona posició social, tal com indica la seva inclusió en l'*ordo decurionum* sent encara jove, cosa que pressuposa la gran fortuna acumulada pels pares. En aquest sentit, hi ha la possibilitat que el pare de *Polycletus* hagués estat un llibert de Luci Ver en els anys 138-161 dC, just abans d'arribar al tron, quan encara era *L. Aelius Aurelius Commodus* (cf. Weaver 1972, núm. 1442), de la matei-

xa manera que els altres dos, *P. Aelii* de Tàrraco, *Victor* (*RIT* 31) i *Successus* (*RIT* 242), ho van ser dels emperadors següents (cf. Weaver 1972, núm. 1787 i 2425).

13. Pedestal de* Sulpicia Calagurritana *(Constantí)

Al centre de Constantí va ser recuperat un gran pedestal de llisós, amb marques d'haver estat reutilitzat com a contrapès de premsa (*Ager Tarraconensis*, jac. 106). Documenta una família, la matrona de la qual és *Sulpicia*, oriünda de la ciutat de *Calagurris* (*IRAT* 33), a qui el dediquen els altres dos membres de la família, el seu espòs *M. Vetilius Aelianus* i la seva filla *Sulpicia Aeliana*. El fet que la filla porti el gentilici de la mare i només el cognom del pare probablement es deu al prestigi més gran de la branca familiar materna respecte als *Vetilii* –dels quals a tota *Hispania* només se'n coneixen dos personatges, aquest (cf. Abascal 1994, 246) i un altre a *Saguntum* (*CIL* II^2/14, 488).

Des del segle XVI la inscripció dels *Sulpicii* està documentada a Constantí gràcies a l'esment que en fa l'*Anonymus Tarraconensis* (Massó 2002). El retrobament de la inscripció de *Sulpicia* a mitjan segle XX entre els fonaments d'una casa del poble de Constantí, al carrer Major, 55, on encara es conserva, confirma la seva pertinença a una vil·la de la zona, malauradament no identificable. L'abundància de vil·les als voltants de Constantí dificulta la proposta d'un origen; Centcelles, Mas d'en Bosch, Mas dels Frares, Mas de Serapi, Sant Pol, Riudarenes…

Tot i ser nombrosos els *Sulpicii* a *Tarraco*, sembla que hi havia una tendència a indicar la seva *origo* en els textos, ja que, tal com indica la inscripció, aquesta matrona era oriünda de la ciutat de *Calagurris*, a diferència d'altres Sulpicis també presents a *Tarraco* i dels quals també ha quedat indicació de la seva procedència, com, per exemple, de *Faventia* (*RIT* 666), d'*Avobriga* (*RIT* 307) o de *Braccara Augusta*. En canvi, atès el seu gentilici, és possible proposar un origen forà per a *M. Vetilius*, potser itàlic (cf. índexs *EDCS* o *EDH*).

14. Ara de* Sulpicius Sabinus. *Vil·la de la Torre Bargallona o Mas del Xaranga

Una ara funerària recuperada a la partida del Mas del Bisbe (Cambrils) documenta *Sulpicius Sabinus*, un veterà de l'exèrcit oriünd de *Bracara Augusta*, i la seva família (*IRAT* 13) (*Ager Tarraconensis*, jac. 202). La inscripció estava encastada en uns dels angles de la Torre de la Guineu, construïda al segle XVI. Massó ja va indicar que aquesta ara devia estar en relació amb la via Augusta, que passava per aquest indret (Massó 1990, 51). El fet de trobar aquesta inscripció a Cambrils indica probablement la presència d'una necròpolis associada a una propietat de la família de *Sulpicius Sabinus*, que va exercir de *beneficiarius* a Tarragona. En conseqüència, és possible que *Sabinus* hagués rebut terres a *Tarraco* en la seva condició de veterà.

Hi ha dos jaciments bastant propers a la torre on es va trobar encastada la inscripció, i valorem el fet que podria provenir d'una àrea de necròpolis associada a algun d'ells (fig. 18). Només 350 metres al sud hi ha la vil·la del Mas del Xaranga, mai excavada, però que presenta materials que van des d'època republicana fins al baix Imperi. Entre aquests, cal

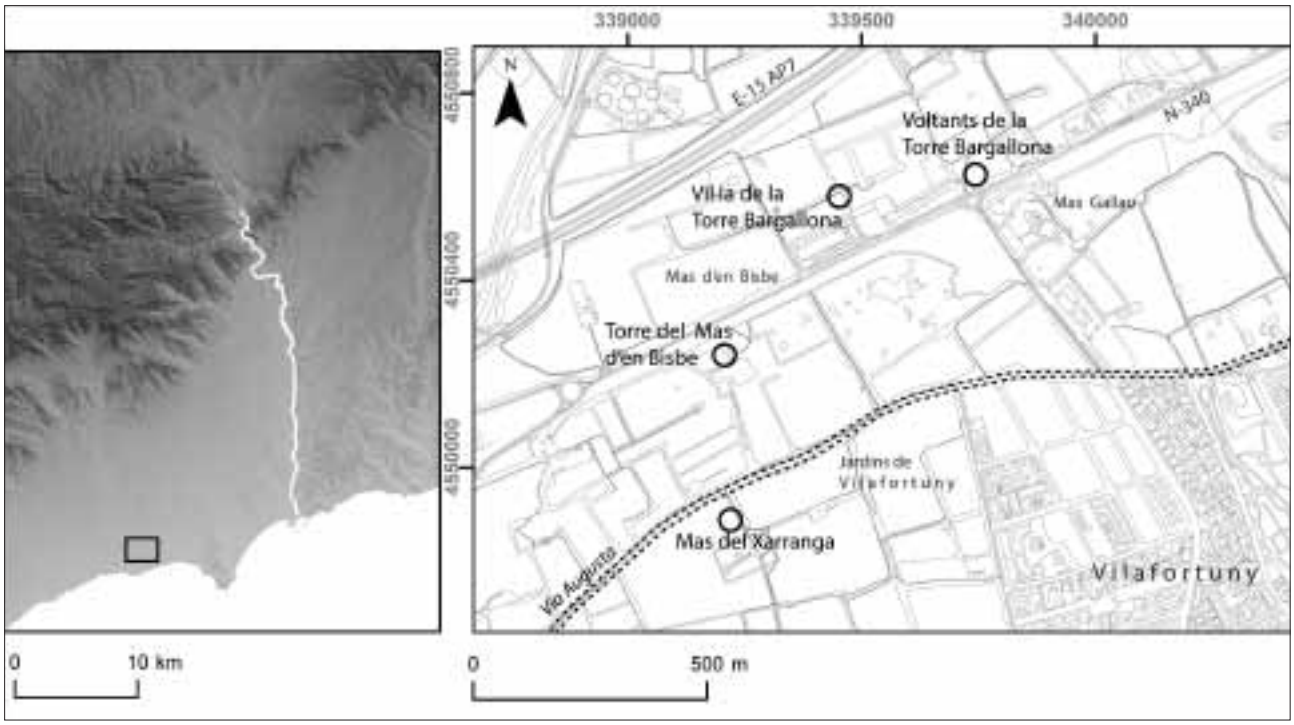

FIGURA 18. Mapa de situació de la Torre del Mas d'en Bisbe i jaciments propers.

esmentar alguns materials sumptuaris com tesel·les i estucs amb pintura mural. A 400 metres al nord-est de la torre hi ha el jaciment de la Torre Bargallona, un establiment rural datat entre l'època republicana i el segle III, excavat parcialment, i on s'han trobat estructures arquitectòniques i ceràmica diversa. Un altre jaciment que coneixem amb el nom de Voltants de la Torre Bargallona se situa 300 metres a l'est de l'anterior, i d'alguna manera podem considerar que el succeeix. Tot i que la seva cronologia és molt tardana (segles V-VII) i per tant no pot haver-hi relació amb la nostra inscripció, cal destacar que d'aquí procedeix un petit fragment de sarcòfag de marbre blanc amb motius figurats, encara inèdit, sens dubte d'importació, i que deu estar relacionat amb alguna de les vil·les tardoromanes properes.

VI. Conclusions. Panorama social dels propietaris

Com a síntesi de tot allò que s'ha exposat, s'ha elaborat una taula (taula 1) que recull el ventall social documentat.

Els textos epigràfics ens proporcionen una informació molt valuosa des del punt de vista de lligar algunes propietats a famílies preeminents ja conegudes per altres inscripcions. No és gens habitual trobar diversos documents que facin referència a una mateixa família, però la coincidència dels gentilicis en personatges vinculats, directament però també indirectament a una propietat, dóna una informació que convé considerar a l'hora d'entreveure relacions de parentiu. Seguidament passem a comentar breument els casos que ens han semblat més significatius (fig. 19).

Família dels *Apronii*

Un dels casos més clars és el dels *Apronii*. En efecte, es coneixen tres pedestals lligats a aquesta família procedents del territori, tots tres recuperats entorn de la via *in Hispanias*. El primer és el de la vil·la Ceratònia, el més proper a la ciutat, on s'esmenta a *Apronia Iusta*, l'esposa del senador *Q. Gargilius Macer Aufidianus* (n. 1). Seguint cap al nord i associat a la vil·la de Repsol Química hi ha el pedestal de *L. Minicius Apronianus* (n. 2). En aquest cas el gentilici permet establir una hipotètica relació amb els poderosos *Minicii* de *Barcino*, mentre que el *cognomen* assenyala un lligam amb els *Apronii*. Finalment, el pedestal recordat per Pons d'Icart a la Font de l'Astor, actualment perdut, fa referència a un *C. Apronius Secundus* que, si bé no té

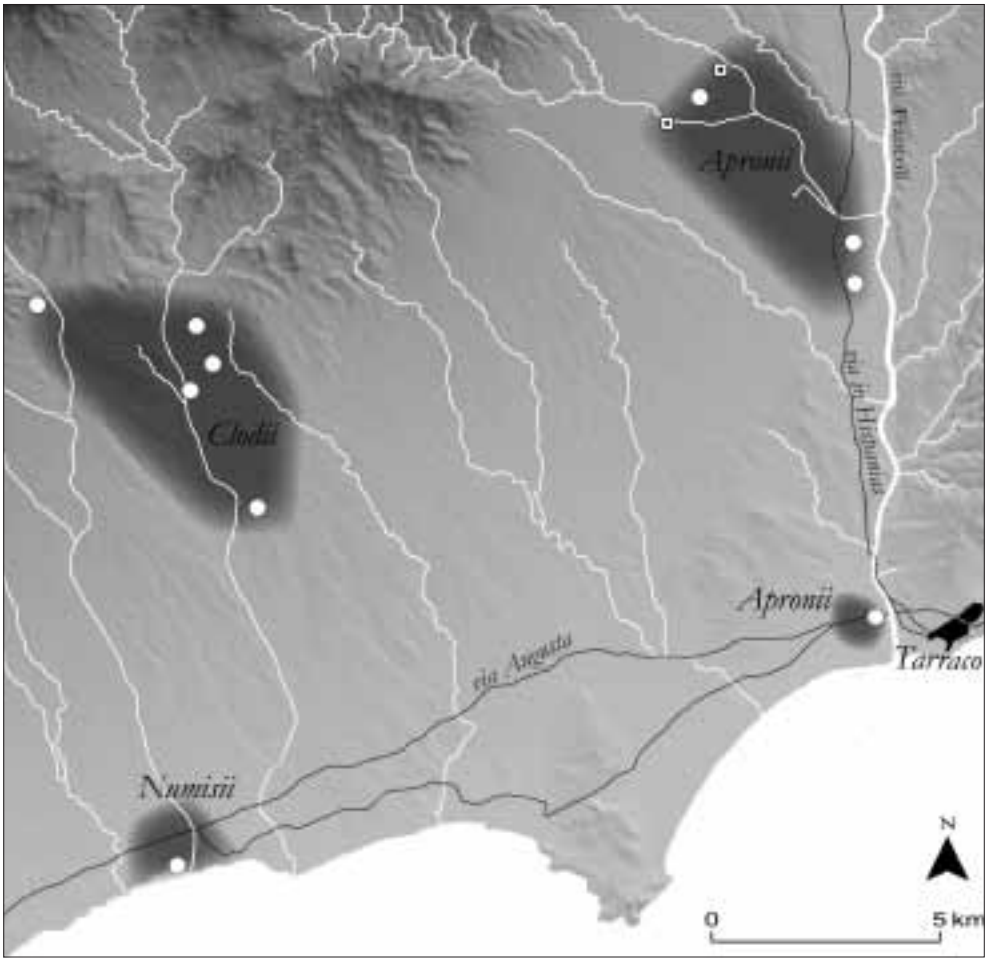

FIGURA 19. Mapa amb situació de les propietats dels *Apronii*, els *Clodii* i els *Numisii*.

Personatge	Posició social	Jaciment (vil·la)	Núm. de catàleg
Senadors			
Q. Gargilius Q. f. Macer Aufidianus	*Legatus iuridicus*	Ceratònia	1
[ignot]	Rang pretori	Mas Sardà	5
Cavallers			
M. Clodius Martialis	*IIvir(o) q(uaestori) flamin[i] / Aug(ustorum) praef(ecto) fab[r(um)] / praef(ecto) ins[ular(um)] / [Baliarum]*	Terrisseries del Baix Camp	3
L. Minicius L. f. Apronianus	*Aedilis, quaestor, IIvir et quinquennalis coloniae*	Repsol Química	2
Augustals			
M. Fulvius Musaeus	Sevir augustal	Centcelles	4
Militars			
Sulpicius Sabinus	Veterà *beneficiarius*	Torre Bargallona (?)	14
Comerciants i artesans			
Iulius Statutus (?)	*Aurifex*	Els Antigons	7
Philodamus	Terrisser (esclau)	Terrisseria de la Canaleta	9
Particulars			
L. Aelius Polycletus	Llibert	La Canonja	12
Apronia L. f. Iusta	Ingènua	Ceratònia	1
C. Apronius Secundus	Ingenu	Font de l'Astor	10
L. Bennius Primigenius	Llibert	Mas Sardà	5
Calaria Liciniana	Ingènua	Vilar de Reus	6
L. Calarius	Ingenu	Vilar de Reus	6
Claudia Atiliana	Ingènua	Mas Sardà	5
Q. Clodius Evangelus	Ingenu?	Parades de Sant Bartomeu	3
L. Clodius Martialis (?)	Ingenu	Terrisseries del Baix Camp	3
Sex. Domitius	Ingenu	Terrisseria de la Canaleta	9
P. Furius P. f. Montanus	Ingenu	La Llosa (?)	10
Numisia Victorina	Ingènua	La Llosa (?)	11
Quintia Procula	Ingènua?	Mas Sardà	5
Sulpicia Aeliana	Ingènua	Constantí	13
Sulpicia Calagurritana	Ingènua	Constantí	13
Sulpicia Celeriana	Ingènua	Torre Bargallona (?)	14
Sulpicius Fuscinus	Ingenu?	Torre Bargallona (?)	14
Sutoria Surilla	Ingènua?	Centcelles	4
M. Vetilius Aelianus	Ingenu	Constantí	13
(?) Amoena St. L.	Lliberta	Vilar de Reus	6
(?) Ingenuus	Ingenu	Vilar de Reus	6
(?) L. f. M. n. Met(ellus?)	Ingenu	La Burguera	8

Taula 1. Ventall social dels propietaris.

cap càrrec en el text, sí que és presentat com a amic del senador *M. Fabius Priscus* (n. 10).

Per tant, ens trobem davant personatges associats a la família dels *Apronii* pertanyents a l'orde senatorial o eqüestre, fins i tot ostentant càrrecs importants (*legatus iuridicus*, *IIvir quinquennalis*). En el cas de *Q. Gargilius Macer Aufidianus*, senador d'origen africà (cf. Alföldy 1978, 369-370; *CIL* II^2/14, 982), és possible que el terreny de la vil·la hagués estat propietat de la família de la mateixa *Apronia L. f. Iusta*, la qual podem pensar que devia ser oriünda de la mateixa *Tarraco*, com probablement *C. Apronius Secundus*. Per últim, no sabem quina relació hi tenia *L. Minicius Apronianus*, però creiem que el *cognomen* és en aquest sentit revelador d'una estreta relació de parentiu. Un altre element a considerar és el fet que, tot i que els *Apronii* són força escassos a *Tarraco*, els que hem documentat poguessin estar dins de l'òrbita del poder.[25] Aquesta situació ens confirma la suposició que molt probablement estigueren d'una manera o altra emparentats entre ells.

Tots tres personatges foren propietaris de *fundi* ubicats al llarg de la via cap a Lleida, que devien constituir importants residències agràries i de repòs temporal per als seus propietaris. Resulta força curiós que les vil·les situades en l'eix viari que es dirigeix cap a Lleida seguint la vall del riu Francolí concentrin les vil·les d'aquests personatges i d'altres pertanyents a altres famílies d'una elevada posició social, com poden ser els casos del sevir Augustal *M. Fulvius Musaeus* (n. 4) i del senador desconegut espòs de *Claudia Atiliana* (n. 5). O fins i tot de *L. Bennius Primigenius* (n. 5), el qual podria descendir o estar emparentat d'alguna manera amb el senador *L. Bennius Felix Minicianus*, com ja s'ha comentat. A més, cal considerar en aquest cas la darrera coincidència entre el seu *cognomen* i el gentilici de *L. Minicius Apronianus* de la vil·la contigua (n. 2).

Família dels *Clodii Martiales*

Canviant de banda, la identificació de la família dels *Clodii* es deu a la nova troballa d'un *dolium* segellat en les prospeccions del projecte *Ager Tarraconensis* i a la perspicàcia del nostre company Piero Berni, elements que, conjuntats amb l'epigrafia sobre pedra ja coneguda, ens obren uns nous horitzons. Com ja s'ha explicat, en els jaciments de Mas de Gomandí i Mas d'en Corts, que són grans centres terrissers, es testimonien les marques MCMART i CL·M[A]R, que cal identificar amb *M. Clodius Martialis*, un important personatge de l'orde eqüestre, magistrat de la colònia de final del segle I o inici del II dC (n. 3). Igualment, el segell LCM que apareix en les mateixes àrees podria ser d'un *L. Clodius Martialis* (n. 3). En aquest sentit, la presència del mateix segell LCM en la luxosa vil·la del Mas d'en Toda, ubicada en les proximitats d'ambdós jaciments, convida a creure que aquesta podria haver estat el centre d'un gran *fundus* propi dels *Clodii Martiales*, que inclouria també les terrisseries[26] (fig. 6).

Atesa la proximitat del jaciment de les Parades de Sant Bartomeu –al qual es pot associar el sarcòfag de *Q. Clodius Evangelus* (n. 3)– als jaciments on han estat localitzades les marques de terrisseria dels *Clodii Martiales*, es pot proposar que la família dels *Clodii* haguessin tingut propietats a l'àrea nord-occidental del Camp de Tarragona seguint una progressió cronològica des del segle I dC, quan es daten les marques d'àmfora més antigues (les Dressel 2-4, aparegudes amb Pascual 1), fins al segle III dC, data del sarcòfag de les Borges del Camp. L'activitat del cavaller *M. Clodius Martialis* significa un moment d'esplendor, quan a final del segle I dC va exercir primer com a magistrat de *Tarraco*, i després com a magistrat eqüestre (*RIT* 168). La seva posició social podria representar la promoció dels *Clodii*, que potser van viure el pas de rics terratinents a personatges de l'àmbit polític de la capital provincial personificats en el fill homònim, culminació de les aspiracions socials de la família.[27] Les diverses terrisseries de la zona podrien indicar l'existència d'un gran *fundus* o de diverses propietats de la família, que hauria pogut arribar a incloure la vil·la de Parades de Sant Bartomeu, en possessió d'una branca dels *Clodii* –potser la mateixa– encara al segle III dC.

Família dels *Numisii*

Finalment, el petit pedestal de *P. Furius Montanus* al convent dels Agustins (n. 10), relativament proper a la vil·la romana de la Llosa, on també s'ha trobat un vas ceràmic amb el grafit NENISI (probablement una variant de *Numisi*), permet establir relacions amb una altra de les famílies importants de *Tarraco*, els *Numisii*. La inscripció funerària no conté cap mena de *cursus* del personatge, però ens proporciona el nom de la seva esposa, *Numisia Victorina*, que era germana dels *flamines* provincials *L. Numisius Montanus* i *L. Numisius*

25. A més dels testimonis de la *gens Apronia* recollits a les inscripcions de l'*ager,* es documenta un soldat *hastatus* de la legió XXII *Primigenia* (*RIT* 176) i una *Apronia Pompeia* que dedica al seu marit difunt una làpida (*RIT* 509).

26. Al jaciment del Mas d'en Toda, encara per excavar, hi ha nombrosos elements de qualitat com marbres i fins i tot estatuària que permeten proposar l'existència d'una rica vil·la.

27. No és possible de moment associar a aquesta branca dels *Clodii* altres personatges localitzats a la part oriental del territori, com *C. Clodius Aemilianus* (*RIT* 932 = *IRAT* 3).

Ovinianus (Alföldy 1973, 81 n. 48 i 82 n. 49).[28] Els *Numisii* també són presents a *Barcino* i emparentats amb els *Fulvii* de *Tarraco*, un representant dels quals, *L. Fulvius Numisianus*, va assolir el rang senatorial en època de l'emperador Còmmode (López Vilar 1999).

Tot i la mancança de més dades i la quantitat de vil·les documentades a la zona dels voltants de Cambrils (Carretera de Montbrió, Hostal Don Juan, Mas Rovira, CEIP Cambrils, etc.), la possibilitat de vincular la important vil·la de la Llosa als poderosos *Numisii* d'època d'Adrià roman com una hipòtesi força notable.

Els *Sulpicii*

A diferència d'aquestes famílies, la dels *Sulpicii* és, sense dubte, la més present al territori, però al mateix temps la més dispersa geogràfica i cronològicament la menys susceptible de ser agrupada en branques.[29] En primer lloc, els testimonis procedeixen fonamentalment de dues inscripcions on es recorden dues famílies formades per parella i fills. La primera és la de *Sulpicius Sabinus*, un *beneficiarius* de l'exèrcit del segle III que probablement, al final de la seva carrera militar, es va establir al seu *fundus* (n. 14). L'esposa *Sulpicia Celeriana* i el fill d'ambdós, *Sulpicius Fuscinus*, el recorden a la seva mort. D'altra banda, el pedestal que dediquen a la matrona *Sulpicia Calagurritana* el seu espòs, *M. Vetilius Aelianus,* i la filla, *Sulpicia Aeliana,* documenta una altra família de *Sulpicii* del segle II (n. 13)

* * *

Arribats a aquest punt, podem afirmar que la recerca sobre les restes epigràfiques de la zona més occidental de l'*ager Tarraconensis* ha posat de manifest com els estaments més elevats de la societat, alts funcionaris de la capital provincial, magistrats i rics burgesos van ser propietaris de vil·les notables al suburbi, amb una òptima comunicació amb la ciutat, a prop dels grans eixos de viabilitat. Això mateix succeeix al suburbi immediat de Roma, i la capital de la província reflecteix el model de la vil·la d'*otium* de l'aristocràcia romana, un *urbium modo* que les evidències arqueològiques en alguns casos ben notoris posen de manifest, sigui a la vil·la dels Munts, a la de la Llosa o a la dels Antigons (Ortali 2006).

Les inscripcions recuperades i l'anàlisi del seu suport han permès establir la presència d'aquesta aristocràcia al medi rural, i com, entre les escasses restes arqueològiques conservades, la recuperació d'elements epigràfics de prestigi, de pedestals o d'epigrafia funerària monumental permeten dibuixar un paisatge de propaganda i d'implantació econòmica fora de la ciutat. Alguns d'aquests personatges presenten indicis que els fan probablement oriünds d'Itàlia, possiblement descendents dels primers colons romans assentats en el territori i, per tant, importadors d'una praxi epigràfica que no només es trasllada als oficis públics, sinó que troba correspondència també en l'àmbit privat, i per tant, en les seves residències rurals.

El mapa que mostra la distribució de les inscripcions és molt eloqüent. Queda força clara la preferència de les classes més altes pels llocs propers al nucli urbà i ben comunicats per les vies principals. Al llarg de la via Augusta i de la via *de Italia in Hispania* es troben els testimonis de propietaris del més alt rang, de l'alta aristocràcia urbana i fins i tot alguns de relacionats amb l'*ordo senatorius*. A l'interior del país, també a la vora del nucli urbà de *Tarraco*, però més allunyat de les vies principals, a l'àrea de Reus i Riudoms, zona que l'arqueologia perfila com a atapeïda de potents indústries terrisseres, hi trobem la presència de personatges de l'*ordo* eqüestre o lliberts enriquits, impulsors d'una activitat econòmica de gran abast durant l'etapa altimperial.

En conseqüència, l'estudi de l'epigrafia proporciona un coneixement més ampli d'aquesta realitat arqueològica al món rural, i l'anàlisi dels indicis epigràfics pot ser en molts casos decisiva, en els jaciments on les restes materials no responen amb una contundència tan evident com la del missatge escrit. Per això, tot i el seu modest volum, creiem que el resultat d'una recerca conjunta entre epigrafia i arqueologia de camp en una zona tan rica com és el territori de *Tarraco*, la capital de la província més gran de l'Imperi, permet reconstruir amb una certa versemblança el paisatge prosopogràfic i social dels propietaris de les vil·les d'aquest antic i amplíssim territori.

Bibliografia

Abascal, J. M. 1994: *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania,* Anejos de Antigüedad y Cristianismo II, Múrcia.

Albertos, M. L. 1966: *La onomástica personal primitiva de Hispania: Tarraconense y Bética*, Salamanca.

Albiñana y de Borrás, J. F.; Bofarull y Brocá, A. de 1849: *Tarragona monumental ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos. Primera Parte que comprende á Tarragona Celta y Romana*, Tarragona.

Alföldy, G. 1973: *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid.

28. Tot i que no ho diu explícitament la seva inscripció, la coincidència de *praenomen*, *nomen* i tribu (la Palatina) així ho fan pensar (cf. *CIL* II^2/14, 1155-1156).

29. Vegeu l'índex del *RIT,* s. v. *Sulpicii* (13 entrades).

– 1978: «Der Senator Q. Gargilius Macer Aufidianus und seine Verwandten», *Chiron* 8, 361-376.
– 2003: «Sociedad y epigrafía en Tarraco», a: Stylow, A. U.; Armani, S.; Hurlet-Martineau, B. (coord.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, 159-176.
– 2006*b*: «Las inscripciones de Tárraco en el *Corpus Inscriptionum Latinarum*: historia, problemas y perspectiva de una edición epigráfica», *Butlletí Arqueològic* 28, 75-95.

Andreau, J. 1987: *La vie financière dans le monde romain, les métiers de manieurs d'argent: IVe siècle av. J.-C.-IIIe siècle apr. J.-C.,* Roma.

Berni, P. 2010: «Epigrafia sobre *amphorae, tegulae, imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona / Epigraphy on *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* and *dolia* in the western area of the Camp of Tarragona», a: Gorostidi, D., *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 153-218.

Birley, A. R. 2005: *The Roman Government of Britain*, Oxford.

Camps, J. de; Català Roca, F. 1973: *Les cases pairals catalanes*, Barcelona.

Carreras, C. 1997: «Los *beneficiarii* y la red de aprovisionamiento militar de Britannia e Hispania», *Gerión* 15, 151-176.

Gebellí, P. 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'*ager *de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Rosa de Reus 124, Reus.

Gebellí, P.; Járrega, R. 2007: «La terrisseria romana de la Canaleta (Vila-seca)», a: Prevosti, M.; Guitart, J. (dir.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 547-562.

Gómez Pallarès, J. 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans: edició i comentari*, Barcelona.

Gorostidi, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Haley, E. W. 1991: *Migration and Economy in Roman Imperial Spain*, Barcelona.

Hauschild, Th.; Arbeiter, A. 1993: *La villa romana de Centcelles*, Madrid.

[Hernández Sanahuja, B.] 1866: «Arqueología», *Diari de Tarragona* (12 de juliol de 1866).

– 1888: «Basílica bizantina de Centcelles y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona», *El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios histórico-arqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes*, Tarragona, apèndix, 67-90.

Járrega, R.; Prevosti, M. (ed.) en premsa: *Ager Tarraconensis 4. La vil·la romana dels Antigons / Antigons Roman Villa*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Kajanto, I. 1982: *The Latin Cognomina*, Roma.

Koppel, E.: «La escultura», a: Járrega, R.; Prevosti, M., (ed.), *Ager Tarraconensis 4. La vil·la romana dels Antigons / Antigons Roman Villa*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona. [En premsa].

López Vilar, J. 1999: «Contribución a la prosopografía senatorial hispánica: *L. Fulvius Numisianus*, *adlectus* tarraconense», *AEspA* 72, 281-286.

Massó, M. J. 1990: *El terme de Cambrils a l'Antiguitat. Una aproximació arqueològica*, Cambrils.

– 1997: «Alcover i la romanització del Camp de Tarragona», a: *Alcover, una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover, 33-52.
– 1999: «Troballes arqueològiques a Constantí, a mitjan segle XIX (1849-1859)», *Estudis de Constantí* 15, 7-18.
– 2002: «Sobre la inscripció de la Calagurritana Sulpicia (*RIT* 383), trobada a Constantí», *Estudis de Constantí* 18, 7-22.
– 2003*a*: «Reus Antic», a: Anguera, P. (dir.), *Història general de Reus*, vol. I, *Dels orígens a la fi de l'Edat Mitjana*, Reus, 48-84.
– 2003*b*: «Informe preliminar sobre la torre de la partida de Miralbó», a: *Treballs Canongins. 2003*, 13-19.

Mayer, M.; Rodà, I. 1988: «Epigrafia», *Fonaments* 7, 195-263.

Melchor, E. 2003: «Indicaciones y omisiones del rango personal de los dedicantes en los homenajes estatuarios realizados en los municipios y colonias hispano-romanos», *Salduie* 3, 129-141.

Miró, C. 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC - I dC)*, BAR International Series 473, Oxford.

Ortali, J. 2006 (ed.): Vivere in villa. *Le qualità delle residenze agresti in età romana. Atti del Convegno Ferrara-Gennaio 2003*, Florència.

Pena, M. J. 2004: «La tribu Velina en Mallorca y los nombres de Palma y Pollentia», *Faventia* 26, 69-90.

Pié, J. 1984: *Annals inèdits de la Vila de la Selva del Camp de Tarragona*, Tarragona.

Prevosti, M. 2011-2012: «Instalaciones oleícolas y vinícolas estudiadas en el marco del proyecto *Ager Tarraconensis* (PAT)», a: Noguera Celdrán, J. M.; Antolinos, J.A. (ed.), *De Vino et Oleo Hispaniae. Áreas de producción y procesos tecnológicos del vino y aceite en la Hispania romana, AnMurcia*, 27-28, Múrcia, 97-111.

Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.) 2010: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical*

aspects and natural setting, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
– 2011: *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

Revilla, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC - III dC)*, Cuadernos de Arqueología 8, Barcelona.
– 2000: «La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de *Tarraco*», a: *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, *DAC* 3, Tarragona, 257-273.

Silvestrini, M. 2005: «Gli *arcarii* delle città», *MEFRA* 117, 541-554.

Rüpke, J. 2008: *Fasti Sacerdotum: A Prosopography of Pagan, Jewish, and Christian Religious Officials in the City of Rome, 300 BC to AD 499*, Oxford.

Salomies, O. 1987: *Die römischen Vornamen: Studien zur römischen Namengebung*. Hèlsinki.

Syme, R. 1982: «Partisans of Galba», *Historia* 31, 460-483.

Weaver, P. R. C. 1972: *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge.

Abreviatures

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
CIL II^2/14 = Alföldy, G.: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Pars septentrionalis conventus Tarraconensis. Pars altera. Tarraco et vicinia*, Berlin. [En premsa]
EDCS = *Epigraphische Datenbank Claus Slaby.*
EDM = *Epigraphische Datenbank Heidelberg.*
IRAT = *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions*, Documenta 16.
PIR = *Prosopographia Imperii Romani.*
RE = *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.*
RIT = Alföldy, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.

TARRACO, *OMPHALÓS* DEL MÓN GRECOROMÀ. L'AMBAIXADA DE MITILENE A *TARRACO*

Isaías Arrayás Morales*

Resum

En aquest article, centrem l'atenció en un fragment epigràfic trobat a la *polis* de Mitilene, a l'Àsia Menor, on es cita la ciutat de *Tarraco* (*IG* XII 2, 44; *IGRR* 4, 38). Proposem reflexionar sobre la significació d'aquest centre hispànic dins el món romà de final de la República i principi de l'Imperi. L'any 26-25 aC, August va dirigir el seu immens Imperi des de *Tarraco*, flamant capital de la *Hispania Citerior*, temporalment convertida en seu del poder polític. Allà, el *princeps* va rebre ambaixades procedents d'arreu (*Oros*. 6.21.19-21), entre les quals segurament en trobem una de protagonitzada pels mitilenencs, potser dirigida per l'eminent evergeta Potamó i el seu estret col·laborador, el poeta Crinàgores (*Anth. Pal.* 7.376, 9.419, 9.516, 9.599). Pensem que els ambaixadors devien aprofitar per anunciar al *princeps* que se li havia instaurat culte a Mitilene, la qual cosa pogué influir en l'ànim dels tarraconenses, que no trigarien a deixar-se portar també per la seva devoció envers August (Quint. *Inst.* 6.3.77; Tac. *Ann.* 1.78.1). D'altra banda, sembla factible que aquesta missió pogués haver estat decisiva per a la concreció d'un *foedus aequum* entre Roma i Mitilene l'any 25 aC.

Paraules clau: Tarraco, Mitilene, evergetisme, diplomàcia, *foedus*.

TARRACO, *OMPHALOS* OF THE GRECO-ROMAN WORLD. THE MYTILENE EMBASSY TO TARRACO

Abstract

In this article I focus my attention on the fragment of an inscription from the Asian *polis* of Mytilene in which the city of Tarraco is mentioned (IG XII 2, 44; IGRR 4, 38). I propose to consider the great importance of this Hispanic centre in the Roman world at the end of the Republic and the beginning of the Empire. In 26-25 BC, Augustus ran his vast empire from Tarraco, the brand new capital of *Hispania Citerior*, temporarily turning it into the centre of political power. There, the *princeps* received the different diplomatic missions that arrived from around the Empire (Oros. 6.21.19-21). Among them would have been emissaries from Mytilene, probably headed by the eminent *euergetes* Potamon and his close collaborator the poet Crinagoras (*Anth.Pal.* 7.376, 9.419, 9.516, 9.599). It may be that, while also dealing with other issues, Mytilene announced to the *princeps* the establishment a cult to him, therefore acting as a trigger for the devotion of the people of Tarraco (Quint. *Inst.* 6.3.77; Tac. *Ann.* 1.78.1). On the other hand, it is feasible to link the conclusion of the *foedus aequum* between Rome and Mytilene in 25 BC with the diplomatic mission to Tarraco.

Keywords: Tarraco, Mytilene, evergetism, diplomacy, *foedus*.

* Investigador membre dels projectes *Lo viejo y lo nuevo en la Hispania romana: catastros, gestión de los recursos y control social* (Ministeri de Ciència i Innovació, HAR2010-20209), dirigit pel Prof. Dr. Alberto Prieto Arciniega, i *Polítiques públiques de la construcció de la pau: models de gestió de les crisis humanitàries en l'antiguitat* (Institut Català Internacional per la Pau, RICIP 2009), dirigit pel Prof. Dr. Toni Ñaco del Hoyo.

El mateix 27 aC, *Tarraco*, colònia romana amb Cèsar (*CIL* II, 4134 = *RIT* 362) (Kruse i Scharf 1996; Alföldy 1999, 7-8; 2000; 2001; Ruiz de Arbulo 2002; Arrayás 2002, 374; 2005*a*, 74-87; 2005*b*; Prevosti i Guitart 2010, 54-57), es convertí en seu del *legatus Augusti propraetore Hispaniae citerioris* (D. C. 53.12.5) (Ruiz de Arbulo 1992; Gimeno 1994, 79; Campanile 2003, 275; Arrayás 2004; 2005*a*, 37, 46-54, 73-94, 109-114). Obra dels Escipions, mentre que *Carthago Nova*, amb totes les seves qualitats, ho fou dels púnics (Plin. *HN* 3.3.21) (Pena 1984, 77), *Tarraco* quedava avalada per la seva trajectòria davant August. No només va constituir la més antiga «rereguarda» de Roma a *Hispania*, gràcies a l'establiment d'un estratègic *praesidium* al cim del turó tarragoní l'any 218 aC (Liv. 21.61.4-5), sinó que va exercir de centre politicoadministratiu de la *Hispania Citerior* al llarg de tot el període tardorepublicà. En aquest sentit, els textos antics fan referència a successives assemblees d'aliats els anys 217, 210 i 209 aC (Plb. 10.34; Liv. 22.19-20, 26.19.12-14, 27.51.10-11), a les quals cal afegir la convocada per Cèsar després de la seva victòria a *Ilerda* l'any 49 aC (Caes. *civ.* 2.21.4), totes celebrades a *Tarraco*. Igualment, es té constància del seu rol de centre logístic en temps de M. Porci Cató (195 aC) i del pretor T. Sempronі Grac (179 aC) (Liv. 34.16.6-10, 40.39.3-4) (Martínez Gázquez 1982-83, 79-81; Arrayás 2006*a*).

Tanmateix, *Tarraco* no només es consolidaria amb August com a capital provincial i de *conventus iuridicus*, sinó que, a més, s'erigiria conjunturalment en seu de l'Estat romà durant els anys 26-25 aC (Alföldy 1991, 55-59). El *princeps*, que comandava les tropes romanes mobilitzades a *Hispania* durant la primera fase de les guerres càntabres,[1] es va veure obligat a abandonar el camp de batalla per motius de salut i va optar per retirar-se a *Tarraco*, on va guardar convalescència (Étienne 1952; Gozalbes Cravioto 1997) (Hor. 3.14, *Epist*. 1.15; Suet. *Aug*. 59, 81; Tac. *Ann*. 4.24; Plin. *Nat*. 5.16, 25.38, 29.5, 29.39; Flor. 2.33.51; D. C. 53.25.6-7, 53.30). Ateses les circumstàncies, August va procedir a dirigir el seu immens Imperi des de *Tarraco*, que, d'aquesta manera, es convertia temporalment en seu del poder polític, en accidental *omphalós* del món grecoromà. Allà el *princeps* va iniciar el seu vuitè i novè consolat (Suet. *Aug.* 26.3), i va rebre les notícies procedents de Roma, així com de la guerra contra els càntabres i els asturs (Sen. *Con*. 10.14; Hor. *Carm*. 3.14; Flor. *Epit*. 2.33; D.C. 53.25.6-7; Oros. 6.21.19-21). En l'exercici de les seves funcions, August va donar també audiència a *Tarraco* a diverses delegacions diplomàtiques arribades de tot l'Imperi. És en aquest context que les fonts informen breument de la visita a *Tarraco* de *legati Indorum et Scytharum* (Oros. 6.21.19-21), que no van ser els únics i entre els quals no faltaren els ambaixadors de la ciutat de l'Àsia Menor de Mitilene.

1. El lligam entre *Tarraco* i Mitilene

La realitat és que *Tarraco* apareix citada en un fragment epigràfic trobat a la mateixa Mitilene, al costat del gentilici dels habitats de la *polis* (*IG* XII 2, 44; *IGRR* 4, 38) (Accame 1946, 96; Millar 1966, 163; Sherk 1969, 157; Labarre 1996*a*, 112, núm. 21b). La inscripció pertanyia, probablement, al *Potamoneion*, el notable monument que el poble de Mitilene va erigir en honor d'un dels seus ciutadans més eminents, Potamó, fill de Lesbonax (Hodot 1982, 187; 1990, 275; Parker 1991; Labarre 1996*a*, 99-106, 109-116; Radicke 1999, 280-291). En els seus murs van ser recollits els successius decrets aprovats per honrar el personatge, que ens informen de la seva trajectòria política, diplomàtica i evergètica. El més probable és que els epígrafs fossin gravats després de la construcció del monument, potser un cop mort Potamó, ja que el presenten al cim de la seva carrera política.

Potamó, que devia succeir Teòfanes, fill de Hieroites (De la Ville de Mirmont 1905; Anderson 1963, 28-41; Robert 1969; Crawford 1978, 204; Haley 1983; Gold 1985; Salzmann 1985; Ferrary 1988, 612; 1997; Pedech 1991; Anastasiadis i Souris 1992; Vial 1995, 185-186; Anastasiadis 1995; 1997; Labarre 1996*a*, 92-99, 109; 1996*b*; Amela 2002, 76-78; Fernoux 2004, 162-167), com a principal evergeta de la *polis*, amb què es va erigir en el nou dominador de la política de Mitilene en temps cesarians i augustians, va aconseguir apropar-se a Cèsar després de Farsàlia. L'objectiu era evitar una situació como la patida per Mitilene en acabar la Primera Guerra Mitridàtica, quan la seva resistència a les tropes romanes li va comportar unes durísssimes represàlies (Liv. *Per.* 89.14; Plut. *Luc.* 4.2-3; Suet. *Iul.* 2.1).[2] Aquesta aproximació al dictador no degué ser del tot fàcil, tenint en compte el suport que Mitilene havia donat a Cn. Pompeu Magne (*cos.* 70, 55, 52 aC) durant la guerra civil i els estrets lligams que l'unien a la *gens Pompeia*. Mitjançant Teòfanes, *amicus* de l'*imperator*, que li va acabar atorgant la ciutadania

1. No era la primera visita d'August a *Hispania*. L'any 45 aC, el jove Octavi va viatjar a *Calpia*, a la *Hispania Ulterior*, i va visitar també *Carthago Nova* en companyia de Cèsar, que acabava de sotmetre els darrers focus de resistència pompeiana (Curchin 2001).

2. La resistència de Mitilene durà fins al 80 aC, quan L. Licini Lúcul (*cos.* 74 aC, *pr.* 78 aC) va ocupar la ciutat per sorpresa (Plut. *Luc.* 4.1-3; Liv. *Per.* 89; Suet. *Iul.* 2.1). Tanmateix, és possible que l'artífex fos M. Munici Termo (*RE* 64), pretor d'Àsia el 81 aC, en substitució del *propraetor* L. Licini Murena, i, potser, un dels candidats al consolat l'any 65 aC (Cic. *Att.* 1.1.2, *Flac.* 98) (Magie 1950, 228, 237, 246, 319, 1124-1125; Broughton 1951-86, 61-62, 81; Keaveney 1992, 182-187; Vial 1995, 159; Ballesteros 1996, 184-185; Labarre 1996*a*, 92; Ferrary 1997, 210; Canali de Rossi 2005, 105; Amela 2003, 181).

romana a títol personal, *virtutis causa*, l'any 67 aC (Cic. *Pro Arch.* 10.24; Val. Max. 8.14.3; Str. 13.2.3) (Amela 2002, 76; Ferrary 2005),[3] Mitilene devia veure restituït, l'any 62 aC, el territori que li havia estat confiscat per L. Corneli Sul·la (*cos.* 88, 80 aC, *pr.* 93 aC), així com l'estatut de *civitas immunis ac libera* (Sherk 1969, núm. 25, 51), perdut l'any 80 aC per la seva resistència i suport a Mitridates VI Eupàtor (Cic. *De leg. agr.* 2.16-40; Vel. Pat. 2.18.3; Plut. *Pomp.* 42.8).[4] Segons Plutarc, amb la seva adhesió a la causa cesariana, Mitilene només va acomplir la darrera ordre donada per Pompeu en qualitat de *patronus*, que, pel que sembla, devia recomanar a totes les comunitats de l'Àsia Menor que encara li feien costat la rendició a Cèsar per evitar represàlies (Plut. *Pomp.* 75.3). La realitat és que les comunitats provincials es van moure gairebé sempre en funció de les capacitats militars dels generals romans, tant a l'Orient com a l'Occident (Arrayás 2006*b*). A més, en el cas oriental, la guerra civil entre Pompeu i Cèsar fou percebuda pels grecs com un conflicte intern entre romans, del qual havien de mantenir-se al marge, a l'espera d'un guanyador (App. *BC* 2.70; Plut. *Pomp.* 70.1) (Ferrary 2001, 104). Tanmateix, Mitilene constitueix un exemple paradigmàtic de la fidelitat d'una comunitat provincial envers el seu *patronus*, si bé no degué ser un *unicum* (Vial 1995, 185; Ferrary 1997, 200). A Mitilene, Pompeu hi va enviar la seva dona, Cornèlia, i el seu fill menor, Sext, durant la guerra contra Cèsar, i, després de Farsàlia, hi va fer escala abans de prendre la fatal decisió de refugiar-se a l'Egipte del seu *pupillus* Ptolomeu XIII (Magie 1950, 365, 404, 415; Sherk 1969, 152; Amela 2002, 75) (App. *BC* 2. 83, 5.133; Plut. *Pomp*. 66.3, 74.1, 75.3, 76.1; Caes. *BC* 3.102.2-4; D. C. 47.2.3-4; Vel. Pat. 2.53.2). A més, s'ha documentat a Mitilene un total de divuit dedicatòries a Pompeu, prova evident del pompeianisme de la ciutat. En una d'aquestes, Pompeu, *imperator* per tercera vegada, és proclamat *soter*, *euergetes* i *ktistes* de la ciutat (*IG* XII 2, 202 = *IGRR* 4, 54 = *ILS* 8776 = *SIG* 751), mentre que en una altra, més fragmentària, es fa referència a un mes *Pom*…, que podria indicar que Mitilene li havia dedicat un mes de l'any (*IG* XII 2 59 = *IGRR* 4, 40). Un altre epígraf presenta dedicatòries a Pompeu, però també a Cèsar i als dos fills adoptius d'August, Gai i Luci (*IG* XII 2, 165 = *IGRR* 4, 80), mentre que un altre recorda novament Pompeu i Cèsar, al costat d'August i d'Agripa (*IG* XII 2 164 = *IGRR* 4, 79) (Bowersock 1966, 12; Vermeule 1968, 204; Robert 1969, 49-50; Forte 1972, 146; Samuel 1972, 129; Crawford 1982, 174; Fishwick 1987, 47; Parker 1988, 177; Syme 1989, 334; Vial 1995, 185; Labarre 1996*a*, 98, núm. 15-19; Ferrary 1997, 217; Amela 2001*a*, 87-102; 2002, 77). Així doncs, en cap moment Mitilene va renegar de la memòria de Pompeu, quelcom que, gràcies a l'habilitat política de Potamó, va saber conjugar amb la seva adhesió a Cèsar.

Tanmateix, no va ser així a totes les ciutats que donaren suport a Pompeu. La mateixa *Tarraco*, que comparteix amb Mitilene un passat pompeià, no va dubtar a l'hora de renegar de Pompeu i d'oblidar tots els beneficis que li havia concedit, després de la victòria cesariana a *Ilerda* l'any 49 aC (Caes. *BC* 1.37). Així, devia participar en una missió de suport a Cèsar, al costat d'oscenses, calagurritans, iacetans i ilercavons (Caes. *BC* 1.60.1-5), i devia procedir a eliminar tot símbol que recordés Pompeu. Ben coneguda és la breu dedicatòria a Pompeu (*RIT* 1), res a veure amb la *graeco adulatio* dels epígrafs orientals, en el revers de la qual en va ser inscrita una de nova en honor de P. Muci Escèvola, un dels legats de Cèsar a *Hispania* (*RIT* 2) (Beltrán Martínez i Sánchez Real 1954; d'Ors 1972, 62-64; Castillo 1973, 110-127; Alföldy 1991, 28; Ruiz de Arbulo 1991, 459-493; 1998, 31-61; 2002, 137-156; Prieto 1992, 79-93; Martínez Mera 1998, 307-333; Amela 2001*a*, 96-100; 2001*b*, 145-151; Arrayás 2004; 2005, 67-68, 72-73, 86-87; Rodà 2009, 198, 201, 203). Tanmateix, a favor de *Tarraco* cal dir que Mitilene mai no es va trobar en la situació d'haver d'acollir una assemblea provincial immediatament després d'una victòria cesariana, la qual cosa sí que es va plantejar a *Tarraco* el 49 aC, per la seva condició de centre politicoadministratiu de la *Hispania Citerior* (Caes. *BC* 2.21). Així mateix, els beneficis atorgats per Pompeu als tarragonins, probablement no foren de la mateixa magnitud que els concedits als mitilinencs, i, per tant, no estem parlant de la mateixa intensitat en el lligam entre comunitat i *patronus*. Un cas similar al de *Tarraco* és el de la ciutat tessàlia de *Demetriae*, que no va dubtar a retirar una estàtua de bronze dedicada a *C. Caelius C. f. Rufus*, *legatus pro praetore* i *tribunus plebis designatus*, i a substituir-la per una nova de Cèsar, amb què es devia voler celebrar tant la victòria a Farsàlia com «l'alliberament» dels tessalis per part del dictador, que, d'aquesta manera, els agraïa el seu suport (Raubitshek 1954, 66-67; Broughton 1951-86, 241; Gruen 1974, 187, 516; Amela 2001*a*, 101; 2002, 274).

3. Teòfanes fou *praefectus fabrum* durant la guerra contra Cèsar (Plut. *Cic.* 38.4; Caes. *BC* 3.18.3; Cic. *Att*. 9.11.3), la qual cosa deixa entreveure la seva condició eqüestre. Un cas paral·lel al de Pompeu i Teòfanes fou el de Cèsar i L. Corneli Balbus, natural de *Gades* (Cadis), fill adoptiu de Teòfanes (Cic. *Balb.* 57) i primer provincial a ser cònsol *suffectus* (40 aC) (Mascantonio 1967; Gold 1985, 322; Vial 1995, 185; Rodríguez Neila 1992; Des Boscs-Plateaux 1994; Amela 2002, 77; Sánchez 2007).

4. Sherk 1963; Robert 1969, 52-53; Bertrand 1992, núm. 147; Muñiz 1998, 193; 1999; Labarre 1996*a*, 94, 96 (núm. 18); 1996*b*; Canali de Rossi 1997, núm. 411; 2002, núm. 159. Teòfanes no fou l'únic grec que aconseguí la llibertat per a la seva pàtria fent servir les seves influències davant els *imperatores*. Anàlogament, Cèsar concedí la llibertat i la immunitat a Cnidos com a favor al seu amic Teopomp (Plut. *Caes.* 48.1) (Hirschfeld 1886; Thériault 2003; Ferrary 2005).

2. La diplomàcia de Potamó de Mitilene i el *foedus aequum* amb Roma

Bona part de l'activitat política i evergètica de Potamó es va materialitzar en diverses missions diplomàtiques en temps cesarians i augustians. La realitat és que, al llarg de tot el segle I aC, s'observa un desenvolupament sense precedents de l'activitat diplomàtica de les *poleis* de l'Àsia Menor, que no deixaren d'enviar ambaixades al Senat romà, amb el propòsit de protegir i de reivindicar beneficis i privilegis (Canali de Rossi 1997, 295-406). Aquestes missions foren liderades i finançades pels més eminents membres de les elits locals, dotats de gran capacitat d'intercessió davant les autoritats romanes. Amb el seu evergetisme, van aconseguir que les seves respectives pàtries poguessin restituir el lligam amb Roma, trencat pel filomitridatisme demostrat, i que remuntessin la greu crisi en què s'havien vist immerses arran de les duríssimes condicions tributàries i d'ocupació territorial imposades per Sila (App. *Mithr.* 62; Cassiod. *Chron.* 670; Plut. *Sil.* 25.4, *Luc.* 4.1, 20.4) (Vial 1995, 158-164; Ballesteros 1996, 180-189; De Callataÿ 1997, 328; Ferrary 1997, 203-204; Mastrocinque 1999, 91-94; Santangelo 2007, 107-133), així com de la mala *praxis* de *negotiatores* i *publicani* (App. *Mithr.* 63; Cic. *Att.* 5.13.1, 5.16.1-2, *Quin.* 1.12.35).[5] Per tot això, aquests notables van ser premiats pels seus agraïts compatriotes amb les més altes magistratures cíviques i amb extraordinaris privilegis i honors, similars als que eren atorgats als extints reis atàlides. En aquest sentit, Teòfanes de Mitilene fou distingit amb els títols excepcionals de *soter*, *euergetes* i *ktistes* de la ciutat i amb honors divins com a *Zeus Eleutherius Teophanes*. Així ho indica una inscripció, datada a la segona meitat del segle I aC, on també es ret homenatge a Pompeu i a Potamó de Mitilene, que apareix amb els mateixos títols que Teòfanes (*IG* XII, 163 = *IGRR* 4, 55 = *SIG* 3, 752) (Accame 1946, 97; Robert 1969, 49-52; Gold 1985, 325; Préaux 1978, 202-207; Schmitt 1982; Gauthier 1985, 53-66; Virgilio 1993, 76; Vial 1995, 186; Labarre 1996*a*, 92, 106, 109-110, 116, núm. 19; Canali de Rossi 1997, núm. 411; 2002, núm. 159; 2005, 105; Amela 2003, 181; Ferrary 2005).

Les inscripcions relatives a l'activitat diplomàtica i evergètica de Potamó comencen a proliferar en època de Cèsar. Entre elles hi ha un decret de la ciutat, disposada a enviar al dictador una desena d'ambaixadors després de Farsàlia (Plu. *Pomp.* 75.2), entre els quals es devia trobar Potamó, i que degueren reunir-se amb Cèsar en algun punt del litoral de la Tròade l'any 48 o 47 aC (*IG* XII 2, 35 = SIG 764; Sherk 1969, núm. 26a). Altres epígrafs fragmentaris, al·lusius a contactes entre la ciutat de Mitilene i el *koinon* dels tessalis, en els quals Potamó degué participar, podrien pertànyer també a aquest context immediat a Farsàlia (*IG* XII 2, 43).[6] Així mateix, un fragment epigràfic, que pot correspondre a la conclusió d'una carta de Cèsar a la ciutat, deixa constància d'una nova ambaixada mitilenenca davant del dictador, que va tenir lloc entre els mesos de maig i d'agost del 47 aC, en el marc de la guerra contra Fàrnaces II, rei del Bòsfor (Sherk 1969, núm. 26b, ll. 1-5; Magie 1950, 409).[7] Amb aquesta missió diplomàtica, Mitilene pretenia obtenir de Cèsar la confirmació dels seus privilegis, a més de la renovació de la seva *societas* i *amicitia* amb Roma, quelcom que aconseguiria, tal com s'indica al document. Un altre fragment epigràfic, també del *Potamoneion*, recull una nova carta de Cèsar, datada entre abril del 46 i gener o febrer del 45 aC, durant la seva tercera dictadura (Broughton 1951-86, 294-295). En aquest cas, el document devia informar de l'èxit de les gestions diplomàtiques de Potamó i de l'obtenció d'un decret, que probablement ratificava i ampliava els privilegis de la ciutat, amiga i aliada de Roma (Sherk 1969, núm. 26b, ll. 6-36). L'al·lusió a una renovació de l'*amicitia* amb Roma podria fer pensar en l'existència d'un *foedus* previ. Tanmateix, l'*amicitia* no comportava necessàriament l'establiment d'un tractat (Heuss 1933; Accame 1946, 46-57, 91-92; Badian 1958, 44; Sherk 1969, 155; Gruen 1984, 54-95). Entre les mesures anunciades, Cèsar estableix explícitament que cap ciutadà de Mitilene quedi exempt del pagament de les taxes locals (*vacatio muneris publici*) (Sherk 1969, núm. 26b, ll. 26-36). Aquesta mesura fou probablement un càstig per als sectors de l'elit local partidaris de Pompeu, que es devien beneficiar d'aquest privilegi (Labarre 1996*a*, 101; Canali de Rossi 1997, núm. 440). Ben conegudes són les mesures coercitives adoptades per Cèsar contra les comunitats i els col·lectius que se li havien oposat durant la guerra.[8] Tanmateix, el fet que Mitilene acon-

5. Un cas paradigmàtic d'evergetisme és el de Diodoros Pasparos, eminent ciutadà de Pèrgam (Jones 1974, 192, 194, 196-197; Migeotte 1984, 221-228; Virgilio 1993, 73, 75, 79, 82; Reger 2005, 352; Canali de Rossi 2002, núm. 179, 181, 190; Ñaco *et al.* en premsa).

6. El *koinon* dels tessalis, restituït l'any 196 aC, mantingué contactes amb Mitilene, entre els quals hi ha una invitació a participar en les festivitats en honor a Asclepi. El fet que les referències apareguin entre les inscripcions del *Potamoneion*, deixa entreveure el rol protagonista de Potamó en els contactes (Raubitshek 1954, 66-67; Hodot 1982, 187; Vial 1995, 190-192; Labarre 1996, 111, núm. 14).

7. El fet que Cèsar rebés l'adhesió de «reges, tyrannos, dynastas provinciae finitimos, qui omnes receptos in fidem» (Caes. *BAlex.* 65.4) acabada la Guerra d'Alexandria, indica la debilitat de les clienteles establertes per Pompeu. En aquest context, Mitilene, filopompeiana, igual que *Larissa* a Tessàlia (D. C. 42.2.1-3), es devia veure obligada a unir-se a la dinàmica general per escapar de les represàlies (Vial 1995, 195; Amela 2002, 74-75).

8. A l'Àsia Menor, foren objecte de represàlies ciutats com Sinope, Heraclea, Làmpsac o Parion. Més evident resulta la seva actuació a Macedònia, Epir i Acaia, on la major part de les *poleis* donaren suport a Pompeu. En aquest sentit, Ciceró es va veure obligat a intervenir en favor d'amics i de clients, amb desigual fortuna. En el cas de Dyme, Cèsar expulsà als pirates, instal·lats per Pompeu l'any 67 aC, en benefici dels seus propis colons (Cic. *Att.* 16.1.3) (Deniaux 1975; 1987; 1993, 371-372, 487-489, 520-521; Papazoglou 1990; Vial 1995, 198; Rizakis 1996, 269-273; 2004, 75, 82-85; Sartre 2001, 127; Doukellis 2007, 313; Arrayás 2009, 145).

seguís del dictador el reconeixement del seu *status* de *civitas immunis ac libera*, indica que la mesura tingué com a objectiu primordial el sanejament de les finances cíviques, molt minvades pels efectes de la crisi postmitridàtica (Sherk 1969, 154-155). La realitat és que la *immunitas* a títol personal, que ja es documenta entre els privilegis atorgats als navarcs del *Senatus consultum de Asclepiade* de l'any 78 aC (*CIL* I 588 = *IGRR* 1, 118; Sherk 1969, núm. 22; Raggi 2001), s'estava difonent perillosament per tota la regió i, a més dels *romaioi* residents, l'havien començat a gaudir certs notables locals, que, d'aquesta manera, veien recompensat el seu suport a Roma. La difusió de la *immunitas* assoliria tal abast que les autoritats romanes es van veure obligades a adoptar mesures restrictives per assegurar les finances locals. Així s'observa al III Edicte de Cirene, de l'any 7-6 aC, on August deixa ben clar que la *immunitas* constituïa un privilegi que s'havia d'atorgar explícitament, a part de la ciutadania romana, i limita el seu benefici als béns posseïts en el moment de la concessió (De Visscher 1940, 89-103; Bowersock 1966, 1-13; Oliver 1960, 324-325; 1989, 43, 52-53; Guarducci 1969, 82-83; Gauthier 1991, 49-68; Mastrocinque 1999, 85-93; Sánchez 2007*a*, 240-243).

Durant la guerra civil que es va desencadenar entre els hereus de Cèsar, Mitilene va acabar per donar suport al bàndol guanyador, la qual cosa li va comportar uns grans beneficis, que es concretaren en l'establiment d'un tractat d'aliança l'any 25 aC, que va dotar les seves relacions amb Roma d'unes bases més sòlides que les fixades per l'*amicitia*/*philia* reconeguda per Cèsar (Accame 1946, 97; Magie 1950, 468). En aquest sentit, es conserven diversos fragments epigràfics procedents del *Potamoneion*, relatius a un *foedus aequum*, que suposava, teòricament, una igualtat *de iure* entre ambdós estats, cosa que va permetre a Mitilene escapar de l'autoritat del Senat i, en part, de la del governador d'Àsia (*IG* XII 2, 35 = *SIG* 764; Sherk 1969, núm. 26b, c, d) (Arangio-Ruiz 1942-43; Accame 1946, 94-99; Sherk 1969, 155-157; Gruen 1984, 16, 50, 53, 743-744; Labarre 1996*a*, 103, núm. 20). En primer lloc, es fa referència a dos *Senatus consulta* en els quals s'al·ludeix al compromís establert amb els representants de Mitilene per signar el tractat (Sherk 1969, núm. 26b, c). Ambdós decrets devien datar de l'any 25 aC, quan August exercia el seu novè consolat. Tanmateix, s'explicita que l'encarregat de la *relatio* no fou el *princeps*, sinó el seu col·lega en el consolat aquell any, M. Juni Silà (*cos.* 25 aC) (Broughton 1951-86, 353, 412-413, 416, 419, 426). I és que August no era a Roma en aquells moments, sinó a la *Hispania Citerior*, dirigint personalment la guerra al nord-oest peninsular, si bé s'havia instal·lat a *Tarraco*, la capital provincial. Per aquesta raó, fou Juni Silà i no el mateix *princeps* qui va convocar el Senat i s'encarregà de la *relatio* sobre el projecte de *foedus* amb Mitilene, i suggerí l'enviament d'una carta a August per informar-lo i conèixer la seva opinió sobre aquest assumpte (Sherk 1969, núm. 26c, ll. 1-5). Les dates d'aquests dos *Senatus consulta* degueren estar molt properes, si bé resulta difícil concretar-les. El primer devia datar-se entre maig i juny del 25 aC (Sherk 1969, núm. 26b, ll. 35-43 i 26c, ll. 1-8), mentre que el segon podria haver-se promulgat vers el juny o el juliol del mateix any (Sherk 1969, núm. 26c, ll. 9-28), tenint en compte que Juni Silà i el Senat esperaven una resposta d'August, instal·lat temporalment a *Tarraco*. Només després de conèixer la decisió del *princeps*, dotat de l'*auctoritas*, el Senat podia tornar a ser convocat per elaborar un segon decret que autoritzés l'establiment del tractat amb Mitilene (Accame 1946, 96-97; Sherk 1969, 155-156, 359; Labarre 1996*a*, 111-112, núm. 20; Eilers 1999).

A continuació, l'epigrafia del *Potamoneion* recull el *foedus* pròpiament dit (Sherk 1969, núm. 26d, e) (Labarre 1996*a*, núm. 20). Es tracta d'un tractat de pau, amistat i aliança, que, des del punt de vista jurídic, havia estat conclòs en termes d'igualtat entre Roma i Mitilene. Les clàusules relatives a l'aliança militar defensiva (*societas*/*symmachía*) eren recíproques i havien estat dissenyades per protegir l'autoritat (*archḗ*) i les possessions territorials de cada part. Tanmateix, s'observa implícita la «clàusula de majestat», que introduïa una clara jerarquia entre ambdós estats, i que obligava Mitilene a reconèixer i defensar en tot moment l'*imperium maiestatemque populi Romani* (Sherk 1969, núm. 26d, ll. 1-6) (Accame 1946, 98-99; Gundel 1963; Sherk 1969, 157; Sherwin-White 1973, 159; Labarre 1996*a*, núm. 20; Sánchez 2007*a*, 225). També contemplava clàusules territorials unilaterals a favor de Mitilene, amb les quals Roma garantia a la ciutat la possessió i l'ús de certs territoris (Sherk 1969, núm. 26d, ll. 19-28), i que devien revelar la diferència existent en realitat entre ambdós Estats. Mitjançant la concessió unilateral de drets i privilegis, Roma assumia i proclamava la seva superioritat, actuant com un autèntic *patronus* (Accame 1946, 98-99; Ferrary 1990, 232-235; Labarre 1996*a*, núm. 20). Així mateix, va suposar per a Mitilene la ratificació de la seva *immunitas* i dels privilegis fiscals que li havien estat concedits prèviament en relació amb la *scriptura* i la *vacatio muneris publici* (Sherk 1969, núm. 26b, ll. 26-36; Mitchell 2008, 192-193). A més, la *polis* va quedar exempta del pagament dels *portoria* i d'altres taxes indirectes, a càrrec, fins aquell moment, dels implacables *publicani*. Finalment, semblen recollir-se clàusules relatives a l'ús del dret romà a Mitilene, que deixen entreveure l'existència de tot un apartat dedicat a la reglamentació i l'organització dels processos judicials entre locals i ciutadans romans (Sherk 1969, núm. 26e). Els buits del text impedeixen precisar el contingut concret d'aquest darrer apartat, però, en cas de confirmar-se, seria un clar indici de la quoti-

dianitat de les friccions entre ambdós col·lectius i de la presència de notables contingents de romanoitàlics instal·lats a la regió (Sherk 1969, 157; Labarre 1996*a*, núm. 20). En aquest sentit, sembla que el *koinon* dels licis va signar amb Roma un tractat similar, a mitjan any 46 aC, durant la tercera dictadura de Cèsar, que venia a substituir-ne un d'anterior, establert l'any 81 aC, que havia premiat la fidelitat dels licis durant la Primera Guerra Mitridàtica. Amb el nou tractat de pau, amistat i aliança defensiva, el dictador volia recompensar la col·laboració de la confederació lícia durant l'expedició contra Egipte. En aquest context, s'inscriu també la renovació dels tractats amb Rodes i Cnidos. El document, conservat íntegrament en una *tabula* de bronze de 87,5 per 53,5 centímetres, a part de proclamar la pau i l'amistat entre ambdós estats, i d'incloure clàusules de neutralitat i ajut militar recíproc, presenta la confirmació unilateral per part del poble romà de la possessió i l'ús de diverses ciutats, aldees, ports i territoris. Així mateix, s'hi inclouen clàusules relatives a l'organització dels processos judicials, que, en aquest cas, es poden restituir. El fet que un ciutadà romà instal·lat a Lícia pogués ser extradit a Roma o conduït davant el governador havent estat acusat per un lici en un procés criminal o civil, indicaria la pèrdua per part dels licis d'una part important de la seva sobirania. A canvi, només obtindrien el reconeixement que un lici, establert a la seva pàtria, pogués ser jutjat pels seus tribunals i segons les seves pròpies lleis, fins i tot si era acusat per un romà instal·lat a Lícia. Es tracta de mesures destinades a dotar als *cives romani* residents de certs privilegis judicials, que clarament interferien en la sobirania de l'Estat aliat i, teòricament, independent, i que només reconeixien als locals drets fonamentals per evitar que quedessin desprotegits davant els *romaioi* (Canali de Rossi 1997, núm. 345; Mitchell 2005; Schuler 2007; Sánchez 2007*b*).

3. L'ambaixada de Mitilene a *Tarraco*

En el seu desig de defensar i ampliar els privilegis de Mitilene, Potamó no es va aturar ni tan sols davant l'evidència que August, els anys 26-25 aC, es trobés a *Tarraco*, a l'altra banda del Mediterrani, des d'on dirigia el seu Imperi, i dels inconvenients organitzatius que suposava modificar una missió en principi concebuda per anar a Roma, tal com era habitual (Accame 1946, 96; Linderski 2007). El fragment epigràfic relatiu a *Tarraco* (*IG* XII 2, 44 = *IGRR* 4, 38) devia correspondre a un decret erigit en honor de Potamó per part del poble de Mitilene, que, en aquesta ocasió, li agraïa les gestions portades a terme durant l'ambaixada a la ciutat hispànica, que presumptament havien tingut el resultat desitjat. Tot i que els noms dels personatges implicats en la missió diplomàtica no són esmentats, el fet que formi part del monument a Potamó suggereix que l'evergeta no només fou un dels enviats, sinó també el seu líder, i que, fins i tot, podria haver subvencionat la missió (Labarre 1996*a*, 112).[9] Igualment, és possible que, entre els ambaixadors que es desplaçaren a *Tarraco*, hi hagués també el poeta Crinàgores, fill de Kallipos (Geffcken 1922; Gow i Page 1968, 210-213), estret col·laborador de Potamó, a qui devia acompanyar en ambaixades anteriors, com les dels anys 48-47 aC davant Cèsar (Sherk 1969, núm. 26a, l. 3, b, l. 16). En aquest sentit, alguns dels seus epigrames podrien fer referència a una visita a *Hispania*, la qual cosa sembla avalar la seva participació en l'ambaixada hispànica (*Anth. Pal.* 7.376, 9.419, 9.516, 9.599). A més, no era estrany que erudits locals participessin en les missions diplomàtiques organitzades per les seves ciutats. La seva capacitat dialèctica i el seu prestigi intel·lectual els convertien en elements imprescindibles en les negociacions i constituïen una excel·lent carta de presentació envers les autoritats romanes (Millar 1966, 163; Sherk 1969, 156-157; Parker 1991, 117-118).[10]

Sembla factible relacionar la concreció del *foedus aequum* entre Roma i Mitilene l'estiu de l'any 25 aC amb l'ambaixada a *Tarraco*, que devia ser decisiva per decantar l'opinió d'August, que, en primera instància, devia ser informat de l'assumpte pel seu col·lega en el consolat, M. Juni Silà, a principi de l'estiu (Sherk 1969, núm. 26b, lín. 35-43 i 26c, lín. 1-8), i que restava a l'espera de la resposta d'August, dotat de l'*auctoritas*, per tornar a convocar al Senat i elaborar un nou decret que autoritzés l'establiment del tractat amb Mitilene (Sherk 1969, núm. 26c, lín. 9-28). Un cop a *Tarraco*, els diplomàtics degueren enumerar a August, entre altres qüestions, els honors que se li havien establert a ell i a la seva família, a la qual cosa el *princeps* degué respondre amb el seu suport a la signatura del *foedus* (Sherk 1969, núm. 26d, e). És possible que, fins i tot, li anunciessin que se li havia instaurat culte a Mitilene, quelcom que, per altra banda, va poder actuar com a detonant perquè els tarragonins es deixessin portar per la seva devoció en-

9. Les ambaixades no estaven exemptes de riscos. Per aquesta raó, sempre es remarcava el valor dels *legati*. Resulta revelador que el gran evergeta Mitridates de Pèrgam, que representà la seva ciutat en el procés *de repetundis* obert l'any 59 aC contra l'exgovernador d'Àsia L. Valeri Flac (Cic. *Att.* 2.25.1; Macrob. *Saturn.* 2.1.13), hagués de prestar declaració protegit per una cuirassa (Cic. *Pro Flac.* 17.41) (Canali de Rossi 1997, núm. 402, 403, 405, 407, 650, 674; 2002, núm. 176; Amela 2003, 116, 123, 136).

10. Fou el cas del filòsof Filó de Laodicea, que exercí d'ambaixador de la seva ciutat l'any 160 aC, o del també filòsof Apol·lòfanes, fill de Demetri, que va poder assessorar Diodoros Pasparos de Pèrgam en el transcurs d'una de les seves ambaixades a Roma (Canali de Rossi 1997, núm. 410, 585; 2002, núm. 190, 194; Gera 1999).

vers August (*IG* XII 2, 58 = *IGRR* IV, 39).[11] La realitat és que, durant l'estada d'August a *Tarraco*, les autoritats de la ciutat li van erigir un altar, potser coincidint amb l'ambaixada de Mitilene (Labarre 1996*a*, 104; Mierse 1999, 125), que constitueix la primera prova palpable de la presència del culte imperial a *Tarraco* (Quint. *Inst.* 6.3.77). L'altar devia anar seguit de la construcció d'un temple, que fou sol·licitada a l'emperador Tiberi per una comissió d'hispànics només un any després de la mort d'August, «datumque in omnis prouincias exemplum» (Tac. *Ann.* 1.78.1) (Beltrán 1953; 1980, 137, 149; Blázquez 1974; Étienne 1974, 366, 376-378, 406-414; Villaronga 1979, 273-274; Beltrán i Beltrán 1980, 55-56; Bejarano 1982-83, 283, 290; Fishwick 1982; 1999; Alföldy 1991, 38, 59-60; Benages 1994, 41-42; Gimeno 1994; Ripollès 1997; Mierse 1999, 125; Arrayás 2004; 2005*a*, 76, 107-109; Rodà 2009, 207-208).

En definitiva, creiem que el fragmentari epígraf relatiu a *Tarraco* (*IG* XII 2, 44 = *IGRR* 4, 38) deixa constància indirecta de l'aprovació, en algun moment de l'any 26 aC, d'un decret de Mitilene dirigit a August (*IG* XII 2, 58 = *IGRR* IV, 39), que li va poder ser presentat durant el seu circumstancial retir a *Tarraco*, al principi de l'any 25 aC, on es va poder donar llum verda al *foedus aequum* amb Roma que Mitilene pretenia (Accame 1946, 96; Labarre 1996*a*, 107, 112, 123, núm. 21b). L'èxit de la seva gestió a *Tarraco* devia valer a Potamó uns honors extraordinaris, als quals probablement s'afegiren els atorgats després de la signatura del tractat pròpiament dit, que suposava per a Mitilene els màxims beneficis a què una *polis* podia aspirar dins l'Imperi. Potamó devia rebre dels seus agraïts compatriotes les més importants magistratures (*agonothetes*, *nomothetes*, *archiereus*) (Robert 1935, 475; 1940, 271, 309; Fishwick 1987, 177; Parker 1991, 116; Labarre 1996*a*, 113-114, núm. 22, 49; Eilers 2005, 101), així com els títols, ja exercits per Teòfanes, de *soter*, *evergetes* i *ktistes* (*IG* XII, 163 = *IGRR* 4, 55 = *SIG* 3, 752). Així mateix, August, igual que Pompeu i Cèsar, fou honrat per la ciutat (*IG* XII, 26, 164-165 = *IGRR* 4, 79-80) (Robert 1969, 49; Syme 1989, 334; Labarre 1996, 98, núm. 15-19; Ferrary 1997, 217; Amela 2001*a*; 2002, 77).

Annex. Inscripció *IG* XII 2, 44 = *IGRR* 4, 38.

« […] de los varones *e*[…]*thesin* más claramente que los hechos / la […] que estaba situada cerca[1] de los habitantes de Mitilene (*Μυτιληναίους*) / […] ha devuelto todas las cosas tanto diciendo como haciendo[2] / y de los que contribuyen a partir del[3] […] / […]*estōta* para los que a partir de la ciudadanía[4] […] / […]*ōn* en Tarraco de Iberia […] / […] la mejor y la más conveniente[5] […] / del consejo y de las leyes y […] / […]*kotes* han soportado […] / a partir de razones particulares y […] / […] y extranjeras aún *o akolouth*[…][6] / tiene trato[7] con César, el dios[10], y […] / las gestiones y las [.....». (Trad.: J. Verdejo Manchado, Universitat d'Oviedo.)[*]

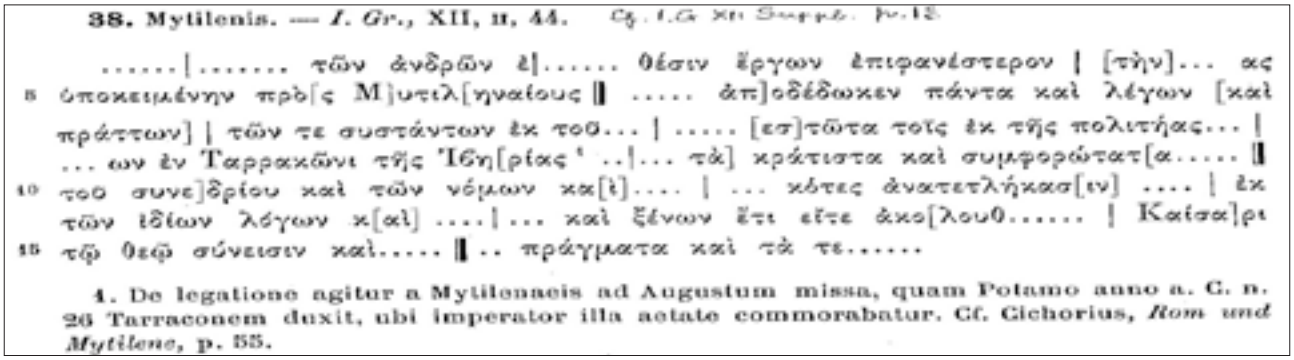

38. Mytilenis. — *I. Gr.*, XII, II, 44. Cf. *I.G* XII Suppl. p. 12

.....|..... τῶν ἀνδρῶν ἐ|..... θέσιν ἔργων ἐπιφανέστερον | [τὴν]... ας
ὑποκειμένην πρὸ[ς M]υτιλ[ηναίους ‖ ..... ἀπ]οδέδωκεν πάντα καὶ λέγων [καὶ
πράττων] | τῶν τε συστάντων ἐκ τοῦ... | ..... [εσ]τῶτα τοῖς ἐκ τῆς πολιτήας... |
... ων ἐν Ταρρακῶνι τῆς Ἰβη[ρίας ‘ ..|... τὰ] κράτιστα καὶ συμφορώτατ[α..... ‖
τοῦ συνε]δρίου καὶ τῶν νόμων κα[ὶ].... | ... κότες ἀνατετλήκασ[ιν] .... | ἐκ
τῶν ἰδίων λόγων κ[αὶ] ....|... καὶ ξένων ἔτι εἴτε ἀκο[λουθ..... | Καίσα]ρι
τῷ θεῷ σύνεισιν καὶ..... ‖ .. πράγματα καὶ τὰ τε.....

1. De legatione agitur a Mytilenaeis ad Augustum missa, quam Potamo anno a. C. n. 26 Tarraconem duxit, ubi imperator illa aetate commorabatur. Cf. Gichorius, *Rom und Mytilene*, p. 55.

11. A part de la construcció del *Sebasteion* de Pèrgam (Tac. *Ann.* 4.37.3; 55.6; DC 51.20.7), la imatge del qual només es coneix per un cistòfor encunyat amb motiu de la seva consagració l'any 19 aC (*BMCEmpire* 1, 705-706), és possible que Mitilene erigís un temple a August. No hi ha dubte que els mitilenencs celebraren concursos en honor del *princeps* i que existí un *archiereus* per al seu culte, càrrec que tingué Potamó (Étienne 1974, 367; Bowersock 1966, 116; Vermeule 1968, 381; Sutherland 1970, 102-103; Mellor 1975, 140-141, 165-180, 217; 1981; Fayer 1976, 109-112; Price 1984, 56, 133, 252; Hänlein-Schäfer 1985, 166-168; Virgilio 1993, 99-100; Labarre 1996*a*, 104).

[*] Comentaris:

1. ὑποκειμένην apareix sense el seu substantiu, que podria ser una πόλις.

2. λέγων καὶ πράττων és llenguatge formulari relatiu a quelcom que s'ha fet per tots els mitjans, no només de paraula, sinó també amb fets.

3. Podria tractar-se d'una presentació referent a un tribut o qüestió similar.

4. πολιτήας en lloc de πολιτείας (errada ortogràfica); la notació d'una e llarga tancada (e:) mitjançant la lletra <η> (eta) en lloc del dígraf <ει> és comuna en grec a partir d'època hel·lenística, quan les dues lletres comencen a pronunciar-se igual, com una /i/ llarga.

5. Podria referir-se a mesures polítiques; és habitual que aparegui sense el referent, i si la inscripció s'hagués conservat íntegra tampoc ho indicaria.

6. Sembla que s'ha escrit el verb ἀκολουθέω, 'seguir', com a acòlit, però no se sap si en participi, infinitiu o en forma personal.

7. Significa 'parlar habitualment amb algú', fórmula habitual per descriure la relació entre sofistes i alumnes.

8. Relatiu a la divinització de Cèsar.

Bibliografia

Accame, S. 1946: *Il dominio romano in Grecia dalla guerra arcaica ad Augusto*, Angelo Signorelli, Roma.

Alföldy, G. 1991: *Tarraco,* Forum 8, Tarragona.

– 1999: «Tàrraco, capital de la Hispania Citerior», *Kesse* 28, Tarragona, 7-12.

– 2000: «Wann wurde Tarraco römische Kolonie?», a: *Epigraphai. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini*, Roma, 3-22.

– 2001: «Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tárraco», a: *I Congreso Internacional de Historia Antigua*, Valladolid, 61-74.

Amela, L. 2001*a*: «Inscripciones honoríficas dedicadas a Pompeyo Magno», *Faventia* 23/1, Barcelona, 87-102.

– 2001*b*: «RIT 1 y 2. La ciudad de Tarraco entre pompeyanos y cesarianos», a: *I Congreso Internacional de Historia Antigua*, Valladolid, 145-151.

– 2002: *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Instrumenta 13, Barcelona.

– 2003: *Cneo Pompeyo Magno. El defensor de la República romana*, Signifer, Madrid.

Anastasiadis, V. I. 1995: «Theophanes and Mytilene's Freedom Reconsidered», *Tekmeria* 1, Atenes, 1-13.

– 1997: «Theophanes and Mitylene's freedom reconsidered: a postscript», *Tekmeria* 3, Atenes, 165-169.

Anastasiadis, V. I.; Souris, G. A. 1992: «Theophanes of Mytilene: A New Inscription Relating to his Early Career», *Chiron* 22, Munic, 377-383.

Anderson, W. S. 1963: *Pompey, his Friends and the Literature of the 1st Century B.C.*, University of California Press, Berkeley.

Arangio-Ruiz, V. 1942: «Senatusconsulta Silaniana de Mytilenensibus», *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 70/2, Torí, 125-130.

Arrayás, I. 2002: *Morfologia històrica del* territorium *de* Tarraco *en época tardo-republicana (ss. III-I a.C.): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

– 2004: «Tarraco, capital provincial», *Gerión* 22/1, Madrid, 291-303.

– 2005*a*: *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, Instrumenta 19, Barcelona.

– 2005*b*: «Tarraco, colonia romana», *Habis* 36, Sevilla, 159-178.

– 2006*a*: «L'*ager Tarraconensis* (IIIe-Ier siècles av. J.-C.). Un territoire d'arrière-garde», a: Ñaco, T.; Arrayás, I., *War and territory in the Roman World*, BAR 1530, Oxford, 103-117.

– 2006*b*: «La instauración del modelo imperial en Hispania. La obra de César y Augusto», a: Ñaco, T., Arrayás, I., *War and territory in the Roman World*, BAR 1530, Oxford, 179-201.

– 2009: «*Cives Romani* en Asia Menor, de las Guerras Mitridáticas al Principado», a: Ñaco, T.; Antela, B., *Transforming historical landscapes in the Ancient Empires*, BAR 1986, Oxford, 137-153.

Badian, E. 1958: *Foreign Clientelae 264–70 BC*, Clarendon, Oxford.

Ballesteros, L. 1996: *Mitrídates Eupátor, rey del Ponto*, Universitat de Granada, Granada.

Bejarano, V. 1982-83: «Tarragona en la literatura latina», *Butlletí Arqueològic*, èp. v, 4-5, Tarragona, 281-298.

Beltrán Lloris, M.; Beltrán Lloris, F. 1980: «Numismática hispanorromana de la Tarraconense», *Numisma* 162-164, Madrid, 9-98.

Beltrán Martínez, A. 1953: «Los monumentos en las monedas hispano-romanas», *Archivo Español de Arqueología* 26, Madrid, 39-66.

– 1980: «La significación de los tipos de las monedas antiguas de España y especialmente los referentes a monumentos arquitectónicos y escultóricos», *Numisma* 162-164, Madrid, 123-152.

Beltrán Martínez, M. C.; Sánchez Real, J. 1954: *Una inscripción a Pompeyo en Tarragona*, Diputació Provincial**,** Tarragona.

Benages, J. 1994: «Les monedes de Tarragona (Addenda Primera)», *Butlletí Arqueològic*, èp. v, 16, Tarragona, 37-53.

Bertrand, J.-M. 1992: *Inscriptions historiques grecques*, Les Belles Lettres, París.

Blázquez, J. M. 1974: «Propaganda dinástica y culto imperial en las acuñaciones de Hispania», *Numisma* 120-131, Madrid, 311-329.

Bowersock, G. W. 1966: *Augustus and the Greek World*, Clarendon, Oxford.

Broughton, T. R. S. 1951-86: *The Magistrates of the Roman Republic*, II, Scholars, Atlanta.

Campanile, M. D. 2003: «L'infanzia della provincia d'Asia: l'origine dei conventus iuridici nella provincia», a: *Gli stati territoriali nel mondo antico*, Milà, 271-288.

Canali de Rossi, F. 1997: *Le ambascerie dal mondo Greco a Roma in età republicana*, Roma.

– 2002: *Iscrizioni storiche ellenistiche*, III, Roma.

– 2005: «Flacco, Minucio Termo e il koinòn dei Greci d'Asia», *Epigraphica Anatolica* 38, Bonn, 101-108.

Castillo, C. 1973: «El progreso de la epigrafía romana de Hispania (1967-1972)», *Emerita* 41, Saragossa, 110-127.

Crawford, M. H. 1978: «Greek intellectuals and the Roman aristocracy in the first century BC», a: *Imperialism in the Ancient World*, Cambridge, 193-207.

– 1982: *La república romana*, Taurus, Madrid.

Curchin, L. A. 2001: «Octavius in Spain (45 B.C.)», a: *I Congreso Internacional de Historia Antigua*, Valladolid, 152-157.

De Callataÿ, F. 1997: *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Universitat Catòlica de Lovaina, Lovaina.

De la Ville de Mirmont, M. H. 1905: «Théophane de Mytilène», *Revue des Études Grecques* 18, París, 165-206.

Deniaux, E. 1975: «Un exemple d'intervention politique: Cicéron et le dossier de Buthrôte en 44 av. J.-C.», *Bulletin de l'Association G. Budé*, París, 283-296.

– 1987: «Atticus et l'Épire», a: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, Clermont-Ferrand, 245-254.

– 1993: *Clientèles et pouvoirs à l'époque de Cicéron*, École Française de Rome, Roma.

Des Boscs-Plateaux, F. 1994: «L. Cornelius Balbus de Gadès: la carrière méconnue d'un espagnol à l'époque des guerres civiles (ier siècle av. J.-C.)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 30, Madrid, 7-35.

De Visscher, F. 1940: *Les Édits d'August découverts à Cyrène*, Lovaina.

Doukellis, P. N. 2007: «Auteurs grecs et paysages coloniaux romains», *Historia* 56/3, Erfurt, 302-321.

Eilers, C. 1999: «M. Silanus, Stratoniceia, and the governors of Asia under Augustus», *Tyche* 14, Viena, 77-86.

– 2005: «A Roman East: Pompey's Settlement to the Death of Augustus», a: Erskine, A., *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 90-102.

Étienne, R. 1952: «Le voyage transpyrénéen d'Auguste en 26-25 a.C.», *Annales du Midi* 64, Toulouse, 5-14.

– 1974: *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Boccard, París.

Fayer, C. 1976: *Il culto della Dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero*, Trimestre, Pescara.

Fernoux, H.-L. 2004: *Notables et élites des cités de Bithynie aux époques hellénistique et romaine (iiie siècle av. J.-C. - iiie siècle ap. J.-C.)*, Lió.

Ferrary, J.-L. 1988: *Philhellénisme et Impérialisme*, École Française de Rome, Roma.

– 1990: «Traités et domination romaine dans le monde hellénique», a: *I trattati nel mondo antico: Forma, ideologia, funzione*, Roma, 217-235.

– 1997: «De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain», a: *Xe Congrès International d'épigraphie grecque et latine*, París, 199-225.

– 2001: «Rome et les cités grecques d'Asie Mineure au iie siècle», a: *Les cités d'Asie Mineure occidentale au iie siècle a.C.*, Bordeus, 93-106.

– 2005: «Les Grecs des cités et l'obtention de la *ciuitas* Romana», a: *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique*, París, 51-75.

Fishwick, D. 1982: «The altar of Augustus and the municipal cult of Tarraco», *Madrider Mitteilungen* 23, Heidelberg, 223-233.

– 1987: *The Imperial Cult in the Latin West*, vol. 1, Brill, Leiden.

– 1999: «The Temple of Augustus at Tarraco», *Latomus* 58, Brusel·les, 121-138.

Forte, B. 1972: *Rome and the Romans as the Greeks saw them*, American Academy in Rome, Roma.

Gauthier, P. 1985: *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, BCH, supl. 12, París.

– 1991: «Ateleia tou somatos», *Chiron* 21, Munic, 49-68.

Geffcken, F. 1922: «Krinagoras», *Real-encyclopädie der klassischen Altertumwissenschaft*, 11.2, Stuttgart, col. 1859-1864.

Gera, D. 1999: «Philonides, the Epicurean at court», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 125, Bonn, 77-83.

Gimeno, J. 1994: «Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior», *Latomus* 53, Brusel·les, 39-79.

Gold, B. K. 1985: «Pompey and Theophanes of Mytilene», *American Journal of Philology* 106, Nova York, 312-327.

Gow, A. F. S.; Page, D. L. 1968: *The Greek Anthology: the Garland of Philip and some contemporary epigrams*, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge.

Gozalbes Cravioto, E. 1997: «Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco», a: *Termalismo antiguo*, Madrid, 241-245.

Gruen, E. S. 1974: *The Last Generation of the Roman Republic*, University of California Press, Berkeley.

– 1984: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, vol. I, University of California Press, Berkeley.

Guarducci, M. 1969: *Epigrafia greca*, vol. II, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma.

Gundel, G. 1963: «Der Begriff Maiestas im politischen Denken der römischen Republik», *Historia* 12, Erfurt, 283-320.

Haley, S. P. 1983: «Archias, Theophanes and Cicero: the Politics in the Pro Archia», *Classical Bulletin* 59, Illinois, 1-4.

Hänlein-Schäfer, H. 1985: *Veneratio Augusti*, Studia Archaeologica 39, Roma.

Heuss, A. 1933: «Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in Republikanischer. Zeit», *Klio* 13, Frankfurt, 1-59.

Hirschfeld, G. 1886: «C. Julius Theupompus of Cnidus», *Journal of Hellenic Studies* 7, Londres, 286-290.

Hodot, R. 1982: «Deux notes sur des inscriptions de Mytilène», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 49, Bonn, 187-189.

– 1990: *Le dialecte éolien d'Asie. La langue des inscriptions vii a.C. - iv p.C.*, París.

Jones, C. P. 1974: «Diodoros Pasparos and the Nikephoria of Pergamon», *Chiron* 4, Munich, 183-205.

KEAVENEY, A. C. 1992: *Lucullus. A Life*, Londres, Nova York.

KRUSE, T.; SCHARF, R. 1996: «Tarraco Triumphans oder die Caesaren des Florus», *Hermes* 124, Colònia, 491-498.

LABARRE, G. 1996*a*: *Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et impériale*, Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Antiquité, Lió.

– 1996*b*: «Théophane et l'octroi de la liberté á Mytilene: questions de méthode», *Tekmeria* 2, Atenes, 44-54.

LINDERSKI, J. 2007: «Ambassadors go to Rome», *Roman Questions II. Selected Papers*, Sttutgart, 40-59.

MAGIE, D. 1950: *Roman Rule in Asia Minor*, 2 vol., Princeton University Press, Princeton.

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 1982-83: «Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania», *Butlletí Arqueològic*, èp. v, 4-5, Tarragona, 73-86.

MARTÍNEZ MERA, J. 1998: «Las ciudades hispanas ante la Guerra Civil», *Espacio, Tiempo y Forma* 11, Madrid, 307-333.

MASCANTONIO, R. 1967: «Balbus maior the unique: examination of some highlights of the career of L. Cornelius Balbus and some problems connected with it», *Classical Word* 61, New York, 134-138.

MASTROCINQUE, A. 1999*a*: *Studi sulle guerre Mitridatiche*, Franz Steiner Verlag, Sttutgart.

– 1999*b*: «Comperare l'immunitas», *Mediterraneo Antico* 2/1, Pisa, 85-93.

MELLOR, R. 1975: *Thea Rōmē. The workship of the Goddess Roma in the Greek World*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

– 1981: «The Goddess Roma», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 17, 2, Berlín, 950-1030.

MIERSE, W. E. 1999: *Temples and Towns in Roman Iberia*, University of California Press, Berkeley.

MIGEOTTE, L. 1984: *L'emprunt public dans les cités grecques*, Les Belles Lettres, París.

MILLAR, F. G. B. 1966: «The Emperor, the Senate, and the Provinces», *Journal of Roman Studies* 56, Londres, 156-166. (Reed.: *Rome, the Greek World, and the East*, vol. I, Chapel Hill, 2004.)

MITCHELL, S. 2005: «The Treaty between Rome and Lycia (MS 2070)», *Papyrologica Florentina* 35, Florència, 163-250.

– 2008: «Geography, Politics, and Imperialism in the Asian Customs Law», a: *The Customs Law of Asia*, Oxford, 165-201.

MUÑIZ, J. 1998: *Cicerón y Cilicia. Diario de un gobernador romano del siglo I a. de C.*, Huelva.

– 1999: «Las *rationes* de Cicerón. Prácticas financieras de un senador a finales de la República», *Hispania Antiqua* 23, Valladolid, 47-66.

ÑACO, T. *et al.* 2009: «The Ultimate Frontier between Rome and Mithridates: War, Terror and the Greek Poleis (88-63 BC)», a: *9th Workshop of Impact of Empire*, Amsterdam. [En premsa].

OLIVER, J. H. 1960: «On Edict III from Cyrene», *Hesperia* 29/3, Princeton, 324-325.

– 1989, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, American Philosophical Society, Filadèlfia.

ORS, A. d' 1972: «Miscelánea epigráfica. Una inscripción pompeyana de Tarragona», *Emerita* 40, Saragossa, 62-64.

PAPAZOGLOU, F. 1990: «La population des colonies romaines en Macédoine», *Ziva antika* 40, Belgrad, 111-124.

PARKER, R.W. 1988: «A Greek Inscription from Lesbos Honoring a Julio-Claudian», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 75, Bonn, 175-178.

– 1991: «Potamon of Mytilene and his Family», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 85, Bonn, 115-130.

PEDECH, P. 1991: «Deux Grecs face à Rome au IER siècle av. J.-C.: Métrodore de Scepsis et Théophane de Mytilène», *Revue des Études Anciennes* 93, Bordeus, 65-78.

PENA, M. J. 1984: «Apuntes y observaciones sobre las primeras fundaciones romanas en Hispania», *Estudios de la Antigüedad* 1, Barcelona, 49-85.

PRÉAUX, C. 1978: *Le monde hellénistique*, vol. I, París.

PRICE, S. R. F. 1984: *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge.

PRIETO, A. 1992: «Tarraco», *Dialoghi di Archeologia* 10, Milà, 79-93.

PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2010: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

RADICKE, J. 1999: *Imperial and undated authors: a biography*, 7, Brill, Leiden.

RAGGI, A. 2001: «Senatus consultum de Asclepiade Clazomenio sociisque. The inscription. Previous editions of the Senatus consultum de Asclepiade», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 135, Bonn, 73-116.

RAUBITSHEK, A. E. 1954: «Epigraphical Notes on Julius Caesar», *Journal of Roman Studies* 44, Londres, 65-75.

REGER, G. 2005: «The Economy», a: ERSKINE, A., *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 331-353.

RIPOLLÈS, P. P. 1997: «Augusto: las cecas hispanas», a: *I Curs d'Història Monetària d'Hispània*, Barcelona, 21-38.

RIZAKIS, A. D. 1996: «Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territoires», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 22/1, Besançon, 269-273.

– 2004: «La littérature gromatique et la colonisation romaine en Orient», a: *Colonie romane nel mondo greco*, Roma, 69-94.

ROBERT, L. 1935: «Inscriptions de Lesbos et de Samos I-IV», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 59, Atenes, 471-488.
– 1940: *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, París.
– 1969: «Théophane de Mytilène à Constantinople», *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions* 52, París, 42-64.
RODÀ, I. 2009: «Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto imperio: una perspectiva arqueológica», a: *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Barcelona, 193-222.
RODRÍGUEZ NEILA, J. F. 1992: *Los Balbos de Cádiz,* Madrid.
RUIZ DE ARBULO, J. 1991: «Los inicios de la romanización en Occidente: Los casos de *Emporion* y *Tarraco*», *Athenaeum* 79, Pavia, 459-493.
– 1992: «*Tarraco*, *Carthago Nova* y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana», a: *Miscel·lània Arqueològica a J. M. Recasens*, Tarragona, 115-130.
– 1998, «*Tarraco*. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC-II dC)», *Empúries* 51, Barcelona, 31-61.
– 2002: «La fundación de la colonia de Tárraco y los estandartes de César», a: *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, 137-156.
SALZMANN, D. 1985: «Cn. Pompeius Theophanes. Ein Benennungsvorschlag zu einem Porträt in Mytilene», *Römische Mitteilungen*, 92, Roma, 245-260.
SAMUEL, A. E. 1972: *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity,* Munich.
SÁNCHEZ, P. 2007*a*: «La clause d'exception sur l'octroi de la citoyenneté romaine dans les traités entre Rome et ses alliés», *Athenaeum* 95/1, Pavia, 215-270.
– 2007*b*: «La convention judiciaire dans le traite conclu entre Rome et les Lyciens (P. Schoyen I 25)», *Chiron* 37, Munic, 363-382.
SANTANGELO, F. 2007: *Sulla, the Elites and the Empire*, Brill, Leiden.
SARTRE, M. 2001: «Les colonies romaines dans le monde grec. Essai de synthèse», *Electrum* 5, Cracòvia, 111-152.
SCHMITT, P. 1982: «Évergétisme et mémoire du mort», a: *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, París, 177-188.
SCHULER, C. 2007: «Ein Vertrag zwischen Rom und den Lykiern aus Tyberissos», a: *Griechische Epigraphik in Lykien*, Viena, 51-79.
SHERK, R. K. 1963: «Senatus Consultum de Agris Mytilenaeorum», *Greek, Roman and Bizantine Studies* 4, Carolina del Nord, 217-230.
– 1969: *Roman Documents from the Greek East*, Johns Hopkins Press, Baltimore.
SHERWIN-WHITE, A. N. 1973: *The Roman Citizenship*, Clarendon, Oxford.
SUTHERLAND, C. H. V. 1970: *The Cistophori of Augustus*, Royal Numismatic Society, Londres.
SYME, R. 1989: *La revolución romana*, Taurus, Madrid.
THÉRIAULT, G. 2003: «Évergétisme grec et administration romaine. La famille cnidienne de *Gaios Ioulios Théopompos*», *Phoenix* 57, Toronto, 232-256.
VERMEULE, C. C. 1968: *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Harvard University Press, Cambridge.
VIAL, C. 1995: *Les grecs de la paix d'Apamée à la bataille d'Actium, 188-31*, Seuil, París.
VILLARONGA, L. 1979: *Numismática antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona.
VIRGILIO, B. 1993: *Gli Attalidi di Pergamo. Fama, Eredità*, Studi Ellenistici V, Pisa.

EL EPITAFIO DIALOGADO *RIT* 668: NUEVA LECTURA E INTERPRETACIÓN

Jaime Siles
Ricardo Hernández

Resumen
La inscripción en cuestión presenta un curioso diálogo entre el dedicante y la difunta, que era su liberta y, al mismo tiempo, su esposa. Los autores, reconociendo en él un *carmen* en septenarios trocaicos cuyo tono es de parodia e invectiva a la vez, y poniéndolo en relación con la tradición epigráfica y con la literaria, proponen una delimitación de los interlocutores, una puntuación sintáctica, una segmentación y una interpretación distintas de las de Alföldy, *RIT* 668.

Palabras clave: Inscripción, diálogo, *carmen*, septenarios trocaicos.

THE DIALOGUE-EPITAPH *RIT* 668: A NEW READING AND INTERPRETATION

Abstract
The inscription in question shows a curious dialogue between the dedicator and the deceased, who was his *liberta* as well as his *uxor*. A dialogue for which the authors, recognizing in it a *carmen* in trochaic septenaries whose tone is at the same time parodic and invective and related to with the epigraphic and literary tradition, propose a different delimitation of speakers, a different punctuation, a different segmentation and a different interpretation from Alföldy's *RIT* 668.

Keywords: Inscription, dialogue, *carmen*, trochaic septenaries.

1. Introducción

Dentro del rico *corpus* de la epigrafía romana de *Tarraco* destaca una inscripción (fig. 1) que, por su carácter tan singular y por las dificultades de interpretación que de ello se derivan, es uno de esos textos que ponen verdaderamente a prueba al filólogo:

> Serra 1930, p. 20, con fotografía (inde Batlle 1927-31, p. 364 núm. 86; Vives, *ILER* 3871); Alföldy, *RIT* 668 con fotografía (inde Thigpen 1995, pp. 203-206, núm. 35); id. 2003, p. 175; id. 2005, p. 43 s.; id., *CIL* II^2/14, 1682 (en prensa). Cf. Gómez Pallarès 1995, p. 81 T 6; id. 2002, p. 11.

Se trata de una placa sepulcral de caliza (piedra de Santa Tecla), partida en dos fragmentos que casan entre sí (dimensiones: 25,3 por 25,5 por 3,5; letras: l. 1: 2,3-2, l. 2-11: 1,3-1).Por el formulario y por los rasgos paleográficos, podría fecharse en el siglo III d. C., como propone Alföldy. Fue hallada en 1929 en la necrópolis paleocristiana de Tarragona e inmediatamente publicada por Serra Vilaró, quien dio una lectura que contenía ciertas deficiencias que, más tarde, Alföldy subsanó en su edición del *corpus* de las inscripciones romanas de la ciudad (*RIT* 668). Se conserva en el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona (inv. núm. P-166), donde la hemos examinado recientemente.[1]

2. Texto y traducción

Damos, en primer lugar, nuestra propia edición del texto, que, por lo que se refiere a la mera transcripción, difiere de la de Alföldy en la segmentación de la última línea:

Figura 1. Inscripción *RIT* 668. Foto: Museo Nacional Arqueológico de Tarragona / G. Jové.

1. Fuimos recibidos y guiados por Josep Anton Remolà Vallverdú, conservador de Colecciones, Documentación e Investigación del Museo Nacional Arqueológico de Tarragona, a quien agradecemos su amable atención y la diligencia con la que puso a nuestra disposición el archivo fotográfico del Museo.

D(is) (hedera) M(anibus)
Terentius Nicomedes
Luceiae Optatae siue
libertae siue uxori
ego quomodo potui fe-
ci nunc filium meum
times tota faras habi-
tasti multi de tuo gra-
tulati sunt prandius
alienus mi toto tempore
su^m mus leuis b(ene)·m(erenti)·f(ecit)·

7-8: *habitas et multi* Serra. 10: *ai[---]m[--- t]oto* Serra. 11: *summus* Alföldy, *meus [---] suis [---] b. m. f.* Serra (*mens* Batlle, Vives).

El principal interés de la inscripción, y lo que hace de ella un texto singular, radica en el hecho de que después de las cuatro primeras líneas, que –junto con la fórmula final de dedicación (*b. m. f.*)– constituyen un epitafio absolutamente corriente, hay un curioso diálogo –entre la difunta (Luceya Optata) y el dedicante (Terencio Nicomedes, que era su patrono y, al mismo tiempo, su marido)– que, como texto epigráfico, está fuera de lo común, no por ser un diálogo, sino porque su finalidad es denigrar a la difunta. Alföldy –que advirtió el diálogo y reconoció la dificultad de su lectura y comprensión– trató de explicarlo proponiendo una delimitación de los interlocutores, una puntuación y una interpretación que, a nuestro juicio, no son del todo satisfactorias (reproducimos la propuesta de Alföldy 2003, p. 175, y 2005, p. 43 s., que modifica y precisa la suya propia de *RIT* 668):

Nic(omedes) Opt(ata)

Nic. –*Ego quomodo potui, feci.*
Opt.–*Nunc filium meum times!*
Nic. –*Tota faras [= foras] habitasti!*
Opt.–*Multi de tuo gratulati sunt prandius [= pran dium]!*
Nic. –*Alienus mi toto tempore!*
Opt.–*Summus!*
Nic. –*Leuis!*

El propio Alföldy (2003, p. 175) dio la siguiente traducción al español:

Nic. –Yo lo hice como pude.
Opt.–¡Ahora tienes miedo a mi hijo!
Nic. –¡Tú estabas siempre fuera!
Opt.–¡Muchos han desayunado a tu costa!
Nic. –¡Así pues, siempre fue un extraño para mí!
Opt.–¡Pero es un gran hombre!
Nic. –¡No, es un hombre insignificante!

Nosotros hemos sometido la inscripción a un análisis filológico, atendiendo a sus aspectos lingüísticos, métricos y de *realia*, intentando encontrar otras claves interpretativas tanto en la propia tradición epigráfica como en la literaria. Y dos son las principales razones halladas en las que –como se verá– se fundamenta nuestra propuesta de una nueva lectura e interpretación:

a) La primera es que hemos reconocido en el diálogo una estructura métrica: la del septenario trocaico (véase infra § 3 el análisis métrico);[2] lo que ha sido determinante para establecer una delimitación de los interlocutores, una puntuación sintáctica y, por tanto, una interpretación distintas de las de Alföldy.

b) La segunda es que hemos hallado en Plauto (*Capt.* 77 y *Persa* 58) una frase que parece de carácter proverbial y que podría aportar la clave para interpretar con mayor seguridad el final del diálogo (como se verá infra § 6, comm. ad v. 3), que es precisamente donde la interpretación de Alföldy nos parecía más difícil de aceptar.

De acuerdo con ello, proponemos la siguiente edición filológica del diálogo, con el texto dividido en versos y con la puntuación pertinente:

Opt. –Ego, quomodo potui, fe|ci; nunc filium meum | times.
Nic. –Tota faras habi|tasti, multi de tuo gra|tulati sunt.
Opt. –Prandius | alienus mi toto tempore: | sum mus leuis.

Praescriptum: *D(is) M(anibus).* | *Terentius Nicomedes* | *Luceiae Optatae siue* | *libertae siue uxori.* | Subscriptum: *B(ene) m(erenti) f(ecit).*

Damos la siguiente traducción de la inscripción, que argumentamos en el comentario (§ 6):

A los dioses manes. Terencio Nicomedes a Luceya Optata, tanto en su condición de liberta como en la de esposa.
Opt.–Yo lo he hecho como he podido; y ahora tú recelas de mi hijo.
Nic. –Te has pasado toda la vida fuera de casa; muchos se lo pasaron bien a tu costa.
Opt.–Comí a expensas de los demás en todo momento: soy una rata caprichosa.
Se lo hizo a la que bien se lo merecía.

2. Gómez Pallarès, que había registrado la inscripción en su inventario de los *carmina Latina epigraphica* de la Tarraconense (1995, 81, T 6) pero sin determinar su forma métrica, decidió, posteriormente, no editarla en su *corpus* de los *CLE* de los Países Catalanes (Gómez Pallarès 2002, 11: «[…] no hi veiem cap estructura mètrica que no sigui la produïda per l'atzar»); por lo que no fue recogida tampoco en el catálogo de los epitafios métricos de *Tarraco* elaborado por Alföldy 2007, 335-340.

3. Métrica y prosodia

Los tres septenarios trocaicos tienen la regular diéresis central, pero, por lo demás, presentan ciertas peculiaridades atribuibles a la versificación popular y a lo tardío de la inscripción (siglo III d. C.):[3]

–Ēgŏ, | quōmŏdŏ | pŏtŭī, | fēcī; || nūnc fī|ljūm mĕ|ūm tĭ|mēs.
–Tōtă fă|rās hăbĭ|tāstī, | mūltī || dē tŭŏ | grātŭ|lātĭ | sūnt.
–Prāndĭŭs | ălĭē|nūs mī | tōtō || tēmpŏ|rĕ: sū|m mūs lĕ|uĭs.

V. 1 *ēgo*: cuenta como troqueo por alargamiento en sílaba tónica y en tiempo fuerte (otros ejemplos de tal alargamiento en la epigrafía hispánica, en Mariner 1952, pp. 131-133); *quomŏdŏ*: infracción de la norma de Hermann-Lachmann; *fi|ljum*: consonantización de la segunda *i* (sinicesis), conforme a la tendencia del latín vulgar a la destrucción del hiato (cf. Mariner 1952, p. 129 s.).

V. 2 *totă făras*: la infracción de la norma de Ritschl se admite por tratarse del segundo elemento (sede con licencia); *tŭŏ*: *correptio iambica* o, como en *grātŭlātĭ*, abreviación en sílaba átona y (además) final (cf. Mariner 1952, pp. 133-135); la infracción de la norma de Hermann-Lachmann se admite en *tŭŏ* por tratarse del décimo elemento (sede con licencia).

V. 3 *prandĭŭs*: la infracción de la norma de Hermann-Lachmann se admite por tratarse del segundo elemento (la otra sede con licencia); *temporĕ*: *breuis in longo* en el undécimo elemento («locus Jacobsohnianus»).

El septenario trocaico (o *versus quadratus*) es un metro propio de la poesía dramática y de la poesía popular, lo que cuadra perfectamente con su uso en una inscripción como ésta, que tiene forma dramática (contiene un diálogo) y que es de acusado carácter popular, como suelen ser las inscripciones en las que dicho metro se emplea. Siendo muy raro en el conjunto de la epigrafía sepulcral, no lo es en la de la propia *Tarraco*, en la que aparece empleado en cuatro inscripciones más, que –como la que ahora nos ocupa– son de la época imperial y no anteriores al siglo II d. C.[4]

4. Lengua

Desde el punto de vista lingüístico, la inscripción presenta, en consonancia con sus peculiaridades métricas y prosódicas, rasgos del latín vulgar y tardío:

– *Luceiae* (l. 2) = *Lucceiae*. No se anota la geminada, seguramente porque ya no se pronunciaba.

– *siue... siue* (l. 3 s.) = *et… et* (cf. infra § 6, comm. ad loc.).

– *quomodo* (l. 5) en vez de *ut*.

– *faras* (l. 7) = *foris*. Confusión de las nociones *ubi* y *quo*; cf. Ernout-Thomas, pp. 112-114, Väänänen 1966[3], p. 119 s., y, por ejemplo, Petron. 47, 5: *omnia foras parata sunt*. El vocalismo *a* de la primera sílaba, que aparece en dos inscripciones más (en Diehl 1930[2], 720 = *CIL* IV 4278: *fures faras, frugi intro*, y en *CIL* VI 13070, 6), puede explicarse –salvo que se trate de un mero error técnico– por una asimilación a la vocal de la segunda sílaba (cf. Väänänen 1966[3], p. 30, y Pisani 1960[2], p. 132, B. 71, quienes traen a colación la forma rumana *fara*) o por una abertura debida a la influencia de la *r* que sigue (cf. Leumann, p. 100, quien compara el caso de *faras* con el de *nouarca*, forma desaconsejada por *App. Probi* 168 Baehrens: *nouerca non nouarca*).

– *gratulati sunt* (l. 8 s.): el verbo *gratulor* está empleado con el significado de *gaudeo* (cf. infra § 6 comm. ad v. 2).

– *prandius* = *prandium*. Masculino en vez de neutro (por lo que se refiere a la epigrafía hispánica, cf. Carnoy 1906[2], p. 226 s., y Mariner 1952, pp. 67-69).

– *toto tempore* (l. 10) = *omni tempore*. Sobre la confusión de *omnis* y *totus*, cf. Ernout-Thomas, p. 200.

5. Aspectos epigráficos y literarios

La composición se inscribe en la tradición del epitafio dialogado en verso,[5] pero, pese a ello, en modo alguno es convencional, porque se trata de una invectiva contra la difunta y transgrede, por tanto, el principio *de mortuis nil nisi bonum*, que –como norma– suele regir el tono y el tema de los epitafios. La difunta, liberta y esposa del dedicante, es acusada de haber desatendido la casa, de haber cometido adulterio, de haber practicado la promiscuidad y de ser un ejemplo de parasitismo. Aparece, pues, caracterizada como la antí-

3. Agradecemos a la Prof. Rocío Carande, catedrática de Filología Latina de la Universidad de Sevilla, su sabio asesoramiento en el análisis métrico.

4. *CLE* 235 (= *CIL* II 4350; *RIT* 541; Gómez Pallarès 2002, 78 s., T 6; cf. Hernández 2001, 301), no anterior al siglo II d. C.; *CLE* 245 (= *CIL* II 4137; *RIT* 161; Gómez Pallarès 2002, 133-135, T 20; cf. Hernández 2001, 301), 211/222 d. C.; Engström 86 (= *CIL* II 6130; *RIT* 636; Gómez Pallarès 2002, 136 s., T 21; cf. Hernández 2001, 310), ss. II / III d. C.; Zarker 24 (*RIT* 1003; Cugusi 1991, 27-39; Gómez Pallarès 2002, 145-151, T 25), siglo IV d. C. (inscripción cristiana). Cf. Bücheler, *comm. ad CLE* 245; Galletier 1922, 282 s.; Mariner 1952, 150 s.; Luque 2009, 31-37.

5. Cf. Galletier 1922, 223-225; Krummrey 1967, 128-157. En cuanto a la epigrafía de *Hispania*, cf. Hernández 2008, 185 y nota 9.

tesis del ideal de la mujer tradicional romana: Optata era todo lo contrario de «la mujer de su casa» que tantas veces elogian las inscripciones[6] (cf., por ejemplo, la expresión *domum seruauit* del epitafio de Claudia –*CLE* 52– o el epíteto *domiseda* de *CLE* 237, 2, así como la frecuente indicación de los años de matrimonio como elogio de la vida conyugal[7]).

Por el uso del septenario trocaico, se inscribe en una tradición epigráfica de acusado carácter popular, que –como hemos dicho (supra § 3)– está bien atestiguada en la epigrafía de la propia *Tarraco*. Por el tema del adulterio, por el uso de dicho metro y por la forma dialogada, parece guardar relación, también, con la tradición paraliteraria del mimo, que todavía en el siglo III d. C. estaba vivo en *Tarraco*, a juzgar por una inscripción (*RIT* 53 = *CIL* II 4092), cuya cronología coincide con la de la nuestra y que atestigua la existencia de un mimógrafo (*Aemilius Seuerianus*) en la ciudad.[8]

Por lo demás, una invectiva como esta, contra la difunta y en su propio epitafio, es algo insólito que apenas halla paralelos en la epigrafía. Puede citarse, si acaso, el epigrama *CLE* 115 (*CIL* VI 17104), dedicado a un liberto cuya muerte parece ser bienvenida: «Qui se hominem meminit, securo pectore uiuat: / nam meus libertus hic iacet in tumulo»,[9] y que debe compararse[10] con el epigrama funerario dedicado al bandido *Ballista* y atribuido a Virgilio (frg. 1 Blänsdorf, *FPL*): «Monte sub hoc lapidum tegitur Ballista sepultus; / nocte die tutum carpe, uiator, iter». También hay una invectiva contra una liberta adúltera, con maldiciones que recuerdan las propias de las *defixionum tabellae*, en *CLE* 95 (*CIL* VI 20905):[11] «Hic stigmata aeterna Acte libertae scripta sunt / uenenariae et perfidae dolosae duri pectoris: / clauom et restem sparteam, ut sibi collum alliget, / et picem candentem, pectus malum commurat suum! / manumissa gratis secuta adulterum / patronum circum scripsit et ministros ancillam et puerum lecto iacenti patrono abduxit, / ut animo desponderet solus relictus spoliatus senex. / e[t] Hymno, [et] eade stimata secutis Zosimum».[12] Pero no se trata de un epitafio, sino de una inscripción grabada en la cara posterior de un monumento funerario y que está en relación con la *damnatio memoriae* llevada a cabo, borrando el nombre de la liberta en la inscripción sepulcral propiamente dicha, que está escrita en la cara anterior.

Desde el punto de vista literario, conviene subrayar el contraste entre el tono solemne derivado de la correlación *siue … siue* (en el *praescriptum* en prosa: cf. infra § 6, comm. ad loc.) y el contenido del texto en sí: para un uso similar de esta fórmula, cf. las tres primeras estrofas del *carmen* 11 de Catulo (vv. 1-12)[13] y el contraste entre ellas y las siguientes –la cuarta y la quinta (vv. 13-20)–,[14] en las que algunos estudiosos reconocen una variante del tema de la *renuntiatio amoris*[15] a partir de algunos motivos como el de la infidelidad, aludido también en la inscripción, en la que –como en el texto catuliano[16]– aparece combinado con expresiones que recuerdan algunas de las fórmulas empleadas en las declaraciones de divorcio (cf. infra § 6, ad v. 2). Según se deduce de la comparación de ambos textos, la inscripción de *Tarraco* sería una parodia construida sobre el estilo formular de la epigrafía y de las fórmulas empleadas en las declaraciones de divorcio hechas *per nuntium*, *per libellum* o *per litteras*, en las que lo que se comunica es que la *affectio* que vinculaba a los cónyuges ha dejado de existir y que, por lo tanto, la relación matrimonial entre ellos se ha disuelto. La innovación del texto tarraconense estriba en que utiliza la piedra como procedimiento de comunicación del divorcio y no el *nuntium*, el *libellum* o las *litteras*, cuya función el texto y el soporte de la inscripción reemplazan y asumen. Eso, y que se trata de una declaración de divorcio *post mortem* que viene a funcionar como (y que equivale a) un *carmen famosum*, a un *convicium*, como (según Balogh 1929) el ya citado *carmen* 11 de Catulo. El tono de la ins-

6. Sobre el elogio de las virtudes femeninas en los epitafios latinos, cf. Galletier 1922, 118-131; Lattimore 1942, 294-300; y, por lo que se refiere a la epigrafía de *Hispania*, Hernández 2001, 155-167.

7. Cf., en la propia epigrafía de *Tarraco*, *RIT* 514; 516; 608; 639; 662.

8. Cf. Bonaria 1965, 83, 137.

9. Traducimos: «Quien tenga presente su condición humana, que viva con el corazón libre de preocupaciones, pues mi liberto yace aquí en este túmulo.»

10. Cf. Kajanto 1968, 185 s.; Cugusi 2007, 149 s., 163 s.

11. Cf. Galletier 1922, 121 s., nota 5; Lattimore 1942, 124; Evans Grubbs 2002, 230-242; Ruffell 2003, 46 s.

12. Traducimos: «Aquí tiene grabadas para siempre sus marcas de infamia la liberta Acte, bruja, pérfida, traidora, sin corazón: ¡clavo y cuerda para que se cuelgue, y pez candente para que queme su malvado corazón! Después de haber sido desinteresadamente manumitida, se fue con un amante, engañó a su patrono y, mientras este yacía enfermo en el lecho, le robó sus sirvientes: una esclava y un esclavo; de manera que el anciano murió solo, abandonado y desposeído. Tengan las mismas marcas de infamia Himno y quienes se fueron con Zósimo.»

13. «Furi et Aureli, comites Catulli, / siue in extremos penetrabit Indos, / litus ut longe resonante Eoa / tunditur unda, / siue in Hyrcanos Arabasue molles, / seu Sagas sagittiferosue Parthos, / siue quae septemgeminus colorat / aequora Nilus, / siue trans altas gradietur Alpes, / Caesaris uisens monimenta magni /...»

14. «[…] omnia haec, quaecumque feret uoluntas / caelitum, temptare simul parati, / pauca nuntiate meae puellae / non bona dicta. cum suius uiuat ualeatque moechis, / quos simul complexa tenet trecentos / nullum amans uere, sed identidem omnium / ilia rumpens.»

15. Cf. Cairns 1972, 80 s.

16. Cf. al respecto las observaciones de Mayer 1983, aceptadas por Wiseman 1985, 146, y por Fedeli 1990, 65.

cripción tarraconense es, pues, de parodia e invectiva a la vez, y su función consiste en denigrar a la difunta, dando a conocer su improcedente conducta, y haciéndolo mediante un diálogo, en el que ella misma reconoce lo que su marido le espeta (cf. infra § 6, ad v. 3). La forma dialógica del texto coincide también con la que (según Immisch 1933, pp. 13-17) el *carmen* catuliano tendría. La inscripción de *Tarraco* introduce otro tema (cf. infra § 6, ad v. 3), que aparece también en los mosaicos: el de la rata o el ratón como símbolo del parasitismo: véase el mosaico de la fig. 2,[17] un *asarotos oikos* de Roma (siglo II d. C.) en el que un ratón se come los restos de un banquete,[18] así como la reciente interpretación que, de una inscripción sobre *tegula*, hallada en la muralla de la *praetentura* del campamento legionario de *Vindobona*, ha hecho Del Hoyo (2008), quien no sólo reconoce el uso humorístico de *mus* como *cognomen*, sino que, además, llama la atención (p. 63) sobre un hecho que también parece darse en la inscripción tarraconense: «que no todas las inscripciones con formulario funerario lo son, sino que existió también el género de la parodia haciendo uso parcialmente de formularios que fueran bien conocidos y reconocibles por los lectores a quienes era destinado el mensaje», con lo que «el efecto cómico sería mayor que en el caso de un lenguaje encriptado».[19] Lo que la inscripción tarraconense contiene es –como en el *carmen* 11 (v. 15 s.) de Catulo– *pauca non bona dicta*, expresadas siguiendo la economía lingüística propia del estilo epigráfico, utilizado aquí en clave irónica y paródica.

6. Comentario

En cuanto al *praescriptum* en prosa (líneas 1-4), que constituye –junto con la fórmula de dedicación con la que concluye la inscripción: «b(ene) m(erenti) f(ecit)»– el epitafio propiamente dicho, conviene explicar la construcción **siue libertae siue uxori**: la correlación *siue … siue* no tiene aquí valor disyuntivo, sino que equivale a *et … et*; no indica, pues, que no estuviese claro o fuese problemático el estatus jurídico de la difunta (como opina Alföldy),[20] sino su doble condición: tanto liberta como esposa del dedicante. Se trata de un uso del latín tardío; cf. Löfstedt 1911, p. 268, Hofmann-Szantyr, p. 521 (cf. p. 504) y, por ejemplo, *Peregr. Aeth.* 19, 19: «epistolas ipsas siue Aggari ad Dominum siue Domini ad Aggarum» («las cartas, tanto las de Abgar al Señor como las del Señor a Abgar»). Lo normal es que la doble condición de liberta y esposa se exprese mediante conjunción copulativa: *libertae et*

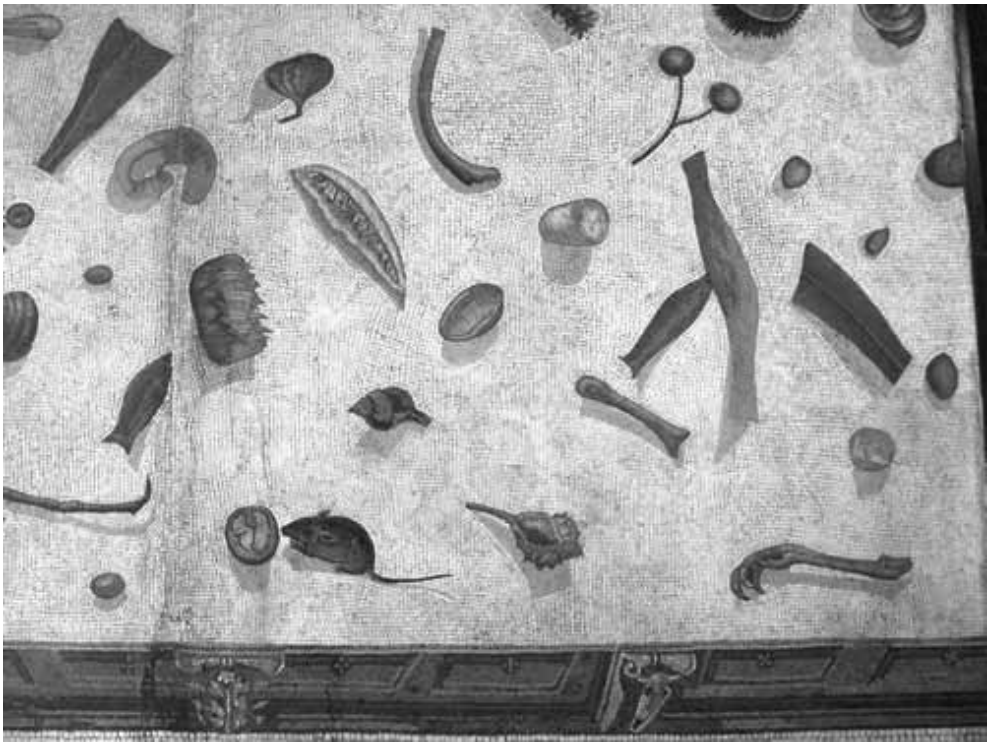

Figura 2. Museo Gregoria-no profano (Museos Vaticanos).

17. Testimonio que nos ha sido comunicado por nuestro colega el Prof. Xaverio Ballester, catedrático de Filología Latina de la Universidad de Valencia.

18. Cf. Dunbabin 2003, 64-66 y fig. 33.

19. Cf. también Gigante 1979, 230-232, a propósito del epitafio paródico *CIL* IV 8899, escrito en un muro de Pompeya.

20. Alföldy 2003, 175: «No solamente el estado jurídico de la mujer era, al parecer, problemático –el marido no sabía si presentarla como esposa o como ex-esclava, es decir, como alguien que no era su mujer o no era solamente su mujer.»

uxori, como, por ejemplo, en otras inscripciones de la propia *Tarraco* (*RIT* 385; 419; 474; 626); pero no faltan ejemplos de la misma indicación mediante *siue* en vez de *et*, como el de *ILGN* 92: «liberte siue coniugi incomparabili».

Según nuestro análisis, cada uno de los tres versos de los que consta el diálogo corresponde a una intervención:

V. 1. **Ego, quomodo potui, feci.** Hemos entendido y traducido esta frase (primer hemistiquio del verso) como puesta, junto con la siguiente (segundo hemistiquio), en boca de la difunta y referida a su comportamiento en vida, aunque no puede descartarse la posibilidad de que esté puesta en boca del marido y que haya, por tanto, cambio de interlocutor en el interior del verso (después de la diéresis). Sea como sea, hay aquí una desviación semántica del paradigma epigráfico que podría provocar confusión porque –de no saber que se trata de las palabras que sirven de inicio a la parte en verso y, por tanto, también al diálogo– podría entenderse como una de las variantes de una fórmula epigráfica de dedicación que es tanto una confesión de humildad como una declaración de que el difunto se hubiera merecido un monumento mejor: cf., por ejemplo, *CIL* VI 3634: «de suo quod potuit fecit»; *AE* 1967, 191 = *ILER* 5817 (Hernández 2001, p. 183): «quot potuit pietas plus meritae fecit»; *CLE* 1086, 10: «de mea pauperie feci uti [potui]»; *CIL* I^2 3449k: «ut potuit, non ut uoluit». El texto juega con el tecnicismo del verbo *facio*, que tiene un sentido concreto y específico en el uso formular epigráfico, si es que está puesto en boca del marido; pero, si quien lo pronuncia es la mujer, el sentido es muy otro, como indica el nivel de lengua coloquial por el que en nuestra versión hemos optado.

nunc filium meum times. La difunta se refiere a un hijo suyo que, al parecer, no era de su marido y patrono, como indica el uso del posesivo, y de cuya ajena paternidad este desconfiaba.

V. 2. **Tota faras habitasti.** La conducta reprochada aquí a la difunta era una de las causas del divorcio: el estar fuera de casa (*foris* –aquí en su forma vulgar *faras*: cf. supra § 4– es el antónimo de *domi*[21]) sin consentimiento del marido, como claramente se dice en la literatura jurídica[22] y en un pasaje de la comedia como el de Plaut. *Merc*. 821 s.: «uxor uirum si clam domo egressa est foras, / uiro fit causa, exigitur e matrumonio».[23] Recuérdense, también, las frases *i foras* (Plaut. *Cas*. 210: «Ei foras, mulier») o *uade foras* (Mart. 11, 104, 1: «Vxor, uade foras aut moribus utere nostris»), empleadas como fórmula del divorcio.

multi de tuo gratulati sunt. El reproche anterior se precisa con una sugerencia de promiscuidad sexual y jugando con el valor semántico de la locución *de tuo*, que se emplea normalmente con significado económico («a tus expensas»), pero que aquí se refiere metonímicamente a la propia difunta, dándose a entender que su único patrimonio era su propia persona. Para entender bien esta frase, hay que tener en cuenta que el verbo *gratulor* está empleado, no con el significado clásico de 'felicitar', sino con el tardío de *gaudeo* ('gozar'). Se trata de un uso propio de la literatura de la época tardía;[24] valga como ejemplo, por referirse al goce de los placeres mundanos, Macr. *Sat*. 2, 8, 15: «quis igitur habens aliquid humani pudoris uoluptatibus istis duabus, coeundi atque comedendi, quae homini cum sue atque asino communes sunt, gratuletur?».

V. 3. **Prandius alienus mi toto tempore: sum mus leuis.** Es en este verso donde nuestra interpretación difiere más de la de Alföldy. Él consideró, por una parte, que *prandius* formaba parte de la oración anterior, integrándose en ella como acusativo dependiente de *gratulati sunt*, y propuso traducir: «¡Muchos han desayunado a tu costa!» (en boca de la difunta). A ello hay que hacer una doble objeción: a) Que *prandius*, como masculino en vez de neutro, es nominativo (el acusativo sería *prandium*), por lo que no puede pertenecer a esa oración (como nominativo singular que es, no tiene ninguna función que cumplir en una oración que, como esta, consta de un verbo en plural con su correspondiente sujeto: *multi*); b) Que, habida cuenta de que, según el análisis métrico, *prandius* es la palabra con la que empieza el tercer verso, es preferible considerar que forma parte de otra oración distinta (de la siguiente): porque, de no ser así, habría un encabalgamiento demasiado violento. Por otra parte, Alföldy creyó ver en las palabras que siguen a *prandius* una discusión entre Nicomedes y Optata acerca del hijo antes mencionado: *Alienus mi toto tempore!* Nicomedes se referiría al hijo de Optata, diciendo que se comportaba con él siempre como un extraño; a lo que Optata replicaría diciendo que su hijo era un hombre excelente (*Summus!*), y Nicomedes concluiría diciendo que era un hombre insignificante (*Levis!*). Pero cuesta mucho admitir esta interpretación porque, para ello, habría que suponer aquí un cambio de sujeto no mar-

21. Cf. *ThLL* VI 1040, 41 ss.

22. *Cod. Iust.* 5, 17, 8, 3 (ed. P. Krüger, *Corpus iuris ciuilis*, II, Berlín 1892 = 1884): «Vir [...] nec licebit ei sine causis apertius designatis propriam repudiare iugalem, nec ullo modo expellat nisi adulteram [...] aut ipso inuito sine iusta et probabili causa foris scilicet pernoctantem [...]»; *Nov.* 22, 15, 2 (ed. R. Schoell y G. Kroll, *Corpus iuris ciuilis*, III, Berlín 1895): «Et rursus licentiam dat uiro mulierem abicere, si adulteram inueniet, [...] uel etiam inuito uiro citra rationabilem causam foris pernoctantem»; 117, 8, 4: «Si nolente uiro foris domum manserit, nisi forsan apud proprios parentes», 7: «Si [...] ex necessitate foris habitet nocte [...]».

23. Cf. O. Robleda, «Il divorzio in Roma prima di Costantino», *ANRW* II.14 (1974), 365.

24. Cf. *ThLL* VI 2255, 7 ss.; 2256, 19 ss.

cado lingüísticamente: para que el hijo mencionado en el primer verso (*nunc flium meum times*) fuese el sujeto, tendría que haberse empleado un pronombre que lo recogiese (*is* o *ille*) o su nombre.

Según creemos, este verso está puesto en boca de la difunta, quien responde cínicamente a las más o menos veladas acusaciones que le lanza su patrono y marido, haciendo gala de su parasitismo –de haber vivido a costa de sus amantes– y afirmando, humorísticamente, ser una *rata caprichosa*. El hecho de que estas palabras estén puestas en boca de la propia difunta –esto es, que ella misma reconozca su propia inmoralidad– da objetividad a la humorística *damnatio* que este diálogo implica. Entendemos así el verso porque hemos considerado:

a) Que *prandius* es una forma vulgar (masculino en vez de neutro: cf. supra § 4) equivalente a *prandium* ('almuerzo, comida') y que forma un sintagma en nominativo junto con el adjetivo siguiente: *prandius alienus*, que significa 'comida ajena', esto es, 'a expensas de otros'.

b) Que *mi* es un dativo posesivo, al que se refiere todo el sintagma *prandius alienus* (sujeto), y no un dativo complemento del adjetivo *alienus*.

c) Que el adjetivo *leuis* está empleado en su acepción figurada de 'inconstante, ligera, frívola, caprichosa', de manera que alude a la inconstancia de la difunta en el amor.

d) Que, en vez de leer el adjetivo *summus*, como Alföldy hace, hay que segmentar la secuencia en dos palabras: *sum mus*, como la propia escritura parece indicar mediante el nexo *u^m*, cuya función –habida cuenta de que hay espacio de sobra en la línea correspondiente, lo que hace innecesario un procedimiento de economía gráfica– no debe ser otra que la de marcar una separación de palabras, indicando que la primera M forma palabra sólo con la secuencia anterior (SV), mientras que la segunda lo hace con VS. Pero lo que nos ha dado la clave para esta interpretación, que podría resultar chocante, es, sobre todo, la existencia de lo que parece ser una frase proverbial latina en la que la conducta de los parásitos se compara con la de los ratones porque, como estos, se alimentan de la comida ajena. La frase aparece en Plauto *Capt*. 77 (habla el parásito): «quasi mures semper edimus alienum cibum» (también en *Persa* 58). Obsérvese que *prandius alienus* equivale por el sentido a *alienum cibum*. Téngase en cuenta, también, el uso coloquial de *mus* como insulto, atestiguado en Petron. 58, 4,[25] así como su uso humorístico como *cognomen* (*C. Mus*) en una inscripción recientemente estudiada por Del Hoyo 2008 (cf. supra § 5). Dado el contexto, no parece que haya que traer a colación su uso como término cariñoso, atestiguado en Mart. 11, 29, 3,[26] aunque la inscripción sí podría aludir, con ello, a la inconstancia en el amor de la difunta, como parece apuntar el valor semántico de *leuis*.

Subscriptum. **b(ene) m(erenti) f(ecit).** Después de haber sido denigrada la difunta, la fórmula epigráfica de dedicación resulta irónica, pero en consonancia con lo humorístico del diálogo, como prueba el uso paródico de *f(ecit)*, próximo aquí al que el mismo verbo tiene en el inicio del diálogo puesto en boca de la mujer y al que parece responder (y corresponder) el mismo verbo, puesto ahora en boca del marido.

7. Conclusiones

A juzgar por lo dicho, la inscripción tarraconense comentada: 1) Posee una base métrica y una estructura dialógica propias de la literatura y la paraliteratura de cuño popular; por lo que debe ser incluida en el *corpus* de los *carmina Latina epigraphica* de la *Hispania* romana; 2) Se inscribe dentro de una tradición literaria, la invectiva y paródica, bien atestiguada en la literatura latina, y sigue, en clave humorística e irónica, modelos propios del estilo de la epigrafía funeraria, en los que introduce algunas desviaciones del paradigma como la denigración de la difunta, hecha en el diálogo entre los dos esposos, y una serie de hipotemas que funcionan a manera de clave y entre los que resultan muy visibles los que dejan transparentar las fórmulas jurídicas del divorcio, a los que se suman un proverbio y el motivo del *mus*, documentado también en los mosaicos; 3) Los paralelos literarios aducidos y la segmentación lingüística propuesta permiten una nueva lectura del texto, distinta de la dada por Alföldy, así como una interpretación más completa y total, que sometemos a la consideración de los investigadores.

Bibliografía

Alföldy, G. 2003: «Sociedad y epigrafía en *Tarraco*», en: Armani, S.; Hurlet-Martineau, B.; Stylow, A. U.; Urbina, A. (eds.): *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, *Acta antiqua Complutensia* IV, Universidad de Alcalá, 159-176.

– 2005: «Inschriften und Biographie in der römischen Welt», *Biographie und Prosopographie. Internationales Kolloquium zum 65. Geburtstag von Anthony R. Birley (K. Vössing, Hrsg.)*, Stuttgart, 29-52.

– 2007: «Grabgedichte aus Tarraco: Der sozialgeschichtliche Hintergrund», en: Kruschwitz, P.

25. Cf. *ThLL* VII 1691, 8 ss.; Hofmann, 219; Dickey 2002, 178.
26. Cf. *ThLL* VII 1691, 10 ss.; Dickey 2002, 153.

(ed.), *Die metrischen Inschriften der römischen Republik*, Berlín, Nueva York, 327-340.
ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Temporini, H.; Haase, W. eds.), Berlín, Nueva York, 1972 ss.
Balogh, J. 1929: «Catulls Scheltelied auf Lesbia», *Philologus* 85, 103-105.
Batlle Huguet, P. 1927-31: «Les inscripcions paganes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 8, 342-372.
Bonaria, M. 1965: *Romani mimi*, Roma.
Cairns, F. 1972: *Generic Composition in Greek and Roman Poetry*, Edimburgo.
Carnoy, J. A. 1906^2: *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, Bruxelles (= Hildesheim 1983).
Cugusi, P. 1991: «Il carmen epigraphicum cristiano Zarker 24», 27-39.
– 2007: *Per un nuovo corpus dei* carmina Latina epigraphica. *Materiali e discussioni. Con un'appendice sul lusus anfibologico sugli idionimi a cura di M. Teresa Sblendorio Cugusi*, Roma.
Del Hoyo, J. 2008: «Como el gato y el ratón. Broma en un epígrafe militar de *Vindobona*», *Aquila Legionis* 10, 59-64.
Diehl, E. 1930^2: *Pompeianische Wandinschriften und verdwandtes*, Berlín.
Dickey, E. 2002: *Latin Forms of Address. From Plautus to Apuleius*, Oxford.
Dunbabin, K. M. D. 2003: *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge.
[Ernout-Thomas] Ernout, A.; Thomas, F. 1989 (= 1953^2): *Syntaxe latine*, París.
Evans Grubbs, J. 2002: «*Stigmata aeterna*: A Husband's Curse», en: Danon, C. *et al*. (eds.), *Vertis in usum. Studies in Honor of Edward Courtney*, Munich, Leipzig, 230-242.
Fedeli, P. 1990: *Introduzione a Catullo*, Bari, Roma.
Galletier, E. 1922: *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, París.
Gigante, M. 1979: *Civiltà delle forme letterarie nell'antica Pompei*, Nápoles.
Gómez Pallarès, J. 1995: «*Initia* de los *Carmina Latina Epigraphica Hispaniae (Conventus Tarraconensis)*», *Faventia* 17/1, 67-86.
– 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*, Barcelona.
Hernández Pérez, R. 2001: *Poesía latina sepulcral de la Hispania romana: estudio de los tópicos y sus formulaciones*, Valencia.
– 2008: «El epitafio-elegía *CIL* II^2/ 14, 814», *Studia Philologica Valentina* 11, n. s. 8 (*Carmina epigraphica Graeca et Latina*), 181-200.
[Hofmann] Hofmann, J. B. 1985: *La lingua d'uso latina. Introduzione, traduzione italiana e note di L. Ricottilli*, 2.ª ed. actualizada, Bolonia.
[Hofmann-Szantyr] Hofmann, J. B.; Szantyr, A. 1965: *Lateinische Syntax und Stilistik*, Munich.
Immisch, O. 1933: *Catulls Sapho*, Heidelberg.
Kajanto, I. 1968: «On the 'freedom of expression' in Latin Epitaphs», *Latomus* 27, p. 185 s.
Krummrey, H. 1967: «Das Grabgedicht für Carice im Museum von Urbino (Anhang: Verzeichnis der lateinischen Dialoggedichte auf Grabmonumenten und Bemerkungen zu einigen ihrer Vorstufen und Nebenformen», *Klio* 48, 107-157.
Lattimore, R. 1942: *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana (Illinois).
[Leumann] Leumann, M. 1977^2: *Lateinische Laut- und Formenlehre*, Munich.
Löfstedt, E. 1911: *Philologische Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache*, Uppsala.
Luque Moreno, J. 2009: *Versus quadratus. Crónica milenaria de un verso popular*, Granada.
Mariner Bigorra, S. 1952: *Inscripciones hispanas en verso*, Barcelona, Madrid.
Mayer, R. 1983: «Catullus' Divorce», *CQ* 33, 297-298.
Pisani, V. 1960^2: *Testi latini arcaici e volgari*, Turín.
Ruffell, I. A. 2003: «Beyond Satire: Horace, Popular Invective and the Segregation of Literature», *The Journal of Roman Studies* 93, 35-65.
Serra Vilaró, J. 1930: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memoria 111 (1929) de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
Thigpen, J. B. 1995: *A Literary Analysis of Latin Epitaphs from Roman Spain which contain Creative Biographical Discourse*, Diss. University of North Carolina at Chapel Hill.
ThLL = *Thesaurus linguae Latinae*, Leipzig 1900 ss.
Väänänen, V. 1966^3: *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, Berlín.
Wiseman, T. P. 1985: *Catullus and his World. A Reappraisal*, Londres.

Fuentes epigráficas

AE = *L'Année Épigraphique*, París.
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlín, 1863 ss.
CLE = *Carmina Latina epigraphica*, *Anthologia Latina* II 1-2, conlegit F. Bücheler, Leipzig 1895-97 (= Stuttgart 1982); II 3: *Supplementum*, curauit E. Lommatzsch, Leipzig 1926 (= Stuttgart 1982).
[Engström] Engström, E. 1912: *Carmina Latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*, conlegit Göteborg, Leipzig.
ILER = Vives, J. 1971-72: *Inscripciones latinas de la España romana*, 2 vols., Barcelona.

ILGN = Espérandieu, E. 1929: *Inscriptions latines de la Gaule (Narbonnaise)*, París.

ILS = Dessau, H. 1892-1916: *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlín.

RIT = Alföldy, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.

[Zarker] Zarker, J. W. 1958: *Studies in the 'Carmina Latina Epigraphica'*, Diss. Princeton, 134-280.